

Департамент культури, молоді та спорту
Волинської обласної державної адміністрації
Ковельська районна рада
Любомльська міська рада
Волинський краєзнавчий музей
Любомльський краєзнавчий музей
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
Волинська обласна організація ветеранів України
Волинський обласний державний архів

**«Минуле і сучасне Волині та Полісся.
Музейна та пам'яткоохоронна
діяльність на Любомльщині та Волині»**

Науковий збірник

Випуск 74

**LXXIV Всеукраїнська науково історико-
краєзнавча конференція 14–15 грудня 2023 року**

Луцьк–Любомль – 2023

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Музейна та пам'яткоохоронна діяльність на Любомльщині та Волині. Науковий збірник. Випуск 74. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, Луцьк-Любомль. Упоряд.: Г. Бондаренко, Є. Ковальчук, О. Остапюк, С. Чибирак. Луцьк, 2023. 604 с.

У збірнику вміщено статті та повідомлення про Любомльщину, її природу, історію від найдавніших часів, культуру, етнографію, населені пункти, історичні постаті, музейну та пам'яткоохоронну справу тощо.

Розраховано на широке коло краєзнавців, дослідників, науковців, музейних, архівних і бібліотечних працівників.

Оргкомітет конференції

Бондаренко Геннадій – голова ВООНСКУ, кандидат історичних наук, професор

Важатко Оксана – директор Волинського краєзнавчого музею

Гулько Геннадій – голова Волинської обласної організації ветеранів України, заслужений працівник культури України

Дем'янюк Олександр – заступник голови ВООНСКУ, проректор ВППО, доктор історичних наук, професор

Ковальчук Євгенія – учений секретар Волинського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук, доцент

Остапюк Олександр – директор Любомльського краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України

Силук Анатолій – заступник голови ВООНСКУ, заслужений працівник культури України

Чибирак Світлана – відповідальний секретар ВООНСКУ, кандидат історичних наук, доцент

Хвіщук Олександр – директор департаменту культури, молоді та спорту Волинської облдержадміністрації, кандидат філологічних наук

Шваб Анатолій – заступник голови ВООНСКУ, доктор історичних наук, професор

Ющук Роман – Любомльський міський голова

Матеріали надруковані в авторській редакції

Технічний редактор: Іванюк Василь

© Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

© Волинський національний університет імені Лесі Українки

© Волинський краєзнавчий музей

© Любомльський краєзнавчий музей

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

ДОРОГІ ДРУЗІ!

Від імені депутатського корпусу та виконавчого апарату міської ради, себе особисто сердечно вітаю Вас у старовинному Любомлі із відкриттям LXXIV історико-краєзнавчої конференції, яка проводиться з нагоди 50-річчя утворення Любомльського краєзнавчого музею.

Любомльщина – край, в літописі якого, як у краплині води, відображена історія України, поступ українського народу у боротьбі і праці за свою національну самобутність, державну незалежність, збереження і примноження надбань матеріальної та духовної культури, її місцевих особистостей.

Перша писемна згадка про місто Любомль датується 1287 р. Сучасна Любомльська міська об'єднана територіальна громада створилася у 2017 р. та охоплює 14 сіл із центром у Любомлі: Бірки, Скиби, Запілля, Красноволя, Лисняки, Куснища, Городно, Підгородне, Вілька-Підгородненська, Боремщина, Застав'є, Почапи, Черноплеси та Вигнанка. Громада налічує понад 16 тисяч мешканців.

Любомльська міська ОТГ міститься в північно-західній частині Волинської області на північному заході України. Центр громади розміщено за 17 км від кордону з Польщею та за 52 км від кордону з Білоруссю. Через місто проходить залізнична колія Ковель–Ягодин. На південній околиці міста проходить автострада Київ–Варшава й через місто – асфальтований шлях Володимир-Волинський–Брест. Є власна автостанція та автобусне сполучення з Луцьком, Володимир-Волинським, Львовом, Тернополем і Брестом.

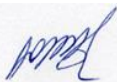
Сьогодні конференція проходить в умовах жорстокої російсько-української війни, під звуки повітряних сирен, але попри складний час, вона просто необхідна для нашої національної пам'яті. Адже надзвичайно важливо сьогодні зберігати історичні та культурні цінності, які прагнуть знищити російські агресори, зміцнювати гуманітарну безпеку нашої держави.

Представлені на LXXIV історико-краєзнавчій конференції «Минуле і сучасне Волині і Полісся. Музейна та пам'яткоохоронна діяльність на Любомльщині та Волині» дослідження краєзнавців охоплюють різні напрями: від історії та археології, пам'яток архітектури, які є справжньою окрасою міста, до видатних особистостей, які прославили нашу малу батьківщину.

Ми з повагою і гордістю ставимося до наших авторів, до вас, друзі. Всі ви є наполегливими ентузіастами, не байдужими до історичної культурної спадщини, відданими науковому пошуку, а це є запорукою якісної та плідної як наукової, так і подальшої практичної діяльності.

Бажаю вам приємного та результативного спілкування на цьому заході, творчих вам успіхів, здоров'я, миру і добра!

З повагою
Міський голова

Роман ЮЩУК

РОЗДІЛ І. МУЗЕЙНА ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ

УДК 069(091)(477.82)

Андрейчук Тамара (м. Луцьк),
Панасюк Віктор (м. Луцьк)

50 РОКІВ ВІД ДНЯ ВІДКРИТТЯ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Любомльський краєзнавчий музей займає чільне місце у процесі вивчення краю. Колекція музею є досить представницькою, експозиція постійно оновлюється, а фонди поповнюються цінними музейними предметами. У місцевій пресі постійно з'являються публікації, які розповідають про Любомльщину. На базі музею проводяться краєзнавчі та археологічні дослідження волинського краю, в тому числі – наукові конференції.

Нинішня, LXXV історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині і Полісся. Музейна та пам'яткоохоронна діяльність на Любомльщині та Волині», присвячена 50-річчю Любомльського краєзнавчого музею. Ця конференція узагальнює напрацювання науковців, музейних працівників, краєзнавців та освітян щодо дослідження та збереження історико-культурної спадщини Любомльщини та Волині.

Маємо надію, що матеріали попередніх досліджень та цієї конференції привернуть ще більше уваги до збереження історико-культурної спадщини Любомльщини як ресурсу розвитку краю. Для музею важливо, що джерелами наукових досліджень і надалі слугуватимуть матеріали, які зберігаються у його фондах та потребують ґрунтовних наукових досліджень.

Передісторією створення Любомльського краєзнавчого музею стало вивчення цього регіону в різні історичні періоди. Наприкінці XIX ст. увагу місцевого населення до минулого краю привернули археологічні дослідження. А саме: М. Біляшівського – у 1890-х р. біля села Вулька Угрузька та матеріали з археології, які були опубліковані В. Антоновичем у 1901 році. У 20–30-х рр. XX ст. на території Любомльського повіту Волинського воєводства проводили археологічні дослідження польські археологи І. Савицька, М. Древо, Я. Фітцке. У магнатських садибах на той час можна було натрапити на колекції старовинної зброї, нумізматики, стародруків, картин.

На Волині з ініціативи інженера Франца Ксенжпольського у 1927 році постало товариство краєзнавців, яке увійшло в 1933 році до складу Польського краєзнавчого товариства, ставши його регіональним відділом. Товариство також мало відділення в багатьох містах Волині, зокрема, і в Любомлі, сприяючи тому, щоб при гімназіях і школах працювали історичні гуртки задля збору старожитностей.

Новим етапом у розвитку історико-краєзнавчих досліджень на Любомльщині порубіжжя 60-х – 70-х рр. XX ст. стала підготовка «Історії міст і сіл УРСР. Волинська область». До написання нарисів із минулої населених пунктів краю залучали працівників влади, освіти, культури, краєзнавців, яким було надано рекомендації щодо написання історій сіл, міст тощо. За час роботи над книгою, який охопив майже десять років, у школах і в окремих краєзнавців, окрім текстового – накопичився і речовий матеріал. Зокрема, у школах почали створювати історичні куточки, за якими, однак, не вівся належний нагляд, а тому багато із зібраного з часом почало руйнуватись або і взагалі зникати. Вихід із даної ситуації уже вкотре запропонував місцевий краєзнавець, активіст пам'яткоохоронної справи, дослідник археологічних пам'яток, член районного Товариства з охорони пам'яток історії та культури, вчитель історії – Дмитро Олександрович Остапюк [5, с. 15]. Він викладав історію в Любомльській середній школі № 1, поєднуючи вивчення історичного минулого з екскурсіями містом; організовував археологічні розкопки на території колишнього замку, залучаючи до них школярів.

Опрацьовуючи матеріали архівів Луцька та Львова, Дмитро Олександрович уклав велику картотеку історичних довідок і почав писати історію міста Любомля на підставі власної чималої приватної колекції з археології, нумізматики, письмових документів. Саме

дослідницькі та колекційні надбання употужнювали його багаторічні, наполегливі клопотання щодо необхідності створення краєзнавчого музею, на що влада зрештою погодилася.

Наприкінці 60-х рр. ХХ ст. у центрі міста було побудовано триповерхове службове приміщення, а третій поверх удалося виклопотати під краєзнавчий музей. На той час це було непогане, хоча й не пристосоване та позбавлене кімнат для фондів, приміщення. Із 1971 року розпочалося пристосування приміщення під музей. Дмитро Олександрович сам розробив ескізи вітрин, а науковці Волинського краєзнавчого музею Л. Туліна та О. Нагорна допомагали порадами щодо експонування матеріалів у тематичних розділах: природи, археології, середньовіччя та етнографії, Другої світової війни, післявоєнного періоду, інтернаціональної дружби. Д. Остапюк, налагодивши зв'язки з Холмським музеєм у Польщі, неодноразово відвідував його, вивчаючи досвід оформлення експозиції (Фото 1).

Офіційне відкриття Любомльського краєзнавчого музею відбулося 28 травня 1973 року. Хоча першу неофіційну екскурсію в музеї було проведено 9 травня 1973 року для польської делегації, яка в цей час перебувала в Любомлі. Зазначимо, що штатних працівників у музей так і не призначили, а це позначилося на подальшій науково-дослідній роботі. Проте регулярно проводились екскурсії, фонди музею поповнювалися новими експонатами. Функції завідувачів музею виконували секретарі товариства з охорони пам'яток історії та культури Є. А. Дибалюк, І. І. Шавловська, В. Д. Савчук.

У 1976 році Міністерство культури за зразкову роботу присвоїло Любомльському краєзнавчому музею звання народного.

У 1987 році із ініціативи завідувача Любомльського райвідділу культури В. І. Климовича в музеї розпочато переоформлення експозиції за активної участі сина Д. О. Остапюка – Олександра, який рано почав займатися краєзнавством, колекціонуванням та гідно продовжував справу свого батька [11, с. 186–189]. Допомагали в реекспозиції музею працівники Волинського краєзнавчого музею О. Ошуркевич, О. Вернидубов, співробітники Волинського художньо-оформлювального комбінату, місцеві художники-оформлювачі.

У 1990 році було встановлено штатну посаду завідувача музею. Відтоді музей очолювала Тетяна Базієвська. У 1993 році директором музею було призначено Олександра Остапюка – на той час відомого краєзнавця та колекціонера (Фото 2). Згідно розпорядження Представника Президента України по Любомльському району від 19 серпня 1993 р. № 368 Любомльський краєзнавчий музей набув статусу державного.

За період діяльності працівники музею виступали організаторами археологічних досліджень, етнографічних експедицій та обстеження культових споруд на теренах м. Любомль, Любомльського та Шацького районів тощо. З метою кращого вивчення минулого Любомльщини та поповнення фондів музею новими артефактами О. Остапюк проводив археологічні розвідки, в результаті яких на території краю було виявлено понад 80 курганів та десятки поселень різних періодів. Ним було організовано археологічні дослідження на теренах краю: розкопки на городищі Х–ХІ ст. в урочищі «Шопи» поблизу міста Любомля під керівництвом М. Кучинка (1995 р.); розкопки на місці літописного м. Угровськ – столиці Данила Галицького під керівництвом Ю. Мазурика (1996–1997 рр., 1999 р.); розкопки на городищі ХІІІ–ХІV ст. в м. Любомль спільно з дослідником С. Панишком (2001 р.). Музей поповнився сотнями предметів ХІІІ–ХІV ст. Важливим етапом археологічного вивчення Угровська стало часткове розкриття залишків давньоруської мурованої вежі [14, с. 145].

Із метою популяризації місцевих архітектурних старожитностей, знакових історичних подій та уславлених земляків музей започаткував карбування пам'ятних монет та значків; видрук конвертів та марок. У 2017 році підготовлено та видано комплекти поштових листівок «Українські Січові стрільці Любомльщини», «Любомль».

Із 2018 по 2020 роки музей очолював Юрій Фініковський [2] (Фото 3.). За цей період успішними промоціями музею стали: проведення щорічної акції «Збережи пам'ять – подаруй музею експонат» та «Стань другом музею» (2018 р.); проєкт «Музейні діалоги» – зустрічі зі знаменитими уродженцями м. Любомль та Любомльського району (2018 р.); проєкт «Фото дня» та «Експонати музею» у Facebook-спільноті зі щоденно публікованими різноплановими історичними фото про минуле Любомльщини (від початку ХХ – до 90-х рр. ХХ ст.) (2019 р.)

[7]; розроблено логотип Любомльського краєзнавчого музею, з його перенесенням на різноманітну сувенірну продукцію (2019 р.) (Фото 4).

Працівники музею – постійні учасники міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій, мають у своєму доробку більше сотні наукових публікацій, монографій, брошур, путівників із історії Любомльського краю. Широкий діапазон їх науково-дослідницької роботи презентують такі тематичні напрацювання: виявлення, збереження та дослідження археологічних пам'яток Любомльщини; вивчення давньої історії Волині та Любомльщини; обстеження сакральних комплексів Любомльщини; історичні нариси та топографії сіл Любомльського району та Волині; історія общин національних меншин краю; ролі особистості в історії рідного краю (Любомльщини); практики музеєзнавства та колекціонування. Сьогодні в творчому доробку Олександра Дмитровича понад 200 статей та публікацій у фахових виданнях та періодиці. Окрім цього, він – автор монографії «З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині» (Луцьк, 2011 р.), упорядник численних буклетів та брошур, путівників [8].

На базі Любомльського краєзнавчого музею було проведено міжнародні та всеукраїнські науково-практичні конференції із серії «Минуле і сучасне Волині та Полісся: Любомль в історії України і Волині. До 460-річчя надання Любомлю Магдебургського права» (2003 р.); «До 720-річчя першої писемної згадки м. Любомля і 800-ї річниці першої письмової згадки Угровська (2007 р.); «Минуле і сучасне Волині та Полісся: Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії» (2017 р.).

Нині музей очолює Олександр Остапук. У середньому, впродовж року, у музеї буває до 5–7 тисяч відвідувачів, серед них, зокрема, й іноземні делегації зі США, Ізраїлю, Канади, Аргентини, Німеччини, Великої Британії, Польщі, Білорусі та інших держав.

У музеї зберігаються понад 33 тисячі експонатів основного та 6 тисяч – науково-допоміжного фондів. Тут, зокрема, зосереджені значні колекційні збірки нумізматики та боністики [3, с. 46–60], нагород, іконопису (Фото 5), стародруків, фотографій початку ХХ ст. кам'яні та металеві знаряддя праці (скребки, нуклеуси, сокири, наконечники стріл, зернотерки, серпи, ножі на ін.), гончарних виробів різних періодів, зброї минулих епох та солдатських речей тощо. У музеї експонується бивень мамонта, фрагмент довбаного човна, фрагмент дороги з кінських зубів. Різноманітною за предметним складом є етнографічна колекція, що містить землеробські, рибальські, ткацькі та інші знаряддя праці; домашнє начиння, виготовлене різними техніками; музичні інструменти; різдвяна шопка та ін. [4, с. 36].

Цінними у музеї є рукописні та друковані реліквії, а саме: «Псалтир» (1774 р.), видання Київської Успенської Лаври, «Пом'яник» (1731 р.) із Зачернеччя, «Службеник» (1639 р.) із Нудиж, «Тріюдь цвітна» (1774 р.) із Хворостова та ін. [16]; а також, факсимільне видання Пересопницького Євангеліє XVI ст., на якому складають присягу під час інавгурації президенти України, подароване музею у 2019 р. [9]. Заради кращого збереження унікальних колекцій у 2022 році музею додатково надано ще один поверх загальною площею 400 кв. м.

У музеї зберігаються персональні фонди відомих уродженців краю: генералів О. Скіпальського, В. Бородчука, А. Яворського, митрополита Варфоломія, науковців С. Любомльчика, М. Бохона, Н. Букатеви́ча, Д. Остапука, А. Данилюка, І. Ольховського, Л. Брюховецької, актрис та акторів: Н. Ужвій, С. Пікульського, П. Савоша, М. Гнатюка, письменників і поетів Л. Черкашиної, Р. Братуня, В. Гея, В. Лиса, Н. Горик, дисидентів Д. Шумука, М. Коца, художників М. Букатеви́ча, В. Михальської, фотохудожника Миколи Троха (Трохимчука), фотографа Миколи Зінчука, мистецтвознавця Валерія Сахарука та ін. [8].

Серед локальних музеїв Волинського краю діяльність Любомльського краєзнавчого музею неодноразово було відзначено почесними нагородами: грамотою Наукової спілки краєзнавців (2014 р.), дипломом III ступеня щорічної обласної рейтингової акції «Музейна подія року на Волині» (2015 р., 2017 р., 2018 р.) та дипломом I ступеня (2020 р.). 22 січня 2019 року за значний особистий внесок у культурно-освітній розвиток Української держави, вагомі трудові досягнення, багаторічну сумлінну працю було присвоєно звання «Заслужений працівник культури України» Олександру Дмитровичу Остапуку та нагороджено його почесною грамотою Верховної Ради України [12].

Фото 1. Д. О. Остапук – засновник та директор Любомльського краєзнавчого музею.
1976 р.

Фото 2. Олександр Остапук, директор Любомльського краєзнавчого музею розповідає про нумізматичну колекцію. 2017 р. Фото Сергія Наумука.

Фото 3. Юрій Фініковський, директор Любомльського краєзнавчого музею презентує нове надходження до музейних фондів – факсимільне видання Пересопницького Євангеліє XVI ст. 2019 р. Фото Сергія Наумука.

Фото 4. Сувенірна продукція з логотипом Любомльського краєзнавчого музею. 2020 р. Фото Сергія Наумука.

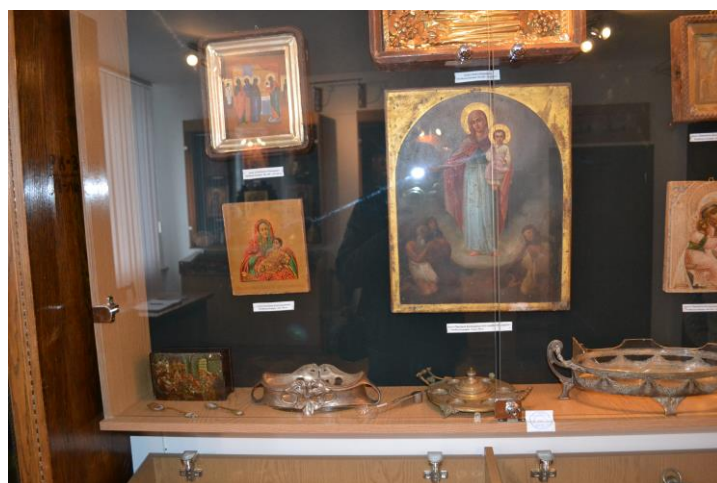

Фото 5. Фрагмент виставки «Врятовані старожитності». 2018 р. Фото Сергія Наумука.

Джерела та література:

1. Андрейчук Т., Вернидубов О., Панасюк В. Робота музеїв у територіальних громадах Волинської області в умовах пандемії COVID-19 : на підставі звітів за 2020 рік. *Волинський музейний вісник* : наук. зб. Луцьк, 2021. Вип. 11. С. 46–53.

2. Боровицький В. Що нового у музейному просторі Любомльщини? *Наше життя*. 2020. 15 трав. С. 1, 2.
3. Гурульова В., Мусін О., Остап'юк О. Візантійські монети та їхні «болгарські» і «латинські» імітації на Волині в контексті проблем грошового обігу у Східній Європі : за матеріалами Любомльського краєзнавчого музею. *Літопис Волині* : всеукр. наук. часоп. Луцьк, 2019. Ч. 21. С. 46–62.
4. Дмитренко А. Пам'ятки науки і техніки у краєзнавчих, історичних та меморіальних музеях Волині. *Українське державотворення: проблеми і сучасність* : зб. наук. пр., присвяч. 155-річчю від дня народж. історика, держ. діяча Михайла Грушевського / ред.: Г. В. Бондаренко, О. Й. Дем'янюк. Луцьк, 2021. Вип. XVII. С. 32–41.
5. Криштапюк Л. 20 листопада 100 років від дня народження Д. О. Остапюка (1914–84) – волинського краєзнавця, організатора музейництва на Люболющині. *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2014 рік* / Упр. культури і туризму Волин. ОДА, Волин. краєзн. музей, Волин. ДОУНБ ім. Олени Пчілки ; упоряд.: Є. І. Ковальчук, А. А. Понагайба. Луцьк, 2013. С. 168–171.
6. *Любомль в історії України та Волині: матеріали наук.-практичної конф. до 460-річчя надання Любомлю Магдебурзького права*. Луцьк, 2003.
7. Любомльський краєзнавчий музей. URL: https://www.facebook.com/groups/395501504207720/?locale=uk_UA
8. Любомльський краєзнавчий музей. *Путівник*. Ініціал. Луцьк. 2023.
9. Миколайчук С. Унікальне Євангеліє з рук Митрополита. *Наше життя*. 2019. 6 верес. С. 1–2.
10. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії*. Міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяч. 730-ій річниці часу першої відомої писемної згадки про м. Любомль та 810-ій річниці з часу писемної згадки про літописне м. Угровське. . Вип. 63. Луцьк, 2017.
11. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Любомль в історії України та Волині: матеріали XXV Волин. обл. іст.-краєзн.наук.конф.*, присвяч. 720-ій річниці часу першої відомої писемної згадки про м. Любомль та 800-ій річниці з часу писемної згадки про літописне м. Угровськ. Вип. 25. Луцьк, 2007.
12. Наумук С. Найвідоміший краєзнавець Любомльщини отримав почесне звання. *Волинь*. 2019. 5 берез. С. 7.
13. Панасюк В. 28 травня 50 років від дня відкриття Любомльського краєзнавчого музею (1973). *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2023 рік* / Упр. культури і туризму Волин. ОДА, Волин. краєзн. музей, Волин. ДОУНБ ім. Олени Пчілки ; упоряд.: Є. І. Ковальчук, А. А. Понагайба. Луцьк, 2022. С. 105–113.
14. Пословська А. Археологічні дослідження та популяризація давньоруських пам'яток у краєзнавстві Волинської області (1991–2016 рр.). *Краєзнавство*. 2019. № 4. С. 143–153.
15. Фініковський Ю. Олександр Остапюк – краєзнавець, активіст пам'ятко-охоронної справи Любомльщини. *Історія та сучасність Православ'я на Волині* : матеріали І наук.-практ. конф. 2-е вид. Луцьк, 2013. С. 207–213.
16. Хоменчук О. Рукописні та друковані реліквії. *Новий погляд*. 2019. 6 верес. С. 3.

УДК 069.8 : 908 (477)

Андрейчук Тамара (м. Луцьк)

БІБЛІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛІТОПИСНОГО УГРОВСЬКА МАЗУРИКА ЮРІЯ МИХАЙЛОВИЧА

Значну частину фондів Любомльського краєзнавчого музею складає група «Археологія». У даній групі чільне місце займає колекція знахідок з археологічних розкопок на території давньоруського городища біля с. Новоугрузьке Любомльського району (нині – Ковельського). Це залишки літописного Угровська. У різні роки розкопки проводила спільна археологічна експедиція Волинського і Любомльського краєзнавчих музеїв: С. Панишко,

О. Остапюк (1995); Ю. Мазурик, С. Панишко, О. Остапюк (1996); Ю. Мазурик, О. Остапюк (1997, 1999).

Основою історичних знань про середньовічний Угровськ (Оугровесь, Оугорескь) слугують насамперед писемні пам'ятки нарративного характеру. Літописи Київської Русі повідомляють про політичні події, пов'язані з Угровськом упродовж XIII століття. Значна кількість літописних згадок вказує на помітну роль міста в житті південно-західної Київської Русі. Проте в цих літописах фактично відсутні будь-які топографічні дані міста та артефакти його матеріальної культури.

Рис. 1. Мазурик Ю. М. під час археологічних розкопок городища літописного Угровська, урочище «Церковка», 21 жовтня 1999 рік.

Науковий інтерес щодо пошуку, вивчення та збереження історичних пам'яток на теренах Волині, Холмщини, Підляшшя і, зокрема до літописного Угровська, виникає вже у другій пол. XIX – поч. XX ст., який був нерозривно пов'язаний з функціонуванням регіональних красназавчих осередків, заснованих здебільшого у цей час. Пам'яткознавча діяльність була б неможливою без активної участі в ній справжніх сподвижників вивчення та збереження історичних реліквій. До них належать: єпископ Модест (Д. Стрельбицький), Ф. Гербачевський, В. Антонович, К. Мельник-Антонович, М. Біляшівський, С. Любарський та ін.

На початку 30-х років XX ст. дослідження городища провів О. Цинкаловський. Після Другої світової війни територія городища увійшла до прикордонної зони, що надовго унеможливило доступ науковців до пам'ятки. В археологічних публікаціях 1950-1980-х років городище згадується з посиланням на матеріали О. Цинкаловського, але з літописним Угровськом прямо не пов'язується. Донедавна вітчизняні та зарубіжні дослідники (Я. Гурба, І. Кутиловська, У. Рушковська, О. Ратич, Ю. Кухаренко, П. Раппопорт та ін.) не могли приписати це місто до конкретної археологічної пам'ятки. Складність полягала у особливостях історії топоніміки мікрорегіону. Від давньоруського Угровська походять назви трьох сучасних населених пунктів – Угруськ і Воля-Угруська на території Республіки Польща і Новоугрузьке (колишнє Вілька Угруська) в Україні. Основні варіанти локалізації міста були пов'язані з лівим берегом Західного Бугу. Отже, з повоєнного часу довгий період проблема локалізації давньоруського Угровська була дискусійним питанням.

Справа вивчення надбужанської пам'ятки відновила в середині 1990-х років. У 1996 р., 1997 р., 1999 р. проведено спільні Волинського та Любомльського красназавчих музеїв археологічні та пам'яткоохоронні експедиції на городищі біля с. Новоугрузьке. Ці дослідницькі розвідки очолював Юрій Мазурик – завідувачий сектором археології відділу охорони пам'яток історії та культури при Волинському красназавчому музеї.

З біографічної довідки:

Юрій Мазурик народився 26 липня 1961 р. у с. Мар'янівка Горохівського району (нині Луцький). У 1986 р. закінчив історичний факультет Луцького державного педагогічного

інституту ім. Лесі Українки спеціалізація історія. З 1987 по 1990 рр. – старший науковий співробітник Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиця (м. Запоріжжя), керуючий гідроархеологічною експедицією біля о. Хортиця. У 1990 – 2007 рр. – науковий співробітник, згодом – завідувачий сектором археології відділу охорони пам'яток історії та культури при Волинському краєзнавчому музеї. 1990 – 1995 рр. – керував Південно-Волинською розвідковою експедицією. З 2008 по 2021 рр. – головний спеціаліст, згодом – начальник відділу з питань охорони культурної спадщини Луцької міської ради. Член Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Сфера наукових інтересів та досліджень: історія, фортифікація Волинсько-Галицької держави, охорона археологічних пам'яток Волині.

Автор 119 наукових статей і публікацій з історії та охорони культурної спадщини Волині, серед яких 35 на тему дослідження літописного Угровська.

Під час археологічних експедицій біля с. Новоугрузьке було повторно локалізовано городище літописного Угровська, знято топографічний план місцевості, зібрано підйомний матеріал, проведено розвідку околиці, проведено охоронні розкопки (Рис.1) тощо. Підсумки польових досліджень дозволили стверджувати, що городище має три укріплені площадки, що не є характерним, але зрідка зустрічається серед давньоруських укріплень. Тобто було відкрито комплекс міста (граду) котре функціонувало в XII – XIII ст.

Суттєвим «маркером» результатів археологічних розкопок стали знайдені нові матеріальні джерела до вивчення історії літописного Угровська, які були описані в наукових звітах дослідника. Вони зберігаються в архіві Інституту археології НА України та у фондах Любомльського краєзнавчого музею. Слід відмітити, що нововиявлені археологічні матеріали під час розкопок городища літописного Угровська поповнили фонди Любомльського краєзнавчого музею, пройшли наукову атрибуцію та знайшли відображення у музейній експозиції, періодично презентуються на виставках, викликають увагу відвідувачів музею та зацікавлення науковців до подальших досліджень.

За науковим доробком дослідження літописного Угровська Юрія Михайловича, як археолога і дослідника стоїть велика копітка робота. Результати археологічних досліджень і результати опрацювання матеріалів колекції археологічної експедиції висвітлено в доповідях на наукових конференціях та у збірниках наукових праць вітчизняних і зарубіжних видань.

До списку бібліографії включені матеріали які розміщені за хронологічним принципом.

Наукові звіти про археологічні дослідження літописного Угровська 1997

1. Мазурик Ю. М., Панишко С. Д., Остапюк О. Д. Звіт про археологічні дослідження біля с. Новоугрузьке Любомльського району Волинської області за 1996 рік. Луцьк–Любомль, 1997. С. 1–23.

1998

2. Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Звіт про археологічні дослідження біля с. Новоугрузьке Любомльського району Волинської області за 1997 рік. Луцьк–Любомль, 1998. С. 1–80.

2000

3. Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Звіт про археологічні дослідження біля с. Новоугрузьке Любомльського району Волинської області в 1999 році. Луцьк–Любомль, 2000. С. 1–104.

Публікацій по темі дослідження літописного Угровська 1998

4. Мазурик Ю., Остапюк О. О. Цинкаловський про локалізацію літописного Угровська (до 790-річчя Угровська). *Минуле і сучасне Волині: О. Цинкаловський і Волинь*. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. Луцьк, 1998. С. 52–53

5. Mazurik J., Panyszko S., Ostapiuk O. Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska. *Archeologia Polski środkowowschodniej*. Т.ІІІ. Lublin, 1998. S. 175–182.

2002

6. Мазурик Ю., Остапюк О. Локалізація башти в літописному Угровську. *Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть*. Матеріали Х наукової історико-

краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000–2002 рр. Збірник наукових праць. Луцьк, 2002. С. 128–132.

7. Пашкевич Г., Мазурик Ю. Результати палеоботаничного дослідження матеріалів з розкопок городища біля с. Новоугрузьке. *Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть*. Матеріали Х наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000–2002 рр. Збірник наукових праць. Луцьк, 2002. С. 143–144.

8. Мазурик Ю., Остапюк О. Хрест-енкомпійон з літописного Угровська. *Сакральне мистецтво Волині*. Науковий збірник. Вип.9. Луцьк. 2002. С. 107–109.

9. Мазурик Ю. М. Проблеми охорони археологічних пам'яток Волинської області. *Міжнародний досвід охорони культурної спадщини та пам'яткоохоронне законодавство України*. Матеріали конференції (18–19 квітня 2002 року). К., «Стилос», 2002. С. 104–107.

2003

10. Огнева О., Мазурик Ю. Про атрибуцію перстнів з Угорська. *Минуле і сучасне Волині й Полісся: Ковель і ковельчани і в історії України та Волині*: Збірник наукових праць. Частина 2. Луцьк. 2003. С. 124–125.

11. Мазурик Ю., Остапюк О. Два фрагменти тканини з археологічних розкопок літописного Угровська. *Минуле і сучасне Волині й Полісся: народна культура – шлях до себе*. Збірник наукових праць. Вип.11. Луцьк. 2003. С. 102–104.

12. Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині. *Замосцько-Волинські музейні зошити*. Т.1. Zamość, 2003. S. 45–60.

13. Мазурик Ю., Остапюк О. До проблеми локалізації монастиря Даниїла (Стовпника) в літописному Угровську. *Do rękna nadprzyrodzonego*. Chełm, 2003. S. 319–327.

2004

14. Мазурик Ю. Фрагмент кам'яної плитки з урочища «Церковка» літописного Угровська. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Матеріали XI міжнародної наукової конференції. м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року. Луцьк, 2004. С. 150–152.

15. Мазурик Ю. Волинський краєзнавчий музей – продовжувач в дослідженні літописного Угровська (120-річчя початку дослідження Угровська). *Волинський музей: історія і сучасність*. Науковий збірник. Вип.3. Луцьк, 2004. С. 340–345.

2005

16. Мазурик Ю. До питання інтерпритації полив'яної чаші з археологічних розкопок літописного Угровська, урочище «Церковка». *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Матеріали XII міжнародної конференції м. Луцьк, 27–28 жовтня 2005 року. Луцьк, 2005. С. 151–153.

17. Мазурик Ю. До питання інтерпритації кістяних трубочок із археологічних розкопок літописного Угровська. *Матеріали Другої Волинської обласної науково-етнографічної конференції*, збірник наукових праць. Луцьк, 2005. С. 16–18

18. Мазурик Ю. Медичні інструменти із археологічних розкопок монастиря Даниїла (Стовпника) в літописному Угровську. *Україна в Центрально-Східній Європі* (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.): [зб. наук. пр.]. Вип. 5 / Ін-т історії України НАН України. Київ: Видавництво Інституту історії України, 2005. С. 449–456.

2006

19. Мазурик Ю. До питання інтерпретації функціонального використання ножа з довгою ручкою з археологічних розкопок літописного Угровська. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся*: Наук. зб.: Випуск 21: Матеріали XXI Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 17 листопада 2006 р. Луцьк, 2006. С. 215–217.

20. Мазурик Ю. Фрагмент виробу з пемзи з археологічних розкопок літописного Угровська, урочище «Церковка». *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України*: Наук. зб.: Випуск 20. Матеріали XX Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. 26 жовтня 2006 р. Луцьк, 2006. С. 168–170.

21. Мазурик Ю. Монастир Даниїла (Стовпника) в літописному Угровську (До питання історіографії та попередні дослідження). *Могиланські читання–2005*. Збірник наук. праць: Монастирські комплекси в контексті християнської культури. Київ, 2006. С. 323–329.

22. Остапюк О., Мазурик Ю. 800 років від часу першої літописної згадки про м. Угровськ. *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2007 рік*. Луцьк, 2006. С. 142.

2007

23. Мазурик Ю. М. Давньоруські монастирі в літописних містах Жидичин і Угровськ. *Історія і сучасність Волині*. Науковий збірник. Вип. 3. Луцьк, 2007. С. 20–24

24. Мазурик Ю. З історії деревообробки на Волині (за археологічними та етнографічними матеріалами). *Минуле і сучасне Волині та Полісся: роде наш красний*. Вип. 24. Луцьк, 2007. С. 214–219.

25. Мазурик Ю. До питання інтерпретації скляної посудини з опуклим дном з археологічних розкопок літописного Угровська. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: роде наш красний*. Вип. 24. Луцьк, 2007. С. 238–241.

2008

26. Мазурик Ю. М. До питання історіографії та попередніх досліджень літописного Угровська. *Літопис Волині*. Всеукраїнський науковий часопис. Ч.4. Луцьк, 2008. С. 43–50.

2013

27. Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Деревообробне ремесло в літописному Угровську. *Археологічні зошити з Пересопниці*. Збірник статей учасників археологічного симпозиуму: «Розвиток ремесел у давньоруському місті Х–ХІІІ ст.», 1–3 жовтня 2013 року / Упорядник М. В. Федоришин. Рівне-Пересопниця: О. Зень, 2013. С. 26–33.

2015

28. Мазурик Ю. М. Остапюк О. Д. До питання перебування книгозбірні у літописному Угровську. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Бібліотеки – осередки культури, освіти, науки: шлях довжиною у 75 років*. Випуск 54: Матеріали LIV Волин. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 75-річчю Волин. держ. обл. універс. наук. б-ки ім. Олени Пчілки: наук. зб. Луцьк, 2015. С. 17–21.

29. Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Декілька аспектів щодо перебування книгозбірні у літописному Угровську (ХІІІ ст.). *Волинська книга: історія дослідження, колекціонування*. Науковий збірник / Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Музей книги та друкарства. Випуск 3. Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2015. С. 67–77.

30. Мазурик Ю., Панишко С. Укріплення у літописному Угровську, урочище «Стовп» (до питання типологічної належності). *Старий Луцьк* : наук.-інформ. зб. Вип. ХІ / Держ. історико-культурний заповідник у м. Луцьку; Держ. історико-культурний заповідник у м. Луцьку. Луцьк : Сікачов В. А., 2015. С. 313–318.

2017

31. Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Любомльський краєзнавчий музей — продовжувач в дослідженні літописного Угровська. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії*. Науковий збірник. Випуск 63. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 жовтня 2017 року, м. Любомль. Упоряд. Г. Бондаренко, О. Остапюк, А. Силук. Луцьк, 2017. С. 103–116.

2018

32. Мазурик Ю., Остапюк О. Олександр Цинкаловський – дослідник городища літописного Угровська. *Олександр Цинкаловський – велич особистості*: наук. зб. Вип. І. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченій до 120-ти річчя від дня народження видатного земляка, краєзнавця Олександра Цинкаловського, 13 лютого 2018 року, м. Володимир-Волинський / упоряд. Н. Пушкар, М. Стольницька, В. Клак. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 70–76.

2023

33. Мазурик Ю., Остапюк О., Столярук С., Кусик В. Реконструкція в графіці і натурі полив'яної чаші з археологічних розкопок літописного Угровська, урочище «Церковка» (ХІІІ ст.). *Історія, культура та освіта Волині у науковій спадщині Олександра*

Цинкаловського : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю від дня народження вченого (26 квітня 2023 року, м. Луцьк) / упоряд.: О. Й. Дем'янюк, А. М. Силук. Луцьк: Волинський ІІПО, 2023. С. 228–236.

34. Мазурик Ю., Остапюк О. Графічна реконструкція оправи Угровської книги другої половини XIII ст. (за археологічними матеріалами фондів Любомльського краєзнавчого музею). *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Музейна та пам'яткоохоронна діяльність на Любомльщині та Волині. LXXV історико-краєзнавча конференція «»*, присвячена 50-річчю Любомльського краєзнавчого музею. Любомль, 2023. (У друці)

35. Мазурик Ю., Остапюк О. Археологічні розкопки на території колишньої Угровської твердині. *Prawosławne dziedzictwo wiary i kultury na Ziemi Chełmskiej 800. rocznica przeniesienia siedziby diecezji z Uhrowska do Chełma*. Chełm, 19–20.09.2023. (У друці).

УДК 069.51:7.04(477.82)

Карпюк Людмила (м. Луцьк)

ТВОРЧИСТЬ МАЛЯРІВ НАРОДНОЇ ТРАДИЦІЇ ЛЮБОМЛЬЩИНИ НА ПРИКЛАДІ ІКОН XVII–XVIII СТ. З КОЛЕКЦІЇ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Вивчення творів релігійного мистецтва, що походять з певних невеликих регіонів, є актуальним для аналізу історії українського іконопису як у контексті культурологічних так й історичних досліджень. У статті розглядаються ікони XVII – XVIII ст. з церков колишнього Любомльського району, які зберігаються у збірці Музеї волинської ікони в Луцьку. Це – комплекс ікон з церков сіл Застав'є, Піща, Городно, Зачернеччя та Хворостів, який репрезентує напрямок розвитку церковного мистецтва з яскраво вираженим провінційним впливом.

Тема українського народного іконопису була розкрита у чисельних монографіях та статтях В. Свенціцької, П. Жолтовського, М. Гелитович, М. Федюк. На думку В. Свенціцької та В. Отковича на розвиток мистецтва жодного іншого народу вплив фольклорного мистецтва не позначився такою мірою, як на українському. Народна течія пробивала собі щораз ширшу дорогу, приносячи в іконопис реалії життя, що в цілому надавало йому демократичного характеру. Найбільш насущні проблеми, що відбувалися у житті суспільства, порушувалися і в іконописі. Творчість народних майстрів сприяла проникненню в ікону соціальних і побутових мотивів [1].

Збережені пам'ятки іконопису дають можливість говорити про домінування творів народної традиції у релігійному живописі Любомльщини в означений історичний період.

У XVII–XVIII ст. творчість народних (непрофесійних) іконописців розвивалася водночас з майстрами високого живописного рівня. Сучасні дослідники вважають, що за рівнем мистецької вартості ікони народних майстрів не поступаються творам професійного мистецтва, а часто й перевершують їх своєю експресією та сміливістю творчих інтерпретацій [2, 23]. Активний розвиток народного малярства у цей час пов'язаний з інтенсивним будівництвом церков, для яких створювалися нові іконостаси, заповнювалися іконописом інтер'єри. Бідність церковних парафій, які нерідко були замовниками, а також віддаленість сільських громад від великих міст, ставали причиною виконання ікон не професійними, а народними майстрами. Такі замовники не вимагали ні високого художнього рівня, ні нових живописних прийомів.

З церкви Казанської ікони Богородиці с. Піща походить ікона «Христос Вседержитель» середини XVII ст., що належить пензлю маляра, який пов'язаний з малярським колом так званого «Волинського іконописця 1630 року».

Церква у с. Піща є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення. Вперше згадується у документах 1510–1531 рр. як покинута. У 1619–1620-х роках документи засвідчують, що храм Святого Симеона Стовпника був уніатським, а у 1796 р. переведений у православ'я. Нова церква була побудована в селі у 1801 році на кошти парафян та була освячена на честь Казанської ікони Богородиці [3]. Ікона волинського маляра, ймовірно,

належала до намісного ряду іконостасу давньої церкви і була єдиною, що збереглася з того часу.

Пам'ятки, які відносять до малярського осередку «Волинського іконописця 1630 р.» мають свій власний характер, художньо-образні та іконографічні особливості. Через відсутність підписів на них та архівних документів того часу, які б засвідчили роботу іконописців саме над цими творами, важко визначити у якій місцевості знаходився малярський осередок, художники якого керувалися у своїй творчості давніми традиційними приписами. Це була потужна мистецька майстерня з усталеними художніми традиціями. Ікони, написані її майстрами, можна було побачити у церквах колишніх Турійського, Ковельського, Старовижівського районів. У їх творах прослідковуються два паралельних напрямки, які взаємно доповнюють один одного. Водночас з консервативним, ортодоксальним чи візантинуючим спадком, малярі використовують у декорі своїх творів художні набутки ренесансного мистецтва, що розквітло в Україні з початку XVII ст. [4].

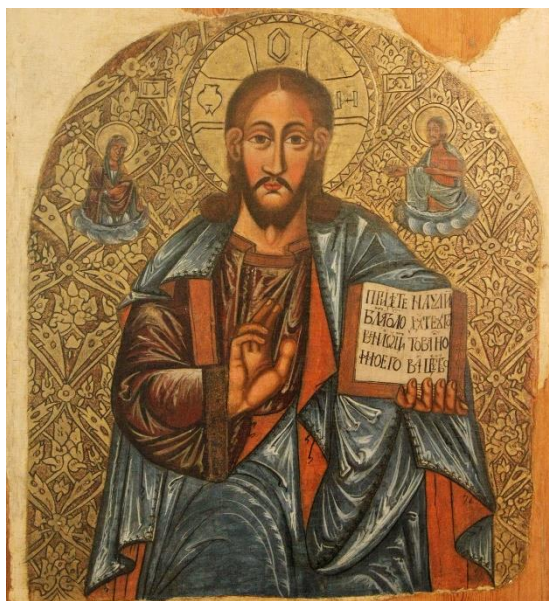

Фото 1. Христос Вседержитель. Середина XVII ст. с. Піща

Послідовник «Волинського іконописця 1630 р.», який написав намісний образ Христа Вседержителя для церкви с. Піща, у своїй творчості близький до «народних живописців» (фото 1). Однак, попри те, що він дотримувався традиційної іконографії та розумів духовну значимість образу, працював у досить спрощеній та навіть грубуватій манері. Свідченням того, що ікона походить саме з майстерні «Волинського іконописця 1630 р.», є деталі зображення Христа. Монументальна постать заповнює собою весь іконний простір. Лик виконаний у формі правильного, загостреного вгорі і унизу, овалу. Тонкі вусики над губами, невелика, двома гострими клинцями борідка, два округлих локони волосся на плечах та високо підняті брови, які переходять у лінію прямого носа – характерна риса майстрів, які разом працювали або навчалися у цьому осередку. Лик позбавлений емоцій, однак він виразний та конкретний. Христос зображений у вохристо-коричневому хітоні з густо промальованими лініями бгенок темно-коричневого та світло-оранжевого кольору з золоченим орнаментом на клаві та облямівці рукава. У лівій руці – відкрите Євангеліє з каліграфічно написаним текстом, фрагментом Євангелія від Матвія «Прийдіте благословение Отца Моего наследуйте уготованое вам царство» (Мт. 25: 34-35). Книга прикрашена на обрізі золотим орнаментом. Подібні малярські та образні прикмети, характерні для цього осередку у зображенні Христа Вседержителя, повторюються у всіх творах майстерні. Індивідуальний художній почерк прочитується у типовому положенні благословляючої руки з масивною фалангою великого пальця, своєрідному типі обличчя, однакової форми розгорнутої книги з подібним декором на обрізі (тонка хвиляста лінія). Всі ці деталі можна побачити на іконах, написаних для храмів сіл Деревок Любешівської громади (фото 2), Новосілки Турійської громади (фото 3), Гішин Ковельської громади.

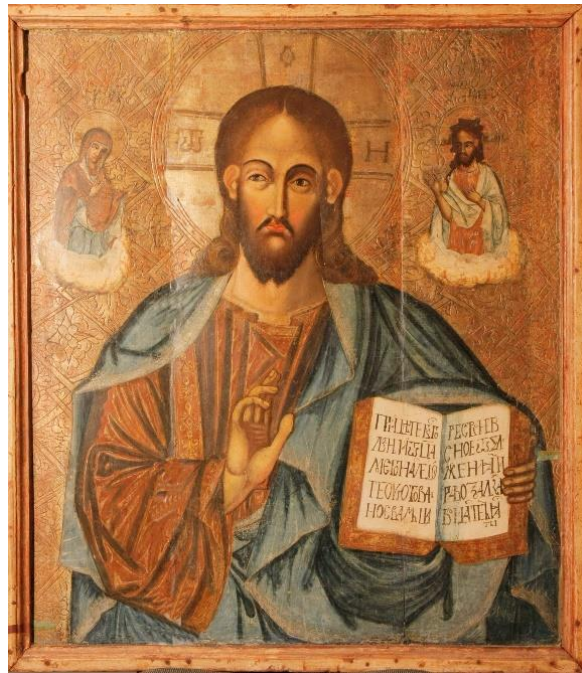

Фото 2. Христос Вседержитель. Середина XVII ст. с. Деревок Любешівської громади

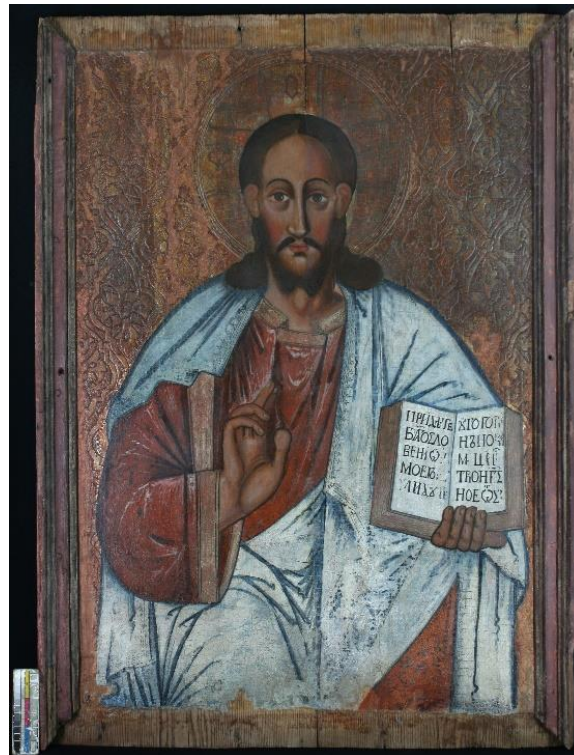

Фото 3. Христос Вседержитель. Середина XVII ст. с. Новосілки Турійської громади

У композицію образу Христа Вседержителя з Піщи введена цікава іконографічна деталь – зображення півпостатей Богородиці та Іоана Предтечі обабіч голови Христа. Присутність так званого Триморфону у композиції твору є доволі рідкісною для Волині інтерпретацією сюжету.

Подібний варіант намісної ікони Христа Вседержителя з Богородицею та Предтечею можна побачити на пам'ятці XVIII ст., яка була передана музею у 1982 р. з Михайлівської церкви с. Зачернеччя (фото 4). Греко-католицька громада села побудувала її у 1756 р., однак не можна стверджувати, що ікона писалася саме для цього храму. Адже у 1950-60 – х роках, під час масових гонінь на церкву в СРСР, у Михайлівський храм було передане майно з церков с. Кукуріки та с. Смідин [5].

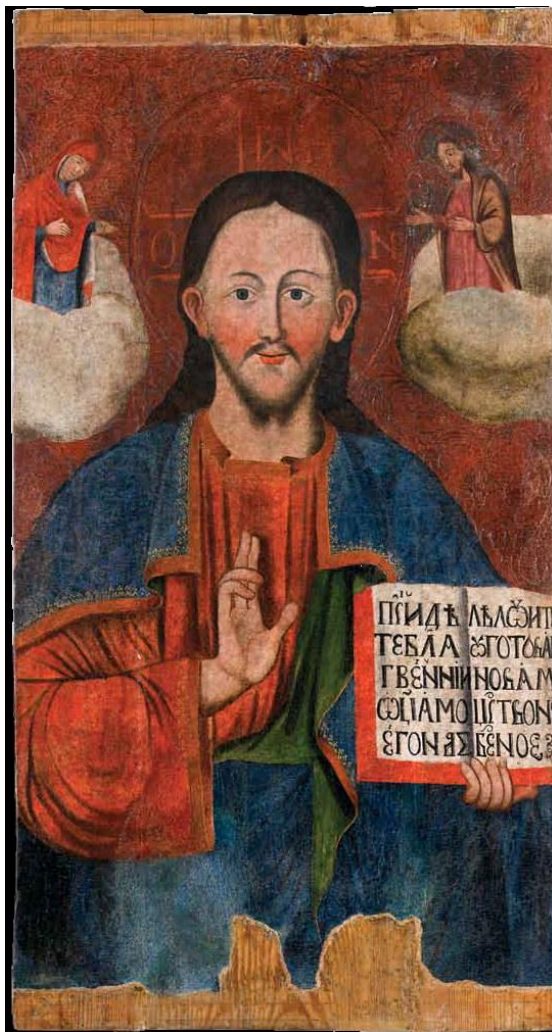

Фото 4. Христос Вседержитель. Середина XVIII ст. с. Зачернечя

Творча манера маляра мало подібна до роботи послідовника «Волинського іконописця 1630 р.». Вона характеризується щирістю, безпосередністю та простонародним типажем зображуваного, що відповідало народному світосприйняттю. Іконна основа обрізана по краям, тому видається дещо видовженою. Постаць Христа написана пропорційно, в одягах традиційних синьо-червоних барв. Але особливо привертає увагу його лик, виразний, правильного овалу, з високим чолом, мигдалевидними очима та тонкими вустами з легкою посмішкою під вузькою лінією вусиків, яскравим рум'янцем на щоках. Обабіч голови – постаті Богородиці та Іоанна Предтечі на масивних клубках хмар. У руці Христа зображена розгорнута книга зі старанно виконаним текстом, фрагментом Євангелія від Матвія (Мт. 25: 34–35). Саме цей фрагмент найчастіше зображували на волинських намісних іконах Вседержителя [6]. Ікона написана провінційним іконописцем доволі професійно, за певним класичним зразком. У волинській іконописній спадщині образів з аналогічним індивідуальним почерком майстра, який виявляється в особливому типажі лику, яскравих дзвінких кольорах одягу, віднайти поки що не вдалося.

Нерідко волинські іконописці відтворювали євангельські історії чи події з історії церкви, вводячи у композицію характерні для свого часу деталі костюмів або ж архітектуру. Цікавою у тому плані є ікона першої половини XVII ст. «Покров Богородиці» з церкви Іоанна Богослова с. Застав'є (фото 5). За своєю композиційною будовою ікона має типове двоярусне, з чіткою симетрією, зображення. У верхньому ярусі, відділеному від рисунку храму лінією купчастих хмарин, Богородиця у позі Оранти, з широко розгорнутим мафорієм. Обабіч неї – по два святих навколішки. Вона мовби витає у просторі храму над іконостасом з царськими вратами, благословляючи присутніх. У нижньому ярусі, на тлі мурованих стін, по обидва боки амвону, зображена молитовна процесія. У перших рядах, очоливши її – постаті візантійських імператора та імператриці у царських коронах, трьох святих та учителів церкви в

архієрейському облаченні. У центрі, на високому амвоні, написаний Св. Роман Піснеспівець з довгим сувоєм у руці. Над головами учасників процесії вивищується Андрій Юродивий, але маляр помилково або ж не розуміючи канонічної сутності іконографії «Покрови», підписує його як «Андрій Кризткій» (Критський) [7, 31–34]. Живописна манера анонімного автора, доволі наївна та лаконічна, підкреслюється монохромною кольоровою гамою. Він використовує лише три основних кольори та їх відтінки: блакитний, оранжевий та вохристий (від світлого до темного коричневого). Зображення присутніх під час літургії у храмі мають досить абстрактний характер. Постаті виглядають об'ємними, але лики написані без індивідуальних характеристик. Їх різнить хіба що наявність бороди, її розмір та колір. Серед усіх художніх засобів, що їх використовує автор у змалюванні теми, особливе значення відводиться лінії і колориту, саме вони мають найбільш індивідуальний характер і є найвиразнішими ознаками художньої манери. Слід зазначити, що характер та манера живопису автора «Покрови» дещо відрізняється від пам'яток волинського іконопису того часу.

Фото 5. Покров Богородиці. Перша половина XVIII ст. с. Застав'є

Численні пам'ятки іконописної малярської спадщини Волині XVII–XVIII ст., які можна віднести до спадку ремісничого (провінційного) малярства, свідчать про розвиток іконографічної традиції у руслі з українським мистецтвом того часу. Майстри, створюючи свої оригінальні малярські теми, використовували здобутки традиційного іконописного мистецтва давньої доби у єднанні з досягненнями західноєвропейської культури. Спрощуючи композицію ікони, вони вносили до неї часто наївні трактування образів, активно використовували лінійний живопис при зображенні як деталей одягу, архітектури, так і ликів. Живопису народних митців притаманне поєднання ознак ренесансу, бароко та рис наївного малярства.

З церкви Св. Луки с. Городно походить феретрон «Богородиця Одигітрія/Св. Лука» першої половини XVIII ст. Згідно давніх документів, сучасний храм у Городно був побудований в 1745 р., на той час громада вже перебувала в унії [8, 32–40]. Саме тому у живописі провінційного маляра, автора феретрону, прослідковується вплив західноєвропейської мистецької традиції. Ймовірно, окрім призначення процесійної ікони,

феретрон використовувався як бічний пристінний вівчарик; вони були популярними у тогочасних храмах унійної орієнтації.

Анонімний автор, пишучи Євангеліста Луку, орієнтувався як на східні, так і на західні іконографічні джерела. Згідно існуючого канону, слід було показати богонатхненність автора книги Святого Письма, можливо тому композиція твору досить спрощена. Адже маляр робить наголос на психологічно-індивідуальній характеристиці Святого. Перед нами – замислений, заглиблений у себе, чоловік похилого віку з сивим волоссям і бородою. Він сидить, підтримуючи лівою рукою голову та спираючись на стіл з розгорнутою книгою. На колінах, покритих темно синім плащем – друга розгорнута книга, яку він гортає правицею. Символ євангеліста Луки – невеликий тілець, звичний і традиційний атрибут для західноєвропейської іконографії, зображений у лівому нижньому куті ікони. Кольорова гама пам'ятки досить темна, не яскрава. Стіни кімнати, стіл, підлога – виконані у коричневих барвах. Єдині світлі плями – сорочка Луки та сріблене гравійоване тло, ніби невеличке вікно у стіні кімнати (фото 6).

Фото 6. Св. Лука. Середина XVIII ст. с. Городно

На другій стороні ікони з с. Городно образ Богородиці демонструє найпоширеніший у волинському релігійному мистецтві композиційний варіант – Одигітрію. Твір відзначається певною своєрідністю. Широка, щільно закомпонована у іконному просторі, постать Марії, виглядає диспропорційно і приземкувато. Але навіть у майстра ремісничого рівня, лик, дещо видовженого формату, написаний з підкреслено миловидними жіночними рисами, що характерно для волинського малярства. Твір вирізняється незвичною кольоровою гамою у трактуванні одягу. Туніка Богородиці ясно червоного кольору з білим виворотом, а мафорій – темно синій з легкими блакитними тіннями. Традиційні кольори шат тут поміняні місцями, синій мафорій Діви притаманний західноєвропейській традиції. Ісус змальований у довгій червоній сорочці з книгою на колінах, яку він притримує лівою рукою. Привертають увагу масивні золочені митроподібні корони, що увінчують голови Богородиці та Ісуса. Разом з золоченими німбами та срібленим гравійованим орнаментом тла вони створюють підвищений декоративний ефект (фото7). Можна припустити, що іконографічним прототипом образу була ікона латинського взірця, де Дитя на руках Діви зображували в одній сорочечці з книгою на колінах. Так написаний Ісус на чудотворній Ченстоховсько-Белзькій іконі Богородиці, коронований у 1717 р. Ймовірно, волинський маляр створив свою інтерпретацію знаменитого образу для церкви Св. Луки.

Фото 7. Богородиця Одиґірія. Середина XVIII ст. с. Городно

У творчій спадщині волинських народних малярів зустрічаються теми доволі рідкісні для нашого регіону. Такою, зокрема, є зображення Святих Преподобних Антонія і Феодосія Печерських першої половини XVIII ст. В колекції музею зберігається лише одна ікона цього сюжету, з церкви Різдва Богородиці с. Хворостів. Нині існуюча церква була побудована у 1888 р. на місці давньої, побудованої у середині XVII ст. [9, 157 – 162].

Печерських святих українські іконописці малювали, як правило, за одним взірцем, ним були українські стародруки XVII ст. У галицькому та волинському іконописі культ цих святих популяризував маляр ієромонах Йов Кондзелевич [10, 20 – 30]. Популярність Святих Антонія і Феодосія Печерських підкреслювала приналежність місцевого населення до традиції київського християнства.

Джерелом іконографії були гравюри богослужбових книг переважно київської лаврської друкарні, де у XVII ст. активно розвивався культ її засновників. У різних виданнях друкарні знаходимо трохи відмінні образи Преподобних, де вони представлені у повен зріст, злегка оберненими до центру, з сувоями у руках [11].

На волинській іконі Святі зображені у чорних мантиях з клобуками, у темно коричневих рясках з хрещатими омофорами. У руках тримають довгі білі сувої з написами, які прославляють Богородицю. Вікової різниці чи відмінності у рисах ликів обох святих немає, вони зображені з довгими сивими бородами, різняться лише жестом рук. Між святими – світла триверха церква, з черепичними куполами, як узагальнений образ Церкви, а також, як символ Успенського храму Києво-Печерського монастиря. Угорі в центрі, в півколі хмарин, зображена півфігура Богородиці іконографічного типу Втілення. Її руки, покриті мафорієм, розкриті над святими, подібно, як в іконографії Покрову Богородиці Мати Милосердя (фото 8).

Фото 8. Святі Преподобні Антоній і Феодосій Печерські. Перша половина XVIII ст.
с. Хворостів

Серед творів Любомльщини, які належать малярам ремісничого (провінційного) напрямку, виділяються різні авторські почерки. Але прийоми малярства споріднені з тими, що їх застосовували майстри релігійного мистецтва Волині того часу. Вони творили у контексті українського мистецтва і репрезентували один з напрямків його розвитку.

Джерела та література:

1. Откович В. Народна течія в українському живопису XVII–XVIII ст. Київ, 1990. 96 с.
2. Гелитович М. Три народних маляри кінця XVI – початку XVII ст. URL: sm.etnolog.org.ua.
3. Остапюк О., Лончук С. Піща: перша згадка про церкву датується 16 століттям. URL: <https://shatsk.rayon.in.ua>.
3. Александрович В. Волинська середньовічна іконографія намісного образу Спаса. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Матеріали XV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 25–26 вересня 2008 року: Науковий збірник. Луцьк, 2008. С. 18.
4. Карпюк Л. Наукова довідка «Мистецька спадщина «Волинського іконописця 1630 р.» та його кола у музеях України, Польщі та Білорусі». 2018 р. Науковий архів ВКМ.
5. Остапюк О. З історії Михайлівської церкви с. Зачернеччя Любомильського району. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Матеріали XV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 25–26 вересня 2008 року: Науковий збірник. Луцьк, 2008. С. 176.
6. Вигодник А. Наукова довідка «Тексти на Євангеліях у іконах з зображенням Ісуса Христа. На основі колекції Волинського краєзнавчого музею». 2015 р. Науковий архів ВКМ.
7. Вигодник А. Ікони «Покрови Богородиці» в збірці Волинського краєзнавчого музею. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині*. Матеріали VIII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 року: Науковий збірник. Луцьк, 2001. 170 с.

8. Єлісеєва Т. Двобічні ікони XVIII–XIX ст. з колекції Волинського краєзнавчого музею. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Матеріали XXXVIII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2021 року: Науковий збірник. Луцьк, 2021. С. 144.

9. Остапюк О. З історії Різдва-Богородичної церкви с. Хворостів Любомильського району. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 року: Науковий збірник. Луцьк, 2009. С. 237.

10. Єлісеєва Т. До питання атрибуції ікони «Богородиця з Антонієм і Феодосієм Печерськими / Всі Святі» з колекції Волинського краєзнавчого музею. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Науковий збірник. Матеріали XXIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 19–20 жовтня 2016 року. Луцьк, 2016. С. 246.

11. Косів Р. «Господи нехай буде благословення Твоє на цьому місці»: іконографія та причини популярності св. Антонія і Теодосія Печерських на творах риботицьких майстрів 1670–1750-х рр. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Вип. 36. URL: <https://nam.edu.ua>. <https://nam.edu.ua/files/visnyk>.

УДК 908 (477)

Лончук Сергій (м. Львів)

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ЛОГОТИПУ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Колекції Любомльського краєзнавчого музею (надалі – ЛКМ), який 28 травня 2023 р. відзначив 50-річчя, нараховують понад 33000 експонатів основного фонду та 6000 експонатів науково-допоміжного фонду. Відтак за цими показниками ЛКМ є другим у Волинській області після обласного Волинського краєзнавчого музею та першим серед музеїв локального рівня. У наш час установа такого рівня безумовно потребує створення власної айдентики, індивідуального впізнаваного стилю, логотипу, які могли б презентувати ЛКМ для його гостей.

Логотип – це оригінальне позначення, графічний текстовий символ у визначеній послідовності слів, літер та інших елементів композиції, що представляє конкретний суб'єкт чи об'єкт (територіальне утворення, підприємство, компанію, організацію, заклад, подію, акцію, приватну особу, продукт) і використовується ними для впізнаваності у соціумі [1, с. 91; 2].

Варто зазначити, що було кілька спроб створення логотипу ЛКМ чи використання якихось загальновідомих символів замість такого логотипу. Так, автор цієї статті пригадує, як у 2010-х рр. на буклети, підготовані працівниками ЛКМ по матеріалах виставок, іноді додавали символічне зображення Клію – однієї з дев'яти муз, покровительки історії.

Натомість Олександр Остапюк, багаторічний директор ЛКМ, а пізніше – завідувач фондів та в.о. директора ЛКМ неодноразово піднімав питання створення логотипу ЛКМ. Однією з ідей Олександра Дмитровича було використання в якості логотипу ЛКМ відтвореного проекту герба міста Любомля 1938 р., де було зображено двох зубрів, чи створення логотипу на базі цього герба. Однак були сумніви у доцільності використання для ЛКМ логотипу із двома зубрами, адже музей має не природничий, а краєзнавчий профіль. Коли ж наприкінці 2010-х рр. знову постало питання про укрупнення районів і відтак ліквідацію Любомльського району, Олександр Остапюк запропонував обдумати варіант використання для логотипу ЛКМ зображеного на гербі Любомльського району силуету вежі з літописного міста Угровська, побудованої в XIII ст., фундамент якої виявлений під час археологічних розкопок біля с. Новоугрузьке на Любомльщині. Зважаючи, що ЛКМ має цінні колекції археології, а, крім цього, раніше музеєм були організовані розкопки на городищі і на фундаментах оборонної вежі Угровська, багатий археологічний матеріал з яких зберігається в ЛКМ, використання силуету Угровської вежі як основного елемента майбутнього логотипу ЛКМ видавалося гарною ідеєю.

Орієнтовно у 2018-2019 рр. з ініціативи тодішнього директора ЛКМ Юрія Фініковського була створена чернетка логотипу ЛКМ із зображенням палацу Браницьких в

Любомлі, за реставрацію якого і розміщення там музею ось вже кілька десятиріч мріють музейні працівники та друзі музею. Однак розробка цього логотипу не була завершена і фактично він не використовувався з різних причин, зокрема, оскільки ЛКМ так і не перенесли в палац Браницьких, відтак використання логотипу із зображенням палацу було б нелогічним. Крім цього, такий логотип був досить громіздким.

А вже в лютому 2020 р. автором цієї статті було запропоновано Юрію Фініковському розробити логотип ЛКМ та рекомендовано відповідного фахівця. Протягом кінця лютого – початку березня тривав процес розробки логотипу ЛКМ, зокрема було розроблено 8 варіантів логотипу та кілька їх модифікацій. Колективом ЛКМ було обрано один варіант, а зробити остаточний вибір між кількома його модифікаціями допомагали учасники офіційної групи ЛКМ у соціальній мережі «Фейсбук». Створення логотипу ЛКМ стало можливим завдяки підтримці друзів та меценатів музею. Автором логотипу є ілюстратор і мистецтвознавець Михайло Скоп із міста Львова.

Остаточний варіант логотипу було презентовано в офіційній групі ЛКМ у соціальній мережі «Фейсбук» 11 березня 2020 р.

Логотип ЛКМ має вигляд літери «Л», сформованої за допомогою стрічки червоного кольору шляхом двох згинів – одного під кутом 90 градусів та другого під кутом 45 градусів. На лівій частині літери зображений срібний хрест як символ Волині, на правій – триарусна вежа з літописного міста Угровська, яка символізує Любомльщину. Колористика логотипу – червоний та срібний кольори – також наслідує колористику гербів Волині та колишнього Любомльського району.

Логотип розроблений у двох варіантах – на білому та червоному тлі – для використання на різних композиціях і кольорах.

Окрім логотипу Михайло Скоп розробив патерн, який обіграє абрєвіатуру, перші літери назви музею – «ЛКМ», і є натхненним геометричними орнаментами поліської вишивки. Також автором логотипу було розроблено концепти використання логотипу та патерну ЛКМ на сувенірній продукції.

Патерн – це малюнок, що складається з чергування дрібних елементів без помітних кордонів, що створює видимість нескінченного орнаменту. У перекладі з англійської «pattern» означає «шаблон, модель, візерунок, зразок, структуру». Його використання дозволяє сформувавши індивідуальний фірмовий стиль, надати бренду впізнаваності [3]. Саме тому використання патерну ЛКМ як тла для логотипу на блокнотах, буклетах, інших виданнях музею додає їм індивідуальності та впізнаваності.

Остаточну версію логотипу та патерну ЛКМ разом із концептами їх використання на сувенірній продукції було презентовано в офіційній групі ЛКМ у соціальній мережі «Фейсбук» 11 травня 2020 р. Варто відзначити, що допис мав досить велику популярність – 220 вподобань, 126 коментарів.

Згодом, у липні 2020 р. в поліграфічній майстерні «Друк» (ПП «Пундор») у місті Луцьку було виготовлено сувенірну продукцію із логотипом ЛКМ, а саме: чашки із зображенням з двох боків україномовної та англійської версій логотипу, картонні папки розміром 21x30 см, паперові пакети розміром 25x35 см, поліетиленові пакети розміром 40x50 см, екосумки, ручки, два види блокнотів – блокноти червоного кольору із патерном та блокноти білого кольору без патерну, світлі кепки, ручки.

Повертаючись до елементів логотипу ЛКМ, зазначимо, що вежу з літописного міста Угровська було обрано як основний елемент логотипу музею, оскільки на час створення логотипу планувалася ліквідація Любомльського району шляхом його приєднання до Ковельського, відтак герб і прапор Любомльського району не використовувався б, і зображення Угровської вежі на символіці відійшло б у минуле, а так воно отримало нове життя.

Герб колишнього Любомльського району – щит у формі чотирикутника з півколом в основі, червоного кольору із зображенням срібної сторожової вежі. У правому верхньому куті зображено срібний Волинський хрест. У гербі Любомльського району (землі) взято за основу силует сторожової вежі, яка стояла в місті Угровську над Бугом у XIII ст. Вежа як основний елемент оборони характеризує Любомльщину як прикордонний регіон. Вежа білого (срібного)

кольору, який в геральдиці символізує чистоту і непорочність, розміщена на тлі (фоні) щита червоного кольору, який означає хоробрість, гарячу любов до своєї землі. Наявність білого Волинського хреста у верхньому лівому куті як символу християнства і герба Волині свідчить про належність Любомльщини до Волинської землі. Використання Волинського хреста також зустрічаємо на відтиску печатки Любомльського волосного правління за 1911 р. [4, с. 299].

Однак, у подальшому Угровську вежу почали зображувати і на іншій місцевій символіці.

Оскільки археологічна пам'ятка – залишки літописного міста Угровська знаходяться на території Рівненської громади, то символ давнього міста – Угровську вежу, силует котрої запозичено із герба ліквідованого Любомльського району, поміщено на символіці Рівненської сільської ради Ковельського району. Герб та прапор Рівненської сільської ради затверджено рішенням Рівненської сільської ради Ковельського району № 9/9 від 30 червня 2021 р. Рівненським сільським головою є історик Юрій Фініковський, колишній директор ЛКМ, який і виступив ініціатором такої ідеї. Автором проєкту символіки став доктор історичних наук, голова Українського геральдичного товариства, член Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України Андрій Гречило [5; 6].

Вежа з літописного Угровська також є одним із елементів проєкту нового герба Ковельського району авторства Івана Хамежука. Як зазначає автор, срібний силует сторожової вежі, яка стояла у місті Угровськ над Бугом характеризує ще один прикордонний регіон нового Ковельського району – Любомльщину (сторожова вежа – основний елемент на гербі та прапорі колишнього Любомльського району). Згаданий проєкт герба розглядався 14 вересня 2021 р. у контексті перевірки конкурсних робіт щодо створення офіційної символіки Ковельського району на відповідність заявленим вимогам та обрання із них кращих для проведення громадського обговорення та голосування [7].

Заглиблюючись в історію міста Угровська, зазначимо, що у XIX – на початку XX ст., коли стали доступні літописні дані, в істориків знову виник інтерес до його локалізації. У давньоруських літописах впродовж 1204–1268 рр. Угровськ згадується сім разів. Крім того, згадуються угровчани та монастир святого Данила Стовпника, що знаходився в місті. Вже сама кількість згадок вказує на помітну роль міста в житті південно-західної Русі у XIII ст. [8, с. 168]. У літературі неодноразово висловлювалась думка, що на початку XIII ст. Угровськ був центром Забужжя [9, с. 27]. Однак, детально як історія самого міста, так і його адміністративна роль в давньоруський період не розглядалися. Однією з причин такої ситуації тривалий час була відсутність точної локалізації давньоруського городища, яке б відповідало літописному Угровську [8, с. 168]. Угровськ завжди позначали на картах на лівому березі Бугу на території сучасної Республіки Польща. Свої припущення, що місто знаходилось на правому березі річки висловлювали єпископ Модест (Стрільбицький), археологи Олександр Цинкаловський, Сергій Панишко [10, с. 143]. Угровську вежу віднайшов Олександр Цинкаловський ще на початку 1930-х рр. [11, с. 477], проте, як зазначає Володимир Александрович, тоді Олександр Цинкаловський не надав своїй знахідці якогось істотного значення [12, с. 81]. Приземні частини споруди знову віднайдено при археологічних дослідженнях у середині 1990-х рр. [13, с. 128; 14, с. 41]. Зокрема, у 1995 р., після вивчення назв урочищ, було зафіксоване городище і територія міста, а також фундамент сторожової вежі. У 1996, 1997 і 1999 рр. ЛКМ організував на місці поселення археологічні розкопки під керівництвом археолога з Волинського краєзнавчого музею Юрія Мазурика. Археологічна експедиція локалізувала територію міста Угровська. Проведені розкопки на городищі і на фундаментах оборонної вежі дали багатий археологічний матеріал XII-XIII ст. Також виявлена кераміка більш давнього часу. Матеріали цих археологічних розкопок зберігаються в ЛКМ. Нині локалізована територія літописного Угровська знаходиться на правому березі річки Західний Буг на захід від села Новоугрузьке Рівненської громади Ковельського (раніше – Любомльського) району. Останній раз Угровськ згадується в Галицько-Волинському літописі в 1267 р. Можемо припустити, що місто Угровськ було повністю знищене пізнішими набігами татаро-монголів у кінці XIII – на початку XIV ст. і перестало існувати. Це підтверджують і археологічні розкопки, що виявляли сліди великої битви і спалення міста. Загалом територія колишнього Угровська потребує більш детального археологічного вивчення [10, с. 143].

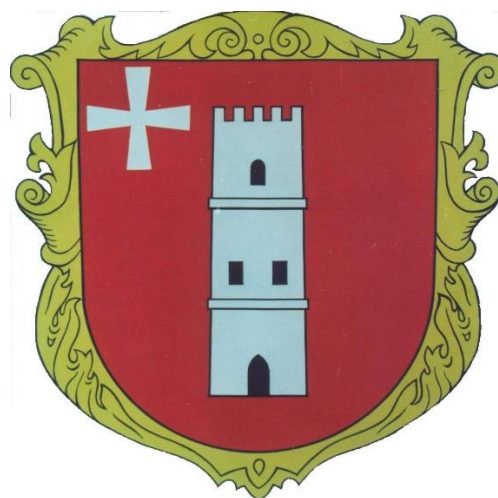
Повертаючись до сучасності, у січні 2022 р. за підтримки меценатів було виготовлено нову вивіску ЛКМ із зображенням логотипу, розміщену на коридорі біля входу в приміщення музею на 3-му поверсі. Крім цього, логотип почали використовувати на офіційних документах, листах музею.

У травні-червні 2023 р. у межах підготовки до святкування 50-річчя ЛКМ було виготовлено нові сувеніри. Зокрема, надруковано нову брошуру про музей, на обкладинці якої розміщений логотип ЛКМ на тлі патерну, щоправда, використано не оригінальний, а більш темний відтінок червоного кольору патерну. Також виготовлено значок із зображенням логотипу ЛКМ та будівлі, в котрій розташований музей. Через проєкт Укрпошти «Власна марка» виготовлено присвячену ювілею ЛКМ поштову марку, на якій також поміщено логотип ЛКМ.

У майбутньому, окрім використання логотипу ЛКМ на сувенірній продукції, логотип можна використати для оформлення табличок із позначеннями назв залів музею, вказівників, великої вивіски на фасаді будівлі, 1-й і 3-й поверхи котрої займає ЛКМ, візиток для працівників тощо.

1. Проєкт герба м. Любомля 1938 р.

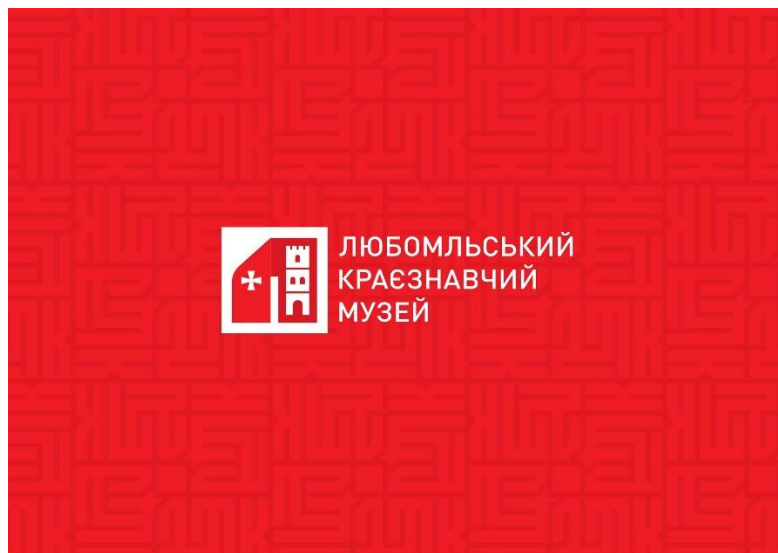
2. Герб Любомльського району

3. Чернетка логотипу ЛКМ із зображенням палацу Браницьких

4. Логотип ЛКМ

5. Логотип і патерн ЛКМ

6. Пакети з логотипом ЛКМ 7. Футболки з логотипом ЛКМ 8. Чашки з логотипом ЛКМ

9. Сувенірна продукція з логотипом ЛКМ

10. Сувенірна продукція з логотипом ЛКМ

11. Герб Рівненської сільської ради

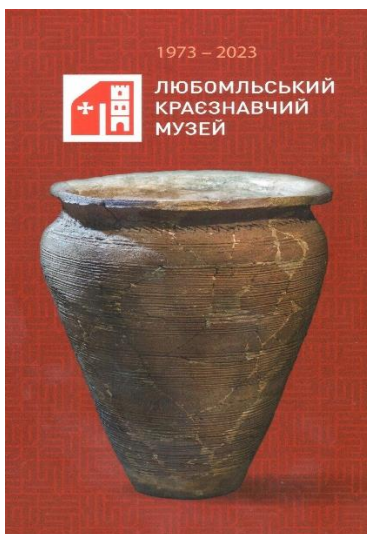
12. Проект нового герба Ковельського району

13. Стара вивіска ЛКМ

14. Нова вивіска ЛКМ із логотипом

15. Брошура з логотипом і патерном

16. Значок з логотипом

17. Марка з логотипом ЛКМ

Джерела та література:

1. Скляренко Н., Ляшевський О. Сутність і призначення логотипу. *Вісник ХДАДМ: зб. наук. праць*. Харків: ХДАДМ, 2010. Вип. 6. С. 91–95.

2. Шостя В. Логотип. *Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія* / редкол.: І. М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-56160>
3. Малишко А. Що таке патерн – маленький секрет великого успіху. *Rocketmen*. 10.03.2021. URL: <https://rocketmen.com.ua/ua/article/pattern>
4. Остапюк О. З історії виникнення герба м. Любомль і Любомльського району. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині*. Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції. Любомль, 25 жовтня 2007 р. Луцьк, 2007. С. 297–300.
5. У Рівненській громаді затвердили нову символіку. *Наше життя*. 25.07.2021. URL: <https://ourlife.org.ua/2021/07/25/%D1%83-%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B9-%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%96-%D0%B7%D0%B0%D1%82%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%BD%D0%BE%D0%B2/>
6. Рішення Рівненської сільської ради № 9/9 від 30.06.2021 «Про затвердження символіки Рівненської сільської ради». URL: <https://rivnenska.gromada.org.ua/docs/831476/>
7. Створили гімн, новий герб та прапор Ковельського району. *Ковель media*. 15.09.2021. URL: <https://kovel.media/stvoryly-gimn-novuj-gerb-ta-prapor-kovelskogo-rajonu/>
8. Панишко С. До проблеми локалізації давньоруського Угровська. *Київська старовина*. № 5 (317). 1997. С. 168–177.
9. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. 176 с.
10. Остапюк О., Мазурик Ю. 800 років від першої літописної згадки про м. Угровськ. *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2007 рік*. Луцьк, 2006. С. 142–144.
11. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 2. Вінніпег, 1986. 579 с.
12. Александрович В. Холмський єпархіальний осередок часів короля Данила Романовича: міф як міфотворчість. *Княжа доба: історія і культура*. 2018. Вип. 12. С. 75–110.
13. Мазурик Ю., Остапюк О. Локалізація башти в літописному Угровську. *Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть*. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 2002. С. 128–132.
14. Мазурик Ю., Остапюк О. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині. *Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne*. Т. 1. Zamość, 2003. S. 35–45.

УДК 069.51(477.82):002.2«12»

Мазурик Юрій (м. Луцьк),
Остапюк Олександр (м. Любомль)

ГРАФІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ОПРАВИ УГРОВСЬКОЇ КНИГИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ. (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ФОНДІВ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ)

*«Книги не горять» – висновок керівника
Угровської археологічної експедиції*

Дослідження книжкових пам'яток, першим етапом якого є атрибуція, їх дбайливе збереження, ретельний науковий опис, популяризація в різний спосіб: такий комплекс заходів становлять основи книжкового пам'яткознавства – наукового напрямку й одночасно сфери практичної діяльності з рідкісними та цінними книжками, що є пам'ятками історії й культури

Дбайливо збережена колекція стародруків в Любомльському краєзнавчому музеї є справжнім національним надбанням, свідченням культурних традицій, історичних подій, що ілюструє важливі етапи розвитку історії культури, книги та книгознавства. На даний час у фондах музею зберігається більше сотні рідкісних друкованих пам'яток XVII–XIX ст. Ця колекція формувалася понад 50 років і є унікальним джерелом відомостей історії книгодрукування і релігійного життя нашого краю.

Про звеличення книг та «книжного почитання» знаходимо в найдавніших писемних пам'ятках. Завдяки ретельним дослідженням нечисленних пам'яток писемності X–XIII ст., що

збереглися в країні, ми знаємо, як відбувався процес переписування книг, які матеріали та інструменти для цього використовувалося, як змінювалися зовнішній вигляд сторінок рукописів з плином часом (почерки, оздоблення, розташування тексту на сторінці) і які причини цьому сприяли. Але ми достеменно не знаємо, як опрацьовувалися і який вигляд мали оправи тогочасних книжок, що ними користувалися у повсякденному побуті, тобто якими були їх первинні оправи, адже майже всі книжні пам'ятки тих давніх часів мають сьогодні оправи, виготовлені значно пізнішого часу написання самих рукописів. Іноді різниця між часом написання та часом опрацювання рукопису сягає кілька століть. Причин цьому декілька. По-перше, при постійному користуванні книги псується: рвуться та обтріпуються сторінки, обриваються застібки, деформуються кришки, перетираються нитки, які тримають до купи зшитки книги, тощо, тобто виникає потреба в їх ремонті, а іноді і в заміні старої оправи на нову. По-друге, книга також як предмет інтер'єру підвладна моді, особливо це відбивається, перш за все, на оздобленні її оправи. І найчастіше саме мода впливала на зовнішній вигляд книги з приватних бібліотек, власники яких опрацьовували їх згідно з власним бажанням та примхами. Тому не дивно, що лише окремі поодинокі зразки первинних оправ тих давніх часів дійшли до сьогодні [3, с. 98].

В контексті дослідження книжкових пам'яток, тобто первинних оправ давніх часів, треба виокремити деякі артефакти з колекції археологічних розкопок літописного Угровська, які зберігаються у фондах Любомльського краєзнавчого музею [12, с. 108, 113].

Треба відзначити, що археологічні знахідки залишок давніх книг (застібки, тощо) не поодинокі із культурних шарів давньоруських міст [1, с. 18–24; 13, с. 201 *рис. 172 п. 8 застібка від книги*]. В даній статті колектив авторів на основі аналізу археологічних матеріалів робить вперше спробу графічної реконструкції оправи Угровської книги другої половини XIII ст. В результаті чого з'являється можливість говорити про ранню місцеву традицію книжкової справи.

Літописний Угровськ у «Галицько-Волинському літописі» впродовж XIII ст. згадується сім разів. Зокрема згадується, що в місті був монастир святого Даниїла (Стовпника) і до переведення у Холм тут знаходилась окрема єпископія. Також згадується про перебування в Угровську представників вищої еліти тогочасного суспільства: єпископа Іоасафа (до 1223 року), галицько-волинського князя Данила Романовича (1230 рік), литовського князя Войшелка (1268 рік). Це вказує на помітну роль міста в житті південно-західної Русі у XIII ст. [5, с. 370, 375, 379, 385, 386, 418, 427]. Також, цілком ймовірно можна припустити, що Угровськ був і одним із центрів книжкової культури [10, с. 17–21; 11, с. 67–77], адже книги серед представників тогочасної еліти користувалися великою пошаною. До підтвердження нашої думки можуть слугувати археологічні знахідки, про які ми розглянемо нижче.

У 1995–1999 роках на території давньоруського городища біля с. Новоугрузьке Любомльського району, яке ототожнюється з залишками літописного Угровська було проведено археологічні розкопки. Результати польових досліджень дозволяють стверджувати, що було відкрито комплекс міста, з характерними урочищами «Церковка» і «Стовп» [8, с. 43–50]. Також виявлено ряд артефактів, які пов'язані з існуванням монастиря Даниїла (Стовпника) [6, с. 319–327; 7, с. 323–329]. Тут було виявлено велику кількість залишків матеріальної культури другої половини XIII ст. Зібрана значна колекція побутової і тарної кераміки, скляних і металевих виробів тощо. У культурному шарі зафіксовано сажо-вугільний шар, обвуглені колоди оборонної стіни, обвуглене зерно, обвуглені фрагменти дерев'яних побутових речей тощо, це вказує, що місто загинуло внаслідок пожежі під час військової сутички і більш не відновлювалося. Серед чисельного археологічного матеріалу, виявленого у процесі дослідження на городищі, виділяємо знахідки, які ми відносимо до залишок книжкової оправи.

1) Два фрагменти металевих накладок (якороподібних?) в перетині прямокутної форми, розмірами: а) висота 9,0см; ширина 6,7см; товщина 0,5-0,8x0,3см; [14, с. 177]. б) висота 3,8см.; ширина 5,2см; товщина 0,5-0,8x0,3см. На обох фрагментах, на одній стороні (лицевій) прослідковуються декоративні поперечні насічки (Рис.1). Можемо припустити, що кінці цих накладок були загнуті в кільце. Через це кільце очевидно був вбитий гвіздок, який кріпив металеву накладку до дерев'яної основи.

2) Фрагмент обвугленої дерев'яної дошки розмірами 5,0 x 3,0 x 0,6-0,8 см (Рис.6) [9, с. 31]. По всій довжині фрагмента край дошки зрізаний під кутом 45° , також паралельно до краю по всій довжині зроблений неглибокий декоративний паз. Вся поверхня дошки з цієї сторони старанно заглажена, на відміну протилежної сторони.

3) Фрагмент застібки розмірами 4,0 x 3,1 x 0,1 см, виготовлена з листа кольорового металу (Рис.7). Пластина зігнута в двоє, а між двома кінцями ймовірно був вставлений шкіряний ремінь, який фіксувався заклепками. Оскільки по середині знахідки та по чотирьом її кутах зроблено наскрізні отвори через дві пластини. У двох отворах збереглися заклепки. Відстань між пластинами біля заклепок 0,2 см, що може вказувати на товщину шкіряного ремня. На місці згину пластини утворено отвір діаметром 0,5-0,6 см, також на цьому згині по середині і по боках зроблені пази. Така конструкція вказує, що це може бути одна із деталей застібки.

Вище згадані артефакти виявлені в одному культурному горизонті на глибині 0,4-0,6 м і концентрувались в розкопі на площі приблизно вісім квадратних метрів. У зв'язку із цим, можемо умовно припустити що це окремі елементи оправи угровської книги.

У зв'язку із вищесказаним, постає питання, який вигляд мала спалена книга з Угровська? Одним з практичних методів дослідження є історична реконструкція, тобто базуючись на археологічних знахідках ми виділяємо фрагменти деталей книги та найближчих за аналогією книги відомих у літературі, ми зробимо спробу відтворити в графіці принаймні кришки книжної оправи. Про тогочасні книги є доволі скупі історичні відомості. Чи не єдиним історичним джерелом є книга першої половини XIV ст. «Службник», місце походження Рязань(?), розміри 28,0x21,0 см (Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, Санкт-Петербург. Шифр Ф. п. I. 73) [2, с. 38 *каталог № 14*] (Рис.5). Судячи з вигляду Службника окладні елементи досить масивні (три накладки у формі двосторонніх якорів; накладні прямокутні пластини з прорізними пазами; ручка на шарнірі тощо), тобто верхня і нижня кришки оправи оздоблені металевими фігурними накладками у вигляді витягнутої літери «Х» (або якороподібної форми), по три на кожній кришці (Рис.4) [3, с. 308, 309]. Чотири кінці кожної накладки загнуті і утворюють отвори, через які забиті цвяхи, таким чином накладки прикріплені до дерев'яних кришок. Металеві накладки з літописного Угровська повністю співпадають по ширині, тому можемо припустити, що вони були і однаковими по довжині.

Призначення фрагмента обвугленої дерев'яної дошки може бути досить широке, але за найближчими аналогіями ми схилиємося до думки, що це фрагмент кришки книжної оправи. Оправа є невід'ємною частиною книги в формі кодексу, що становить собою покришку (тверду чи м'яку) призначену для захисту від пошкоджень та руйнування з'єднаних в одне ціле (блок) аркушів рукописної книги. За наявними рукописами середньовіччя, відомо, що оправи були зроблені з міцних товстих колотих дощок, до яких кріпилися на ремінцях зошити з аркушами книги. Дощки ззовні, як правило обтягувались шкірою чи тканиною. Дощкам надавалася певна конфігурація, яка для різного часу мала власні конструктивні особливості. Для прикладу, профіль в перетині угровської дошки близький до профілю (по лінії перетину А-А) однієї з кришок пізньосередньовічних книг (Рис.6) [3, с. 321].

Необхіднішою приналежністю палітурки були застібки, які зберігали книги від псування. Прямих аналогій виявленого фрагмента застібки на цей час нам не відомо, але дещо подібні застібки відомі у літературі (Рис.7) [3, с. 352].

Отже виявлені артефакти в культурному шарі другої половини XIII ст. можна інтерпретувати, як залишки окремих елементів оправи угровської книги. Які ж розміри були цієї пошкодженої книги? Ми схилиємося до думки, що вона була близька до розмірів книги першої половини XIV ст. «Службник», які становлять, як ми згадували 28,0x21,0 см. Взавши за основу ці розміри, ми бачимо, що виявлені фрагменти металевих накладок гармонійно розміщуються на цьому полі (Рис. 2-4). Таким чином, металеві накладки такого типу за найближчою аналогією дають можливість зробити спробу відтворити в графіці принаймні нижньої кришки книжної оправи за розмірами близькими до оригіналу.

Ці археологічні знахідки свідчать про поширення книг серед давньоруського населення Волині, насамперед серед мешканців міст, адже головними культурними центрами

Галицько-Волинського князівства були міста і православні монастирі, які водночас відігравали роль основних освітніх центрів держави. Більшість збережених пам'яток книжкового мистецтва XIII – початку XIV ст. походять з Волині і Галичини. Архівні джерела і самі збережені пам'ятки засвідчують, що значними осередками книгописання галицько-волинських земель були Галич, Холм, Володимир (Волинський), Перемишль, Львів, особливо Любомль [4, с. 43], а за останніми археологічними дослідженнями очевидно і Угровськ.

На Русі виготовлялася досить значна кількість рукописних книг, що було можливо лише при наявності скрипторіїв, які б постійно займалися переписуванням. Основними центрами переписування книг на Русі, як в Західній Європі та Візантії, стають монастирі. Крім монастирів, книги нерідко розмножувалися при соборних церквах та при єпископських і князівських дворах. Ще одним із непрямих доказів, що в монастирі святого Даниїла (Стовпника) в Угровську були переписувачі і монастир був центром книгописання, є наступні знахідки.

Фрагмент виробу з пемзи (Рис. 8), який очевидно в давнину виконував функції стирачки, тобто канцелярського виробу для видалення написів чорнилом з поверхонь для письма (пергаменту, тощо) [2, с. 19].

Дві маломірні гончарні посудини (Рис. 9) а) чарка(?), полива сіруватого відтінку, розміри: висота – 4 см, діаметр вінчика – 4 см., діаметр денця – 2,9 см, об'єм – 20 мілілітрів. Інв. ЛКМ № А-4524 б) мініатюрний горщик, полива жовтувато зеленого відтінку), розміри: висота – 6,3 см, діаметр вінчика – 4 см, діаметр денця – 4 см, максимальний діаметр тулуба – 4,9 см, об'єм – 40 мілілітрів. Інв. ЛКМ № А-4393. Прямі аналогії таких посудин не відомі. Використання цих посудин могло бути досить широке, наприклад: в медицині; як церковний інвентар тощо. На нашу думку невиключно, що вони могли виконувати функції чорнильниць. Можливо як чорнильниці вони використовувалися одночасно, враховуючи, що в них могли бути чорнила різних кольорів. Дещо близькі за формою посудини прослідковуються на іконографії відповідно VIII і XVI століть, де автори мініатюр відтворюють традиційно євангелістів за роботою в момент підготовки написання тексту. (Рис. 10, 11).

Книги на Русі, як і в усій середньовічній Європі, зважаючи на трудовитрати на матеріали та виготовлення, коштували дорого. Зрозуміло, що книги користувалися тоді великою пошаною. Для прикладу візьмемо найближче місто до Угровська у часі і просторі Любомль. Значний розвиток книжкової справи в Галицько-Волинському літописі пов'язується з діяльністю волинського князя Володимира Васильковича (*номер у Любомлі в 1288р.*), що був за словами автора літопису *«книжник великий і філософ, якого не було у всій землі і не буде»*. Цей князь створив власну книгозбірню у Любомлі (найбільша у Волинсько-Галицькому князівстві, згідно літопису), спорудив чимало церков по всій Волині, яким дарував ікони та книги [5, с. 442]. Літописець наголошує на особистій участі Володимира Васильковича в написанні та в детальному і коштовному оздобленні книг: *«Спорудив він також і церков багато. В Любомлі ж він поставив церкву кам'яну святого і великого мученика Христового Георгія [Побідоносця], [...] Євангеліє він списав [писати, відтворюючи текст оригіналу; робити рукописну копію тощо] апракос, окував його все золотом, і камінням дорогим із жемчугом [оздобив], і Деїсуса на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю, чудовні на вигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканним єдвабом, і образок він положив на нього з емаллю, а на ньому — два святі мученики Гліб і Борис; Апостола апракос, Пролог списав він [на] дванадцять місяців, [де] викладено життя святих отців і діяння святих мучеників, як вони діставали нагороду за кров свою, [пролиту] за Христа, і Мінеї [на] дванадцять [місяців] списав, і Тріоді, і Октай, і Єрмолой; списав він також і Служебник [церкві] святого Георгія, і молитви вечірні і заутренні списав, [...]»*[5, с. 447, 448]. Згадані в тексті назви: *Пролог*, *Мінеї*, *Тріоді*, *Октай*, *Єрмолой*, *Служебник* – це різні типи богослужбних книг, а така їх кількість вказує на великий їх попит у тогочасного суспільства. Привертає увагу, що Служебник згадується в переліку останнім, очевидно «по рангу» йому надавалася перевага не зовнішньому коштовному оздобленню, а надійному, практичному захисті блоку листів книги від зовнішнього механічного пошкодження. Велика вартість книг змушувала власників піклуватися про збереження книг під час подорожей. Такі книги називали «путними», бо їх оправи були спеціально пристосовані для переміщення книг під час

подорожей. До сьогодні збереглася лише одна книга першої половини XIV ст. «Службник» (Рязань?), на якій оправа збереглася відносно добре. Кришки оправи зроблені з дубових дошок. За розміром вони співпадають з блоком книги і поволочені шкірою. До верхньої кришки приладнано ручку, за яку книга переносилася з місця на місце. По бічному обрізу кришки з'єднувалися двома шпеньковими застібками, від яких нині лишилися лише шпеньки та рештки шкіряних ременів, прикріпленими залізними гвіздками до нижньої кришки. Кришки оздоблені залізними кованими Г-подібними наріжними та фігурними накладками у вигляді витягнутої літери «Х» (Рис. 4).

Слід відзначити, що походження книги першої половини XIV ст. «Службник» (Рязань?), тобто з м. Рязані (РФ), дослідниками ставиться під сумнів. В світлі останніх археологічних досліджень ми фіксуємо цілий комплекс подібних деталей в Угровській книзі і «Службнику», отже можливо це вказує, що очевидно ці книги могли бути виготовлені майстрами Волинської школи. У зв'язку з цим дослідниками доцільно переглянути датування і походження «Службника».

Таким чином, за археологічними матеріалами фондів Любомльського краєзнавчого музею вдалося провести графічну реконструкцію оправи кришки книги з літописного Угровська. Запропонована реконструкція є гіпотетичною, але дякуючи їй вперше на наших теренах вдалося отримати уяву про загальний вигляд книги другої половини XIII ст., на сьогодні це найдавніша книжкова пам'ятка музейного фонду Волині. Також, це є достойним свідченням про високий рівень самої ранньої волинської книжкової культури.

Вищезгадані артефакти тепер займають гідне місце в експозиції розділу «Літописний Угровськ» Любомльського краєзнавчого музею.

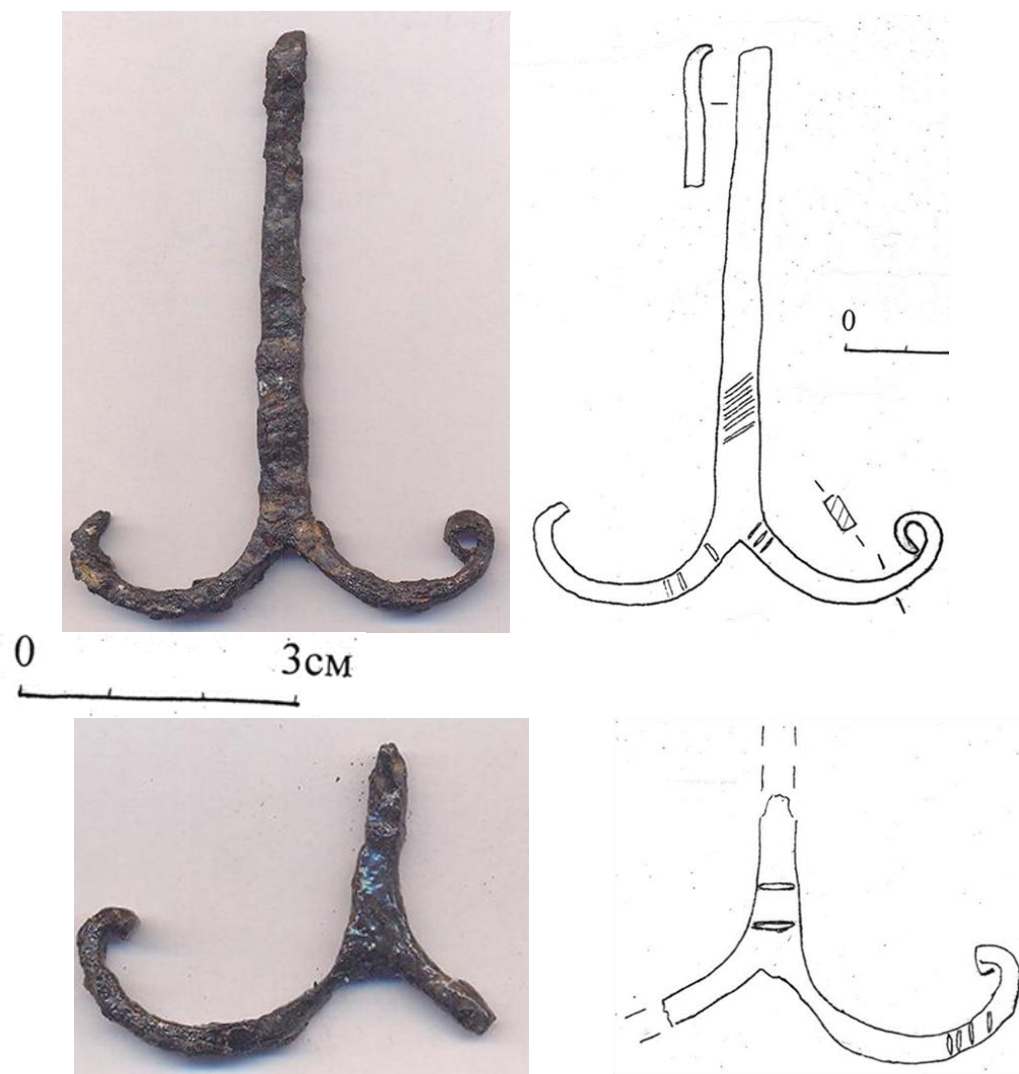

Рис. 1. Фото та малюнок двох фрагментів якороподібних металевих накладок для дерев'яних кришок книжних оправ.

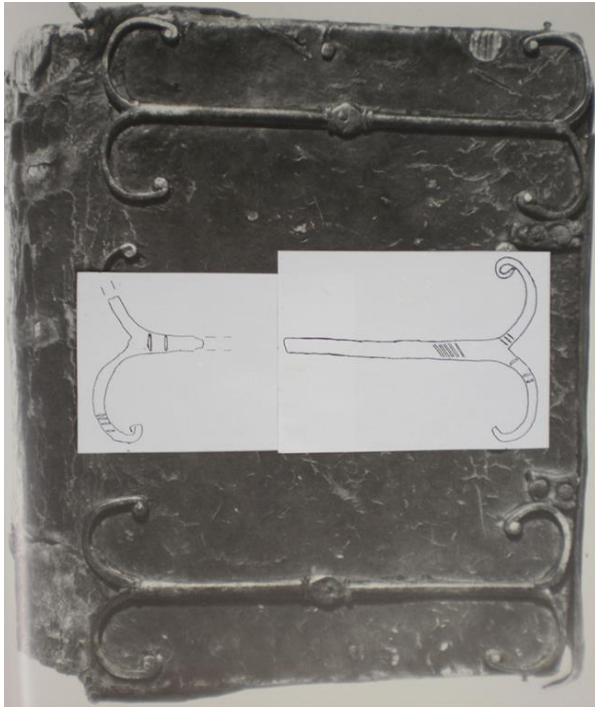

Рис.2. Співставлення металевих накладок з Угровська і книги першої половини ХІУ ст. «Служебник» (Рязань?).

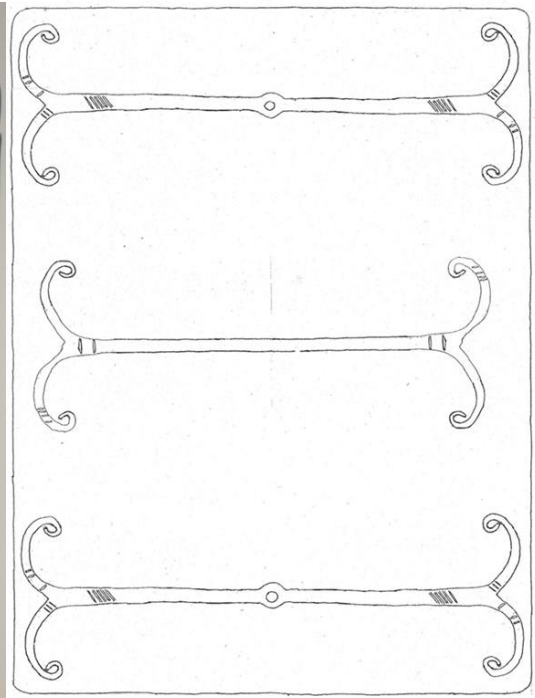
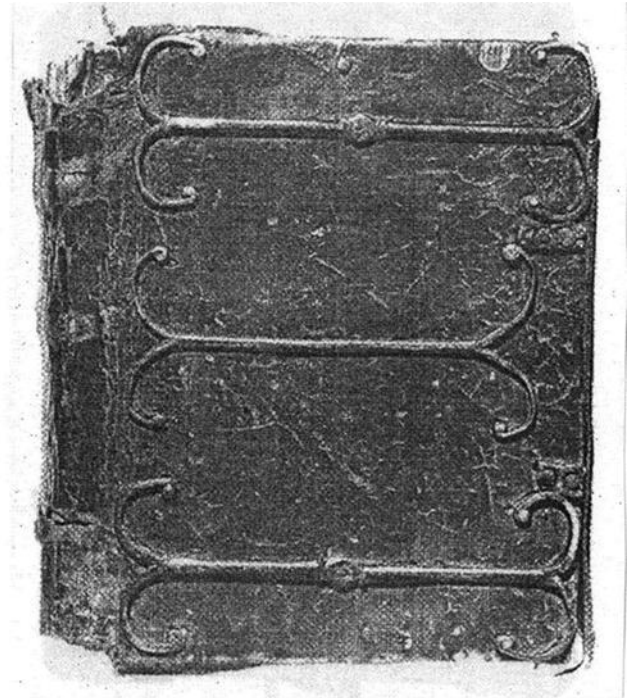

Рис. 3. Графічна реконструкція оправи з Угровської книги другої половини ХІІІ ст.

а

б

Рис. 4. Загальний вигляд «Служебника» (Рязань?).

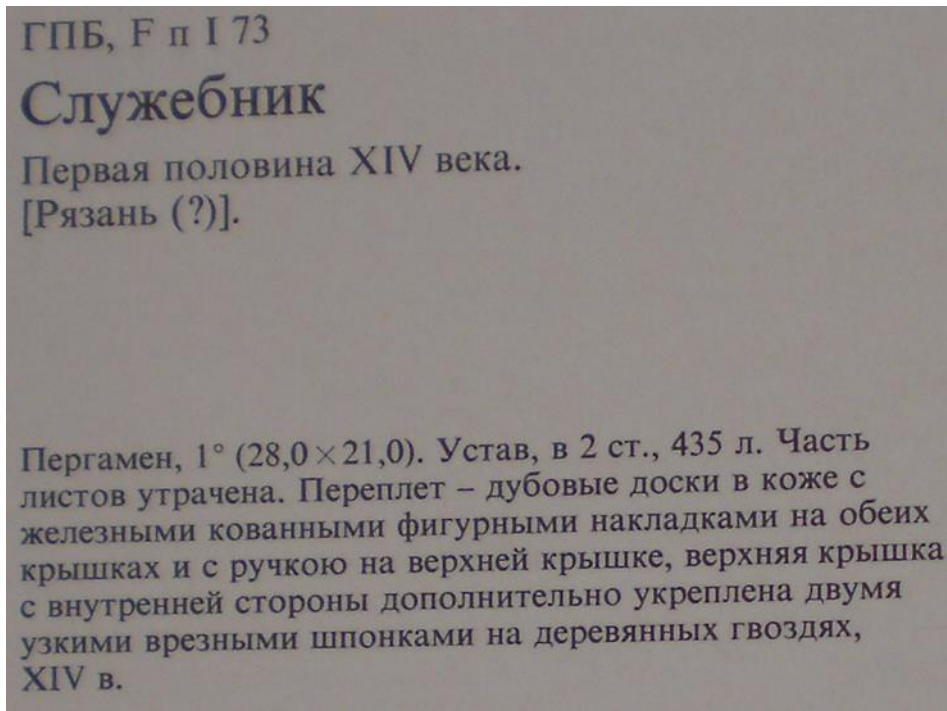

Рис. 5. Опис «Служебника» (Рязань?). Цитата за: Вздорнов Г.И. Искусство книги в Древней Руси. Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII-начала XV веков. – Москва «Искусство». 1980.

Рис. 6. Фото і графічна реконструкція фрагмента обвугленої дерев'яної дошки. Конфігурація кришок: а) – зовнішній вигляд блока з прикріпленими кришками 1-4 послідовність протягування та закріплення ремня в кришці; б) – проекція зверху та з боків наведеного типу кришок; А-А лінія перетину, профіль дошки (за О.М. Гальченко).

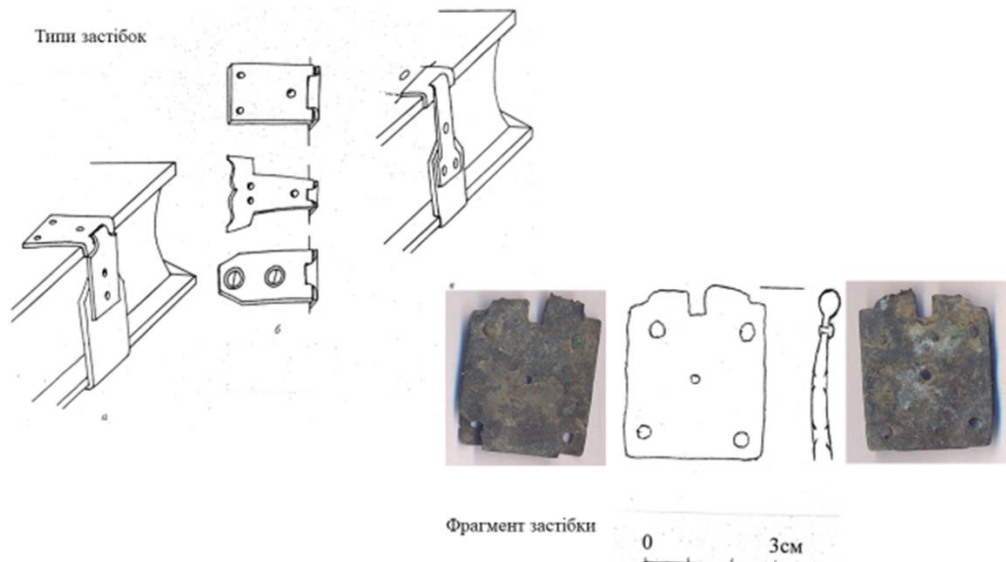

Рис. 7. Фото та малюнок фрагмента застібки. Типи застібок (за О.М. Гальченко).

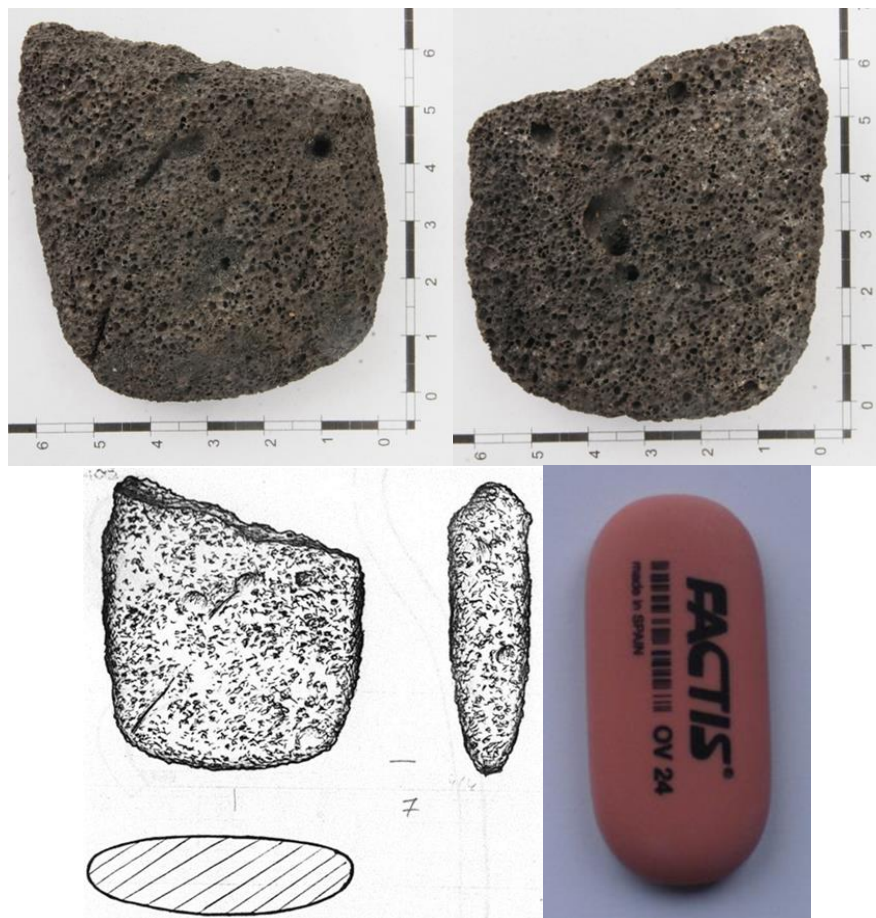

Рис. 8. Фото та малюнок знахідки фрагменту виробу з пемзи.

Знахідка в давнину виконувала функції стирачки, тобто канцелярського виробу для видалення написів чорнилом з поверхонь для письма (пергаменту, тощо). Для порівняння за формою подібна до сучасної стирачки (гумки).

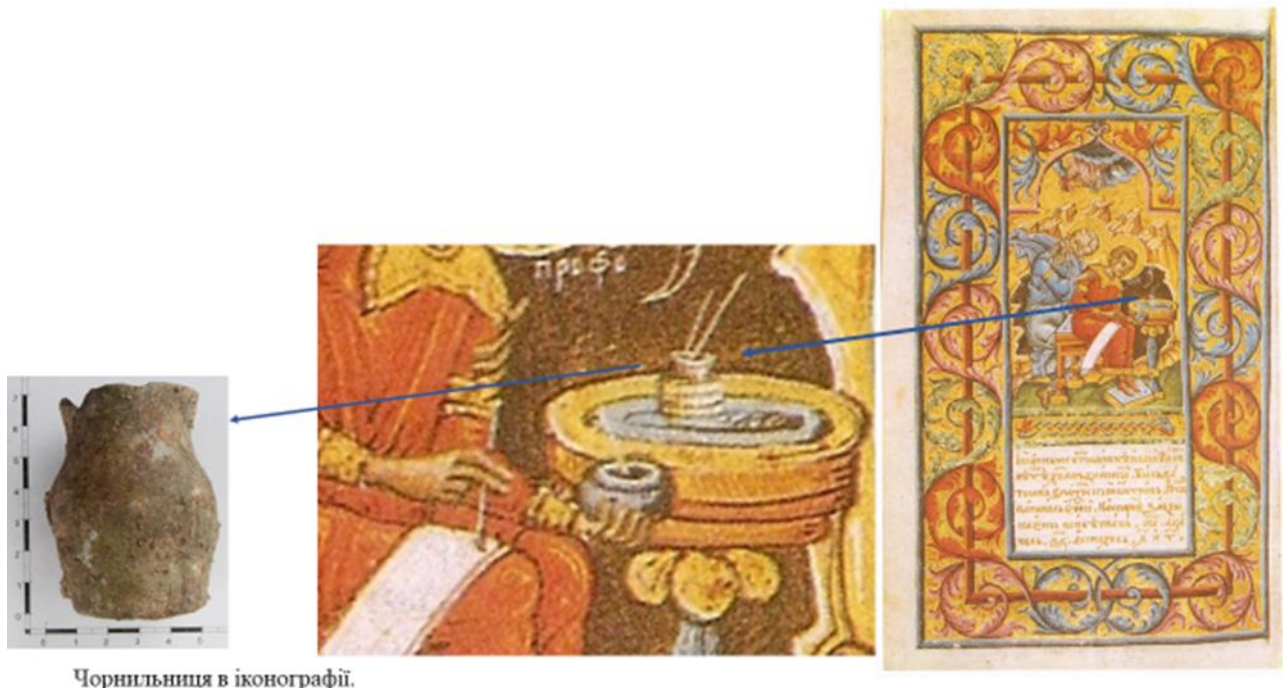

Рис. 9. Фото двох чорнильниць.

Чорнильниця в іконографії.

Рис. 10. Чорнильниця в іконографії. Євангеліст Лука. Ілюстрація в «Євангеліє Годескалька» – ілюмінований рукопис, створений між 781 та 783 роками. Рукопис зберігається в Національній бібліотеці в Парижі, інвентарний номер Ms. nouv. acq. lat. 1203.

Чорнильниця в іконографії.

Рис. 11. Чорнильниця в іконографії. Мініатюра Євангеліст Іоанн з Прохором. Пересопницьке Євангеліє арк. 340.

Джерела та література:

1. Боровський Я. Є., Мовчан І. І. Книга на Русі (за археологічними знахідками). *Галич і Галицька земля*. Збірник наукових праць. Київ-Галич, 1998.
2. Вздорнов Г. И. Искусство книги в Древней Руси. Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII – начала XV веков. Москва. «Искусство». 1980.
3. Гальченко О. М. Оправа Східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. К.2005.
4. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. Львів, 1995.
5. Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. К., 1989.
6. Мазурик Ю., Остапюк О. До проблеми локалізації монастиря Даниїла (Стовпника) в літописному Угровську. *Do рієкна nadprzyrodzonego*. Chełm, 2003.
7. Мазурик Ю. М. Монастир Даниїла (Стовпника) в літописному Угровську (до питання історіографії та попередні дослідження). *Могиланські читання 2005*. Монастирські комплекси в контексті християнської культури. Збірник наукових праць. К, 2006.
8. Мазурик Ю. М. До питання історіографії та попередніх досліджень літописного Угровська. *Літопис Волині*. Всеукраїнський науковий часопис. Ч. 4. Луцьк, 2008.
9. Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Деревообробне ремесло в літописному Угровську. *Археологічні зошити з Пересопниці*. Збірник статей учасників археологічного симпозиуму: «Розвиток ремесел у давньоруському місті Х–ХІІІ ст.» 1–3 жовтня 2013 року. Упорядник М. В. Федоришин. Рівне-Пересопниця: О.Зень, 2013.
10. Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. До питання перебування книгозбірні у літописному Угровську. *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Бібліотеки – осередки культури, освіти, науки: шлях довжиною у 75 років. Випуск 54: матеріали LIV Волин. наук. іст.- краєзн. конф., присвяч. 75-річчю Волин. держ. обл. універс. наук. б-ки ім.Олени Пчілки: наук. зб. Луцьк, 2015.
11. Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Декілька аспектів щодо перебування книгозбірні у літописному Угровську (ХІІІ ст.). *Волинська книга: історія дослідження, колекціонування*. Науковий збірник. / Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Музей книги та друкарства. Випуск 3. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2015.
12. Мазурик Ю. М., Остап'юк О. Д. Любомльський краєзнавчий музей — продовжувач в дослідженні літописного Угровська. *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Любомль та

Любомльщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Випуск 63. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24-25 жовтня 2017 року, м. Любомль. Упоряд. Г. Бондаренко, О. Остапюк, А. Силюк. Луцьк, 2017.

13. Прищепа Б. А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. Рівне: ПП ДМ, 2011.

14. Mazurik J., Panyszko S., Ostapiuk O. Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska. *Archeologia Polski środkowowschodniej*. Т. III. Lublin, 1998.

УДК 902.034

**Мазурик Юрій (м. Луцьк),
Остапюк Олександр (м. Любомль),
Красицький Ігор (м. Любомль)**

ДАВНІЙ ЧОВЕН-ДОВБАНКА В ЕКСПОЗИЦІЇ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Літом 1999 року біля села Згорани Любомльського району на дні Малого Згоранського озера коло північно-східного берега місцевими рибалками сіткою випадково було піднято залишки давнього човна, якого вони витягнули на берег (Рис. 1). Про це дізнався директор Любомльського краєзнавчого музею Олександр Остап'юк. Він оперативно виїхав до озера і перевіз знахідку до музею. Місцезнаходження човна не обстежувалося, ми не знаємо, що послужило причиною того, що човен затонув. Після серії консультацій з реставраторами було рекомендовано добре висушити човен. Човен був видовбаний з дуба і пролежав пів тисячоліття на дні озера і став мореним. Після двадцяти років тримання у сухому приміщенні, деревина човна стала морена і настільки затверділа, що не потребує ніякої консервації.

Це перша довбанка на Любомльщині, яка старанно законсервована і виставлена в експозиції краєзнавчого музею, тепер вона являється центральним експонатом у залі «Археологія» (Рис. 2 і 3).

У 2009 році для проведення радіовуглецевого аналізу адміністрацією музею було направлено до Київської Радіовуглецевої лабораторії Інституту геохімії навколишнього середовища фрагмент деревини з човна, лабораторний номер Кі-15992. Згідно результатів аналізу дерево було зрізано 520 ± 50 років потому, тобто човен-довбанка міг бути виготовлений в межах між 1440 і 1540 роками (Рис. 4).

Нажаль до цього часу дослідники не зацікавилися цим артефактом. Ціль нашої статті вести в науковий обіг цю унікальну пам'ятку нашого краю. На прохання адміністрації Любомльського краєзнавчого музею 19 травня 2022 року авторами було проведено візуальне обстеження знахідки.

Під час огляду човна було проведено опис, обміри та виконані креслення в масштабі 1:10 (Рис. 5).

Човен був виготовлений із цільного стовбура дерева. Згідно нашої графічної реконструкції діаметр стовбура становив коло 0,6 м (Рис. 5 Д), під час його обробки над човном зверху було зрізано чуть більше 1/2 сегменту. Деревина човна темного кольору, від дуже тривалого часу знаходження його у воді, що також призводило і до відслонення дрібних фрагментів деревини. Деякі частини втрачені, найбільше пошкоджені кормова частина, частково правий і лівий борти. На дні центрального відсіку по всій довжині проходить тріщина. Загальні розміри човна: довжина 4,01 м (первина довжина була звичайно більшою), ширина 0,56 м і висота 0,27 м. Корпус човна від центральної частини до носу злегка звужується, ніс очевидно був загострений, корма округлої форми. Зовні корпус має природну округлу форму, повторюючи природну округлість стовбура. Дно з внутрішньої сторони плавно увігнутою лінією переходить до бортів. Дві внутрішні перегородки розділяють човен на три нерівні відсіки: носовий (0,74м), центральний (2,34 м), кормовий (0,51м). Самі перегородки витесані разом з корпусом та мають різну товщину: носова 0,14-0,21 м, кормова 0,14-0,21 м. Треба відзначити що кормова перегородка найбільш збережена частина човна по якій було зафіксовано максимальну ширину і висоту, відповідно 0,56 м і 0,27 м. Верхній край бортів у різних місцях, товщиною від 0,02 до 0,05 м., а дно в районі кіля товщиною від 0,10 до 0,14 м. Таке потовщення днища створює обважнення нижньої частини човна. Треба

відзначити, що такий інженерний задум закладений в корпусі плавучого засобу у суднобудуванні відомий, як мертвий баласт, який у свою чергу приводить до поліпшення остійності човна на воді. Це свідчить про певний інженерний хист і навички поліського майстра. Отже, загальний вигляд судна дає уяву про його конструкцію. Без сумніву, надана корпусу човна форма, дозволяла автономне плавання. Очевидно для греблі застосовувався простий спосіб, коли човняр тримав індивідуальне весло в обох руках.

На даному етапі дослідження знахідку можна віднести до низькобортних човнів (висотою до 0,5 м), які могли виконувати функції риболовних і індивідуальних транспортних засобів. Оскільки човен виготовлений із цільного стовбура дерева і відповідною технологією в основному видовбуванням (сокира, тесло, струг, скобель тощо), то такі човни мають назви: човен-довбанка, або човен-однодревка. В археологічній літературі ще широко вживається термін – моноксил (з грецької: *μονος* «один» і *ξύλον* «дерево»).

Такі човни використовувалися з давніх часів, а на річках і озерах Полісся такими саморобними плавальними засобами простої конструкції користувалися ще навіть у першій половині минулого століття. На теренах шацьких озер, ще до сьогодні вживають назву – крипа.

Випадкові знахідки подібних човнів-довбанок відомі на теренах Волинської області, деякі стали музейними експонатами:

- між озерами біля села Сереховичі Старовижівського району, на заболоченому перешийку під час копання меліоративного рову (1935 р.), човн-довбанка (не зберігся) в якому було знайдено брили бурштину, бронзовий казанок і шкіряний гаманець наповнений римськими монетами [1; 2; 3.];

- в озері села Любитів Ковельського району (1984 р.), човн-довбанка (фонди Волинського краєзнавчого музею РЗ-2104/КВ-51127) довжиною 3,7 м, шириною 0,52 м і висотою 0,35 м, за останніми дослідженнями датується середньовіччям [4];

- біля смт. Шацьк у 1990-х рр. рибалки витягли з dna озера Люцимер човна-довбанку. На жаль, коли на березі він підсох, його туристи порубали на дрова для вогнища;

- в озері біля с. Ворончина Рожищенського району (2005р.), човн-довбанка (експонується в частині експозиції Волинського краєзнавчого музею відділу давньої історії) довжиною 4,68 м, шириною 0,43-0,51 м і висотою 0,52 м. Датування невизначене [5];

Ці знахідки об'єднує водне середовище, де вони були виявлені: на дні озер. Враховуючи, що на Волині досить густа гідрографічна мережа, а збір інформації про підводні знахідки вказує, що наш край є надзвичайно багатим на різноманітні предмети минувшини [6], це дозволяє прогнозувати на перспективність проведення гідроархеологічних досліджень і поповнення музейного фонду пам'ятками «озерної флотилії Волині». При науковому дослідженні dna озер Волині підводні археологи могли б виявити ще не один екземпляр подібних човнів.

Рис.1. Мапа Малого Згоранського озера. Місцезнаходження давнього човна.

Рис.2. Човен-довбанка в експозиції Любомльського краєзнавчого музею.

Рис.3. Човен-довбанка в експозиції Любомльського краєзнавчого музею.

Національна академія наук України Міністерство
 України з питань надзвичайних ситуацій та у
 справах захисту населення від наслідків
 Чорнобильської катастрофи

National Academy of Sciences of Ukraine Ministry of Ukraine of
 emergencies and affairs of population protection from the
 consequences of Chornobyl catastrophe

**КИЇВСЬКА РАДІОВУГЛЕЦЕВА
 ЛАБОРАТОРІЯ**
 Україна, 252680, м.Київ-142,
 Пр. Палладіна, 34
 Тел (38-0-44) 424-0005
 Тел (38-0-44) 502-12-29
 Тел\Факс (38-0-44) 424-0060
 Тел (38-0-44) 544-13-74 450-76-94
 e-mail: pstrl@rambler.ru

**KYIV RADIOCARBON
 LABORATORY**
 34 Palladin Ave.,
 Kyiv-142, 03680, Ukraine,
 Tel (38-0-44) 424-0005
 Tel (38-0-44) 502-12-29
 Tel./Fax (38-0-44) 424-0060
 Tel (38-0-44) 544-13-74 450-76-94
 e-mail: pstrl@rambler.ru

Кі-15992

21 / 2007
 15.07.09

Краєзнавчий музей
 м. Любомиль Волинської обл.
 Остапюк О.Д.

Результат радіовуглецевого датування

№ п.п.	Прив'язка	Лабораторний номер	Вік ¹⁴ C	
			ВР	BC/AD календарний вік
1	2	3	4	5
1	Фрагмент деревини з човна	Ki - 15992	520 ± 50	18 1390-1450 AD 28 1380-1460AD

Відповідальний виконавець
 Керівник Київської радіовуглецевої лабораторії

 М.М. Ковалюк

Рис. 4. Лист від Київської Радіовуглецевої лабораторії.

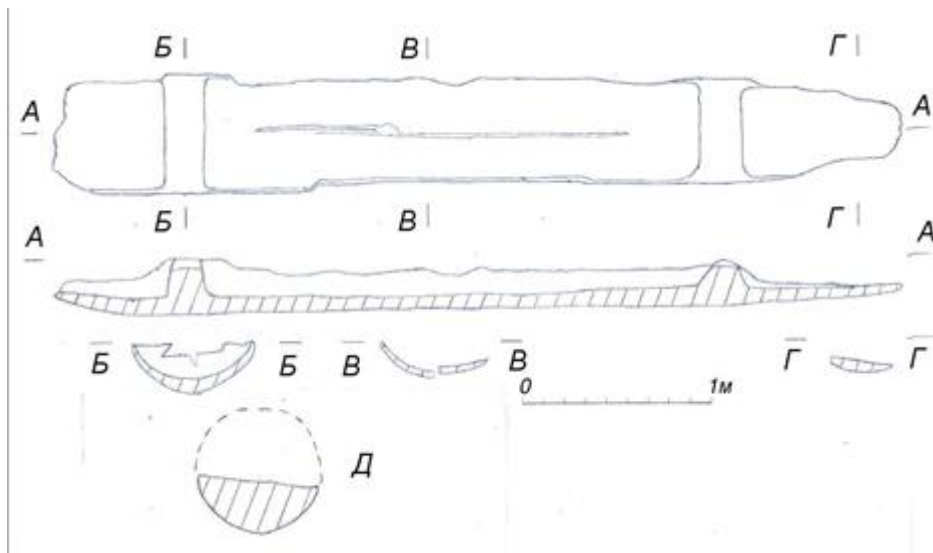

Рис. 5. Човен-довбанка в масштабі 1:10 (Креслення Ю.М. Мазурика).

Джерела та література:

1. Majewski K. Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich. Wrocław, 1949. S. 86, 145.
2. Сынчаловський А. Матеріали до прадаziejów Wołyńia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. S. 198.
3. Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья. *Свод археологических источников*. Вып. ДІ-29. М., 1961. С. 66.
4. Мордовський М., Шаповалов Г. Любитівський човен-довбанка – унікальна пам'ятка з Волині. *Волинський музейний вісник*. Наук. збірник. Випуск 2. Луцьк, 2010. С. 149–152.
5. Мазурик Ю. Випадкова знахідка човна-довбанка в озері біля села Ворончина. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії*: Наук. зб.: Вип. 65. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченій 27-й річниці незалежності України, 100-й річниці Української революції та 500-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель, 18 жовтня 2018 року, м. Ковель, 2018. С. 518–519.
6. Мазурик Ю.М. Проблеми дослідження і збереження гідроархеологічних пам'яток на Волині. *Волинський музейний вісник*: Наук. зб.: Вип. 8. / упр-ня культури Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музейн. справи СНУ ім. Лесі Українки; Упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2016. С.108–110.

УДК 069.8:94](477.82)

Мазурик Юрій (м. Луцьк),
Остапюк Олександр (м. Любомль)

З ІСТОРІЇ ДАВНЬОГО УГРОВСЬКА ЯК «ЦЕРКОВНОГО ЦЕНТРУ», ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛЕКЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У ФОНДАХ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ.

(до 800 річчя перенесення резиденції єпархії з Угровська до Холма)

Новітні історико-археологічні дослідження та аналіз писемних джерел дозволили виокремити три основні періоди історичного розвитку давнього Угровська: долітописний, літописний і пізньосередньовічний.

Перший період історично майже не відомий і археологічно не вивчений.

Другий – XIII ст. найбільше відображений писемними джерелами (Галицько-Волинським літописом), розпочато археологічні дослідження .

Третій – після XIII ст., майже не відомий і археологічно не вивчений. Однак враховуючи, що від давньоруського Угровська походять назви трьох сучасних населених пунктів – Угруськ і Воля-Угруська на території Республіки Польщі і Новоугрузьке (колишнє

Вілька Угруська) на території України, на нашу думку є перспективним розглядати дослідження історії цих населених пунктів, як пізньосередньовічний етап.

Ми будемо розглядати другий період історії Угровська, який охоплює майже все XIII століття, літопис сім разів згадує про місто. Ця кількість повідомлень вказує на помітну роль міста в житті південно-західної Русі. Зокрема, ми звертаємо увагу, що він також був релігійним і церковним центром краю. Тут до переведення у Холм, розміщувався осідок єпископа: 1223 рік *«Бо перед тим був єпископ Іоасаф у [городі] Угровську, – який скочив на митрополичий престол і за те звергнутий був зі стола свого, – і переведена була єпископія у Холм»*; 1237 рік *«Коли ото Данило княжив у Володимирі, спорудив він город Угровськ і поставив у ньому єпископа [Іоасафа]»*. У місті ще існував монастир, який теж формував його інфраструктуру як «церковного центру»: 1267 рік *«...а Войшелк пішов до [города] Угровська в монастир святого Даниїла [Стовпника]. І взяв він на себе чернече одіння, і став жити в монастирі, ...»* [4, с. 379, 418, 427].

Як довго існувало місто після останньої літописної згадки під 1267р, сказати важко. Про цей мікрорегіон відомо, що у 1414 році село Угровськ (яке знаходиться на лівому березі Західного Бугу зараз територія Республіки Польщі – прим. автора) король Владислав Ягелло надав Олехнові Димитровичу, протопласту роду Угровецьких, у власності яких воно залишалося до кінця XVI ст. Православна парафія згадується з 1429 року (в цей час відомий угрусський піп на ім'я Чех). Церква носила назву Св. Параскеви-П'ятниці. З цього часу церква згадується безперервно, однак в ній не збереглося жодної монастирської традиції [9, с. 61].

Ціль нашої статті висвітлити артефакти з фондів Любомльського краєзнавчого музею, які походять з колекції знахідок експедиції, яка проводила археологічні розкопки на території давньоруського городища коло с. Новоугрузьке Любомльського району, залишків літописного Угровська.

В др. пол. XIX–XX ст., одним із напрямків діяльності дослідників був пошук та вивчення давніх і вже не існуючих православних церков і монастирів. Зокрема, великий краєзнавчий інтерес був проявлений до Угровська. В історико-краєзнавчих працях того часу автори (єпископ Модест (в миру Д. Стрельбицький), Ф. Гербачевський, В. Антонович, С. Любарський, О. Цинкаловський та ін.) описують місцевість, назви урочищ та висловлюють думку щодо локалізації літописного Угровська та монастиря Святого Даниїла (Стовпника). Проте з післявоєнного часу довгий час проблема локалізації давньоруського Угровська була дискусійним питанням [7, с. 44–46].

Справа вивчення надбужанської пам'ятки зрушилася з місця зсередини 1990-х років, коли була створена спільна археологічна експедиція Волинського і Любомльського краєзнавчих музеїв (Ю. Мазурик, С. Панишко, О. Остапюк.). Було повторно локалізовано городище літописного Угровська (Рис.1) знято топографічний план місцевості, зібрано підйомний матеріал, проведено розвідку околиці, проведено охоронні розкопки тощо. Результати польових досліджень дозволили стверджувати, що городище має три укріплені площадки (урочища «Церковка», «Стовп» і «Стовпове поле»), що не є характерним, але зрідка зустрічається серед давньоруських укріплень. Тобто було відкрито комплекс міста (граду), а також в тому числі дало можливість стверджувати про локалізацію монастирського комплексу, на одній із укріплених площадок, урочище «Церковка» [9, с. 323–329].

Таким чином, результати польових досліджень дозволяють стверджувати, що залишки літописного міста знаходяться біля села Новоугрузьке Любомльського району Волинської області, на краю правого берега Західного Бугу, тобто на території України (Рис. 2) [7, с. 46–48]. Розміщене на підвищенні серед заплави на якому виділяються піщані дюни. Долина річки тут досить широка з похилими схилами, в цій частині заплави переважають, лугові і заболочені пониження, а також стариці. Форма рельєфа сформувалася в результаті ерозійно-денудаційних процесів. Морфологічні особливості цієї місцевості визначали їх особливу зручність для розміщення там в давнину населеного місця. Місцевість додатково ускладнювала підступи до міста, в разі воєнної небезпеки воно могло надійно оборонятися.

В південній частині городища знаходиться перша укріплена площадка, стрімкий останець, відомий як урочище «Церковка». З уваги на розташування він мав природній круговий огляд, що робило його епіцентром ландшафту. Власна назва урочища та археологічні

знахідки можуть свідчити про наявність тут у давньоруський період монументальної споруди – церкви. Для давньоруських міст характерним є те, що на дитинцях будувались міський собор та єпископський двір, палацові церкви та монастирі. На дитинці зосереджувались органи влади і управління в тому числі і церковного. Церква – суттєвий елемент феодального ладу, і її присутність в місті була обов'язковою [3, с. 45]. Розташування Угровського монастиря на березі Західного Бугу визначило за ним роль своєрідних «річкових воріт церковного міста».

По периметру останець має круті схили, найбільш крутий схил в західній частині, утворений внаслідок водної ерозії; в літературі неодноразово відмічалось, що ця частина останця активно підмивалась водами Бугу; найраніше повідомлення відоме за 1884 рік. За свідченням місцевих жителів, ця частина останця розмивалась до середини 50-х років XX ст., потім русло річки поступово змістилося (відступило) західніше, на даний час поверхня схилу поросла деревами та кущами.

Про конфігурацію останця та його площу відмічає лише В. Б. Антонович [1, с. 66] на початку XX ст, останець в плані був округлим, площа становила $\frac{1}{2}$ десятини, (тобто 0,57га), за нашими підрахунками було втрачено $\frac{2}{3}$ площі дитинця, можливо до 0,4 га. Зараз площа площадки 0,18га. Яка була первина конфігурація і площа першої укріпленої площадки урочище «Церковка», у нас немає додаткової інформації, звичайно первинні розміри були набагато більшими.

В літературі 1880–1930-х років згадується, що західна частина останця руйнується внаслідок водної ерозії. Ця сторона схилу сильно розмивалася Бугом, що приводило до відслонення ґрунту, а у верхніх шарах якого було видно людські кістки, що вказує на руйнування некрополя внаслідок природного фактору. Про існування в Угровську некрополя, може також непрямо свідчити літописне повідомлення під 1267р., де згадується, що великий литовський князь – Войшелк, який прийняв чернецтво в монастирі Святого Даниїла (Стовпника). Адже людина яка залишалась в монастирі, як правило планувала прожити в ньому до кінця своїх днів і бути похованою на теренах монастиря у спеціально відведеному місці, тобто некрополі. В тогочасному суспільстві великого значення для спасіння душі набувало поховання у «святому місці».

Також є інформація про руйнування некрополя в урочищі «Стовпове поле», третя укріплена площадка. Під час роботи експедиції було проведено опитування місцевого населення. За свідченням старожилів, які працювали в місцевому колгоспі, територія цього урочища використовувалася, як посівна площа, зараз використовується під пасовище. Під час оранки в 1950-1960-х роках, виорювалося велика кількість людських останків, зі свідчень: «... все поле біліло від людських кісток». Це урочище археологічно не досліджувалося, тому яку площу і яку саме частину урочища займав другий некрополь, на даний час не визначено. Однак ця інформація дає уяву про Угровськ, як «церковний центр» і його авторитет у тогочасного суспільства. Очевидно, це «старе кладовище» обслуговувало світські, церковні й монашій громади,

З метою встановлення стратиграфічного розрізу нашарувань першої укріпленої площадки городища (з боку річки Західного Бугу) було проведено розвідкові роботи, на краю західного схилу укріпленої площадки, який колись зазнав руйнації внаслідок водної ерозії, були закладені три шурфи: один по центру (Б) і два по краям, відповідно біля південного (А) і північного (В) кутів схилу. Також в центральній частині першої укріпленої площадки були закладені три розкопи загальною площею 48 кв.м. В ході досліджень культурного шару виявлено велику кількість залишків матеріальної культури XIII ст. Зібрана значна колекція побутової і тарної кераміки, скляних і металевих виробів тощо.

1. На гребні валу виявлено залишки оборонної дерев'яної стіни, за якою з внутрішньої сторони першої укріпленої площадки знаходиться кам'яна вимостка, яка оконтурює внутрішній схил валу на відстані близько 4,5 м. Кам'яна вимостка була виложена для зручного переміщення вздовж оборонної стіни.

2. Виявлення в культурному шарі залишків горілих колод оборонної стіни, сажно-вугільного прошарку, обвуглених зернівок, обвуглених фрагментів дерев'яних предметів вказують про потужну пожежу на поселенні.

3. Від дернованого шару і умовно до рівня кам'яної вимостки вважаємо що це верхній горизонт культурного шару.

4. Підчас роботи експедиції було виявлено 18 поховань – три поховання в шурфах: в центральному (№ 12) і в південно-східному (№№ 13, 14) та одинадцять поховань (№№ 1–7, 9–11, 16) в межах розкопів, що репрезентують ділянку некрополя. Окрім цього було виявлено поховання (№№ 8, 15, 17, 18) за межами некрополя. Характерні пошкодження кістяків, виявлених в похованнях № 15 (кістяк лежав на кам'яній вимостці лицем донизу, на черепі прослідковуються два сліди від ударів гострим предметом) і № 17 (виявлено на кам'яній вимостці біля обгорілої колоди людський череп з втраченою лицевою частиною) дають підстави стверджувати, що покійники загинули внаслідок військової сутички, що свідчить про загибель поселення внаслідок військового конфлікту.

Поховання №№ 1–7 мають явно виражене рядове планування, що є суттєвою ознакою християнського кладовища, наявність якого на території укріпленої площадки вказує, що в давньоруський період тут знаходилась церква.

Наступні знахідки теж можуть свідчити про наявність тут у давньоруський період монументальної споруди (церкви):

Цегла, під час розкопок виявлено 15 цілих цеглин розмірами 23,5–26,5x11,5–13,5x9,0–10,5 см (так звана «брущатка-пальчатка»). На деяких екземплярах прослідковуються сліди розчину, це може свідчити, що тут колись була мурована споруда. Також на деяких екземплярах прослідковуються шар кіптяви від дії вогню, тобто сліди пожежі. Цегла такого формату широко застосовувалась на Волині у другій половині XIII ст. [8, с. 208–209]

Керамічні полив'яні плитки. Лицева сторона плиток вкрита зеленою, світло-зеленою, темно-зеленою та жовто-зеленою поливою. Встановлено розміри двох плиток: 24,0x23,7x2,3–2,7 см та ?x25,0x2,4–2,7 см; всього виявлено 43 фрагменти. Також виявлено фрагменти розчину, на якому вони кріпились. Такі плитки широко використовувались на Волині у давньоруський час для вистелення підлоги у храмах [2, с. 454].

Найбільш масовою категорією знахідок серед залізних виробів є кріпильні цвяхи (119 шт.) По довжині вони коливаються від 1,0 до 8,0 см. Поперечний переріз усіх цвяхів – квадратної чи прямокутної форми. Загострюється цвях плавно від вістря вздовж стрижня до головки – круглої, квадратної чи прямокутної за формою [10, S. 179, гус. 5, 16–19]. Ці артефакти теж свідчать про будівельний період на цій ділянці.

Матеріали, одержані з шурфів дозволяють зробити ряд висновків.

Порівнюючи залягання материка від поверхні, в шурфах (А) на глибині 1,6 м; (Б) на глибині 2,6 м; (В) на глибині 2,8 м материк, ще не був зафіксований; Таким чином, можна вважати, що поверхня природного пагорба має нахил з південного сходу на північний захід.

В шурфі Б на материку виявлено шар темного щільного піску потужністю 0,2–0,3 м, який насичений включеннями сажі. Цей шар перекритий нашаруваннями піску середньо-жовтого, темно-жовтого і темно-коричневого кольорів потужністю біля 1,5 м, які мають яскраво виражений насипний характер.

В шурфі В на глибині 2,2–2,6 м виявлено горілий дерев'яний настил (який ймовірно споруджений над материком) перекритий нашаруваннями середньо-жовтим і темним піском, які в свою чергу були перекриті шаром коричневої глини загальною потужністю біля 0,4–0,5 м, тобто використовувались різні групи ґрунтів: незв'язані (пісок) перекривалися зв'язаними (коричнева глина), які мають яскраво виражений насипний характер. Враховуючи, що шурф В знаходився біля північного схилу укріпленої площадки, то ймовірно дерев'яний настил був виложений для зручного переміщення вздовж оборонної стіни первинного поселення.

Таким чином в шурфах Б і В на глибині відповідно 2,2 м; 2,6 м від денної поверхні виявлено нижній горизонт культурного шару першої укріпленої площадки, який попередньо можна датувати другою половиною XII ст.-першою половиною XIII ст. Наявність в нижньому горизонті культурного шару включень сажі та горілого дерев'яного настилу свідчить про потужну пожежу на поселенні. Згідно стратиграфічних спостережень над румовищем через короткий проміжок часу було насипано потужний шар ґрунту. Тобто після пожежі були проведені будівельні роботи, було проведено підсіпку верхньої площадки пагорба, що покращувало оборонні якості першої укріпленої площадки.

Таким чином можна стверджувати, що шар темного щільного піску, який залягає на глибині близько 2,3 м від денної поверхні є нижнім горизонтом культурного шару.

Як показали вперше наші археологічні дослідження (1999 р.) на території Угровського городища (1-й майданчик площею 0,18 га), було споруджено новий, досить великий і дуже укріплений єпископський осідок. Румовище було засипано шаром до трьох метрів ґрунту для нівелювання території під новий монастирський комплекс. Зокрема, до структури східної оборонної системи входили: – насипаний вал і дерев'яний частокіл; – зовнішній ескарп.

Варто звернути увагу на назву монастиря, яка пов'язана з іменем історичної особи – Даниїл Стовпник (409–493 рр.) – чернець у Сирії, одинець-заточник у Константинополі, з 460 року до смерті жив на стовпі (башті), святий, пам'ять 11 грудня [4, с. 482]. Судячи з цієї назви, можна припустити, що в Угровському монастирі існувала форма монашого подвижництва – стовпництво.

В північній частині городища за 0,6 км від урочища «Церковка» знаходиться друга укріплена площадка, урочище «Стовп». Ця площадка має мисовидну форму, площею біля 2 га, з півночі і півдня до неї примикає заболочена заплава, з заходу підмивається Бугом. В середній частині площадки знаходиться штучний земляний пагорб висотою до 2,5 м, в плані підкруглої форми діаметром біля 40 м, біля північно-західної частини пагорба прослідковується запливший рів. В центральній частині пагорба було відкрито нижню частину башти волинського типу [5, с. 45–60]. Пам'ятник зберігся на рівні фундамента, залишки будівлі прямокутної форми зорієнтовані з незначним відхиленням за сторонами світу по осі захід-схід, зовнішні розміри 7,4x9,3 м, ширина стін 1,5–1,7 м.

Фундамент викладений з великих і середніх валунів, рваного каміння, гальки і щебеню. Для скріплення використано вапняний розчин. В деяких місцях використана безсистемна кладка з брущатої цегли, яка вирівнювала фундамент до певного рівня та фрагментарні вставки між камінням. Цегла розмірами 24–26x12–14x8–9 см, на одній поверхні, де вдалося прослідкувати, як правило, характерні повздовжні борозни, що були проведені пальцями (так звана «брущатка-пальчатка»).

Археологічні і топографічні матеріали вказують, що башта, будучи центральним ядром оборони, відігравала роль, аналогічну західноєвропейським донжонам. В давньоруському оборонному будівництві термін «столп» вживався разом з терміном вежа для визначення башти, що стояла окремо і виконувала функції як оборонні, так і житлові. Також треба відмітити, що в XIII ст. на Русі столпами називали лише вежі, муровані на всю висоту [2, с. 384]. Такий потужний оборонний вузол дозволяв надійно контролювати як сухопутний, так і річковий транспортний рух.

Підсумки. Порівняння археологічних матеріалів з літописними повідомленнями:

1. Порівнюючи літописні повідомлення (єпископський осідок; монастир) + топографічні (урочище «Церковка») + археологічні матеріали (два некрополя, місця поховання вищого церковного і монаршого кліру; залишки монументальної споруди (церкви); енкаліпс; фрагмент чаші на піддоні (потир?); фрагмент книги тощо) дозволяють стверджувати про локалізацію монастирського комплексу Даниїла [Стовпника] і можливо єпископського осідку Надбужжя – на першій укріпленій площадці, яка залишилася в народній пам'яті, як урочище «Церковка».

2. В шурфах Б і В на глибині відповідно 2,2 м; 2,6 м від денної поверхні виявлено нижній горизонт культурного шару першої укріпленої площадки, який попередньо можна датувати другою половиною XII ст.-першою половиною XIII ст. Наявність в нижньому горизонті культурного шару включень сажі та горілого дерев'яного настилу свідчить про потужну пожежу на первинному поселенні. Згідно стратиграфічних спостережень над румовищем через короткий проміжок часу було насипано потужний шар ґрунту. Тобто після пожежі були проведені будівельні роботи, було проведено підсіпку верхньої площадки пагорба, що покращувало оборонні якості першої укріпленої площадки, урочище «Церковка». Це мало об'єднати в одному комплексі храм, монастир і єпископську резиденцію. Монастир та єпископський осідок стає справжньою фортецею з потужними оборонними стінами. Крім Угровського монастиря, на цій значній укріпленій території єпископського осідку, очевидно,

були зведені численні житлові й господарські будівлі, будинки церковних урядників, казарми невеликого військового гарнізону тощо.

Очевидно одночасно було розширення території міста, тобто будівництво другої укріпленої площадки з оборонною баштою, урочище «Стовп», де можливо була резиденція Данила Романовича.

Отже, було проведено комплекс масштабних будівельних робіт по відбудові міста, що очевидно було зафіксовано в літописі під близько 1237 роком: *«Коли ото Данило княжив у Володимирі, спорудив він город Угровськ і поставив у ньому єпископа [Іоасафа]»* [4, с. 418]. Однак, Данило Романович, як досвідчений полководець очевидно бачив і слабкі сторони Угровська, зокрема не перспективність його подальшої розбудови оскільки він знаходився серед заплави Західного Бугу.

Попри такий високий статус, саме місто від середини XIII ст. поступово втратило роль політико адміністративного князівського центру. Давній Угровськ став лише «церковним містом», основу якого становила лише церковна інфраструктура колишнього єпископського центру пізньої Волинсько-Галицької держави, столицею якої стає Холм.

3. В продовженні тексту літописного повідомлення під близько 1237 роком, Данило Романович очевидно саме з Угровська робить об'їзд місцевості в пошуках перспективного місця для нової столиці. За 25 км на південний-захід від Угровська літопис фіксує його маршрут: *«Але [якось], коли він, [Данило], їздив | по полю і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: «Як іменується се місце?» І вони сказали: «Холм йому ім'я є»* [4, с. 418]. Створюється враження, висловлюючись мовою сучасної землевпорядної документації, що було проведено попереднє погодження місця розташування об'єкта, тобто місця розташування фортеці.

З другої половини XII–XIII ст. в розвитку типової структури оборонних споруд спостерігаються дві тенденції. Перша – посилення штучних укріплень шляхом створення багаторядної системи оборони. Друга – починається будівництво фортець на високих, важкодоступних вершинах. Ці тенденції переслідували одну ціль – значне посилення обороноздатності фортець перед фактом різкого підйому потужностей осадної техніки. Згадаємо вдале розміщення фортець на високих, важкодоступних вершинах: Кременець, Львів і власне Холм, який у 1240 і 1259 роках витримав облоги татаро-монгол.

4. Остання літописна згадка про Угровськ під 1267 роком, як довго існувало місто після – невідомо. Археологічно зафіксовано сліди пожежі, що знаменувало кінець історії давнього Угровська як «церковного міста», підтверджений археологічними дослідженнями 1996, 1997, 1999 рр.

Такою, згідно з археологічними дослідженнями, що спираються на окремі основні історичні повідомлення, в дуже загальних рисах постає історична топографія давнього Угровська як релігійного і церковного центру Надбужжя. На цьому етапі історико-археологічних досліджень, ще досить обмежених, а багато в чому дискусійних, поки що неможливо висвітлити всі ці надзвичайно складні питання розвитку містотворчих процесів давнього Угровська як «церковного міста». Однак вже зараз чітко видно шляхи й перспективи їхнього дальшого вивчення, які безперечно потребують комплексного і міждисциплінарного характеру студій. Археологія давньоруського Угровська, хоча й має свої окремі здобутки, завдяки, зокрема, студіям Ю. Мазурика, С. Панишка, О. Остаюка, однак залишає ще чимало нерозв'язаних питань.

Рис.1. Місто Угровськ на карті «Східна Європа до кінця XIII ст.», (за Л.Махновцем).

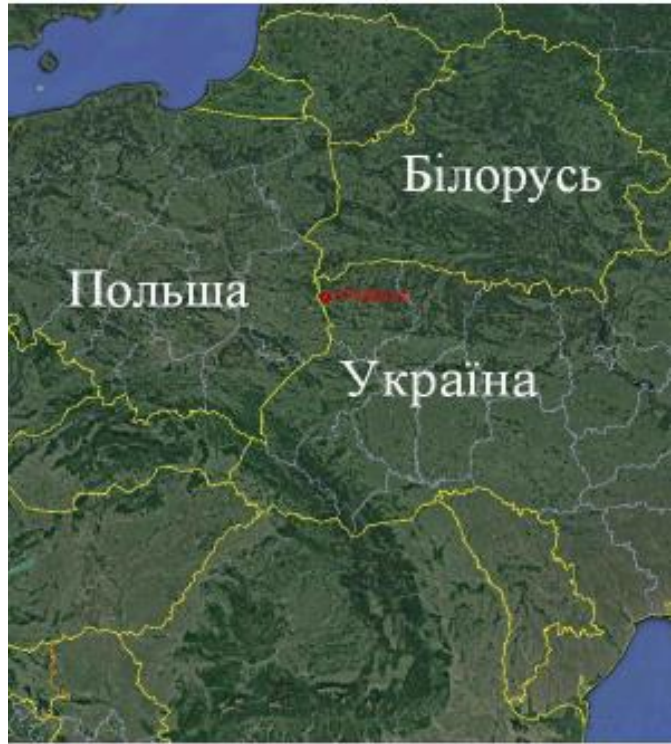

Рис.2. Місцезнаходження городища літописного Угровська на сучасній карті Східної Європи.

Погруддя князю Данилу Романовичу на території церкви Святого Апостола Івана Богослова в Холмі, з написом: «Даниїль Романович Князь Галицько-Волинський».

Джерела та література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. *Труды XI Археологического съезда*. М., 1901. Т. 1.
2. Археология Украинской ССР. К., 1986. Т. 3.

3. Древняя Русь. Город. Замок. Село. М., 1985.
4. Літопис руський. за Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ: Видавництво Дніпро, 1989. 592 с.
5. Мазурик Ю., Остапюк О. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині. *Замосцько-Волинські музейні зошити*. Zamość, 2003. Т.1. С. 45–60.
6. Мазурик Ю.М. Монастир Даниїла (Стовпника) в літописному Угровську (до питання історіографії та попередні дослідження). *Могілянські читання 2005*. Монастирські комплекси в контексті християнської культури. Збірник наукових праць. К., 2006. С. 323–329.
7. Мазурик Ю. М. До питання історіографії та попередніх досліджень літописного Угровська. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Ч. 4. Луцьк, 2008. С. 44–45.
8. Раппопорт П. А. О времени появления брускового кирпича на Руси. *Советская археология*. 1989. № 4.
9. Gil A. Monastery prawosławnej eparchii chełmskiej od XIII do końca XVI wieku. *Zycie monestyczne w Rzeczypospolitej* /pr. A.Mironowicza... Białystok, 2001.
10. Mazurik J., Panyszko S., Ostapiuk O. Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska. *Archeologia Polski środkowo wschodniej*. Т.ІІІ. Lublin, 1998.

УДК 7.04(477.82)

Москалюк Ірина (м. Луцьк)

ОСОБЛИВОСТІ ІКОНОГРАФІЇ БОГОРОДИЦІ ЗАМИЛУВАННЯ У ВОЛИНСЬКОМУ ІКОНОПИСІ XVIII СТ. НА ПРИКЛАДІ ІКОНИ ІЗ ЦЕРКВИ ВОЗДВИЖЕННЯ ЧЕСНОГО ХРЕСТА С. НУДИЖЕ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО Р-НУ

Ікони Богородиці, яка тримає на руках Богонемовля, де вони ніжно щічками притуляються один до одного, відносяться до іконографічного типу Елеуса. Історично композиція Елеуси склалася у Візантії в XIст., а поширився в західноукраїнських і білоруських землях приблизно на рубежі 1620–1630-х років. За популярністю ж, цей тип зображення Богородиці майже не поступається найбільш поширеному типу зображення Марії з Ісусом на руках – Одигітрії (грец. – та, що вказує шлях). В перекладі з грецької «елеуса» означає співчуття, замилування. Більш точне значення передає грецька назва – «глікофілуса», яка перекладається як «солодко любляча». Характерно, що Елеуса є найбільш ліричною темою у православному іконописі. Композиційно кожній іконі Богородиці Елеуси притаманними є особливі риси. Поширеними є такі ікони у погрудному, поясному вирішенні зображення Марії, але зустрічаються і в повен зріст, або із возсідаючою на престолі Марією. Спільне, що їх об'єднує, особлива взаємодія Матері і Дитини, які торкаються ликами один до одного із почуттям безмежної любові та відданості, з великою ніжністю та трепетом. Любов між Богом-Синоном і Матір'ю, яка втілює весь рід людський, виражає любов Бога до людей і саме в цій алюзії полягає символічне і літургічне значення ікони.

Пам'ятка XVIII ст., образ «Богородиця Замилування» надійшла до музею із церкви Воздвиження Чесного Хреста села Нудиже на початку 90-х років. Із фондів Волинської духовної консисторії, що зберігаються у Держархіві області дізнаємось про церкву Воздвиження Чесного Хреста в селі Нудиже – була побудована у 1868 році на кошти Міністерства державного майна [1. с. 316]. Церква дерев'яна з дзвіницею на кам'яному фундаменті мала на той час 88 десятин землі. 1891 року при церкві було відкрито церковноприходську школу, в якій з 1911 року вчителювала дочка псаломщика Олена Єреміївна Холодняківська, яка закінчила Зимненську двокласну школу [1. с. 316].

Вкрай забруднена і понівечена ікона потребувала невідкладного реставраційного втручання. (Фото 1). Були припущення, що образ від початку міг бути задуманий як підокладний, тобто під окладом могли бути виконані іконописцем лише лики та руки святих. Проте, після складних реставраційних робіт відкрився повноцінний живописний образ. Можна побачити ікону у всій красі, та оклад (шати), який в свій час прикрашав її (Фото 2–4).

Фото 1. Ікона «Богородиця Замилування» XVIII ст. до реставрації.

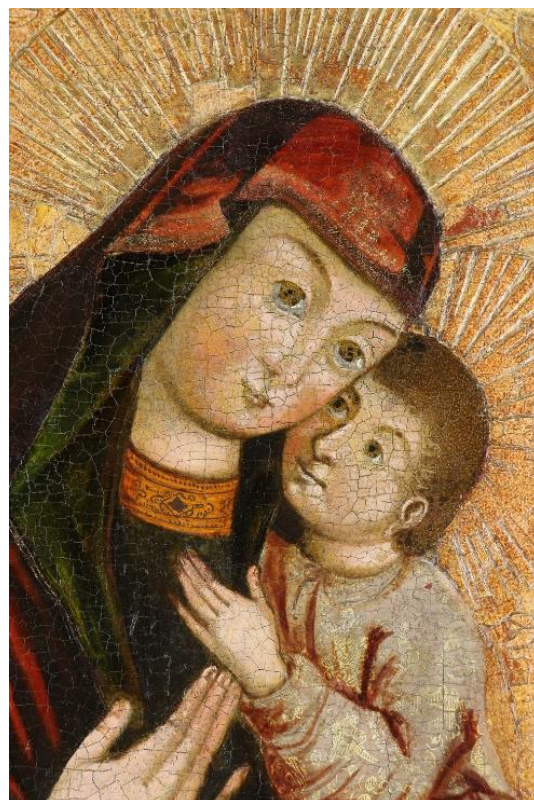

Фото 2. Ікона «Богородиця Замилування» XVIII ст. після реставрації. Фото 3. Фрагмент ікони.

Фото 4. Оклад ікони після реставрації.

Вказуючий жест Богоматері на Спасителя свідчить про тип зображення – Одигітрія, але характерна прихильність один до одного ликів святих, їхня близькість, беззаперечно говорить про тип Замилування. Згідно православної традиції, Божа Матір зображена із покритою головою. Одежі Її у синьо-червоних кольорах: нижній одяг – туніка, а верхній – мафорій. Туніка по вороту і на поручах оздоблена золоченою вишивкою, а багряного відтінку мафорій, орнаментований золотою тасьмою по краю, має зелений виворіт. Ледве видніються на мафорії дві з трьох зірок – знаки Пріснодівства Богородиці. Цікава особливість, Ісус зображений в одязі, що виглядом своїм нагадує довгу підперезану сорочечку, що прикриває ніжки Ісуса лише до колін. Зазвичай, Богонемовля у традиційних одягах (туніка, гіматій). Проте, на даній іконі Спаситель у сорочечці світлого рожевого кольору, яка оздоблена об'ємним золотим гаптуванням, що передає рослинні орнаменти крупного листя, пуп'янків, квітучих квітів, кульок. Під комірцем ледве помітний бантик. Таке незвичне зображення одяг Ісуса свідчить про наслідування, і застосування волинським майстром західних живописних взірців у написанні образів.

Променисті німби – чітко окреслені, золочені. Тло ікони прикрашене скромним різьбленим рослинним орнаментом.

Округлої форми лик Божої Матері виписаний ретельно, із акцентом на проникливому погляді Марії. Ісусик безпосередньо простягає руки для обіймів і ніжно споглядає на Матір.

Подібне можемо бачити у роботах європейських митців починаючи з XIV–XV ст., адже композиція Елеуси отримала поширення не тільки в православному іконописі, але і в католицькій культурі. Образ Марії з Сином, що прихилився до неї щічкою, зустрічається на картинах і фресках багатьох відомих художників, до прикладу, знамениті «Мадонни» Рафаеля і Ботічеллі. Цілий ряд західних живописних робіт представляє нам широку варіативність образів Марії із Немовлям, що може тримати у руках і частину мафорію Богородиці, і буси (момент гри з намистинами), і щиглика, і квіти, і фрукти, чи ягоди вишні. Інколи маленький Ісус зображений грайливо: тримаючи її за підборіддя закинувши ніжку на руку Матері. Образ XVIII ст. «Богородиця Замилування» є унікальним для волинського іконопису, оскільки більш відомими та звичними варіантами Елеуси на Волині є ікони Богородиці Почаївської та Білостоцької. Його унікальність простежується не лише у живописній характеристиці, але й в особливому способі оздоблення. Імітуючи дорогоцінні шати, із дерева був вирізьблений об'ємний масивний оклад, золочений сусальним золотом.

Спостерігаємо подібність іконографії нашої пам'ятки із знаменитою святиною Білорусі – Жировицьким чудотворним образом Пресвятої Богородиці (1470 року Слонімський район, Гродненська область, Білорусь); шанується православними і католиками (латинського і візантійського обрядів) (Фото 5, 6). На місці з'явлення ікони збудований Жировицький монастир.

Фото 5. Турівський список Жировицької ікони Богородиці XVIII ст. Фото 6. Список Жировицької ікони Богородиці з Битенського василіанського монастиря XVIII ст.

COPIA DELL'IMMAGINE MIRACOLOSA DI NOSTRA SIGNORA DI ŽYROVICI.
VENERATA NELLA CHIESA DEI SANTI SERGIO E BACCO A ROMA
COL TITOLO DI "NOSTRA SIGNORA DEL PASCOLO"

Фото 7. Жировицька ікона Божої Матері або «Madonna del Pascolo» в храмі святих мучеників Сергія і Вакха в Римі XVIIIст.

Цікаво, що у Римі є копія XVIII ст. цього образу. У серпні 1718 року у храмі святих мучеників Сергія і Вакха в Римі, який від 1638 року був осідком прокуратора (офіційного представника) Київського Митрополита при Апостольській столиці, в ризниці на стіні під штукатуркою було виявлено ікону Божої Матері з дитям Христом на руках. Знайдена ікона була збільшеною копією ікони Божої Матері, яку почитають у Жировичах (сучасна Білорусь). Через рік, 7 вересня 1719 року, з дозволу папи Климента XI, ікону було вирізано з муру і перенесено та вмуровано над головним престолом, де вона знаходиться й сьогодні (Фото 7).

Загалом в українській іконографії Богородиці від XVII ст. усе відчутнішими стають впливи західноєвропейського мистецтва, що проявляються в реалістичнішому трактуванні фігур, елементів одягу, використанні декоративних орнаментів, що відтворюють мотиви тогочасних коштовних тканин. Богородиця наділяється атрибутами царської влади – короною та скіпетром, що наголошує на ідеї Цариці Небесної. У той час зникають класичні візантійські взірці іконографії Богородиці – Оранта та Агіосоритиса, модифікації набуває образ Одигітрії. На окремих іконах типу Одигітрії та Елеуси другої половини XVII – XVIII ст. Богородиця може зображатися із квіткою у руці, що також є запозиченням із західноєвропейських взірців. Українські ікони такого типу називають відповідно до Акафістного епітету – Нев'янучий Цвіт, що акцентує на непорочності Марії, хоча напису цього епітету на іконах не виявлено.

Для волинського іконописного мистецтва другої половини XVIII ст. властивими є зміни у техніці іконописання, прийомах обрамлення ікон, характерне різьблене тло, золочене або сріблене, тоноване під золото. Поступово формуються нові канони зображень. Якісна зміна внутрішньої характеристики художнього образу як відображення суспільно-політичних та історико-культурних подій приводить до того, що лики на іконах явно пом'якшуються, стають лагіднішими, наближаються до національного українського типу. Маляри намагаються показати не лише багатогранні у своїй високій духовності образи небожителів, а і їх суто людські риси, об'єднуючи духовне і світське, небесне і земне. В іконах цього періоду помітне тяжіння авторів до відображення життєвих прототипів. Прообразом Богоматері служить проста жінка із звичайним миловидним обличчям. В ньому втілюється ідеал краси, образ матері близький кожній людині.

Отримавши широке поширення і надзвичайний розвиток, іконописні образи Богородиці і в наш час залишаються найбільш привабливим, зрозумілим, необхідним, і в той же час недостатньо вивченими. Багато ікон, будучи видатними творами мистецтва, відіграли помітну роль у історії та мистецтві всього світу. Можна підсумувати, що хоча іконопис і обмежується рамками канонів і догматів, саме в зображенні Богоматері іконописці отримали найбільшу свободу. За іконографічною схемою Замилування, Почаївської ікони Богородиці іконописцям вдалося створити цілу галерею ніжних, скорботних, урочистих, але завжди привабливих образів Божої Матері.

Джерела та література:

1. Гика В. Церковні храми та релігійні общини Любомльщини в документах ДАВО. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині*. Науковий збірник. Випуск 25. Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 16-ій річниці Незалежності України, 720-ій річниці першої писемної згадки міста Любомля і 800-ій річниці першої писемної згадки Угровська, м. Любомль, 25 жовтня 2007р. м. Луцьк, 2007.

2. Жировицька ікона Божої Матері в Римі. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

3. Історія чудотворної Жировицької ікони Пресвятої Богородиці в Римі у храмі Святих Сергія і Вакха. URL: https://www.youtube.com/watch?v=3c_W7cJljNY

4. Карпюк Л. Живопис західноєвропейської традиції XVIII–XIX століть. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Наук. зб. мат. XX Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті українського мистецтвознавця Павла Жолтовського. 20-річчю Музею волинської ікони, м. Луцьк, 2013. Вип. 20. С. 78–86.

5. Гелитович М. Покрова Пресвятої Богородиці. URL: https://risu.org.ua/ua/index/spiritual_culture/icon/holyday_iconografy/pokrova_icon

УДК 72(477.82-21)

Остренко Надія (м. Любомль)

АРХІТЕКТУРА ЛЮБОМЛЯ ЯК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ В КОНТЕКСТІ ДУХОВНО-ГРОМАДСЬКОГО ІСНУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

Культурна спадщина України – не лише великі міста та їх величні пам'ятки, а й невеликі поселення, у яких продовж віків жили багатокультурні спільноти, що в свою чергу позначилося на архітектурі.

Волинь займає особливе місце в українській та європейській культурі. Наукова цінність та значимість регіону визначається особливістю західноукраїнських земель, які в певні історичні періоди входили до складу різних держав і де зустрілися багато культур, традицій і релігій.

Архітектурна історія нашого краю пов'язана з існуванням єврейської громади. Синагоги, торгові ряди, житлові будинки здавна входили в панорами міст і сіл Любомльщини, додаючи їм свого колориту. Ці надбаня становлять вагомий частку історико-культурної спадщини української держави.

Першим серйозним дослідженням єврейської архітектури загалом і синагог зокрема на теренах України був розділ Георгія Павлуцького в багатотомній «Истории русского искусства» Ігоря Грабаря виданої у 1909 році. Пізніше цю тему досліджували та описували польські науковці Марія і Казимир Пехотки, Меер Балабан, Елеонора Бергман, Казимир Мокловський та інші. З українських дослідників варто згадати Георгія Лукомського, Федора Ернста, Петра Юрченка.

Над цією темою працювали В. Луцкевич, А. Гротте, М. Балабан, А. Шишко-Богущ, Ш. Зайчик, Д. Давидович, А. Каштан, Г. Шварц, Т. Геврик, Т. Губка, З. Яргіна, Е. Бергман та інші.

У кін. XIX ст. цікаві дослідження провів російський науковець А. Прахов та у пер. пол. XX ст. – український дослідник Л. Маслов.

Значний внесок у вивчення питання зробив Ростислав Метельницький. У своїй науковій праці «Деякі сторінки єврейської забудови Луцька» він вказав на особливості єврейської архітектури Волині.

Пам'ять про синагогу підтримується закордонними діячами культури та дослідниками. До 600-річчя Любомльської єврейської громади Ізраїлі побачила світ видана євреями з Любомля, які тепер мешкають в Ізраїлі, США і Канаді, об'ємна книга спогадів про це місто і його єврейську громаду. Стараннями уродженця Любомля, а нині жителя Нью-Йорка, Арона Зігельмана, зібрано велику кількість матеріалів та документів про Любомль.

У 2003 році знято документальний фільм про історію любомльської єврейської громади «Любомль. Моє серце пам'ятає».

У музеї єврейської діаспори в Тель-Авівському університеті зберігається макет синагоги, якою вона була до Другої світової війни.

У 2017 році Люблінським муніципальним закладом культури при співфінансуванні Європейського союзу виданий туристичний путівник «Шляхами штетлів. Мандрівки забутим континентом». У ньому розповідається про пам'ятки єврейської культури 62 міст і містечок прикордоння Польщі, Білорусії, України.

У цьому ж році було випущено науковий збірник «Минуле і сучасне Волині і Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії», у якому є оповіді про пам'ятки єврейської архітектури.

Невеликі поселення євреїв в Україні були утворені вихідцями з Литви. Любомльська єврейська община відома ще з XIV ст. Наймасовіші переселення на західноукраїнські землі з Польщі відбулися у наступні століття. Головною причиною були релігійні конфлікти та переслідування з боку влади європейських країн.

В епоху Речі Посполитої Любомль був старостинським містом Холмської землі, а в єврейському адміністративному відношенні – центром Белзько-Холмської області. Єврейська община в Любомлі була однією із найстаріших.

У XV–XVI ст. центр Любомля почав забудовуватися мурованими спорудами. Темпи і масштаби будівництва залежали від демографічної динаміки єврейських громад, політико-правової основи і соціальних факторів, визначальним з яких були законодавчі обмеження влади.

Під час визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького (1648–1649 рр.) майже все населення єврейської общини в місті було знищене.

Після 1652 р. єврейська община в Любомлі відновила знову. Місто постійно розбудовувалося. Єврейський квартал був настільки густо заселений, що неодноразово виникали великі пожежі, які спустошували місто. Так, у травні 1728 р., після необережного поводження з вогнем, у єврейському кварталі виникла одна з найбільших пожеж у місті, була завдана велика шкода міській забудові.

Уведення царським урядом у 1796 році дискримінаційної «смуги осілости» призвело до того, що більшість євреїв почала селитися в невеликих містечках. У др. пол. XIX ст. (коли було скасовано закон Польського Сейму 1778 року, про заборону євреям займатися торгівлею і ремеслом), їхня чисельність швидко зростала.

Нові випробування населенню принесла Перша світова війна.

У 1921 році у Любомлі проживали 3328 осіб, із них 3141 – євреї. У 1920-х роках це було місто з найвищим відсотком євреїв серед міст усієї Польщі. У 1931 році євреї становили 91,3 % жителів міста. У міжвоєнний період настав єврейський культурний і соціальний ренесанс. Виникло багато культурних організацій, молодіжних і спортивних клубів.

Друга світова війна стала трагедією для євреїв Любомльщини. У жовтні 1942 року німці розстріляли майже все єврейське населення.

Як змінювався архітектурний образ Любомля можна дізнатися, порівнюючи колишні і сучасні світлини, поштові листівки, марки.

Перші фотографії Любомльщини зроблені у 1886 році, коли на Волинь прибула дослідницька експедиція російського історика, археолога, професора Санкт-Петербурзького університету Адріана Прахова.

Оригінальний вигляд споруди допомагають відтворити фотозображення Л. Маслової, які знаходяться у Центральному державному історичному архіві України (м. Львів).

Багато фотоматеріалів створили місцеві єврейські фотографи С. Лейдер та І. Крейн (Додатки Л, М)

У 1918 році магістрат Любомля замовив у Празі у видавничому підприємстві «Уніон» серію поштових марок з видами міста номіналом 5, 10, 20, 25 і 50 (у яких грошових знаках – не вказано).

Марки мали розмір 30x24 мм. Написи зроблено чотирма мовами. Зверху – німецькою мовою: «Stadtpost Luboml», знизу – українською: «Мійська почта в Любовні», зліва напис польською: «Poczta miejska w Lubomlu», справа – єврейською мовою: «למחצית השנה» (Додаток Ж). На п'ятьох марках різних кольорів зображені архітектурні краєвиди – синагога, площа Ринок, житлові будинки, костел, православна церква.

Марка номіналом 5 – світло-зеленого кольору. На ній зображено синагогу зі східної сторони (вигляд з Ринкової площі).

Марка номіналом 10 – червоного кольору, із зображенням торгових споруд на площі Ринок.

Марка номіналом 20 – сірого кольору, із зображенням міської житлової забудови.

Любомльську синагогу зображувало багато митців. Серед них аквареліст і графік Станіслав Блонський. Він народився в Луцьку, закінчив художнє училище, пізніше отримав художню освіту у Петербурзі, служив у російській армії, на Волинь повернувся у 1923 році. Багато малював. Серія його малюнків «Пам'ятки архітектури історичних місцевостей Посполитої Польщі» виставлялася на виставках в Познані, Варшаві, Любліні, Луцьку. Завдяки художнику у 1926 році у м. Цешині видавництво Г. Кубіша і М. Свенга видало серію фотолистівок – пам'яток старовини Польщі, серед яких була картка із зображенням Любомльської синагоги (Додаток Е).

У 1997–2002 роках у США відбулися виставки під назвою «Згадуючи Любомль». В їх експозиції були представлені рідкісні фотографії Любомля. Під час підготовки зібрано понад 2000 фотографій і документів з архівів і приватних колекцій різних держав. Фотовиставки відбулися у 40 містах США, а також в Канаді, Ізраїлі, Великобританії і Польщі. Був створений макет синагоги, який зараз знаходиться у Нью-Йорку (Додаток Е).

Важливими факторами, які визначали планувально-просторову структуру міста, були історико-культурні процеси та життя єврейської спільноти.

У 1510 році єврейська громада звела в Любомлі синагогу, одну з найкращих іудейських мурованих святинь на теренах Польщі. Цю дату підтверджують дослідження російського історика А. Прахова.

У той час, коли в Західній Польщі синагога здебільшого будувалася в передмісті, то на східних територіях Речі Посполитої вона була домінантою центру міста. У цій споруді поєднувалися релігійні, адміністративні і соціально-громадські функції.

Синагога виконувала оборонну функцію. Про це свідчить її просторове розташування і зовнішній вигляд: товсті стіни з високими вікнами, контрфорси, бійниці, підземні ходи. Побудована біля захисного рову і валу, у західній частині міста на розі Ринкової площі (Додаток Б). З усіх сторін будівля була укріплена контрфорсами – вертикальними конструкціями, призначеними для посилення несучої стіни. Зверху зовнішні стіни були

оточені оборонною галереєю з отворами для спостереження. Протягом багатьох століть вона захищала не тільки віру, а й життя мешканців краю.

В архітектурних формах синагоги прослідковуються риси польського Ренесансу і мавританського стилю. Основна частина споруди – кубічної форми, до неї із півночі було прибудоване менше і нижче приміщення, у якому молилися жінки. Стіни кожної з цих з'єднаних будівель були оздоблені аттиком у стилі польського Ренесансу. Аттик увінчувався зубцями у мавританському стилі, які піднімалися над лінією даху, оточуючи його, як стрічка. У кожній стіні основної будівлі було по три великих вікна з вітражами, які символізують дванадцять племен Ізраїлевих. Над вікнами розміщені написи івритом. На фасаді східної сторони були зображені два леви, нижче від яких – зірки Давида. (Додатки А, Б).

Верхівка синагоги виглядала над будинками і її було видно здалеку. Східний фасад, що виходив на площу, був відокремлений від ринку будинками, що належали сім'ям євреїв, у яких вони вели торгівлю.

Відповідно до обмежень, що поклалися католицькою церквою, синагога не могла бути вищою за костел і мати багатий зовнішній декор. Тому євреї намагалися максимально прикрасити приміщення всередині.

Інтер'єр синагоги витриманий у стилі Ренесансу. На південному фасаді споруди були розміщені аркоподібні двері, які вели всередину приміщення. Підлога синагоги знаходилася нижче поверхні землі. Це робилося для того, щоб приміщення всередині було вищим і просторішим. Головною частиною внутрішнього приміщення була молитовна зала, де молилися чоловіки. Вона була прямокутною. Біля східної стіни знаходилася вівтарна частина з Арон га-Кодеш (священний ковчег із сувоями Тори, що знаходився у ніші або шафі, орієнтованої на Єрусалим або на схід). Композиція шафи двоярусна, виконана у стилі пізнього бароко (Додаток Г).

У центрі зали знаходилась біма (підвищення для читання Тори) до якої вели сходи. Розміщена між чотирма опорними стовпами, увінчаних внутрішнім куполом. Таку біму науковці називають бімою-опорою. Стовпи підтримували всю систему перекриттів молитовної зали (Додаток Д).

Всі стіни були прикрашені фресками, декоративною ліпниною та написами. Переважали стилізовані рослинні і тваринні мотиви. Мальовничі леви серед рослин символізують райські часи, які в майбутньому запанують в Ізраїлі. Із стелі звисали сяючі люстри з кришталю і слонової кістки. Інтер'єр синагоги доповнюють богослужбові тексти давньоєврейською мовою, написані досить великими літерами, аби їх можна було прочитати з будь-якого місця (Додатки В, Г).

Великий вхід у західній стіні синагоги був прикрашений написами – цитатами з Біблії: «Це ніщо інше, як дім Божий, і це брама небесна», «В дім Бога ввійдемо ми схвильовані» (Додаток В). А над трьома великими вікнами південної стіни синагоги зодчі вибили такий вислів: «Які гарні твої намети, Якове, твої житла Ізраїлю».

Це унікальна споруда, яка фігурує у багатьох європейських енциклопедіях. Її згадують в усіх хроніках старих східноєвропейських синагог. Була однією з найдавніших і найбільших в Україні.

Синагога була діючою до 1941 року, зруйнована за наказом радянської влади у 1947 році.

Так як основним заняттям євреїв були ремесло та торгівля, ще одним архітектурним об'єктом, який характеризує життя єврейської громади є торгові ряди на площі Ринок, які були побудовані завдяки фундації Браницьких в кінці XVIII століття (поляки їх називали «сукенниці») у вигляді двоповерхових мурованих будинків. Другий поверх був несправжнім і мав тільки декоративне призначення. Вони замикали площу Ринок з північно-західної сторони і були окрасою міста (Додатки Л, М). У XVIII столітті такі будівлі були неодмінним атрибутом ринкових площ. Планувальна композиція у формі квадрата відображала середньовічний характер забудови, центром якої була ринкова площа .

Споруди, збудовані у стилі раннього класицизму, на початку XXI ст. були реконструйовані (Додаток Р).

Для рядової забудови були характерними багатофункціональність (суміщення проживання і торгово-ремісничої діяльності), замкнутість і щільність. Єврейський житловий будинок був водночас майстернею і школою, місцем для складів і магазинів.

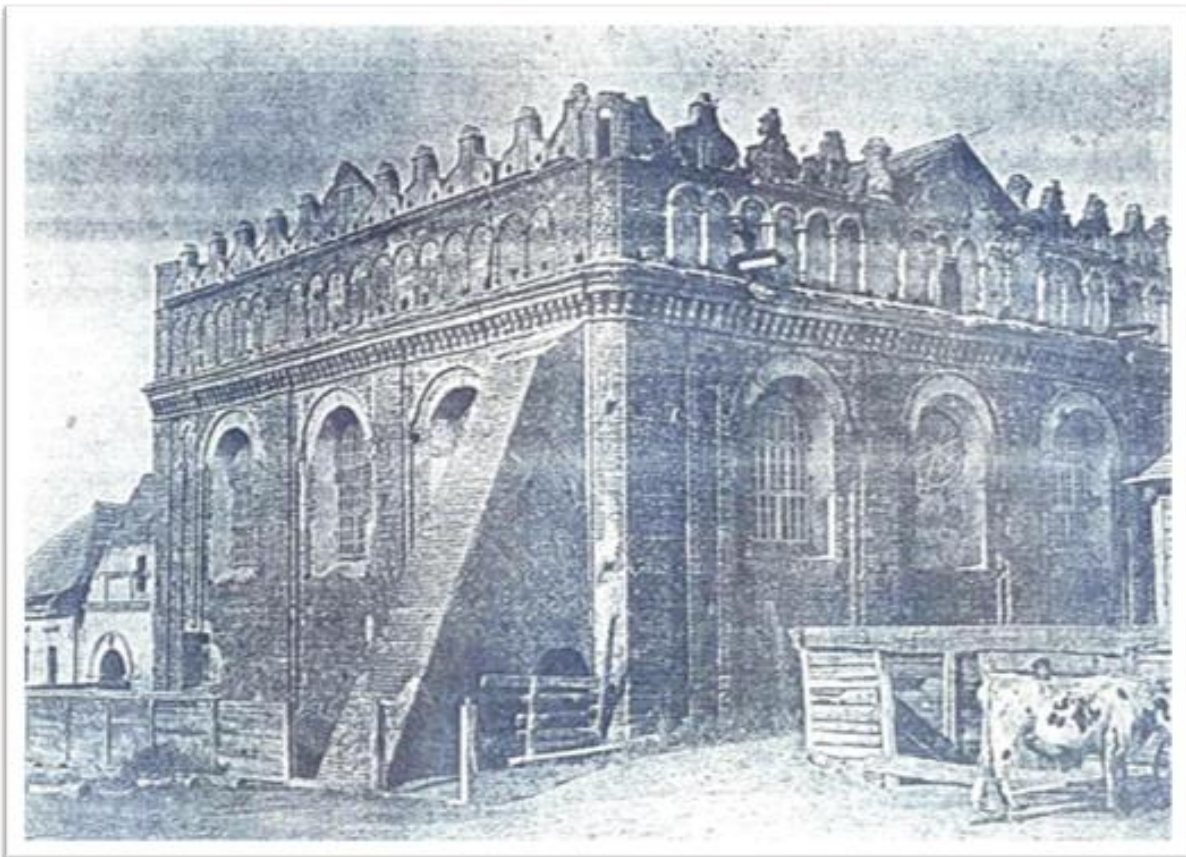
Можна виділити два типи житлової забудови. Перший тип – довгі дерев'яні, слабодекоровані, з гонтовим, чи з пофарбованої бляхи, дахом, одноповерхові, розташовані впритул один до одного. Другий тип – цегляні будівлі, двоповерхові, і тому можна побачити лінію між першим і другим поверхом, яка розділяє фасад на дві частини. Будинки завершувалися двосхилим дахом із фронтонами.

Вхід до будинку розміщувався на лицевому фасаді, «чорний» вхід – на боковому. Характерною ознакою була наявність наскрізного проходу.

Забудова єврейської частини міста не мала присадибних ділянок і тому будинки знаходилися близько один до одного, здіймалися на декілька поверхів (Додатки И, К). Плата за землю, на якій стояв дім, визначалася довжиною головного фасаду, що виходив на торговельну вулицю. З метою економії коштів і місця будинки розділялися вузькими проходами завширшки до одного метра. З цієї причини будинок міг збільшуватися або уперед, виходячи фасадом на частину вулиці, або розбудовуватися всередину подвір'я. У першому випадку до будинку прибудовували відкриті дерев'яні веранди (Додаток Л). Зоровому збільшенню обсягу будинку сприяв винос дахів, що доходив до двох метрів. Дахи підтримувалися дерев'яними стовпами, створюючи зовнішню галерею (Додатки И, Л). У другому випадку будівлі розвивалися всередину, займаючи всю територію.

Сьогодні світ є досить відкритим. Тіснішими стають зв'язки між різними країнами, народами. Люди вчаться жити разом, толерантно ставитися до традицій та вірувань інших, виникає спільна система цінностей, що характерна не тільки для окремої нації, а й для людства в цілому.

Додаток А

Синагога в м. Любомлі, південно-східна сторона. Фото А. Прахова, 1886 р.

Додаток Б

Синагога в м. Любомлі, північно-західна сторона. Фото 1930-і рр.

Синагога, південно-західна сторона. Фото 1925 р.

Інтер'єр синагоги. Вхід через головний коридор. Фото Симона Зайчика, 1930 р.

Інтер'єр синагоги. Стіна жіночої половини. Фото 1930 р.

Інтер'єр синагоги, біма (місце для читання Тори). Фото 1930 р.

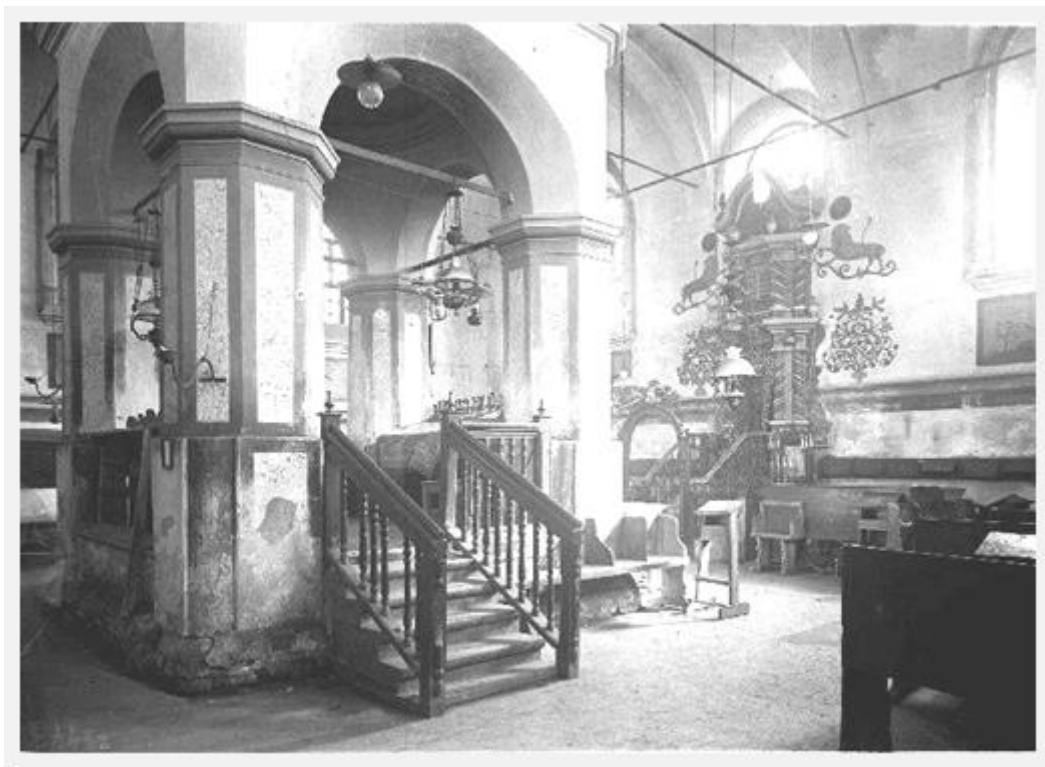

Арон га-Кодеш (ковчег із сувоями Тори). Фото А. Прахова. 1886 р.

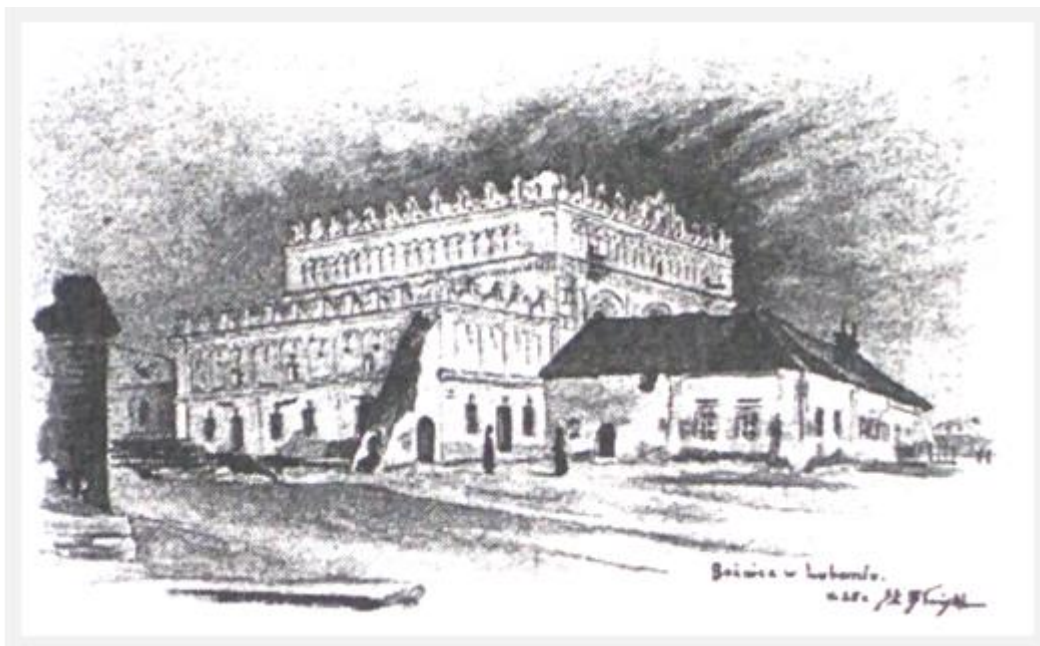
Додаток Д

Інтер'єр синагоги, верхня частина біми. Фото 1930 р.

Інтер'єр синагоги.
Фото Симона Зайчика, 1930 р.

Листівка Любомльської синагоги.
Видавництво Кубіша і Свенга, 1926 р.

Макет синагоги, експонат виставки «Згадуючи Любомль»
(знаходиться у Нью-Йорку), 1997 р.

Марки з видами м. Любомля, 1918 р.

Додаток 3

Любомль, західна сторона площі Ринок

Фото 1941 р.

Любомль, західна сторона площі Ринок

Фото 1930-ті рр

Додаток И

Будинки з підтінями
Фото Г. Поддембського, 1925 р.

Любомль, будинки з виносними дахами
Фото Г. Поддембського, 1925 р.

Додаток К

Любомль, вулиця Костельна.
Фото 1935 р.

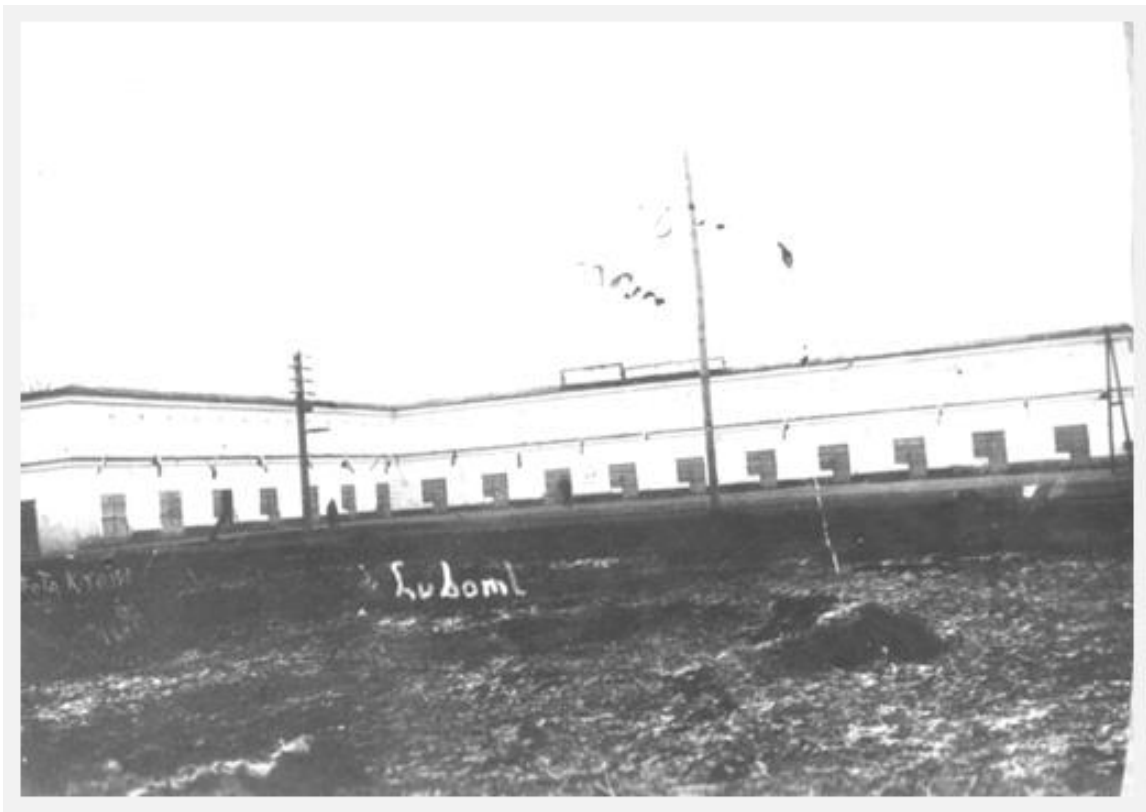
Любомль, вулиця Броварна, будинок-крамниця Феллера
Фото, 1930-і рр.

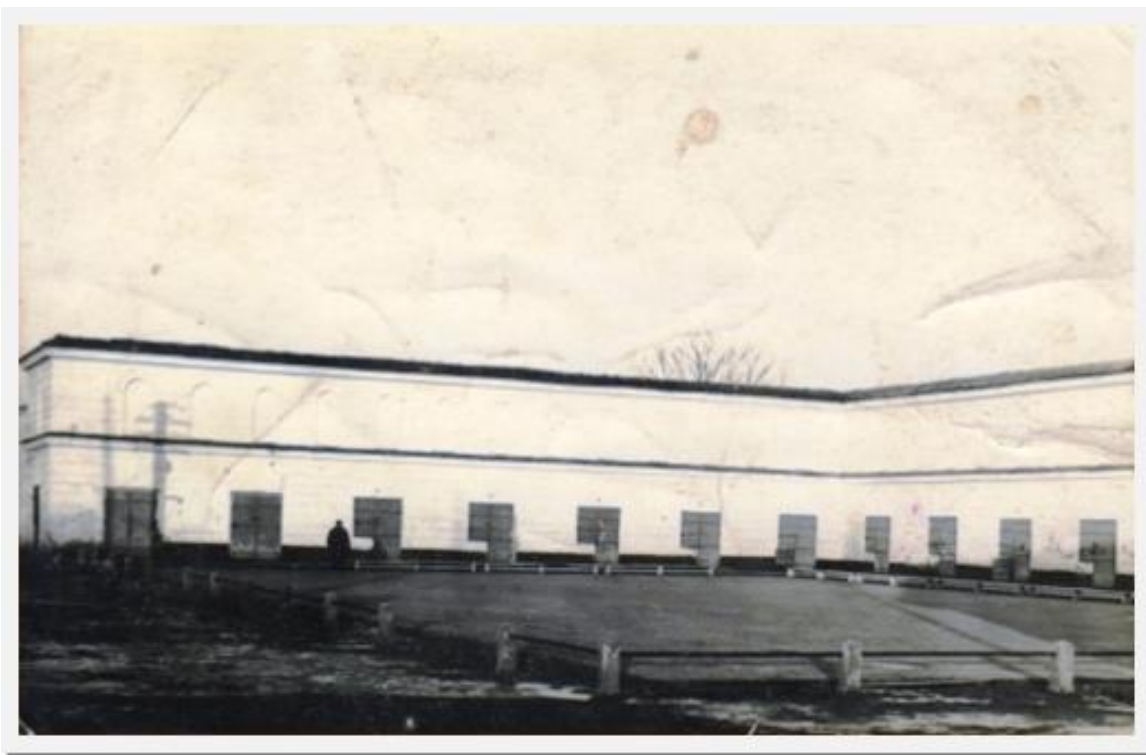
Любомль, північно-західна сторона площі Ринок.
Фото 1920-і рр.

Любомль, площа Ринок.
Фото С. Лейдера, 1920 р.

Любомль, торгові ряди
Фото І. Крейна, 1930 р.

Любомль, торгові ряди
Фото І. Крейна, 1930-і рр.

Додаток Н

Любомль, північна сторона площі Ринок
Фото 1917 р.

Любомль, північна сторона площі Ринок
Фото 1926 р.

Додаток П

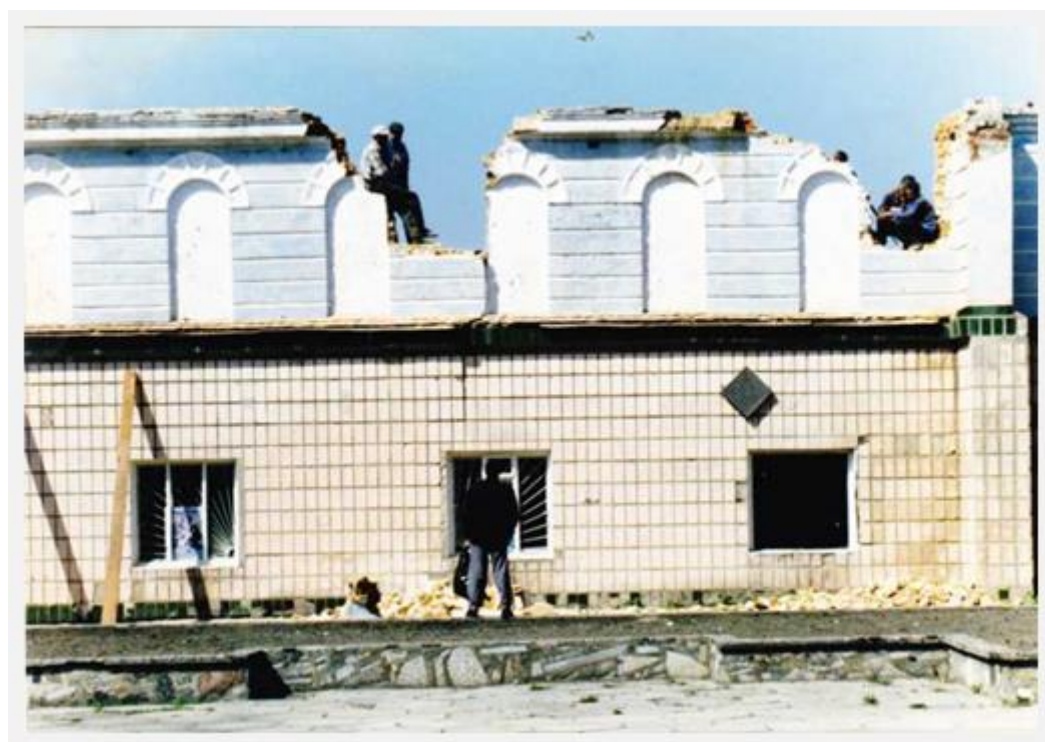
Любомль, площа Ринок, східна частина
Фото 1930-ті рр.

Вид на синагогу із дзвіниці Георгіївської церкви
Фото, 1940 р.

Листівка з видом Любомля. 1971 р.

Руйнування торгових рядів. Фото Миколи Троха, 2009 р.

Джерела та література:

1. Антонович П. Коротенька історія Волині: навч. посіб. Луцьк: Надстир'я, 1992. 48 с.
2. Берlach О. П. Принципи історико-архітектурного формування фортифікаційних комплексів Волині: автореф. дис. канд. архітектури: 18.00.01; Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2008. 18 с.
3. Бурець-Струк Н., Матвійчук О. Волинь туристична. Путівник. Київ: Світ успіху, 2008. 362 с.

4. Wasilewski L. Kresy Wschodnie Litwa i Białoruś. Podlasie i Chełmszczyzna. Galicya Wschodnia. Ukraina. Warszawa, 1917. 134 с.
5. Вечерський В. В. Українська дерев'яна архітектура. Київ, 2007. 268 с.
6. Выявление и классификация зданий и сооружений Волынской области по историко-архитектурной и градостроительной ценности. Любомльський район. Київ, 1986. 48 с.
7. Дзей М., Федонюк С., Літевчук В. Від серця до серця. Волинь у поштової листівці початку ХХ століття: альбом-каталог. Луцьк : Ініціал, 2008. 189 с.
8. Дзей М. Холокост на Любомльщині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині*: Наук. зб.: Випуск 25; Матеріали ХХV Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. Луцьк, 2007. С. 166–172.
9. Дзей М. Художня поштівка Волині у міжвоєнний період. *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії*. Науковий збірник. Випуск 63 Матеріали міжнародної історико-краєзнавчої конференції 24–25 жовтня 2017 р. м. Любомль упоряд. Г. Бондаренко, О. Остапюк, А. Силук. Луцьк, 2017. 680 с.
10. Котляр Є. До вивчення зниклих єврейських божниць. Дослідження Єлизавети Левитської розписів дерев'яної синагоги у Михалполі, 1930 р. *Народознавчі зошити*. 2007. № 3 (111).
11. Котляр Є. Синагоги в Україні XVI–XVII ст. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2007. № 48.
12. Літевчук В. Луцьк у старій листівці, гравюрі, фотографії: альбом-каталог. Луцьк: Ініціал, 2012. 288 с. : іл.
13. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька. Київ, 2001. 177 с.
14. Мариньоха С. В., Остапюк О. Д., Дзей М. С. Любомльщина: історична, туристична, інвестиційно-приваблива. Довідник-путівник. Луцьк, 2011. 253 с.
15. Остапюк О. З історії Любомльської єврейської общини. *Національні меншини правобережної України*. Історія і сучасність. Науковий збірник. Матеріали науково-краєзнавчої конференції у Новоград-Волинському. Житомир, 1998. С. 76–79.
16. Остапюк О. З історії синагоги м. Любомль (До 500-річчя побудови). *Старий Луцьк*. Матеріали наукової конференції «Любартовські читання» 1–2 квітня 2011 р. Випуск VII. Луцьк, 2011.
17. Остапюк О. Д., Микитюк В. П. На марках – Любомль. *Наше життя*. 1993. 22 вересня.
18. Котляр Є. Архітектура «єврейської вулиці». *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2007. № 48.
19. Пустиннікова І. С. Криниця С. О. Україна. 101 величний храм. Х.: Веста, 2009. 64 с. іл..
20. Туристичний путівник Шляхами штетлів Мандрівки забутим континентом Томаш ПетрасевичЕміль Маюк Яроч Кароль Беккер. Осередок «Брама Гродська – Театр NN» Люблін Польща, 2017 р. 540 с.

УДК 069.51:72](477.82)

Остренко Надія (м. Любомль)

ДАВНІ ПОШТОВІ ЛИСТІВКИ, МАРКИ І ФОТОГРАФІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ВІДТВОРЕННЯ АРХІТЕКТУРНОГО ОБРАЗУ ЛЮБОМЛЬЩИНИ

Старі поштові листівки і марки, будучи свідками історичних подій, відтворюють духовну і матеріальну культуру суспільства, дозволяють прослідкувати історію розвитку архітектури краю, її еволюцію та процеси містобудування, є своєрідним посланням з минулого в майбутнє і нерідко тим єдиним джерелом, завдяки якому ми можемо уявити, як раніше виглядали вулиці, будинки, храми. Вони містять у собі зображувальну та текстову інформацію, слугують засобом спілкування, активним елементом суспільного життя, є виявом творчості і неординарного бачення художників, декораторів, фотографів, видавців. І тому їх

можна розглядати як синтез образотворчого і фотографічного мистецтва та видавничого процесу.

Виданням листівок у Волинській губернії займалися, в основному, підприємці та фотографи. У середині XIX століття у Луцьку почали діяти перші фотостудії – Е. Майєра, А. Міколаєвського, С. Гурвіча, А. Добровольського, Н. Шифера, А. Доссіка. Фотоательє часто виготовляли знімки на замовлення видавництва. Прикладом цього є серія фотографій з видами Луцька, виготовлених фотоательє Н. Мінаковського [16].

До Першої світової війни у Луцьку найбільшими видавцями поштових карток були Г. Ліберман, С. Бонк, в Ковелі – К. Мандель, І. Готліб. На їх листівках зображені види міст [16].

Під час Першої світової війни, коли Волинь була загарбана німецькими та австрійсько-угорськими військами, друк поштових листівок тут не тільки не припинився, а навпаки збільшився. При окупаційних військах діяли спеціальні видавничі відділи, в яких працювали професійні художники і фотографи. У цей час в різних містах Німеччини і Австро-Угорщини виходять друком листівки міст і сіл Волині. Найбільшу кількість поштівки видав австрієць Карл Карбауер. Серед них архітектурні види Ковеля, Володимира-Волинського [8]. У 1917 році товариство кольорової фотографії у Штудгарті випустило серію листівок «Краєвиди Волині».

Культурно-просвітницькою роботою на Волині займався письменник, журналіст, педагог Микола Угрин-Безгрішний. Він підготував велику серію поштівки, яка налічує більше сотні фотонатурних видів Волині. Серед них – листівка із зображенням церкви Пречистої Богородиці у Любомлі, видана у 1916 році. (Додаток Л). У цей час у Луцьку картки з видами міста друкують Г. Ліберман, С. Гороховський, у Ковелі – І. Готліб і Д. Ісод., у Володимирі – Лев і Штерн [8].

У міжвоєнний період, коли Волинь увійшла до складу Польщі, збільшилася кількість фотосалонів. У Луцьку видаються цілі серії поштових листівок власниками книгарень М. Шнайдером, М. Спокойним, А. Комарницьким, А. Островським. У Любомлі, із шести фотографічних закладів, виготовленням листівок займалися чотири – І. Крейна, С. Лейдера, А. Блюштейна, З. Окса (Додатки А, Б, Г, Ж, К, П).

У середині 30-х років XX ст. випускалися благодійні листівки, дохід від продажу яких використовувався на будівництво і реставрацію храмів. Так у 1931 році було видано листівку «Будівництво костелу в с. Римачі на Волині, залізнична станція Ягодин» (Додаток В). Це єдиний відомий варіант художньої графіки – мальованої листівки із зображенням архітектури Любомльщини.

Поштові марки на українських землях вперше з'явилися в обігу в середині XIX ст. і були випущені поштовими відомствами Австрії (1850 рік) і Російської імперії (1857 рік). В Україні – у часи створення незалежної Української держави в 1918 році. Це – серія марок державної пошти УНР (5 купюр з номіналом 10 – 50 шагів). Творцями сюжетів цих поштових мініатюр були видатні графіки Георгій Нарбут і Антін Серєда. Також у цей час видавалися марки тимчасовими державними утвореннями, окупаційними адміністраціями та іншими українськими організаціями. Після цього Україна жила без власних марок, лише з 1992 року їх почали друкувати у незалежній державі.

Цінними для вивчення мистецько-архітектурного розвитку Любомльщини є листівки і фотографії, на яких зображена Георгіївська церква у м. Любомлі – пам'ятка архітектури XIII-XVIII століть. (Додатки Г). Храм є складовою історичного центру Любомля. Про це свідчить план-схема, розроблена в 2016 році Українським регіональним спеціалізованим науково-реставраційним інститутом «Укрзахідпроектреставрація», на замовлення Любомльської міської ради (Додаток Т).

Храм споруджений князем Володимиром Васильковичем. Святиня була подібною до Успенського собору у Володимирі. Споруда є одним із ранніх варіантів тридільного безкупольного храму волинської школи будівництва. Церква цегляна, однонавна, одноапсидна. Перед притвором побудована чотирьох'ярусна дзвіниця, грані якої зі всіх боків оздоблені пілястрами. Апсида напівциркульна. Перекриття храму плоскі. Основний об'єм критий двосхилим дахом, дзвіниці – шатром.

У 1780-х роках граф Францішек Браницький, тодішній власник Любомльського староства, розібрав давній храм і спорудив нову церкву на старому фундаменті. У 1921 році в храмі сталася велика пожежа, після якої святиня відбудовувалася десять років (Додаток Г).

Не менший інтерес викликають листівки і марки, на яких зображений костел Святої Трійці в Любомлі – найдавнішої пам'ятки католицької архітектури в нашому краї (Додаток Е). Костел є одним з основних ансамблів історичної частини міста, довго використовувався як оборонний пункт його північних рубежів. Про це свідчать матеріали археологічної експедиції під керівництвом волинського археолога Кучінка М. М. у 1995 р. Храм зведений на невеликому підвищенні оборонної стіни, зовнішньо подібний до фортеці.

Це чітка за планом та об'ємом поздовжня будівля. Храм цегляний, покритий двосхилим дахом, який увінчаний сигнатуркою. Він складається з прямокутної нави, до якої зі сходу прилягає напівкругла апсида. Композиційна вісь споруди та його головного фасаду первісно зорієнтована на центр міста (ринкову площу), що було характерним для католицьких храмів у містах Волині.

Цікавою сторінкою в історії Любомльщини є існування протягом багатьох століть єврейської общини, з духовним життям якої пов'язане будівництво синагоги у 1510 році. Цю дату підтверджують дослідження російського історика А. Прахова Збереглося багато листівок і фотографій із її зображенням. (Додаток Ж). Споруда була побудована у вигляді фортеці біля оборонного рову і валу, у західній частині міста (Додаток Т). Міцні товсті стіни прямокутної в плані будівлі свідчать про оборонні функції. Основна частина споруди – кубічної форми, до неї із заходу було прибудоване менше і нижче приміщення, у якому молилися жінки. В архітектурних формах синагоги прослідковуються риси польського Ренесансу [2]. По всьому периметру на рівні даху споруда увінчувалася зубчатими рельєфами. На фасаді східної сторони були зображені два леви, нижче від яких – зірки Давида. У кожній стіні основної будівлі було по три великих вікна, над якими розміщені написи івритом. Стіни прикрашені ліпним декором, вікна – вітражами

Синагога зруйнована за наказом радянської влади у 1947 році. Була однією з найдавніших і найбільших в Україні [27].

Серед найстаріших дерев'яних храмів досліджуваного регіону, які дійшли до нас із фотолистівок, – церква св. Варвари у с. Машів Любомльського району, яка належить до своєрідної групи храмів – з дзвіницею над бабинцем (Додаток З). Храм пережив період польської окупації, Першу і Другу світові війни. У часи атеїстичного тиску радянської влади церква була закрита, у 1963 році – зруйнована.

У 1930-х роках на церкву звернув увагу архітектор і краєзнавець Леонід Маслов. Він написав статтю про храм і в інших дослідженнях згадував його як приклад старої церковної архітектури на Холмщині і Волині. Найстарішою уцілілою пам'яткою дерев'яної церковної архітектури Любомльщини є Свято-Дмитрівська церква в с. Згорани – зразок тридільного безверхого храму (Додаток И). Її збудовано у 1674 році на кошти прихожан. Із фотографій ми бачимо, що це тризрубна безкупольна споруда з невеликими сінами біля західного зрубу і декоративною главкою над двосхилим дахом центрального зрубу. Західний і східний зруби також мають двосхилий дах. Дерев'яні стіни обшиті вертикальними дошками і скріплені бантинами [29].

Дзвіниця споруджена одночасно з церквою у 1674 році і є квадратною у плані двоверхою спорудою, покритою шатром [31].

Не менш цікавими є листівки і фотографії із зображенням церкви Різдва Пресвятої Богородиці у м. Любомлі, побудованої у 1884 році. Храм був зведений на кам'яному фундаменті разом з дзвіницею і є типовим зразком «псевдоруського» стилю в монументальній дерев'яній архітектурі Волині (Додатки К, Л).

Оригінальною пам'яткою волинської архітектурної школи наприкінці XVIII ст. є Івано-Богословська церква в с. Штунь Любомльського району.

Храм належить до самобутніх творів волинської архітектурної школи і відзначається тим, що в його об'ємно-просторовій структурі поєднано принципи базилікальної і центрально-купольної систем (Додаток М).

Особливістю цього храму є оригінальна планова та об'ємно-просторова структура, яка відрізняє його від основних типів культових споруд на Волині.

Будувалась церква за уніатським зразком, який мав стилістичні риси пізнього бароко, що проявилось у протиставленні горизонтальних і вертикальних поділів. Вона була гострокупольною. Покрита дерев'яними гонтами.

Спорудження храму відноситься до 1777 року. Збудований на кошти поміщиці Садовської. Церква цегляна, одноглава. Усі чотири фасади в основному однакові, з широкими пілястрами і характерними трикутними фронтонами з вікном, яке дає верхнє світло в церкву. На кожному з фронтонів є надбудова у вигляді слухового вікна, на якій знаходиться неправильної форми восьмигранний барабан з маківкою і хрестом. Церква здається п'ятикупольною і здалека виглядає досить великою. Усередині приміщення мале. Причина цього – чотири стовпи, які виступають і несуть головний купол. По всьому внутрішньому обводу стін під верхніми вікнами є багатий за формою барочний карниз. Красивого вигляду надає приміщенню оригінальне олійне пофарбування стін, карнизів, купола [6].

У 1906 році від удару блискавки згорів дерев'яний верх храму. У цьому ж році церква була відремонтована та перекрита бляхою. Крім масивного великого купола, були прибудовані чотири невеликі куполи маківки.

У 1918 році магістрат Любомля замовив у Празі у видавничому підприємстві «Уніон» серію поштових марок з видами міста. На п'ятьох марках різних кольорів зображені архітектурні краєвиди – синагога, площа «Ринок», костел, православна церква (Додаток Н).

Марка номіналом 5 – світло-зеленого кольору. На ній зображено синагогу зі східної сторони (вигляд з Ринкової площі).

Марка номіналом 10 – червоного кольору, із зображенням торгових споруд на площі «Ринок». Споруди, збудовані у стилі раннього класицизму, одночасно формували центр міста.

Марка номіналом 20 – сірого кольору, із зображенням архітектурного пейзажу, на фоні якого видніється костел Святої Трійці.

Марка номіналом 25 – темно-синя. На ній відтворено костел Святої Трійці. На передньому плані – дзвіниця.

Марка з номіналом 50 – сіро-зелена, із зображенням дерев'яної православної церкви Різдва Пресвятої Богородиці, яка була побудована у 1884 році на місці старого храму.

Марки не використовувалися в поштовому обігу у зв'язку з військовими діями, пізніше були продані в Празі філателістичним торгівцям. У міжнародному філателістичному каталозі згадуються як польські, на сьогодні є рідкістю і потребують глибшого вивчення.

Органічно вписався у структуру історичного центру Любомля палац, закладений у 1782 році Францішеком Ксаверієм Браницьким. У Ягеллонській бібліотеці у Кракові знаходиться малюнок, на якому зображена ця споруда, виконаний у 1827 році художником Вілібальдом Ріхтером (Додаток Р). Ілюстрація є найбільш раннім і єдиним зображенням будівлі виконана у техніці художньо-ужиткової графіки.

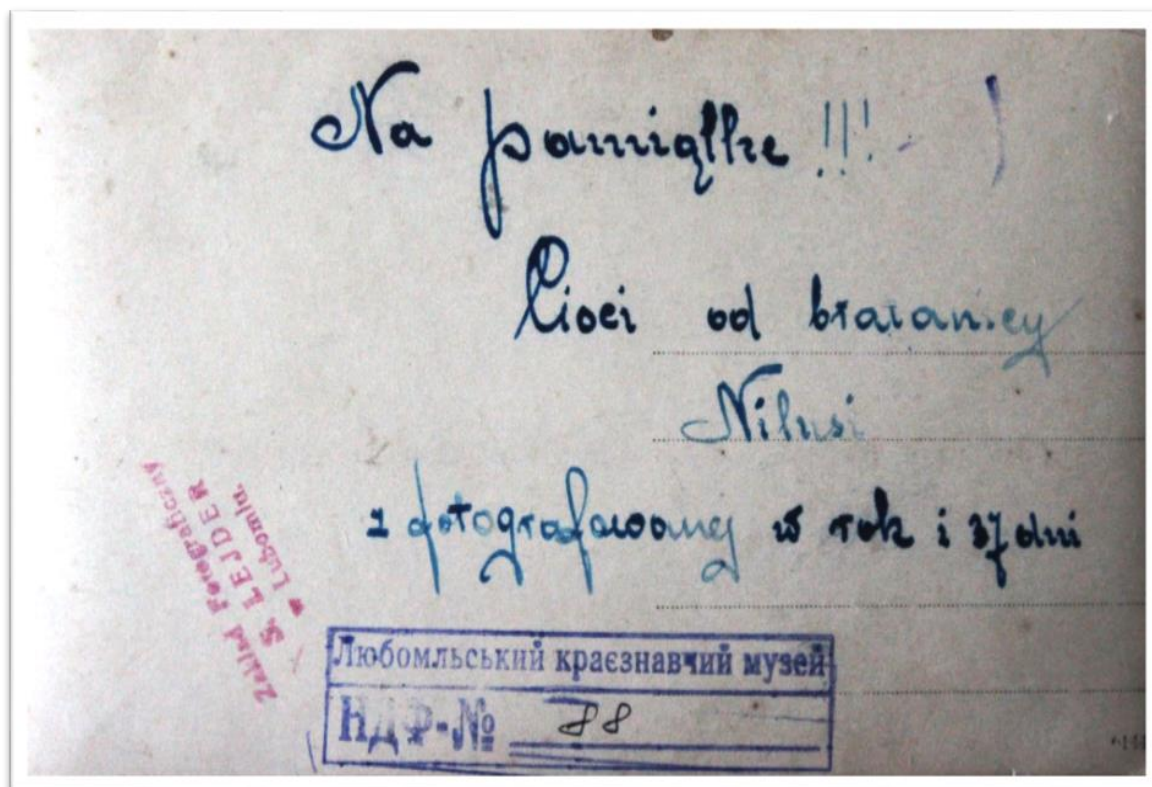
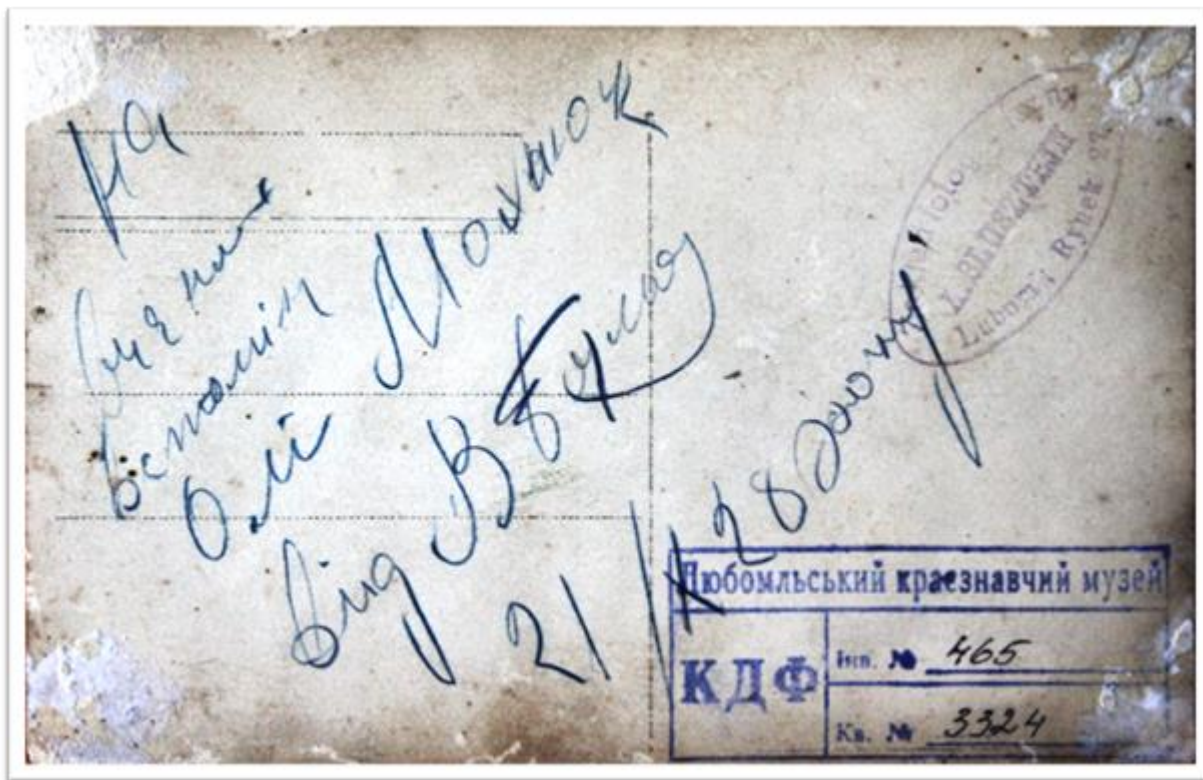
Палац побудований в одну лінію з півдня на північ. Це був великий палацовий комплекс, який складався з чотирьох частин. До наших днів збереглося тільки південне двоповерхове крило довжиною близько 40 метрів. Південний корпус був головним і найбільшим, мав одноповерховий портик, який складався з шести колон, які підтримували терасу з двома масивними рельєфними вазами. Будівля мала досить високий гладкий двосхилий дах, покритий черепицею, із численними димарями.

Із північного боку до нього примикав двоповерховий корпус, нижчий від першого. Він призначався для прийому гостей. У північному напрямку будівлю продовжувала одноповерхова галерея (можливо, тут містився зимовий сад, або відбувалися бали). Споруда завершувалася палацовим корпусом, виконана у стилі раннього класицизму. Підтвердженням цього є трикутні фронтони, пілястри, оздоблення вікон. Головний фасад палацу був зорієнтований на центральну ринкову площу міста. Одночасно було закладено парк [23].

Про те, що на початку ХХ століття залишилась тільки південна частина палацу, свідчить рисунок Вітольда Мацієвського та фотографія, зроблені у 30-х роках ХХ століття (Додаток Р, С). У 1849 році Любомльський маєток у Браницьких був конфіскований. Палац довгий час стояв пусткою. У другій половині ХІХ століття основна частина споруди була зруйнована.

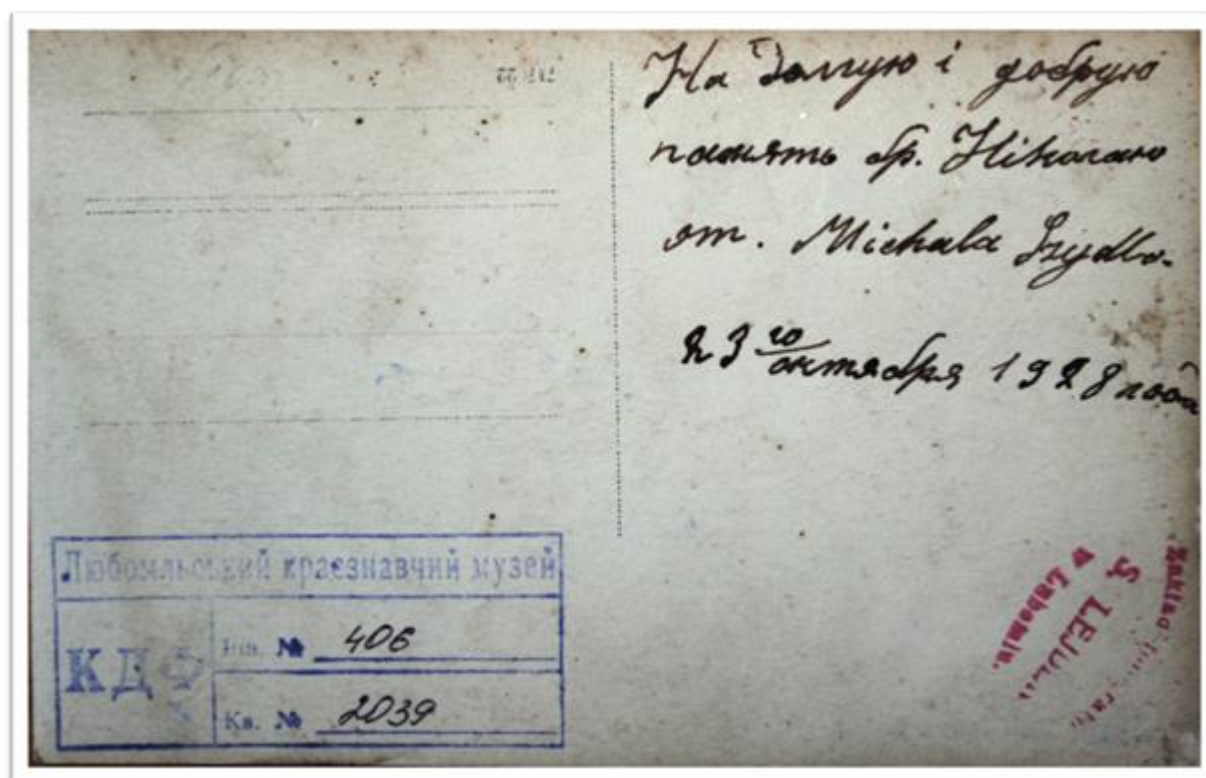
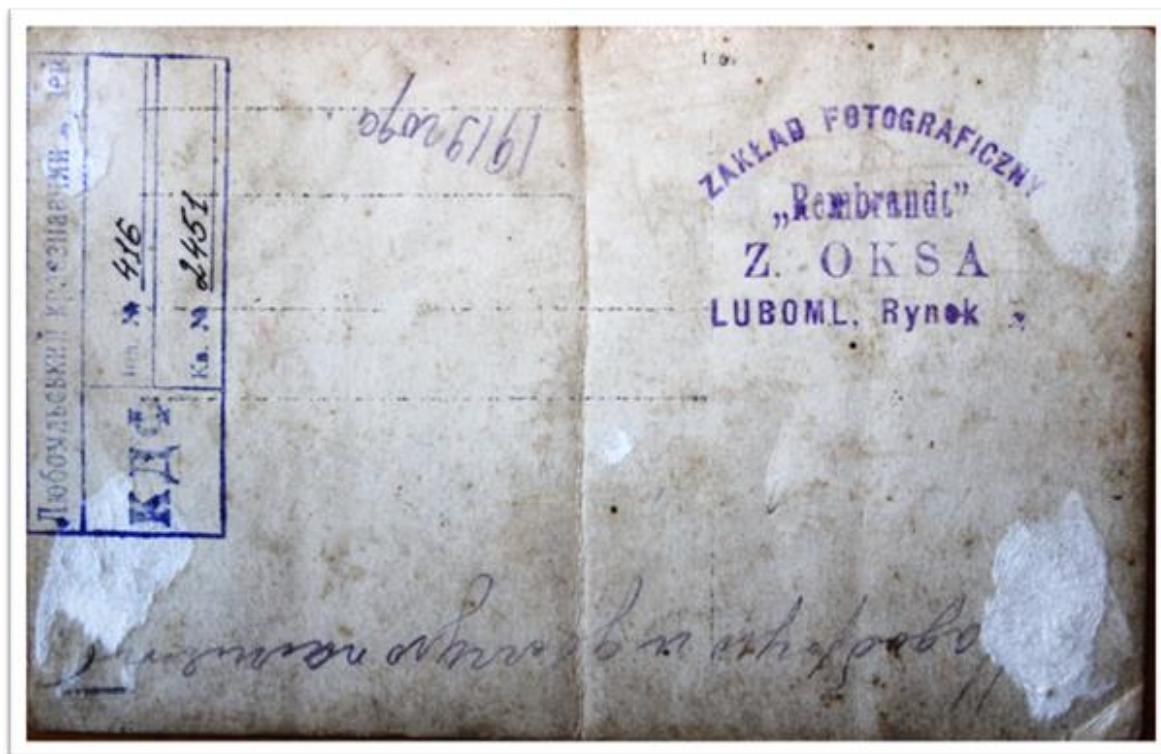
Давні поштові листівки, марки і фотографії є своєрідним посланням з минулого в майбутнє, які дають можливість на місцевському рівні прослідкувати історико-архітектурне формування Любомльщини. Сьогодні споруди суттєво змінили свій вигляд і тільки завдяки давнім зображенням можна відтворити архітектурний образ міста у минулому. Тому впевнено можна твердити, що давні поштові листівки, марки і фотографії – цінне джерело вивчення історії та культури України, вони займають важливе місце у формуванні історичного, наукового, культурного іміджу держави,

Додаток А

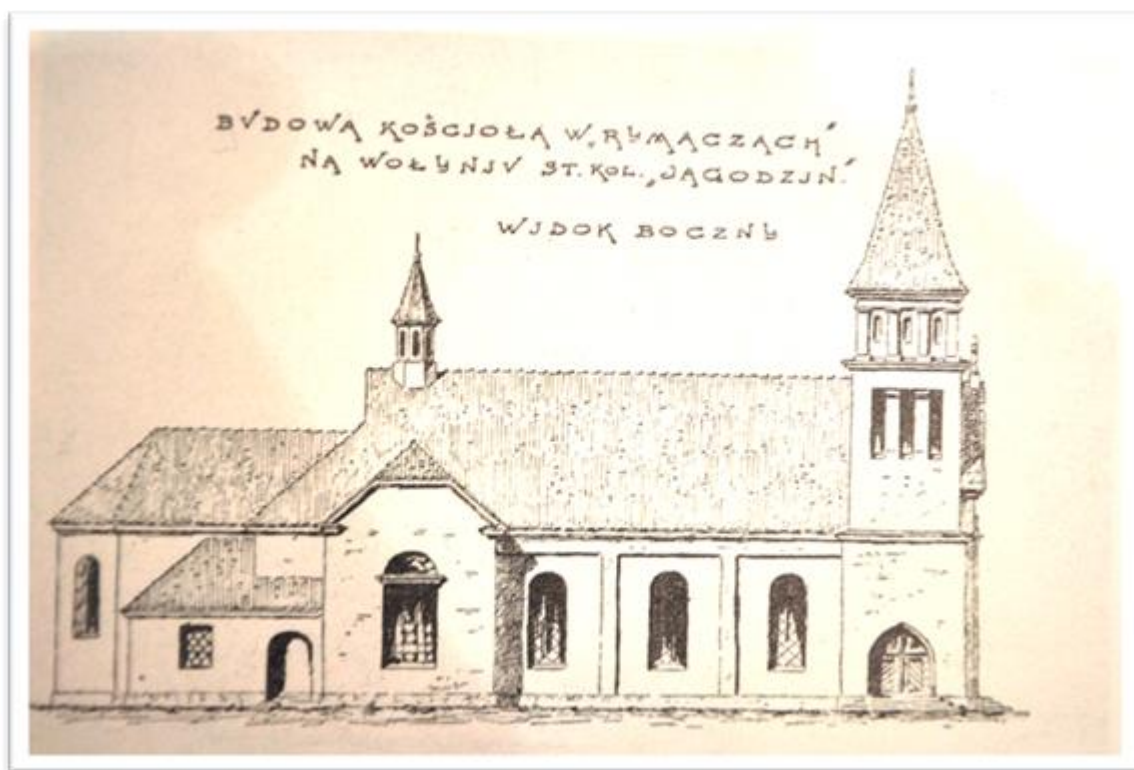
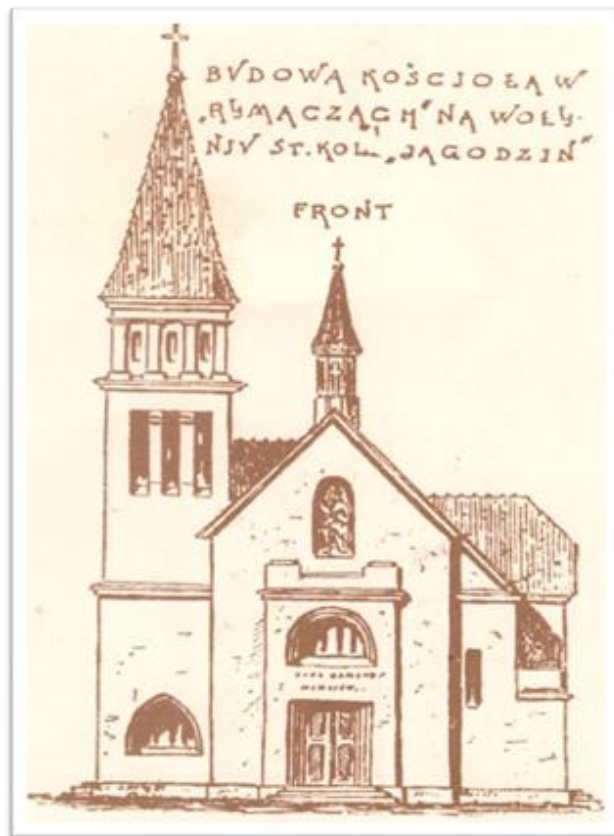

Адресна сторона поштових листівок.
Видання С.Лейдера, А.Блюштейна, 1920-30-ті рр.

Додаток Б

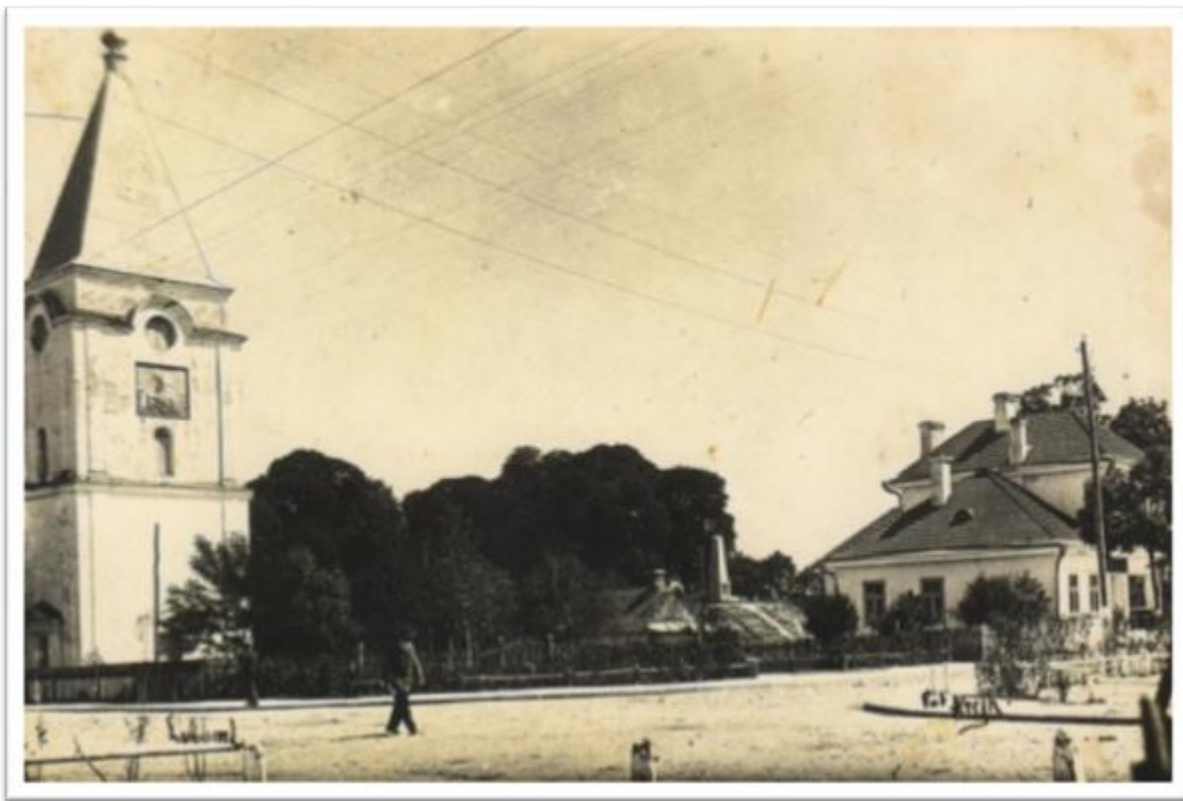

Адресна сторона поштових листівок.
Видання З. Окса, А. Блюштейна 1920-30-ті рр.

Благодійні листівки «Будівництво костелу в с. Римачі на Волині, залізнична станція Ягодин».
Видання невідоме, 1931 р.

Додаток Г

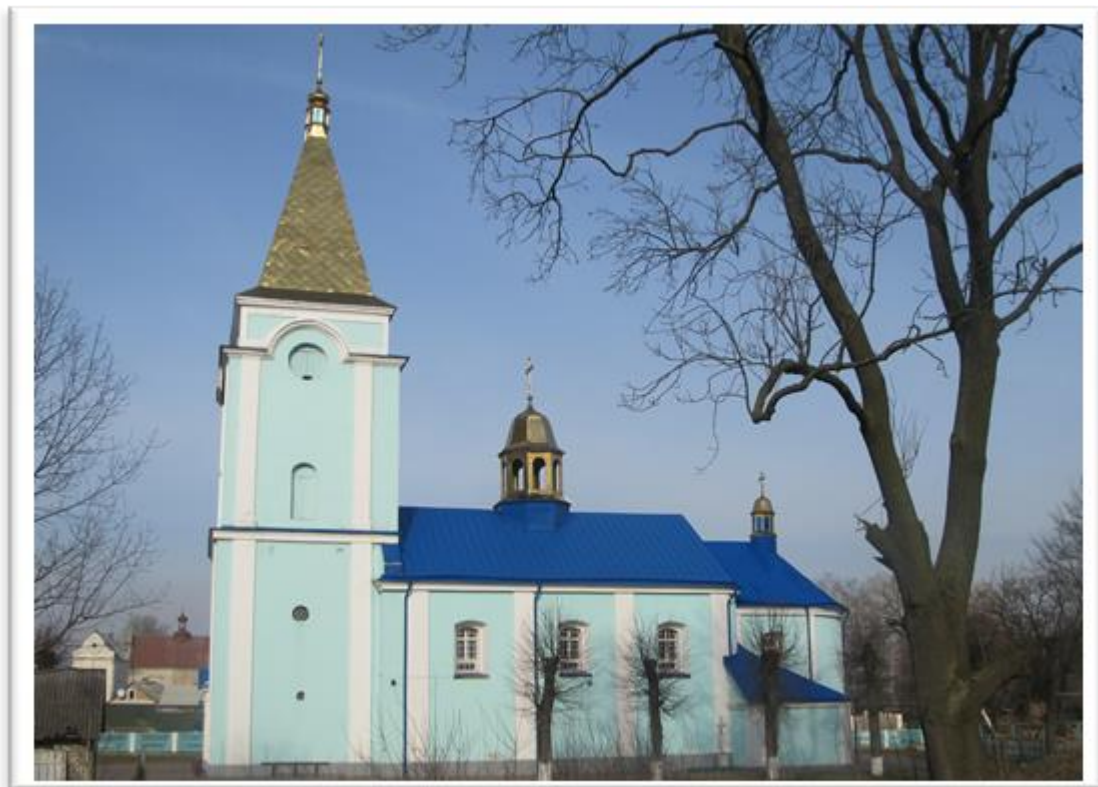

Георгіївська церква і аптека. Фото І. Крейна, Любомль, 1930-ті рр.

Георгіївська церква в м. Любомлі, після пожежі.
Фото 1922 р.

Додаток Д

Георгіївська церква в м. Любомлі, XIII ст.
Фото 2016 р.

Площа «Ринок» у Любомлі. Фото 1919 р.

Додаток Е

Костел Св. Трійці. Фото 1930-х рр.

Зруйнований костел. Фото 1980-х рр.

Костел Св. Трійці. Фото 2016 р.

Синагога в м. Любомлі.
Фото Лейдера, 1920-ті рр.

Синагога. Фото І. Крейна, 1930-ті рр.

Додаток 3

Церква св. Варвари у с. Машів Любомльського району.
Фото 1920-ті рр.

Зруйнована церква у с. Машів. Фото 1961 р.

Додаток И

Свято-Димитріївська церква в с. Згорани.
Фото, 1920-ті рр.

Свято-Димитріївська церква в с. Згорани.
Фото 2016 р.

Додаток К

Церква Іоанна Богослова у с. Підгородне. Фото І. Крейна, 1930-ті рр.

Додаток Л

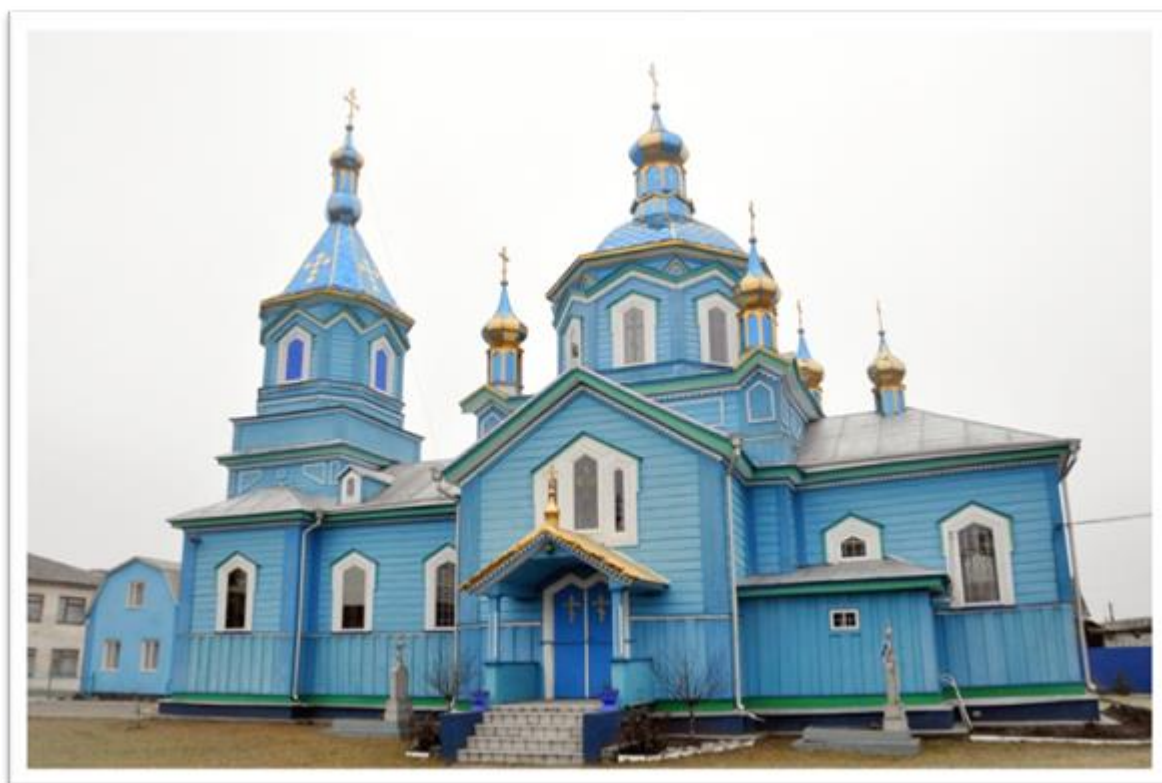

Церква Різдва Пресвятої Богородиці в м. Любомлі. Фото І. Крейна, 1930 р.

Додаток Н

Церква Різдва Пресвятої Богородиці в м. Любомлі. Фото Угриня-Безгрішного, 1916 р.

Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Фото 2016 р.

Церква св. Іоанна Богослова в с. Штунь. Фото 1970-х рр.

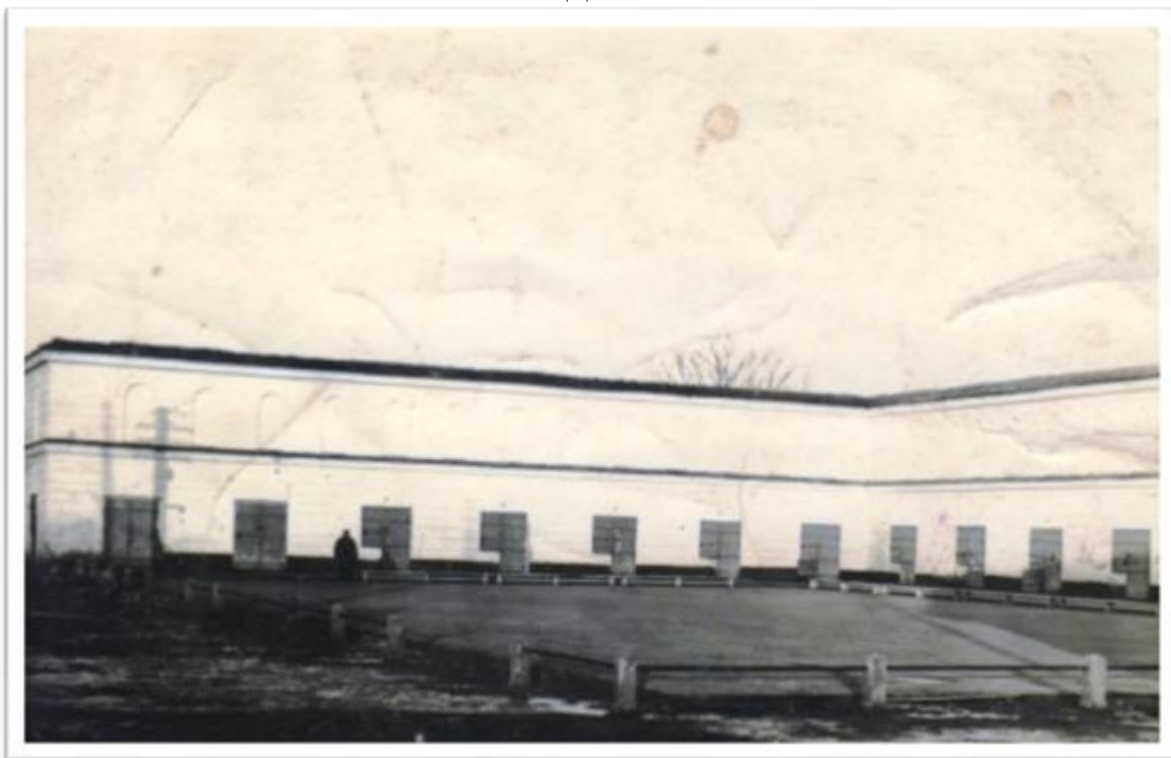

Церква св. Іоанна Богослова в с. Штунь. Фото 2007 р.

Поштові марки, видані у 1918 році магістратом Любомля у Празі.

Додаток П

Площа «Ринок». Видання І. Крейна, 1930-ті рр.

Площа «Ринок». Фото 1920-х років.

Палац Браницьких, рис. В. Ріхтера, 1827 р.

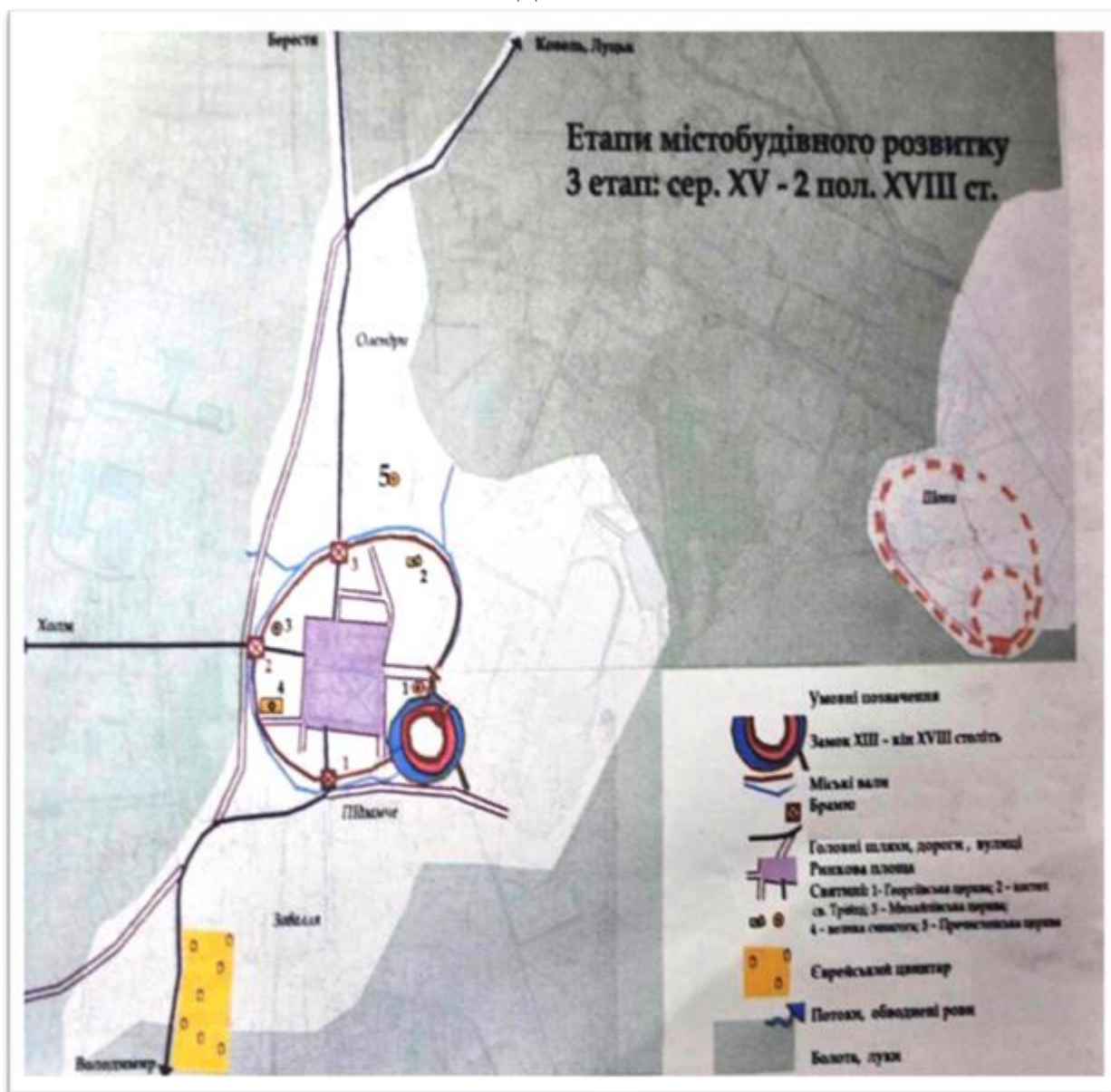
Палац Браницьких, рис. В. Мацієвського, 1930-ті рр.

Палац Браницьких у Любомлі. Фото 1930-х рр.

Палац Браницьких у Любомлі. Фото 2016 р.

План-схема розташування пам'яток архітектури
у м. Любомлі у XV – XVIII ст.

Джерела та література:

1. Антонович П. Коротенька історія Волині: навч. посіб. Луцьк: Надстир'я, 1992. 48 с.
2. Берляч О. П. Принципи історико-архітектурного формування фортифікаційних комплексів Волині: автореф. дис. канд. архітектури: 18.00.01; Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2008. 18 с.
3. Бродський В. Я. Искусство почтовой марки: научно-популярное издание. Ленинград : Художник РСФСР, 1968. 164 с.
4. Бурець-Струк Н., Матвійчук О. Волинь туристична. Путівник. К. : Світ успіху, 2008. 362 с.
5. Вакуліч Д., Лазаренко Е., Петрик П. Листівки: історія, філософія, дизайн, технологія виготовлення. Львів: УАД, 2006. 60 с.
6. Выявление и классификация зданий и сооружений Волинской области по историко-архитектурной и градостроительной ценности. Любомльський район. К., 1986. 48 с.
7. Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. К. : Техніка, 2004. 170 с.
8. Дзей М., Федонюк С., Літевчук В. Від серця до серця. Волинь у поштовій листівці початку ХХ століття: альбом-каталог. Луцьк : Ініціал, 2008. 189 с. : іл.
9. Забочень М., Поліщук О., Яцюк В. На спомин рідного краю: Україна у старій

- листівці. Альбом-каталог. К.: Криниця, 2000. 505 с.
10. Забочень М. Филокартия : Краткое пособие-справочник. М., 1973. 104 с.
 11. Завада В. Т. Дерев'яні храми Полісся. К., 2004. 125 с.
 12. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область: довідник. К., 1970. 265 с.
 13. Колосок Б. В. Римо-католицькі святині Луцька. К. : Техніка, 2004. 220 с.
 14. Красицький І. М., Остап'юк О. Д., Солом'янюк Л. М. Туристичний путівник. Любомль, 2014. 55 с. : іл.
 15. Лазарук В. І. Світязь. Луцьк: Вежа-друк, 2002. 358 с.
 16. Літевчук В. Луцьк у старій листівці, гравюрі та фотографії : альбом-каталог. Луцьк : Ініціал, 2012. 288 с.
 17. ЛКМ. КДФ/416.
 18. ЛКМ. КДФ/465.
 19. ЛКМ. ЛКМ. КН КДФ-6761.
 20. ЛКМ. КН КДФ-6761/23.
 21. ЛКМ. НДФ-84.
 22. Любомль [Карти]: опорний план / Укр. регіональний спеціалізований наук.-реставр. ін-т «Укрзахідпроектреставрація». Львів., 2016. 1к.
 23. Остап'юк О. Д., Мариньоха С. В., Дзей С. М. Любомльщина: історична, туристична, інвестиційно-приваблива. Довідник-путівник. Луцьк : Вежа-друк, 2011. 253 с.
 24. Маслов Л. Церква в Машові. Крем'янець, 1937. 58 с.
 25. Остап'юк О. Д. Древня святиня Волинської землі. Церква Святого Георгія у Любомлі. Нововолинськ : Мінотавр, 2007. 24 с.
 26. Остап'юк О. Д. З історії римо-католицьких парафій Любомльщини та польської общини на Волині. *Збірник історико-краєзнавчих нарисів*. Луцьк : Вежа-друк, 2012. 194 с.
 27. Остап'юк О. Д. З історії синагоги м. Любомля. *Матеріали наукової конференції "Любартовські читання"*. Луцьк, 2011. 371 с.
 28. Остап'юк О. Д., Микитюк В. П. Намарках – Любомль. *Наше життя*. 1993. № 76. С. 4-5.
 29. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР [Текст] : иллюстрированный справочник-каталог : у 4 т. / И. И. Артеменко, Ю. Ф. Асеев, В. П. Дахно [та ін.] ; за ред. Н. Л. Жарикова. К. : Будівельник, 1985. Т. 1. 374 с.
 30. Паспорт охоронної зони пам'ятки архітектури, Георгіївська церква м. Любомль Волинської області. Луцьк, 1971. 1 с.
 31. Паспорт охоронної зони пам'ятки архітектури, Дмитріївська церква с. Згорани Любомльського району Волинської області. Луцьк, 1971. 1 с.
 32. Перерва В. С. Графи Браницькі: підприємці та меценати [Текст] : наукове видання / Білоцерків. ін-т економіки та упр. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2010. 270 с.
 33. Прибега Л. В. Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України / Українська академія архітектури. К., 1997. 143 с.
 34. Пустиннікова І. С., Криниця С. О. Україна. 101 величний храм: науково-популярне видання. Х. : Веста, 2009. 64 с. : іл.
 35. Ричков П. А., Луць В. Д. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. К. : Техніка, 2004. 184 с.
 36. Фурман В. *Общегосударственные стандартные почтовые марки Украины*. К. : Марка України, 2003. 221 с.
 37. Чернецький Є. Браницькі. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2011. 736 с.

УДК 930.85(477.82-35-21)

Павлусь Андрій (с. Несвіч)

АКТУАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСТА ЛЮБОМЛЬ

Зараз Любомль – невелике місто на крайньому північному заході України та Волинської області. До 2016 року було центром району, а з того часу – територіальної громади, яка включає ще 14 сіл із загальним населенням 16 тис. жителів, при тому, в місті населення

близько 10 тис. людей. Влітку через місто проходить активний маршрут на Шацькі озера, а в інші пори року його просто проїжджають, не затримуючись довше, ніж на каву на заправці. Тим не менше, Любомль має велику історію, яка сягає корінням часів Галицько-Волинської держави (перша згадка – 1287 рік) і до сьогодні її можуть передати нам деякі пам'ятки, які в тій чи іншій мірі збереженості дожили до нашого часу.

Поглянувши на географію та розташування міста, можемо зрозуміти, що воно є справжніми воротами всієї України. Любомль знаходиться на міжнародній трасі Е373 Київ – Люблін і є першим містом, яке зустрічають подорожуючі, що в'їхали в Україну. Цим можна і треба скористатись для розвитку туристичної сфери. В першу чергу, тому що проходження митниці на в'їзд або виїзд це доволі затратний за часом процес і люди можуть від нього банально втомитись. А відтак, можуть захотіти десь відпочити. У Любомля є всі задатки для того, щоб стати містом-візитівкою країни і показати її з кращого боку. Але для цього потрібно пройти шлях розвитку сфери послуг та актуалізації тієї історико-культурної спадщини, яка є в місті. Пропоную розглянути спадщину міста та визначити, що варто актуалізувати, змінити, щоб вона стала більш привабливою.

Пропоную, в першу чергу, звернути увагу на традиційну архітектурну доміную багатьох історичних міст України, а саме, на центральний храм Любомля – церкву святого Георгія. Історія храму сягає 1288 року, коли князь Володимир Василькович почав його будівництво. У 1780-х роках Францішек Ксаверій Браницький перебудував храм, повністю змінивши його вигляд. Археолог М. В. Малевська в 1970-х роках дослідила фундамент старого храму і визначила його старі приділи. Наразі, храм має певні проблеми, пов'язані із сучасною «хворобою» осучаснення пам'яток. Масивний дах дзвіниці та два куполи над навою та абсидою перекриті позолотою. Якщо поглянути на старі фотознімки церкви часів Другої Речі Посполитої, то можна побачити, що там покрівля сірого кольору, тому доцільно було б зберегти дану кольорову гаму і надалі. Прихрамова територія, як в селах, так і в містах відіграє немалу роль у сприйнятті пам'ятки в цілому. Георгіївська церква в цьому показала себе добре, за винятком лише заростей за церковним парканом, але це вже не територія релігійної громади, це вже місце іншої визначної пам'ятки міста про яку йтиметься мова далі. В церкві зберігається ікона Святого Георгія, яка, ймовірно, передана Іваном Виговським, коли він був старостою міста. При тому, Георгіївська церква єдина на Волині православна пам'ятка, що має в собі годинник на дзвіниці. Як бачимо, храм має доволі древню історію, унікальні святині та архітектурні особливості, які прямо зараз можуть допомогти йому зачепити собою відвідувачів міста. Тим більше, якщо інші пам'ятки знаходяться дуже близько одне від одного [11; 16; 17].

Наступна пам'ятка є віддзеркаленням всієї великої історії міста – це городище Замчище (місцева назва «Фосія») XIVст. Як згадувалось вище, на його території розміщена і попередня пам'ятка – Георгіївська церква. Якщо поглянути на архівні фото п'яти- і десятирічної давнини, то ми помітимо, що вали покошені, прибрані, дерева також мають презентабельний вигляд. Але зараз ситуація дещо змінилась. Територія заросла навіть не травою, а зіллям. І це при тому, що на вершині городища ще в радянський час звели меморіальний комплекс радянських воїнів і партизан Другої світової війни. Навіть, якщо зараз відбувається зміна історичного погляду на події і на героїв тих часів, то щоб це впливало на стан набагато давнішої пам'ятки – велика помилка і прояв некомпетентності відносно абсолютно іншого об'єкту. Загалом, розташування радянського меморіального комплексу на території пам'ятки археології не є доцільним, якщо дивитись із точки зору сучасних тенденцій розвитку туристичної привабливості міста. Є можливість існування такого пам'ятника і в інших районах міста. Наприклад, в парках на вулицях Брестській або Богдана Хмельницького. Тоді і археологічна спадщина не буде спотворена сучасним об'єктом, і з'явиться можливість використання Замчища як громадського простору або археологічного парку. Напроти городища на площі Ринок є пам'ятник воїнам-афганцям. Він раніше стояв на іншому місці, але його перенесли далеко не на краще. Пам'ятник не входить у загальний вигляд цієї частини старого міста. Його, як і меморіал, варто розмістити за зразком Луцька, тобто в окремій парковій зоні, де все буде зібране в одне місце і не контрастуватиме з іншими спорудами і пам'ятками. Навпаки, на місце меморіалу

варто було поставити пам'ятник князю Володимиру Васильковичу, який розмістили на околиці старого міста за його історичними межами [6; 13; 16]. Повертаючись до городища, варто відмітити те, що пам'ятка має підземелля, до них із північного боку пролягає вхід, закритий металевими дверима. Вони в певній мірі використовувались до 40-х років ХХ ст. Зважаючи на позитивний досвід використання підземель в Луцьку, Жидичині та інших містах, можна визначити перспективу залучення їх до туристичної мережі. Тим більше, що відомий навіть план підземель. Але є можливим і віднайдення інших невідомих ходів. Тому, Замчище, яке знаходиться в центрі міста, може в перспективі стати туристичним центром та одним із символів Любомля [2].

На східній околиці міста на березі широкої меліорованої долини знаходиться ще одна пам'ятка археології – городище Шопи, яке датується Х ст. Зараз воно невиразне, не має високих валів, але з точки зору археології це дуже цінна пам'ятка. Городище складається із двох площин – дитинця та окольного міста. Впродовж ХХ ст. його досліджували: Ю. Кухаренко, П. Раппопорт, М. Кучинко та інші. Єдиним аналогом пам'ятки є городище в селі Дзенцьоли на Підляшші, Польща. Але якусь особливість тут можуть побачити лише люди, які цікавляться археологією. Все ж, на території є охоронний знак, до нього веде дорога і також тут розорюються приватні городи. Включення городища Шопи до туристичної мережі міста є обов'язковим, зокрема для того, щоб повністю розповісти його історію. В першу чергу тому, що саме звідси Любомль брав свій початок, що підтверджується археологічними розкопками, результати яких показують, що Шопи були центром містечка часів Русі. Від центру міста пам'ятку відділяють 1,4 км автомобільного шляху, тому сюди можливий під'їзд. А є й інший шлях – берегом (не для автотранспорту), він має довжину меншу – близько 1 км. Отож, городище може бути відправною точкою оглядових екскурсій містом, головне, це правильно його включити до системи маршрутів та надалі доглядати за ним [15].

Дослідивши попередні пам'ятки археології, можна зрозуміти, наскільки ця наука може відігравати важливу роль у дослідженні спадщини. Зокрема, останнім часом велось багато розкопок біля Троїцького костелу. Його спорудили 1412 року за особистим наказом короля Польщі Ягайла. Костел неодноразово перебудовувався і набув барокового вигляду. В його історії є багато ще невідомих сторінок, які можна вивчати не лише в архівах, а й на місці. Зокрема, в 2022 році вже досліджували фундамент костелу, що дозволило визначити його структуру: масивний цегляний фундамент на кам'яних підмурівках, які опущені на рівень щільної материкової глини. Окрім того, Троїцький костел має крипти з ймовірними підземними ходами, але вони затоплені та ще не досліджені. Варто також зазначити, що вся пам'ятка потребує реконструкції. З міського ландшафту вона виділяється збереженістю історичних кольорів стін та даху і при тому, костел програє у висоті сусідній Георгіївській церкві. У всякому разі, він використовується для туристичних цілей, територія навколо доволі прибранна, догляд за спорудою веде громада римо-католиків. Від центральної площі міста пам'ятку відділяє всього 200 м. прямою вулицею, яка з'єднує напряду всі три найголовніші сакральні пам'ятки Любомля: Троїцький костел та церкви Святого Георгія і Різдва Богородиці. Шкода, що ворота здебільшого зачинені на замок, тому потрапити на подвір'я пам'ятки можна тільки під час богослужінь, які відбуваються лише у вихідні [3; 6; 7].

Об'єктом туристичної уваги може стати й дорожнє покриття трилінка, що зберелось в історичній частині Любомля.

Наступна пам'ятка – церква Різдва Богородиці споруджена 1510 року. Вона розташувалась на північній околиці міста за оборонним валом, тобто, не була захищена від набігів татар. Впродовж історії храм був уніатським, перебудовувався. Власне зараз він такий, яким його перебудували 1884 року. Довгий час саме ця церква була головною православною громадою всього міста, до неї числилось сотні будинків і тисячі прихожан. Її історичну роль не можна применшувати, навіть незважаючи на осучаснену перебудову кінця ХІХ ст. Як згадувалось вище, пам'ятка лежить на одній вулиці з попередніми, що значно спрощує пересування між ними і дає можливість побачити контраст релігійних споруд, порівняти їх між собою та відчути кожен епоху. Але саме стан вулиці є проблемою, вона не асфальтована, вкрита лише старою радянською бруківкою та ямами. До храму Різдва Богородиці відвідувачі не зразу зможуть потрапити, бо головний вхід до нього пролягає через територію державної

установи та господарських споруд. З головної вулиці немає навіть таблички. Стан пам'ятки також викликає запитання. Верхи (дах дзвіниці і купол) вкриті блискучою синьою бляхою, що додає церкві зайвого блиску і контрастує на фоні голубих стін. Додатковою особливістю храму є те, що саме в ньому у 1898 році хрестили відому акторку Наталію Ужвій, про її спадщину в місті мова ітиме далі [11; 16].

Наталія Ужвій народилась в Любомлі у 1898 році в селянській сім'ї. Вона жила і працювала в різних кутках України, але її батьківський дім знаходився у цьому місті. Саме знаходився, тому що в 2015 році він був зруйнований. Місцева влада передала його не в руки Любомльського краєзнавчого музею, з яким вже все було погоджено, для облаштування там музею актриси. А передали приватній особі, після чого споруду почали руйнувати з невідомим цілями. Відповідно, зараз найдоцільніше, якщо будинку вже немає взагалі, або відродити його таким, який він був, або встановити відповідну пам'ятну табличку із фотографією споруди, щоб відвідувачі могли бачити якою пам'ятка була. Вулиця, де народилась Наталія Ужвій, тепер названа іменем актриси, про що свідчить дошка на початку вулиці [10; 14].

Згадуючи про вже не існуючі споруди, можна нагадати про любомльську синагогу, яка свого часу вважалась найбільшою та найгарнішою з усіх в Україні. Вона була знищена німецькими окупантами у часи Другої Світової Війни, але спадщина євреїв від того нікуди не дівається. Тут варто звернутись до практик застосування неіснуючих пам'яток, які відігравали важливу роль в історії міста та їх увіковічнення. Наприклад, створення інформаційних стендів, зменшених копій споруди. Сьогодні, на стіні крамниці, збудованої на місці синагоги, є лише пам'ятка дошка. Але, щоб зробити локацію більш привабливою і більш меморіальною для туристів, доцільно зробити тут місце пам'яті, використавши для цього численні матеріали з фондів Волинського краєзнавчого музею. Виграють всі – і туристи, і крамниця, куди ті ж туристи завітають купити води чи смаколика. Зважаючи на велику роль єврейської громади в розвитку міста [5; 12], при впорядкованості єврейської спадщини, воно може бути туристично-затребуваним у єврейських туристів. З метою актуалізації єврейської спадщини прикордоння з 2013 року розпочав роботу міжнародний проєкт «Шляхами штетлів. Об'єкти єврейської культурної спадщини в транскордонному туризмі». В одному документі мовилося: «Навколо цієї спадщини немає жодної цілеспрямованої туристичної діяльності, що принижує туристичну привабливість регіону та скорочує потенційний потік відвідувачів» [5; 8]. У Любомлі ситуація не змінилась дотепер.

Любомль має ще одну цікаву пам'ятку, що знаходиться за вищезгаданим городищем «Фосія» – це колишній палац великого коронного гетьмана Францішка Ксавери Браницького, у південній частині якого розмішене приміщення ліцею № 1. На жаль, зараз невідомо якими були його інтер'єри та рухомі об'єкти. Ця резиденція горіла у 1881 році, потім була сильно пошкоджена в роки Другої світової війни. Все, що від неї залишилось, перебудували 1957 року. Зовнішніх прикрас обмаль – невеликі чотири колони при вході та боковий ризаліт. Є й руїни офіцини, що колись поєднувалась з палацом декоративним муром. Споруда має відносно поганий стан, задній двір недоглянутий. Тильна сторона стіни потребує ремонту, як і фасад, пофарбований у світло-блакитний колір і поєднується таким чином із Георгіївською церквою. Втім, це не виглядає природньо. Загалом, пам'ятка потребує своєрідного освіження, заміни крівлі, вікон та прибирання прилеглої території [1: 4; 16]. Найкращим вирішенням долі палацу вважаємо його реставрацію (звичайно, в розумних межах, щоб не втратити привабливість пам'ятки) і передача Любомльському краєзнавчому музеєві, який має до 30 тисяч предметів, які можуть прекрасно представити історію і культуру Любомльщини.

Підсумовуючи, можна сказати, що Любомль це місто в якому ще треба багато працювати щоб воно стало ще й туристичними воротами нашої країни і щоб мешканці та туристи, які сюди прийдуть, справді відчували дух тієї історії, яка тут є на кожному кроці, і яка так мало відчувається. Це має підкріплюватись правильною логікою розміщення пам'ятників, повагою до пам'яток архітектури, навіть до тих, які вже зникли, доглядом за інфраструктурою. Увагою до деталей, які однозначно будуть помічені відвідувачами. Ну і чи не найголовнішим буде створення туристично-інформаційного центру, який спрямовуватиме туристів в найцікавіші місця і поширюватиме інформацію про місцеві локації, події та історію. Всім цим повинні займатись, насамперед, службовці місцевої

адміністрації (у міській раді є відділ культури, туризму та охорони культурної спадщини з правом юридичної особи, який складається з трьох осіб), обов'язком яких є справді охорона, популяризація і актуалізація культурної спадщини, розвиток туристичної привабливості міста. Поки що ж багата культурна спадщина є непривабливою для туристів. Насамперед невпорядкованість території, особливо городища, яке повністю спотворене як туристична локація; продовжує руйнуватися палац Браницьких; відсутні вказівники, інформаційні стенди та ін. Сподіваємось, що в дуже близькому майбутньому Любомль стане популярною туристичною локацією. Тим паче, що в міжвоєнний період місто вже було включене до туристичних маршрутів [9].

Джерела та література:

1. Антонюк Д. Замки і резиденції України, пов'язані із польськими родами. Вінниця : Твори, 2023. 372 с.
2. Городище «Замчище». URL: <https://volyntravel.com.ua/ancient-slavs/zamchysche-settlement.html>.
3. Літвицька Л. Археологи дослідили найдавніший костел Волині. Що вдалось з'ясувати? URL: <https://suspilne.media/295104-arheologi-doslidili-najdavnisij-kostel-volini-so-vidalosa-zasuvati/>.
4. Літвицька Л. Волинська пам'ятка архітектури національного значення – у аварійному стані. URL: <https://suspilne.media/13770-volinska-pamatka-arhitekturi-nacionalnogo-znacenna-u-avarijnomu-stani/>.
5. Любомль у спогадах євреїв. URL: <https://lyuboml.rayon.in.ua/news/37024-lyuboml-u-spogadah-evreyiv>.
6. Любомль. Карта історико-культурної спадщини. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/lyuboml-cultural-heritage-card/>.
7. Маленков Р. Любомль. Найстаріший храм Волині та багато іншого. URL: <https://ukrainaincognita.com/mista/liuboml-naystarishyy-khram-volyni-ta-bahato-inshoho>.
8. Міжнародний проект «Шляхами штетлів. Об'єкти єврейської культурної спадщини в транскордонному туризмі». URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/about-us/>.
9. Мовна М. Любомль у туристичних путівниках міжвоєнного двадцятиріччя. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії*. Наук. зб. Вип. 63. С. 67–68.
10. Незабутня волинянка Наталія Ужвій. URL: <https://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/37847-nezabutnya-volynnyanka-nataliya-uzhvii/>.
11. Остренко Н. Культурні споруди Любомльщини у динамічному розвитку та взаємопроникненні культур. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії*. Наук. зб. Вип. 63. С. 88–94.
12. Спогади Ісроеля Гармі. Із Книги Пам'яті Любомля. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/spogadi-sroelya-arm-z-knigi-pam-yat-lyubomlya/>.
13. Стародавнє місто Любомль – мальовничий куточок поліської України. URL: https://lyuboml.rayon.in.ua/about_city.
14. Шеченківська енциклопедія / голред.: М. Г. Жулинський. Київ : Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. Т. 6. 316 с.
15. Шопи (городище, Любомль). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Шопи_\(городище,_Любомль\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Шопи_(городище,_Любомль)).
16. Якименко М. Любомль: Князю тут було любо. URL: <http://www.golos.com.ua/article/337447>.
17. Archiva Panstwowe. URL: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/111376/h:183/>.

ЗАБУТА ВОЛИНСЬКА РІЧКА ЛЮЦЕМЕР

У частині формування поверхневого стоку води визначальною є сила земного тяжіння, яке заставляє водні маси переміщатись зверху донизу. При цьому напрямок, швидкість та інші обставини руху води визначаються особливостями геологічної будови та рельєфу кожного конкретного регіону.

На території України сучасна гідрологічна сітка сформувалась порівняно недавно – у кінці останнього зледеніння. При цьому більша її частина опинилась у басейні Чорного моря, і тільки невеликий регіон у її північно-західній частині у Балтійському басейні. Таке розмежування стало результатом дії багатьох геологічних та кліматичних чинників, що робили його впродовж тривалого часу не зовсім визначеним.

Існує думка, що у кінці останнього зледеніння на місці Поліської низовини існувало велике озеро. При цьому відбувались періодичні скидання вод цього озера через район сучасного Шацького поозер'я у басейн Західного Бугу. І тільки відносно випадковий збіг обставин привів до грандіозного прориву вод Поліського озера у басейн Дніпра. Останнє визначило напрям течії прото-Прип'яті на схід до прото-Дніпра і включення території колишнього Поліського озера до Чорноморського басейну [4, с. 97–102].

Таким чином, на півночі Волині Головний Європейський вододіл визначився у кінці останнього зледеніння. Тоді ж сформувались і маршрути головних річок регіону. У подальшому вони залишалися відносно стабільними, під впливом кліматичних змін коливалась тільки водність цих водотоків. Така ситуація характерна для всього Євразійського континенту, хоча, траплялись і виключення.

Помітні зміни гідрологічної сітки у східній Європі розпочинаються у новітній період її історії і пов'язані з антропогенними чинниками. Найбільшими масштабами вони відзначались у другій половині ХХ ст. у країнах соціалістичного способу господарювання. Їх економічна діяльність у сфері природокористування визначалась лозунгом «Ми не можемо чекати милостей від природи, взяти їх у неї – наше завдання», а у сфері гідротехнічного будівництва іще більш промовистим лозунгом «Тече вода Кубань-ріки, куди велять більшовики». Прорахунки у системі водокористування привели до зникнення цілого Аральського моря. У кінці кінців такий підхід привів до розробки грандіозних планів повороту стоку сибірських річок на південь, у засушливі регіони Казахстану та Середньої Азії.

Однак, ці процеси розпочались задовго до цього, зокрема, на півночі Волині з кінця ХVІІІст., коли тут був споруджений Королівський канал, що з'єднав Прип'ять із Західним Бугом. По мірі його розбудови у обидві сторони, канал значно подовшав і нині відомий як Дніпровсько-Бузький.

Починаючи з кінця останнього зледеніння Головний європейський вододіл проходив практично по межі дещо вищого (у абсолютних висотах) лівобережжя верхів'їв Прип'яті та басейну Мухавця. У цих умовах при водозабезпеченні (наповненні водою) щойно спорудженого Королівського каналу, прокопаного між Мухавцем та Піною, можна було використати водні ресурси з розмішеного дещо вище від нього лівобережжя верхів'їв Прип'яті. Ця територія на кінець ХVІІІ ст. була надзвичайно перезволоженою – більшу частину її обіймали болота та розкидані серед них великі та малі озера. При умові каналізації цього регіону паралельно вирішувалось два завдання: отримувалась вода для забезпечення функціонування Королівського каналу та осушувались (принаймі, покращувався водний баланс) великих територій на лівобережжі верхньої Прип'яті.

Спосіб наповнення судноплавних каналів водою, зібраною з сусідніх вищих територій, є класичним і залишається найбільш економічно оправданим до нашого часу. Саме таким чином забезпечується водою Панамський канал. Основною проектною проблемою таких робіт був точний промір висот у зоні будівництва. На півночі Волині такі роботи проводились у 30 – 40-х роках ХХст., коли промірювалась так звана «Дуга Струве». Пізніше ці роботи були продовжені Південно-Західною експедицією по осушенню боліт під керівництвом генерала І. Жилінського [10, с. 262].

З метою наповнення Королівського, а згодом і всього Дніпровсько-Бузького каналу водою впродовж XIX ст. було споруджено кілька водоживильних систем, що збирали воду з межиріччя верхньої Прип'яті, Піни та Рити. Із цього часу, колишня річка Люцемер, яка раніше впадала у Прип'ять, стала частиною Турської осушувальної системи і її стік було спрямовано у Дніпровсько-Бузький канал, а звідти, через Мухавець, Західний Буг та Віслу до Балтійського моря. Тобто, внаслідок антропогенних чинників басейн річки Люцемера та навколишні території змінили басейнову належність з Чорноморської на Балтійську. Випадок досить рідкісний.

Більше того, згодом, із зростанням потреби у воді було вирішено частину стоку самої Прип'яті спрямувати у Дніпровсько-Бузький канал. З цією метою нижче місця впадіння у Прип'ять Турії був споруджений так званий Вижівський водозабір, який через Волянське та Біле озеро спрямовував воду на потреби судноплавного каналу. Це привело до деградації русла Прип'яті нижче водозабору, особливо у радянський період, коли вода з річки відбиралась безконтрольно.

Відновлення пам'яті про забуту волинську річку Люцемер важливе для реконструкції трансконтинентального шляху з Балтійського у Чорне море. Найбільш відомі давні періоди його використання це Бурштиновий шлях і шлях «Із Варяг у Греки». Прикінцеві ділянки цього транспортного коридору відомі, це нижні течії Вісли, Німану, Даугави та Нева з балтійського боку, та Дніпра і Дністра, можливо, і Південного Бугу – з чорноморського. Натомість, значно більшою проблемою є реконструкція вірогідних сполучень цих річкових ділянок на вододілах. Як правило, вони поєднувались за допомогою волоків.

На Волині таке сполучення могло здійснюватись між басейнами Прип'яті та Західного Бугу. Умоглядно можна запропонувати кілька варіантів походження таких волоків.

Найбільш поширеною є думка про проходження волоку між басейнами Мухавця та Піни. Вцілому, цей маршрут відповідає Королівському відрізку сучасного Дніпровсько-Бузького каналу. Як підтвердження проходження шляху «Із Варяг у Греки» по цьому маршруту розглядаються знахідки скандинавських матеріалів у Городищі розміщеному на місці впадання Ясельди у Прип'ять. Ця пам'ятка являла собою торгово-ремісничий центр типу Гніздова і Тимерова [6, с. 18–19]. Опосередковано про проходження потужного торгового шляху може свідчити скарб златників Володимира та візантійських солідів, знайдений у Пінську [1, с. 63].

О. І. Демедюк подає реконструкцію такого шляху безпосередньо через Шацьке поозер'я. На його думку, тут безпосередньо від Прип'яті на невеликій заболоченій ділянці шлях пролягав до озера Люцимер, а далі по системі дрібних водотоків та озер до верхів'їв р. Рати [2, с. 64].

Нещодавно А. Петраускас запропонував локалізувати перехід з Прип'яті до Західного Бугу у районі літописного Угровська [8, с. 121]. Розкопки городища цього літописного міста і значного князівського центру першої половини XIII ст. дало багаті знахідки, однак пов'язати їх саме з транзитною торгівлею уявляється вкрай проблематичним. Тим більше, що матеріалів, раніших за другу половину XII ст. в Угровську поки що не виявлено.

Не виключаючи названих вище варіантів проходження вододільних ділянок шляху, автор вважає, що він міг проходити і по річці Люцемер, яка протікала по заболочених просторах лівобережжя верхів'їв Прип'яті до XIX ст. Спробуємо реконструювати маршрут її проходження (Рис. 1).

У вступній частині капітальної праці Яна Длугоша «Анали чи хроніки славного королівства Польщі» докладно описана географія Коронних земель та суміжних територій станом на XV ст. Текстовий опис гідрологічної сітки настільки докладний і точний, що, можливо, середньовічний автор користувався окремою картою річок держави, яка не збереглась до нашого часу. Тут, при описі озер Холмської землі Длугош і описує річку Люцемер. Для зручності користування подаю текст цього опису, вміщений у книзі 1, частині 2 «Аналів...») у перекладі на російську мову І. В. Д'яконова [3].

«Озёра Холмской земли. Святязь – большое озеро в Холмской земле, расположенное близ деревни своего имени, составляет пять миль в окружности, две мили – в длину, одну – в ширину и даёт прекраснейшую рыбу – клещей, kleszcze. Также Шацкое – большое озеро

Холмской земли, двумённое: ибо местные жители называют его другим именем – Люцемер, но из-за деревеньки, которая расположена рядом с ним, оно зовётся более распространённым названием – Шацкое; испуская из себя реку своего имени – Люцемер, оно составляет полмили в длину, половину – в ширину. Также Турское – большое озеро Холмской земли, во все стороны одинаково, в длину составляет две с половиной мили, в ширину – одну милю; оно дало своё имя – Тур также расположенной рядом с ним деревне. Оно наполняется и от реки Люцемер, стекающей в него из Турского [озера], которая, выйдя из него и победно пройдя через несколько незначительных озёр, кончается в реке Припяти. Также Белое – большое озеро Холмской земли, расположенное в пустоше между двумя деревнями Радостов и Ветлы, составляет одну милю в длину и половину в ширину, даёт до того жирную рыбу клещей, что из их жира наполняют салом множество сосудов. А вода этого озера в мае и апреле месяце окрашивается человеческие тела в чёрный цвет и темнит их, и черноту можно смыть только другой водой. Также Орехово – большое озеро Холмской земли, расположенное в пустынном бору неподалёку от двух деревень Саморовице и Щедрогор, составляет полмили в длину и четверть мили – в ширину; оно питается рекой Люцемер, которая вытекает из Турского озера, вливается в это [озеро], а из него впадает в ближайшее озеро, которое зовётся Ореховец. Также Ореховец – озеро Холмской земли, расположенное в бору неподалёку от озера Орехово, составляет четверть мили в длину и в ширину, ибо оно круглое, равно простирающееся во все стороны, которое также питается рекой Люцемер и, вытекая из неё, впадает в Островье. Также Островье – озеро Холмской земли, расположенное рядом с деревней Невир, составляет полмили в длину, четверть – в ширину; и оно питается рекой Люцемер, которая, пройдя после озера небольшое расстояние, сливается с рекой Припятью.»

Так виглядає оригінальний текст у перекладі. Проаналізуємо інформацію, що міститься у ньому.

Відразу зауважу, що річка описана у загальних рисах, не подається жодної її додаткової характеристики, окрім маршруту: звідки витікає (озеро Люцемер (нині – Люцимер) і куди впадає (у Прип'ять поблизу села Невір). При цьому основними орієнтирами, до яких прив'язаний маршрут проходження річки є озера, через які вона протікає (Тур, Орехове, Ореховець, Острів'я). Характеристика згаданих у описі озер відносно докладна. Вказані їх розміри та форма.

Слід особливо відзначити, що рівень гідрологічних знань Яна Длугоша, як на XV ст. був достатньо високим. На це вказує фрагмент вже цитованих автором «Аналів...», де середньовічний польський історик міркує над проблемою класифікації водних об'єктів, зокрема, вказує на відмінності між озером та ставком: «*Озером же называют большую массу воды, которая вытекает из тайных источников земли и скапливается в одном месте, доставляя людям большие выгоды. И, хотя некоторые утверждают, что озеро сильно отличается от пруда, полагая не совсем правильным называть пруд озером, а озеро прудом (как то имеет обыкновение применять эти термины для обозначения одного и того же авторитет писателей), ибо озёра содержат в себе живые воды, а пруды – стоячие, гнилые, вонючие и издающие отвратительный запах, мы всё же, поскольку так передаёт общее речение поляков и русских, не делая никакого различия между тем и другим, не будем отличать озеро от пруда.*» [3]. Виходячи з цього, можна не сумніватись, що подана у описі інформація про річку Люцемер та озера, через які вона протікала, є достатньо об'єктивною і придатною для наукового аналізу.

Не вдаючись у деталі зауважу, що порівняння розмірів та форми озер, через які протікав Люцемер у XV ст. з сучасними наводять на певні роздуми. Аналіз цих параметрів, із залученням нових джерел, може стати темою окремого дослідження. Однак, зразу видно, що, принаймі, одна характеристика згаданих озер, а саме їх форма, за минулі п'ять століть змінилась. В умовах рівнинного Полісся така трансформація вказує на зміну рівня води у деяких озерах, що, у свою чергу, спричинило зміну їх розмірів і форми. Для зручності сприйняття відповідні параметри зібрані у таблиці.

Назва озера	Розміри у XVст. у милях (за Длугошем)	Характеристика (за Длугошем)	Сучасні розміри. У кілометрах	Примітки
Світязь *	2 x 1	5 миль у окружності	7,8 x 4,1	кліщі
Люцемер	0,5 x 0,5		3 x 2	
Тур	2,5 x 1	у всі сторони однакове	5,35 x 3, 15	невідповідність давніх і сучасних розмірів
Біле *	1 x 0,5		3,3 x 2, 12	кліщі, чорна вода
Оріхове	0,5 x 0,25		3,9 x 2,1	
Оріховець	0,25 x 0,25	кругле	2.1 x 0,7	
Засвяте*			0,8 x 0,8	кругле
Острівя	0,5 x 0, 25		2,5 x 1,7	нині - Волянське

* – через ці озера Люцемер не протікав

Не ставлячи під сумнів компетентність Длугоша, все ж доводиться визнати, що ми не знаємо точно, якою милою він користувався та можемо сумніватись у правильності поданих промірів озер. Натомість, з більшою впевненістю у отриманні об'єктивних характеристик можна брати до уваги пропорції розмірів озер (їх форму), що впливають з поданих Длугошем величин. Отже, кілька зауважень з цього приводу.

Насамперед, звертає увагу те, що за Длугошем, Світязь, який не був пов'язаний водотоком із Люцемером, і взятий як еталон, був відчутно меншим за Турське озеро. Причому, це фіксується не тільки співвідношенням довжини і ширини, але і протяжністю берегової лінії. Нині вона становить близько 30 км., а за польським істориком у XV ст. пролягала на 5 миль. Навіть якщо взяти величину милі, якою користувався Длугош, за 4,4 км.(французьке лье), то різниця становитиме близько третини. Тобто, у наш час Світязь дещо збільшився у розмірах. А ось щодо форми озера, то відчутних змін за п'ять століть не сталося.

Підвищення рівня Світязя за цей час могло відбутись як наслідок його замкнутості на фоні загального зволоження клімату впродовж малого льодовикового періоду. Це озеро раніше було розміщене прямо на Головному Європейському вододілі, і не мало водотоків, які б сполучали його із сусідніми озерами. У 1887 р. внаслідок тривалих дощів рівень озера дуже піднявся і вода підійшла прямо до сільських будинків. Очевидно, це сталося тому, що село Світязь було давно розміщене на березі озера без врахування перспективи підняття його рівня. У цих катастрофічних умовах, долаючи супротив влади, був прокопаний канал, по якому надлишок води із Світязя скидається у розміщене неподалік озеро Луки. Нині перевищення рівня води у Світязі над рівнем Луки становить 1,13 м. [2, с. 135].

Стосовно Турського озера, то порівняння його сучасних розмірів (пропорцій) з відповідними параметрами, поданими Длугошем також викликає ряд питань. Свідчення польського історика стосовно цього озера суперечливі: у одному місці він вказує що довжина Тура у 2,5 рази перевищує його ширину, а у іншому – що воно однакове у всіх напрямках. У сучасному вигляді довжина озера тільки на чверть перевищує його ширину.

Такі невідповідності потребують спеціального вивчення, однак, очевидно, що прокладання магістрального Турського каналу через озеро дуже змінило його водний режим. Нині рівень води у озері Тур регулюється шлюзом, і його коливання досить значні – 0,7 м, що при умові невеликої глибини озера (максимальна до 2 м) [7, с. 48] дуже впливає на зовнішній вигляд водойми. Виходячи з цього можна припустити значне зменшення площі озера після

спорудження Турського каналу. Зрештою, підтвердження цьому можна шукати як у проектній документації цього гідротехнічного об'єкту, так і у матеріальних пам'ятках на березі озера.

Озеро Біле не лежало на маршруті річки Люцемер, хоча відстань між ними була зовсім невеликою. Нижче піде мова про його вірогідну належність у XV ст. до Балтійського басейну. У XIX ст. воно стало центральною ланкою так званої Болозерської водоживильної системи Дніпровсько-Бузького каналу. Внаслідок її функціонування рівень води у озері дуже коливався, але був стабілізований після підведення води з Виживського водозабору на Прип'яті. Очевидно, саме ця обставина повернула озеру його первинні розміри – подані Длугошем розміри Білого озера дуже близькі до сучасних.

Наступим озером, через яке протікав Люцемер було Оріхове. Його локалізація особливих сумнівів не викликає, оскільки свою назву, як і більшість згаданих Длугошем озер, воно зберегло до сьогоднішнього часу. Натомість, окремого пояснення вимагає значне перевищення сучасних розмірів озера у порівнянні з відповідними величинами, поданими Длугошем. І це при збереженні пропорцій – як за Длугошем, так і нині, довжина озера у два рази перевищує його ширину. Якщо рівень води у Оріховому озері за останні півтисячоліття піднявся, то причиною цього могло бути утруднення стоку води з нього. Це могло статись у XIX ст., коли стік річки Люцемер у річку Прип'ять нижче Оріхового озера був припинений і повернутий у Дніпровсько-Бузький канал.

Реконструкція маршруту річки Люцемер від витоків до впадіння у Оріхове озеро є достатньо доказовою. Натомість, її нижня течія, від Оріхового озера до місця впадіння у Прип'ять на багатьох ділянках залишається дискусійною. Тут, за Длугошем, забута волинська річка протікала через два озера, Оріховець та Острів'я, і з їх локалізацією виникають певні проблеми.

Що стосується озера Оріховець, то Длугош вказує, що воно розміщене у лісі недалеко від Оріхового озера, кругле за формою діаметром у чверть милі. Сучасна ситуація у цьому районі дуже відрізняється від описаної польським істориком XV ст. На північ від Оріхового озера дійсно знаходиться озеро Оріховець, проте, воно не кругле, а дуже витягнуте, довжиною 2,1 км. при ширині 0,7 км. А поряд з ним розміщене невелике кругле озеро Засвяте, що за діаметром 0,8 км. близьке до згаданого Длугошем. Очевидно, у випадку з Оріховцем ми маємо той рідкісний випадок, коли Длугош помилився, правильно вказавши на маршрут течії Люцемера через Оріховець він приписав йому форму і розміри розміщеного поряд Засвятого.

Те, що Люцемер протікав саме через протяжний, розміщений східніше Оріховець, а не кругле, розміщене західніше Засвяте підтверджується подальшим поворотом його течії саме на схід, у напрямку до озера Острів'я.

Нині у цьому районі озера з такою назвою немає. Але на старих картах Острів'ям назване сучасне озеро Волянське. Така трансформація назви пояснюється розміщенням на його березі населеного пункту Воля (нині с. Щитинська Воля), назва якого згодом поширилась і на озеро(як і у випадку, коли озеро Люцемер почало називатись Шацьким за назвою розміщеного на його березі села). Первинна назва озера «Острів'я», очевидно, пов'язана із наявністю посеред озера острова. Подібний острів посеред озера є на сусідньому озері Біле, однак старі карти прямо засвідчують, що саме сучасне Волянське озеро до XIX ст. називалось Острів'ям.

Маршрут проходження русла річки Люцемер від Оріховця до Острів'я встановити набагато важче, ніж до впадіння річки до Оріхового озера, де вона проходила приблизно по трасі Турського каналу. Між Оріховцем і Острів'ям нині, принаймі по карті, не видно слідів колишнього значного водотоку. Доводиться визнати, що це сама проблемна ділянка у реконструкції русла давньої ріки. Очевидно, його локалізація стане можливою тільки після проведення тут спеціальних розвідкових робіт.

Що стосується самого озера Острів'я, то воно, за описом Длугоша, і по формі, і по розмірам не повністю відповідає сучасному Волянському озеру. При цьому слід мати на увазі, що нині через озеро протікає потужний канал від Виживського водозабору на Прип'яті до Дніпровсько-Бузького каналу. Цей великий гідротехнічний об'єкт був цілком здатен змінити рівень води у Волянському (колишньому Острів'ї) озері, внаслідок чого змінилися його розміри і форма.

Острів'я було останнім озером, через яке протікала річка Люцемер перед своїм впадінням у Прип'ять поблизу села Невір. На старих картах збереглась позначена протока, що розпочиналась від Волянського озера, проходила між озером Білим і селом Невір і впадала у Прип'ять на схід від цього села. Очевидно саме вона і була кінцевою ділянкою Люцемера. Нині тут прослідковується непогано виражена річкова долина з меліоративним каналом посередині. Разом з цим, не слід виключати проходження русла Люцемеру і на захід від села Невір, де також можна побачити сліди потужного водотоку, хоча і менш виражені.

Зважаючи на традицію влаштування на торгових шляхах проміжних пунктів у місцях злиття річок, щось подібне могло розміщуватись і у селі Невір. Відкриття такого поселення стане додатковим аргументом на користь проходження торгового шляху по забутій волинській річці Люцемер.

У ході опису річки Длугошом, у двох випадках розкритий взаємозв'язок назв озер і розміщених на їх берегах сіл. Відомо, що оскільки гідроніми більш давні, саме вони давали назву населеним пунктам. Так було у випадку, коли Турське озеро дало назву с. Тур. Натомість, озеро Люцемер не тільки не визначило назву розміщеного на його березі села Шацьк, але під впливом цієї назви саме почало називатись Шацьким. Така традиція у подальшому розвинулась, як говорилося вище, озеро Острів'я стало називатись Волянським за назвою розміщеного на його березі села.

Характерно, що у двох випадках опису озер Холмської землі, Світязя і Білого дана характеристика їх іхтіофауни: у них водилась унікальна, надзвичайно жирна риба, «кліщі». Зважаючи, що ці озера не були проточними для річки Люцемер, яка тоді відносилась до Чорноморського басейну, можна припустити, що вони у XVст. були пов'язані з Балтикою.

Писемні джерела свідчать, що Світязь був поєднаний із сусіднім озером Лука, з якого витікає права притока Західного Бугу р. Копаївка, у 1887 р. [1, с. 135]. Однак, такий зв'язок міг існувати і раніше. Подібний зв'язок через постійний водотік міг існувати і у озера Білого з басейном Західного Бугу. Зважаючи на ці міркування припущення, що згадані Яном Длугошем «кліщі» Світязького і Білого озер були не чим іншим, як вуграми, виглядає цілком вірогідним. Адже, ця риба водиться саме у басейні Балтійського моря.

Слід відзначити, що частину озер, які траплялись на її шляху, річка обходила. Наприклад, озеро Тісоболя, через яке пізніше був прокладений Турський канал. Перед самим устям Люцемер, вірогідно, протікав поблизу озера Білого. Зважаючи на можливе проживання у Білому вугрів, воно було зв'язане водотоком з Балтійським басейном. У такому випадку саме між Білим озером і річкою Люцемер проходив Головний Європейський вододіл і існував короткий сухопутний проміжок, зручний для волоку.

Сумуючи вищесказане можна спробувати відтворити один із можливих маршрутів проходження водного шляху від Прип'яті до Західного Бугу. Він проходив по річці Люцемер через озера Острів'я, Оріховець, Оріхове, Тур до одного із Шацьких озер – Люцемера (близько 100 км.). А з іншого озера Шацької групи, Луки, по річці Копаївці можна було спуститись до Західного Бугу (близько 30 км) (рис. 1). Не виключене сполучення озера Люцемер системою волоків через інші озера (Чорне, Світязь, Пульмо) безпосередньо із Західним Бугом.

Не вирішеним остаточно залишається питання зв'язку озера Люцемер з озером Лука. Тут можна пошукати давні протоки між цими водоймами. Однак, навіть у разі відсутності таких, відстань між озерами зовсім невелика і могла долатись через волоки. Можливо, назва декількох урочищ у районі Шацького поозер'я «волоки» [2, с. 64] вказує на перетягування тут плавзасобів по суші у давнину. Однак, цей аргумент не може бути однозначним, зважаючи на глибокі сліди волочної реформи XVI ст. у топоніміці регіону.

Реконструйований маршрут давньої річки Люцемер являє великий інтерес не тільки для історичної географії. Зважаючи на масштабне гідротехнічне будівництво у її басейні впродовж раннього нового та новітнього часу тут збереглося багато пам'яток науки і техніки. А у випадку підтвердження проходження по Люцемеру одного із маршрутів річкового шляху між Балтійським і Чорним морями береги цієї річки стають перспективними для археологічного вивчення. Вище вже говорилося про можливість функціонування значного поселення у місці впадіння Люцемера у Прип'ять. І такі пункти на торговому шляху повинні були бути не поодинокими.

Одним із них, на думку автора, є відоме поселення в урочищі «Сад» на околиці селища Шацьк, Волинської області. Воно розміщене на північному березі озера Люцемер, із якого витікає досліджувана річка, і при умові проходження шляху далі у річку Копайівку, або безпосередньо до Західного Бугу, повинно було знаходитись якраз на цьому шляху.

При цьому слід мати на увазі що місце витікання річки Люцемер із одноіменного озера знаходиться приблизно за 1 км. східніше урочища «Сад» і там в урочищі «Ципель» розміщується пізньосередньовічне городище. Однак воно, судячи із зовнішніх морфологічних ознак, датується не раніше XVI ст.

Впродовж 2009 – 2011 років в урочищі «Сад» розкопано 671 кв. м площі [5, с. 47–55]. Отримані результати виділяють досліджений об'єкт на фоні інших поліських пам'яток багатством матеріалу. Особливо це стосується давньоруського періоду, що дозволило О.Є.Златогорському пов'язати пам'ятку з літописним Раєм, резиденцією князя Володимира Васильковича у другій половині XIII ст.

Не виключаючи такої інтерпретації, вкажу на багатство знахідок X – XII ст., а також римського часу з цієї пам'ятки. Окрім цього тут траплялись матеріали лужицької, поморської, та Лука-райковецької культур. Тобто, вказане поселення функціонувало якраз у періоди активізації так званого Бурштинового шляху і шляху «Із Варяг у Греки».

Отриманий під час розкопок в урочищі «Сад» матеріал поки що опублікований лише частково. Найкраще опрацьовані давньоруські знахідки [5, с. 49–55]. До цього часу відносяться 22 споруди та 10 ям, причому переважна більшість із них (20 об'єктів) датуються X–XI ст.

Серед унікальних індивідуальних знахідок можна назвати виріб з рогу, що має закінчення у вигляді голови звіра з відкритою пащею. Тіло звіра орнаментоване рядом насічок. Подібна знахідка, що датується X ст. відома з розкопок Десятинної церкви у Києві. Автори публікації відносять її до знахідок балтійського походження [с. 50].

Знайдено також мідний анонімний візантійський фоліс, що пізніше використовувався як медальйон, а також перстень із князівським знаком тризубом, поданим у розквітлій формі. На основі цього зображення було розроблено сучасний герб Шацька.

Очевидно, не випадково в урочищі «Сад» знайдено багато торгових пломб з двозубом, гербовим знаком Рюриковичів [с. 50–51].

На поселенні знайдено також дві вислі печатки. У першій на лицевій стороні зображено погруддя архангела Михаїла, а на звороті – напис в три рядки «ДЪНЪСЛОВО». Дана печатка належала полоцькому, новгородському, турівському, а пізніше і великому київському князю Святополку–Михаїлу Ізяславичу (1050–1113р.р.). Друга печатка на лицевій стороні має погрудне зображення святого Андрія, на звороті напис «WT АНДРЕЯ».

Автори публікації наводять цікаве спостереження топонімічного плану. У перекладі з німецької слово «schatz» (сучасна назва селища) означає «скарб», «багатство».

Поки що це єдине стаціонарно досліджене поселення, яке може розглядатись як маркер проходження давнього водного шляху з Балтійського у Чорноморський басейн через річку Люцемер та Шацьке поозер'я. Однак, якщо такий маршрут існував, можна сподіватись на відкриття нових, поки що невідомих торгових факторій по берегах нині призабутої волинської річки Люцемер.

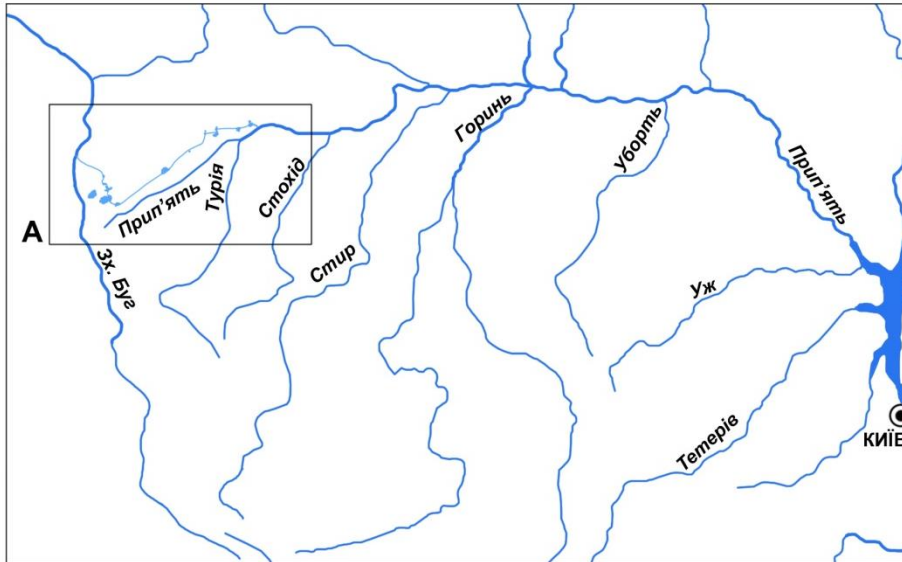
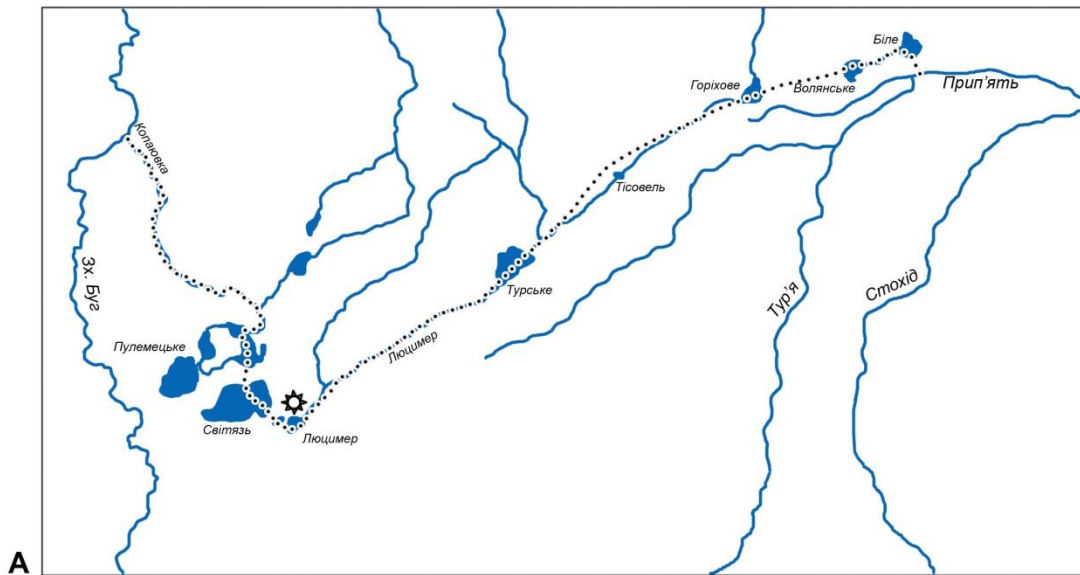

Рис. 1

А

Умовні позначення:

☼ - Поселення в ур. Сад (Літописний Рай?);

Пунктирною крапкою позначено гіпотетичний водний шлях між Прип'яттю та Зх. Бугом

Рис. 1. Реконструкція річки Люцемер та ділянки Балто-Чорноморського річкового шляху.

Джерела та література:

1. Демедюк О. І. Шацьк. Мельники (Шацькі). Луцьк: Волинські старожитності. 2012. 240 с.
2. Демедюк О. І. Світязь. Підманово. Омельно. Села Шацького району. Луцьк: Волинські старожитності. 2012а. 256 с.

3. Длугош Я. *Анналы или хроники славного королевства Польши. Книга первая. Часть вторая.* 2010. [online]. Режим доступу: www.vostlit.info/Texts/rus5/Dlugos_2/frame2text2.htm.
4. Залізник Л. Л. *Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки. Кам'яна доба України.* Київ, 2008. Вип. 11. С. 96–115.
5. Златогорський О.А. Демедюк С.В. *Давньоруське городище «Рай» у селищі Шацьк на Поліссі. Археологія і давня історія України.* Київ, 2013. Вип. 11. С. 47–55.
6. Иов О. В. *Сельские поселения IX-XIII вв. западной части Белорусского Полесья.* Авт. дис. на соискание уч. степ. Канд. ист наук. Минск, 1991. 22 с.
7. Колошко Л. К., Зузук Ф. В. *Турська осушувальна система – одна із перших меліоративних систем України. Природа Західного Полісся.* Луцьк, 2008. Вип. 5. С. 41–51.
8. Петраускас А. *Торговий шлях по Прип'яті та його сухопутний аналог. Середнє Подніпров'я в системі між цивілізаційних контактів між Балтикою і Чорномор'ям. Нариси.* Київ, 2017. С. 177–126.
9. Цветова О. В., Тураєва О. В., Сидоренко О. О., Демида І. А., Слищенко О. А. *Гідроекологічний стан поверхневих вод басейну р. Західний Буг. Меліорація і водне господарство.* Київ, 2013. №. 100. С. 88–98.
10. Шлапак Л. *Західна експедиція по осушенню боліт на Волинському Поліссі. Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.* Рівне, 2013. Вип. XI. С. 262–265.

УДК 904(477.82-35):623.1

Панишко Сергій (м. Луцьк)

ЕСКАРП НА ГОРОДИЩІ «ФОСІЯ» У ЛЮБОМЛІ

У центральній частині сучасного Любомля знаходиться городище «Фосія». Воно має характерну стіжкову форму (Рис. 1). Діаметр круглого майданчика городища становить 60м, висота над рівнем сучасної денної поверхні – 6м. Ширина рову навколо городища – близько 20м[8, с. 50] (Рис. 2).

Пам'ятка зазнала суттєвих ушкоджень внаслідок будівельних робіт. У середньовічний період в тілі насипу городища споруджено муроване підземелля, що складається із 6 кімнат. У 60-х рр. ХХ ст. на його майданчику був зведений меморіальний комплекс та підхід до нього.

Городище досліджувалось автором та О.Д. Остапюком у 1993 та 2001 роках [5].

У 1993 р. мала місце спроба шурфуванням з рівня поверхні городища виявити на ньому культурний шар давньоруського часу, однак, через велику глибину шурфу (близько 5 м), внаслідок чого в нижній частині досліджувалась невелика площа, давньоруські матеріали тоді не були виявлені.

Шурф №11993 року дозволив ствердити насипний характер городища і встановити стратиграфію підсипок, яка мала такий вигляд (з низу до гори):

- 1) темний ґрунт із домішками глини (1,3 м)
- 2) біла глина (0,4 м)
- 3) темний ґрунт, перемішаний з глиною (0,9 м)
- 4) біла, добре утрамбована глина (1 м)
- 5) шар будівельного сміття новітнього часу (0,8 м).

При цьому слід мати на увазі, що шурф був закладений на ділянці на 1,3 м нижче сучасного рівня майданчика городища. Отже, отримана стратиграфічна колонка відображала нашарування до глибини 5,7 м від сучасного рівня майданчика городища[5, с. 255].

Оскільки в ході робіт 1993 р. нижні шари насипу стіжкового городища були досліджені на мінімальній площі і давньоруський культурний шар не був виявлений, вирішено було прошурфувати пам'ятку з дна підземелля (рівня на 5,1 м нижчого від верхнього майданчика городища). (Шурфи №2–3).

Шурф №2, розміром 1,5х1,5 м був закладений у північно-східному куті західної бічної кімнати підземелля. Встановлено, що склепіння підземелля збудоване на засипці із світло-сірого суглинку потужністю 0,3м. Кладка стін мала три ряди цегли нижче рівня вимощеної підлоги. Стратиграфія на цьому місці мала такий вигляд.

- 1) 0,0–0,1 м – цегляна підлога на піщаній підсипці;
- 2) 0,1–1,4 м – перемішаний шар, що складався із піску з незначними включеннями гумусу та вугілля. Відзначено дуже легкий механічний склад цього шару;
- 3) 1,4–1,55 м – шар твердої білої глини, що мав яскраво виражений насипний характер. Тут траплялись окремі фрагменти пізньосередньовічної цегли-пальчатки та кераміки цього ж часу. У цьому шарі траплялись дрібні, невиразні фрагменти стінок горщиків пізньосередньовічного періоду (очевидно, не раніше XV ст.).
- 4) нижче 1,55 м – давня похована денна поверхня, що плавно переходила у світлий пісок, а він у свою чергу у білу, дуже тверду материкову глину. На похованій поверхні зафіксована обвуглена дерев'яна плаха. Датуючі знахідки в цьому шарі не виявлені.

Шурф №3, розміром 1,5х 2,5 м був закладений у південно-західному куті крайнього південного приміщення підземелля, приблизно в центрі городища. Відстань між шурфом №2 і №3 становить 15 м. Встановлено, що на цій ділянці кладка склепіння підземелля знаходилась на підсипці із суглинку сірого кольору з включеннями білої глини та битої цегли. Очевидно, перед спорудженням склепіння на місці стіни був викопаний рів і заповнений суглинком, а зверху клалась цегла. Показово, що у стінках обох шурфів, які не прилягали до стін підземелля такого прошарку суглинку не зафіксовано.

У шурфі №3 простежена така стратиграфія:

- 1) 0,0–0,1 м – цегляна підлога на піщаній підсипці;
- 2) 0,1–1,45 м – темний ґрунт, що складався із чорнозему з вкрапленнями глини та вугілля. Характер цього шару чітко відрізнявся від насипного ґрунту у шурфі №2 і мав ознаки культурного шару. Тут поряд з керамікою пізньосередньовічного часу виявлено фрагменти давньоруських горщиків. На глибині 0,6–0,7 м від рівня підлоги простежено дві горизонтальні лінзи білої глини, очевидно сліди підсипки. На глибині 0,9 м виявлена дерев'яна колода без слідів дії вогню;
- 3) 1,45–1,6 м – жовтий суглинок, що на глибині 1,6 м. переходив у білу, дуже тверду материкову глину.

Таким чином, шурфування городища «Фосія» проведене з рівня підлоги підземелля дозволяє ствердити наявність на цьому місці слабкого культурного шару XIII ст. і віднести саме спорудження городища до більш пізнього періоду[5, с. 259–262]. Поєднання стратиграфічної інформації, отриманої у шурфах № 1–3 дозволяє встановити загальну потужність сучасного насипу городища. Вона становить близько 6,7м.

У 2001 р. у північній частині майданчика городища був закладений невеликий розкоп розміром 5х3 м. У розкопі був виявлений об'єкт, який, являє собою, очевидно, нижню частину фрагменту стіни з контрфорсом, орієнтованої в цілому з півдня на північ. Цей об'єкт являє собою залишки монументальної споруди, можливо від старостинського будинку, що знаходився у замку у пізньосередньовічний період. Зауважимо, що тут 1658-1664 роках міг проживати Іван Виговський, який після позбавлення гетьманства отримав у володіння Любомльське староство[5, с. 257–259].

Досліджена частина цієї монументальної споруди знаходилась практично на схилі стіжкового насипу городища, тому при невеликій дослідженій площі важко точно встановити рівень майданчика городища у момент будівництва цієї споруди. З великою ступінню вірогідності можна стверджувати, що він був на 1,5–2м нижчий від сучасного.

З обережністю можна припустити, що ці конструкції були засипані викидом з котловану, у якому усередньовічний період споруджено муровані підземелля. У такому випадку частина верхніх шарів насипу стіжкового городища, зафіксована у шурфі №1 1993 р. були відсипані з ґрунту, взятого з котлованів цих підземель.

Цілком можливим є встановити висоту цієї досипки вирахувавши об'єм підземель, що стане одним із напрямків подальших досліджень городища.

Однак, цілком вірогідним уявляється твердження, що частково досліджена у розкопі №1 споруда була зведена на стіжковому насипі висотою близько 5м.

Результати досліджень дозволили віднести пам'ятку до категорії так званих «стіжкових» городищ, а у кінцевому рахунку до загальноєвропейської традиції «motteandbailey» [3].

Оскільки на городищах традиції «motteandbailey» вали як-правило відсутні, насамперед, необхідно інтерпретувати тип земляних укріплень, що захищали такі городища, зокрема, городище «Фосія» у Любомлі. На думку автора це насипні ескарпи.

Проблемі використання ескарпів на давніх укріпленнях та їх фіксації у ході сучасних археологічних досліджень автор присвятив спеціальну статтю, яка вийшла майже три десятиліття тому [6]. Пізніше ця робота була перевидана [7]. Нещодавно для дослідження ескарпів на городищах традиції «motteandbailey» запропоновано математичні методи просторового моделювання [4].

Метою даної статті є спроба інтерпретації, принаймі, частини земляних укріплень на городищі «Фосія» у Любомлі як ескарпів. Розпочнемо із загальної конструктивної та функціональної характеристики городищ традиції «motteandbailey» до якої і відноситься стіжкове городище «Фосія» у Любомлі.

«Motte» –це високий пагорб із крутими схилами та вежею на вершині, яка використовувалася для проживання, а у разі військової небезпеки і як оборонна споруда. У ранньому періоді функціонування таких укріплень, коли елементи оборонних конструкцій зводилися з дерева, земляний насип був головним довговічним елементом у їхній оборонній системі. Певною мірою він, разом із дерев'яною вежею був прообразом пізнішого донжона. Для ілюстрації цього типу земляних споруд подаю зображення найбільш відомого у світі «motte», що стало основою Віндзорського замку поблизу Лондона (Рис. 3).

Біля насипного пагорба розміщувалася менш укріплена ділянка – «bailey», тобто двір, який був обведений ровом та валом увінчаним частоколом. Тут розміщувалися господарські споруди.

Традиція насипання «motte» докорінно відрізнялася від давньоруської, коли укріпленість майданчика городища досягалася шляхом спорудження по його периметру укріплень, основою яких був валу комплексу з ровом. І головною відмінністю тут виступав не зовнішній вигляд, а спосіб отримання зовнішнього фасу укріплення.

Найбільш функціонально значимою частиною будь-якого насипного земляного укріплення був його зовнішній фас, який виступав основною пасивною перешкодою, що ускладнювала нападникам доступ до захищеного простору укріплення. У цьому відношенні основною відмінністю ескарпу від валу або рову (які також створюють відповідні площини) було його спорудження на схилі, що надає останньому, або його ділянці, більшу стрімкість (Рис. 4). При цьому, для отримання фасу ескарпу певних характеристик (висоти та стрімкості) трудові затрати (об'єм переміщеного ґрунту) у будь-якому випадку був меншим, ніж для отримання фасу валу або рову.

Основними зовнішніми морфологічними ознаками ескарпу є зовнішній крутий схил (фас) та відносно горизонтальний майданчик. У насипних ескарпах такий майданчик розміщається над фасом, а підрізняє під ним.

Досліджуючи появу перших штучних укріплень на городищах східної частини Європи автор встановив, що одним із напрямків удосконалення захисних перешкод на схилі був шлях від природних перешкод (власне схил) через поліпшення їх оборонних якостей (ескарпування) до споруд, що штучно створюють похилі площини (рови, вал). Це забезпечувало раціональне витрачання сил на укріплення населеного місця. Виходячи із загальної тенденції розвитку суспільних продуктивних сил, тобто зменшення ступеня залежності людини від природи, що, природно, мало відбитися і на оборонному будівництві, можна припустити, що цей шлях був своєрідним повторенням загального процесу розвитку захисних форм[6].

Аналіз ескарпування схилів підвищень, на яких розміщувались городища дозволяє припустити, що вибір типу ескарпу залежав від профілю схилу, у якому споруджувався.

У разі опукло-увігнутого і опукло-прямого схилу найбільш відповідним типом насипних земляних укріплень були насипні ескарпи. Вони забезпечували комплексність інженерного облаштування населеного місця та його фортифікаційного укріплення, що спричиняло значну економію трудових витрат, необхідних для організації життєвого простору та умов військової безпеки. Важливою військово-оборонною перевагою насипного ескарпу перед валом був полегшений зв'язок його майданчика з внутрішнім простором укріплення, що забезпечувало захисникам хороші можливості для маневру силами (Рис. 4).

В оборонному будівництві, широко застосовувалися також і підрізні ескарпи. Найбільш зручним для підрізування був увігнутий схил. При цьому очевидним є переважання суто оборонних функцій підрізного ескарпу.

Викладені вище міркування стосуються обґрунтування застосування ескарпу, насамперед, насипного, як одного з найраніших довгострокових фортифікаційних земляних укріплень. Він масово застосовувався на городищах на території сучасних України, Білорусі та Балтії вже у I тис. до н.е. Споруджувався він і пізніше – кожен вал, насипаний на схилі, має в своїй основі нижню ескарпоподібну частину. Застосування цього типу укріплень триває до сьогодні, що вказує на його надзвичайну ефективність.

Тому не дивно, що в період пізнього середньовіччя ескарпи, переважно насипні, виступають як основний тип довготривалих земляних укріплень на городищах традиції «*motteandbailey*». На них відсутній внутрішній схил, характерний для валу, а замість нього є горизонтальний верхній майданчик – характерна ознака насипного ескарпу (Рис. 5).

Головним оборонним вузлом у них був насипний ґрунтовий пагорб («*motte*») з плоскою вершиною. У час функціонування такі укріплення мали вигляд конуса зі зрізаною вершиною на якій розміщувалась оборонна вежа, інколи обведена частоколом. У наш час такі об'єкти часто називаються «Кемпа», тобто «купа» землі.

Оборонні властивості земляних елементів таких укріплень базувались на використанні зовнішнього крутого схилу, як і у валу. Однак, від валу вони принципово відрізнялись своєю внутрішньою частиною. Тут замість вкрай незручного для захисників крутого схилу (внутрішньої поли валу) розміщувався горизонтальний майданчик. Такі насипи мають всі конструктивні та функціональні властивості насипних ескарпів (Рис. 5).

На Волинь група пізньосередньовічних укріплень традиції «*motteandbailey*» поширились із Західної Європи. Одним із перших таких укріплень був комплекс пагорба з мурованою вежею у літописному Угровську [1]. Хронологічно близьким до нього був замок князя Данила на Гірці у Холмі.

Подібні укріплення з невеликим майданчиком відомі у селах П'ятидні і Фалемичі, смт. Ратно Волинської області, Хотинь Рівненської області. Подібні за формою насипи з майданчиками діаметром у кілька десятків метрів відомі на багатьох пам'ятках, зокрема у Камені-Каширському, Ветлах, Турійську, на Коршівському городищі, у Городищі поблизу Луцька [2] та багатьох інших пунктах. У Любомлі знаходиться найбільший подібний насип, – городище «Фосія» (Рис. 6).

При погляді на ці укріплення можна зробити суто умоглядний висновок, що з точки зору оптимізації трудових затрат на насипання земляних укріплень суцільний насип у вигляді зрізаного конуса («*motte*») вигідно споруджувати для укріплень з невеликою захищеною площею, а більші – вигідніше оточувати валом, як це робилось у попередній давньоруській період.

Однак, частина великих за площею укріплень XIV–XVI ст. все ж розміщувалась на спеціальних грандіозних «*motte*». Це наводить на думку, що їх будівельники керувались не тільки міркуваннями оптимізації трудових затрат. Вирішенню цієї проблеми сприятиме встановлення балансу затрат (об'єму відсипаного ґрунту) для укріплень традиції «*motte*» з різними розмірами майданчика, виконане математичними методами просторового моделювання.

Вирішення цього завдання запропонувала Тетяна Мамчич у вигляді математичної задачі, яка моделює проблему вибору між двома альтернативними видами захисних укріплень [4].

Дослідниця виходила із завдання захисту площі круглої форми радіуса R , шляхом формування земляного насипу у вигляді циліндра та спорудження на його поверхні вежі, або ж насипання валу навколо цієї ділянки з оборонною конструкцією у вигляді частоколу на його гребні. Питання було сформульоване так: при якому співвідношенні між радіусом R і шириною валу d більший об'єм утворює внутрішній циліндр (насип під вежею), а коли більшим буде об'єм валу у формі циліндра з радіусом $R+d$ з порожниною у вигляді циліндра з радіусом R . При цьому порівнюємо насип під вежею і вал однакової висоти.

Ця задача зводиться до розв'язання квадратної нерівності $x^2 - 2dx - d^2 > 0$.

Якщо виконується співвідношення $R < (1 + \dots) d$ (наближено $R < 2,4 d$), то менший об'єм (отже, менше роботи потребує спорудження) насипу під вежу, в протилежному випадку менший об'єм ґрунту матиме насип під вежею.

Це рівняння може бути використане у подальшому при обґрунтуванні доцільності спорудження великих «*motte*», у тому числі на городищі «Фосія» у Любомлі.

Зауважимо, що при такій моделі ми використали припущення, що однакову захищеність гарантує однакова висота насипів, що насип під вежею може моделюватись циліндром, а вал – різницею двох циліндрів. А також вважається несуттєвим для даної задачі спрощення форми зрізаного конуса до форми циліндра, особливо на городищах великої площі, до яких відноситься «Фосія».

Міркування, що насип під вежею та вал, які забезпечують однакову захищеність круглої площадки, мають різну висоту, або ж врахування ще якихось інших аргументів потребують залучення до моделі додаткових параметрів, проте запропонований підхід для аналізу, моделювання обставин прийняття рішення з врахуванням затрат праці здаються корисними при вивченні укріплень даного типу.

Рис. 1. Городище «Фосія» у м. Любомль. Вигляд з південного сходу. Фото Ігоря Красицького.

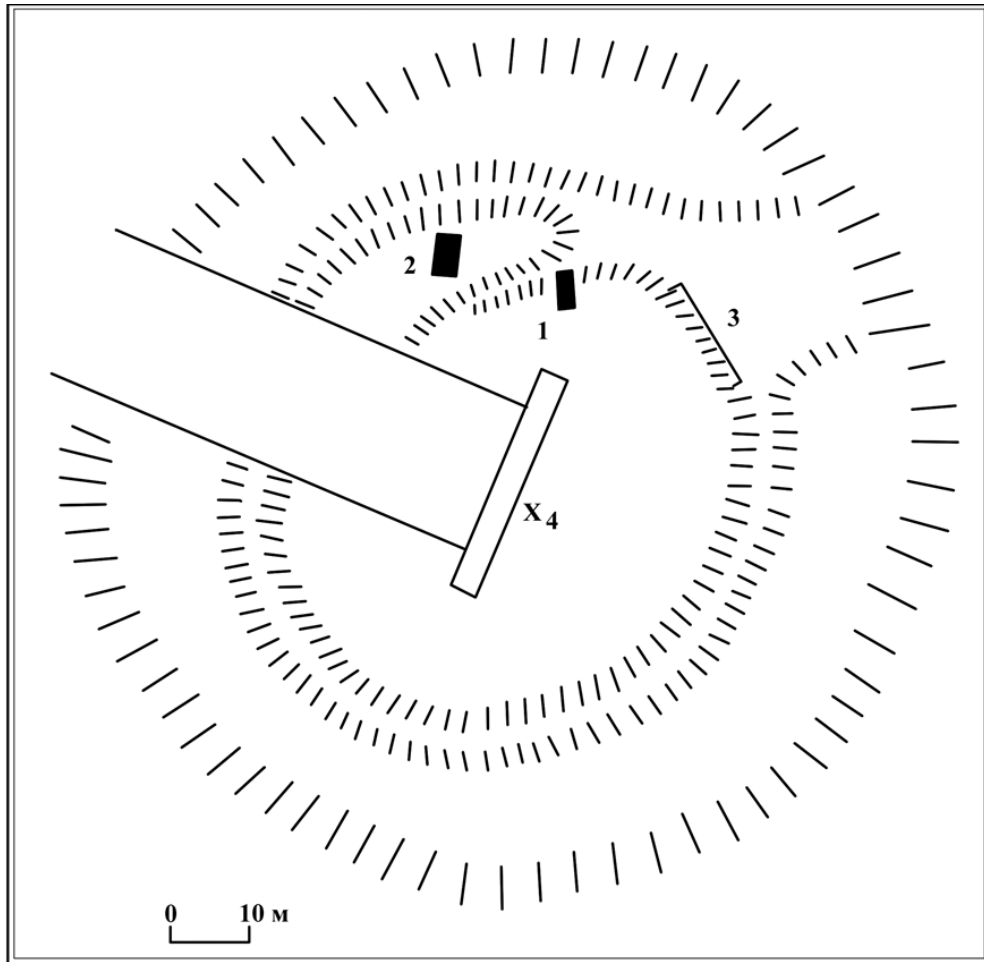

Рис. 2. План городища «Фосія»: 1 – шурф №1; 2 – розкоп №1; 3 – вхід у підземелля; 4 – шурф №3 у підземеллі.

Рис.3. «Motte» у Віндзорському замку. Об'єднане Королівство. Джерело: <https://tsn.ua/lady/news/obschestvo/neruhomist-yelizaveti-ii-chotiri-nayvidomishi-palaci-britanskoyi-korolevi-1948303.html>

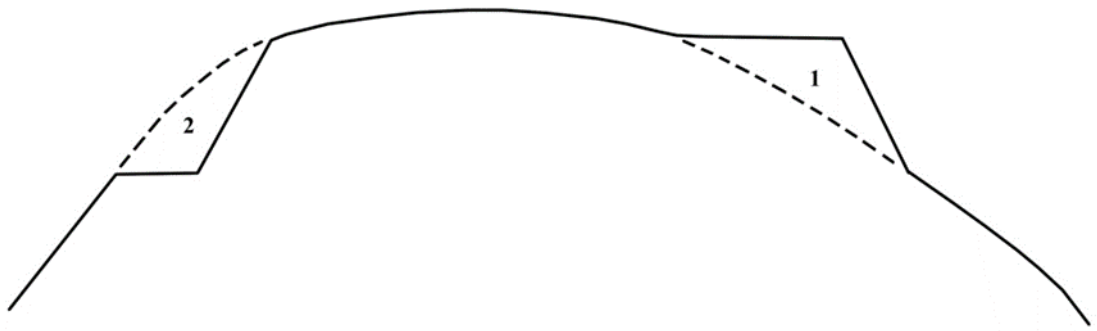

Рис. 4. Схема влаштування ескарпів на схилах: 1 – насипний ескарп; 2 – підрізний ескарп.

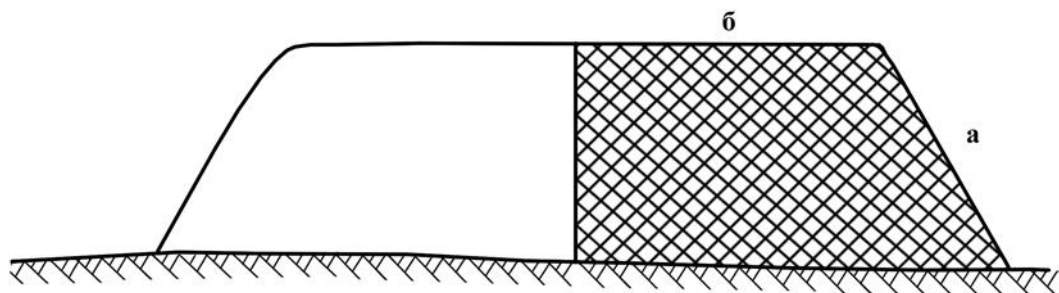

Рис. 5. Схема влаштування ескарпу на відносно горизонтальній ділянці місцевості (городище «Фосія» у Любомлі). Заштрихована частина – насипний ескарп: а – фас; б – верхній майданчик.

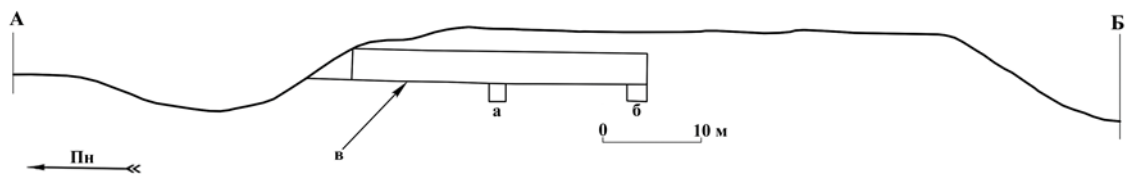

Рис. 6. Профіль городища «Фосія» у Любомлі.

Джерела та література:

1. Мазурик Ю. М., Панишко С.Д. Укріплення у літописному Угровську, урочище «Стовп» (до питання типологічної належності). *Стародавній Луцьк*. Науково-інформаційний збірник. Луцьк, 2014. Вип. XI. С. 313–318.
2. Панишко С. Д. Матеріали до класифікації пізньосередньовічних укріплень традиції «Motte» на Волині. *Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. Археологія і давня історія України*. Київ, 2016. Вип. 4 (21). С. 61–70.
3. Панишко С. Д. Стіжкові городища Волині. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2011. Вип. 15. С. 329–337.
4. Панишко С. Д., Мамчич Т. І. Математичні методи у характеристиці пізньосередньовічних укріплень традиції «motte» на Волині. *Математика. Інформаційні технології. Освіта*. Луцьк-Світязь, 5–7 червня 2017 р. Тези доповідей. С. 109–111.
5. Панишко С. Д., Остап'юк О. Д. Дослідження ранньосередньовічного Любомля. *Замосцько-волинські музейні зошити*. Замосць, 2004. Т. II. С. 255–262.
6. Панишко С. Д. К вопросу о влиянии естественных факторов на фортификационное строительство в западных регионах СНГ в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э. *Slaviaantiqua*. Poznan, 1995. Т. XXXVI. S.135–157.

7. Панышко С. Д. К вопросу о влиянии естественных факторов на фортификационное строительство в западных регионах СНГ в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э. *Наукові записки з проблем волинезнавства*. Луцьк, 2008. Вип. 1. С. 9–24.
Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. Москва–Ленинград, 1967. №140. 241 с.

УДК 069.51:77.04](477.82)

Сахарук Валерій (м. Київ)

НЕГАТИВИ МИКОЛИ ТРОХА З КОЛЕКЦІЇ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Значення персонального фонду Миколи Троха, створеного у Любомльському краєзнавчому музеї у другій половині 2010-х років, виходить далеко за межі локального контексту. Саме він став головним джерелом унікальної інформації, що згодом увійшла до монографії, присвяченій життю і творчості цього відомого українського фотохудожника, саме у ньому зберігаються матеріали, які годі відшукати деінде. З-посеред останніх – архівні документи, фотографії, надруковані й розфарбовані автором, предмети, зокрема камери, якими він користувався, тощо. Історія заснування і поповнення фонду проста і незвична водночас. Після смерті Троха у 2007 році довгий час у Києві, де він жив і працював, ходили чутки, що його архів втрачено: легендою стала так звана «валіза Троха», у якій, як казали, зберігалися всі його негативи. Мало хто пам'ятав про Любомль – місто, з яким у Троха були напрочуд тісні зв'язки, зумовлені не тільки місцем народження і родиною, що там проживала, а й його особливим впливом на формування світогляду художника. Тут, у батьківській домівці, розташованій на Володимирській вулиці, архів Троха й чекав на своє «відкриття», яке відбулося у 2015 році. Значна частина архіву, переважно оригінальні фотографії та документи, потрапила до Любомльського краєзнавчого музею, негативи – до Всеукраїнського благодійного фонду Миколи Троха, заснованого у Києві тоді ж. На сьогодні ці інституції володіють мало не всім творчим спадком, який залишив по собі художник: фотографії, що зберігаються у приватних зібраннях, лише доповнюють його.

Справжньою знахідкою стали негативи, які вдалося відшукати, працюючи з матеріалами фонду фотохудожника у Любомлі. Відзняті плівки Трох зазвичай розрізав на однакові частини, загортав у папір чи кальку, старанно підписував і вкладав між сторінки тієї чи іншої книжки: останні забезпечували їх від механічних пошкоджень. Цього разу «контейнером» для зберігання плівок він обрав коробку для слайдів. Чи не тому Петро Маркман, організатор благодійного фонду Троха, відбираючи для останнього негативи, їх не помітив? Таким чином 19 плівок разом з колекцією слайдів опинилися в Любомльському краєзнавчому музеї. Датовані вони 1989 роком (за винятком однієї, відзнятої 1988-го), тобто належать до початкового періоду творчості художника. Як відомо, Трох почав знімати 1986 року, придбавши на своє 25-річчя камеру. Зроблене ним тоді можна розташувати у царині репортажної фотографії: авторські художні знімки він створює лише з 1990-го.

Почнемо опис плівок, що зберігаються у Любомлі, з тієї, що датована 1988 роком. З маркування, залишеного Трохом на її обгортці, дізнаємося – частина знімків виконана 7 листопада на площі Жовтневої революції (нині – Майдан Незалежності). Рухаючись центром Києва, Трох фотографує перехожих, виставку, розташовану просто неба на Хрещатику, і навіть один із її експонатів – документальну світліну, що ілюструє повосенне життя міста. Поодинокі атрибути тодішнього свята загубилися серед зображень оголених дерев, будинків, жанрових сцен. Іншу частину складають композиції натюрморту, що налічує 12 кадрів. На них – ложка, вилка та інші предмети, зняті на тлі скатертини у дрібну клітинку. Цікавим виглядає ракурс – згори, який надає натюрморту певної статичності. У зв'язку з цим нагадаємо, що паралельно з фотографією Трох займається живописом та графікою: репродукція графічного аркуша з натюрмортом, у якому бачимо ту саму скатертину, також знаходиться у збірці музею.

Як і перша, наступна плівка складається з кількох циклів зображень, з-посеред яких на особливу увагу заслуговують знімки, зроблені на Подолі. Знову автора приваблюють незвичні

ракурси – діагональні, знизу, збоку. Одним і тим самим героям він присвячує декілька кадрів, фіксуючи їх рух: дідусь, сфотографований біля Фролівського монастиря, молодиці, що виходять з його воріт, пасажири трамваю. Однак найцікавішими виглядають експерименти Троха, у яких він тестує прийом фотографування «з-під руки», тобто не задумуючись, а тим паче не вибудовуючи кадр. «Так стріляють в американських вестернах», – казав він, переконуючи: «Має вийти!» Фрагментом життя країни постає серія знімків, зроблена біля стін Державного музею українського образотворчого мистецтва (нині – Національний художній музей України), на яких зафіксований величезний натовп спраглих потрапити на виставку популярного у цей час Іллі Глазунова.

Якщо спробувати окреслити коло тем, які трапляються на плівках Троха найчастіше, то одне з чільних місць посяде Київ. Впродовж життя – починаючи з перших знімків, зроблених поблизу центрального універмагу у 1986-му, до останніх, відзнятих вже цифровою камерою у 2007-му – він створив фотолітопис міста, що налічує тисячі знімків. За ними можна прослідкувати трансформацію, якої зазнали будинки, вулиці й площі міста в кінці ХХ – на початку ХХІ століть. На плівках, що зберігаються у Любомльському краєзнавчому музеї, Київ фігурує майже в кожній. Троха приваблює не показний, так званий парадний бік міста, а його непомітні на перший погляд куточки: станції метро, підземні переходи, афішні тумби, паркани, що тягнуться вздовж новобудов тощо. І все ж у центрі уваги фотохудожника залишаються люди – водій автобуса, вантажники, військові, звичайні перехожі. Він намагається зафіксувати тих, хто виділяється незвичною, а подеколи й смішною поведінкою: такими постають п'яничка, що «підпирає» стіну центрального підземного переходу, чоловік з газетою, який, зачитавшись, зупинився посеред вулиці, молода жінка, що розгублено озирається, працівниці громадського харчування, які несуть вулицею великий металевий піддон з пиріжками. Змушені пристосовуватися до нових умов життя, вони «розповідають» справжню, а не офіційну історію суспільно-політичного устрою, який от-от зазнає краху.

1989 рік для Троха – переломний. Він робить остаточний життєвий вибір, полишаючи роботу на заводі Артема, де він працював слюсарем близько 10 років, і присвятивши себе творчості. Роком раніше йому вдалося потрапити до складу учасників однієї з важливих художніх виставок «Київ – Каунас», яка відбулася у виставковій залі Спілки художників України, розташованій на вул. Володимирській. Разом з ним свої роботи показали молоді, а нині знані українські художники – Костянтин Реунов, Олег Тістол, Гліб Вишеславський, Володимир Бовкун, Сергій Панич. Сергій Святченко, куратор виставки, так розповідає про своє знайомство з Трохом: «Він підійшов до мене, представився фотографом і, витягнувши з кишені пачку чорно-білих фотографій (трохи крадькома, як, побоюючись міліції, показували і продавали чорно-білі підфарбовані фотографії в електричках Радянського Союзу), попросив подивитися. Невеликого розміру, приблизно 9 x 12 см, дуже затерті (мабуть він показував їх багато разів), виконані на абсолютно різних темах... Це було його портфоліо. Вони відразу справили на мене якесь магічне враження. Не було сумніву – переді мною стояв незвичайний художник, великий талант, а його фотографії виглядали абсолютно радикальними і новими... Це був «візуальний шок» і я не роздумуючи запропонував йому взяти участь у нашій виставці».

Ця подія вплинула не тільки на рішення Троха, а й цілковито змінила коло його знайомств. Одними з найближчих друзів стали Ілля та Кирило Чичкани (останній згодом став улюбленою моделлю Троха, що позував до класичних знімків фотохудожника). 8 листопада 1989 року він фотографує вечірку, присвячену дню народження Тетяни, дружини Іллі Чичкана, на яку його запросили. Серед гостей – Ілля Ісупов, Олександр Петропавловський, інші представники молодіжної субкультури. На деяких знімках, виконаних кимось із присутніх, бачимо самого Троха – життєрадісного, впевненого у собі, на порозі творчого успіху. Ця плівка, що зберігається у Любомльському краєзнавчому музеї, передує численним репортажним серіям, які він згодом знімав на «Паризькій комуні» – відомому у 1990-х художньому сквоті, що змінив мистецтво України. На столі – горілка, невибаглива їжа, в руках – гаванські сигари, художники у невимушених позах розташувались навколо: усе свідчить про свободу й майбутні випробування, пов'язані з нею. Більшості із присутніх вдалося відшукати своє місце у житті і мистецтві (Ілля Чичкан та Ілля Ісупов – нині знані українські художники),

Трох, як відомо, зазнав у цій боротьбі поразки, не витримавши тиску обставин. Одну із фотографій, зроблених тоді, він надрукував і розфарбував аніліновими фарбами: надрукована у монографії «Микола Трох: *Enfant terrible* української фотографії», вона дає вичерпне уявлення про неповторний стиль фотохудожника.

Попри подеколи провокативну поведінку, Трох був напрочуд вразливою людиною: ця риса притаманна чи не кожному справжньому художнику. З-посеред плівок, що зберігаються в колекції Любомльського краєзнавчого музею, дещо осторонь стоїть та, де він фіксує захід та схід сонця. Захоплення фотохудожника цим одвічним і щоразу неповторним дійством передається нам, налаштувавши на романтичний лад. Лінія горизонту ділить кожний кадр на нижню, поглинуту темрявою, і верхню, я якій сонце і хмари створюють складну гру світла і тіней, частини. Дочекавшись світанку, Трох знімає самотнє дерево, що тоне в тумані. Чорнобіла образність надає цим композиціям художньої довершеності. Можемо лише гадати, де і за яких обставин вони зроблені. Однак чи важливо це? Головне – результат, який змушує згадати про стан, який називають натхненням.

На тлі традиційних, майже класичних кадрів експерименти Троха під час фотографування та проявки деяких плівок виглядають доволі радикальними. Він застосовує не тільки багаторазову експозицію, а й піддає їх подвійному травленню. Не будемо заглиблюватися в деталі останнього процесу: ефект, якого досяг фотохудожник, нагадує кракелюр, що вкриває полотна старих майстрів. Малюк, знятий крупним планом на плівці, що носить авторське маркування «Подвійне травлення», виглядає велетнем, який зійшов з картин сюрреалістів. Одна із таких світлин також увійшла до монографії, присвяченій фотохудожнику, ілюструючи саме цей бік його творчості. Не задумуючись, Трох «спотворює» й інші зображення, зафіксовані на плівці – дівчинку, будинок, фрагмент вулиці. Два кадри, які залишилися невикористаними, він перетворює в графічні абстрактні композиції, працюючи з шаром емульсії, що вкриває плівку. Трох експериментує не тільки з технічними характеристиками фотографії, а й з темами. Їхнім джерелом можуть стати інші зображення, зокрема ті, що транслюються телебаченням. Він прагне зрозуміти механізм впливу цього популярного медіа, виконуючи серії знімків з екрана телевізора. На одній – Кашпіровський, одіозна постать кінця 1980-х, який своїми телесеансами зміг ввести в оману пів країни, на іншій – ветеран ЗІУ, що розповідає свою історію. Фіксуючи той чи інший вираз обличчя, погляд чи жест, Трох аналізує цих людей. Завершується плівка знімком телезаставки «Головна редакція пропаганди ЦТ», натякаючи на соціально-політичний підтекст цих передач.

В контексті проблематики історико-краєзнавчої конференції, присвяченій 50-річчю Любомльського краєзнавчого музею, зупинимось на фотографіях, зроблених Трохом у його рідному місті. На негативах, що зберігалися у коробці з-під слайдів, їх небагато, проте серед них є справжні перлини. До таких належить знімок двох військовослужбовців, що крокують вулицею у напрямку готелю (нині – Любомльська музична школа). Вражає не стільки сміливий діагональний ракурс й ефект контражуру (Трох знімав проти сонця), скільки довершеність самої композиції, побудованої на взаємодії усіх відтінків світла. Цього разу Трох залишає поза увагою міський пейзаж чи деталі архітектури: його мета – зафіксувати неповторну атмосферу миті, свідком якої він став. На тій самій плівці – мініповідь, що складається з трьох кадрів. Їх героєм стала бабуся, що присіла біля великого пропагандистського стенду з лозунгом та радянською символікою. Маркування, зроблене Трохом на обгортці негативу, слугує ключем для прочитання цих кадрів: «Старість – Ленін, народ і партія єдині». Протиставляючи зміст лозунга й реальність, він робить невтішний висновок про лицемірство, яким була просякнута політика країни. Відпочивши, бабуся прямує центральною вулицею: у її перспективі бачимо ресторан «Буг» (нині – торговий центр), кінотеатр «Дружба» (зруйнований у 2010-ті) та райком партії (нині – міська адміністрація).

На іншій плівці – першотравнева демонстрація 1989 року: Трох стоїть навпроти кінотеатру, вздовж нього рухається колона з лозунгами і транспарантами в руках, в кадрі – його друзі. Останні фігурують ще на одній плівці, знятій у день від'їзду Троха до Києва. Ці знімки не претендують на художню цінність, радше ілюструють приватне життя художника, тісно пов'язане з Любомлем. На околиці міста він зустрічає двох бабусь, одягнутих у

характерні цигейкові шубки, велосипедиста, стадо корів. Прагнення зафіксувати побачене настільки сильне, що перетворюється у пристрасть, яка не відпускає його ні на мить.

Більшість знімків, зроблених Трохом, так і залишилися в негативах. З близько кількох сотень, що зберігаються в колекції Любомльського краєзнавчого музею, ним були надруковані одиниці. З одного боку, це свідчить про виняткову працездатність фотохудожника, який майже не випускав з рук камеру, з іншого – про його вимогливість до себе. Порівнюючи їх з фотодоробком відомих майстрів, можемо ствердити – творчий спадок Троха не поступається ні кількістю, ні якістю. Більше того, у маленькому фрагменті, датованому лише одним роком – унікальний матеріал, у якому сплелися історія країни, особисте життя художника та особливості його творчого бачення. Розвиток останнього був настільки стрімким, що вже наступного, 1990 р. він створює свої класичні знімки, які увійшли в історію українського мистецтва. Період злету тривав до середини 1990-х, а його піком стала виставка-акція «Порнографія як дзеркало нашого життя», проведена у Києві 15 лютого 1995 р. Спроби відшукати своє місце у світі нових, ринкових взаємин не принесли успіху. 2006 р. Трох ненадовго повертається до Любomla, проте майже не знімає. Останні роботи фотохудожника датуються серпнем 2007 р.

Наша розповідь буде неповною без згадки ще одного негативу, який зберігається у фондах Любомльського краєзнавчого музею з 1992 року. Саме тоді директор музею Олександр Остапюк запропонував Троху зробити фотодокументацію міста та його околиць. Так звана «Любомльська фотосесія» налічує 96 кадрів – серед них є декілька дублів, є й такі, що фіксують робочі моменти експедиції та її учасників, проте більшість належить до числа продуманих, композиційно зважених знімків. Годі шукати в них ознак самотнього авторського стилю, який на той час уже приніс Троху визнання у Києві. Він свідомо вибудовує підкреслено статичні, майже протокольні ракурси та перспективи, усвідомлюючи недоречність експерименту у виконанні поставленого перед ним завдання. Рівне, немов штучне світло похмурого осіннього дня заливає кожен кадр, створюючи несподіваний сценічний ефект декорацій міста. І все ж Трох не був би собою, якби не побачив у повсякденному нетипове, особливе, інше. Такою є чоловік на велосипеді, що рухається «крізь» три кадри поспіль: спочатку виринає з-за рогу першого, потім з'являється у центрі другого, найкращого з усієї серії, щоб, віддаляючись, показатись у третьому. Таким чином Трох привносить у свої знімки ще й елемент часу, демонструючи його залежність від кожного повороту камери. «Любомльська фотосесія» нині надрукована і належить до музейної колекції світлин, яка ілюструє історію міста з початку ХХ століття до наших днів, а її частина опублікована в монографії «Микола Трох: *Enfant terrible* української фотографії».

Микола Трох. Любомль, військовослужбовці. 1989. Негатив. Любомльський краєзнавчий музей

Микола Трох. Київ, Андріївський узвіз. 1989. Негатив. Любомльський краєзнавчий музей

Микола Трох. Київ, працівниці громадського харчування. 1989.
Негатив. Любомльський краєзнавчий музей

Микола Трох. Київ, Хрещатик. 1989. Негатив. Любомльський краєзнавчий музей

Микола Трох. Любомль, першотравнева демонстрація. 1989.
Негатив. Любомльський краєзнавчий музей

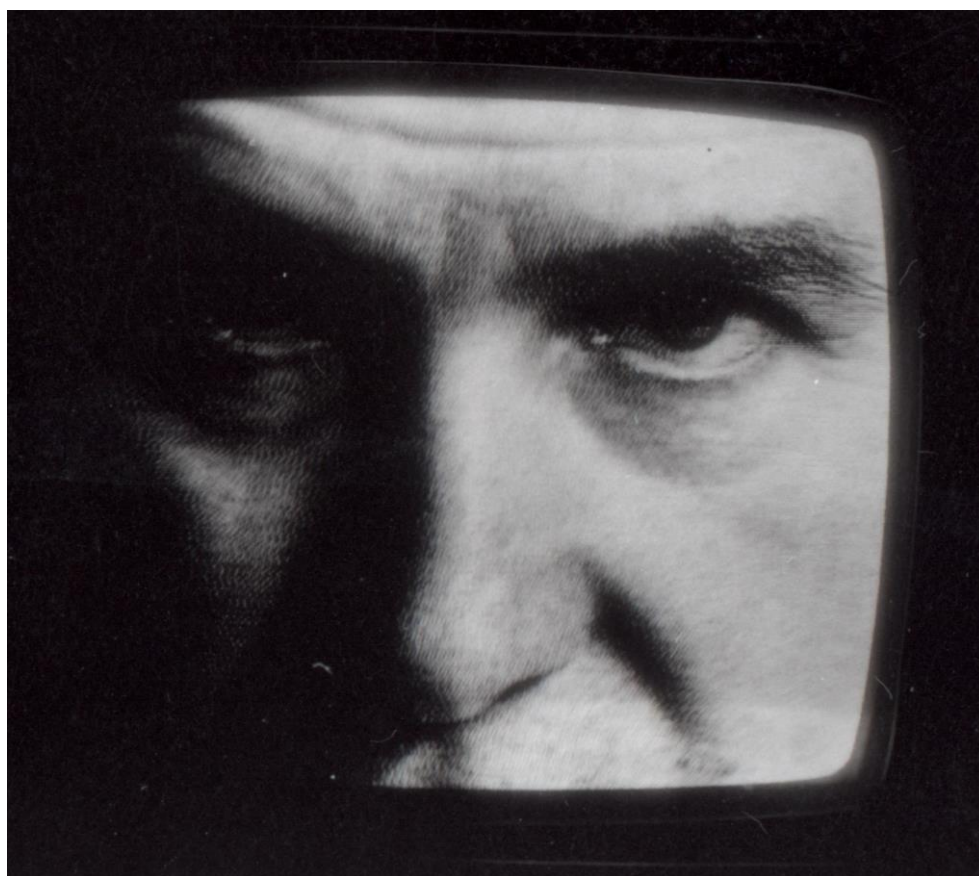
Микола Трох. Київ, Кирило та Ілля Чичкани. 1989. Негатив. Любомльський краєзнавчий музей

Микола Трох. Київ, Черга в Державний музей українського образотворчого мистецтва на виставку Іллі Глазунова. 1989. Негатив. Любомльський краєзнавчий музей

Микола Трох. Композиція. Багаторазова експозиція та подвійне травлення. 1989.
Негатив. Любомльський краєзнавчий музей

Микола Трох. Кашпіровський. Фото з екрана телевізора. 1989.
Негатив. Любомльський краєзнавчий музей

ЯК Я СТВОРЮВАВ МУЗЕЙ-СКАНСЕН

1. Добрий початок – половина справи. А той «початок» по створенню Музею розпочався ще у минулому столітті, у 1978 році, коли мене, випускника історичного факультету Львівського державного (нині Національного) університету імені Івана Франка запросив на роботу у відділ сільськогосподарської пропаганди та інформації Волинської державної с/г дослідної станції **Петро Сергійович Теслюк**.

П. С. Теслюк і Є. І. Маєвський – перед адмінкорпусом дослідної станції, 1978 р.

Запросив з однією метою: створити в новому науково-виробничому комплексі дослідної станції, що будувався у селищі Рокині Луцького району, експозицію Музею історії сільського господарства Волині: від найдавніших часів – до наших днів, включаючи і зал природи. Посадивши у свій директорський «бобік» – ГАЗ-69А, він привіз мене у Рокині і завіз у Будинок культури, в якому ще тривали облицювальні роботи.

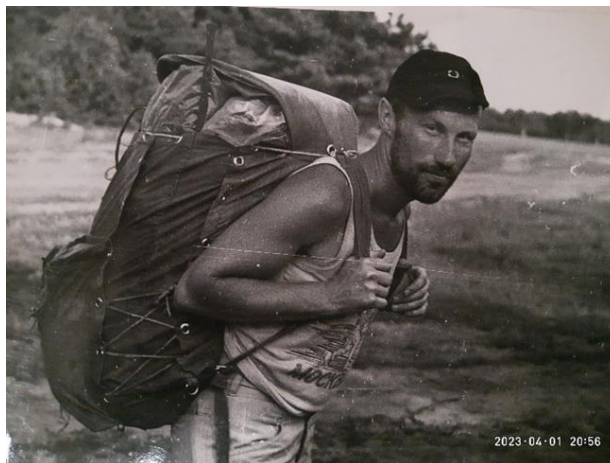
- Ось тут, на другому поверсі, Сашко, повинен бути музей,- впевнено і твердо сказав директор.

- В цьому залі має бути «Історія дослідної станції»,- почав він водити мене по приміщенню.- А цей зал,- куди ми зайшли і майстри фарбували там вікна, – «Природа Волині»...

І такий екскурс Петро Сергійович провів по всьому будинку культури.

Ідея мені сподобалась. А починати все робити «з чистого паперу», «з нуля» – мене не злякала. Адже я уже мав певний досвід у своєму молодому житті. Це – навчання у Ладижинському технікумі механізації сільського господарства, і робота в колгоспі на Вінниччині, і служба в частинах морської авіації Балтійського і Тихоокеанського флотів, і робота бригадиром мехзагону в Гайсинській РО «Сільгосптехніка», і у студентських будівельних загонах в Сургуті у Тюмені. Але головний мій досвід ще полягав у цій делікатній і відповідальній справі – це заняття пішохідним туризмом, який потім переріс в альпінізм.

Тому я відразу заснував при дослідній станції історико-туристичну секцію «Ентузіаст». Першими її членами стали молоді спеціалісти дослідної станції та їх діти. У підвалі будинку культури нам виділили декілька невеличких кімнат, де ми могли 2-3 рази на тиждень збиратися, щоб вивчати маршрути своїх майбутніх подорожей та експедицій. Майже щонеділі ми вирушали в походи по селах і хуторах Волині.

О. М. Середюк в експедиції на Поліссі в пошуках експонатів, 1984 р.

Нам повезло. Тому що другом і вчителем у тих подорожах став Григорій Охріменко. Він не лише був вчителем історії далекого поліського села Маневицького району, а й пристрасним археологом. Він мав якісь екстрасенсорні здібності, бо з ювелірною точністю визначав місця широкомасштабних археологічних розкопок. Навіть маститі археологи з Інституту археології АН України приїздили до нього і запитували:

- Григорій Васильович, будь ласка, покажи, де можна розпочинати розкопки?

І він безпомилково показував ці сакральні місця, які ховали у землі неоцінені скарби нашої історії кам'яного і залізних віків. Ну, а ми, як його друзі і помічники, з радістю приймали участь у таких поважних археологічних експедиціях, якими керували доктор історичних наук, професор Д.Телегін, Л.Залізняк, Д.Козак та інші.

Таким чином, зібрані під час археологічних розвідок і експедицій експонати, лягали в основу центральної експозиції музею. Про наш клуб «Ентузіаст» відомий волинський бард і науковець, лауреат пісенних фестивалів - Броніслав Котвіцький склав навіть гімн.

А коли черга дійшла до оформлення нового залу – «Історія с-г. ХІХ – початку ХХ століть», тоді ми уже далі почали заходити у глухі поліські села в пошуках етнографічних матеріалів. У нас не було ні БУСа, ні позашляховика. З наплічниками на плечах, з палицею у руці, ми накручували кілометри ногами по сипучих пісках поліських районів, вишукуючи уже не археологічні, а етнографічні матеріали.

Що могли, то запихали в рюкзак. Великі і габаритні речі із сумом залишали на місці. Потім я замовляв вантажівку і їздив, щоб забрати ті речі.

-Навіщо ти сюди зводиш той мотлох?- запитував мій шеф – завідувач відділом інформації і пропаганди дослідної станції Є. І. Маєвський.

А той «мотлох» після миття, обробки і реставрації ставав унікальним експонатом іншого залу стаціонарної експозиції Музею. Так поступово, рік за роком ми відкривали новий зал, кращий за попередній.

Значну допомогу нам надавали працівники методичного відділу ВКМ – це Олександра Нагорна та Олександр Вернидубов. Надзвичайно ерудовані фахові спеціалісти музейної справи вони вчасно поправляли мене, щоб я «не забігав вперед воза».

Створення експозиції музею – це було, як моє хобі. Тому що основною роботою згідно моєї посадової інструкції старшого наукового співробітника дослідної станції було інше завдання. Організовувати і проводити в Будинку сільськогосподарської пропаганди наради і семінари, конференції і навчання працівників-аграріїв – від ланкових до голів колгоспів. В осінньо-зимовий період дослідна станція приймала майже щотижня понад 300 чоловік агрокомплексу Волині. Науковці їм читали лекції, як потрібно було впроваджувати прогресивні технології вирощування сільськогосподарської продукції стосовно природно-кліматичних умов нашого краю.

А до цих семінарів потрібно було добре готуватися. Це видавати методичні рекомендації і брошури, плакати і буклети, щоб потім роздати їх слухачам конференцій.

- А коли ж робити музей?- запитував я свого шефа.
- У вільний від роботи час,- з усмішкою відповідав він.

Так я і робив. Вечорами засиджувався допізна в кабінеті. А у вихідні і у святкові дні вирушав з дітьми в походи і експедиції в пошуках експонатів для музею.

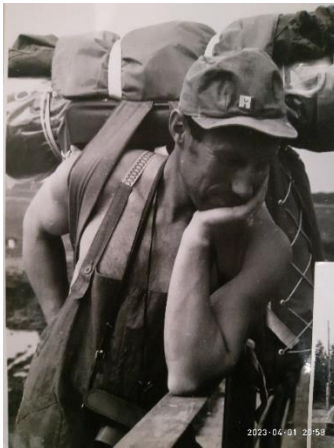
Над роботою експозиції у нас у відділі пропаганди склався справжній «триумвірат»: автор експозиції, художники Олександр Кузнецов, Микола Заліщук, Павло Шевчук та столяр-«золоті руки – Михайло Мішко. Вони уміло втілювали мої ідеї в оформленні залів, використовуючи на той час самі сучасні технології і музейного дизайну, застосовуючи модернізоване освітлення, діорами і діючі макети, комбіновані карти і барельєфи наукових схем.

Аудіо-візуальні засоби, які діяли у кожному залі, створювали приємну і справжню обстановку життя і побуту хліборобів та життєдайність природи. Наприклад, коли заходила група екскурсантів у центральну експозицію музею, то уже на першому поверсі звучали українські народні пісні. А коли група піднімалася на другий поверх і відкривала двері залу «Природа Волині», то там на повний голос співали пташки, кричав удод, заливався соловейко. Це створювало приємну і натуральну обстановку живої природи, де відвідувачі оглядалися довкола, вважаючи, що у залі літають і співають живі пташки.

У двох залах були вмонтовані кіно-проектори «Україна», де через систему дзеркал на матовому екрані можна було переглянути короткометражні документальні кіно-стрічки, виготовлені кіно-студією «Волинь» Борисом Павловичем Ревенком, за моїми сценаріями.

Музей ставав популярний і привабливий для відвідувачів. Тому Колегія Міністерства культури України у 1983 році присвоїла нашому музею почесне найменування «**Народний музей**». А його авторів і творцю мало би бути автоматично присвоєно почесне звання «Заслужений працівник культури України». Але вічному революціонеру і рокинівському Дон-Кіхоту місцеве начальство щораз відкладало урочисту подію.

Та мені було не до святкових реалій. У 1989 році я відважуюсь на сміливий і рішучий крок у своїй долі. Ініціюю вихід з під опіки дослідної станції і засновую з допомогою Волинського АПК окремих Музей. Ми стаємо вільною юридичною одиницею. Головна мета такого кроку: створити на березі Рокинівського ставка, на території дендропарку експозицію просто неба, яка потім отримала свою оригінальну назву – «Козацький зимівник».

2. Музей створювати – не для слабаків. Починаючи створювати музей, я і не здогадувався, що це така важка, кропітка і відповідальна справа. Набагато легше написати книгу, навіть монографію. (Я – автор понад 30 книг, брошур і монографій). Музей створювати – не для слабаків. Мало бути грамотним і ерудованим, розумним і комунікабельним. Головним критерієм такого будівничого – є його ФАНАТИЗМ. Без нього, без такої відданості і тягучості до цієї улюбленої справи – нічого може і не вийти. Тому не даремно волинський журналіст В.Крещук ще у 80-х роках минулого століття назвав мене у своїй статті «Рокинівським Дон-Кіхотом».

За 30 років мені вдалося знайти, викупити розібрати, перевезти і установити лише 10 архітектурних споруд. Але без грантових коштів, як нині стало модно і вигідно, державного фінансування, завдяки власному фанатизму відданій любимій справі. Три пожежі мені довелося пережити у скансені. Але відбудувати, відродити із попелу автентичність хаток. Утримувати музей за власний кошт у 90- роках, коли від культурних об'єктів майже всі відхрестилися. Витримати атаки рекетерів у минулому століті і рейдерів ХХІ століття.

А тепер я вимушений ПОКИДАТИ своє дітище, якому віддав понад 40 років свого молодого і творчого життя. Колись Віктор Ющенко сказав крилату фразу: «Я йду, щоб повернутися!».

А я йду, щоб не повертатися.

-Ви мені тут у музеї не потрібні!- вигукнув у слухавку телефону молодий очільник музею Роман Ковальчук. - Пишіть заяву на звільнення.

І хоч я козак не гордий та не ображаюся на свого «хрещеного сина», якого хлопчиком після 9-го класу завів на Волинь, допоміг поступити у військовий лицей з посиленою фізичною підготовкою, сприяти отримати спортзал в центрі міста, побувати в Канаді на міжнародному фестивалі «Української культури» в Торонто, якому передав свою групу дітей МГО «Школа козацького гарту», надавати йому житло, харч у своїй оселі, як власному сину, написати позитивну характеристику у КМУ, де Роман отримав солідну Премію, а два роки тому посадив у своє директорське крісло Музею і т.п. Але коли уже за мною, по заяві цього ж «синочка», починає «полювати» поліція, яка готова була оголосити у міжнародний розшук, ніби то за те, що «я, мовляв, вкрав у музеї машину ВАЗ 2109, 1999 року випуску» (до речі, передана мені згідно Трудової угоди), та витримувати останні посилені атаки у ЗМІ і телебаченні місцевих інформаційних кілерів, то у мене не має на те ні часу, ні сил. Тому я сказав собі і друзям своїм: «Sapientia sat!» - («Розумному досить!»).

Щоб не розтрачувати себе у скандалах та судах (досить мені судової тяганини з Г. Недопадом, головою обласної ради, яка тягнеться уже другий рік (за образу честі і гідності і ділової репутації), Я ЙДУ. Заяву про звільнення (за згодою сторін) я надіслав і Луцькому голові І. Поліщуку, як власнику цілісного музейного комплексу, і т.в.о. директору музею Р. Ковальчуку, який нічого самостійно не може вирішити без згоди своїх покровителів.

Я зрозумів, що мені не має місця ні у Рокинях, у моєму улюбленому музеї, з якого мене нинішній директор виштовхав того року, призупинивши трудові відносини (у зв'язку з військовим станом), в той час, коли для 15-ти працівників «військовий стан» не заважає працювати. Витісняють мене із Волині, де уже місяць тривають односторонні атаки місцевих ЗМІ. Ні в Україні, за незалежність якої я боровся з 1989 року, де був активним учасником у всіх акціях протесту «Повстань Україно!», Майданах і мітингах.

Не багато мені вдалося перевести і установити на крутосхилах Рокинівського ставка. Лише десять архітектурних споруд, включаючи вітряк, чотири хатки і клуні, кузню і церкву. Але всі споруди – діючі, яким по 150 років отримали нове життя. У кожному хату можна зайти, розтопити піч і приготувати вечерю, згадати, або відчутти дух минулого часу своїх предків. Вийшовши на подвір'я, покормити курей і гусей, накосити сіно коням і покататися у кареті.

Туди їдуть не тільки діти з Луцьких шкіл та коледжів, а й приїжджають гості із сусідніх областей та зарубіжжя. Музей-скансен став об'єктом міжнародних туристичних маршрутів. І це - без грантових коштів, державного фінансування. Лише на «захищенні статті» обласна рада надавала дотації і то на 50 відсотків від нагальних потреб.

Я не ображаюся ні на очільників нинішньої влади, ні на Романа Ковальчука, якого любив, як власного сина.

Я бажаю їм всім ЗДОРОВ'Я і ...масла в голову!

Я бажаю громаді і прошу ВАС, зберегти «ЖИТЛО МУЗ», яким є Музей-скансен Волині, не допустити перетворення його в «ареналін-хіті», чи у розважальний комплекс, чи у спорт-базу СК «Герць», а стаціонарну експозицію в «готель» із сауною.

А щодо пропозицій моїх побратимів до місцевих очільників влади, про вручення мені Свідоцтва «Почесного директора музею» та провести на залужений відпочинок до Міжнародного дня музеїв (18-го травня), як кажуть, «по-людськи», «рокинівського Дон-Кіхота», засновника, творця і автора експозиції, де пропонувалось - «букет, конверт, фуршет», то після такої «уваги» до моєї особи з боку Романа і мовчазного спостереження його начальства Луцької міськради та Департаменту культури, скажу лаконічно:

*Не хочу ваших я подачок,
Із лицемірної руки,
Коли одна дає,
А друга строче,
Жахливі наклети з під поли.*

3. «СПОКІЙ НАМ ТІЛЬКИ СНИТЬСЯ» -згадав я таку крилату фразу популярну у радянські часи, коли в кабінеті слідчого Головного управління Національної поліції України у Волинській області прокурор і слідчий вручали мені ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ.

Після відкритих і публічних наїздів «інформаційних кілерів» приватних ЗМІ, на студіях яких нинішній очільник Музею історії сільського господарства Волині-скансен, мов відео-зірка, Роман Ковальчук у програмі «Актуально» 12 ТК обливав мене брудом, виставляючи мені претензії, мовляв, Диплом доктора філософії не такого зразка, і Авторські свідоцтва не з того кінця, і сотні експонатів не вистачає в Музеї, я подумав, що прокуратура Волині швидко зреагувала на ту інформацію і відразу відкрила кримінальне провадження.

Вибачаюсь перед доблесними правоохоронцями нашого краю за упереджені висновки.

Як виявилось з матеріалів Справи, з якими я мав право разом з адвокатом ознайомитись, що обширну ЗАЯВУ на чотирьох листках дрібним шрифтом «настукав» молодий і енергійний директор Музею-скансен в кінці квітня 2023 року. І «гвинтики» у правоохоронців закрутились. Заяву внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань, прокуратура порушує кримінальну справу згідно «фактів» наведених Романом у заяві по декільком статтям ККУ, поліція проводить обшук у квартирі і т.д. і т.п. Тобто, слідчий відділ Луцького районного управління поліції Головного управління Національної поліції у Волинській області за всіма канонами Процесуального і ККУ розпочало проводити досудове розслідування.

Зібрані матеріали акуратно підшито у пухкеньку папку, підписи поставлено на відповідних строках, підозрюваний і адвокат також розписалися у відведених місцях і Справа тепер «перекочує» до Суду, «самого гуманного у світі»...

Ось так, друзі мої і побратими: «за моє жито, мене ще й побито».

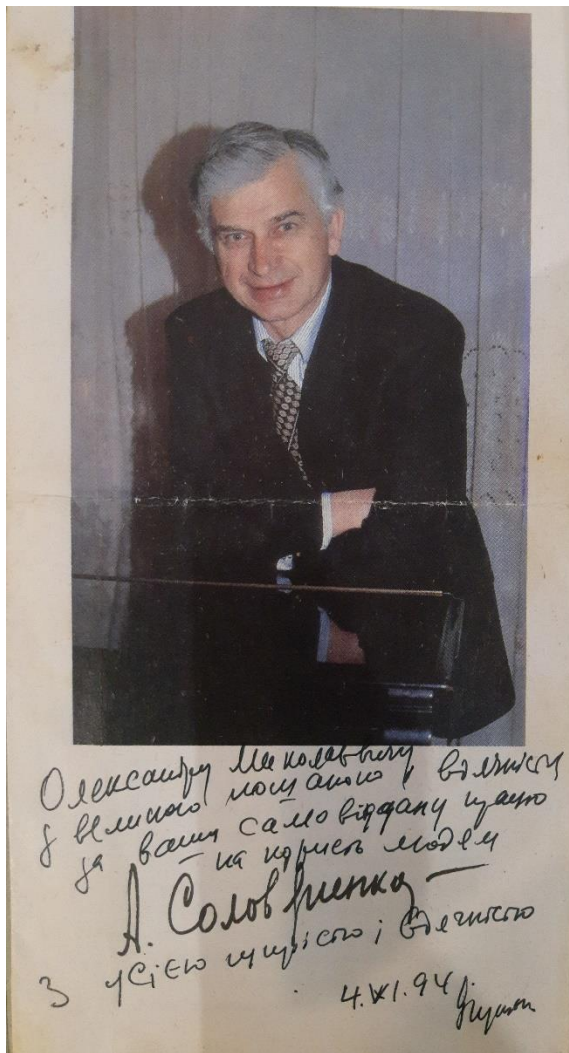
Ось такі мені «проводи» на заслужений відпочинок «організувала» Луцька міська рада, Департамент культури Луцької міської ради (Гнатів Т.Ф.) та т.в.о.директор Музею-скансен Роман Ковальчук, який на фірменому бланку цих державних структур органів самоврядування настроїв до поліції. Таку «подяку» вони спромоглися влаштувати ветерану праці і музейної справи, який понад 40 років віддав створенню цілісного музейного комплексу у 171 тисяч квадратних метрів експозиції, який 30 років самотужки без державних і грантових коштів

будував, реставрував, «ліпив» експозицію просто неба «Козацький зимівник» на березі Рокинівського ставка, у якому вони тепер «хазяйнують», мов окупанти: «прийшов, побачив, захопив».

Люди знають не тільки в Рокинях і на Волині, а й в Україні в цілому, що Музей-скансен – це Середюк, а Середюк – це Музей-скансен. У наших сусідів у Польщі, таких музеїв-скансенів – 27. В Україні – 7, в тому числі і на Волині, який вдалося мені створити за мої молоді і творчі роки.

Оцінку моєї роботи дали відвідувачі музею на трьох списаних Журналів-відгуків Музею, у ЗМІ та в соцмережах, частину з яких я презентую.

ВИСНОВКИ

Це – **Анатолій Солов'яненко** – всесвітньо відомий український співак та громадський діяч, Герой України, Народний артист УРСР. Лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, який також побував у Музеї-скансені Волині у 1994 році, подарувавши мені свій буклет з дарчим підписом.

•Ірина Юзва

Пане Олександр, у вас гарна життєва дорога - достойна і насичена! Ви людина, яка формувала історію нашого краю!

А з Григорієм Охріменком ще і мені довелося побувати неодноразово на розкопках.

Дякую за спогади та ваші оповіді!

Родослава Романів

Добрі справи повернуться сторицею! Нащадки оцінять Ваші здобутки. А ті, хто вставляв палки в колеса, самі опиняться в рові.

Галина

Отакі люди були натхненні, безкорисливі, все старалися створити для майбутніх поколінь! Не рівня сучасним ділкам...

Людмила Пузняк

Ну ти дійсно ентузіаст ,Сашко ,на всі 200% .

Татьяна Мацюк ви прекрасна людина Ми шануємо любимо ВасЩиро вдячні

Броніслав Котвицький

Створити з "нуля" такий музей, вклавши в нього життя,- не кожен може і не кожен би погодився... Значно легше прибрати готове до рук і, навіть, не почервоніти...

Юлія Богданова

Велика Вам шана та повага!

Рада, що долучалася до різних культурно - мистецьких заходів у Музеї в Рокинях.

Дякую і бажаю Вам всього найкращого!

Nadia Nadin

Пане Олександр, ваша праця достойно буде оцінена нащадками. Ви залишили скарб для нащадків свого краю, вложивши, знання, труд , душу і все добре повинно повернутися сторицею, тільки потрібний час.Здоров'я Вам і

Олександр Середюк

Nadia Nadin Дякую. То ж цей СКАРБ хочуть знищити, або так його змінити, що тільки й залишиться "зимова фейерія"...

Михайло Савчак

Олександр, не принижуйся перед шантрапою, якій дали команду свистіти за тобою. Така укгаїнська влада...

Людмила Шульга

Те, що створили пан Олександр Середюк та його помічники- гордість Волині і її велике надбання, як і особистість пана Олександра, ентузіаста, ерудита, справжнісінького Козака! Неодноразово бувала там, щиро захоплювалась вже створеним, що заслуговує найвищої оцінки!

Leonid Tolstihin Вітаю друже! Пишаюся за товариство з тобою. Добре мені відомі з власного досвіду "суперечки" з "новими" псевдопатріотами... тож дивна наука історія... весь час повторюється..., а чому вчить? ... так і не ясно.... може тобі як фахівцю краще відомо... з повагою Леонід.

Микола Кльоц

Ще в 77 році до нашої ери Цезар сказав " прийшов, побачив, сотворив" пройшли віка тепер прийшов позаздрив розвалює.

Олександр Середюк

Микола Кльоц Вірніше так: "прийшов, побачив, захопив..." Як окупант.

Микола Кльоц

Олександр Середюк ще нема страху, я б сказав захоплює.

Олександр Середюк

Svitanna Ovchar Це- діюча експозиція просто неба. Походить від скансдинавців, де вперше створили-відновили закинуті села. А у нас було прийнято будувати "Музей архітектури і побуту". Я вперше в Україні ввів цей термін і створив невеликий скансен - "Козацький зимівник" з перспективою ще на 1,5 га спорудити "Волинську Січ", де отримав в оренду на 45 років.

Людмила Добровольська

Захоплююся самовідданістю і ефективністю праці пана Олександра. А Олесь Гончар писав: "...було розроблено цілу методику, як навіть у дрібницях отруювати неугодну лжюдину, як її поменшувати, там замовчавши, там відсунувши на десяте місце. Щоб не була на видноті, у шані людській, зруйнувати її популярність... Ціла єзуїтська наука: робити народ менши., ординарним, тоді легше буде чинити розправу..." Знаю це і по собі. Тож нічого нового під небосхилом.

Olga Baranska

Roman Hertz Kovalchuk підпишіть заяву і займіться нарешті своїми трудовими обов'язками і розвитком музею, а не О. Середюком!

Не забувайте, що завжди може настати той час, коли будуть оцінювати ваші компетенції і правдивість ваших дипломів. Тому займ...

Мар'яна Ангелова Гірко читати це все, дорогий пане Олександрє!! Мала честь слухати вашу чудову екскурсію, мати ваші книги і милуватися вашим дітищем! Велика праця вами зроблена! Нехай же небо розсудить, бо на землі нашій так і немає правди! Міцності вам! Пишіть книги, б...

Броніслав Котвицький

Ми живемо у складний час. І це не тільки війна, хоча вона найбільша трагедія України. Я побачив у теперішній владі повернення до комуністичних принципів керівництва. Тоді вважали, що партпрацівник може очолювати будь який напрям: колгосп, завод, науку, музей...

Вітомир Лиско

Я преклоняюсь перед творчим генієм Олександра, а що вартує його книга: ЗЛИЙ ГЕНІЙ. ПРО ВАС ЗНАЄ ВЕСЬ СВІТ! Пишіть книги: Перший на черзі! Слава ДажБогу! - РІДНОМУ, РІДНЕСЕНЬКОМУ!!

Victor Davydjuk

Пане Романе, ви як людина з трьома дипломами, або пишіть коротше, або коректора найміть. Не ганьбіть своїх учителів.

Tanja Siujva

Шкода що засновника музею так виставляють. Час звичайно розставити все на свої місця, але ніхто не забере у Вас пане Олександрє горде звання засновника цього безцінного музею. Ви назавжди вписали своє ім'я в історію селища Рокині.

Irenna Vohgnenna

В кожній області таке відношення до скансенів та авторських музеїв.. крадуть, мародерствують, виганяють... Я не знаю... до чого б це все.. якось не по собі... Але Боженька все бачить і покарає, віддасть кожному по заслугах.

Валентина Макаренко

Ганьба волинянам, не хочять справедливості.

Valerii Shevchuk

Тримайтеся Олександр, вони погано закінчать.

Михайло Мельник

Пане Олександрє щиро дякую за твою позицію мудрість та великодушність хай береже тебе Бог і надає свою підтримку!

Геннадій Гулько

Друже козаче, вони не відають що творять, бо розуму не мають,

Славолюб-Алан Богач

Сумно, сумно... та врешті решт запануєм і ми у своїй Україні.

Коли вчителів називають «інженерами людських душ», то музейників, які фанатично і майже на ентузіазмі створюють «житло муз», експозиції музеїв можна назвати – Дон Кіхотами. Їх мало. Але вони є майже у кожному місті. І навіть у селищі, яке називається – Рокині.

Нехай ця сповідь залишиться історією для нащадків, як був створений Музей історії сільського господарства Волині-скансен і як закінчив свій творчий шлях його засновник і творець.

УДК 902(477.83)

**Терський Святослав (м. Львів),
Остапюк Олександр (м. Любомль)**

ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ ТА СПОРЯДЖЕННЯ ДРУЖИННИКА X–XI ст. ІЗ ГОРОДИЩА В УРОЧИЩІ ШОПИ У ЛЮБОМЛІ

Територія Західного Побужжя поблизу верхів'я р. Прип'яті – важливий комунікаційний вузол Центрально-Східної Європи. Особливе значення ця територія мала в час становлення Київської держави, що вилилось у ранні походи великих київських князів на ятвягів та заснування Берестя. Окрім цих скупих повідомлень літописця немає більш детальних відомостей про суспільну організацію даної території у X–XI ст., як і племінну належність

окремих мікрорегіонів цієї частини Західного Полісся. Слід відзначити на сьогоднішній день загальну слабку дослідженість не лише матеріальної культури, але й в цілому цього важливого періоду української історії для Північно-Західної Волині.

Тому вивчення такої важливої і показової категорії знахідок, як предмети озброєння, є шляхом до виявлення стану суспільного розвитку місцевої племінної еліти та з'ясування особливостей військової історії у початковий період становлення державних структур на цих землях.

На наявність добре організованої спільноти докиївської доби території Любомльщини опосередковано вказують, зокрема, достатньо масштабні укріплення, що знаходилися на околиці Любомля в ур. Шопа.

Коротка характеристика проведених на цих пам'ятках досліджень вже подавалась у краєзнавчих статтях О. Остаюка [3]. Однак у цих роботах відсутній детальний аналіз результатів накопичених на сьогодні предметів озброєння.

Характерно, що до найчисельніших категорій знахідок озброєння племінної доби на Поліссі відносяться такі складові зброї ближнього бою, як наконечники списів та сулиць. Однією з причин цього можна вважати відносну простоту їх виготовлення. Відносна дешевизна цієї зброї робила її доступною, практично, кожному воїну-общиннику. Деяко чисельно меншою була зброя рукопашного бою – ударно-рубляча (сокири) та допоміжна – ударно-дробляча (булави, кистені) [5].

Списи були важливою категорією зброї першого натиску ударно-колючого типу. Вони були одним із атрибутів професійних воїнів як важлива наступальна зброя і у складі озброєння тогочасного війська відігравали не менше значення, ніж клинкове озброєння. За племінної доби їх могли частіше використовувати як мисливську зброю, але з часом, з появою професійних дружин їх бойове використання посилюється. Їх виготовляли, переважно, з єдиної заготовки методом гарячого кування.

Сулиці служили допоміжним засобом враження ворога в бою, коли при наближенні противника можна було її метнути. Переважно, це допоміжна зброя пішого воїна, яка використовувалася в бою один раз. Вона мала поширення не лише на Русі, але й в багатьох країнах Західної Європи.

Сулиці, як і списи, могли широко використовувати також на полюванні. Вважається, що вже наприкінці XI ст. значення сулиць зростає, в зв'язку із зручністю використання їх в умовах ближнього бою. В переважній більшості, наконечники сулиць широколезі, зі сплюсненими листоподібними пропорціями. Довжина ратища сулиці коливалася в межах 1,2-1,5 м.

Зброя рукопашного бою – ударно-рубляча (за 40 років спостережень зібрано на городищі та в околиці близько 10 бойових залізних сокир) та ударно-дробляча (булави, кистені), а також спорядження вершника і коня будуть проаналізовані в наступних публікаціях.

Наконечник списа, знайдений на городищі в ур. Шопа (рис. 1: 3; ЛКМ-А-№3811, КН-16671), має ромбоподібної форми сплюснене вістря. Цей тип вістря досить характерний для городищ регіону (рис. 2). Подібної форми наконечники походять з городища Листвин коло Дубного [8, с. 74, рис. 68: 2] та з гори Городище (укріплення поки ще не виявлені) коло м. Борислава на Львівщині (фонди Львівського історичного музею, КР-33464).

Табл. 1. Метричні показники наконечників списів

Місце знахідки та зберігання	Заг. довж.	Довжина вістря	Ширина вістря	Товщина вістря	Довжина втулки	Зовн. діам. втулки
Городище в ур Шопа, ЛКМ	180	100	56	6	80	28
Ур. Городище к/Борислава, ЛІМ	240	125	45	9	115	32
Листвинське городище АМ ЛНУ	230	130	50	–	100	26

Загалом, на пам'ятках Заходу України чисельнішими є більш вузьколезі втульчасті наконечники списів, в основному, подовжено-трикутної форми, довжиною в межах 18-27 см та з шириною леза 3,2-4,5 см [1, фото. 60]. Важливим вважається діаметр втулки, що вказує на товщину ратища списа, пов'язану зі застосуванням даного виду зброї. На проаналізованих в даній статті пам'ятках він складає 2,6-3,8 см. Аналогічний діаметр втулок списів простежено й на пізніших пам'яток княжої доби в Південній Галичині [1, с. 266]. Це можна пояснити не лише раннім для цієї частини Полісся застосуванням техніки «списового тарану», що мала пробивати захисні обладунки дружинника або ж скидати його з коня у результаті потужного удару, але й широким використанням цих списів для полювання на дикого звіра. Тут важливим було зміцнення, в першу чергу, ратища самого списа.

Знахідка втульчастого наконечника сулиці з мініатюрним овальним вістря з Любомльського городища досить рідкісної форми (рис. 1: 4; ЛКМ № А-34, КН-8615). Загальна довжина складає 135 мм, зовнішній діаметр втулки – 17 мм, глибина втулки – 38 мм. Сплющене овальне вістря розмірами 30x15 мм і товщиною 4 мм посаджене на круглій «ніжці», що переходить у втулку.

Ще один наконечник сулиці приблизно ромбічної форми з добре вираженим двостороннім ребром по центру плоскої сторони вістря походить із сусіднього с. Скиби (ЛКМ-А-№2708, КН-3112). Його загальна довжина 125 мм. Ромбічне вістря розміром 83x36 мм на місці ребра має найбільшу товщину 7 мм (рис. 1: 1).

На території с. Машів (за 4 км від Любомльського городища) було виявлено втульчастий наконечник сулиці з вістря лавролистої форми з двостороннім центральним ребром на плоскій стороні загальною довжиною 130 мм, найбільша ширина вістря 25 мм (рис. 1: 2). Такий наконечник відноситься до типу 2 за А. Ф. Медведевим.

Подібний на машівський наконечник відомий із Шепетина коло Дубного (загальною довжиною 8 см; фонди Дубнівського краєзнавчого музею) [4, с. 18, рис. 3: 1].

Серед предметів озброєння лук і стріли – зброя дальнього бою в силу своїх характеристик є найчисельнішою категорією для пам'яток доби середньовіччя. Проте, виділити наконечники з хронологічно вузьким діапазоном побутування буває важко. До таких вістрь можна віднести черешковий бронебійний наконечник з тригранним наконечником (9x7,5 мм), який переходить в триперу основу з упором загальною довжиною 87 мм (рис. 1: 5; ЛКМ-А-№ 2710, КН-4146). Близькими за формою до цього наконечника є знахідки із Середнього Дністра (городище Корнешти біля с. Рухотин на Чернівеччині) та Прута (городище Фундул-Герціей) [2, рис. 2; 7: 8].

Ще один наконечник стріли – втульчастий з плоским листоподібним вістря має широкі аналогії серед пам'яток Волині та Східного Прикарпаття (рис. 1: 5; ЛКМ-А-№ 2710, КН-4146). Його загальна довжина 66 мм, зовнішній діаметр втулки – 7,5 мм. Вістря цього типу відомі на городищах в Листвині [8, с., рис. 67: 13] та в Судовій Вишні [6, рис. 1: 16, 17].

Таким чином, зброя, знайдена на любомльському городищі та в його околиці ілюструє перебіг військових сутичок з професійними дружинниками. Можна лише припускати, що черешкове вістря стріли найімовірніше належало до озброєння київської дружини, а втульчасте вістря – характерне для Центрально-Східної Європи – місцевому ополченню. Також йому найімовірніше належали наконечники списа та сулиць, притаманні цій території. Отже детальний аналіз озброєння є важливою складовою вивчення історичних процесів доби середньовіччя.

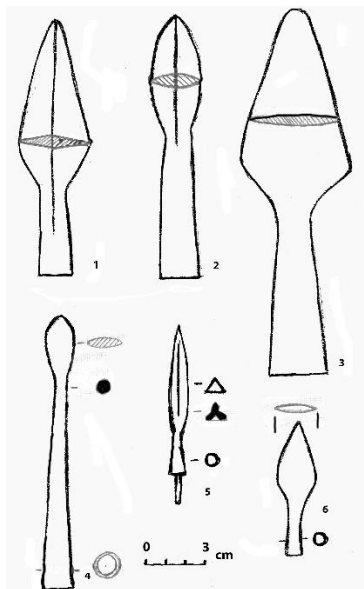

Рис. 1. Наконечники списа, сулиць та стріл з колекції Любомльського краєзнавчого музею.

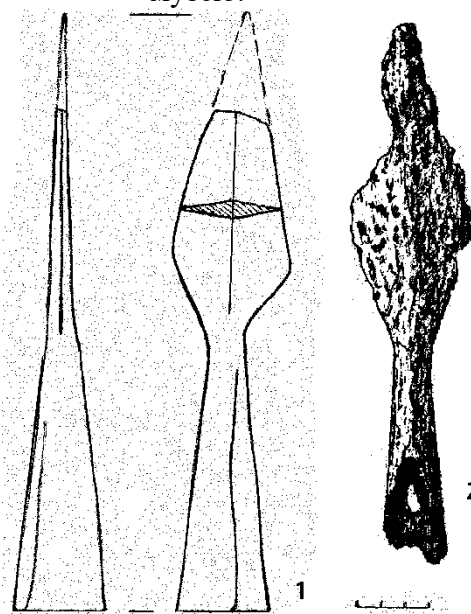

Рис. 2. Наконечники списів X–XI ст.: 1– з пагорба Городище біля Борислава, Львівщина (фонди Львівського історичного музею); 2– Листвинське городище (за Р. М. Чайкою).

Джерела та література:

1. Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра в X–XIV ст. К.; Чернівці: Зелена літавка, 2009. Т. 2. 568 с.
2. Калініченко В., Пивоваров С. Середньовічні предмети озброєння дальнього бою з Рухотинського городища (ур. Корнешти). *Археологічні студії / Ін-тут археології НАНУ, Буков. центр археол. досл. при ЧДУ*. Вип. 5. Київ; Чернівці: Прут, 2014. С. 254–277.
3. Олександр Остап'юк “Городища Любомльщини: історія вивчення та досліджень”, у *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії*. Науковий збірник 63. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 жовтня 2017 року, м. Любомль. / Ред. Г. Бондаренко, О. Остап'юк, А. Сил'юк. Луцьк, 2017, С. 75–83.
4. Терський С. В. Оборонні укріплення Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у X–XIII ст. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. № 652: Держава та армія. 2009. С. 14–19.
5. Терський С. В. Озброєння дружинника X–XI ст. на волинських землях за археологічними джерелами. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Збірн. наук. пр. Вип. 20: Actes testantibus. Львів, 2011. С. 655–668.

6. Терський С. В. Зброя та дружинне спорядження з розкопок городища „Замчисько“ (м. Судова Вишня) у фондах ЛІМу. *Наукові записки (Львівський історичний музей)*. Вип. 17. Львів, 2017. С. 4–22.

7. Терський С. В., Демський Н. В. Середньовічна зброя ближнього бою за знахідками із північно-західної частини Гологорів. *“Зброяря: історія розвитку озброєння та військової техніки”*. Збірник тез доповідей Міжнар. наук.-практ. конфер. Львів: НАСВ, 2020. С. 14-15.

8. Чайка Р. М. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст. Львів: ЛДУ, 2009. 214 с.

УДК 711.459

Яцечко-Блаженко Тетяна (м. Луцьк),
Яцечко Світлана (м. Луцьк)

ЛЮБОМЛЬСЬКИЙ ПАЛАЦ. КРАСУНЯ З ЛЮБОМЛЯ, ЯКІЙ ШОПЕН ПРИСВЯТИВ ВАЛЬС

До нашого часу дійшли десятки портретів цієї відомої волинянки від різних європейських художників, усі вони захоплювались її вродою та розумом. Гроші, врода, влада – усе це вона мала вже змалку, проте перемогти «Білу Сирену» і завоювати серце чоловіка не змогла, навіть народивши йому семеро дітей...

У 1847 році видатний польський композитор Фридерик Шопен присвятив їй свій незабутній вальс A-flat major. Ким була ця загадкова красуня? І яке відношення вона має до Волині, зокрема, до прикордонного міста Любомль?

Красуню, яку ви бачите на представлених портретах першої половини XIX ст., звали Катажина (Катерина) Потоцька. Її дівоче прізвище звучить як Браницька (пол. Katarzyna Potocka z Branickich).

Рід Браницьких був одним із найвідоміших на Волині. Досі в Любомлі зберігся палац родини Браницьких – резиденція, входила до палацово-паркового ансамблю, збудованого Францішеком Ксаверієм Браницьким у II половині XVIII століття.

10 грудня 1825 року в родинному маєтку Браницьких, в сім'ї графа Владислава Гжегожа Браницького та графині Ружі Потоцької з'явилась на світ донька, яку охрестили як Катажина. І це не випадково, адже народилась вона майже в день Святої великомучениці Катерини.

Окрім новонародженої доньки, в родині графа уже були діти. Для батьків вона була аж сьомою дитиною та третьою донькою. Варто сказати, що для матері Катажини це був другий шлюб.

Катажина з юних літ вважалася однією з найпривабливіших наречених того часу. Відомий художник Франц Вінтерхальтер протягом 1854 року створив два її портрета, що зберігаються зараз в Національному музеї у Варшаві. З кожним роком на європейських аукціонах з'являються все нові й нові портрети графині, які не відомі були раніше і знаходились в приватних колекціях.

У віці двадцять один рік Катажина вийшла заміж за графа та кузена, двоюрідного брата Адама Юзефа Потоцького, який був старший від неї на чотири роки. Здавалось би, подружжя повинно було бути дуже щасливим, адже все було при них: гроші, маєтки та велика родина, проте не все було так просто... Як виявилось, цьому передувала інша нещаслива історія кохання.

Все почалось з того, що юний граф Юзеф Потоцький був закоханий і мав роман із польською піаністкою Марією Калергіс. На світські заходи вона одягала білі сукні та перли, за що була прозвана сучасниками як «Біла Сирена». До нас дійшли спогади про красу суперниці Катажини: «У ній була і вкрадлива принадність сарматської жіночності і тихе поетичне сяйво німецької Туснельди. Додайте до цього блиск французької освіченості, живу грайливість, розум і балакучість – і можна легко зрозуміти, що вона повинна була зайняти виняткове і почесне місце всюди, де б вона не з'являлась» [1].

Марія була власницею одного із найвідоміших салонів у Парижі на вулиці Анжуйській. Вона брала уроки музики у Шопена і Ліста. Крім польської, знала французьку, німецьку,

англійську, італійську, російську мови. До переліку її прихильників історики відносять генерала Луї-Ежен Кавеньяка, граф Молі, міністра закордонних справ в уряді Луї-Філіп, Дюму, Мюссе, Ліста, Шопена, Готьє, Гейне, Норвіда.

Проте її серце було віддане Адаму Потоцькому. На момент їх роману та знайомства, Марія була розведена. Варто сказати, що з чоловіком вона прожила лише один рік. Заміж вийшла в шістнадцять років за великого торговця грецького походження Івана Калергі (Калержі), спадкоємець мільйонного стану. Після розлучення він залишив Марії щедрі статки. Тому здається, вона могла б стати чудовою партією графу Потоцькому, але не в ХІХ столітті...

Бо була розлучена! І проти цього категорично виступала матір Адама Софія Браницька, яка була рідною тіткою своїй майбутній невістці Катажині Браницькій, про що мова піде далі.

Варто сказати, що Адам Потоцький, проти волі матері, навіть подарував Марії перстень, яким виразив свої почуття, проте відносини змушений був розірвати, а перстень Марія повернула коханому.

Софія Браницька зробила все, щоб не допустити шлюб сина Адама та «Білої Сирени» Марії. Здавалось, мета була досягнута, незручні відносини припинено. Син зробив пропозицію Катажині. Вона погодилась і розпочала підготовку до весілля [2].

26 жовтня 1847 року в місті Дрездені відбулась шлюбна церемонія, яка об'єднала дві лінії графів Браницьких та Потоцьких. Катажина вже малювала щасливе майбутнє з кузенком і дякувала Богу за достойну партію, адже знала Адама з дитинства і він здавався їй зрозумілим та рідним.

У подружжя один за одним народилося семеро дітей: Ружа (1849–1937), Артур (1850–1890), Зофія (1837–1899), Марія (1855–1934), Ванда (1859–1878), Анджей Казімеж (1861–1908), Анна (1863–1953).

Чоловік Адам був вірний дружині й ніби забув про минуле кохання, але після народження третьої доньки Софії у 1850 році Адам спочатку відновлює листування із коханкою, а потім і таємні зустрічі.

Катажина помічає, як чоловік стає чужим і вже не так радіє дітям, проте не впадає у відчай і ще народжує йому четверо дітей. Така була тогочасна доля жінки – терпіння і смирення...

Трішки про чоловіка Катажини. Відомо, що Адам Потоцький навчався у Віденському, Единбурзькому і Берлінському університетах. Під час Краківського повстання 1846 р. перебував у Парижі, де очолював Національну гвардію і брав участь в Червневій революції. Володів багатьма маєтками. Обирався депутатом до парламенту Австро-Угорщини, в 1851 р. за участь в патріотичній організації був ув'язнений австрійським урядом у Львові. Збирав навколо себе консервативних політиків, відіграв важливу роль у конституційному житті Галичини. Також займався публіцистикою, будучи одним із засновників журналу «Час». Адам був активним прихильником скасування кріпосного права [3].

15 червня 1872 року у 50-річному віці помирає граф Адам Юзеф Потоцький в результаті паралічу. До останніх хвилин поряд з ним була його вірна дружина Катажина. Останнім бажанням графа до дружини було передати листа для коханки, його «Білої Сирени». Граф сказав по-французьки: «On revient toujours à ses premières amours», що в перекладі «Ми завжди повертаємося до нашої першої любові». Коханка Адама пережила його на два роки і померла у 1874 році.

Натомість Катажина прожила до глибокої старості й померла у 81 рік, 27 вересня 1907 року. Похована була у склепі родини Потоцьких в костелі у м. Кшешовіце (сучасна Польща). Цікаво, що Катерина не знищила, а зберегла усі листи чоловіка до «Білої Сирени», можливо не бачила в ній суперницю і спокійно сприймала ситуацію, яка склалась [4].

Ще за життя Катажина прославилась як колекціонерка предметів мистецтва та антикваріату. Була однією із меценаток Ягеллонського університету.

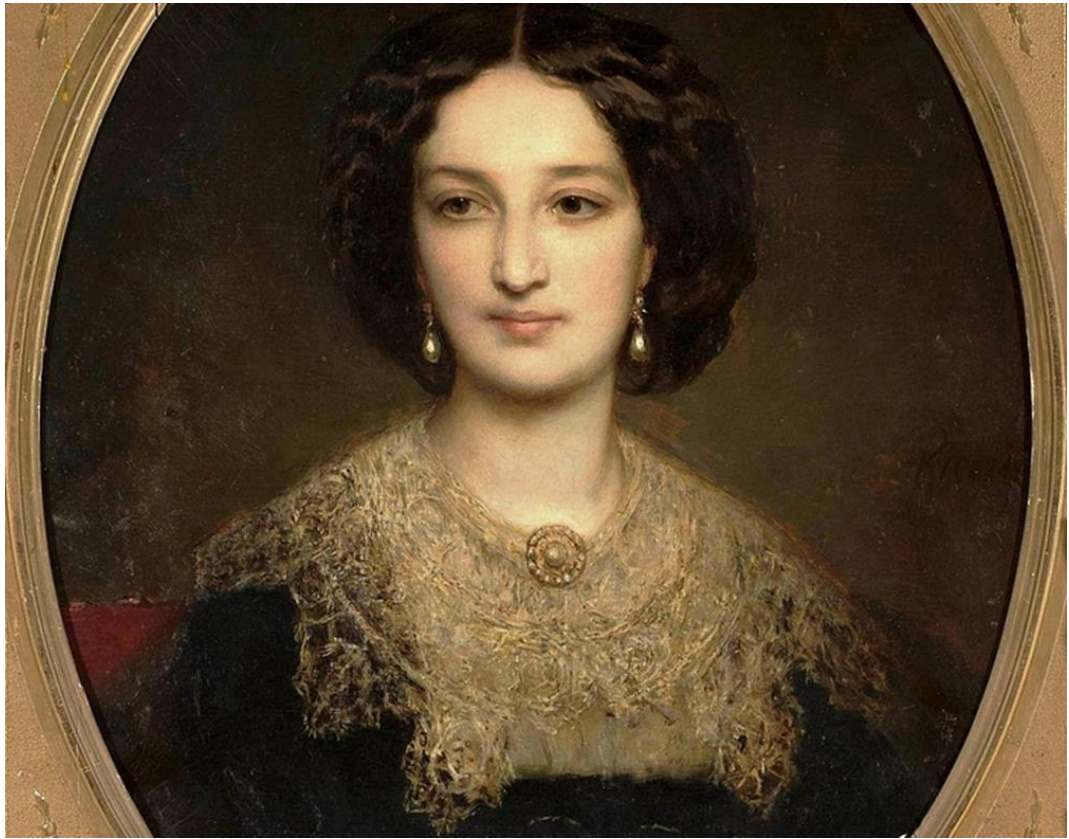
Можливо, колись історія життя волинянки стане сюжетом до фільму, який буде знятий у відновленому палаці Браницьких в Любомлі.

Катажина Потоцька в дитинстві, пер.пол. XIX ст. Джерело: biogramy.pl

Коханка Адама Потоцького «Біла Сирена» Марія Калергіс, XIX ст. Джерело: biogramy.pl

Портрет Катажини пензля Луї Рікара, близько 1855, Національний музей Варшави.

Катажина Потоцька, 1854 р., автор Франц Ксавер Вінтерхальтер

Катажина Потоцька, ХІХ ст. Джерело: biogramy.pl

Катажина Потоцька з онуками, XIX ст. Джерело: biogramy.pl

Чоловік Катажини, Адам Потоцький, 1863 рік. Джерело: rolopa.pl

ski. Jedno z ostatnich zebrzań tego klubu, odbywające się w miejscowej oberży, zostało zerwane przez policję, która znalazła jakąś drobną niefor-

Fot. I. Seebald, Kraków.
Skon polskiej matrony: Katarzyna z hr. Branickich Adamowa hr. Potocka.

malność i skorzystała z niej, by przeszkodzić obradom Polaków. Większość zebrzań zastosowała się do wezwania policji, choć czuła i zdawała sobie sprawę z tego, że to niecie bezprawie. Kilku tylko zmarła się owałtowi pruskiemu i stad przy-

Skon polskiej matrony.

W pałacu Krzeszowickim rozstała się z tym światem pani o wielkiej duszy i wielkim umyśle, zmarła matrona polska cnót pełna, której imię łączy się bardzo ściśle z dziejami Krakowa, Katarzyna z hr. Branickich hr. Potocka, wdowa po śp. Adamie.

Sp. Katarzyna Potocka urodziła się w 1825 r. w Lubomlu a poślubiwszy w 1847 roku hr. Adama, osiadła z mężem w Krakowie i razem z nim brała bardzo czynny i żywy udział w ówczesnym ruchu politycznym. Przy boku męża bawiła też przez czas jakiś za granicą, w szczególności w Paryżu, gdzie ś. p. Adam Potocki walczył w szeregach gwardyi narodowej na barykadach. Towarzyszyła mu również w tych czasach, gdy uwięziony z powodu swych przekonań, został wywieziony do Wiednia, a potem do Tryestu. Po uwolnieniu powrócił hrabia Adam do Krakowa, właśnie w owym czasie, gdy straszny pożar obrócił w perzynę znaczną część miasta. Sp. Adamowa zorganizowała skuteczną pomoc dla pogorzalców a nadto sama osobiście rozdawała hojne zapomogi w swym pałacu „pod Baranami“.

Kiedy następnie hr. Adamowi Potocki objęli dobra Krzeszowickie, otoczyła dostojna matrona ciepłą, serdeczną opieką lud miejscowy wiejski a i dla urzędników i robotników w swych dobrach była zacną opiekunką. Odegrała wybitną rolę w zakładaniu szkół po wsiach, kas pożyczkowych, zakładów filantropijnych, ufundowała kilka kościołów w swoich dobrach, zaprowadziła emeryturę dla oficyalistów i służby w swym majątku. Owdowawszy 1872 r. poświęciła się pracy nad wychowaniem swych dzieci i osobiście kierowała zarządem olbrzymich dóbr.

Do ostatnich chwil życia składała dowody dobroczynności i miłosierdzia. Otaria dużo leż, przyczyniła się do wielu dzieł dobroczynnych jako przewodnicząca krakowskiego tow. dobroczynności.

W ostatnich latach z powodu podeszłego wieku i z powodu gasnących zwolna sił, przebywała prawie wyłącznie w Krzeszowicach i tam oddała Bogu piękną swą duszę.

Cześć jej pamięci!

Новина про смерть Катажини Браницької у 1907 році. Джерело: Nowości Ilustrowane. 1907, nr 40.

DISDÉRI PHOTOGRAPHE
PARIS

Катажина Браницька з донькою Софією, XIX ст. Джерело: AGAD.

Похорон Катажини Браницької, м. Кшешовіце (сучасна Польща), вересень 1907 року.
Джерело: Muzeum Tradycji Szlacheckiej.

Палац Браницьких у Любомлі, 1837 рік. Джерело: <https://biblioteka.teatrnn.pl/>

Джерела та література:

1. Dunin-Borkowski J.S., *Genealogia żyjących utytułowanych rodów polskich*, Lwów 1895.
2. Korespondencja Katarzyny Potockiej. Listy od: Potocka Aleksandra z Potockich, 1889–1891, Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Potockich z Krzeszowic, sygn. 29/635/0/3.6/523, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/3092691>.
3. Korespondencja Katarzyny Branickiej. Listy od: Potocki Antoni – Wieńczysław. Lata 1847–1904, Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Potockich z Krzeszowic, sygn. 29/635/0/3.6/547, k. 55 // <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/3092715>.
4. Skon polskiej matrony. „Nowości Illustrowane”. Nr 40, 5 października 1907. S.2.

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

УДК 929+908: 94(477) «1922/1950»

Антонюк Ярослав (м. Київ)

ЖИТТЄПИС «БИКОВА»: ПРОВІДНИК ЛЮБОМЛЬСЬКОГО НАДРАЙОНУ ОУН СЕРГІЙ БОГДАН (1922–1950)

Біографічні дослідження посідають вагоме місце в історичній науці. Нині без них важко уявити дослідження будь-якого періоду нашого минулого або регіону. Зокрема, визвольного руху 1940-х рр. на Любомльщині. Знаковою постаттю цього відтинку історії був надрайонний провідник ОУН Сергій Богдан, відомий під псевдонімами «Чорний», «Євген», «Богдан», «Бик», «Биков». При цьому останній у радянських документах є найбільш вживаним. Важко достеменно встановити звідки це псевдо походить. За однією з версій, таким чином Сергій жартівливо законспірувався прізвиськом місцевого оперативника НКВС Бикова [39, с. 4]. Однак більш вірогідною версією походження цього псевдоніма є назва с. Бик (тепер с. Ясне Ковельського району).

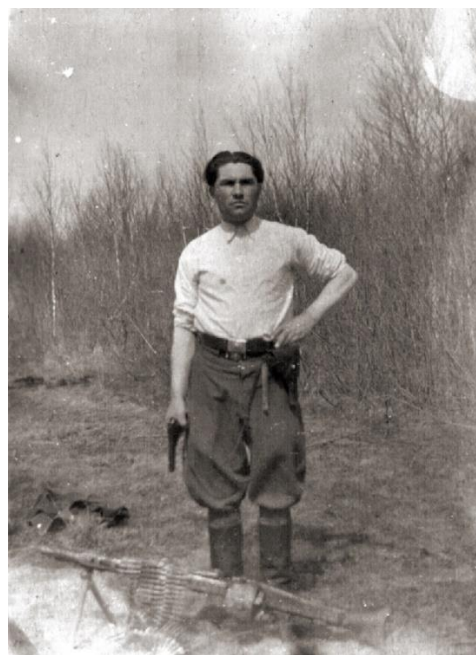
Народився Сергій 28 квітня 1922 р. в с. Куснища-1 Любомльського повіту Волинського воєводства. Його батьком був 20-річний Кіндрат Хомович та 25-річна Устинія Сергіївна Богдани. Через три роки у подружжя з'явилася також донька Тетяна. Господарство Богданів мало 14 гектарів землі (з них 5 орної) [1, арк. 7; 2, арк. 27]. Про дитинство Сергія відомо небагато. Упродовж 1929–1936 рр. він ходив до місцевої школи, а опісля – працював разом з батьками [3, с. 222]. Ймовірно у цей період (1935 р.) Кіндрат Богдан вступив до підпільної мережі ОУН, де діяв під псевдонімом «Герой». Хоча на допиті від 10 серпня 1945 р. він зазначав, що вступив до УПА у вересні 1944 р. через загрозу виселення до Сибіру [2, арк. 28].

Сергій Богдан в юності. Любомльський краєзнавчий музей (далі – ЛКМ). КДФ. 855.

Восени 1941 р. Сергій вирішив продовжити навчання в Любомльській школі. Однак на перешкоді цьому стала німецька окупаційна політика. Через одну чверть року вони закрили старші класи та запропонували школярам добровільно їхати на роботи до Райху. Сергій на це не погодився та повернувся додому. Через сільську управу 1 січня 1943 р. його викликали на курси «шуцманів» в Любомль. Загалом на них прибуло 35 місцевих українців, яким військову справу викладав німець Лічб [38, с. 3]. Не дочекавшись закінчення курсів, 4 квітня 1943 р. Сергій з двома курсантами перейшов на нелегальне становище та вступив стрільцем до 11-го рою Степана Рехнюка («Сича») сотні УПА Петра Хавкуна («Байди»). Базувалася вона на теренах Головинського р-ну. Упродовж двох тижнів, щоденно по 8 годин, стрільці вивчали військову справу [3, с. 222]. Після вишколу Сергія призначили кулеметником. На цій посаді він брав участь у боях з німцями: 26 травня 1943 р. в с. Городне (вбито 4-х солдат

супротивника), а також невдовзі в с. Вілька-Підгородненська. Крім того Богдан був учасником сутичок з радянськими партизанами: 12 липня 1943 р. в с. Нудиже (знищено понад 100 більшовиків) та між селами Сукачі і Стара Гута (вбито 40 червоних). 15 вересня 1943 р. Сергія перевели на посаду ройового до сотні Миколи Яцинюка («Чумака»). У новому підрозділі «Биков» брав участь в бою з польськими партизанами біля с. Бірки, а також більшовицькими – в лісі Красний Бір на Камінь-Каширщині [38, с. 3].

Сергій Богдан з німецьким кулеметом. ЛКМ. КДФ. 1540/9989

5 червня 1944 р. Сергія відправили на 15-денний підстаршинський вишкіл в с. Рогові Смоляри, який очолював курінний УПА Іван Климчак («Лисий»). На ньому навчалося 30 стрільців з Волині, Галичини, Наддніпрянщини та Слобожанщини. «Биков» був керівником 3-го рою. Вибухову справу на курсах викладав сотенний Євген Мельничук («Яструб»), топографію – командир 1-ї чоти Пилип Чихура («Старенький»), тактику – командир 2-ї чоти «Калина», а політвиховання – стрілець «Терещенко». Іспит «Биков» здав на «добре», отримав військове звання «десятник» та продовжив на посаді ройового навчати військовій справі новобранців в УПА.

Сергій Богдан. ЛКМ. КДФ. 1573/10025.

17 липня 1944 р. у складі куреня «Сумського загону» він переходив лінію фронту в лісах Заболоттівського р-ну. Під час цієї операції повстанський підрозділ натрапив на чималу групу червоноармійців та вступив у бій. При цьому супротивник втратив близько 50 вояків. За цей бій Сергій був відзначений керівництвом та 21 серпня 1944 р. отримав посаду командира 2-ї чоти. Очолюючи 35 стрільців із трьома підстаршинами він діяв на території Головненського р-ну. Поступово його чота зростала за рахунок добровольців з місцевого населення. Через три місяці вона уже нараховувала 58 стрільців та чотирьох підстаршин – «Лиса», «Голуба», «Зорю» та «Гурка» [3, с. 223]. За наказом командира бригади УПА «Пилявці» Івана Кисіля («Ігоря») він 14 листопада 1944 р. передав свою чоту іншому керівнику, а сам з двома стрільцями вирушив до Вербського р-ну організувати нову сотню. Упродовж місяця Сергію вдалося сформувати підрозділ з 50 стрільців та чотирьох підстаршин – «Лиса», «Голуба», «Богуна» і «Малошенка», який підпорядковувався сотенному «Чумаку». 5 грудня 1944 р. вони здійснили в Свиначинському лісі напад на групу червоноармійців. При цьому знищили 18 солдат супротивника, одного офіцера НКВС, а також здобули два кулемети ДП (Дегтярьова Піхотний), вісім фінок та три кріси. Через 19 днів підрозділ Сергія на території Мацеївського р-ну брав участь у бою з прикордонними військами НКВС (загинуло 35 супротивників) [38, с. 3].

З 10 березня до 26 липня 1945 р. Богдан важко хворів тифом та лікувався у надійних людей з місцевого населення. Після одужання у серпні того ж року провідник Любомльського надрайону ОУН Іван Кисіль («Ігор») призначив Сергія керівником опергрупи (Авт. – боївки СБ) Любомльського та Головненського р-нів ОУН. У його підпорядкуванні тоді було 12 стрільців та двоє підстаршин – «Крук» і Микола Захарчук («Медвідь») [3, с. 224]. Серед них: Іван Шудар («Кутузов»), Іван Васейко («Хижак»), Іван Собуцький («Голуб»), Іван Лукашук («Сабута»), Іван Захарук («Батько»), Петро Куценюк («Лис»), Антон Сичук («Гордий»), Пилип Чихура («Смешко»), Михайло Клюка («Клюка») та Лукаш Синчук [6, арк. 117]. Місцем базування боївки «Бикова» у цей період був ліс біля с. Бик Головненського району [2, арк. 29зв].

Боївка «Бикова». Зліва направо стоять – Ігор з с. Куснища (№ 1), Сергій Богдан (№ 4). Знизу фото – Іван з с. Гупали (№ 1), Лукаш Синчук (№ 3). ЛКМ. КФ. 1562/10014.

До вересня 1946 р. зазначеній «опергрупі» ОУН вдалося ліквідувати понад 40 озброєних супротивників. Найбільш вдалою була операція 5 серпня того ж року. Зранку на шосе Любомль–Мацеїв боївка «Бикова» влаштувала засідку на військове авто. Полоненим – старшому лейтенанту та солдату-водію наказали перебувати в кабіні та їхати до приміщення винищувального батальйону в с. Підгородне, а до кузова посадили п'ятеро підпільників у радянській формі. Унаслідок раптового нападу о 11.00 підпільники ліквідували чотирьох істрибків та офіцера МДБ. Здобули 24 гвинтівки, 2 кулемети, 1 німецький кулемет і ящики з набоями. Крім того забрали документацію з приміщення сільради [13, арк. 32]. Увечері 14 вересня 1946 р. біля приміщення школи с. Рогові Смоляри учасники боївки «Богдана» чергою з автоматів вбили 2-го секретаря райкому КП(б)У Кузьму Нікітіна та районного уповноваженого мінзаготівлі Митрофана Чуба [4, арк. 116; 5, арк. 205–206; 24, арк. 66; 29, арк. 37].

Стоять зліва направо – Ігор з с. Куснища (№ 1), Іван Романюк (№ 2), Лукаш Сичук (№ 3), Сергій Богдан (№ 4). Лежать – Антон Наумук та Іван Васейко

7 жовтня 1946 р. Сергія викликали на десятиденний політичний вишкіл, який відбувався на території Ковельського району. Головним викладачем на ньому був Олександр Степанюк («Богун»). Після повернення, 24 жовтня 1946 р. надрайонний провідник Федір Коцимал («Одуд») призначив «Бикова» на посаду провідника Любомльського р-ну ОУН [3, с. 224]. Після загибелі 13 грудня 1946 р. в с. Куснища провідника Головинського р-ну ОУН Івана Омелянюка («Крука»), Сергію передали й цей терен [8, арк. 17].

Зліва направо – Сергій Богдан, Володимир Ципящук та невідомий підпільник. ЛКМ.
КДФ. 1572/10024.

За даними УМДБ Волинської обл. у квітні 1947 р. боївка «Бикова» нараховувала семеро учасників [13, арк. 13, 15]. Упродовж зазначеного року вона провела наступні акції (більшість вночі): 21 березня в с. Запілля – вбила заступника голови сільради Тимофія Банзюка [14, арк. 240; 24, арк. 69]; 21 квітня на дорозі з Любомля в с. Гуща – обстріляла групу радянсько-партійного активу з 20-х осіб [14, арк. 305; 24, арк. 69]; 23 травня – спалила в с. Куснища будинки голови сільради Івана Мучака та 2-х радянських активістів [11, арк. 14; 34, арк. 155], а також обстріляла в с. Запілля групу радянсько-партійного активу [10, арк. 162]; 11 серпня о 12.00 на дорозі між селами Полапи та Куснища-1 застрілила голову сільради Степана Сільчука та поранила секретаря сільради Іван Гуча [15, арк. 109; 24, арк. 70]. Загалом лише в с. Гупали упродовж 1944–1947 рр. боївка «Бикова» вбила 3-х голів сільрад (1944 р. – Фадея Федонюка, влітку 1946 р. – Трохима Богдана та влітку 1947 р. – Кліма Сильчука) [33, арк. 76зв]. Слід зазначити, що до радянських даних потрібно ставитися обережно. Нерідко вони містять фальсифікації. Так, начальник Головненського райвідділу МДБ старший лейтенант Головченко доповів керівництву, що 3 червня 1947 р. в с. Борове боївка «Бикова» вбила двох жінок. Однак перевірка встановила, що зазначеної події насправді не було [15, арк. 59].

Справа «Биков». На звороті текст: «Друзі, які вже шостий рік в боротьбі з імперіалістами, спочатку з німецько-польсько-більшовицькими загарбниками, які зазіхають аж досьгодні на Українську землю, але ми націоналісти-революціонери безпошадні до всіх ворогів України. Ми тверді як сталь, ми непохитні як граніт. Дня 5.6.1948 року. Слава Україні! Героям Слава!» ЛКМ. КДФ. 1567/10019.

Паралельно з диверсійною роботою Сергій активно розбудовував мережу «легалів» (прибічників) ОУН, які надавали йому розвідувальну інформацію, забезпечували продуктами та місцями укриття. За даними МВС від 1946 р. нараховувалася 21 зазначена особа в селах Куснища, Городне, Полапи, Застав'я, Бик [6, арк. 117–119; 8, арк. 16–17]. Крім того з 12 січня по 23 червня 1947 р. співробітники МВС заарештували учасників 4-х створених Сергієм «легальних» боївків ОУН в селах: Полапи, Гупали, Коцюри та Запілля [36, арк. 31–33; 9, арк. 366; 14, арк. 70, 141–142, 116, 474]. З жовтня по листопад того ж року в селах Полапи та Гупали було заарештовано 23 інформаторів та зв'язкових «Бикова». До їхнього складу входили бійці місцевого винищувального батальйону. Свою роботу вони поділили за функціями між трьома групами: 1-ша – проводила розвідку, 2-га – займалася агітацією та поширенням листівок, 3-тя – заготовлювала зброю та боєприпаси [12, арк. 47–48]. З 1 вересня по 26 жовтня 1948 р. співробітники МДБ заарештували 26 розвідників та зв'язкових «Бикова» в селах: с. Застав'я, Підгородне, Полапи, Скрипниця, Згорани, Стара Гута, Перешпи, Куснища-1, Городне, Гупали, Масловець [17, арк. 121, 125, 139, 144, 200, 206, 226; 33, арк. 76]. Зазначена мережа продовжувала діяти й надалі [20, арк. 119; 27, арк. 82, 212; 31, арк. 32]. Інколи вони рятували підпільників ціною власного арешту. 10 квітня 1947 р. о 23.00 співробітники Головного райвідділу МДБ під керівництвом старшого оперуповноваженого Іщенка оточили на хуторі Руслинець будинок Бартоломея Терещука, де знаходилася боївка «Бикова». Несподівано на вулицю вибіг господар та вигуком «в хаті нікого немає», спантеличив опергрупу. Цим моментом зуміли скористатися підпільники та непомітно втекти [14, арк. 290].

Пістолет міні Браунінг зразка 1906 р. калібр 6.35 мм. Його «Биков» надав своєму інформатору Ігорю Савошу з с. Городно. У лютому 1947 р. його матір закопала пістолет у лісі в мурашнику. Віднайдений наприкінці 1990-х рр.

Наприкінці 1940-х рр. серед жителів Любомльщини поширювалися чутки про надзвичайні конспіративні здібності та навіть зухвалість «Бикова». Зокрема, розповідали, що він у військовій формі вільно ходив Любомлем. Разом з офіцерами обідав в місцевому ресторані «Голубий Дунай», а потім залишив офіціанту записку «Тут був Биков». Нібито Сергій заходив до кінотеатру імені Чапаєва потанцювати, а потім безперешкодно повернувся в підпілля [39, с. 4]. Звісно ці чутки не відповідають дійсності. Однак вони засвідчують легендарність постаті «Бикова» для місцевих жителів.

«Биков». ЛКМ. КДФ. 1539/9988; КДФ. 1540/9989.

14 жовтня 1948 р. в лісі біля с. Чавель провідник Ковельської округи ОУН Василь Сементух («Ярий») провів нараду підлеглих йому районних провідників. На ньому Андрій Михалевич («Кос») зачитав наказ про призначення «Бикова» керівником Любомльського надрайону ОУН [24, арк. 65; 28, арк. 52]. Тоді ж йому надали військовий ступінь старшого булавного [29, арк. 35]. У цей період до складу боївки «Бикова» входило семеро осіб [18, арк. 244; 19, арк. 138]. Зазвичай вона діяла на території Головненського р-ну. Однак, рятуючись від переслідування МДБ, перейшла у червні 1949 р. на територію Малоритського та Дивинського р-нів. 22 вересня того ж року у Ратнівському р-ні Сергій Богдан отримав кульове поранення та певний час лікувався [21, арк. 190].

Боївка «Бикова». Зліва – Сергій Богдан, Ігор з с. Куснища (№ 3), Лукаш Синчук (№ 7).
ЛКМ. КДФ. 1579/10032.

Диверсійна робота боївки «Бикова» у останні роки існування зазнала певних змін. Передусім вона спрямовувалася на здобуття необхідних ресурсів. Слід зазначити, що «Биков» цінував підтримку місцевих жителів. Один із жителів Любомльщини згадував про зустріч з ним взимку наприкінці 1940-х рр. «Биков» попросив у селянина козуха, а вже на початку весни того ж року особисто його повернув [39, с. 4]. Тому найбільше диверсій зазнавали державні заклади. Так, 5 серпня 1948 р. о 13.00 в с. Кіззя боївка «Бикова» забрала з магазину сільпо товари та пішли в напрямку лісового масиву Кукурітчина [17, арк. 69]. 17 квітня 1949 р. в с. Кукуріки здобула товарів на 39 тисяч крб. [25, арк. 140], а уночі 26 березня 1950 р. в с. Кримне – на 20 тисяч крб. Крім того розбили в колгоспній конторі шафу з документами та перерізали телефонний дріт [24, арк. 72; 26, арк. 173]. 5 червня того ж року о 3.00 учасники боївки забрали з приміщення Кримненської МТС 100 кг. типографського шрифту, 5 кг. фарби та 40 кг. паперу. Повантажили усе це на підводу та виїхали в сторону Старовижівського р-ну [24, арк. 73; 27, арк. 70, 73]. Загалом упродовж 1947–1950 рр. боївка «Бикова» здійснила 39 диверсійних акцій (вбито 69 осіб, з них: 11 радянсько-партійних працівників, 7 голів сільрад, 6 бійців груп охорони громадського порядку та 4 дільничних уповноважених міліції) [24, арк. 66–67]. Крім того вони написали чимало погрозових листів, які направили на адреси: редакції обласної газети «Радянська Волинь», співробітників МВС-МДБ, а також чиновників [28, арк. 53].

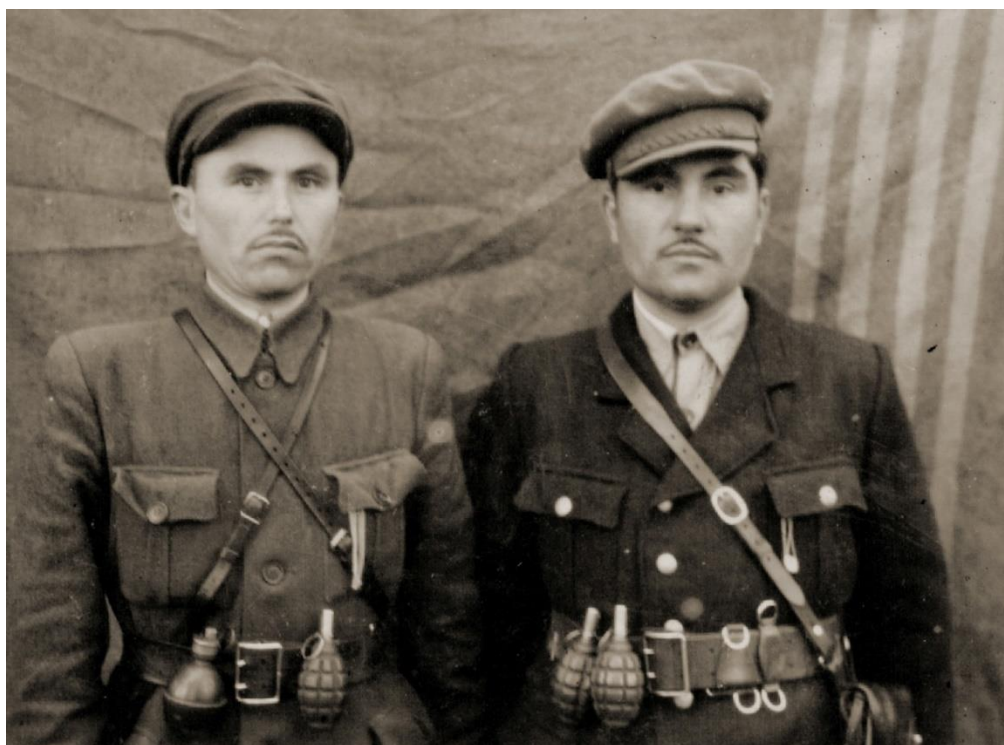
Зліва направо Сергій Богдан, Іван Васейко та Ігор з с. Куснища. Фото 1949 р. ЛКМ. КДФ. 1583/10036.

Окремої уваги заслуговують операції супротивників з виявлення та ліквідації «Бикова». У травні 1945 р. заступник начальника Любомльського райвідділу НКДБ лейтенант Віктор Байков завів на місцевих оунівців агентурну справу «Спрут». Одним із її фігурантів був референт СБ Сергій Богдан, а 25 липня 1946 р. матеріали на «Бикова» виділили в окрему справу «Бистрі» [7, арк. 60; 21, арк. 189]. Особливо агентурна розробка зазначеного підпільника посилилася восени того ж року. Спричинило це згадка «Бикова» Микитою Хрущовим на нараді секретарів райкомів КП(б)У і начальників райвідділів МДБ Волинської обл. [24, арк. 67]. Було встановлено спостереження за усіма наближеними до Сергія Богдана особами. Зокрема, за його нареченою – мешканкою с. Городне Анною Фіц, яка навчалася у Володимир-Волинському педучилищі [33, арк. 190, 192].

«Биков» з велосипедом, вітається з незнайомкою. ЛКМ. КДФ. 233/3166.

У квітні 1947 р. «Биков» отримав підозрілого листа від «Гомона». У них невідома особа представлялася впливовим провідником ОУН, який відновлював лінію зв'язку між Галичиною та Волинню. Просив надіслати йому радіоприймач, друкарські машинки, медикаменти та хірургічні інструменти. Вимагав передати здобуті радянські документи, оунівські звіти, а також фіктивні паспорти для легалізації втікачів з заслання. Після цього «Биков» доручив есбістам його перевірити. Невдовзі було встановлено, що підпіллю лист передав хлопець з с. Підгородне, а той у свою чергу його отримав від односельчанина – студента Володимир-Волинської педшколи. Вивчивши документ, есбісти дійшли висновку, що його написали співробітники МДБ з метою провокації [22, арк. 78-80].

Справа Сергій Богдан, зліва – Володимир Ципяшук. ЛКМ. КДФ. 1563/10015.

18 червня 1947 р. до Головненського райвідділу МВС з повинною вийшов учасник боївки «Бикова» – Матвій Веремчук, який надалі діяв «внутрішнім» агентом під оперативним псевдонімом «Корнійчук». Скориставшись моментом він зарубав 11 вересня 1947 р. в лісовому урочищі Тупно поблизу с. Запілля референта СБ Головненського р-ну ОУН Івана Собуцького («Голуба»). Після цього, за клопотанням органів МДБ, він переїхав до однієї з східних областей УРСР [14, арк. 465; 32, арк. 96; 33, арк. 107; 35, арк. 29–30, 82]. Подібний випадок трапився 4 грудня 1948 р. в лісовому урочищі «Ступне» біля с. Перешпа. Агент МДБ «Бравий» вистрілом у спину вбив оунівця Дмитра Демчука («Місяця»). Після цього йому наказали вступити до боївки «Бикова» [16, арк. 248–250; 17, арк. 303].

Боївка «Бикова» (Сергій Богдан справа). ЛКМ. КДФ. 1579/10032

17 травня 1949 р. відповідальним за ліквідацію Сергія Богдана було назначено уже згаданого лейтенанта Віктора Байкова, якому надали 7 солдат 8-ї стрілецької роти 277 стрілецького полку під керівництвом сержанта Портнова [21, арк. 27]. Вночі 29 жовтня 1950 р. до заступника начальника Заболоттівського райвідділу МДБ лейтенанта Володмирова від сина-школяра агента «Берези» надійшло повідомлення, що вночі до жительки хутора Турівка біля с. Гута Никандри Головей прийдуть оунівці. Через кілька годин туди прибула опергрупа з 10-ти осіб на чолі з заступником начальника Заболоттівського райвідділу МДБ лейтенантом Володмировим та оперуповноваженим відділу 2-Н УМДБ по Волинській обл. лейтенантом Капітоновим. Після цього вони розділилася на чотири групи по 2–3 солдати та оточили господарство Никандри. О 2.00 сержант Алексеєв та солдат Зорянов, які перебували у засідці за 20 м. від будинку, вирішили підповзти ближче. За 5 м. від себе їх помітив оунівський вартовий та відкрив вогонь. Унаслідок перестрілки був вбитий Алексеєв, а також поранення отримали рядові Зорянов і Некрасов. Водночас загинув «Биков» (осколок гранати потрапив у шию) та пораненою було схоплено підпільницю Євгенію Головей. Іншим п'ятьом оунівцям вдалося прорвати кільце оточення та втекти. Опергрупа захопила автомат, пістолет, 165 патронів та документи підпілля [23, арк. 246–247]. На основі їх аналізу було виявлено криївку Антона Синчука («Синка») на межі Головненського та Луківського р-нів [30, арк. 46–47].

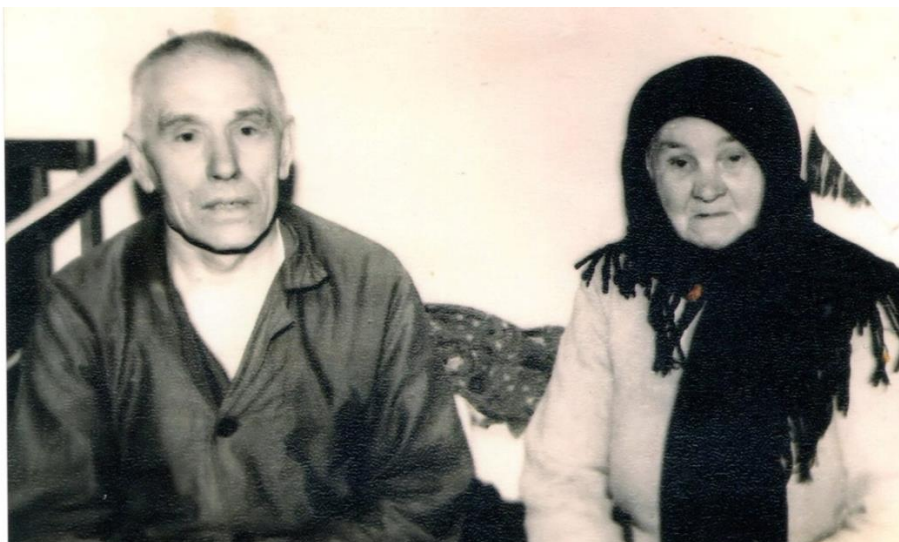
Вбитого «Бикова» у мундирі з тризубами на комірці відвезли для упізнання до будинку пошти с. Куснища-1, а звідти – в райцентр Головне. По дорозі істрибок Андрій, який охороняв колгоспну підводу, викрутив у нього з пальця золотий перстень. Тіло Сергія Богдана поклали під стіною приміщення райвідділу МДБ. Неподалік в лісі його згодом закопали [40].

Упізнання вбитих оунівців. ЛКМ.

Як і у багатьох підпільників, доля сім'ї Богданів складалася трагічно. Його матір та молодшу сестру депортували у листопаді 1944 р. на спецпоселення в Кіровську обл. Наступного року вони намагалися втекти додому та були ввіймані. Після цього рішенням Шостаковського народного суду від 1946 р. Устина та Тетяна отримали відповідно по п'ять та два роки виправно-трудових таборів [1, арк. 14]. Через підставні адреси Сергій листувався з своїми рідними, які перебували на засланні, а також матеріально їх підтримував [21, арк. 190]. Зокрема, допомогу у цьому «Бикову» надавала агент Головніенської поштової контори зв'язку – Анна Васютич [18, арк. 110–111]. Після відбуття покарання Устину та Тетяну повернули на спецпоселення в Кіровську обл., а звільнили лише 16 березня 1960 р. [1, арк. 14]. Оселилися вони в с. Явдохівка Широкинського району Дніпропетровської обл. [40]

У той період Кіндрат Богдан входив до складу боївки свого сина. За інформацією радянського агента 10 серпня 1945 р. він був оточений прикордонниками НКВС та ввійманий натравленими службовими собаками. 20 вересня того ж року Кіндрат отримав вирок – 15 р. виправно-трудових таборів та 5 р. позбавлення прав. Покарання він відбував в Томську [2, арк. 224; 3, с. 224; 8, арк. 17]. 21 липня 1949 р. «Биков» писав на спецпоселення своєму батьку: «Повідомляю, що я досі живий та здоровий, на своїй незмінній посаді... Знаходжусь тепер в іншій місцевості (Авт. – Брестська обл.), оскільки був туди переведений» [21, арк. 190]. Звільнили Кіндрата Богдана 10 серпня 1957 р., а 21 жовтня 1992 р. рішенням Волинського обласного суду його реабілітували [2, арк. 73].

Батько та матір Сергія Богдана після звільнення з таборів

Директор Любомльського краєзнавчого музею Олександр Остапюк розповідав, що у «Бикова» була на Ратнівщині дружина і дитина. Намагаючись вберегтись, вона поводи́ла себе підкреслено прорадянськи. У такому ж дусі виховала дитину. Навіть після здобуття Україною незалежності вона не захотіла розповісти правди. Дивним чином пам'ять про «Бикова» вигулькнула у 1970-х рр. Нібито перший секретар Любомльського райкому КПУ Олександр Помяновський був дуже на нього схожий. Серед місцевих жителів ходили чутки, що за це його зняли з посади [39, с. 4].

16 жовтня 2002 р. в Любомлі відкрили меморіал «Борцям за Самостійну Соборну Державу». Поряд із трьома плитами списку «членів ОУН-УПА, які боролись за волю України», на четвертій зобразили портрет Сергія Богдана [37].

Відкриття меморіалу «Борцям за Самостійну Соборну Державу» в Любомлі.
Фото 16 жовтня 2003 р. ЛКМ. КДФ-3588/КН-14407

Отже, життєвий шлях Сергія Богдана є відображенням розвитку визвольної боротьби 1940-х рр. на Любомльщині. Дивним чином у ньому переплелися героїчні та трагічні лінії, які яскраво показують атмосферу часу та багатогранність тих непростих подій.

Джерела та література:

1. Архів УМВС у Волинській обл. Спр. 2316. 47 арк.
2. Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. 4. Спр. 12637. 259 арк.
3. «За край і волю, за нації долю!»: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні; Меморіальний комплекс; Інститут історії України НАН України / редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін. Київ: Аеростат, 2017. 324 с.
4. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 322.
5. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 406.
6. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 418.
7. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 530.
8. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 606.
9. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 649.
10. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 652.
11. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 653.
12. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 665.
13. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 666.

14. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 716.
15. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 717.
16. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 879.
17. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 908.
18. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1023.
19. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1024.
20. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1244.
21. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1364.
22. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1365.
23. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1366.
24. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1429.
25. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1433.
26. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1527.
27. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1528.
28. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1529.
29. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1598.
30. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1785.
31. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1786.
32. ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 57.
33. ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 276.
34. ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 522.
35. ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 590.
36. ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 1743.
37. Меморіал повстанської слави на Покрову. Фото 2010 р. ЛКМ. КДФ-3582/КН-14399.
38. Остапюк О. Вони загинули у боротьбі за незалежну Україну. *Наше Життя*. 13 жовтня. С. 3.
39. Павлюк О. Волинський штірліц. Разом з радянськими офіцерами ходив на танці і обідав у ресторані... повстанський командир. *Вісник*. 2020. 8 жовтня. С. 4.
40. Спогади Веремчука Бориса Петровича, народженого 1955 р. в с. Куснища Ковельського району (його батько був двоюрідним братом Сергія Богдана) від 1 березня 2017 р. Приватний архів Олександра Остапюка.

УДК 94(477.83):355.48"2014-2018"

Дем'янюк Олександр (м. Луцьк)

ВТРАТИ ЛЮБОМЛЬЩИНИ В АНТИТЕРОРИСТИЧНІЙ ОПЕРАЦІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ (2014–2018)

Анексія Криму та розгортання сепаратистських рухів на сході України, які невдовзі переросли у збройну боротьбу, спричинили до територіальних втрат держави на території Харківської, Донецької та Луганської областей. За таких обставин, 14 квітня 2014 року керівництво України оголосило антитерористичну операцію (АТО) в Ізюмському районі та м. Ізюм Харківської області (тривала до 7 вересня 2014 року), в Донецькій та Луганській областях. 30 квітня 2018 року АТО переросла в операцію об'єднаних сил (ООС) на території Донецької і Луганської областей.

На початку квітня 2014 року в Україні розпочалася мобілізація. На території Волинської області перші мобілізаційні заходи відбулися 8–9 квітня 2014 р. Більшість мобілізованих поповнили лави 51-ї окремої механізованої бригади (51-а ОМБр), яка дислокувалася у м. Володимирі-Волинському (тепер м. Володимир). З перших днів АТО відстоювали територіальну цілісність на сході України жителі Любомльщини. За чотири роки проведення АТО Любомльський край поніс втрати – гинули місцеві чоловіки, поверталися поранені та контужені захисники.

Першою летальною втратою Любомльщини стала смерть прикордонника Сергія Киричука. Молодший сержант С. Киричук народився 7 січня 1989 року в с. Бережці Любомльського району. Навчався в Римаричівській загальноосвітній школі І–ІІІ ст., згодом –

Оваднівському професійному ліцеї. Службу проходив на посаді молодшого інспектора прикордонної служби II категорії – водія відділення інспекторів прикордонної служби в населеному пункті «Новоугрузьке» відділу прикордонної служби «Грабове» Луцького прикордонного загону [1, с. 82].

Прикордонник був поранений 24 липня 2014 року під час збройного нападу бойовиків на пропускний пункт «Маринівка». Евакуйований до Центральної районної лікарні в м. Куйбишеве (Ростовська область, РФ), де помер від отриманого поранення. Любомльська районна газета «Наше життя» писала «24 липня 2014 року під час мінометного обстрілу місця розташування застави від Луцького прикордонного загону, поблизу с. Маринівка отримав важке осколочне поранення в голову, внаслідок якого помер 27.07.2014 р.» [2].

Похований С. Киричук 1 серпня 2014 року в с. Римаричі Любомльського району [3].

2 серпня 2014 року «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені в захисті державного суверенітету» молодший сержант Киричук Сергій Володимирович нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (помертньо).

Старший солдат Сергій Кушнір народився 29 серпня 1984 року в с. Машів Любомльського району. Навчався в Любомльській загальноосвітній школі I–III ст. № 3. Працював водієм, згодом завгоспом в районній гімназії. До лав Збройних сил України старший солдат С. Кушнір був мобілізований 11 квітня водієм-номером обслуги у 51-шу окрему механізовану бригаду (ОМБр) Сухопутних військ ЗС України [1, с. 104].

Брав участь у визволенні Савур-Могили. Загинув Сергій поблизу м. Авмросіївка, перебуваючи в автомобілі, який підірвався на протитанковій міні. Місцева преса писала: «1 серпня 2014 року, виконуючи бойове завдання, вантажівка з військовослужбовцями 51-ї бригади підірвалася на протитанковій міні в районі міста Авмросіївна. На місці загинуло троє бійців, серед яких – Кушнір Сергій Олександрович» [2].

Похований С. Кушнір 5 серпня 2014 року в с. Машів Любомльського району [4].

4 червня 2015 року «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені в захисті державного суверенітету» старший солдат Кушнір Сергій Олександрович нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (помертньо).

Солдат Анатолій Федчишин народився 11 листопада 1981 року в м. Любомль. Закінчив Шацький лісний технікум за спеціальністю «Лісове господарство». Відслуживши в армії, працював на державному підприємстві «Любомльський лісгосп». У зону АТО пішов добровольцем. Був керівником Рівненської розвідувальної групи Добровольчого Українського Корпусу. Служив у батальйоні територіальної оборони «Дніпро-2» в мобільній розвідувальній штурмовій групі. Позивний «Білий» [1, с. 195].

Солдат А. Федчишин загинув 10 серпня 2014 року від кулі снайпера в бою під Іловайськом Донецької області. Саме тут під командуванням заступника командира ДУК В. Манька була проведена розвідка боєм. Брала участь добровольчі батальйони і підрозділ Правого сектора [5]. Про останні хвилини життя земляка газета «Наше життя» писала: «Ворожа куля смертельно поранила товариша Тараса із Рівного, тоді Анатолій поцілів у чеченського найманця. Як виявилось пізніше, це був провідник, головний тренер кадирівців-снайперів. Звісно ж, такої втрати ці злі зайти простити воїну не могли. Зрозумівши після двох пострілів, що на Анатолію бронезилет, вороги-чеченці вистрілили із заборонених бронейних запальних патронів. Від таких бронезилет не рятує...» [6].

Похований А. Федчишин 14 серпня 2014 року в м. Любомль.

Рядовий міліції Олександр Сацюк народився 4 червня 1994 року в с. Куснище Любомльського району. Закінчив місцеву школу, згодом – Любомльське профтехучилище, отримав спеціальність маляра-штукатур. У зону АТО призваний як доброволець. Був міліціонером взводу № 1 роти патрульної служби міліції особливого призначення «Світязь» УМВС України у Волинській області. Позивний «Білий» [1, с. 165].

Загинув рядовий міліції О. Сацюк 29 серпня 2014 року під час виходу з оточення зеленим коридором під Іловайськом. Довгий час вважався зниклим безвісти, бо 1 вересня був похований у Запоріжжі як невпізнаний солдат і упізнаний згодом за аналізом ДНК-експертизи.

Журналіст однієї з волинських газет подає наступну характеристику бійцю: «Командирам підрозділу хлопець сподобався одразу. Хоча йому 4 червня виповнилося лише

20, проте на вигляд він був як бувалий вояка. Завжди акуратний, уважний, не дуже говіркий, але натомість дисциплінований і бойовий.... З таких чесних романтиків, як він, мала б народитися нова українська міліція» [7].

Перепохований О. Сацюк 28 грудня 2014 року в м. Любомль [8].

9 квітня 2015 року «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені в захисті державного суверенітету» рядовий міліції Сацюк Олександр Миколайович нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Старший сержант Микола Штанський народився в с. Миловань Любомльського району. Після закінчення Гуцанської загальноосвітньої школи навчався у Здолбунівському залізничному технікумі. Понад 30 років віддав улюбленій роботі в залізничному депо. В останній день мобілізації у вересні 2014 р. записався добровольцем у місцевому військкоматі. На сході України був командиром шостої гармати 2-ї батареї 1-го артилерійського дивізіону 44-ї окремої артилерійської бригади [1, с. 214].

Загинув старший сержант М. Штанський під час обстрілу сепаратистами з реактивної системи «Град» українських позицій у районі с. Отрадівка Артемівського району Донецької області. Разом з командиром гармати загинуло ще чотири бійці. У «Нашому житті» з'явився допис «Загинув він під Дебальцевим в момент артобстрілу. У бліндаж, де перебував розрахунок гармати, яким командував старший сержант Микола Штанський, влучив ворожий снаряд» [9].

Похований М. Штанський 20 січня 2015 р. в м. Любомль [10].

4 червня 2015 року «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі» старший сержант Штанський Микола Миколайович нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Солдат Олександр Грошев народився в с. Масловець Любомльського району. Закінчив Головинську загальноосвітню школу, згодом – Любомльський професійний ліцей. Строкову службу пройшов у прикордонних військах. 21 серпня 2014 року добровольцем зголосився до лав ЗСУ. Став бійцем 7-ї роти 3-го батальйону 80-ї аеромобільної бригади, згодом – командиром 2-го відділення [1, с. 47].

На захист Донецького аеропорту солдат О. Грошев прибув 6 січня 2015 року. Зник безвісті 20 січня 2015 року під час боїв за летовище. Упізнаний серед загиблих під руїнами стіни будівлі аеропорту в червні 2015 року за експертизою ДНК.

Похований О. Грошев 22 червня 2015 року в с. Масловець Любомльського району [11].

13 серпня 2015 року «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі» солдат Грошев Олександр Іванович нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Капітан Сергій Петрук народився в м. Любомлі. Закінчив місцеву СШ № 1. У 1988 році закінчив Тюменське вище військово-інженерне командне училище. Потому служив у м. Благовещенську. Після розпаду СРСР звільнився в запас і повернувся в Любомль. Займався підприємницькою діяльністю [1, с. 141].

У серпні 2014 року мобілізований у Луцький прикордонний загін. Дев'ять місяців відслужив на різних ділянках кордону на сході України. Після повернення з зони проведення АТО проходив службу в Луцькому прикордонному загоні. Помер С. Петрук 28 квітня 2015 року від хвороби серця [12].

Похований капітан Петрук С. Г. 30 квітня 2015 року в м. Любомлі.

Старший солдат Юрій Гіль народився в с. Олеськ Любомльського району. Закінчив місцеву загальноосвітню школу. Строкову службу проходив в Криму у складі військово-морських сил України. Залишився на службу за контрактом. Після повернення додому проживав у с. Вижгів цього ж району. 12 лютого 2015 року мобілізований до Збройних сил України: спочатку у в/ч В1670 у м. Рівне, згодом – у 15-й окремий мотопіхотний батальйон 92-ї ОМБр на посаду стрільця-номера обслуги [1, с. 36].

Загинув старший солдат Ю. Гіль під час переміщення польовою дорогою в БРДМ-2, яка підірвалася на закладеному сепаратистами фугасі біля с. Богуславське Попаснянського

району Луганської області. У машині було п'ятеро військових. Троє отримали поранення, двоє загинули.

Похований Ю. Гіль 7 травня 2015 року в с. Вижгів Любомльського району [13].

16 січня 2016 року «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі» старший солдат Гіль Юрій Сергійович нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Солдат Анатолій Дитина народився в с. Нудиже Любомльського району. Невдовзі разом із батьками переїхав у с. Новосілки Турійського району. Після закінчення місцевої загальноосвітньої школи I–II ст. навчався у Луківському ПТУ-22 (професія – «тракторист-машиніст»). Працював у КСП «Маяк» на різних посадах, останні п'ять років працював кочегаром котельні Новосіклівської загальноосвітньої школи I–II ст. [1, с. 59].

До складу ЗСУ А. Дитина мобілізований під час першої хвили мобілізації 11 квітня 2014 року в 51-шу окрему механізовану бригаду. Демобілізований у квітні 2015 року. Отримав статус учасника бойових дій. Помер 30 листопада 2015 р. від важкої хвороби, набутої під час проходження служби в зоні АТО.

Похований солдат А. Дитина 1 грудня 2015 року в с. Новосілки Турійського району.

Отже, за час проведення антитерористичної операції на сході України (2014–2018 роки) летальні втрати Любомльщини склали дев'ять осіб. Усі ці втрати відбулися в два перші роки АТО. Шестеро бійців загинуло на полі бою, один помер від ран, ще двоє померли невдовзі після демобілізації. Шестеро загиблих захисників із Любомльщини (старший сержант М. Штанський, молодший сержант С. Киричук, старші солдати Ю. Гіль, С. Кушнір, солдат О. Грошев, рядовий міліції О. Сацюк) нагороджені орденом «За мужність» III ступеня посмертно.

Додатки

		
Молодший сержант Киричук Сергій Володимирович (1989–2014)	Старший солдат Кушнір Сергій Олександрович (1984–2014)	Солдат Федчишин Анатолій Миколайович (1981–2014)

		
Рядовий міліції Сацюк Олександр Миколайович (1994–2014)	Старший сержант Штанський Микола Миколайович (1959–2015)	Солдат Грошев Олександр Іванович (1984–2015)
		
Капітан Петрук Сергій Григорович (1967–2015)	Старший солдат Гіль Юрій Сергійович (1985–2015)	Солдат Дитина Анатолій Іванович (1973–2015)

Джерела та література:

1. Дем'янюк О., Гулько Г. Волинський пантеон: Схід–2014–2017. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 246 с.
2. Вічна слава героям! *Наше життя*. 2014. 7 серпня.
3. Личковський О. На жаль, не всі повернулись додому. *Волинь-нова*. 2014. 14 серпня.
4. Кушнір Сергій Олександрович. URL. <http://memorybook.org.ua/14/kushnir.htm>.
5. Хвас Л. Він загинув під Іловайськом URL. <http://volga.lutsk.ua/view/4501/>
6. Хвас Л. Він дивиться на землю з висоти... *Наше життя*. 2014. 18 вересня.
7. Крайванович С. «Невідомі солдати» роти «Світязь» повернулися на Волинь у цинкових трунах. *Вісник+К*. 2015. 1 січня.
8. Карась А. Замісили коровай на сльозах. *Волинь-нова*. 2014. 30 грудня.
9. Герої не вмирають! *Наше життя*. 2015. 22 січня.
10. Зубчук К. У Любомлі попрощаються з Героєм. *Волинь-нова*. 2015. 20 січня.
11. Крайванович С. Поховали загиблого кіборга. *Вісник+К*. 2015. 25 червня.

12. Помер волинський боєць, який нещодавно повернувся із зони АТО. URL. <http://www.volynnews.com/news/vidsichagresoruukrayinayedina/pomer-volynskyy-boyets-iakyy-neshchodavno-povernuvsia-iz-zony-ato/>

13. Любомльщина попрощалася зі своїм героєм. *Сім'я і дім*. 2015. 7 травня.

УДК 94(477.82)«19»

Дзей Микола (м. Любомль)

З ІСТОРІЇ ПОВСТАНСЬКОЇ БОРОТЬБИ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО КРАЮ

Любомльщина, як територія, де діяла Українська Повстанська Армія, в період Другої світової війни, з весни 1943 року входила в групу Північний Захід і знаходилася у військовій окрузі «Турів». На правому березі річки Західний Буг розміщувався курінь «Буг», 1-го загону УПА «Озеро»(командир «Грім», Стельмашук Юрій, 1920 р.н., уродж. с. Коршів Луцького району). Курінь був сформований у квітні 1943 року і налічував 380 осіб. Командиром якого був «Лисий», «Павлюк» (Климчак Іван, 1912 р.н., уродж. Сокальського району Львівської області), заступником курінного був «Яструб» (Мілінчук Євген, 1918 р.н., уродж. с. Запілля). У складі куреня було три сотні: «Богдана» (Квятковський Костянтин, 1918 р.н., уродж. с. Мощани Ковельського району), «Ворона» (Зарічнюк Іван, уродж. с. Вишнів), «Верби»(Мохнюк Василь, 1923 р.н., уродж. м. Любомля). Відповідно місця базування сотень знаходилися в Головнянському, Любомльському і Шацькому районах.

Штаб куреня знаходився в районі с. Стара Гута, командиром сотні, яка там дислокувалася, був «Байда» (Хавхун Петро, 1921 р.н., уродж. с. Запілля). Любомльський край контролювала лише одна - друга сотня «Ворона», яка на цей час розміщувалася на хуторі Кургани, що знаходився за два кілометри на схід від села Радехів [9].

30 квітня 1943 року Генеральний комісар Волині-Поділля Шене доповідав, що «захід і південь Волині контрольовані українськими націоналістичними бандами, вони зайшли так далеко, що в районах Любомля, Горохова, Дубна, Крем'янця і частково Луцька треба вже говорити про повстання. Той же Шене 5 червня доповідав міністру Розенбергу, який прибув до Рівного, що «українські націоналісти завдають більше шкоди, ніж більшовицькі банди. Вони нападають на німецькі гарнізони, склади постачання зброєю і продовольством, паралізують засоби зв'язку, виводять з ладу комунікації шляхових сполучень» і просив допомоги для «приборкання бандитів».

Активізація УПА на Волині викликала занепокоєння не лише в німецького, а й у радянського командування, тому у серпні 1943 року з Білорусії в район Любомля і Ковеля було перекинуто 2 тисячі червоних партизан [4,479].

Прибулі червоні партизани з місцевим населенням поводитися жорстоко, так як в них бачили прихильників і учасників націоналістичного руху. На лісовій галявині між селами Радехів і Глинянкою вони по-звірячому закатували п'ятьох місцевих жителів, серед них і одну дівчину з с. Хворостів. Там же вони захопили в полон і закатували провід оунівського керівництва Любомльського району, серед страчених були Багнюк Іван, Мулявка Іван, Остапович Семен, Абрамович Микола. Дві неділі катували «червоні» в с. Глинянка стрільця з сотні «Ворона» Гілетуху Миколу, пс. «Береза» з с. Машів, але на щастя йому вдалось вийти з цього [10].

За даними розвідувального зведення Українського штабу партизанського руху про діяльність українських націоналістів від 29 липня 1943 року йшлося, що в Любомлі дислокувалося 400 німців і козаків («власовців» - прим. автора) [3,171]. Саме вояки генерала червоної армії Власова, які перейшли на службу до німців, приклали найбільше зусиль для винищення українського оунівського підпілля на Любомльщині. Тільки в Любомлі було розстріляно десятки патріотів, або їх рідних як заручників. Серед страчених: Зелінський Юрій і його сестра Ніна – діти священника В. Зелінського з села Підгородно, Павловський Вячеслав, вчитель історії Ящук Євген. Коли німцям стало відомо про те, що житель міста Сацюк Олександр вступив в УПА, фашисти відразу ж арештували і розстріляли його матір Ганну, сестру Олександрю і її чоловіка Іваницького Григорія.

Розстріляли за подібний випадок відоме і шановане подружжя з Любомля Пашкевичів Леоніда Павловича і Віру Іларіонівну. Леонід Павлович був регентом, керівником хору церкви

Різдва Пресвятої Богородиці, в якому співала і його дружина. Коли їх син Борис пішов в УПА (перед цим він був комендантом української поліції в м. Устилузі) життям поплавилися його рідні. Також розстріляли Глушук Євдокію, коли її син Сергій, будучи поліціантом в с. Пулемець, залишив свій постерунок і пішов в УПА.

Коли на околиці Любомля в сутичці з німцями загинув провідник ОУН Вихор Володимир з с. Куснище, 20 червня 1943 року в його бабусі Білюк Ганни, яка мешкала на вулиці Колійовій (нині вул. 1-го Травня), зібралися родичі і знайомі провести покійного в останню путь, але несподівано до будинку підїхали німці, оточили будинок, облили бензином і підпалили.

У вогні живцем згоріли Трофимович Марія, Скаршевська Віра та її шестирічна донька Євгенія, Котович Євдокія і її семирічний син Микола, Трофимович Ніна, Котович Ніна і Білюк Ганна [9].

З 1943 року вояки УПА змушені були вести боротьбу на три фронти: проти німців, червоних партизан і польських формувань армії крайової (АК).

В цей же період на окупованій німцями Волині, під час апогею найжорстокішої в історії людства війни, сталася чергова в історії українсько-польських відносин трагедія: в рамках взаємного, братовбивчого нищення загинули тисячі поляків і українців. Упівцями на Любомльщині були знищені і спалені польські села Воля Острівецька, Кути, Острівки, Землиця, Янківці, в яких по дослідженню письменника Івана Ольховського загинуло 1904 поляків [5].

З іншої сторони, від рук армії крайової були частково спалені села Радехів, Вижгів, Чмикос, Штунь, Полапи, Сокіл, Лисняки, Запілля, Рівне, Перекірка (нині с. Борове), Гуца, чимало хуторів, в яких загинуло 577 українців. Лише на Бабацівських хуторах поляками було спалено більше 50-ти житлових будинків зі всім майном. Аківцями були спалені і церкви у селах Висоцьку, Рівному, Запіллі і Полапах.

7 липня 1943 року на шосе Любомль – Шацьк, на північ від с. Згорани упівці влаштували засідку на німецьку автоколонну, яка рухалась у Шацьк. В цьому бою повстанці знищили декілька легкових і вантажних автомобілів, 41 німця, загинуло і 5 упівців. Четверо з них відомі, це Кушнір Володимир з с. Згорани, Оксентюк Іван з с. Заозерне, Чишій Лукаш з с. Власюки, Карпук Остап з с. Світязь.

10 серпня цього ж року повстанці влаштували засідку біля с. Нудиже на червону диверсійну групу. Потрапляли у засідки та піддавались обстрілу ці ж групи біля Головна та Скрипиць. Тричі вступали у бої з червоними партизанами, які базувались у с. Явірник, яке було біля с. Заболоття. Десятки полеглих були з обох сторін.

У вересні 1943 року стало відомо, що у прибузьких селах поляки палять хати і вбивають мирне українське населення. Тому чота з сотні «Ворона», вирушила в с. Терехи. Рухалися туди коли стемніло. Зайшовши в село, розмістилися в клуні, виставили пости. Та незабаром вартові почали доповідати сотенному про якийсь рух у селі. І тут несподівано по упівцях почався шквальний вогонь, від якого відразу ж загорілася клуня. Стало зрозуміло, що в сотні був зрадник і поляки чекали упівців.

Повстанці у цій нічній сутичці втратили трьох вояків: сотенного «Ворона», стрільців Дячука Миколу з с. Вишнів, Джаджу Володимира, з с. Радехів [10]. З цього поводу в штабі куреня був виданий наказ такого змісту:

«УПА Штаб 2 Курія «Буг»

Постій, дня 10 вересня 1943 р.

Наказ по 2 Куріні Ч.2.

1. Дня 6.9.43 р. загинув від польської кулі сотенний III сотні «Ворон», враз з двома повстанцями тої ж сотні. Честь полеглих вшанувати одно хвилевою мовчанкою.

2. Сотенний III сотні призначається чотовий «Чумак».

3. Новоприбулі підстаршини призначаються:

Десятник «Старий» до I сотні.

Вістун «Орих» до II сотні.

Десятник «Хмара» до III сотні.

Десятник «Воронець» до III сотні...

Слава Україні – Героям Слава.
Курінний «Павлюк» [2, 438].

У грудні 1943 року в районі Полапівських хуторів в сутичці з червоними партизанами загинули районний провідник ОУН Марчук Леонід, пс. «Гарбузенко», 1922 р.н., уродж. с. Бірки і його фурман стрілець з с. Запілля. В іншому бою з червоними партизанами в січні 1944 року в районі с. Заозерне загинула районний провідник Шацького РП ОУН (жіноча ланка), дочка священника з с. Гуща Хасевич Наталка, пс. «Біла», 1923 р.н. Вона була племінницею головного художника УПА Ніла Хасевича, пс. «Бей», «Зот». В збройній сутичці з «червоними» участь приймала чота «Горіха» (Лукашук Матвій, 1913 р.н., уродж. х. Ємище поблизу с. Видраниця Ратнівського р-ну). В бою Наталка була важко поранена, повстанці її змогли винести до найближчого хутора, але і там знайшли її партизани і добили [8].

3 липня 1944 року, коли Любомльщина була визволена від німецьких загарбників бойові дії повстанців зосередились проти радянської влади і військ НКВС і НКДБ.

В період з 10 вересня 1944 року по 25 вересня 1945 року співробітниками Головнянського РВ НКВС, з участю 98-го Любомльського прикордонного загону військ НКДБ і бійців винищувального батальйону було проведено 25 чекістських операцій проти формувань УПА. Було вбито 48 повстанців, 71 взято живими, затримано 499 чоловік, які ухилялися від призову в армію, 4 дезертирів, вилучено 23 автомати, 56 гвинтівок, 5 ручних кулеметів [10].

25 вересня 1944 року командир 2-го куреня УПА «Буг» Климчак Іван, пс. «Лисий», «Павлюк», був оточений ВВ НКВС в урочищі Оболочно поблизу с. Плоске Шацького району разом з повстанцями Камінським Дмитром, уродж. с. Кучани, 1909 р.н., пс. «Байда», «Голка», куди їх вивів агент РВ НКВС «Кучерявий». Під час бою Камінський Дмитро загинув, а Климчак Іван отримав важке поранення та невдовзі помер від ран. Тіло його було доставлено в Шацький РВ НКДБ та виставлено на шибениці в смт Шацьк. Залишки бригади командування УПА-Північ перейменовано в бригаду ім. Лисого [1, 321–322].

14 жовтня, на свято Покрови, 1944 року, неподалік с. Запілля відбувся бій упівців з підрозділом оперативно-військової групи (ОВГ) Головнянського РВ НКВС, в результаті якого загинуло двох повстанців – Домбровський Іван, пс. «Чорний», 1919 р.н., уродж. с. Відуди Турійського району, чотовий УПА і Шевчук Іван, пс. «Гарячий», 1921 р.н., уродж. с. Гороховище, ройовий УПА [1,261].

16 жовтня 1944 року, за доносом зрадника, стало відомо, що боївка СБ «Коваленка» дислокується в чагарнику серед болота в урочищі Довгий острів поблизу хутора Хомичі, що біля с. Самійличі. В ніч з 15 на 16 жовтня в цей район була послана РПГ (розыскная поисковая група) в кількості 25 чоловік в складі Головнянського РВ НКВС, з участю військ 98-го Любомльського прикордонного загону. О сьомій ранку відбулося збройне протистояння. Під час якого семеро повстанців потрапили в оточення. П'ятеро з них загинули в нерівному бою, серед них комендант боївки СБ Головненського РП ОУН Посельський Микола, пс. «Книжник», уродж. м. Любомля, Янчук Іван, пс. «Петренко» – референт пропаганди Шацького РП ОУН, уродж. Любомльського р-ну, Пономарюк Іван, пс. «Снігур», «Чупринка», уродж. Шацького р-ну, Корнелюк Лукаш, пс. «Коваленко» 1922 р.н., уродж. с. Штунь, Любомльського району – кущовий ОУН, з 1943 р. чотовий, згодом командир сотні УПА, далі ком. Запілля Шацького РП ОУН, випустив останню кулю у себе. Посельський Віталій, пс. «Горобець», 1927 р.н. уродж. м. Любомля був важко поранений і взятий у полон, а також був взятий у полон Шапран Василь, 1924 р.н., уродж. с.Хомичі [1, 355].

27 жовтня 1944 року в смт Головно 98-м Любомльським прикордонним загonom НКДБ був арештований Головачук Володимир, пс. «Чигиринчик», «Шковорода», 1921 р.н., уродж. с. Кучани, з липня 1943 року командир військової служби безпеки в сотні УПА «Чумака», після вишколу СБ ОУН в Карпатах (03-05. 1944), командир ВСБ в курені УПА «Лисого».

Володимир Головачук засуджений військовим трибуналом військ НКВС Волинської області разом з бойовиками «Кривоносом» та «Дунаєм» до страти через повішання. В лютому 1945 року, для залякування місцевого населення в центрі селища Головна біля приміщення НКДБ підготували шибеницю, зігнали місцеве населення, рідних і стратили [1, 213].

Жертви з боку радянських формувань невідомі, хоча вони були немалі. Так, 15 грудня 1944 року сотня «Чумака» (Яценюк Микола, 1916 р.н., уродж. с. Запілля) здійснила бій з енкаведистами в с. Туричани Вербського району. Енкаведисти в кількості до 50 осіб були розбиті, залишивши 8 вбитими, серед яких і начальник «істребительного батальйона», начальник паспортного уряду. Здобуто один кулемет «Дихтярова», 3 – ППШ, 1 – ППС, 2 гвинтівки. Бій тривав близько 2 годин, серед повстанців троє були легко поранені.

27 грудня цього ж року «Чумак» атакував станицю стрибків в с. Почапи. Під час короткого бою трьох стрибків було вбито, поранений дільничний міліціонер Поліщук, здобуто 3 гвинтівки. Загинув і один повстанець.

2 лютого 1945 р. енкаведисти натрапили на сліди одного відділу УПА, стягнули свої місцеві сили під Паридубський ліс, де знаходилася боївка УПА ком. «Ігоря» (Кисіль Іван, 1918 р.н., уродж. с. Забороль Луцького р-ну) в складі сотень «Нерозлучного» (Штандер Онуфрій, 1923 р., уродж. с. Вілиця, Шацького району), «Чумака» та боївок Головнянського і Матіївського районів. Ворога, що наступав з двох сторін, відбили, після чого енкаведисти відступили. Дізнавшись, що ворогові йде з двох сторін сильна підмога, ком. «Ігор» дав наказ відступати. Під час півторагодинного бою енкаведисти понесли втрати в кількості 27 чоловік, серед яких - двоє офіцерів і невідоме число поранених. Повстанці не мали жодних втрат [3, 538–539].

Тільки в період з 1 січня по 1 травня 1945 року у Волинській області енкаведистами було проведено 1125 чекістсько-військових операцій проти упівців і оунівського підпілля, під час яких було вбито 2464 повстанців і 50 членів ОУН.

27-28 березня 1945 року у бою з ОВГ Головненського РВ НКВС в районі сіл Стара Гута і Кіззя загинуло троє повстанців. Серед них Мохнюк Василь, пс. «Верба», уродж. м. Любомля, 1923 р.н., з весни 1943 року к-р сотні УПА, пізніше надрайонний провідник ОУН Заболотівського, Шацького, Головненського і Любомльського районів, Чабан Іван, пс. «Чорний», уродж. с. Стара Гута, з весни 1943 року чотовий УПА, пізніше районний провідник ОУН Головненського району, Рехнюк Степан, пс. «Сич». 1923 р.н., уродж. с. Мизове Старовижівського району, ройовий УПА.

А ось спец донесення партійних органів: «На території Головнянського району між селами Масловець і Головно 18 січня 1946 року близько 21. 00. невідомими особами з автомата був тяжко поранений народний суддя цього ж району Артеменко Микола Макарович, який від отриманих ран помер о 4 годині 15 хвилин ранку 19 січня.

Попередньо слідством встановлено:

18 січня Артеменко проводив загальні збори селян с. Масловець по питанню виборів делегата на обласну нараду сільського активу.

Після зібрання Пикалюк Марко Степанович, кулак, 1895 р.н., житель с. Масловець, запросив Артеменка до оселі Бурчака Дементія Яковича по вечеряти. Після чого, Пикалюк Марко випровадив Артеменка за село і повернувся додому...

Пикалюк Марко затриманий, ведеться слідство, результати повідомимо додатково» [2, 357].

З довідки керівництва 81-ої стрілецької дивізії внутрішніх військ НКВС Українського округу про організаційну структуру оунівського підпілля від 6 лютого 1948 року дізнаємося, що в Любомльському районі надрайонним проводом є «Бандура», в складі якого є 5 чоловік.

В підпорядкування «Бандури» входять: районний провід «Панок» (Полезнюк Микола Лукашович, 1922 р.н., уродж. Штунь Любомльського р-ну) - 6 чоловік, Головнянський район – районний провід «Биков» (Богдан Сергій Кіндратович, 1921 р.н., уродж. с. Куснище Любомльського р-ну) – 8 чол. Заболотівський районний провід «Луї» (Потапейко Лука Іванович, 1918 р.н., уродж. с. Любохини Старовижівського р-ну) – 3 чол. [1, 622].

На початку 50-х років боротьба повстанців проти радянської влади продовжувалась. 29 жовтня 1950 року, за доносом зрадника, в район хутора Турівка Гутської сільської ради Старовижівського району, на ймовірне перебування повстанців по тривозі вирушає

оперативно-військова група Заболоттівського РВ МДБ. В склад якої входили оперуповноважений лейтенант Владіміров, лейтенант Капітонов, старший сержант Алексєєв і ще семеро бійців. Вирушили на автомобілі, який залишили на достатній відстані від згаданого хутора. Метрів зо двадцять, не доходячи до хліва, пролунала команда «окружить дом!» Рядовий солдат татарин Сафін Василь Нуревич, з кулеметником зробили засідку в кущах, недалеко від хати. Вечір. 23 година. В хаті у вікні мерехтів вогник. Вікна не були завішані. Було видно як ходять часовий. Коли він попадав на світло у вікні, було видно, він озброєний. Перша автоматна черга. Сафін і кулеметник Дідур Олександр відкрили вогонь в напрямку протилежної стіни будинку, щоб не дати можливості втекти... Взлетіла освітлювальна ракета і було видно, як між клунею і хлівом прошмигнуло п'ять тіней. Невдовзі все затихло. Було чути тільки чийсь стогін. Коли підійшли, то побачили пораненого сержанта Некрасова, і ще одного рядового бійця, старший сержант Алексєєв був мертвим. З повстанців був один вбитий і поранена дівчина, яка бігла за ним.

Виявилось, у хаті Головій Ликери Север'янівни перебувало шестеро повстанців. П'ятером яким вдалося вислизнути з оточення.

Поранених і вбитих невдовзі погрузили на кузов автомобіля. Куди і положили поранену доньку Головій Ликери – Євгенію, яка була зв'язковою УПА і від отриманих ран померла через декілька днів у лікарні. Вбитим повстанцем виявився Богдан Сергій Кіндратович [2, 245], пс. «Бик», «Биков», «Євген», «Чорний», 1921 р.н., уродж. с. Куснище. З літа 1941 року служив в українській допоміжній поліції, з кінця 1942 р. член ОУН, перейшов на нелегальне становище. З березня 1943 року чотовий у сотні УПА «Чумака». Згодом провідник Камінь-Каширського РП ОУН. З жовтня 1947 року референт СБ Головніньського РП ОУН, діяв в селах Куснище, Полапи, Згорани, Сокіл. З 1948 року провідник Головніньського РП ОУН, з 1949 р. провідник Любомльського надрайонного проводу ОУН [1, 131]. Був в УПА і батько Сергія – Богдан Кіндрат Хомович, пс. «Герой», 1902 р.н., уродж. с. Куснище. З літа 1943 р. ройовий в сотні УПА «Чумака». У серпні 1945 р. був арештований ОВГ Головніньського РВ НКВС, засуджений військовим трибуналом на 25 років у виправно-трудоий табір з позбавлення прав на 5 років. Не оминула репресії і дружина Богдана Кіндрата – Богдан Юстина Сергіїна і донька Тетяна. За участь чоловіка і сина в УПА заслання вони відбували в Російській федерації у Кіровській області, Шестаковському районі. Находячись на спецпоселенні вони влітку 1945 року здійснили втечу. Весною 1946 року були арештовані і засуджені Шестаковським народним судом на 5 років виправно-трудоих таборів. Міру покарання відбували в Слободському районі Кіровської області... [2, 264–265].

В автобіографії, 10 листопада 1948 року, Сергій Богдан писав про свій бойовий шлях в УПА слідує: 25 травня 1943 року біля с. Городно відбувся бій з німцями, знищено 4-х жандармів і німців; 12 липня 1943 року біля с. Нудиж відбувся бій з червоними партизанами, знищено понад 100 більшовиків, біля сіл Сукачі і Стара Гута знищено понад 40 червоних партизан; у вересні 1943 року біля с. Бірки бій з польською боївкою АК; 17 липня 1944 року в районі с. Заболоття відбувся бій з червоноармійцями, знищено понад 50 фронтовиків, після цього бою Сергія стали називати Героєм; 5 грудня 1944 року з власної ініціативи зробив напад на червоних фронтовиків у Свинарському лісі Вербського району, знищено 18 осіб, здобуто 2 кулемети, 3 гвинтівки, 8 фінок; 24 грудня 1944 року в лісі Маціївського р-ну відбувся бій з прикордонниками НКДБ, знищено 35 осіб; в серпні 1945 року оперував в Головніньському і Любомльському районах, знищено 40 червоноармійців, здобуто автомобіль з військовими речами, взято у полон офіцера і шофера, після чого з п'ятьма повстанцями приїхали в с. Підгородно до сільської управи, де знищили 5 стрибків, серед них і одного емгебіста, здобуто 1 німецький кулемет, 24 гвинтівки, набої та забрали всі документи з управи. Всі вище згадані бої були упівцями виграні [7].

В листопаді 1951 року біля с. Вижгів, в схроні, щоб не здатися живими, покінчили з життям Кухарук Олександр, 1924 р.н., уродженець с. Штунь, пс. «Чорний», «Аркадій» – провідник ОУН Оваднівського району і Петро Ющук. Через агента МДБ, який працював лісником у с. Вижгів 5 листопада було передано молоко зі спец препаратом «Нептун»,

помітивши дію отрути, застрілилися в схроні в урочищі Їжувка. Кухарук Олександр посмертно нагороджений наказом ГВШ УПА ч. 1/52 від 20.06.1952 р. Бронзовим Хрестом Заслуги.

8 листопада цього ж року в схроні с. Вижгів співробітники НКВС затримали зв'язкову УПА Шишелу Надію. Інша повстанка, щоб не потрапити в полон живою, вистрілила в себе, але куля виявилася не смертельною. Це була сестра Петра Ющука – Ганна (пс. «Соломія», «Мала»). Через два дні після поранення вона померла в лікарні с. Овадно [6].

23 листопада 1951 року під селом Рогові Смоляри в урочищі Ріг в останньому бою з енкаведистами героїчно загинули Синчук Лукаш, 1925 р. н., пс. «Юрко», командир КБ ОУН, Маляс Василь, 1925 р.н., обоє з с. Полапи, Клюка Михайло, пс. «Голуб» з с. Запілля, Васейко Іван, пс. «Хижак», 1920 р.н., уродж. с.Підгордно, Пасальський Юрій, пс. «Орлик», «Юрко», 1923 р.н., уродж. с.Острівок Володимир-Волинського району.

За інформацією зрадника, внутрішнього агента МДБ «Петренка», в район розташування вояків УПА по тривозі прибули енкаведисти Головнянського РВ НКВС, НКДБ. Зав'язався бій, в результаті якого вояки УПА змушені були відійти, залишивши на полі бою вбитими Івана Васейка та Юрія Пасальського, а інші троє були оточені. Щоб не потрапити в полон, повстанці Синчук Лукаш, Маляс Василь, Клюка Михайло з вигуком «Слава Україні!» позбавили себе життя останніми кулями [9].

9 липня 1952 року секретар Волинського обкому КП(б)У І. Грушецький звітував секретареві ЦК КП(б)У Л. Мельникову про ліквідацію групи ОУН на чолі з надрайонним провідником Чехурою Пилипом, (пс. «Старий», «Смішко», «Андрій», «Семенко», 1914 р.н., уродж. с. Запілля), яка діяла на території Головнянського району. В документі зокрема йшлося мовою оригіналу: «КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (більшовиків) УКРАЇНИ

ВОЛИНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КОМІТЕТ

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

СЕКРЕТАРЮ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМИТЕТА КП(б) УКРАИНЫ

Товарищу МЕЛЬНИКОВУ Л.Г.

ИНФОРМАЦИЯ

На территории Головнянского района Волинской области с 1943 года действовала банда ОУН, возглавляемая районным «проводником» Чихура по кличке «Старый». К настоящему времени органами МГБ эта банда полностью ликвидирована – убито шесть бандитов, в том числе и ее главарь Чихура.

При проведении операции по ликвидации этой банды один бандит был захвачен живым, а двум бандитам – Романюку и Федончуку удалось скрыться, после чего они бежали в Днепропетровскую область, где некоторое время работали на ферме колхоза им. Карла Маркса, Никопольского района, а 6 апреля с. г. вновь появились на территории Волинской области, где и были арестованы.

На следствии арестованные бандиты назвали большое количество участников ОУН и бандпособников. После проверки их показаний областным Управлением МГБ арестовано дополнительно 12 наиболее активних оуновцев и бандсвязных, среди которых оказались счетовод колхоза «Червоний партизан» Мохнюк Марк, кладовщик того же колхоза Галазюк и председатель ревизионной комиссии колхоза им. «Правда» Сущик. Остальные – рядовые колхозники, бывшие середняки.

Ликвидированные и захваченные бандиты при помощи завербованных ими лиц совершали террористические акты над советскими активистами, грабили колхозы и кооперативные магазины, совершали поджоги колхозного хлеба и др. имущества. Разрушали телефонную связь, распространяли среди населения антисоветские националистические листовки и проводили другую вредительскую работу.

Летом 1951 года этими бандитами были убиты в селе Мшанец уполномоченный райкома КП(б)У, зав. торговделом Головнянского райпотребсоюза тов. Скачер и повешен сторож колхоза. В том же году ими был убит председатель колхоза «Червоний партизан» Головнянского района Мохнюк Костантин, до этого имевший с ними активную связь, которого они заподозрили в связях с органами МГБ.

В том же году этой бандой были ограблены 4 магазина сельпо на сумму около 100 тысяч рублей.

В 1950 году в с. Биличи Луковского района Волынской области этими же бандитами была создана молодежная националистическая организация в количестве 14 человек под названием «МОН», которая в 1951 г. органами МГБ была ликвидирована.

Являясь активными связными ликвидированной банды, ныне арестованные Мохнюк Марк, Галазюк и другие для снабжения бандитов похитили в колхозе «Червоний партизан» 15 центнеров хлеба, систематически получали от бандитов и передавали другим бандсвязным и пособникам оуновскую переписку, грипсы, приобретали для бандитов одежду, укрывали их в своих надворных постройках, снабжали бандитов продуктами питания, получали от бандитов антисоветскую литературу и листовки, которые распространяли среди населения.

Кроме личного оружия убитых бандитов, у арестованных бандитов и их пособников изъято один ручной пулемет, три автомата, 15 винтовок, 2 пистолета, 1 гранату, патроны, антисоветскую националистическую литературу, переписку и награбленные ими промтовары»[3, 742–744].

Сотні повстанців Любомльського краю загинули за волю України, багато з них було ув'язнено на довгі роки в сталінські табори, а також члени їх сімей, і ті, хто був змушений ділитися останнім куснем хліба з людьми зі зброєю.

Боївка УПА, фото кінця 1940-их рр.

У верхньому ряду: Клюка Михайло, пс. «Голуб», Синчук Лукаш, пс. «Юрко», Васейко Іван, пс. «Хижак», Чехура Пилип, пс. «Старий».

Нижній ряд: Михальчук Ігор, пс. «Левченко».

Богдан Сергій, пс. «Биков», фото кінця 1940-их рр.

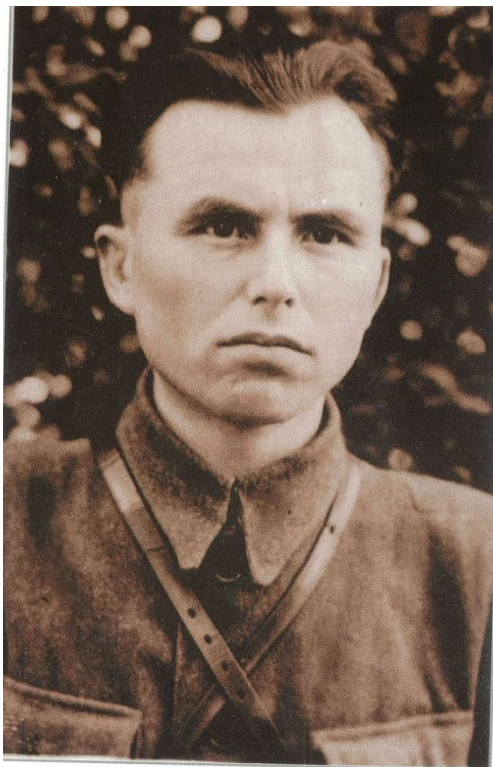
Хавхун Петро, пс. «Байда», фото кінця 1940-их. рр.

Синчук Лукаш, пс. «Юрко», фото кінця 1940-их рр.

Боївка УПА, фото кінця 1940-их рр.
Богдан Сергій, пс. «Биков», Васейко Іван, пс. «Хижак», Михальчук Ігор, пс. «Левченко».

Чехура Пилип, пс. «Старий», фото кінця 1940-их. рр.

Чехура Пилип, посмертне фото. 10 листопада 1951 р.

Джерела та література:

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Торонто-Львів, 2014. 1072 с.
2. Лазарук В. Світязь. Т. II. Луцьк, 2017. 448 с.
3. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. Київ, 2005. 840 с.
4. Новак О. УПА. Сторінки історії. Роздуми. Рівне, 1992.

5. Ольховський. Кривава Волинь. Київ, 2008. 248 с.
6. Остапюк О. Вони боролись за незалежність. *Наше життя*. Любомль. 19.10.2002.
7. Остапюк О. Вони загинули в боротьбі за незалежну Україну. *Наше життя*. Любомль. 13.10.2021.
8. Дзей М. Забута могила. *Наше життя*. Любомль. 8.02.2001.
9. Дзей М. Трагічні сторінки Любомльщини. *Наше життя*. Любомль. 22, 27, 29.04.2000.
10. Дзей М. Любомльщина в боротьбі за самостіну Україну. *Наше життя*. Любомль. 6, 11.07.2013.
11. Дзей М. Забуті повстанці нашого краю. *Наше життя*. Любомль. 13.01.2022.
12. Дзей М. З історії повстанської боротьби. *Наше життя*. Любомль. 15.09.2022.
13. Дзей М. З історії повстанської боротьби. *Наше життя*. Любомль. 13.10.2022.

УДК 94(477.82)

Дзей Микола (м. Любомль)

ЛЮБОМЛЬСЬКА ШЕВЧЕНКІАНА

9 березня минуло 209 років від дня народження українського генія, символу України Тараса Григоровича Шевченка.

Здавна Великого кобзаря шанували на нашій землі, ще на початку ХХ століття, коли наш рідний край був у складі Російської імперії, в Любомлі діяв український аматорський гурток, в репертуарі якого переважали твори українських класиків, а неодмінним атрибутом для оформлення сцени був портрет Тараса Шевченка

З наближенням військових дій в роки Першої світової війни російська влада, відступаючи, у 1915 році насильно переселяли українське населення вглиб Росії по різних губерніях держави. Але будучи у вигнанні, любомльчани і в таких умовах брали активну участь у місцевій самодіяльності. Зокрема, участь у Золотоноському аматорському гуртку в Полтавській губернії відкрила шлях до професійної сцени Наталії Ужвій, а в іншому, сусідньому місті Гадячі наші земляки брали також участь у народній самодіяльності.

Коли на окупованій австро-угорсько-німецькими військами Волині українські січові стрільці почали організовувати народні школи, четар УСС Микола Саєвич у листі-звіті писав: «Від 14 лютого по 20-те я об'їжджав околиці Любомля, від 21-го по 28-ме лютого – села вздовж Бугу. Я переконався, що багато населення під натиском російської влади та війська, що відступає, покинуло свої оселі й виїхало в Росію. Залишилися переважно жінки, діти та чоловіки старшого віку, їх забирають до обозів, до нагляду худоби та інших робіт. З деяких місцевостей мало хто втік, а є багато сіл, де нема жодної душі...

...Про історію, розвиток нашого народу мають дуже слабкі відомості, їх джерелом є усна словесність... Стрічав я деяких, що чули про Шевченка, Хмельницького, Мазепу, а багато знають, як далеко сягають границі України, котру називають Малоросією.

...Більша національна свідомість є між населенням над Бугом. Тут я чув вислови від мужиків: «Запевніть нас, що москаль вже сюди не вернеться або що не буде знущатися над нами, тоді ми навіть з жінками виступимо проти нього. Коли б українці з обох сторін були вільні, то ми знали б, що нам робити».

Так, у 1916-1918 навчальних роках у Любомлі і волості працювали організовані комісаріатом УСС українські народні школи. В місті одна із шкіл розмістилася у приміщенні колишнього двокласного сільського училища. Біля входу в школу над ганком висів великий портрет Тараса Шевченка, поруч – флагшток із синьо-жовтим прапором. Інтер'єр класу також прикрашали репродукції портрета Великого кобзаря.

Після війни українське населення повернулося на рідні землі, але після Ризького мирного договору (1921 рік) це вже була Польська держава. В Любомлі у 1922 році відродився місцевий аматорський гурток. Активними учасниками його були Анастасія Гусева, Іван і Парасковія Оліферовичі, Олександр Сацюк, Петро Мусієвич, Михайло, Сергій, Марія, Семен, Ольга, Юлія Шидловські, Парасковія Ужвій, Гавриїл і Марія Чуні, Іван Сидорук, Наум Вихор з Куснищ. Згідно з розпорядженням Волинського воєводи від 29 січня 1924 року в місті був

проведений обшук у членів і прихильників УСДП (Українська соціал-демократична партія). Під час обшуку в Петра Мохнюка була конфіскована книга Степана Рудницького «Україна – наш рідний край», а в Юхима Мусієвича «Кобзар» Тараса Шевченка.

У 1927 році в любомльському аматорському гуртку приймало участь понад тридцять чоловік. Керували самодіяльними артистами Василь Трофимович та Іван Сидорук. У колектив влилася молода талановита молодь. Серед них Василь і Анастасія Мохнюки, Михайло Пікульський, Володимир Патієвич, Микола Колядинський, Федір, Семен, Ірина, Галина Трофимовичі, Василь Богатєвич, Іван і Оксана Оліферовичі, Афанасій і Тетяна Ужвії, Яків Смітюх, Софія Калішевич, Сергій Шидловський, Марія Скрипицька, Степан Ризенко, Федір Булавка, Віра Смітюх, Радіон, Варя, Ольга, Марія Семеновичі, Олексій і Андрій Сацюки, Євгенія Дроздович, Євгенія Старкевич, Олексій Посельський. У репертуарі гуртківців великою популярністю і успіхом користувалася п'єса Тараса Шевченка «Невільник», з якою вони виступали й у деяких селах Любомльського повіту. У грудні 1929 року польською владою десять учасників, аматорів сцени, були арештовані за приналежність до КПЗУ і шестеро з них були засуджені на різні роки тюремного ув'язнення. Керівники самодіяльності Іван Сидорук і Василь Трохимович також притягалися до кримінальної відповідальності. Узагалі, в цей період, щоб аматорам сцени поставити для загального перегляду будь-який твір української класики, необхідно було в польської влади отримати дозвіл, тобто, на тексті драматичного твору мала бути печатка цензора.

12 березня 1933 року з ініціативи любомльського ВУО (Волинське українське об'єднання) в Георгіївській церкві відбулася урочиста панахида по Тарасу Шевченкові. На панахиді були присутні представники відділу ВУО в повному складі на чолі з Борисом Паторжинським, представники Повітової Ради Безпартійного Блоку та представники Любомльського самоуряду. Панахиду відправив священник Микола Мікульський.

В другій половині 1930-х років любомльський аматорський гурток стали називати «Шевченківська академія». Колективом став керувати регент хору церкви Пречистої Богородиці в Любмлі Леонід Пашкевич. Прийшли молоді обдарування такі як Лідія Мусієвич, Рая Булавка, Марія Мусієвич, Зоя Дроздович, Галя Гоцалюк, Євгенія Мусієвич, Люба Пушкарська, Віра Нащоцька, Оля Сацюк. Аматори сцени для мешканців краю організовували вистави, відзначали роковини Тараса Шевченка, Симона Петлюри тощо.

Образ Великого Кобзаря в 1930-х роках створювали й самодіяльні художники. До наших днів зберігся, портрет Тараса Шевченка, написаний олією в чорно-білих тонах талановитим митцем, любомльчанином Віталієм Пікульським. Портрет був виконаний з репродукції фотографії Генріха Денґера, якого він зробив у Санкт-Петербурзі у 1859 році, а пізніше його перезнімки було покладено в основу загальновідомих художніх портретів Тараса Шевченка роботи багатьох живописців, з яких робили репродукції як поштових листівок, так і плакатів.

Такий же портрет знаходився і в сім'ї розстріляного німцями в 1943 році Мохнюка Петра Кіндратовича, який очолював «Повітком КПЗУ в Любмлі», коли місто, як і вся Волинь були у складі Польської держави.

Більш доступнішими і поширенішими для місцевого населення, зрозуміло, були різноманітні репродукції, а також література з творами Тараса Шевченка. Саме з плакатів країни робили картини для оздоблення своєї оселі і для збереження шани до Великого Кобзаря. Деякі народні умільці образ Великого Кобзаря створювали і у традиційний волинській вишивці. Зокрема, жителька села Камяниця, яке було колись біля села Підгородно, в 1928 році вишила на лляному рушнику хатину, дівчину і хлопця, що тримає за повід коня, є й такий напис: «Тарас Шевченко коня виде». Нині цей експонат зберігається в краєзнавчому музеї.

Коли 18 листопада 1938 року в Шацьку польською поліцією при спробі затримання були застрілені члени КПЗУ Яким Гінайло і Куьма Терета на їх явочній квартирі в Сави Шамука під час обшуку був виявлений «Кобзар», про це у своєму рапорті доповідав Любомльський повітовий комендант поліції.

Восени 1939 року, коли в Любомлі встановлювалася «совєтська» влада назви вулиць польського періоду перейменовувалися на радянські. Мешканці старовинної вулиці Бісильовської назвали свою вулицю Шевченка, так і до нині назва ця збереглась. А після другої світової війни, коли в нашому краї організували колгоспи, у селі Олеськ господарство назвали ім. Тараса Шевченка.

В березні 1940 року, з ініціативи вчителів любомльської української школи організували святкування роковин Шевченка. Хор старших класів під керівництвом вчителя німецької мови та співів Дмитра Чмира виконав декілька творів поезії Т.Шевченка. Біографію Великого Кобзаря розповів вчитель історії Євген Ящук, а під керівництвом вчителя української мови Зелінського Бориса Антоновича учні Павло Матчук з Запілля і Леонід Марчук з Борок декларували вірші з «Кобзаря». Особливо тепло глядачі зустріли виступ талановитої ораторки Галини Мікульської, яку двічі визивали «на біс» за декламування Шевченкової «Катерини». Святкування відбулися в центрі міста в кінотеатрі ім. Чапаєва. Зал був переповнений.

Створювала образи в театрі і кіно за творчістю Тараса Шевченка Народна артистка СРСР наша видатна землячка Наталія Михайлівна Ужвій. Зокрема, ролі Оксани («Гайдамаки»), Стехи («Назар Стодоля»), а також роль Ярини зіграла у кінофільмі «Тарас Шевченко» в 1951 році. В 1935 році в Харкові був встановлений пам'ятник Великому Кобзареві, де для образу Шевченкової Катерини скульптору Матвію Манізеру позувала також Наталія Ужвій. У 1984 році Наталії Михайлівні було вручено Державну премію УРСР ім.Т.Г.Шевченка. Шевченківською премією в 1986 році було відзначено колектив митців, за архітектурне рішення села Вузлового Радехівського району, Львівської області, серед яких був і наш земляк з селища Головне Оксентюк Іван Євтухович.

У відомого українського оперного співака (тенор), Народного артиста України, професора, завідувача секції народнопісенного виконавства Київського національного університету культури і мистецтв любомльчанина Святослава Михайловича Пікульського у репертуарі є ціла сольна програма, а це понад двадцять творів поезії Тараса Шевченка покладені на музику різних композиторів. Зокрема, такі твори, як «Три шляхи», «Доле де ти!», «Як мені не журитися» (муз. Якова Степового), «Огні горять», «Мені однаково» (муз. Миколи Лисенка), «Чого мені так тяжко» (муз. Григорія Алчевського), «За думою дума роєм вилітає» (муз. П. Старкова), «Зоре моя вечірняя» (муз. народна) та інші. У 1997 році Святослав Михайлович згадував: «Пам'ятаю, що у нашій старій хаті завжди висів портрет Тараса Шевченка і з самого початку моєї свідомості у цьому портреті було щось дуже близьке. Нерідко під час звичайної хатньої роботи мені доводилось чути від батьків тихеньке «Думи мої», або «Реве та стогне».

На творчих звітах у 2004 році твір «Реве та стогне Дніпр широкий» на слова Тараса Шевченка у виконанні хору працівників освіти Любомльського району під керівництвом Марії Залевської у глядачів викликав хвилю емоцій. Присвятили свої вірші Великому Кобзарю наші земляки: поетеса Ніна Горик і письменник Василь Гей. У збірці «Вересень» 2009 року Ніна Горик Тарасу Шевченку присвятила вірші «Він іде», «Молитва за Тараса Шевченка», «Звучить поезія Шевченка», а Василь Гей в альманасі «Світязь» цього ж року опублікував свою статтю – роздуми про творчість генія «Наближення до таємниці Шевченка».

Біженці м. Любомль у м. Гадяч Полтавської губернії в аматорському гуртку.
Фото 1916 року.

Учні української народної школи на уроці в с. Нудиже.
Вчитель – Василь Лучинський. Фото 1917 року.

Учні української народної школи в м. Любомль під час занять. 28.09.1916 р.
Вчителька – Савина Сидорович. Фото М. Угрин-Безгрішного.

Любомльський український аматорський гурток
на постановці вистави Т.Г.Шевченка «Невольник». Фото 1927 року.

Любомльська Шевченківська академія. Фото 1937 року.

В. Пікульський «Тарас Шевченко», олія, 1930-ті роки.

Джерела та література:

1. Грушка Є. Січові стрільці на Волині. *Волинь*. Луцьк, 10.01.1992. С. 3.
2. Пясецький В. Духовне пробудження. *Волинь*. Луцьк, №34. 1991. С. 4.
3. Дзей М. «... Мене змалку хвилювала пісня...». *Наше життя*. Любомль, 11.06.1997.
4. Дзей М. Любомльська шевченкіана. *Наше життя*. Любомль, 28.05.2014.

УДК 94(477.82)«19»

Дзей Микола (м. Любомль)

ШТРИХИ ПРО НЕПРОСТІ РОКИ ОКУПАЦІЇ

8 грудня 1963 року у всесоюзній профспілковій газеті «Труд» був опублікований матеріал «Они укрылись в Филадельфии», про винищення в Любомлі громадян єврейської національності в період Другої світової війни спеціального кореспондента Ю.Васильєва. Головним ватажком банди в статті постав 22-річний Ковальчук Сергій і його менший 17-річний брат Микола. Ковальчук – старший у війну був замісником коменданта поліції, а Ковальчук-молодший в поліцію вступив в 1943 році. В 1944 обоє подалися на Захід разом з відступаючими німецькими військами. Потім знайшли собі притулок в США, у Філадельфії. В кінці московського матеріалу згадуються ще декількох німецьких чиновників окупаційного Любомля, але вони проходять повз увагу. Головні ж бандити -Ковальчуки, особливо старший, Сергій... [1].

Ця ж стаття була перекладена і надрукована 19 грудня 1963 року в любомльській районній газеті «Радянське життя»[2]. Даний матеріал у двічі доповнений місцевими партійними ділками. Але ж без аргументованих фактів, а лише пропаганда.

28 листопада 1967 року в любомльській районній газеті «Радянське життя», друкується стаття В. Горнича з таким заголовком «Вони заховалися за океаном...». Матеріал присвячений членам КПЗУ, які були розстріляні німцями в Любомлі в період Другої світової війни за нинішнім будинком культури, їх урочистому перепохованню на православному цвинтарі, а також охоплює тему розстрілів євреїв у Бірківському яру. Знову головні злочинці – комендант поліції Йосип Приказюк, його заступник Сергій Ковальчук з братом Миколою. Як і у минулій статті, так і в цій, більше пропаганди, фантазій, аніж аргументованих фактів.

Але є і один цікавий епізод: «Восени 1942 р. – розповідав у 1964 році житель с. Скиби Іван Степанович Козел, – мене разом з іншими мешканцями села німецькі поліцаї вигнали до цегельного заводу і змусили викинути із ями останки землі. Таких ям було три. Незабаром ми почули гавкання собак. А через кілька хвилин побачили колону євреїв у сто чоловік під охороною поліцаїв з вівчарками. Перед розстрілом поліцаї виводили з колони по десять чоловік, підводили до ями, заставляли роздягатися, а потім німець розстрілював їх у потилицю. Розстріл тривав близько двох годин. Я знаходився в той час під скиртою соломи, метрів за 30–40. Пізніше поліцаї звелів нам засипати яму. Підійшовши до неї, я побачив, що серед розстріляних були ще живі. Вони стогнали, ворушились, а поліцаї в той час спокійно вантажили речі вбитих. Розстрілами керували німці та комендант поліції Приказюк, його заступник Ковальчук...» [4].

Єдине прокоментую – з вівчарками євреїв конвоювали німці, в яких була кінологічна служба. З колони євреїв виводили також німці, а вантажили майно вбитих дійсно поліцаї, які брали участь в оточенні місця страти. І керували розстрілом, дійсно німці, а не Приказюк і Ковальчук – це вже очевидна дописка пропагандистів.

У 1976 році Любомльським райкомом партії у місті і районі були проведені збори з вимогою притягнення до кримінальної відповідальності С.Ковальчука. У переповненому залі районного будинку культури на всю ширину балкона висів великий лозунг «Людська совість і нетлінна пам'ять вимагають злочинцям відплати»...

«До яких пір убивця буде жити на свободі? Віддати його до рук правосуддя, вернути його у ті місця, де його знають як ката і вішателя!» - такі вимоги поставили на масових зборах жителі волинських сіл Гуща, Забужжя, Грабово, Світязькі Смоляри. До них приєдналися люди і з інших населених пунктів. У американське посольство в Москві посипалися колективні

листи і заяви, під якими поставили свої підписи понад півтори тисячі чоловік лише з Любомльського району – так писав у своїй статті «Інтерв'ю з американськими юристами» лауреат республіканської премії імені Ярослава Галана П.Шафета.

Редакція «Радянської Волині» одержала копії листів, що надсилали в посольства США волиняни, серед них Давид Немец з Любомля, ветеран війни, сестра і його близькі загинули в Любомльському гетто, писав і шахтар з Нововолинська Микола Шимчук, якого батька і матір розстріляли поліцаї.

Опубліковані у цьому ж матеріалі П. Шафети записані американськими юристами розповіді Петра Антоновича Котовича з Любомля, Якіма Сіловича Ярмолюка з с. Згорани, Дем'яна Марковича Федчука аж з Кубані, Герасима Капітоновича Коцури, Олександра Сидоровича Трофимовича, Олександра Олександровича Волошкевича з Любомля, який чув у сутінках 1 жовтня 1942 року голос поліцай Якуба Роговського, «шуцмани» тягли стару жінку з гетто, а вона йти зовсім не могла, тому Роговський вистрілив з гвинтівки їй у потилицю [5].

22 травня 1976 року Міністерство закордонних справ Радянського Союзу вручило посольству США в Москві слідуючу ноту (мовою оригіналу):

«Министерство иностранных дел Союза Советских Социалистических Республик, ссылаясь на свою ноту посольству Соединенных Штатов Америки от 7 мая 1976 г., считает необходимым заявить следующее.

Американские власти попрежнему уклоняются от удовлетворения законного требования о выдаче военного преступника Ковальчука С. Д. и продолжают предоставлять ему убежище в США.

Между тем властям США хорошо известно, что Ковальчук непосредственно участвовал в массовом истреблении мирных советских граждан на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории Вольнской области. Материалы о совершенных Ковальчуком злодеяниях были переданы органам юстиции США.

Совершенно очевидно, что укрывательство Ковальчука несовместимо с международно-правовыми положениями, согласно которым военные преступники должны передаваться для суда над ними и наказания в те страны, на территории которых они совершили свои преступления.

Советская сторона настаивает на том, чтобы Соединенные Штаты приняли наконец меры к незамедлительной выдаче Ковальчука советским властям для предания его суду за совершенные тягчайшие преступления против человечности».

Розслідування справи в США розпочалося у вересні 1976 року, для цього ж на Волині і в Любомлі побували американські юристи, котрі зустрілися з деякими свідками, зробили відеозаписи їх свідчень. Редактором обласної газети «Радянська Волинь» Полікарпом Шафетою були опубліковані в березні 1976 року великі матеріали на цю тему, зокрема: «Відлуння незабутих трагедій», «Інтерв'ю з американськими юристами»[6]. Але в цих матеріалах, які я уважно проаналізував, не було практично жодного аргументованого звинувачення проти Ковальчука. А в першу чергу необхідно було б звинувачувати головних дійових осіб, під чією командою чинилися злочини в Любомлі і районі. Це Бернхард Угде – окружний гебітскомісар (по місцевому «Хмурий»), його заступники, Штользембург – шеф німецької жандармерії, а потім їхні прислужники, зокрема деякі «активні» українські поліцаї. Радянська пропаганда зробила з Ковальчука головного ката в Любомлі. Після війни українських поліцаїв, тих хто залишився на Батьківщині, було ув'язнено на 25 років таборів, а їхні родини були депортовані на 10 років каторги у віддалені райони Радянського Союзу. Для «советів» неважливо, чи були у них руки заплямовані кров'ю, чи ні, всім однаково по 25 років тюрми. Всього в українській допоміжній поліції в Любомльській окрузі служило близько 200 чоловік.

Досліджуючи цей матеріал, зустрічаючись з багатьма старожилами, очевидцями тих подій, людьми які знали Ковальчука, знали інших поліцаїв, можна зробити висновок: Ковальчук відкрито нікого не вбив, на це знаходились, як розповідали люди, «дурніші»... Частіше свідки називають прізвища поліцаїв Павла Булавку («Марценька») і Якова Роговського («Прус»), як таких, які відзначалися особливою жорстокістю, грубістю, цинізмом. Вони не тільки відкрито, прилюдно вбивали євреїв, не дивлячись на їх вік, чи це були діти,

жінки, чи літні люди, але й били своїх земляків-українців. В 1943 році цим поліцаям вояки УПА спалили хати, а 1944-му, коли німці з Любомля відступали на захід, вони опинилися в Канаді.

8 червня 1986 року в республіканській газеті «Радянська Україна» (11 червня цього ж року цей же матеріал був передрукований в газеті «Радянська Волинь») у статті опублікований лист до редакції написаний Ковальчук Раїсою Дмитрівною. Матеріал називається «Не забудемо, не простимо», у вступній частині якого йдеться:

«Нацистським воєнним злочинцям немає прощення, їх злочинам проти людства й людяності немає строку давності!» – такий лейтмотив численних листів читачів, які надходять до нашої редакції. В ім'я торжества справедливості й законності, перед судом повинні стати недолюдки, які вішали, катували, закопували живцем у землю тисячі й тисячі мирних жителів, жакливими злочинами «відробляючи» жменьку срібняків, кинутих їм гітлерівськими окупантами. Згодом, помінявши хазяїв, вони опинились у деяких країнах Заходу, де безбідно існують під крильцем імперіалістичних спецслужб. У листах читачів, які розповідають про нелюдські злочини фашистських прихвоснів, часто згадується і С. Ковальчук – колишній заступник коменданта любомльської районної поліції на тимчасово окупованій гітлерівцями Волині, безпосередньо причетний до знищення близько п'яти тисяч стариків, жінок і дітей, а також радянських військовополонених. Один з цих листів друкується нижче».

А далі Раїса Дмитрівна пише: «Дорога редакція! З повідомлень газет, радіо і телебачення я ширше дізналась про злочини мого колишнього брата Ковальчука Сергія Дмитровича. Як радянська людина, як жінка і мати я глибоко обурена його зрадницькими вчинками, що назавжди заплямували його нікчемне життя, і вимагаю видачі С. Ковальчука в руки радянського правосуддя...» [7]. Далі в листі Раїса Дмитрівна пише про свою родину, про себе, і йде звичайна радянська пропаганда, яку авторка матеріалу такого писати не могла.

Цікавлячись цією темою, у 1997 році, я написав лист Раїсі Ковальчук, яка мешкала у м. Гусятин Тернопільської області, і невдовзі отримав від неї відповідь. Ось деякі цитати її листа:

«Коли вели євреїв на страту, всім жителям Любомля було наказано сидіти по домах і не виходити на вулицю, і батько наш нікого не випускав з хати. В цей час я дивувалась, чому євреї так покійно йшли до місця своєї страти, адже їх було немало і можна було кинутись на фашистів і бодай декому видерти очі. Так я думала колись, коли була малою (на цей час мала 13 років), так думаю і тепер.

Щодо мого брата Сергія, то в цей час, коли били євреїв, його не було в Любомлі, йому оперували гнійний апендицит в лікарні (не пам'ятаю чи то в Ковелі, чи в Мацеїві).

Так що його Бог милував, у нього не то, що руки не заплямовані єврейською кров'ю, а навіть ні один палець. А його вступ в поліцію був зумовлений самозахистом. Його хотіли забрати в Німеччину на роботу, він довго переховувався, а коли його зловили, то думав, що вступивши в поліцію, пізніше зможе піти в партизани (які, не знаю). Його вступ в поліцію був великою сімейною трагедією.

Але коли один поліцай втік, то наступного дня гестапо спалило його хату, обливши бензином, де і згоріла вся сім'я. Пожертвувати рідними заради себе він не міг, адже сім'я була не мала: п'ять чоловік, крім нього. І тому він залишився дальше. Але на його совісті не було ніяких злочинів, а докази по його справі були сфабриковані, брехливі. В нашій родині взагалі не було садистів, а тим паче в нашій сім'ї. Щодо молодшого брата Миколи, він зовсім ні до чого не причетний.

Щодо написання мною листа, так Ви вірно відчули, що він був написаний під тиском і редагуванням радянсько-партійних органів. За радянської влади я немало зазнала приниження і утиску за свого брата, адже коли я закінчила педінститут з відзнакою, дальший шлях в науку переді мною був закритий, хоч у мене були непогані здібності...».

У 2006 році у журналі єврейських громад «Корни», який видавався у Москві був опублікований матеріал Захара Гельмана і Лева Куперштейна з Ізраїля «Люди на четвереньках». Ось цитата із їх статті:

«Його звати Мендель Сандельбойм. Йому було шість років, коли німці окупували невелике українське містечко Любомль... Менделя з батьком Ідлом, сестрою Раєю і тіткою

Раєю сердечний український селянин Онисим Сулік з с. Куснище переховував на горіщі хліва два роки...

...Одного разу вранці, в кінці вересня 1942 року, в будинок, в якому серед десятка сімей знаходилась і сім'я Ідла Сандельбойма, постукав перехожий в глибоко насунутому капелюсі і плащі. Ще не світало, і лице його було неможливо роздивитись. Він привітався на ідиші і попросив вийти для розмови Ідла Сандельбойма, главу сімейства. Коли вони відійшли на декілька кроків від будинку, незнайомец зняв головного убір й освітив лице ліхтариком... Перед ним стояв начальник місцевої поліції Йосип Приказюк, який сказав: «Сьогодні вночі гетто буде ліквідоване. Тікайте!» Після цих слів він знову насунув на очі капелюха, уважно глянув на зніченого Ідла, розвернувся і повільно пішов до поліцая, що чекав його на вулиці...»[3].

З Любомльського гетто у 1942 році втекло декілька сотень євреїв, але живими лишилися і пережили війну лише 51 людина...

Наостанок – добірка фактів, які свідчать, що далеко не все так однозначно з жителями нашого краю, які служили у поліції. І разом з тим, на жаль, були серед нас й ті, які, хоч і не служили безпосередньо фашистським окупантам, але їхні доноси коштували життя землякам.

Влітку 1942 року на хутір, який знаходився за декілька кілометрів на захід від Любомля, прибули німці на чолі з гебітскомісаром Бернхардом Утде. В будинку Савоша Максима Петровича, 1891 р.н. вони виявили єврейську сім'ю з Любомля, яку родина переховувала в себе. Все це сталося, очевидно, за чийсь доносом. Самого ж господаря, його дружину і матір, а також чотирьох їх доньок німці розстріляли біля їх обійстя, розкинули на тіла стіжок отави, який був поруч і підпалили. Спалили й оселю. Самих же євреїв забрали до Любомля, де і стратили. Єдиним з Савошів залишився живим син, Василь, 1921 р.н., який у цей час був на заробітках в іншому місці. Лише після війни останки розстріляних і спалених людських тіл родини Максима Петровича Савоша перепоховали на Любомльському православному цвинтарі, де і нині знаходиться їх скромна могила.

У період фашистської окупації нашого краю з наших лісів німці вивозили до Німеччини деревину. Для цього вони в урочищі Тартак, яке знаходилося в трьох кілометрах від села Піща, організували лісопилку. Туди з навколишніх сіл зібрали до двадцяти євреїв, які протягом тривалого часу під наглядом старшого німця й поліцаїв різали й заготовляли деревину для Великого Рейху. Був у цій групі лісорубів і молодий, фізично міцний, шанований селянами єврей Мордко, який у селі Піща мав родину, двох синів, до війни утримував невелику крамницю й скубальню (стриг вовну). Працювали євреї старанно, за свою роботу отримували якісь харчі та місце для нічлігу. Мордко чи не єдиний першим утік з лісопильні й опинився в лісі біля с. Хмелище (нині Малоритський район Білорусі). Там в закинутій хатині поляка, який виїхав до Польщі ще в 1939 році, у льосі змайстрував примітивну грубку для обігріву й влаштував собі схрон. Таємно домовився зі знайомими селянами, які за якусь, мабуть, винагороду йому будуть допомагати з харчами. Недалеко від хати, в умовному місці люди приносили продукти в кошику й вішали на сучку дерева, щоб не дістали тварини. Але одного разу на кошик з продуктами натрапив місцевий селянин Корінь Нечипор, який і відніс знахідку своєму родичу, працівнику сільської управи Григорію Коріню. Останній відніс кошика у поліцейський постерунок, який знаходився в сусідньому селі Пулемець. Ті, порадившись з німцями, прибувають з Нечипором Коренем на місце знахідки. Була зима. Поруч гарний поліський ліс. Тільки недалеко з-поміж дерев виднілася хата-пустка і ніяких до неї слідів. Але поліцаї пильним оком помітили жевріння тепла, яке ледь-ледь піднімалося з під хати. Підійшли до будівлі, оточили й все-таки виявили Мордка. Привезли у поліцейський постерунок. Почались допити, катування. Німців перш за все цікавило, хто з селян посмів допомагати єврею харчами.

Виявили... Зв'язавши Мордку руки, повезли його в Піщу на очну ставку. Під'їхали до оселі Степана Ліцука і тільки-но стали вести його до хати господаря, як Мордкові вдалося звільнити руки і вмить він почав втікати від конвоїрів. Але від кулі схватися не зміг. Загинув він на околиці села, біля мосту, дорога через який, вела на Шацьк.

За допомогу єврею Мордку харчами фашисти прилюдно повісили Степана Ліцука на вербі біля його ж хати. Мали вішати і його дружину, але вона знепритомніла, тому поліцаї її

відвезли разом з двома їхніми дітьми на постерунок в с. Пулемець. За ці ж самі вчинки німці повісили в центрі села Вінчука Григорія і його дружину Фаню. П'ятьох їх доньок також відвезли в Пулемець і всіх розстріляли в посадці біля костелу. Третій чоловік з села Оріхово, який допомагав харчами Мордкові, втік, тому німці спалили йому хату. Усіх повішених через декілька днів поховали за селом. Євреїв-лісорубів після виконаної ними роботи всіх розстріляли в Піщі в колишньому панському дворі. Після війни Коренів - Ничипора і Григорія радянською владою за «співпрацю» з німцями було засуджено до десяти років ув'язнення, а вони самі в рідне село так і не повернулися. Оселі Вінчуків і Ліцуків були націоналізовані і стали державними.

Гебітскомісар Бернхард Угде, фото 1950 р.

Раїса Дмитрівна Ковальчук, Любомль, фото 1942 р.

Джерела та література:

1. Васильєв Ю. Они укрылись в Филадельфии. *Труд*. Москва. 8.11.1963. №285.
2. Васильєв Ю. Вони сховались у Філадельфії. *Радянське життя*. Любомль. 19.12.1963. №163.
3. Гельман З., Куперштейн Л. Люди на четвереньках. *Корни*. Москва. 2006. №32.
4. Горнич В. Вони заховались за океаном. *Радянське життя*. Любомль. 28.11.1967. №142.
5. Шафета П. Відлуння незабутих трагедій. *Радянська Волинь*. Луцьк. 1980.

ГОЛОКОСТ У ЛЮБОМЛЬСЬКОМУ ГЕБІТІ: МІСЦЯ СТРАТ ЖЕРТВ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ

Попри колосальний історіографічний доробок, значну кількість опублікованих джерел, створені електронні бази даних, у тому числі аудіовізуального характеру, трагедія Голокосту залишається актуальною темою у наукових дослідженнях. Поряд із впровадженням нових методологічних підходів, сьогодні важливу роль відіграє регіональна складова у вивченні подій Голокосту. Використання означеного підходу сприятиме не лише вирішенню наукових проблем, але й вшануванню пам'яті жертв нацистського окупаційного режиму. Відтак об'єктом нашого дослідження стали події Голокосту на території Любомльського гебіту.

Вказана адміністративна одиниця перебувала у складі округу «Волинь–Поділля» рейхскомісаріату «Україна», що був створений 20 серпня 1941 р. У свою чергу Любомльський гебіт об'єднував територію довоєнного Любомльського, Головнянського і Шацького районів. Комісаром Любомльського гебіту був призначений штурмбанфюрер СА Бернхард Угде (Bernhard Uhde), жандармерії – лейтенант Курц (Kurz) [9, с. 380].

Територія зазначених районів була окупована вже у перші дні німецько-радянської війни. Нацистський режим почав втілювати політику Голокосту. Відомо, що перші вбивства євреїв почались у Любомлі, де станом на 1937 р. проживало 3 162 представники іудейської громади. Захопивши містечко, німецькі окупанти одразу запровадили комплекс заходів проти євреїв. Такі ж кроки втілювались у кожному наступному населеному пункті, окупованому вермахтом. Зокрема, у Любомлі євреїв змусили носити білі пов'язки з блакитною зіркою Давида (у вересні вони були замінені на жовті кружки тканини, які потрібно було носити на спині і грудях), зобов'язали створити єврейську раду (юденрат), яку очолив Кальман Копельзон (Kalman Kopelzon). Загалом вона складалась із 12 осіб. У структурі ради була створена єврейська поліція та відділ праці під керівництвом Еліюху Гершенгорна (Eliyohu Hershenhorn) і його помічника Шає Пельтса (Shae Pelts) [19, с. 254; 32, с. 1410]. Рада виконувала роль свого роду посередника, між іудейською громадою і німецькою владою, мала сприяти втіленню окупаційної політики.

2 липня 1941 р. представників іудейської громади Любомля зібрали поблизу кінотеатру. Під приводом покарання за пошкодження телефонного кабелю було відібрано 5 осіб, яких розстріляли [32, с. 1410]. Безпосередніми виконавцями подальших вбивств стали 2 і 3 взводи 1 роти 314 батальйону німецької поліції під командування обер-лейтенанта Янхорста, які дислокувались у містечку з 14 липня по 1 вересня 1941 р. [10, с. 113]. Вказана рота за підтримки СД та за участі місцевої поліції (районний комендант Сергій Ковальчук) 22 липня 1941 р. [32, с. 1410] стратила ще 217 євреїв [10, с. 110]. Нацистський режим продовжував втілювати політику Голокосту. Поліцейські 1 роти 314 батальйону 21 серпня 1941 р. вбили 53 євреї, 22 серпня – 69, 23 серпня – 64, 28 серпня – ще 30 євреїв [10, с. 112].

Страти відбувались на території старого єврейського кладовища і в лісі поблизу с. Бірки. Розстріли на кладовищі систематично тривали упродовж літа 1941 р. та липня 1942 р. Загалом відомо про 392 жертви [23]. Зокрема, тут відбувався розстріл 22 липня 1941 р. [36]. Страта 53 євреїв 21 серпня пройшла поблизу с. Бірки. Групу арештованих євреїв, переважно чоловіків, утримували у гебітскомісаріаті. Єврейська рада намагалась звільнити бранців, пропонуючи хабар, але відпустили лише кількох із них. Решту вантажівками вивезли у ліс поблизу села і розстріляли у задалегідь викопаній ямі місцевими жителями [20; 34].

Те, що жертвами цих розстрілів стали єврейські чоловіки, підтверджують свідчення місцевих жителів, зібрані краєзнавцем Миколою Дзеєм. Зокрема, жителька Любомля Бурець (Думалець) Ольга Іванівна 1923 р. н. розповідала наступне: «В серпні 1941 р., недалеко «око писок», я з батьком пасла корови, і бачила, як на дорозі напроти єврейського цвинтаря зупинилась крита вантажівка, з якої німці позганяли до 10 чоловік з лопатами і повели їх за цвинтар. Після обіду ця вантажівка приїхала знову ж, але з неї на цей раз повисакаували вже декілька чоловіків євреїв. Невдовзі прогрімилі автоматні черги, я з батьком заховалась за копицею сіна» [6, с. 167].

Влітку 1941 р. страти євреїв відбувались і в інших населених пунктах гебітскомісаріату. Так, на початку війни, дві іудейська родини проживали в с. Черноплеси [17, с. 165]. Їх примусово переселили до гетто у Маційові (з 1946 р. Луків), однак дехто продовжував переховуватися в околицях села. Відомо, що у серпні 1941 р. у лісі поблизу Черноплес місцева поліція виявила і розстріляла 6 євреїв: двох дітей, чоловіків і жінок [22; 28].

Після передачі повноважень від військової комендатури до гебітскомісара восени 1941 р., окупаційна влада розбудувала систему економічної експлуатації іудейської громади. Були введені спеціальні податки [13, с. 2], окрім того, практикувались контрибуції у вигляді грошей, дорогоцінних металів, речей, у євреїв конфіскували худобу, безкоштовно використовували їхню працю [19, с. 248; 32, с. 1410], тому числі на будівництві дач для гебітскомісара Угде в урочищі Грабовець у с. Городно та керівника земельного відділу Кригера в с. Біндюзі поблизу Висоцька [6, с. 167]. Розпорядженням гебітскомісара від 12 жовтня 1941 р. євреям дозволялось пересуватись вулицями лише до 18:30 вечора [15, с. 1]. Час комендантської години змінювався. Від 15 червня по 31 серпня 1942 р. українцям, полякам та росіянам дозволялось перебувати на дворі до 22 год. вечора, а євреям до 21 год. вечора [12, с. 1]. Увесь час на шпальтах газети Любомльського гебітскомісаріату «Наші вісті» публікувався комплекс матеріалів нацистської пропаганди, направленої проти євреїв [2, с. 3; 14, с. 2; 16, с. 4].

Після завершення будівництва дачі гебітскомісара у Городному восени 1942 р. 28 єврейських майстрів були страчені. За свідченнями очевидців, у їх стріляли із засідки поблизу Панського озера, коли ті повертались з роботи. Тіла звозили підводами до задалегідь викопаної ями на пагорбі біля кладовища. Під час стрілянини трьом чоловікам вдалось втекти, але їх наздогнали і змусили скидати одяг із вбитих, після чого також розстріляли в присутності гебітскомісара [1, с. 351–352].

Черговим кроком в реалізації Голокосту стало відокремлення іудейської громади від інших жителів Любомля на окремій території: 5 грудня 1941 р. гебітскомісар Угде наказав створити гетто [10, с. 117]. Євреї мали залишити своє житло і переселитись до будинків на вулицях 11 Листопада, Рибній і Костельній. Новоутворене гетто не було оточене стіною, але перебувало під охороною. Будинки, де розмістились євреї, були переповненими мешканцями, в одній кімнаті нерідко знаходилось 12–15 осіб. Євреїв ремісників змусили переселитись до окремого робітничого гетто, будинки якого розташовувались на Колійовій, Хелмській та Людомирській вулицях [32, с. 1410]. Більш детальнішу локалізацію меж гетто у своїй статті пропонує М. Дзей [6, с. 166].

Варто зазначити, що до любомльського гетто переселяли євреїв і з навколишніх населених пунктів. Зокрема, за свідченнями місцевих жителів у с. Вишнів проживало 5 єврейських сімей, 2 з них були страчені, інших вивезли у любомльське гетто [17, с. 31]. Така ж доля спіткала єврейські родини із сіл Машів і Радехів. При цьому у середині літа 1942 р. поблизу кладовища у Машеві, керівник сільськогосподарського маєтку німець Мец розстріляв двох сестер Розенблат, яких затримав на хуторі поліцейський із с. Радехів, коли вони прийшли по їжу до одного з місцевих жителів [7, с. 523].

У цей час, швидше за все, також були створені гетто у Шацьку і Опаліні (з 1963 р. с. Вишнівка). Єврейська громада Шацька у 1921 р. нараховувала 238 членів або ж понад 13% від загальної кількості жителів [26]. Місцеве гетто було створене у центрі містечка на вулиці Нагорній. Усі не євреї були завчасно виселені з цієї території. Як і в Любомлі, воно не було огорожене стіною або ж колючим дротом, але перебувало під охороною. Покидати його територію без спеціального дозволу заборонялось. За свідченнями очевидців, чоловіків і жінок розділили окремо. У шацьке гетто були переселені євреї з інших сіл, зокрема с. Кропивники [30].

У грудні 1941 р. гетто було створене і в Опаліні. Станом на 1921 р. іудейська громада містечка нараховувала 516 членів або ж 42% від усіх жителів. Територія гетто також не була огорожена. Фактично це були будинки, в яких проживали євреї ще до війни [31]. До Опаліна переселили євреїв із с. Головно, де нараховувалось 15 єврейських родин, загалом близько 76 осіб. У Головному все ж лишили близько 28 осіб для роботи [4, арк. 8 зв.]. Території якою можна було б окреслити межі опалінського гетто не було, євреям просто забороняли покидати село [29].

Повсякдення іудейської громади супроводжувалось тотальними заборонами і обмеженнями. Вони стосувались у тому числі й релігійного культу. Скажімо, у Любомлі єврейських жінок змусили палити сувої тори [33]. Тому, аби хоч якось дотримуватись принципів віри, бранці гетто були змушені всіляко задобрювати німецьку окупаційну адміністрацію і давати хабарі. Для прикладу, під час свята Песах у квітні 1942 р. любомльські євреї підкупили гебітскомісара Угде аби той дозволив спекти мацу. У протилежному випадку порушення заборон в гетто каралось смертю. Зокрема, за спробу придбати курку і яйця арештували 4 євреїв, серед яких було 3 дівчат 13–16 років. Гебітскомісар пообіцяв єврейській раді звільнити затриманих за умови якщо упродовж 34 год. йому нададуть 500 тис. руб. і золото. Вказана сума мала бути передана у наступний день за участі всіх бранців гетто. Коли євреї зібрались, Угде наказав привести арештованих і зачитав їм смертний вирок, після чого особисто розстріляв із пістолета одну із дівчат. Інших затриманих за його наказом вбили жандарми. Після цього він сказав присутнім: «Я говорив, що віддам вам арештованих: забирайте їх» [10, с. 143]. За час існування гетто було розстріляно ще кілька невеликих груп євреїв. Зокрема у липні 1942 р. 6 осіб і 20 серпня 1942 р. невстановлену кількість неподалік с. Скиби.

Намагаючись уникнути голоду, попри заборону влади, євреї торгувати речами або й просто здійснювали бартер на продукти харчування. Більше того, у самому любомльському гетто сформувались дві групи спротиву, які планували втечу. Вони намагались виготовити фальшиві документи, які дозволили б вийти з гетто, здійснювали пошук зброї. Обидві групи здійснили спроби втечі до партизанів напередодні ліквідації гетто, але лише кільком їхнім членам пощастило вижити [32, с. 1410–1411].

Варто зазначити, що у кожного із євреїв був власний досвід втечі та обставини, які дозволяли це зробити. Серед інших привертає увагу порятунок родини Сандельбойм, яких про майбутню страту повідомив не хто інший, як комендант місцевої поліції Йосип Приказюк. Після втечі і аж до закінчення війни єврейську сім'ю переховував на своєму обійсті Онисим Сулік із с. Куснище [8, с. 545–547].

До остаточного вирішення єврейського питання гебітскомісар Угде готувався завчасно. Перед ліквідацією любомльського гетто були страчені менш чисельні іудейські громади. Так, під приводом відплати за напад партизан на поліційну команду, 22–23 червня 1942 р. у Шацьку неподалік озера Чорне стратили від 100 до 120 кваліфікованих працівників євреїв [30]. За іншими даними жертвами розправи стали 340 євреїв і комуністів [10, с. 120].

Згідно свідчень очевидців, до місця страти, разом з німцями, охорону забезпечувала місцева поліція. Очевидно через стрес багато хто з них перебував у стані алкогольного сп'яніння. У той день разом з євреями, були страчені українці, зокрема сім'я колишнього голови колгоспу Софрона Забродоцького (загалом 7 осіб), який на той час перебував у радянському партизанському загоні. З огляду на стан поліцейських та їх очевидне небажання виконувати німецькі накази, багатьом шацьким євреям вдалось втекти. Доля жертв спіткала жінок, дітей і людей похилого віку [17, с. 263].

За іншими свідченнями, страти відбувались поблизу урочища «Бровар», що неподалік озера Чорне. Спочатку всіх заводили на територію обнесеною парканом з колючого дроту. Далі жертви роздягалися до білизни і заходили у дерев'яну будівлю, де їх розстрілював німець у гумовому одязі. Тіла вбитих скидали у навколишні ями. Разом з євреями тут страчували і представників інших національностей. У 1945 р. радянська комісія з обліку збитків нанесених у період окупації на цьому місці виявила 4 братські могили і 16 окремих. Число єврейських жертв сягнуло близько 500 осіб [5, арк. 1–3]. Могили відкривались, але ексгумація очевидно не проводилась. Відтак підрахунок жертв був надто наближеним.

Окрім Шацька, масові страти відбувались і в с. Пульмо. Найбільший розстріл пройшов у липні 1942 р. в лісі поблизу села. У результаті езекуції загинуло близько 215 євреїв, жителів с. Пульмо і округи [11, с. 68; 27]. Скоріш за все, тут було вбито і близько 10 єврейських сімей із с. Світязь [17, с. 311].

Маючи план знищення євреїв, гебітскомісар Угде у липні 1942 р. дав вказівку єврейській раді Любомля щодня виділяти 30 людей для копання канав на території цегельного

заводу, буцімто для потреб підприємства. Через шість тижнів [10, с. 143] чотири рови, що мали довжину близько 50 м, ширину 6 м і глибину майже 5 м були готові [32, с. 245].

Безпосередня страта бранців любомльського гетто відбувалась у період 1–7 жовтня 1942 р. Вранці 1 жовтня 1942 р. німецька жандармерія, залучивши українську поліцію з Любомля, Шацька та Ковеля оточила гетто. Його бранців, переважно жінок, дітей та осіб похилого віку, вивели на ринкову плащу. Після цього під охороною відконвоювали до викопаних ровів на території цегельного заводу. Тих, хто був надто повільним, вбивали просто на дорозі [35]. Про це свідчить Луця (Патієвич) Марія Василівна 1915 р. н.: «Я зі своєї хати через маленьке віконце (жили ми в цей час по вул. Маціївській, 13) бачила, як вели колону любомльських євреїв на розстріл. Напроти нашого будинку фашист застрілив жінку, років семидесяти, яка не могла більше йти. Метрів через 30 від нас фашист насильно вивів з колони молоду жінку, на руках якої голосно плакала дитина. Їх обох відведено у провулок і обох застрелено. Декілька днів пізніше, мені довелося бачити, як жандарм насильно вів єврейську дівчину, років 16. Щоб вона скоріше йшла, він вдарив прикладом її у вже розбиту і перев'язану голову. Вся голова і обличчя дівчини були в крові, яка стікала на шию і одяг. Я це згадую з болем в серці і зі смутком в душі. Дівчина ця жила в кінці Куснищанської вулиці, батька її звали Рахміль. Окрім неї, в сім'ї у них було четверо дітей». Для того щоб забезпечити прибуття на місце страти, тих хто взагалі не міг йти, мобілізували місцевих селян з підводами [6, с. 169–170].

Однак не всі погодились мовчки померти за волею нацистського режиму. Відомо, що під час страти Єхошуа Гримтеліхт, вихопив автомат в одного із німців і вбив його, але й сам загинув. Близько 50 євреїв забарикадувались в одному із приміщень і стріляли по німцям, аж до поки не закінчились набої [10, с. 143].

Євреям, які прибули на місце страти наказали роздягнутись. За участю гебітскомісара Угде першими на розстріл вивели голову єврейської ради Кальмана Копельзона і 10 членів його родини [19, с. 275]. Після цього всіх розстрілювали групами по 20 осіб, дітей кидали у рови живими. Одяг і речі вбитих євреїв згодом продавали місцевому населенню [35]. Загалом за період 1–7 жовтня 1942 р. на території цегельного заводу було страчено близько 1 700 любомльських євреїв [21].

Після масових вбивств територію гетто перевіряли, втім кілька груп євреїв лишилися непоміченими у наперед споруджених схованках і таким чином unikнули розстрілу [32, с. 1411]. Загалом упродовж 1941–1942 рр. у Любомлі стратили 4 073 євреїв [10, с. 143]. На час приходу Червоної армії у липні 1944 р. лише 35 з них вдалось врятуватись [32, с. 1411].

Доля євреїв Любомля спіткала іудейську громаду Опаліна. Страта його мешканців відбувалась одночасно з вбивствами у Любомлі. 2 жовтня 1942 р. у село прибуло 5 німців, українська поліція з Любомля, яка разом з місцевою поліцією під командуванням Омеляна Тимошвиця (Omlian Timoshvits) оточили село. Усіх 582 євреїв (305 чоловіків і 277 жінок) Опаліна відконвоювали на єврейське кладовище, де розстріляли у ямі викопаній місцевими жителями [24; 32, с. 1436]. За іншими даними, в Опаліні загинуло 930 євреїв – 305 чоловіків, 348 жінок і 277 дітей віком до 10 років. Одночасно із Опаліном на православному кладовищі стратили близько 28 євреїв у Головному [4, арк. 1; 25].

Під час масових розстрілів у газеті «Наші вісті» за 4 жовтня 1942 р. була опублікована стаття «Ясне відмежування від жидів», у змісті якої йшла мова про ключові завдання німецького антисемітизму. Одне з них полягало у наступному: «Расове питання не буде ще розв'язане, коли народ шляхом національної самооборони усуне загрозливий зріст жидівського елементу, а тільки тоді вдасться виразно відмежувати від жидівства в усіх ділянках приватного й публічного життя та таким чином створити на майбутнє можливість повного усунення жидів» [18, с. 2]. Вказану публікацію варто трактувати, як спробу окупаційної влади пояснити свої злочини.

Поодинокі вбивства євреїв, які боролись за своє виживання, очевидно мали місце і в пізнішому часі. Вони перебували у постійній небезпеці, а тому були змушені переховуватись. Ймовірно, що у 1943 р. в Любомлі останніми стратили лікарів-дантистів, які лікували зуби німцям і в тому числі гебітскомісару Угде [1, с. 351].

Після вбивств євреїв, станом на 1 січня 1943 р. на території Любомльського гебіту проживало 82 742 особи, з них у Головнянському районі – 32 549 жителів, Любомльському – 29 890 і Шацькому – 20 303 жителі [3, арк. 12 зв.]. Загальна чисельність жертв Голокосту на території Любомльського гебіту значно різниться між собою. Втім, проаналізувавши результати досліджень, можна ствердити, що ця цифра сягає близько 5 000 осіб. Однак, вказаний підрахунок жертв є дуже наближеним і потребує подальшого вивчення.

Зазначені результати дослідження не претендують на вичерпний характер. Місць страт євреїв на території Любомльського гебіту могло бути значно більше, насамперед коли брати до уваги розстріли однієї, чи кількох осіб. До кінця нелокалізовані і місця відомих страт. У свою чергу це перешкоджає комеморативним практикам – належному вшануванню пам'яті жертв. Результати досліджень доводять, що кількість загиблих, яка зазначена на меморіальних знаках встановлених на місцях розстрілів, часто не відповідає дійсності. Відтак, попри значний історіографічний доробок з теми Голокосту, залишається невирішене коло питань, розв'язання яких може бути досягнуто шляхом впровадження подальших регіональних студій.

Джерела та література:

1. Ващук Й. Будівництво дачі в урочище «Грабовець» біля с. Городно Любомльського району. Трагедія її будівельників. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Випуск 63.* Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 348–352.
2. Визволення світу від жидів. *Наша вісті* (Любомль). 1942. 22 лютого. С. 3.
3. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. р-2. Луцький окружний комісаріат, оп. 1, спр. 756. Огляд адміністративного поділу рейхскомісаріату «Україна» станом на 1 січня 1943 р., 13 арк.
4. ДАВО, ф. р-164. Волинська обласна комісія по обліку збитків нанесених німецько-фашистськими загарбниками народному господарству та населенню, оп. 3, спр. 1. Матеріали про розслідування вчинених збитків німецько-фашистськими загарбниками по Головнянському району. Почато: 5 березня 1945 р. Закінчено: 20 березня 1945 р., 11 арк.
5. ДАВО, ф. р-164. Волинська обласна комісія по обліку збитків нанесених німецько-фашистськими загарбниками народному господарству та населенню, оп. 3, спр. 16. Акти по відділу репатріації за 1945 р. про нанесення збитків громадянам Волинської області. Почато: 1 березня 1945 р. Закінчено: 11 квітня 1945 р., 41 арк.
6. Дзей М. Холокост на Любомльщині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 25.* Луцьк: МП «Пульс», 2007. С. 166–172.
7. Дзей М. «Я був, мов у рою бджіл...». *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Випуск 63.* Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 522–531.
8. Загура В. Куснищанські Праведники світу. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Випуск 63.* Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 544–548.
9. Зек Б. Любомльський гебітскомісаріат у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект функціонування. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Випуск 63.* Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 380–384.
10. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монографія. Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП Лира ЛТД», 2016. 564 с.
11. Наконечный В. А. На еврейской волне: Статьи на укр. и рус. языках. Луцк: Надстырь, 2006. 180 с.
12. Оголошення. *Наша вісті* (Любомль). 1942. 14 червня. С. 1.
13. Повідомлення про податки і інші грошові оплати. *Наша вісті* (Любомль). 1941. 30 листопада. С. 1–3.
14. Поліп світового жидівства. *Наша вісті* (Любомль). 1942. 15 березня. С. 2.
15. Розпорядження. *Наша вісті* (Любомль). 1941. 12 жовтня. С. 1.

16. Своєї крові вони не проливають. *Наша вісті* (Любомль). 1942. 3 травня. С. 4.
17. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Любомльський і Шацький райони / Упоряд. і автор коментарів І. Пушук. Луцьк: «Твердиня», 2011. 320 с.
18. Ясне відмежування від жидів. *Наша вісті* (Любомль). 1942. 4 жовтня. С. 2.
19. Luboml: The memorial book of a vanished shtetl, Editor: Nathan Sobel, KTAV Publishing House; copyright Libovner-Voliner Benevolent Society, Published: Hoboken NJ, 1997. 447 p.
20. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Lyuboml: forest near Birky. URL: <https://shoahatlas.org/u0754.html>
21. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Luboml: brick factory near Birky. URL: <https://shoahatlas.org/u0752.html>
22. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Lyuboml: forest near village Chornoplesy. URL: <https://shoahatlas.org/u0757.html>
23. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Lyuboml: jews cemetery. URL: <https://shoahatlas.org/u0753.html>
24. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Opalin: jewish cemetery. URL: <https://shoahatlas.org/u0755.html>
25. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Orthodox cemetery near village Holovno. URL: <https://shoahatlas.org/u0756.html>
26. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Shatsk: near Chorne lake. URL: <https://shoahatlas.org/u0758.html>
27. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Shatsk: village Pulmo. URL: <https://shoahatlas.org/u0759.html>
28. The Interactive Map of The Holocaust by Bullets. Execution of Jews from Lukiv in Chornoplesy. URL: <https://yahadmap.org/#village/chornoplesy-volyn-ukraine.39>
29. The Interactive Map of The Holocaust by Bullets. Execution of Jews in Holovne. URL: <https://yahadmap.org/#village/holovne-volyn-ukraine.77>
30. The Interactive Map of The Holocaust by Bullets. Execution of Jews in Shatsk. URL: <https://www.yahadmap.org/#village/shatsk-volyn-ukraine.261>
31. The Interactive Map of The Holocaust by Bullets. Execution of Jews in Vyshnivka. URL: <https://yahadmap.org/#village/vyshnivka-former-opalin-volyn-ukraine.328>
32. The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Volume II: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Part B. Indiana University Press, 2012. 1962 p.
33. Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center. Luboml. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622189>
34. Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center. Murder story of Luboml Jews in the Borki Forest. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627234>
35. Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center. Murder Story of Luboml Jews at the Brick Factory near Luboml. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627235>
36. Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center. Murder Story of Luboml Jews at the Jewish Cemetery in Luboml. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627233>

УДК 930.253(477.82)

Коць Любов (м. Луцьк)

**АРХІВНІ КРИМІНАЛЬНІ СПРАВИ РЕПРЕСОВАНИХ ГРОМАДЯН
ЛЮБОМЛЬЩИНИ З ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Державний архів Волинської області у своїх сховищах зберігає архівні документи, які мають наукову, культурну та історичну цінність і віднесені до Національного архівного фонду.

Ці документи відображають, як культурний, так і соціальний, економічний і політичний розвиток краю.

Станом на 1 січня 2023 року в Державному архіві Волинської області нараховується 4 889 фондів, у яких зосереджено 1 247 175 од. зб. З них 423 фонди періоду до 1939 року, 3158 фондів радянського періоду та періоду незалежності, решта – партійні фонди.

Радянський період в історії України позначений репресіями. За створеною владою системою стеження і доносів людей позбавляли власності. За сфальсифікованими обвинуваченнями арештовували, катували, розстрілювали. Ув'язнювали у тюрмах і таборах російського Сибіру де для цього було створено спеціальну систему таборів ГУЛАГ. Піддавали насильницькій депортації. Використовували як дешеву робочу силу в колгоспах та на великих будовах. Репресіям піддавалися усі верстви населення від простих людей до професорів, науковців, митців.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради України від 09 вересня 1991 року № 1525-ХІІ «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки» в грудні 1992 року проведено передачу архівних документів з управління Служби безпеки України у Волинській області до Державного архіву Волинської області. Загалом передано 20 084 справи за 1937-1957, 1989-1991 роки, з них 4 231 архівна кримінальна справа не судових органів на громадян, які зазнали репресій у 30-х, на початку 50-х років, та 15 853 фільтраційні справи на громадян, які були примусово вивезені до Німеччини та інших країн гітлерівської коаліції в роки нацистської окупації, репатрійованих і колишніх військовополонених та 30 510 алфавітних карток. Так був сформований фонд 4666 «Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР у Волинській області, м. Луцьк, Волинська область». [1, с. 254, 255]

З 4 231 архівних кримінальних справа несудових органів за 1920-1992 роки (опис № 2 фонду 4 666) 201 справа – це справи, які були порушені на 216 громадян репресованих радянською владою та реабілітованих в установленому порядку, як м. Любомля так і Любомльського району. За соціальним статусом – це громадяни, які працювали по найму, селяни-одноосібники, працівники залізниці, пошти, пожежної охорони, фінансових установ, шевці, церковнослужителі та ін. За національністю – українці, поляки, євреї.

Документи в архівних кримінальних справах можна поділити на кілька розділів. Матеріали оформлення арешту та обшуку (протокол затримання, постанови про арешт і накладення арешту на майно, постанова про обрання запобіжного заходу, ордер на арешт, анкета арештованого, протокол особистого обшуку, акт обшуку), матеріали слідства (протоколи допитів арештованого, осіб притягнених у справі разом із ним, свідків, протоколи «очних ставок», матеріали процесуального характеру), матеріали оформлення слідства (постанови про виокремлення зі справи матеріалів для нового розслідування, про передання слідчої справи в інший підрозділ, про прийняття справи до провадження, обвинувальний висновок). [2, с.6, 11, 14,17]

У квітні 2015 року Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (опублікований в газеті «Голос України» 20 травня 2015 року). Закон регулює відносини, пов'язані із забезпеченням права кожного на доступ до архівної інформації репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років. Його мета – забезпечення відкритості архівної інформації репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років.

На виконання вимог Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» 29 травня 2020 року Державним архівом Волинської області оприлюднено на сайті Державного архіву Волинської області в рубриці «Електронний архів» (підрубрика «електронні справи») першу сотню архівних кримінальних справ несудових органів за 1939–1953 роки (опис № 2) з фонду 4666.

Станом на серпень 2023 року оприлюднено 2 115 оцифрованих архівних кримінальних справ. А це 156 370 аркушів архівної інформації про 2 493 особи, які зазнали репресій. [4]

Для інформування громадян на веб-сайті Державної архівної служби України є централізована загальнодоступна онлайн база даних «Український мартиролог ХХ ст.».

Згаданий пошуково-інформаційний проект заявлений у Міжнародній раді архівів як інтегральна частина великого міжнародного проекту ЮНЕСКО започаткованого ще 2004 року із створення електронної енциклопедії «Порушення прав людини: міжнародний довідник архівних джерел».

Наразі, для широкого загалу громадян України та іноземних держав доступна інформація з архівних фондів центральних державних архівів, державних архівів областей, а також галузевих державних архівів Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України про 117 789 жертв політичних репресій в Україні. Це досить стисла інформація: фотопортрет або кілька фотографій (за наявністю), прізвище, ім'я, по батькові, коротка характеристика роду занять, дати життя, відомості щодо реабілітації. Важливим є - посилання на архів, в якому зберігаються архівно-слідча справа, її номер та інші дотичні матеріали. База даних надає можливість забезпечити інтелектуальний доступ до архівних документів про політичні репресії на найпершому інформаційному рівні просто з мережі Інтернет.

Ця база є підсумком роботи державних архівів України, яка була започаткована ще у 1989 році. Пожвавлення робіт у цьому напрямку сприяло прийняття Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (1991), Указу Президії ВР України від 09 вересня 1991 року № 1525-ХІІ «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки», Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» (2015). [3]

Висвітлена інформація буде корисною для науковців, істориків, краєзнавців, які прагнуть досліджувати та вивчати історію м. Любомля.

Державний архів Волинської області і надалі всесторонньо сприятиме в організації доступу до інформації з документів Національного архівного фонду, шляхом оприлюднення цифрових копій документів на сайті архіву, організації роботи користувачів у читальному залі, виконання запитів фізичних та юридичних осіб.

Перелік громадян Любомльщини репресованих радянською владою та реабілітованих в установленому порядку з фонду 4666 «Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР у Волинській області, м. Луцьк, Волинська область» (опис № 2) Державного архіву Волинської області

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	рік народження	національність	місце проживання на момент арешту	№ справи
1	Єдвабник Берко Мордкович	1921	єврей	м. Любомль	3124
2	Базневська (Базієвська) Марія Данилівна	1902	українка	с. Вишнів	2720
3	Базюк Мечислав Петрович	1919	поляк	м. Любомль	2617
4	Банкирер Ноях Нутович	1923	єврей	м. Любомль	2641
5	Барчук Данило Мойсейович	1888	українець	с. Стара Гута	3362
6	Бзюк Василь Логвинович	1926	українець	с. Кучани	1743
7	Бовкуш Євдокія Миколаївна	1921	українка	с. Сукачі	3362
8	Богдан Іван Семенович	1907	українець	с. Полапи	3419
9	Бортнічук Іван Іонович	1896	українець	х. Кіззя	3313, 3314
10	Бортнічук Яким Іванович	1931	українець	х. Кіззя	3314
11	Бохенський (Боханський) Іван Станіславович	1897	поляк	м. Кельце	1524
12	Бубен Акилина Денисівна	1919	українка	с. Куснище	1404
13	Булава Тимофій Семенович	1930	українець	с. Масловець	2320
14	Вавренюк Антон Євтухович	1904	українець	с. Сукачі	3362
15	Вакульчук Ігнат Павлович	1908	українець	с. Застав'є	2606
16	Валюх Микита Тихонович	1929	українець	с. Запілля	6
17	Васейко Григорій Бенедиктович	1924	українець	с. Застав'є	3468

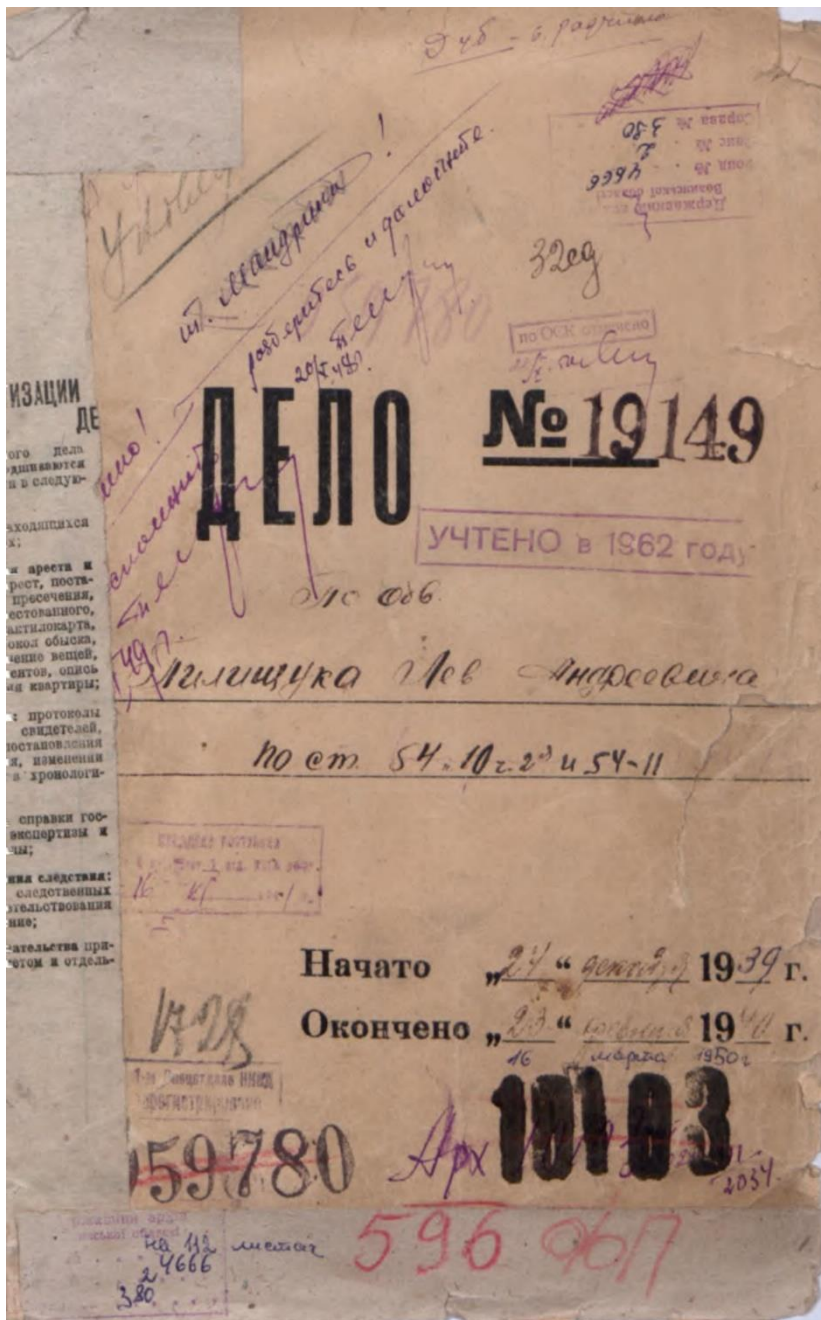
18	Васейко Іван Тимофійович	1920	українець	с. Застав'є	1057
19	Вашкевич Михайло Миколайович	1931	українець	с. Боремщина	291
20	Веремчук Іван Іванович	1900	українець	с. Куснища	3706
21	Веремчук Олена Фомівна	1909	українка	с. Куснища	3425
22	Верещук Ірина Максимівна	1905	українка	с. Куснища	3706
23	Ветштейн Геня Абрамівна	1917	єврейка	м. Любомль	3148
24	Ветштейн Бася Абрамівна	1900	єврейка	м. Любомль	2833
25	Вовк Іван Тимофійович	1916	українець	с. Вишнів	3176
26	Гаврилюк Філат Омелянович	1906	українець	с. Стара Гута	490, 491, 492, 493
27	Гільдебрандт Едмунд Мартинович	1922	німець	с. Забужжя	2823
28	Гінайло Спиридон Микитович	1902	українець	с. Кропивники	1970
29	Гигер Марко Зотович	1923	українець	с. Запілля	3038
30	Гнатюк Ганна Андріївна	1928	українка	с. Стара Гута	3386
31	Головенько Каленик Герасимович	1906	українець	с. Вишнів	3176
32	Голядинець Василь Олексійович	1923	українець	с. Голядин	185
33	Голядинець Севастьян Пимонович	1908	українець	с. Голядин	185
34	Горбарук Любов Мартинівна	1924	українка	с. Сукачі	3362
35	Горщарук Максим Вікторович	1903	українець	с. Вишнів	2706
36	Гріншпан Янкель Менделевич	1922	єврей	м. Любомль	3121
37	Грабовська Францишка Войцехівна	1908	полька	с. Купрачі	2645
38	Грабовський Йосип Іванович	1878	поляк	с. Римачі	1552
39	Грабовський Михайло Миколайович	1920	поляк	с. Римачі	2728
40	Григлевський Станіслав Павлович	1916	поляк	м. Любомль	2644
41	Грицай Тихон Тимофійович	1899	українець	с. Бережці	381
42	Гройскоп Іцек Мошкович	1898	єврей	м. Любомль	2940
43	Грушка Генріх Лук'янович	1910	поляк	м. Любомль	2763
44	Гурба Тетяна Іванівна	1920	українка	х. Турово	3362
45	Гурська Ганна Онуфріївна	1906	українка	м. Любомль	425
46	Гусар Назар Андрійович	1900	українець	м. Любомль	2300
47	Гут Іван Тихонович	1920	українець	с. Куснища	113
48	Гут Харитина Григорівна	1891	українка	с. Заболоття	401
49	Девальд Леонард Йосипович	1899	поляк	м. Любомль	3101
50	Дем'янов Сергій Іванович	1909	українець	к. Замосточчя	1574
51	Дорочич Іван Матвійович	1897	поляк	с. Борки	2022
52	Дробут Микола Потапович	1929	українець	с. Коцюри	1756
53	Дубій Михайло Єгорович	1912	українець	с. Радехів	352
54	Дячишин Панас Іванович	1901	українець	с. Полапи	3040
55	Житомирський Євгеній Королевич	1911	поляк	м. Любомль	2695
56	Жолоб Омелян Платонович	1890	українець	с. Сукачі	3362
57	Зінчук Матвій Демидович	1908	-	с. Сукачі	1468
58	Захаров Іван Капітонович	1895	українець	м. Любомль	2163

59	Казачук Адам Леонтійович	1891	українець	с. Гупали	133
60	Калинюк Микола Андрійович	1910	українець	с. Радохів	2427
61	Калишевська Анастасія Василівна	1900	українка	с. Забужжя	1548
62	Калішук Мотрона Петрівна	1927	українка	с. Гупали	276
63	Калішук Ганна Єфимівна	1930	українка	с. Гупали	3759
64	Камнацький Єфим Гурійович	1916	українець	м. Любомль	2031
65	Квятковська Ядвіга Мечиславівна	1914	полька	х. Замосточчя	2784
66	Керер Мордко-Абуш Іцкович	1911	єврей	м. Любомль	2127
67	Клекоцюк Олександр Іванович	1903	українець	м. Любомль	967
68	Кликоцюк Зігмунд Антонович	1911	поляк	к. Серж	3947
69	Ковалик Хендрік Каролевич	1921	поляк	с. Вишнів	1486
70	Ковальчук Іван Стахович	1899	українець	с. Сукачі	3362
71	Коготюк Франц Феліксевич	1912	поляк	м. Любомль	2832
72	Козачук (Казачук) Іван Силович	1924	українець	с. Гупали	1004
73	Колек Стефан Іванович	1896	поляк	с. Рівне	1416
74	Колешук Софія Марківна	1890	українець	м. Любомль	3048
75	Колтун Семен Йосипович	1904	поляк	с. Римачі	1747
76	Конашук Марко Афанасійович	1884	українець	с. Скрипиця	1764
77	Конашук Прасковія Іванівна	1906	українка	с. Скрипиця	3712
78	Корець Федір Григорович	1918	українець	с. Стара Гута	3866
79	Корнелюк Давид Климович	1894	українець	с. Штунь	2221
80	Костюк Ганна Харитонівна	1921	українка	с. Замлинне	427
81	Костюк Роман Тихонович	1904	українець	с. Замлинне	1252
82	Костюк Степан Сергійович	1931	українець	с. Куснища	2338
83	Кошелюк Казимир Францевич	1920	поляк	х. Биндюги	2664
84	Кравець Іван Григорович	1909	українець	с. Гута	3045
85	Крук Владислав Михайлович	1901	поляк	с. Опалин	2896
86	Крук Олександр Михайлович	1903	українець	с. Опалин	3020
87	Кудан Павло Іванович	1913	українець	с. Рівне	438
88	Кузьмич Ганна Сергіївна	1929	українка	с. Скрипиця	3326
89	Кузьмич Павло Сергійович	1932	українець	с. Скрипиця	3326
90	Кулик Степан Трохимович	1900	українець	с. Вишнів	361, 361a
91	Купрач Станіслав Францевич	1906	поляк	с. Купрачі	797
92	Куць Станіслав Карлович	1891	поляк	ст. Ягодин	1961
93	Кушнір Єва Андріївна	1924	українка	с. Полапи	3419
94	Літер Меєр Абрамович	1900	єврей	м. Любомль	1937
95	Леван Дмитро Федорович	1894	українець	с. Шацьк	2238
96	Леван Трофим Авакумович	1887	українець	с. Хороми	2187
97	Левчук Стефан Олексійович	1913	українець	м-ко Устилуг	2231
98	Лещук Галина Панасівна	1920	українка	с. Стара Гута	426
99	Литвинюк Антон Прокопович	1918	українець	с. Бірки	819
100	Литвинюк Хотина Мойсеївна	1900	українка	с. Сукачі	3362
101	Лукашук Віра Олександрівна	1928	українка	с. Запілля	3448
102	Лукашук Данило Максимович	1929	українець	с. Запілля	3586
103	Лукашук Фадей Трофимович	1915	українець	с. Куснища	2008
104	Мазурок Микола Єрмолайович	1908	українець	с. Перешпа	332
105	Міщук Василь Павлович	1907	українець	с. Городно	2521
106	Міщук Афанасій Іванович	1893	українець	с. Шацьк	2247
107	Мазурок Адам Петрович	1928	поляк	с. Римачі	398

108	Максимук Іван Артемович	1923	українець	с. Полапи	3196
109	Максимук Іван Кузьмич	1893	українець	с. Полапи	108
110	Мартинюк Костянтин Андрійович	1903	українець	с. Замлиння	2349
111	Масяж Антон Іванович	1896	поляк	с. Терехи	2458
112	Мирончук Зіновій Дмитрович	1927	українець	с. Велицьк	3382
113	Михальчук Денис Якович	1888	українець	с. Підгородне	2500
114	Мосієвич Георгій Миколайович	1898	-	м. Любомль	195
115	Москалюк Анастасія Григорівна	1916	українка	с. Сукачі	3362
116	Москалюк Афанасій Іванович	1908	українець	с. Стара Гута	3223, 3224
117	Мостецький (Мостоцький) Кузьма Лукич	1920	українець	с. Бутмер	2571
118	Мохнюк Василь Устинович	1895	-	м. Любомль	1471
119	Мохнюк Григорій Якович		українець	с. Скрипиці	1072
120	Муровець Федір Олександрович	1916	українець	м. Любомль	3942
121	Мучак Олександр Архипович	1929	українець	с. Полапи	1069
122	Мучак Федора Савівна	1925	українка	с. Полапи	3419
123	Мучак Юстина Адамівна	1925	українка	с. Полапи	3419
124	Омелянюк Іван Григорович	1921	українець	с. Запілля	110
125	Остапчук Михайло Пилипович	1893	українець	с. Запілля	3470
126	Осташевський Роман Антонович	1907	поляк	с. Луцьк	1752
127	Охманюк Ксенія Петрівна	1928	українка	х. Сокіл	489
128	Охманюк Онисія Власівна	1893	українка	х. Сокіл	489
129	Павленко Андрій Іванович	1912	українець	с. Головно	2406
130	Парвасюк Андрій Гаврилович	1901	українець	с. Боремщина	2032
131	Петров Олександр Базилевич	1906	українець	с. Римачі	1598
132	Петрук Катерина Францівна	1916	поляк	с. Римачі	2893
133	Петрук Степан Іванович	1913	українець	с. Римачі	2261
134	Пех Ольга Давидівна	1922	українка	с. Перешпа	3494
135	Пилищук Лев Андрійович	1890	українець	с. Городне	380
136	Погодичев Олександр Іванович	1916	українець	м. Любомль	2617
137	Приступа Степан Йосипович	1924	українець	с. Вишнів	3176
138	Приступа Тихон Йосипович	1920	українець	с. Вишнів	3176
139	Прончук Іван Семенович	1874	поляк	с. Ягодин	2865
140	Пшава Єфим Панасович		українець	х. Сокіл	256
141	Пшибильський Михайло Павлович	1899	українець	с. Штунь	2220
142	Рейф Йосип Лузерович	1913	єврей	м. Любомль	1617
143	Риль Йосип Михайлович	1907	-	с. Рівне	3894
144	Риль Михайло Фрідріхович	1895	-	с. Рівне	3895
145	Ройзенман Вольф Фроїмович	1910	єврей	м. Любомль	1247
146	Ройтгрут Рувим Мордкович	1896	єврей	м. Любомль	1431
147	Романенко Григорій Семенович	1916	українець	м. Любомль	3143
148	Романюк Ольга Родіонівна	1924	українка	с. Городно	3711
149	Рончковський Вацлав Іванович	1899	поляк	с. Ягодин	1850
150	Рудіц Андрій Гнатович	1915	українець	с. Руда	2090
151	Рудська Ганна Іванівна	1912	полька	с. Римачі	1625
152	Рудський Іван Феліксович	1918	поляк	с. Римачі	1251
153	Ружкевич Станіслав Антонович	1904	поляк	с. Борки	2765
154	Савош Іван Олександрович	1924	українець	с. Савоші	1756

155	Савош Павло Олександрович	1928	українець	с. Савоші	1756
156	Сацюк Василь Степанович	1925	українець	с. Куснище	3381
157	Сацюк Олексій Костянтинович	1915	українець	м. Любомль	158
158	Сацюк Парасковія Степанівна	1922	українка	с. Куснище	3381
159	Семенюк Марія Андріївна	1927	українка	с. Застав'є	2606
160	Середа Петро Єгорович	1908	українець	с. Вишнів	2047
161	Сечка Казимир Іванович	1904	поляк	м. Любомль	3101
162	Сидорук Іван Якович	1898	українець	м. Любомль	1346
163	Сокалюк Марфа Пилипівна	1918	українка	с. Мшанець	426
164	Сокульський Йосип Іларіонович	1871	поляк	м. Любомль	2018
165	Степанюк Онисим Іванович	1890	українець	с. Перешпа	434
166	Степанюк Федора Карпівна	1916	українка	с. Перешпа	3494
167	Степанюк Феодосія Марківна	1925	українка	с. Полапи	3494
168	Стоцький Станіслав Францевич	1928	поляк	с. Римачі	4
169	Струз Лейзер Іцкович	1900	єврей	м. Любомль	2747
170	Струсь Казимир Францевич	1928	поляк	с. Римачі	3458
171	Стубер Кароль Станіславович	1892	поляк	Ст. Ягодин	645
172	Сулик Григорій Іванович	1924	українець	с. Куснища	577
173	Сулик Олексій Григорович	1924	українець	с. Куснища	618
174	Сушик Розалія Романівна	1926	росіянин	с. Куснища	220
175	Сущик Микита Тихонович	1905	українець	с. Машів	140
176	Терещук Бартох Кузьмич	1904	українець	с. Кучани	590
177	Тернер Альтер Іцкович	1911	єврей	м. Любомль	1741
178	Томчук Тимофій Потапович	1915	українець	с. Стара Гута	2359
179	Трофимук Марко Овксентійович	1899	українець	с. Куснища Другі	522
180	Трофимук Олексій Маркович	1931	українець	с. Куснища Другі	522
181	Тундерс Йосип Томашевич	1895	поляк	с. Запілля	2133
182	Тухшнайдер Лейба Бенціанович	1906	єврей	м. Любомль	1411
183	Федонюк Кузьма Парамонович	1892	українець	с. Гупали	3749
184	Фисун Павло Антонович	1917	українець	с. Вишнів	335
185	Форманюк Василь Сергійович	1919	українець	с. Рівне	331
186	Фрідман Хаїм Абрамович	1915	єврей	м. Любомль	3122
187	Хмелюк Афанасій Якович	1924	українець	с. Куснища	2635
188	Хомицький Федір Тимофійович	1921	українець	с. Гуца	3598, 3599
189	Хропот Марко Олександрович	1914	українець	с. Штунь	2046
190	Хропот Микола Лукич	1923	українець	с. Стара Гута	3774
191	Цевух Мойсей Миколайович	1910	українець	с. Шацьк	2346
192	Ципящук Степан Денисович	1928	українець	с. Красноволя	1756
193	Цисельський Казимир Сильвестрович	1906	українець	с. Городне	1653
194	Цитрин Ель Абрамович р.н.	1913	єврей	м. Любомль	3118
195	Чабан Ганна Федорівна	1924	українка	с. Стара Гута	3223, 3224
196	Черина Кароліна Томашівна	1916	полька	с. Римачі	2776
197	Черпак Марія Луківна	1921	полька	с. Борки	3067
198	Чиший Єва Василівна	1926	українка	с. Перешпа	3494
199	Чуюш Михайло Купріянович	1911	українець	с. Боремщина	356
200	Шамрай Віктор Миколайович	1884	поляк	с. Римачі	3876
201	Шварц Мошко Пейсахович	1910	єврей	м. Любомль	3127
202	Шевчук Іван Кирилович	1903	українець	с. Підгородне	144

203	Шевчук Франц Іванович	1919	поляк	с. Старий Ягодин	820
204	Шидловський Ісак Іванович	1899	українець	м. Любомль	458
205	Шимчук Павло Захарович	1922	українець	с. Запілля	109
206	Шнайдерман Герш Кірович	1918	єврей	м. Любомль	3046
207	Штайнберг Йосип Звелійович	1912	єврей	м. Любомль	2911
208	Штерн Герш Пейсахович	1910	єврей	м. Любомль	2942
209	Ющук Іван Семенович	1913	українець	с. Машів	1391
210	Янчук Антон Трохимович	1893	українець	с. Гупали	3129
211	Янчук Володимир Антонович	1920	українець	с. Гупали	76
212	Янчук Єва Антонівна	1926	українка	с. Гупали	276
213	Ярощук Каленик Филімонович	1915	українець	с. Борки	612
214	Яценюк Павло Іванович	1918	українець	с. Запілля	1346
215	Яшкевич Ян Матвійович	1900	поляк	с. Борове	2637
216	Ящемський Стах Миколайович	1895	поляк	к. Замосточчя	1416

Титульна сторінка архівної кримінальної справи на Пилишук Льва Андрійовича (Державний архів Волинської області, фонд 4666 «Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР у Волинській області, м. Луцьк, Волинська область», оп.2, спр.380) – скан 1

Джерела та література:

1. Державний архів Волинської області: Путівник. Луцьк, Надстир'я, 2011. 952 с.
2. Куделя Д. Першоджерела до вивчення історії Організації українських націоналістів (ОУН): кримінальні справи з фондів архівів Служби безпеки України (частина І). *Визвольний шлях*. 2003, кн. 1. С. 6–20.
3. Український мартиролог ХХст. Доступна інформація про 117 789 жертв політичних репресій в Україні. URL: <https://archives.gov.ua/um.php>.
4. Управління Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР по Волинській області, м. Луцьк Волинської області. URL: https://volyn.archives.gov.ua/elekt_archives/elekt_spravi/sprav.php.

УДК 94(477.82)«2022/2023»

Лютик-Хвас Валентина (м. Любомль)

«О, ГОСПОДИ, НЕ УМНОЖАЙ РАХУНОК ГЕРОЇВ, ЩО ПРИПАЛИ ДО ЗЕМЛІ...».

Про героїв російсько-української війни Любомльщини 2022–2023 років.

24 лютого 2022 року на світанку жорстоко і предико вдерся на українську землю російський агресор-сусід. Приніс війну без будь-яких правил війни. Зі злим наміром: знищити українців, як націю. Тому з перших годин і днів вбивав, гвалтував, грабував, палив, руйнував... залишаючи за собою смерть і руїни. Жах цей навів на простих людей переляк і заціпеніння. Інформація приголомшувала: довкола Києва, у передмісті йдуть найважчі бої, бойові дії розгорнулись у багатьох містах сходу і півдня України... Серцями прикипали до страшних подій у містах Гостомель, Буча, Ворзель, Іванкове, Ірпінь, Васильків, Вишгород... Смертельна раптова схватка передбачала взяття столиці України за лічені дні. Проте стійка оборона наших військ, героїзм бійців та вміла стратегія і тактика командування зуміли дати гідний опір окупантам... Все ж від початку війни, яку ворог досі, через півтора року бойового протистояння, називає «спецоперація», підступно завдає удари ракетно-авіаційні та з реактивних систем залпового вогню по об'єктах критичної інфраструктури, житлових будинках, культурних, медичних та освітніх закладах, вбиваючи і залякуючи місцеве населення, дорослих і дітей. Однак, люди мужньо чинять опір разом із ЗСУ, активно займаються найрізноманітнішим волонтерством, забезпечуючи наших воїнів усіма життєво необхідними речами. «Слава Україні! Героям Слава! Україна перемаже!» – ось віра і надія, що кличе до невтомного руху і надихає на перемогу.

Цей текст створено у 535–545-ті дні війни у серпні 2023-го, коли бійня розпалюється, у землю святу українську щодень навічно лягають сотні бойових хлопців і дівчат. Їм часто бракує зброї, дронів, автівок, пального... Країни Заходу довго міркують та зважують і, здається, не все чітко розуміють, і, мабуть, їх долає страх перед рашистом. Навіть на заклики відомих прогресивних успішних політиків просто мовчать. Соромно за Європу...

Одна з відомих світових лідерів Даля Грибаускайте, недавня президентка Литви, вкотре намагається переконати-достукатись: «Якщо ми не зупинимо Путіна в Україні, нам всеодно доведеться вести війну, але в наших країнах. Україна просить реальної допомоги, а ми дивимось, як на наших телеекранах зносяться житлові квартали і весь час говоримо, що «сильно підтримуємо Україну». Мені соромно чути, як лідери та чиновники НАТО бурмочуть, що вони «не можуть вплутуватись в конфлікт». Але ж ми зробили це в Сирії, Лівії, Африці, Югославії та Афганістані, чи не так? Сьогодні Україна бореться за виживання своєї нації та за мир в Європі. А ми будемо продовжувати дивитися як руйнується незалежна держава?.. Слава Україні! Слава її героям, а поки тільки її героям, бо інших на горизонті немає».

Влітку-2023, воїни кажуть про фронт, що «там пекло, але ми не викладаємо кадри на показ, як стікаємо кров'ю». І ще кажуть, що їх найбільший страх про те, «щоб усе було не дарма, щоб все в Україні мінялося, щоб та величезна ціна – ЖИТТЯ, яка заплачена і платиться, була зрозуміла суспільству. Бо власне воно і є влада...». Проймає, правда ж? Але як рухати зміни на ділі, поки відповіді цілком немає, у всякому разі порухів цьому не видно... поки що...

Про подвиги мужніх і жертвних синів України, які відважно билися і полягли на полях українських, розповідаємо, щоб пам'ять увіковічнити. У минулому науковому збірнику 2017-го року було вміщено статтю про загублені життя Героїв 2014–2017 рр.: Олександра Сацюка, Сергія Киричука, Сергія Кушніра, Анатолія Федчишина, Олександра Грошева, Миколи Штанського, Юрія Гіля, Сергія Мокренка. З початку великої війни 24 лютого 2022 р. Любомльський край втратив 29 військовослужбовців. Кожен Герой-воїн Слави і Пам'яті вічної достоїн.

Війна з варваром-росією триває. Нагадаємо, що до повномасштабного вторгнення її називали: АТО (анти-терористична операція), а потім ООС (операція об'єднаних сил). Хоч однаково це була і є об'ємна страшна ВІЙНА, яка незалежно від назви і тлумачення так само несе в десятки разів об'ємніші і жах, і біль, і смерть. І непроминаючу, навічно боліучу печаль-тугу передусім родинам, котрі втрачають найрідніших.

ГЕРОЇ–2022 р.

ОЛЕГ СВИНЧУК, нар. 12 березня 1993 р. у с. Бережці.

Страшну звістку отримали волиняни 8 березня: у запеклому бою на Київщині ворожа протитанкова керована ракета влучила в український Т-64БВ. Внаслідок попадання в танку зденотував боєкомплект. Вибух і враз обірвалось життя екіпажу воїнів-танкістів 14 окремої механізованої бригади імені князя Романа Великого, волинян-побратимів: старшого сержанта Сергія Васіча, старшого солдата Віталія Пархомука, солдата Олега Свинчука. Олег народився в селі Бережці на Любомльщині, мав 28 років, був наймолодшим із шести дітей Надії та Анатолія Свинчуків. Від 25 березня 2021-го р. служив у танковому підрозділі 14 ОМБр за контрактом.

...Той день оборони Києва був героїчний і трагічний водночас. Це було 8 березня 2022 року.

...Але ворога внаслідок цього бою було відкинуто. Контрнаступом українські війська зуміли визволити важливий населений пункт Київщини – селище міського типу Макарів. Проте троє танкістів-братів по зброї Сергій, Віталій та наймолодший з них Олег про це вже ніколи не дізнаються. Як і про те, що через кілька днів після цього останнього і найважчого бою Указом Президента України кожному з цих трьох мужніх захисників було присвоєно звання Героя України.

«Ми переможемо, але багато з нас не виживе...» – так на початку війни танкіст Олег Свинчук написав своєму другові. Він був сільським хлопцем, зростав у щоденній праці, у всьому допомагав батькам. Однокласниця Вероніка згадує: «Олег з руським волоссям, веселий і винахідливий, дружив з усіма, щедрий і добрий, мав гарну пам'ять, любив футбол і волейбол. Співчував односельцям, котрим не було кому допомогти, йшов і робив, що треба...». Олег закінчив дев'ятирічку у рідному селі, а повну середню освіту отримав у Римачівській школі. У 2015–2016-х роках проходив строкову службу у ЗСУ. Повернувшись, їздив на заробітки в Польщу. Очевидно, його це не влаштовувало. І уклав контракт на військову службу.

МИКОЛА БУЛАВКА, нар. 23 серпня 1974 р., в селі Черемошна Воля.

Ця війна перекреслила усі життєві плани Миколи Булавки. Відразу ж з перших її днів записався у територіальну оборону. Тоді довелося чергувати на блокпостах у селі Зачернеччя, де жив і працював у місцевій школі. Проте 7 червня 2022-го уже був у військовій частині Володимира-Волинського, де в 1990-х після армії і навчання в школі прапорщиків в центрі «Десна, 5 років служив за контрактом. Через кілька днів командир відділення, старший сержант батареї прапорщик Микола Булавка був відправлений на бойові позиції... Востаннє боєць телефонував рідним 22 березня, хоч був знервований, казав: «зі мною все поки добре». А 23-го уже не брав слухавки. Сестрі Олені з його телефону відповів жіночий голос: «тримайтеся, кріпиться, це війна, Микола загинув». Під час артилерійського обстрілу поблизу села Засілля Вітовського району, що на Миколаївщині воїн був тяжко поранений, осколок пройшов наскрізь недалеко від серця. Наступного дня Микола Булавка помер. Похорони були велелюдними. Спочиває Герой на кладовищі села Нудиже.

Його сестра Олена Згоранець згадує: «Микола був середульшим із нас трьох. Був добрим і позитивним. І коли вчився, і як працював про нього казали лише добре. Дуже любив читати, у сільській бібліотеці всю літературу перечитав. Гарно вчився в школі, потім у

Любомльському ПТУ здобув фах будівельника. Будівельну справу любив, якийсь час вахтовим методом в одній з київських фірм об'їздив з бригадою чи не всю Україну. За рідних завжди хвилювався, допомагав, обов'язково вітав усіх з днями народження, а для себе нічого не просив... Ми всі жили дуже дружно. Нам його так не вистачатиме...».

ІВАН СТАВНІЙЧУК, нар. 20 квітня 1983-го року, в селі Більчинка Ізяславського району на Хмельниччині. Жив у селі Рівне.

Увесь трудовий шлях старшого сержанта ЗСУ Івана Ставнійчука був пов'язаний з армійською службою. З 2004 по 2013 роки служив у прикордонному підрозділі «Рівне», затим уклав контракт та пішов на службу в одну з частин ЗСУ. Двічі був в зоні ООС. На момент, коли почалася війна 24 лютого 2022-го р., вже не був військовим. Якраз поїхав у Чехію, планував за півроку заробити коштів, щоб завершити вдома будівництво. Але грізні події покликали назад в Україну, в село Рівне, де жив з сім'єю... І вже в перших числах березня Іван повернувся і відразу зателефонував у Любомльський відділ центру комплектування та соціальної підтримки (раніше – військкомат). А 10 березня був мобілізований до військової частини... 25 квітня у розмові з дружиною попередив що у найближчу добу з ним може не бути зв'язку... І це був його останній дзвінок... 27 квітня дружині Ірині повідомили страшну звістку: Іван Ставнійчук загинув під час виконання бойового завдання неподалік села Кутузівка на Харківщині.

Дружина Ірина Миколаївна ділиться: «Ми познайомились, коли Іван почав служити у Рівне прикордонником, то оселився на квартирі з нами по-сусідськи. Так почали спілкуватись, а потім відчули, що не можемо один без одного, що це кохання. То ж у 2006-му році одружились. Він мав загострене почуття справедливості, не раз, коли бачив неправду, спалахував, немов сірник. Був дуже добрим, допомагав у всьому. Не тільки мені, усім, хто цього потребував. У нас зростає донечка Аня, 14 років, їй дуже боляче, Іван її так любив, дбав щохвилини навіть, коли стояв на Сході в наряді, дзвонив і питав, мріяв, щоб була щасливою. І я тепер у пам'ять свого Іванка маю обов'язок зробити усе, щоб його мрія здійснилась...».

ВАСИЛЬ ДЕМЕДЮК, нар. 1 січня 1969 р. у селищі Головне.

Громадянський обов'язок для цього чоловіка насправду був не тільки словами. Ще, коли його 18-річного призвали в армію, він зі своїм земляком, також з Головна, просилися в командирів, щоб відправили їх в Афганістан, тоді була така служба. Однак, їхнє прохання було витлумачено по-іншому, і їм визначили місцем служби Німеччину. Військова справа припала молодому хлопцеві до душі, і по закінченні строкової він ще два роки служив там прапорщиком. Коли ж повернувся додому, то працював водієм на Головненському овочесушильному заводі, трактористом у місцевому сільгоспідприємстві. Від 2000 року, відколи одружився, Василь Демедюк трудився водієм-далекобійником, хоч поміняв кілька фірм, та улюблену професію не залишив. І 24 лютого 2022-го він був у Дніпрі, де чекав вантаж, який мав везти аж у Грузію. Але звістка про початок війни миттєво повернула його додому: вже 25 лютого здав автомобіль і з'явився в Любомльський відділ центру комплектування та соціальної підтримки і записався у роту охорони... 12 травня його відправили у бойову частину... А 23 травня селище сколихнула страшна звістка: Василь Демедюк поклав життя своє неподалік селища Комишуваха Попаснянського району на Луганщині.

Дружина Ольга Петрівна в серці береже тепло душі коханого чоловіка:

«Добрим був мій Василько, безвідмовним, якщо хтось просив допомогти. Завжди відстоював правду і справедливість. Обоював риболовлю. І зараз односельці про це пам'ятають. А ще його постійну посмішку, яка була, наче знак любові до Життя, значну частину якого проводив у дорозі – суцільний рейс. Два тижні в дорозі – день-два вдома. Заходить до хати, з синами Владиславом та Назаром здоровкається за руку і цілує кожного в щоку. Такий вияв батьківської любові... Ці часті розлуки скріплювали нашу любов, дуже любила свого Василька, люблю і любити буду – заради пам'яті, заради наших синів...».

ВОЛОДИМИР ЖОЛОНДІЄВСЬКИЙ, нар. 11 червня 1999 р. в селі Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненщини. Жив у с. Чмикос.

Так склалися життєві обставини, що мама десятирічного Володі вийшла заміж вдруге, і вони оселилися в селі Чмикос, де хлопчик пішов у п'ятий клас... Коли прийшла пора військової служби Володимир вирішив не йти на строкову, а на контракт. Тож 28 травня 2021

р. став солдатом однієї із військових частин. І коли розпочалася війна, молодий воїн з перших днів став на оборону рідної землі від загарбників. 8 березня загинув його рідний батько, воює на війні і старший брат. Мама Катерина Іванівна Сачук каже: «Володя бувало по два тижні на зв'язок не виходив, мабуть, там дуже важко було. Переживала... Остання наша розмова була 1 червня. А 4-го сина не стало, поліг на Харківщині, на тій землі, де свого часу збирав врожаї...». Боєць не дожив тиждень до свого 23-річчя. Ховали молодого Героя 8 червня, якраз через три місяці як поліг його батько.

За самовіддане виконання військового обов'язку старшого солдата Жолондієвського Володимира Олександровича нагороджено орденом «За мужність» III ступеня.

Згадує бабуся Галина Григорівна Сачук: «Володя ріс слухняним, працьовитим, життєрадісним. Змалку мав здібності до електрики: розетки, електрочайник, інші побутові прилади – помудрує щось і таки дасть раду. Але професію вибрав механізатора у Луківському ПТУ. Все вдома допомагав, був дуже старанним, його любили молодші сестричка і два братики. Деякий час їздив на сезонні роботи на Харківщину, Київщину...».

АНДРІЙ ДАВИДЮК, нар. 24 липня 1981 р., у селищі Луків Турійського р-ну, жив у с. Почапи.

Про Андрія односельці в Почапах кажуть, що був дивовижно скромний: для когось попросить будь-що, а для себе – соромиться. Після школи навчався в Лукові на механізатора, а прийшла пора – пішов на строкову до війська. Служив в підрозділі охорони на Львівщині. Був влучним стрільцем. Регулярно займався спортом, зокрема, гирьовим. Працював на пилорамах, у лісі. Коли ж почалася війна Андрій з першого дня, не роздумуючи, записався до складу добровольчого формування Любомльської територіальної громади. Згодом вирішив йти на фронт добровольцем. Був мобілізований 18 травня 2022-го р., після підготовки потрапив у зону бойових дій. Хлопець приховував від рідних, що на передовій, навіть за два дні до смерті писав братові повідомлення: «Живий, здоровий. Давид». Це його прізвисько з дитинства, він все так підписував, йому подобалось. Мама востаннє з сином розмовляла 14 червня, того дня він телефонував двічі. Очевидно, було дуже важко. А 18 червня поліг на землі Донеччини під час артилерійського обстрілу.

Мама Героя Тетяна Михайлівна говорить з тугою: «Андрій мав дуже багато друзів. Все збирався поремонтувати господарські споруди, дерево заготовив. Війна все перебила. Але приятелі, сказали після похорон, що Андрій нам допомагав, і ми вам все зробимо у пам'ять про нього. Зібралися і перекрили льоха, хліва... Андрій просто обожнював ліс, бувати на природі. Хотів бути змалку лісником чи бджолярем, дуже любив цих працелюбних комах. Мав свою пасіку – 10 вуликів. А перший вулик з бджолосім'єю ми йому купили, коли був у 8 класі. Коли йшов на війну, казав, я розкажу, що зробити з бджілками на зиму. Він і гадки не мав, що загине. 40 днів якраз збіглося з його днем народження – 24 липня, було б 42. Головний скарб, який залишив Андрій, його два синочки: Артем та Адріан».

ВАЛЕНТИН ВАВРИШ, нар. 21 червня 1987 р. в селі Олеськ.

Валентин був майстром на всі руки, як кажуть у народі. В Оваднівському профліцеї здобув фах електрика, але й хист до техніки мав вроджений, а навик зварювальника набув самотужки. Вмів господарювати на землі, був і комбайнером, і трактористом, і шофером. Вдома перебрав по гвинтику свого комбайна, удосконалив, аби покращити якість обмолоту, зменшивши втрату зерна. Друзям і односельцям ремонтував автомобілі. Коли почалася війна, чергував на блок-посту при в'їзді в село, намагався вникнути в тонкощі армійської служби. 18 травня 2022-го Валентин був мобілізований до ЗСУ. Після відповідної підготовки потрапив в зону бойових дій... 12 липня, під час виконання бойового завдання на Донеччині, був важко поранений. Спершу відправили в лікарню Краматорська, потім у Дніпро в лікарню імені Мечникова. Там 15 липня серце воїна зупинилося.

Солдата Вавриша Валентина Степановича за самовіддане виконання військового обов'язку нагороджено орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Розповідає сестра Ольга Вавриш: «Брат іноді розповідав про службу пригодницькі історії. Коли проходив підготовку, то застудився і дуже кашляв, але все ж відправили на передову. Якось довелось ховатись від обстрілу у болоті по шию у воді. З усіх боків летить, а він кашляє. Хлопці, хоч і небезпека, сміються: давай, мовляв, хто голосніше – ти кашляєш чи

снаряди вибухають... Наш Валентин нічого не робив напоказ, ніколи не ждав похвали. «Хто, як не я?» – це кредо його супроводжувало в житті...»

РОМАН БОНДАРУК, нар. 16 березня 1985 р., в селі Рівне.

Він був найстаршою дитиною у сім'ї Ольги Миколаївни та Василя Васильовича Бондаруків. Вчився у школі, потім здобув фах електрика у Володимир-Волинському вищому професійному училищі. Служив в армії, створив сім'ю. 4 квітня Роман Бондарук став до лав ЗСУ. Про війну особливо не розповідав, служив там, де були перебої із зв'язком. При нагоді старався найперше дзвонити дружині, щоб по відео і донечку маленьку побачити. 7 серпня Герой поліг на Бахмутському напрямі. Цього дня телефонував, казав, що їх викликають на завдання і здзвониться як повернеться. Але це була остання вісточка з вуст Романа.

Сестра Олена згадує: «Романа ще називали людиною з посмішкою. Усім поспішав на допомогу, був справжнім, щирим, без фальші. Брат був дуже артистичний, мав задатки актора, грав ролі у сценках, на шкільних вечорах часто був ведучим. Це було йому до душі – веселити публіку. Люблячий син, турботливий батько і старший брат, коханий чоловік, хороший друг. Йому ще й судилося стати Воїном. Він надто любив життя і хотів, щоб у нас воно було щасливим. Тому пішов на війну. Пам'ятаємо, сумуємо, молимося, і віримо, що наш Роман оберігає нас з небес...».

ОЛЕКСАНДР АНТИПЮК, нар. 24 лютого 1991 р. у селі Лук'янці на Харківщині. Пізніше сім'я перебралася у село Бережці, звідки родом його батько.

Після школи Олександр у Луківському ПТУ №22 вивчився на механізатора. І це був свідомий вибір: дуже любив техніку, був майстром на всі руки. За ніч міг повністю перебрати авто і довести його до робочого стану при наявності необхідних запчастин. А ще хлопця з юних літ тягнуло до військової справи: любив носити камуфльоване вбрання, воно йому пасувало. Словом, однострій готував його до служби ще набагато раніше, ніж пішов на строкову. Тому після армійських буднів у 2011-му вирішив стати військовим і підписав перший контракт. Служив весь час у Володимирі. Мав досвід служби в АТО/ООС, був старшим сержантом, командиром танка. Удостоєний медалі «За оборону рідної держави», нагрудного «Знака пошани», інших відзнак. Перший день війни і 31-ий день народження Олександра збіглися в часі – 24 лютого. І він був серед перших, хто пішов відразу боронити державу від загарбника. Під час служби довелося побувати чи не по всій лінії фронту, там, де необхідна була участь бронемашини. Останнє місце – Бахмутський напрямок. 13 серпня 2022 року серце Олександра Антипюка зупинилося, не під час бою, а від важких фізичних і психологічних перевантажень. Рідні згадують, що був дуже вразливим, усі події брав близько до душі, важко переживав смерті побратимів...

Олександр Антипюк був турботливим сином, поспішав усім допомогти, дуже любив природу. А найбільшою втіхою і радістю була сім'я: дружина Наталія та трійко діточок – десятирічний Роман, восьмирічна Оксана, та Миколка, якому в грудні 2023-го буде 3 роки.

ІГОР ЧОБОТАН, нар. 30 травня 1988 р. у селі Згорани, жив у м.Любомль.

Ігор закінчив школу в рідному селі у 2004-му році, один з класу із золотою медаллю. Мету омріяної професії мав у серці з дитячих літ, тому обрав військовий вуз: Національну академію Держприкордонслужби України у місті Хмельницький... Воєнні дії Росії проти України у 2014-му покликали офіцера Ігоря Чоботана у Луганський прикордонний загін, який на той час був в епіцентрі бойових зіткнень зони АТО. Він був начальником відділу прикордонної служби «Трьохізбенка», що знаходився на передовій і фактично на відстані пострілу від них були рубежі бойовиків. Ця служба тривала 8 місяців... Коли почалась велика війна в лютому 2022-го, Ігор був удома по догляду за дітьми 5-річною Яною та молодшим Ростиславом. Але як тільки у травні отримав повістку, в той же день подався на медкомісію. Казав: треба йти туди, щоб зупинити ворога... Воїн Імеханізованого батальйону 115-ої бригади поліг на Донеччині в районі селища Опитне Покровського району, раніше було пекло Лисичанська. Немилосердний збіг: Ігоря не стало 27 серпня, у день триліття сина Ростислава, не дочекався хлопчик обіцяного вітального дзвінка від тата з фронту...

Сестра Людмила ділиться: «Розповідали, що бійці наїхали на протитанкові міни... А складалось усе так добре, успішно закінчив навчання, почав служити, одружився з коханою Світланою, народились Яна і Ростислав, дуже любив діточок, весь час з ними проводив. Мав

плани і надії... У мене був найкращий брат, ми були єдині, був турботливим сином, чоловіком, батьком...»

МИКОЛА ТОМАШЕВСЬКИЙ, нар. 15 червня 1973 р., у селі Підлісся, проживав у селищі Головне.

Відслуживши службу в армії, Микола працював у лісовому господарстві, затим – декілька років був правоохоронцем. Коли ж одружився, а потім у 2000-му переїхали з Підлісся у Головне, вирішив, що краще шукати достатку по заробітках, проте працював переважно в Україні. Народилися три доньки, для них старався, аби все мали... Повістку на війну Микола Томашевський отримав якраз у свій день народження, 15 червня, також як призивали на строкову, то повістку вручали також в іменинний день. Рідним у розмовах з фронту казав, що все добре... Але був у важких місцях Краматорська... Поліг 1 вересня поблизу села Тарнова на Харківщині, за два кілометри від кордону з росією. Під час ворожого обстрілу отримав важке поранення несумісне з життям...

Дружина Ольга Миколаївна згадує: «Востаннє ми розмовляли 20 серпня, ввечері їх відправляли на «нуль». Просив не панікувати, коли зв'язку не буде... А у мене 1 вересня так пекло серце, але ж не думала про погане, Микола був такий, що вмів виплутатись з різних ситуацій... Був добрим і працелюбним, любив читати, захоплювався історією. 6 вересня в доньки був день народження, чекали, що тато подзвонить. Та отримали того ж дня страшну вість, що немає більше мого Миколи...» Микола Томашевський нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

СЕРГІЙ ЯКИМУК, нар. 23 березня 1973 р., у селищі Головне.

Кажуть, що цей Герой був таким працьовитим, усміхненим, щирим життєлюбом, що в селищі називали його з любов'ю Сергійком. Старанно вчився в школі, танцював у відомому зразковому колективі «Хуторянка», займався у драмгуртках. Потім була армія, вимушені заробітки за кордоном, де дуже швидко опановував мови – добре польську, на розмовному рівні німецьку... У 1995-му одружився, народились син і донька... Війна застала Сергія у Польщі. На 4-тий день, 28 лютого 2022-го, повернувся додому. Спочатку допомагав хлопцям з територіальної оборони, організовував допомогу бійцям на передову. Коли ж прийшла повістка, відразу пройшов медогляд і став у стрій 4 травня. Четвірка супроводжувала і наступні історії долі Сергія Якимук: 4 червня разом з іншими однополчанами зумів вибратись з Лисичанська; наприкінці липня на 4 дні приїхав додому по автомобіль для потреб військових, що придбали українські і польські друзі; 4 серпня після ротації був відправлений у зону бойових дій; і непоправне 4 вересня: поліг поблизу селища Опитне Покровського району на Донеччині – у самому пеклі, на злітно-посадочних смугах Донецького аеропорту, рятуючи поранених побратимів.

Дружина Олена Якимук з болем у душі каже: «Ще першого вересня привітав мене з Днем знань, заспокоював, що все буде добре. Нелегко усвідомлювати, що мого Сергійка вже немає. Був надзвичайним добряком, не відмовляв нікому в допомозі. Любив людей, рідних, тішився онуками Михасем і Дмитриком. Любив життя, лиш самому не довелося довго жити...» На сесії Головненської селищної ради на честь Сергія Якимук названо вулицю його рідного селища.

БОГДАН ЛЕБІДЬ, нар. 17 вересня 2001 р., у селі Ладинь.

Богданові ще й не сповнилось 12 років, коли помер тато. Старша сестричка Тетяна пригадує, що «важко було їм бачити мамині сльози, то ж Богдан раптом став дорослим, такий помічник у всьому мамі, і для нас з молодшою сестричкою Настею...». Після 9 класу обрав Володимирський професійний ліцей, здобув спеціальність маляр-штукатур. Потім була строкова служба, а, повернувшись, у січні 2022-го, поїхав до Польщі на заробітки. Мав кохану дівчину, плани на життя... Та 24 лютого, коли дізнався про початок війни, подзвонив: я швидко приїду... 6 березня о 6 ранку поїхав у Володимир у 14-ту бригаду. Звідти спочатку в Житомир, далі на Донецький напрям. Там було важко, їх бомбили, потрапили в оточення, багато хлопців загинули. Але Богдан зумів знайти порятунок, і ще двох хлопців вивів... Але у тім бою отримав численні поранення, лікувався у Дніпрі та Луцьку, потім місяць був вдома на реабілітації. Мама просила, щоб зостався вдома, бо й накульгував ще, але Богдан переконував: навіть не думайте про таке, я мушу, бо я вмію... У Володимирі йому сказали, що подали на

нагороду і призначили командиром відділення вогнеметного взводу роти радіаційного, хімічного та біологічного захисту, у складі якого було 12 бійців. Він був серед усіх наймолодшим, як у школі та ліцеї... Двадцятирічний Богдан Лебідь поліг, готуючись до бою з мінометом на плечі, поблизу села Рубіжне Харківської області, де точились тоді виснажливі бої, о 4-ій годині ранку 9 вересня 2022-го року. У червні Герой був удостоєний ордена «За мужність» III ступеня. На жаль, нагороду вручили родині після його смерті.

Сестра Тетяна дістає спогад з глибини душі: «Його вдома називали лагідно синок, Бодя, ми були дуже дружні. Був душа гурту, ніколи не лукавив, всю правду в очі казав. Показував вдома військовий квиток, де записано багато спеціальностей, які здобув. Казав, що війна, то справа молодих і проворних. Казав, що гроші на війні всі витрачаються на екіпірування... Мамин 35-річний брат одночасно був на війні, то Богдан за нього більше журився, ніж за себе...».

РУСЛАН КУРАМШИН, народився 7 січня 1979 р. у місті Любомль. Жив у Луцьку.

Він був успішним: із золотою медаллю закінчив школу, вмів ремонтувати техніку і цікавився автомобілями. Освоїв виготовлення речей з дерева. Навчався у Луцькому національному технічному університеті на автомобільному факультеті. Одружився з коханою Оксаною, всю душу віддавав донечкам Яні і Мар'яні... Ранок 24 лютого розділив життя на «до» і «після». Руслан Курамшин відправив сім'ю за кордон, а сам записався у територіальну оборону, патрулював місто. Попутно займався військовою самоосвітою... Врешті, готувався до участі у війні за принципом: хто, якщо не ми? До війська Героя мобілізували у середині червня. Про службу розповідав мало: копаємо окопи, нас відвели з «нуля», стоїмо на першій лінії, відвели на відновлення... 14 вересня знову відправили на Донеччину, а 16 вересня поліг при виконанні бойового завдання внаслідок артилерійського обстрілу. На 44-му році згасло, сповнене надій, життя.

Розповідає сестра Алла Курамшина: «Руслан був чудовим братом. Найкращим, досконалим, добрим, турботливим. Не мав завищених вимог до життя. Мріяв жити у своєму будинку за містом, який він так і не завершив, хотів мати свою земельну діляночку, там попрацювати, відпочити з друзями і рідними, їздити у місто Любомль, де ми виростили. Все, що пов'язане з життям мого брата для мене святе – його сім'я, його доньки. Для мене Руслан залишиться найулюбленішою людиною в світі, з якою ми були рідні і дуже близькі».

ЮРІЙ ЛУКАШУК, нар. 30 квітня 2002 року у селі Приріччя.

Народився у багатодітній сім'ї, в якій зростало шестеро дітей. Закінчивши школу, певний час їздив на заробітки у Польщу, а потім у 2021-ім пішов до війська на строкову. Згодом підписав контракт. Було це лише за тиждень до російського вторгнення. То ж його війна почалася з перших днів. Сестра Вікторія згадує, що 26 вересня вони розмовляли востаннє, сміялися, Юра був у гарному настрої, наостанок сказав своє традиційне «не журіться, у мене все добре». А вже 2 жовтня страшна звістка: поліг під час ворожого обстрілу на Харківщині біля села Першотравневе. Посмертно нагороджений відзнакою Головнокомандуючого ЗСУ – Почесним нагрудним знаком «Сталевий хрест».

Сестра Вікторія продовжує спогад: «Попри юний вік, всього 20 років, брат умів міркувати по-дорослому. Дуже хотів допомогти батькам купити трактора, тож значну частину своїх заробітків пересилав додому. Був безвідмовним у допомозі не тільки рідним, а й друзям, знайомим. Також з друзями ремонтували мотоцикли, автомобілі. Не віриться, що вже не відчинить двері і не стане на порозі дому наш усміхнений завжди Юра з ямочками на щоках...».

ЮРІЙ ШНАЙДЕР, нар. 1 травня 1998 р. у селі Римачі. Жив у селі Бережці.

У юнацькі роки Юрій дуже тісно спілкувався з батьками та дідусем Максимом, з яким вели домашнє господарство, відвідували місцевий храм. Після школи у Любомльському професійному ліцеї здобув професію маляра-штукатура. У травні 2018 року Юрія призвали на строкову службу. Через певний час вирішив служити в ЗСУ, стати військовим, як його батько Володимир Максимович. Із травня 2020-го року перебував на контрактній службі на посаді стрільця зенітного взводу 39 зенітно-ракетного полку. Двічі брав участь у виконанні бойових завдань у зоні проведення ООС. Восени 2021 року бійця призначили на посаду оператора взводу зенітно-ракетного артилерійського дивізіону 14-ої окремої механізованої

бригади. На початку 2022-го поїхав до військового навчального центру, де в лютому його застало російське вторгнення. Був учасником бойових дій на східному напрямку, у Донецькій, Луганській, Харківській областях, визволяв окуповані території. 4 жовтня, через кілька годин після розмови з мамою, допомагаючи вивести з-під обстрілів машину медиків з важкопораненими воїнами, Юрій Шнайдер та його товариш загинули внаслідок влучання керованої протитанкової ракети у їхню бойову машину. Але машина медиків була врятована. Сталося це поблизу села Синьківка Куп'янського району на Харківщині.

Брат Богдан розповідає: «Спілкуючись з нами, Юра казав: Я вірю в перемогу, вірю в нашу державу та захоплююся красою нашої природи, яка допомагає мені відволіктися. І надсилав нам різні пейзажні фотознімки... Завжди телефонував мамі, морально підтримував, вселяв віру, що скоро повернеться додому. Юра ніколи не скаржився на труднощі фронтові, він любив свою роботу, вірив у Перемогу, мріяв повернутися додому, створити свою сім'ю, жити у вільній Україні».

ГЕРОЇ-2023

ВІКТОР СОЛОВКО, нар. 10 квітня 1977 р. у селищі Головне.

Віктор був мобілізований до ЗСУ 6 липня 2022 року. Служив стрільцем-санітаром 1 мотопіхотного відділення 1 мотопіхотного взводу 2 мотопіхотної роти мотопіхотного батальйону військової частини А0998. Дзвонив рідко. Донька Наталія, яка вже деякий час живе у Польщі, дізналась від хрещеної, що тато на війні, не хотів, щоб переживала. Але тоді просив сказати, що йдуть у конрнаступ і не знає, чи залишиться живим. Востаннє телефонував 12 вересня. А 13 вересня 2022 року під час ведення наступальних дій, бойового зіткнення з силами противника та артилерійського обстрілу в районі Брускинське Херсонської області з Віктором Соловком було втрачено зв'язок та візуальний контакт (зник безвісти). Але рідні не втрачали надії. Писали до Червоного Хреста, у соціальні мережі... Наталія: «В перший же день мені написав чоловік із 24 ОМБр, що росіяни вбили мого батька і забрали тіло...» І це була жахлива правда. Татове тіло віддали по обміну: 50 росіян на 50 українців у січні 2023-го...».

13 січня 2023 р. у п'ятницю Героя Віктора Соловка поховали з усіма почестями на кладовищі селища Головне.

РОСТИСЛАВ СЛЕСАР, нар. 1 вересня 1984 року в селі Мала Глуша на Любешівщині. Проживав у с. Хворостів.

Ростислав був наймолодшим у сім'ї, крім нього зростало ще четверо братів. Був змалку дуже комунікабельний, умів згладжувати суперечки, був мудрим не по віку. А ще дуже любив спорт, ігрові його види. То ж після 9 класів вступив, (правда, з другого разу) у Луцьке педучилище на відділ фізичного виховання. Працював у школах, всього себе віддаючи дітям. Планував сімейне життя. Але вторглася жорстока війна. До ЗСУ Ростислав Слесар був мобілізований 18 травня 2022 р. Міг би уникнути призову, адже доглядав хвору матір, та вирішив інакше. Спершу служив медиком. Зважаючи на його спортивну статуру і підготовку, перевели у штурмовики. З липня 2022-го був на «нулі». На початку жовтня отримав осколочне поранення, лікувався у госпіталі Івано-Франківська, а реабілітацію проходив у Любомльській лікарні. У той час 13 жовтня одружився з коханою Галиною, з котрою жили в цивільному шлюбі. А рівно через три місяці 13 січня поліг поблизу села Білогорівки Луганської області.

Брат Віталій каже: «Це була людина-позитив, людина-оптиміст, людина-життєлюб з великим серцем. У всьому вмів бачити позитив і робити людям тільки добро. Як би тяжко не було, а Ростислав казав: «І на нашій вулиці буде свято». Мав великі плани на життя після війни... Завжди будемо берегти пам'ять про нашого Ростика...».

За особисту мужність і відвагу солдата Ростислава Слесара нагороджено Знаком пошани «Захиснику Луганщини» (посмертно).

МИКОЛА ТЕРЕШКЕВИЧ, нар. 12 вересня 1976 року у селі Вишнів.

Був п'ятою наймолодшою дитиною в сім'ї. Після школи, пішов на строкову службу. Повернувшись, заробляв на життя на сезонних роботах у Польщі. У 25 років одружився, з дружиною виховали сина Сашка та доньку Вікторію. Але війна перервала всі плани. Вже на другий день Микола став у лави ЗСУ. Він мав бойовий досвід: понад рік у 2015-2016-х роках служив в АТО. Тепер фронтові дороги пролягали на передову. З листопада 2022-го служив біля Бахмута, в середині грудня отримав поранення і контузію. Та знову повертався до

побратимів. 2 березня 2023р. Микола Терешкевич прийшов у відпустку додому. Якраз на іменини доньки Вікторії – їй 16! А наступного дня воїнові стало зле, викликали швидку допомогу, але, на жаль, зболене серце «запустити» не змогли.

Сестра Галина Сачук каже: «Микола як у зоні АТО був, то три рази в очі смерті дивився. Був хорошою людиною, добрим братом, ніякої роботи не боявся, всім допомагав. Таким був і у війську, як побратими розказують, і бережуть найкращий спомин про воїна Миколу з Волині...».

ОЛЕКСАНДР СИРОТЮК, нар. 31 серпня 1984 року у селі Сильне.

Після закінчення школи Олександр пішов в армію. Служив у прикордонних військах. Коли демобілізувався, то довгий час їздив на заробітки і в Україну, і за її межі. У 2014 році у їхній сім'ї, де виростало 6 братів і сестер, помер тато, а через 4 роки не стало мами. І Саша, як найстарший, став опорою і помічником для родини... Але війна... Наприкінці травня 2022-го Олександр Сиротюк був мобілізований до лав ЗСУ. Фронтіві дороги воїна пролягали пекельними місцями: Соледар, Краматорськ, Харків, Куп'янськ, чимало населених пунктів Луганщини, і знову – Куп'янськ. Тут і сталося непоправне: 9 березня підрозділ, де служив Олександр, потрапив під артилерійський обстріл, снаряд прилетів у їхній бліндаж. Отримав важке поранення, серце бійця зупинилося 11 березня 2023-го р. у лікарні.

Розповідає сестра Надія Пех: «Останні слова, які ми чули від Саші 8 березня: «Не переживайте, все буде Україна». Не забуду усі його хвилювання, коли приїжджав у нетривалу відпустку на Різдво. Ми проводжали його до Ковеля на поїзд, і Саша промовив дивну фразу: «Надю, я вже більше не буду цією дорогою їхати». Я відразу заперечила, але він ще раз повторив ці слова. Напевне, жив з важкими передчуттями...».

ЮРІЙ КУПИРА, нар. 30 квітня 1996 р., у селі Борове.

Юра досить добре вчився у школі, любив фізвиховання, цікавився технікою. У 2013-му закінчив школу і у Любомльському професійному ліцеї здобув професію штукатура, лицювальника-плиточника. Затим подавався на заробітки: у Польщу, Луцьк, Київ, інші міста. І так майже 10 років. А у травні 2022-го пішов на війну добровольцем. Проходив підготовку на Волині, Львівщині, Київщині і у Дніпрі. Потім був переведений у зону бойових дій. А це Донеччина, Луганщина, Харківщина – служив гранатометником. Службу ніс у Добровольчому Українському корпусі «Правий сектор», а у листопаді 2022 року зачислили до складу однієї з бригад ЗСУ. Трагедія трапилась 12 березня 2023-го у районі населеного пункту Площанка Луганської області: воїн поліг на полі бою.

Пригадує брат Петро Купира: «Ніхто з їхнього підрозділу чогось реального про воєнні дії не розповідав рідним. Так і Юра: «Все добре», насправді ж вони були «не в глухому селі на Харківщині», а на передку. І в останній розмові не сказав, що вирушають на бойове завдання... Юра був з тих, хто вмів вислухати, підтримати і допомогти. Не тому кажу, що це був мій найкращий брат, це переконання всіх, хто його знав...»

ІВАН САМУСІК, нар. 21 травня 1990 р., в селі Заболоття.

Іван був наймолодшим у сім'ї, де крім нього були ще сестра і брат. У дитинстві був слухняним і активним, любив спорт, особливо футбол і волейбол. Після закінчення Нудиженської середньої школи, була строкова служба у внутрішніх військах у Луцьку. А у лави ЗСУ був зарахований 10 серпня 2022 р... Спочатку служив на Волині, а згодом перевели ближче до лінії фронту. Про вихор війни казав: «Головне, щоб у вас все було добре, а мені - вже як є...» На Великдень татові повідомив, що їхній підрозділ готується до бойового завдання: «Якщо повернуся, то відведуть на перепочинок, хоча можу й не повернутися...» 21 квітня 2023 року Іван Самусік поліг під час артилерійських залпів.

Сестра Олена Грицюк розповідає: «Побратими, котрі приїжджали на похорон, казали, що їхня група того дня відходила з передньої лінії. Іван йшов останнім, з кулемета прикриваючи відхід бійців. Його було поранено. За ним повернувся воїн, щоб допомогти, та раптом накрило їх обох. Так разом вони й лежали... Важко повірити, що братика вже немає і ніколи не буде поряд...».

ВІТАЛІЙ КОЗАЧУК, нар. 28 травня 1981 р., в селі Запілля.

Віталій змалку дуже любив природу, ліс, мріяв стати лісником. Тож по закінченні школи вступив до Шацького лісного технікуму. Отримавши диплом, працював у

Любомльському лісгоспі, відслуживши строкову у військах ППО на Львівщині, знову повернувся в лісгосп. Заочно здобув вищу освіту у лісотехнічному університеті... Події у державі 24 лютого 2022 року покликали Віталія Козачука до відповідальних дій. Уже наступного дня він вступив до роти охорони. Служив на Любомльщині. З листопада був переведений у бойову частину. Наприкінці місяця був на Донеччині. Рідним не казав, де знаходиться, шкодував батьків. І лиш у січні дізналися, що Віталій під Бахмутом... Біда сталася 2 травня. Підрозділ, в якому служив воїн, вів бій на «нулі». Почався мінометний обстріл, від якого всі ховалися в окопи. Поблизу місця, де в той час був Віталій, росло дерево. У нього й влучила міна, і осколками від вибуху посікло бійця. Смерть була миттєвою.

Болем серця ділиться сестра Наталія Зімоха: «Немов обірвалось щось всередині. Брат був справжнім чоловіком: відповідальним, людиною слова, патріотом. Любив риболовлю і полювання. Мав дуже багато друзів... Все сподівався, що у квітні дадуть відпустку й потрапить на 15-річчя сина Станіслава. А 13-річна донечка Соломія чекала, щоб тато вибрав для неї найкращого велосипеда...» Надія Андрійчук, яка була класним керівником у Віталія: «Він ще й мій племінник і похресник. Це була дитина від Бога: слухняний, чемний, культурний, дружелюбний... Його позитив передавався всім у класі...»

ЮРІЙ ХВАЛЬКО, нар. 22 травня 1993 р., у селі Вигнанка.

До лав Збройних Сил України Юрія призвали у серпні 2022-го року. З 2 листопада вважався зниклим безвісти. Поліг на Донецькому напрямку в районі населеного пункту Мар'їнка під час виконання бойових завдань. Півроку шукали відважного воїна дружина та син, батько, троє братів. Поховали бійця 13 травня 2023 року на кладовищі у селищі Луків, де він жив.

А у липні 2023-го було відкрито меморіальні Дошки пошани полеглим Героям-землякам Андрію Давидюку та Юрію Хвальку у школі села Почапи, де вони навчалися.

ДМИТРО БІСЮК, нар. 25 вересня 1992 р., у місті Любомлі.

Після 11-го класу Дмитро вирішив здобувати професію плиточника у Любомльському професійному ліцеї. Коли ж закінчив навчання, настала пора строкової армійської служби, яку проходив у підрозділі «Десна». Після армії хлопець підписав контракт та пішов у прикордонні війська. Рік служив на заставі біля села Рівне. Коли ж почалися воєнні події АТО на Сході у 2014-тім, Дмитра перевели на Херсонщину. По завершенні контракту приїхав додому, і через деякий час подався на заробітки у Польщу. Повернувся у 2021-ому... А з початку загарбницької війни 24 лютого 2022-го записався у 100-ту бригаду територіальної оборони і перебував біля білоруського кордону. Потім перевели на Схід... Згадує мама: «25 травня 2023 р. о другій ночі син зателефонував: «Мамо, я тебе люблю. Я сторопіла, чую, що сам не свій... Майже не спала ночами, молилася... Ще й сон наснився, що чоловік покійний сарай буде з чорних дощок...» 28 травня у його побратима Андрія був день народження, то Дмитро пішов на позицію замість нього. Близько 2.30 ночі бійці потрапили під обстріл... Дмитра і ще одного воїна контузило... Коли прийшли до тями, то, не зорієнтувавшись, сховались в окоп, про який Дмитро ще раніше всіх попереджав, що злочасний окоп «пристріляний». Туди й прилетів снаряд, їх присипало землею. Командир і бійці побратимів відкопали, та було пізно... Сталось це біля села Богданівки неподалік Бахмута.

Серце мами Алли Миколаївни назавжди в печалі: «Дмитрик завжди був відповідальним: якщо обіцяв допомогти, то дотримував слова, навіть, якщо треба пожертвувати особистими інтересами. Андрій, якого син замінив на позиції у той фатальний день, розповідав на похоронах, що син був командиром відділення, завдяки задаткам лідера, був завжди у центрі. Планував після війни залишитись у ЗСУ – до цього його надихнуло військове братерство. Андрій все говорив крізь сльози, казав, що не знають, що будуть далі робити без Дмитра, бо він їх оберігав і вів. Важко, нестерпно важко...»

АНДРІЙ ШЕВЧУК, нар. 12 квітня 1996 р., у місті Любомлі.

У ранньому віці Андрій втратив тата, мамі самій довелося ставити на ноги трьох синів. Після закінчення школи, вступив до Луківського ПТУ №22, здобув спеціальність тракториста-машиніста. Роботи за спеціальністю не було, тому їздив на заробітки то в Україні, то за кордон. У ЗСУ Андрій Шевчук потрапив 8 березня 2023 року у десантно-штурмовий батальйон. Проходив навчання за кордоном, після якого перевели у Житомир, потім – на Луганщину. Брат

Роман згадує, що про війну воїн казав: «все нормально, не хвилюйтесь». Печальна звістка прилетіла до родини рівно через три місяці, 8 червня. Під час виконання бойового завдання на Луганщині боєць отримав вогнепальне поранення, несумісне з життям.

Брат воїна Роман Шевчук розповідає: «Востаннє ми спілкувались десь за два тижні до того трагічного дня. Андрій тоді лежав у госпіталі, мав проблеми з ногами. Говорили про те, як за останній час змінилося життя і у нього, і у мене, про плани на майбутнє. Не було жодного передчуття, що розмовляємо востаннє. Потім його відправили на передову. Ось-ось їхній підрозділ мав йти на ротацію. Не встигли... Андрій був хорошим старшим братом, у біді ніколи не кидав... Дуже нам його не вистачатиме...».

АНТОН СКАРШЕВСЬКИЙ, нар. 6 березня 1986 р., в місті Любомль.

Антон був великим патріотом. Любив свій Любомль, любив футбол, захищав на змаганнях честь міста. До війни працював за кордоном у Польщі. Черговий раз поїхали на роботу з дружиною Анастасією на початку лютого 2022 р. «Не хотіли вірити новинам, що, можливо, почнеться війна. Коли зранку 24 лютого побачили, що почалось вторгнення, Антон зразу сказав, що ми повертаємось додому. Хоча мої батьки радили, щоб ми не їхали, але він твердив, що не буде ховатись у Польщі, тим більше, що вдома залишився 5-річний син і рідні. Він був великим патріотом і хотів, щоб син жив краще і без війни»; «У нас було багато планів, хотіли збудувати будинок, мріяли, яка кімната буде у сина... Нашу річницю 14 лютого відзначали телефоном... Тепер мені нічого не хочеться...» – згадує Анастасія.

25 лютого вони повернулись і Антон відразу подався до центру комплектування і був мобілізований до ЗСУ. Говорить Анастасія: «Ми не знали як і що буде... Зранку 26 лютого Антон поїхав до мого тата, який працює у військкоматі, він дав йому свою форму. Вона точно більша була, але ремінем затягнув і добре. Коли я перший раз побачила його у формі, то заплакала, ніколи не думала, що мій чоловік буде військовим... Ніяких свят у мене не стало, і коли чоловік був на Сході, і зараз, коли життя без нього...»

1 червня 2023 року внаслідок артилерійського обстрілу у Запорізькій області загинув 37-річний Герой з Любомля, порядний та справедливий, справжній патріот України Антон Скаршевський. Без батька залишились син і донька.

На алеї Героїв у Києві встановлено прапор з іменем полеглого Героя з Любомля Антона Скаршевського.

ВОЛОДИМИР КАРПЮК, нар. 20 лютого 1971 р., у селі Рівне.

З 25 лютого 2022 року 51-річний Володимир Михайлович служив у роті охорони в Любомлі, де мешкав. А 10 травня того ж року був направлений у бойову частину...

11 серпня 2023-го року на Харківщині під час виконання бойового завдання від ворожого обстрілу поклав життя своє за незалежність і волю України.

ІГОР ГУСЬКОВ, нар. 23 березня 1974 р., росіянин-француз.

Громадянин Франції, росіянин за національністю, поклав життя за Україну під Бахмутом у селі Хромове 12 квітня 2023 року, а у волинському місті Любомлі знайшов вічний прихисток – Воїн інтернаціонального легіону ЗСУ Ігор Гуськов. Таким було рішення дружини Вікторії, котра нині живе у Франції та приїхала на похорон. Вона народилась на Любешівщині у селі Деревок. Там мешкає її бабуся, яка після ранньої смерті тата і мами, зростила Віку. У Любомлі живуть їх сердечні щирі друзі: «Тут Ігор буде не сам».

Після знайомства і дворічних стосунків з коханою дівчиною з України, Ігор полюбив і Україну всім серцем, ця держава стала йому рідною, бо тут знайшов вірну дружину. Тому відразу з перших жаклих днів війни сказав: поїду захищати Україну, права і свободу її людей. Ігор дуже хвилювався, спостерігаючи військові події по телевізору. Казав, що має військовий досвід, який там зараз потрібний. І у грудні 2022-го вирушив на фронт... Його товариш з Любомля впевнений, що «він пішов, як підказало його серце, ми ж були найкращими друзями...» Адже ж Росію Ігор Гуськов залишив тому, що його не влаштувало беззаконня і невільність у всьому. У 2006-му році знайшов можливість, щоб назавжди покинути країну, де народився. Воїн-інтернаціоналіст вірив у перемогу України і йшов на війну, щоб її наблизити... 13 березня 2023-го року дружина Вікторія провела чоловіка з відпустки знову на війну з вірою... а трапилося, що назавжди...

Воїна-героя французького Ігоря Гуськова 26 травня навіки взяла в обійми українська земля, яку він жертвовно визволяв від загарбницької росії. Така ось історія цієї жахливої жорстокої війни.

У них не лица, Господи, а лики.
Їх дух високий і правдивий глас.
Українські хлопці – Богочоловіки.
А Перемога – український глас.
Любов Голота.

Джерела та література:

1. Хвас В. «Останній бій – найважчий бій». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2022. 14 квітня. № 27. С. 1.
2. Мариньоха С. «Не підняти вже братика з сирі землі...». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2022. 28 квітня. № 29. С. 1–2.
3. Мариньоха С. «За своїх йшов у вогонь і воду». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2022. 2 червня. № 34. С. 1.
4. Сергієнко М. «Віддав життя, щоб ми жили». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2022. 14 липня. № 40. С. 1.
5. Мариньоха С. «Був справжнім патріотом і громадянином». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2022. 30 червня. № 38. С. 1, 3.
6. Мариньоха С. «Не робив напоказ, не чекав похвали». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2022. 23 серпня. № 46. С. 2, 4.
7. Хвас В. «Треба йти туди, щоб зупинити ворога». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2022. 6 жовтня. № 52. С. 1, 3.
8. Сергієнко М. «Не дочекалася донька вітання від тата...». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2022. 13 жовтня. № 53. С. 1, 3.
9. Боровицький В. «Щирий, усміхнений, працюючий і великий життєлюб». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2022. 13 жовтня. № 53. С. 1, 3.
10. Хвас В. «Сумні ключі пташині взяли лебедика у вирій небесний». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2022. 20 жовтня. № 51. С. 1, 3.
11. Мариньоха С. «Він був людиною з посмішкою». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2022. 15 вересня. № 49. С. 1.
12. Мариньоха С. «Він був найкращим. Досконалим, добрим, турботливим». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2022. 27 жовтня. № 55. С. 1, 3.
13. Боровицький В. «Поліг за нашу свободу». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2022. 10 листопада. № 57. С. 1, 2.
14. Боровицький В. «Йому було всього двадцять чотири». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2022. 17 листопада. № 58. С. 1, 2.
15. Мариньоха С. «Любив природу, рідну землю, Україну». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2022. 28 липня. № 42. С. 1, 3.
16. Мариньоха С. «Був життєлюбом, оптимістом, людиною з великим серцем». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2023. 23 лютого. № 8. С. 1, 3.
17. Мариньоха С. «Біда постукала в родину вдруге». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2023. 6 квітня. № 14. С. 1, 3.
18. Сергієнко М. «Умів вислухати, допомогти, підтримати». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2023. 20 квітня. № 16. С. 1, 3.
19. Боровицький В. «Здається, він усе передчував». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2023. 20 квітня. № 16. С. 1, 3.
20. Сергієнко М. «Поліг, прикриваючи побратимів». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2023. 1 червня. № 22. С. 1.
21. Мариньоха С. «Війна розлучила назавжди». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2023. 8 червня. № 23. С. 1, 3.
22. Мариньоха С. «І після смерті врятував побратимів». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 2023. 6 липня. № 27. С. 1, 3.

23. Хвас В. «Громадянин Франції, росіянин за національністю, поклав життя за Україну...». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 3 серпня. № 31. С. 1, 3.

24. Сергієнко М. «Назавжди лишився 31-річним». 2023. 10 серпня. № 32. С. 1.

УДК 902.034

Мазурик Юрій (м. Луцьк)

ДАВНІЙ ЧОВЕН-ДОВБАНКА ВИПАДКОВО ВИЯВЛЕНИЙ НА ОЗЕРІ СВІТЯЗЬ (ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ)

У 1998 році в англomовному видані було надруковано статтю Володимира Шепелева «Знахідки давніх човнів в СРСР і козацькі човни «дуби»», зокрема в одному з підрозділів «Човен на озері Світязь» [1, 48] констатується, що у 1968 році паном Г. Кронгаузом в озері Світязь, 30 метрів від берега біля села Світязь був знайдений давній човен-довбанка. За першим виміром його довжина становила 600 см, ширина 80 см, висота 50 см, товщина бортів 2-3 см, товщина днища близько 12 см. В статті подано малюнок [1, 46 рис. 46] знахідки в масштабі 1:40, вид збоку і поперечний переріз (Рис. 1).

Автор відмічає особливість човна в тому, що він має дерев'яні клини на носі і на кормі, які виступали на 25-30 см від днища. На його думку вони можуть виконувати роль неповоротного керма або кіля, а також можуть бути призначені для попередження про мілини. Автор пояснює, що в озері Світязь багато мілин, які під час шторму часто змінюють своє розташування. Він також інформує, що човен на той час, все ще знаходився в озері, оскільки не було ресурсів, щоб його підняти та зберегти.

Архип Данилюк у своїй книзі «Шляхом України», яка вийшла друком у 2003 році, у розділі «Човнярство у верхів'ях Прип'яті» [2, 40] теж згадує про цей давній човен, який у 1968 році був знайдений у північно-східній частині озера Світязь за 30 м від берега. Львівський скульптор Герман Кронгауз на дні озера помітив дивний предмет з дерева, разом з товаришем вони розчистили пісок і виявили, що це давній човен. Він був видовбаний із цільного стовбура дерева, мав довжину 6 м, ширину близько 1 м і висоту бортів 0,5 м. Також відмічається, що на носі і на кормі знизу на ньому стирчали два клини. Автор припускає, що призначення їх, напевно полягало в тому, що клин зачіпав пісок, попереджаючи цим веслярів, а отже про безпеку. Про знахідку було повідомлено Інститут археології. Ленінградський інженер суднобудівельник Б. П. Фаворов, відомий спеціаліст з підняття і реставрації дерев'яних суден, розробив проект з підняття човна за допомогою брезенту і плота. Але реалізувати задум не вдалося. На початку 80-х років минулого століття, підняти човен вирішило студентське наукове товариство «Шельф» Львівського університету. Але його вже не знайшли: на берег трактором витягнули тільки уламки, які потім хтось спалив.

На жаль на даний час про цей човен є тільки ці два джерела, але в яких ми знаходимо деяку суперечливу інформацію.

В. Шепелев в тексті статі вказує, що човен був знайдений в озері Світязь біля села Світязь Волинська область, Україна, однак на карті, яку він подає у статті, озеро Світязь чомусь розміщено між м. Рівно і м. Києвом, північніше м. Житомира (Рис.2), що звісно не відповідає дійсності на географічній карті і є грубою помилкою.

В. Шепелев стверджує, що човен був залишений в озері [3, 91, 92], можливо Г. Кронгауз провів його виміри підводою. Відсутнє повідомлення, як лежав човен на дні озера під час його виявлення, чи вдалося оглянути його з різних сторін? Очевидно огляд його був обмеженим, це зокрема може бути підтвердженим щодо малюнка човна, в кресленні відсутній «вид зверху», що зменшує уяву про його конструкцію. Невідомо хто автор цього креслення. За стилем виконання цей малюнок дуже близький до малюнків в статтях ленінградського інженера Б. П. Фаворова, відповідно виникає питання, на основі якої інформації, інженером були виконані ці креслення?

Зауважимо, одна особливість човна в тому, що він має лише одну внутрішню перегородку, яка витесана разом з корпусом і розділяє човен на два майже рівні відсіки. У подібних човнів-довбанок знайдених на Волинських озерах (Любитів, 1984; Згорани, 1999;

Ворончина, 2005), як правило є дві внутрішні перегородки які розділяють човен на три нерівні відсіки [5, 74].

За етнографічними дослідженнями Київського Полісся на човнах-довбанках басейну річки Ужа залишали по середині, точніше, на 20-30 см ближче до носка, так званий «поріжок» («порожок») шириною 20 см, який з'єднував їх борти і виконував функцію природної кокори та служив своєрідною лавкою під час поїздки. На досліджуваній території виявлено, за деякими винятком, суцільні довбані човни тільки з одним «порожком» [4].

Ще одна особливість човна в тому, що конструкція з двома клинами на носі і на кормі знизу довбанки, поки що єдина і більше не зустрічається в літературі про давнє судноплавство, а також і відсутні етнографічні аналоги. Припущення вищезгаданих авторів щодо попередження човняра про міліну мало ймовірна, оскільки таке «*know-how*» (*ноу хау*) чомусь не набуло поширення.

У нас створюється враження, що конструкція з двома клинами це різновид якогось великого мотовила. Мається на увазі схожості за своїм функціональним призначенням: мотовило застосовували в різних галузях, ми для прикладу беремо найближчу, куди намотують для зберігання рибальську волосінь. В даному випадку дерев'яні клини на носі і на кормі, які синхронно під одним кутом виступали на 25-30 см від днища, створюють «робочу площадку» на яку було б зручно намотувати наприклад канат, але для якої подальшої цілі? Отже, яку роль виконувала дана конструкція, на нашу думку це питання ще залишається відкритим.

Датування човна не було визначене. На даному етапі дослідження знахідка могла виконувати функції риболовного і індивідуального транспортного засобу. Оскільки він виготовлений із цільного стовбура дерева і відповідною технологією в основному видовбуванням (сокира, тесло, струг, скобель тощо), то відповідно має назви: човен-довбанка, або човен-однодревка. Такі човни використовувалися з давніх часів, а на річках і озерах Полісся такими саморобними плавальними засобами простої конструкції користувалися ще навіть у першій половині минулого століття. На теренах шацьких озер, ще до сьогодні живають назву – крипа.

На жаль на озері Світязь, цілеспрямованих підводних археологічних пошуків не проводилось. У 1968 році вищезгаданого човна випадково виявив львівський скульптор Герман Кронгауз, який очевидно тут відпочивав. Він зробив все, що було в його силах, щоб відомість про цю знахідку надійшла до фахівців. Однак лише на початку 80-х років минулого століття, до спроби підняття човна долучився Львівський університет. Залишається відкритим питання чому його тоді повторно не знайшли:

А) Від часу виявлення до спроби підняття човна пройшло не менше 12 років. За цей час його знову могло занести піском і тоді візуально уже неможна було виявити. Отже, можливо він ще до сьогодні знаходиться там на дні озера.

Б) Від часу виявлення до спроби підняття човна з кожним роком очевидно збільшувалася кількість відпочиваючих на озері, відповідно збільшувалася і кількість любителів підводного плавання, які могли його виявити і перемістити у невідомому напрямку...

В) Залишається незрозумілим повідомлення з книги Архипа Данилюка «*Але його вже не знайшли: на берег трактором витягнули тільки уламки*». Уламки чого? Якогось дерева? Чи човна 1968 року? Якщо уламки човна, то як вони утворилися? Внаслідок природнього фактору (дії хвиль під час шторму, тощо)? Внаслідок людського фактору (тобто хтось поламав ще до спроби підняття човна, тощо)? А як зрозуміти «...*витягнули тільки уламки*», тобто були плани витягнути щось ціле, але що? Чи не вищезгаданого човна???

Г) Зауважимо, що «...*на берег трактором*...» тягнути човна із товщі дна озера, м'яко кажучи не самий кращий метод підняття знахідки з води.

Треба згадати, що в цьому регіоні у річці Копаївка біля села Піща Шацького району, під час меліоративних робіт (1965 р.) при поглибленні та вирівнюванні річища був знайдений човен-довбанка довжиною 12 м, шириною 2 м і висотою приблизно 1 м, якого вивезли у невідомому напрямку, доля його досі невідома [6, 66–68].

Ці пам'ятки свідчать про розвинуте давнє судноплавство на цих теренах.

Нами неодноразово була висловлена думка щодо перспективності започаткування на Волині нової галузі допоміжної історичної науки – підводної археології або в більш ширшому розумінні гідроархеології [7, 110]. Озеро Світязь - найбільше та найглибше природного походження в Україні, належить до групи Шацьких озер. Поточне дослідження випадково виявленого на озері Світязь давнього човна-довбанки підкреслює його потенціал у майбутніх програмах досліджень. Майбутнє детальне дослідження виграє від виявлення більшої кількості простих плавзасобів, що звичайно вимагатиме систематичних підводних археологічних вишукувань. Проведення регулярних експедицій дозволить виявити та музеєфікувати ще ряд пам'яток давнього суднобудування.

Рис.1. Малюнок човна-довбанки із озера Світязь (за В. Шепелевим).

Рис.2. Карта за В. Шепелевим. Озеро Світязь чомусь позначено північніше м. Житомира.

Фото 1. Світильник з лучиною. Журнал «Ziemia» № 5. Warszawa, 1911 r. S. 70

Ріка Ясельда біля Городища на Поліссю
 (За "Polish Countrysides").

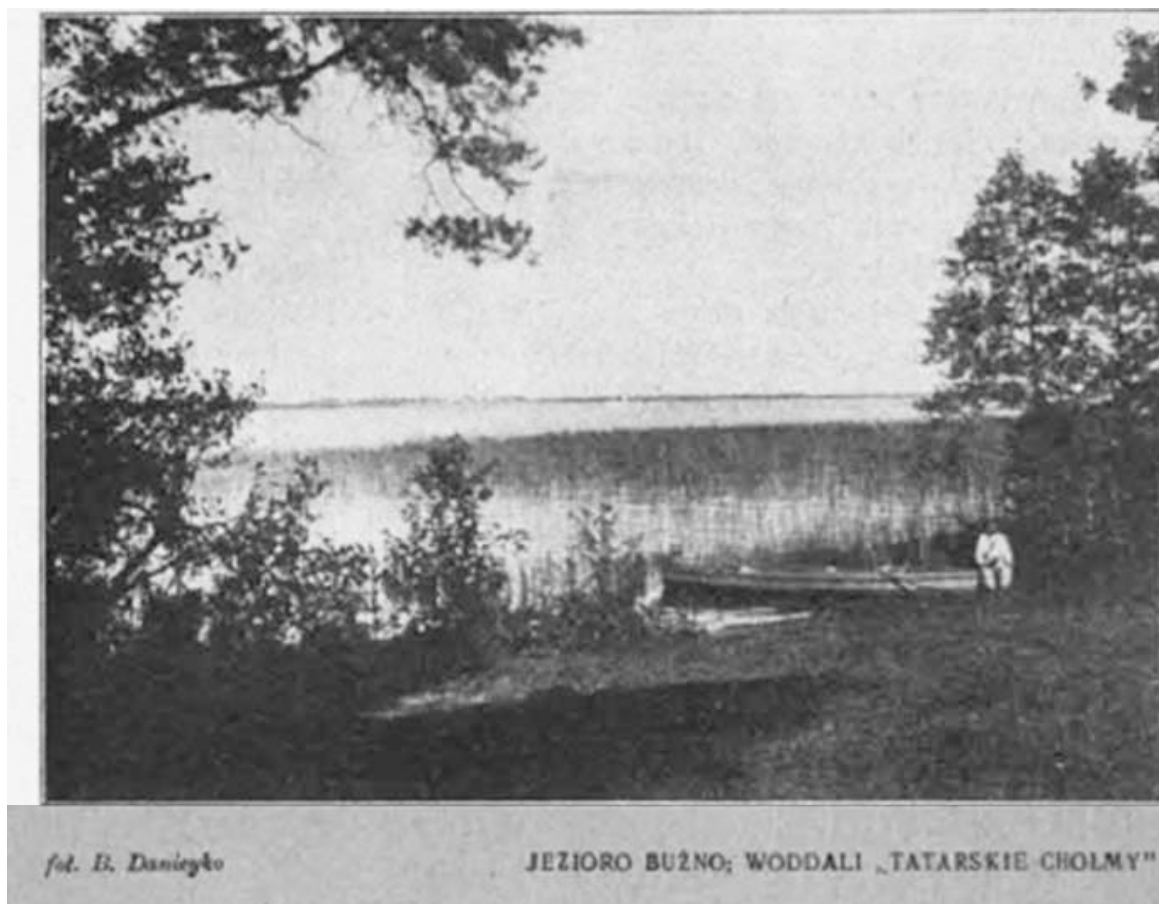
Фото 2. На річці Ясельда біля Городища на Поліссі. Бужанський А. Ріка Прип'ять та її допливи. Вінніпег, Канада, 1966 р. С. 19.

DANILO W KRYPIE

fol. B. Daniełko

Фото 3. Данило в крипі. Журнал «Ziemia» № 15. Warszawa, 1911 г. S. 229.

fol. B. Daniełko

JEZIORO BUŻNO; WODDALI „TATARSKIE CHOLMY”

Фото 4. Човен на озері Бужня. Журнал «Ziemia» № 18. Warszawa, 1911 г. S. 277.

Поліський рибалка (ц).

Фото 5. Поліський рибалка на човні. О. Цинкаловський. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 1. Вінніпег , Канада, 1984. С. 190.

Фото 6. Жителі м. Опалин під час відпочинку на р. Буг. 1940 р. Фонди Любомльського краєзнавчого музею

Джерела та література:

1. Chepelev Vladimir R. Finds of ancient dugouts in the USSR and cossack dugouts «oaks». In: *Archaeonautica*, 14, 1998.
2. Данилюк А. Шляхами України. Етнографічний нарис. Львів. Світ. 2003. 256 с, іл .
3. Кашина Е. А., Окорочков А. В., Гак Е. И. Археологические находки долбленых лодок на территории Восточной Европы (иллюстрированный каталог). *Традиционное судостроение*

как часть культурного наследия народов России. Т. 1 / под общей редакцией А. В. Окорочкова. М. : Институт Наследия, 2021. 558 с.

4. Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. Київське Полісся. 1994. Львів. Інститут народознавства НАН України. 1997.

5. Мазурик Ю.М. Колекція човнів-довбанок (збережених і не збережених), знайдених на теренах Волинської області. *Волинський колекціонер: альманах*. Науково-популярне видання. Луцьк: ФОП Мажула Ю.М., 2022. № 5. С. 73–76.

6. Демедюк О. І. Шацьк. Мельники (Шацькі): краєзнавчо-історичні нариси. Луцьк: Волинські старожитності, 2012.

7. Мазурик Ю. М. Проблеми дослідження і збереження гідроархеологічних пам'яток на Волині. *Волинський музейний вісник*: Наук. зб.: Вип. 8. / упр-ня культури Волин. ОДА; Волин. краєзн.музей; каф. документознавства і музейн. справи СНУ ім. Лесі Українки; Упоряд. А. Силук. Луцьк, 2016. С. 108–110.

8. Adam Chętnik. Rybołówstwo na Narwi. *Ziemia*. Warszawa, 1911. № 5. S. 70.

9. B. Dybowski. Dwie Świtezie. *Ziemia*. Warszawa, 1911. № 5, 15, 18.

УДК 811.61.2'373.21

Мамчич-Миткалик Тетяна (м. Луцьк)

ГІПОТЕЗА ЩОДО МОЖЛИВОГО ЗНАЧЕННЯ ГІДРОНІМІВ КОПАЇВКА, ЛУКИ, ЛЮЦИМЕР ТА ПРИП'ЯТЬ

Пропонується розглянути назви деяких регіонально пов'язаних водойм Шацького району із залученням романо-германських мов, зокрема, шведської (як однієї з балтійських). З огляду на характер конференції, який є скоріш краєзнавчим, а не вузькопрофільним, у цьому короткому дописі пропустимо обґрунтування того, чому саме такі мови обрані для порівняння.

Найперше звернімось до назви “Люцимер”. Цей гідронім зустрічається також у формах Люцимир, Luscimig та ін., про що написано в “Етимологічному словнику топонімів України” Лучика В.В. ([1]). Там же наводиться версія про походження цієї назви від чоловічого імені Лютомир.

Назву “Прип'ять” дослідник Антін Бужанський вважав слов'янською, похідною від “припадь”, що білоруською означає “перепадисте місце, або трясовисько” ([3]). Ця версія присутня і в інших джерелах, наприклад, в ([4]). У вікіпедії ([5]) наводиться дієслово “припинати” як джерело назви Прип'яті.

На додаток до вказаних пропонуємо свою гіпотезу про семантику цих назв у зв'язку з географічним положенням та можливим значенням у загальній логістичній системі регіону.

У недавній публікації Панишка С. Д. “Забута волинська річка Люцимер” ([2]) викладено гіпотезу про можливе сполучення між Балтійським та Чорним морями, яке включає фрагмент з річкою Копаївкою, озерами Луки, Люцимер, давньою річкою Люцимер, річкою Прип'ять. Ця праця підкріплена посиланнями на археологічні знахідки в даному регіоні, які підтверджують наявність комунікацій в минулому.

Про те, що “правдоподібно мандрівка готів відбувалася долиною Висли і Бугу, звідки вони скерувалися на полудневий схід через Полісся... чисельні згадані ріки були допливами Прип'яті (Вижівка, Турія, Стохід і т.д.) ... переходила дорога на Волинь і Поділля, а звідти на причорноморські степи. Була це мабуть найстарша суходільна дорога з-над Балтику до Чорного моря” пише Антін Бужанський ([3]).

В припущенні можливого шляху, який сполучає моря, висунемо гіпотезу, що “Люцимер” може означати “сполучення морів”. На користь цієї гіпотези працюють наступні факти:

1. Озеро Люцимер розташоване на межі басейнів Балтійського та Чорного морів.
2. Назва “Люцимер” (Lutsymer, Lucimer) складається з частин “люци-” та “-мер” (luc, mer)

Схожим на “люци-”, або “люк-” англійським словом є “lock” – “замОк”. У шведській, норвезькій, німецькій, англійській мовах і в їхній старіших версіях є слова, які містять схожі за звучанням частини (корені).

Етимологічний словник англійської мови (Online Etymology Dictionary([2]), що посилається на OED – Oxford English Dictionary, - виводить схоже слово “lock” – “замок” із староанглійського слова “loc” – “болт, пристрій для закривання дверей, ... та інші, а також протогогерманського “*lukan” – корінь дієслова “замикати”. У старонорській мові слово “lok” – “закривання, замок”, готичною “usluks” - "відкривання", германською “loch” - "відкриття, яма, діра”, данською “luik” – “що закриває”. Шведською “slut”, “avslut”, які також означають також “замикати, завершувати, закінчувати” та “відмикати”.

Українські слова “злучати”, “розлучати” мають корінь “-лuch-” із значенням з'єднання.

Частина “-мер” може означати “море, моря”. Це співзвучно в українській мові. Латиною “море” теж звучить подібно – “mare”.

3. Гіпотетичний маршрут, який з'єднує моря, запропонований в [2], містить озеро Люцимер як необхідний (і також необхідний) елемент, а шлях, описаний в [3] цього не виключає.

У світлі ідеї про цільний транзитний шлях назви рік Копаївка та Прип'ять теж доречно пояснюються. Річка Прип'ять є сполучною прив'язкою до Дніпра – “припинає” до Дніпра, а значить, і до Чорного моря.

Стосовно річки Копаївки пропонуємо розглянути два аспекти.

Перший розглядає етимологію назви від слова “копати”. Може, і дійсно, щось копали. Тоді це означає, що для такого трудомісткого проекту були справді значні цілі, як, наприклад, судноплавне сполучення з річкою Буг.

Другий аспект як одночасно існуючу версію розглядає подібність звучання назви “Копаївка” до сучасного шведського слова “korpe” – ”поводок”, тобто, шнур для припинання тварин. (Тут варто було б вивчити старіші версії та етимологію слова. Наразі сучасний відповідник є поточним елементом дослідження). Фактично, теж “Прип'ять”, яка також “припинає”, але в цьому разі до Балтійського моря.

На шляху від річки Копаївка до озера Люцимер знаходиться озеро Луки, що в даній транспортній гіпотезі є сполучним елементом. І це природньо узгоджується із нашим трактуванням “luk-” як “сполучення”, “з'єднання”.

Отже, за нашою думкою, назви гідронімів р. Копаївка, оз. Луки, оз. Люцимер, р. Люцимер, р. Прип'ять могли отримати свої устоєні назви цілісно, в одній системі, пояснюючи свою логістичну роль як складових глобального транзитного проекту.

Джерела та література:

1. Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів України. К.: Академія. 2014. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Luchyk_Vasyl/Etymolohichnyi_slovyk_toponimiv_Ukrainy.pdf
2. Панишко С. Забута волинська річка Люцимер. *Дніпро – Даугава – Німан: міжцивілізаційні контакти в середньовічні часи*. К.: ІА НАНУ, 2021. С. 74–82.
3. Бужанський А. Ріка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком (географічно-археологічна студія). [Архівовано 22 червня 2020 у Wayback Machine.] Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1966. 40 с.
4. Prucec. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. Warszawa: Druk «Wieku», 1888. Т. IX. S. 115. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slovník_geograficzny/Tom_IX/115
5. Прип'ять. . URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Прип'ять>
6. Online Etymology Dictionary. URL: <https://www.etymonline.com/search?q=lock>

УДК 26-756(091) (477.82)

Остапук Олександр (м. Любомль)

ДО 125 РІЧЧЯ ВІДКРИТТЯ ЛЮБОМЛЬСЬКОЇ ТАЛМУД-ТОРИ (ШКОЛА) (1898)

Про перше єврейське поселення в Любомлі повідомляє єврейський науковець, спеціаліст з історії польсько-російських євреїв, Філіп Фрідман у своїй статті «Євреї Холма», чия історія пов'язана з сусіднім Любомлем. Фрідман пише, що стосовно Любомля ми маємо

документальні свідчення єврейського поселення в 1370-1382 роках, де імена різних євреїв Любомля записані в тогочасних офіційних документах [1].

Розвиток Любомльської єврейської общини був полегшений двома характерними для польського єврейства XVI ст. процесами, для яких історик Малер визначив такі умови: 1) відбувався наростаючий рух польських євреїв з великих міст у малі містечка; 2) не менш характерною була міграція багатьох євреїв Західної Польщі у південно-східні провінції [2].

Те, що Любомль був значним єврейським містечком в північно-східній частині Холмщини і регіону, також в частині Люблінського округу, видно із статистики 1550 року.

У 1510 році в Любомлі єврейська община побудувала величну муровану синагогу. В 1560 році євреї міста дістали дозвіл на призначення рабина, завдяки якому вони дістали справді широкі релігійно-адміністративні повноваження.

Тоді навчання своїх дітей кожна конфесія проводили окремо, а саме єврейські діти навчались при синагогах, католицькі при костелі і греко-католики при своїх храмах. Першими вчителями при них були рабин, ксьондз, священник.

Про шкільне навчання єврейських дітей у м. Любомль вперше згадано в 1601 році. У документі за цей рік ми дізнаємося, що воно вже мало місце за 50 років до того згідно декрету Любомльського кагалу, який залишався в силі.

Підтвердження того, що школа вже існувала в середині XVI ст. є те, що в Любомлі народився в 1532 році у єврейській родині Северин Любомльчик (Жидек, Жидовин, Роксоланус, Гебрасус). Тут він отримав відповідну освіту і в зрілому віці відійшов від іудейської віри, прийнявши католицьку і був охрещений у Луцьку. У 1563 році постригся в монахи і пішов у домініканський монастир. Навчався в Парижі, м. Саламанка (Іспанія).

Він прославився в Європі як блискучий теолог і промовець. Папа Римський і королі доручали йому найважливіші справи. Написав багато теологічних праць і був авторитетною людиною в домініканському ордені [3].

Любомльські рабини були всесвітньо відомими теологами і вчителями. З найбільш відомих рабинів Любомля слід згадати Герша, який відомий з 1556 по 1570-ті роки. З того часу менше століття рабини общини найбільші відомі у Польщі. Серед них Авром Поллак (1570-ті рр.) – автор багатьох книг і вчитель. В кінці XVI ст. добре відомий рабин Мокше Мес. Його книги друкувались в 1591 році у Кракові і передруковані у 1720 році в Франкфурті на Майні, а також у Лондоні в 1958 році, та в Брукліні в 1964 році. Відомі Шімон-Вольф Ауербах, Йюель Сіркіс-Яфе (Бах). Це був розквіт вищої єврейської школи у Любомлі.

У 1728 році під час необережного поводження з вогнем виникла одна з найбільших пожеж у Любомлі. Холмські гродські книги повідомляють, що тоді згоріла і єврейська школа.

Єврейські дослідники відносять початок занепаду єврейського життя в Любомлі до 1760-х чи 1770-х років. Цьому сприяли ліквідація польським сеймом у 1767 році «ради чотирьох земель», а також новий власник земель староства Ф.К. Браницький.

Проте єврейське життя у Любомлі вирувало. Головного значення надавали навчання Тори, у вузькому значенні Мойсеєве П'ятикнижжя, тобто базова частина юдейського канону Святого Письма, а також Талмуду, який містить коментарі до Тори, рабиничні дискусії, моральні вказівки та розповіді.

У 1897 році у Любомлі було не менше як 17 хедерів – традиційних початкових релігійних шкіл для хлопців у віці до 13 років, у яких вчили гебрайської абетки, читання молитовника, Тори і Талмуду. Часто вони розташовувалися в будинку учителя (маламеда). На той час у місті проживало 4600 чоловік, із яких 3300 євреїв [5].

5 червня 1898 року в Любомлі була відкрита приватна чоловіча Талмуд-тора. Ця школа розміщувалась в громадському приміщенні і утримувалась на кошти із коробкового збору – 700 крб. Станом на 1915 рік в ній навчалось 50 хлопчиків. Вчителем був Шмая-Еліезер Вольфович Франкфурт, який мав звання вчителя початкових училищ. Отримував оклад 600 карбованців у рік [4].

В 1898 році у Любомлі 17 єврейських вчителів давали освіту 370 учням, а 60 знали Талмуд-тору.

У школі вивчали іврит і їдиш. На початок ХХ ст. серед єврейського населення вже переважали хасиди (представники релігійно- містичного руху, що виник на Поділлі у ХVІІІ ст. і метою якого було відновлення релігійності юдеїв).

Вивчення Тори, як згадує Натан Челет (Блюмен) до встановлення польської влади не було обов'язковим правом. Але батьки вважали за свій обов'язок навчати своїх дітей Тори Ізраїля. І той обов'язок був сильнішим багатьох законів. Коли дитина досягала віку трьох років, в домі батьків наставала велика радість. Вона була пов'язана з відзначенням дня народження, і з першим днем, коли цей малий єврей брав на себе відповідальність за дотримання обов'язків у вивченні Тори. З того часу він вже не був дитиною подібною до інших дітей, а молодим кандидатом на великі діла.

В перші роки панування Польщі (1920–1921) вперше в історії Любомля були створені спільні класи для хлопців і дівчаток. То було головною умовою при навчанні івриту.

В міжвоєнний період вивчення Тори проводилось вже тільки при синагозі.

З встановленням радянської влади в 1939 році у Любомлі крім української була відкрита також єврейська середня школа, яка припинила своє існування після нападу гітлерівської Німеччини. Правда, Тору тоді вже в школах не вивчали.

В жовтні 1942 року німецькі окупанти розстріляли всіх жителів єврейського гетто. Тоді ж і закінчилась 600-річна історія Любомльської єврейської общини.

Джерела та література:

1. Yizkor Buch. Chelm, Johannesburg, 1954, p. 13
2. Kagan V. Diyidn in Poiln, II–1.
3. Шляхами штетлів. Мандрівка забутим континентом. Люблін, 2017. С. 379.
4. Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии. На 1915 г. Житомир, 1915. С. 365.
5. Kagan V. Luboml The memorial book of a vanished shtetl ... – 1997.
6. Остапюк О. З історії Любомльської єврейської общини. *Національні меншини правобережної України. Історія і сучасність*. Науковий збірник. Матеріали науково-кращезнавчої конференції у Новоград-Волинському. Житомир, 1998. С. 76–79.

УДК 61(092)(477.82)

Остапюк Олександр (м. Любомль)

ПРО РОЗВИТОК МЕДИЦИНИ НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ (З ХІІІ СТ. ПО 1991 РІК)

Протягом всього життя людей постійно супроводжували різні хвороби. В давні часи основним методом лікування була народна медицина. Людина аналізувала протягом життя, що для неї є помічне. Серед них цілющі трави, мазі і ін.

Перша згадка про хворобу є в Галицько-Волинському літописі за 1280-ті роки. Там описується про важку хворобу волинського князя Володимира Васильковича, який будучи важко хворим, останні роки проживав у своєму любимому місті Любомль. Літописець пише: «І одпало йому м'ясо все з підборіддя, і кість підборіддя перегнила була, і було видіти навіть гортань».

В останній тиждень він вже не міг нічого їсти, і пив тільки воду, і ту потроху. Помер він у Любомлі 10 грудня 1288 року [1, ст. 444].

Нині науковці припускають, що у нього був рак нижньої щелепи.

Люди лікувались не тільки народними методами, а і молитвою. На нашу територію часто накочувались різні епідемії, від яких найбільше помирало людей.

Після ІІІ поділу Речі Посполитої, Волинь повністю була приєднана до Російської імперії. Зберігся документ, як тоді влада боролась з епідеміями.

В зв'язку з епідемією чуми в Подільській, Катеринославській та Таврійській губерніях і на Тернопільщині, 29.ХІІ.1812 р. віце-губернатор Хрущов затвердив правила про пересування жителів інших областей по Волинській губернії. У них вказано:

- 1.Що забороняється перетинати кордон поза карантинними постами;

2. Жителі незаражених земель, що йдуть у Волинську губернію, повинні мати свідоцтва про проходження з «благополучной местности». Ті хто слідує з зараженої області, повинний витримати в карантині встановлений термін, а його речі підлягають ретельному огляду.

3. Ті, хто пройшов карантин отримують квиток на пересування без перешкод в межах Волинської губернії.

4. Забороняється жителям інших губерній пересуватись без карантинних квитків, також не рекомендується жителям Волині без потреби виїжджати за межі губернії.

5. Повідомити: парафіяльних священиків про заборону пересування Волинською губернією; корчмарів про заборону утримання на постій жителів інших областей, які не мають карантинного квитка. В разі виявлення таких, повідомляти владні структури про такі випадки [2].

Лікарів у ХІХ ст. на Любомльщині як таких не було. Були лікарі тільки в палаці графів Браницьких до 1849 року, коли володіння Браницьких на Любомльщині конфіскували. У документах за 1826 рік згадується, що у Любомлі була новозбудована аптека [3, с. 75].

У рапорті Володимирського земського справника від 28 травня 1844 року відмічається, що вільнопрактикуючий в м. Любомль аптекар Ходковський, привіз в маєток графині Браницької якусь дівчину, яка за посередництвом магнетизма приговорювала від всіх хвороб, давала засоби яквилікуватись і навіть говорила їм про майбутнє, що призвело до того, що з різних місць збиралося багато народу, як на якесь чудо. Пристав Ганкевич вияснив, що це дворянка Юзефа Ольшанська, 17 років від роду, привезена п'ять місяців тому своєю матрію з містечка Устилуг для лікування від епілепсії, і що вона щоденно впадає в магнетичний сон з 4 по 8 годину по обіді. Вільнопрактикуючий лікар І-го класу, член Варшавського медичного товариства Людвік Ходковський, пояснив, що вона його родичка і він їївилікував, а від щоденного магнетичного снувилікувати не може [4].

Першу згадку, що графи Браницькі мали у Любомлі економічний лазарет, маємо за 1840 рік [3, с. 186].

Підтвердженням цьому є, що житель с. Світязь, який хворів на туберкульоз легень (чахотки) Іван Данилевич, 7 травня 1841 року був направлений на лікування в Любомльський економічний лазарет, де лікувався три неділі [3, с. 200].

Про лікування тих часів свідчить випадок, коли до управителя Любомльського маєтку титулярного радника Пржесмицького в 1842 році прийшов за вказівками однодвірець П. Гарлицький, йому стало зле і він впав на підлогу. Тоді ж покликали Любомльського цирюльника єврея Лейбко Мешин Талер, який пустив йому кров, але він був вже мертвий [3, с. 201].

У тому ж році є згадка, що цирюльники також займались в м. Любомль лікуванням хворих [3, с. 202].

Після конфіскації маєтку Браницьких у Любомлі в 1849 році економічний лазарет став казенним госпіталем. У 1852 році у госпіталі навіть проводились операції. Так дівчинці, яка необережним прострілом поранила собі ногу, була проведена ампутація ноги [3, с. 216].

Лікар графів Браницьких Л. Ходковський згадується в документах 1850–1855 рр. вже на державній службі в Любомлі [3, с. 212]. У 1855–1856 роках згадується про спалах епідемії холери в селах Руда, Нудиже де помирали люди [3, с. 212].

В метричній книзі Михайлівської церкви с. Олеськ за 1831–1863 рр. записано:

1848 р. – епідемія холери, померло 42 чоловіка і 24 жінки, разом 66 осіб.

1850 р. – епідемія, померло 85 чоловік від респіраторних хвороб (від кашлю, чахотки), в кінці року можливо дизентирії «понос живота».

Наведемо дані записів священика у метричній книзі за 1845 рік церкви с. Олеськ, від яких хвороб помирали люди:

1. Чахотка – 6 чол.	6. «Шинський» – 2 чол.
2. Ядуха – 2 чол.	7. Від внутрішньої хвороби – 1 чол.
3. Горячка – 4 чол.	8. Віспа – 1 чол.
4. Грудна хвороба – 2 чол.	9. Кір – 1 чол.
5. Кашель – 5 чол.	10. Понос живота – 2 чол.

Всього: 26 чол. [12].

Крім епідемій, від яких помирало населення, були епідемії, від яких гинула худоба. Так в 1853 році Красноставський повітовий начальник доповідав Люблінському губернатору, що протягом року на Побужжі лютує «скотська» чума, особливо в с. Римачі і Бережці лежачих при річці Буг, і що жителі цих сіл знімають з павшої скотини шкіри, а туші кидають у річку [13].

Пристав 4-го класу доносив, що «скотська» чума лютувала в с. Янківці, Ягодин і м. Любомль з березня по жовтень 1853 року. Чума була в м. Опаліні і с. Пульмо, де євреї з Опалина Іоан Вейсман спокійно розіжджав і скуповував у селян шкіри. У селян графа Плятера в с. Пульмо в 1853 році від чуми загинуло 75 голів скотини. У Любомлі в жителя Контовського загинуло 5 корів і сам він помер [14].

При виконанні своїх пастирських обов'язків 28.XI.1902 р. помер від тифу священик с. Мосир Олександр Ковалевський.

У 1899 році в с. Олеськ фельдшером працював Тімошев [15].

Згідно постанови Волинської губернської управи від 28.IX.1905 р. крім існуючої Любомльської лікарської дільниці була створена Шацька лікарська дільниця з правом утримання по два дільничних фельдшера і одної фельдшерки-акушерки. Затверджено на 14-й Любомльській дільниці фельдшера – Василя Рафаловича і на 17-й Шацькій дільниці – фельдшера Івана Бондарука з пропонованим окладом 240 руб. і столових 120 руб., всього 360 рублів у рік [16].

По звіту Володимир-Волинської повітової управи від 30.X.1908 р. у м. Любомль, с. Шацьк були державні лікарні [17].

У Любомльську сільську лікарську дільницю з лікарнею в м. Любомль мали ввійти:

- а) вся Любомльська волость.
- б) вся Бережецька волость.
- в) вся Головенська волость.
- г) частина Коритницької волості з селами Землиця, Мосир.

У Шацьку сільську лікувальну дільницю з лікарнею в Шацьку приписані:

А) вся Шацька волость;

Б) вся Пульменська волость [18].

Станом на 1908 рік у м. Любомль була приватна аптека провізора Гната Чайковського, яку він обслуговував особисто. Зубним лікарем працював Янкель Лейзор Епштейн і загальна лікарка Марія Стефанович [19, ст. 142, 148, 160].

Є дані, що селянам Пульменської волості у 1911 році безкоштовно видавались ліки (можливо тоді були якісь масові захворювання).

В 1911 році акушеркою Олеської волості працювала Копачинська Єлизавета Іванівна [20].

Можливо через часті епідемії серед худоби в с. Шацьк у 1912 році було відкрито ветеринарно-фельдшерський пункт [21].

В 1910-х роках у Любомлі в земській лікарні вже було 11 ліжок, земським дільничним лікарем і надалі працював Лещук Леонід. У єврейській богодільні – земський лікар – Рамо Давид Володьфович. Ветеринарним земським лікарем був Богуславський В. Г., повіреним приватним лікарем працював Богуславський Г.С., акушерка – Бондаренко Ганна, аптекою керувала Чайковська Ганна Болеславівна, аптекарськими товарами торгували – Гринь Іось Іцкович і Натанзон Сруль Мордкович [22, ст. 725].

Станом на 1914 рік у Любомлі вже було три лікарі – Лещук Леонід Семенович, Коган Мойсей Берович, Кучинський Тадеуш-Маріан Стефанович, останній був ветеринарним лікарем.

У Шацьку був лікар – Фрідман Ідель Тевевич, в с. Олеськ – лікар Конопля-Стасюкова Катерина Наумівна, у м. Опалін – лікар Гофштейн Сруль Зельманович.

В м. Любомль діяла аптека спадкоємців провізора Гната Чайковського, якою керував провізор Антон Іванович Андрадський. Тоді ж на Любомльщині були земські лікарні: в м. Любомль на 10 ліжок, в с. Шацьк на 17 ліжок.

Амбулаторії були в с. Олеськ – на 2 ліжка, в м. Опаліні – на 3 ліжка. Також у Любомлі діяла єврейська богадільня.

Повивальними бабками були:

- в м. Опалин – Оніщук Ганна Степанівна;
- в с. Згорани – Масловська Олена Василівна;
- в с. Олеськ – Шеленгова Франциска Іванівна;
- в с. Бережці – Марфина Олександра Дмитрівна.
- в м. Любомль – Бондаренко Ганна Гнатівна;
- в с. Пульмо – Ільїна Наталія Ілінічна;
- в с. Головно – Костюк Софія Петрівна;
- в с. Шацьк – Андрєєва Павлина Іванівна [23].

Перша світова війна 1914-1918 рр. принесла багато горя місцевим жителям. На територію Любомльщини, після відступу російських військ, у серпні 1915 року, ввійшли австрійські, польські і німецькі військові загопи. В той час тут був великий спалах холери.

На початку вересня 1915 року, прибувши до Любомля, адютант коменданта легіонів генерала Кароля Дурського Август Красіцький, записав у своїх щоденниках, що панує на цій території холера, в той день у Любомлі було 6 похоронів [24].

«Тоді ж у с. Куснище «за короткий час від холери вимерла більша частина жителів села. Скрізь був бруд і неохайність та всілякі хвороби. Аз ними холера, собаки поїдаючи людські трупи та тому подібні «приємності». На куснищанському цвинтарі порозкопувані могили. Це голодні собаки, котрих хазяї повмирали або повтікали, розривають могили та пожирають трупи» записав у своєму щоденнику польський легіонер Вацлав Ліпінський [25, ст. 7].

У своїх записах комендант міста Любомль від австрійської армії Гнат Мартинець відмічає, що епідемія холери 1915 року забрала життя близько трьохсот жителів міста. Тому дуже велика увага зверталась на бороотьбу з антисанітарією, більшість штрафів та арештів Г. Мартинець застосовував саме за недотримання норм і правил гігієни [26, ст. 65].

До приходу австрійських військ у Любомлі функціонувала земська лікарня, де лікарем був Пацюков, фельдшером – Пуленчук. Приватним фельдшером працював Оліферович Мартин. Лікарня знаходилась на території, де нині лісгосп (колишня вулиця Сенаторська). У 1914–1915 рр. там лежали російські солдати заражені тифом. Лікарня у 1915 році була спалена австрійцями [27].

Влітку 1916 року в м. Любомль знову спалахнула епідемія черевного тифу, а за нею прийшли холера та дизентерія, спустошуючи місто. Важко було знайти будинок без покійника. Рівень смертності був такий високий, що похоронна команда працювала цілодобово.

«Чума лютувала у літні місяці, досягнувши піку в жовтні та листопаді 1916 року. Тоді в містечку лікарів не було. Замість них був фельдшер Мотек Ройфе, що займав місце лікаря містечка, але він виїхав на схід разом з відступаючими росіянами. Єдиним кроком влади була помітка хрестиком кожного будинку зараженого епідемією, з метою проведення тут наступної дезинфекції» [28].

По закінченні I світової війни територія Любомльщини завойована Польщею. Тоді розпочалась найстрашніша пандемія іспанського грипу. Вона вбила по всій Європі людей більше ніж I світова війна. Пандемія мала кілька хвиль, найгірша – в 1919 році. Від іспанки помирили молодь і люди середнього віку, а не похилого віку, що викликало додатковий страх. У документах за 1920 рік згадується с. Головно, яке тоді дуже потерпіло від іспанки [29, с. 342].

У середині грудня 1920 року польська влада створила Любомльський повіт, який виділили з великого Володимирського повіту. У ситуаційному рапорті того часу записано: «Санітарне становище новоствореного повіту – нижче будь-якої критики. На сім гмін і два містечка (Любомль та Опалин), де загалом 70000 чоловік населення, нема жодної лікарні. Ні міського, ні повітового лікарів також нема.

Медичне обслуговування в руках санітара. Аптеки нема. Є лише три аптечні склади, але завідують ними не спеціалісти. Вулиці не бруковані, страхітливе болото, непролазні калюжі. Люди ходять в плетених постолах, ноги обмотують ганчір`ям. Воду для пиття беруть з колодязів з дерев`яними цямринами. Вода «підшкірна», поверхнева, на смак – заліzysta. Лазень нема У гмінах Любомль, Шацьк, Гуца лютує епідемія тифу» [30].

«На одному з засідань Любомльського повітового відділу ухвалено спільними зусиллями місцевого громадянства проект будови шпиталю в пам'ять 10-ї річниці державної незалежності. Ця ініціатива найшла також відгук в ухилах інших самоврядових союзів. Міська рада в Любомлі постановила передати площу під будову й понести 15 відсотків коштів будови, а гмінна рада в Любомлі внесла постанову допомогти будові шпиталю такою сумою, яка випаде на Любомльську гміну при поділі в стосунку до людності всього повіту». Але лікарня так і не була побудована. Така замітка С. Сидоренко була в газеті [31].

Станом на 1936 рік Любомльський повіт був поділений на три лікарнянські райони, центрами яких були Любомль, Шацьк і Опалин.

У Любомлі повітовий відділ утримував повітовий осередок здоров'я разом з протитуберкульозною поліклінікою. У Шацьку, при повітовій лікарні на 30 ліжок, повітовий відділ також утримував амбулаторію, де по зниженій до одного злота оплаті хворих обстежували чи повторно оглядали залежно від ступеню хвороби. Третій район, у Опалині, на той час був недіючий через відсутність лікаря. Повітовий осередок здоров'я у Любомлі обслуговував територію Любомльської гміни і частково мешканців гмін Бережці, Головно, Гуца і Згорани. Повітовий осередок здоров'я обслуговував один лікар і гігієністка-акушер. Число консультацій протягом року доходило до двох тисяч п'ятсот. Амбулаторія у Шацьку за рік обслуговувала до 1500 пацієнтів. Кожен дільничий лікар одночасно проводив обстеження дітей шкільного віку. Загальний стан здоров'я повіту опікував повітовий лікар, який мав помічником санітарного контролера, що оплачувалось з фондів самоврядування.

Лікарня у Шацьку споруджена в 1902 році була дерев'яна, з двома крилами, покрита черепицею, містила у собі 22 (?) палати, мала нічне обігрівання. Лікарня мала також дерев'яний одноповерховий будинок для персоналу, стайню, пральню. У 1935 році добудовано дерев'яний будинок для збереження засобів дезинфекції і господарських знарядь. До лікарні у Шацьку, крім мешканців навколишніх гмін одночасно прибували хворі з терену Ковельського, Володавського і частково з повіту Брестського Поліського воєводства. Статистика лікарні відзначала кількість епідемій:

у 1922 р. – 63,	1927 р. – 2,
1923 р. – 7,	1931 р. – 67,
1924 р. – 3,	1932 р. – 29,
1925 р. – 5,	1933 р. – 16,
1926 р. – 15,	1934 р. – 15.

Тариф оплати за лікування у лікарні протягом кількох років неодноразово змінювався. Як правило, звичайний тариф для мешканців повіту складав 4 злотих за кожен день лікування. Для хворих на інфекційні хвороби, тариф, знижено до 2 злотих. Хворі з сусідніх повітів сплачували за кожен день лікування 8 злотих. За хірургічне втручання додаткова оплата досягала 10 злотих. Повітова лікарня в Шацьку фінансувалася з місцевого бюджету. В 1934–1935 бюджетному році видатки лікарні виражалися сумою 23.138.06 злотих, в той час як доходи 5.849.44 злотих. Повітова лікарня у Шацьку від самого початку була дотаційна. Загальна сума доплат за 11 років становила 182.697.84 злотих, що для скромного бюджету повітових органів самоврядування складало велетенську суму. Така сума значно перевищувала щорічний бюджет повітових органів самоврядування у Любомлі [32, с. 89–95, 116–120].

Станом на 1929–1930-ті рр. на території Любомльського повіту працювали:

у Любомлі: лікарі – Грінберг Ш, Юркевич В., Римашевський;

дантисти – Броцка Р., Шорр В.;

лікарі ветеринарні – Утехін М., Мазуркевич С.;

акушерки – Фіялковська А., Хусид Л., Ромеранц Л., Прушинська С.

У селі Олеськ лікар – Турович А.

Аптекою завідував Родзевич Тадей, який в 1935 році в центрі побудував нову аптеку.

У місті мали аптечні склади Копельзон С. і Натанзон Голда.

В с. Шацьк, де діяла повітова лікарня, лікарями працювали Рогуський Б., і Соломко А. Акушерками були Бровіцька О. і Стельмащук С., аптекою завідував Радинський М. [33, с. 2180, 2181, 2200, 2223].

В містечку Опалин акушеркою працювала Бондаренко А.

З точки зору охорони здоров'я в повіті дошкульно давав про себе знати брак доброї води для пиття, яка мала значні домішки кальцію і заліза, і велика забрудненість органічними домішками. У повіті утримувалась велика кількість примітивних колодязів з дерев'яним окільцюванням.

Кількість колодязів на 1.1. 1936 р. :

1. Сverdлені колодязі – 21.
2. Колодязі з бетонними кільцями – 1871.
3. Колодязі з дерев'яними кільцями – 4156.

Разом – 6048.

У 1935 ооці вислано на аналіз 48 проб води, і в результаті виявилось, що ніяка вода не придатна до пиття в сирому стані. У повіті цілком відсутні громадські лазні за винятком ритуальних іудейського віросповідання.

Серед найбільш поширених на території повіту хвороб відмічались хвороби сечовиводів і травного тракту, які є наслідком вживання поганої до пиття води, а в заболочених місцевостях великий відсоток захворювань також давали такі хвороби як ревматизм а також туберкульоз. Серед інфекційних хвороб траплялись випадки висипного і черевного тифу, а деколи, як це сталося в 1935 році, значний спалах дизентерії. Санітарні служби застосовували запобіжні щеплення проти дизинтерії, скарлатини, дифтерії і черевного тифу. Всі щеплення виконувались персоналом повітового відділу чи акушеркою гміни [32, ст. 89–95, 116–120].

В 1933 році в с. Перекірка від червонки померло 40 людей.

В середині вересня 1939 року, відступаюче польське військо у Любомлі мало тимчасовий військовий госпіталь. Померлих від ран хоронили у братській могилі на каталоцькому кладовищі.

Після встановлення радянської влади в 1939 році охорона здоров'я набула певної тенденції розвитку. Першим завідуючим призначили фельдшера Оліфіровича І. У. Пізніше фельдшера Оліфіровича змінив на посаді зав. райздороввідділом Яровий, а потім лікар Островерхова Т. І. Лікарями працювали Амцібовський і Гулевич. У Любомлі для боротьби з туберкульозом та венеричними хворобами в 1940 році відкрито диспансер з стаціонаром для лікування на 25–30 ліжок [35].

Тоді ж в с. Головно відкрито амбулаторію та 10 фельдшерсько-акушерських пунктів в Головнянському районі. В с. Римачі відкрита дільнична лікарня, якою завідував лікар Гутман. Були відкриті аптеки у Любомлі, с. Головно, Шацьку. В с. Гуща завідував аптекою Вайнанет, вбитий німцями в вересні 1942 року. З приходом радянської влади в 1939 році будинок аптеки у Любомлі Т. Родзевича націоналізовано, а власник вивезений на каторгу, де він по дорозі і помер.

У Любомльському районі (крім Головнянського і Шацького) у 1940 році відкрито 2 пологових будинки, лікарню, поліклініку, дитячу консультацію, молочну кухню, санстанцію, 2 медамбулаторії і 9 фельдшерських пунктів. В медичних установах працювало 64 чоловіки медичного персоналу, з яких 9 лікарів з вищою медичною освітою [36, ст. 4].

В період німецької окупації з 1941 по 1944 рр. система охорони здоров'я була в незадовільному стані. При Любомльській районовій управі діяв відділ охорони здоров'я. Такі ж відділи були при районових управах у селах Головно і Шацьку. Часто місцевим жителям доводилось звертатись до німецьких військових лікарів.

У 1941 році німецькі окупанти під Любомлем відкрили польовий профілакторій, де вони лікували поранених офіцерів. Туди навіть брали місцевих малолітніх дітей для переливання крові [37].

Станом на 27.VIII. 1941 р. медперсонал Любомльської амбулаторії складався:

1. Гущевич Д.М. – лікар амбулаторії;
2. Оліфірович М.Ю. – фельдшер;
3. Трофимович М.В. – медсестра;
4. Оліфірович І.Ю. – фельдшер;
5. Сахарова В.П. – медсестра;
6. Гельфенбойм Л.С. – медсестра;
7. Лойко С.І. – медсестра;
8. Кіперштайн Х.М. – санітарка;
9. Краці І.С. – санітарка;
10. Шапіро Ф.І. – санітар [38].

Євреї, які працювали в медичних закладах району, всі були розстрілені окупантами в 1942 році.

У війну були спалені ФАПи в с. Гуща, Рівне, Згорани.

Після визволення Любомльського району від німецьких окупантів в 1944 році в Любомлі у мурованій школі був організований військовий госпіталь. Тимчасові польові військові госпіталі також були на території району.

По закінченні війни в 1944 році нараховувалось до 340 випадків захворювань на сиплий тиф, 39 на черевний тиф, 22 випадки на дизентерію, 289 випадків захворювань на малярію.

Після війни в Радянському Союзі були заборонені аборти. У Любомлі лікарем Наленч було зроблено підпільний аборт, що призвів до смерті пацієнтки. Лікар був засуджений і отримав багаторічний термін.

На 1.01.1948р. в районі працювала лікарня на 15 ліжок, санепідемстанція, амбулаторія, 5 ФАПів в с. Гуща, Бережці, Підгородно, Штунь, Згорани, 2 фельдшерських пункти, 2 амбулаторні пункти, аптека.

В 1947 році зроблено запобіжних щеплень проти віспи – 14.242, проти черевного тифу – 8.737, дизентерії – 7.105. У районі працювало 4 лікарі і 22 середніх медпрацівників. Ця інформація тільки по Любомльському району (без Шацького і Головніньського) [39].

З 1947 року районна лікарня у Любомлі знаходилась по вулиці Леніна нині Незалежності. На той час вона мала терапевтичне, пологове та інфекційне відділення, яке до 1947 року знаходилось в с. Римачі. В 1948 році головним лікарем Любомльської районної лікарні призначено Уразгільдееву Розу Абдурахманівну. Вона відкрила в лікарні операційний блок і почала проводити операції.

У 1953 році в Любомлі відкрили протитуберкульозний диспансер на 25 ліжок, яким завідувала лікар Горянська Н.М. На початку 60-х років його перемістили в Головне.

В кінці 1950-х років у с. Замлиння відкрили обласний протитуберкульозний санаторій для хронічних хворих який носив назву «Любомльський». Вже в 1972 році санаторій став Замлинською туберкульозною лікарнею. Першим головним лікарем призначили Бачинського В. І.

З 1956 року в районі працювало 22 лікарів і 127 середніх медичних працівників. Мережа лікарняних ліжок зросла до 265, а кількість фельдшерсько-акушерських пунктів – до 55. Асигнування бюджету на потреби охорони здоров'я в 1956 році становили – 1.701.100 крб. Були відкриті аптеки в селах Піща, Гуща, Забужжя, Олеськ, Згорани.

В 1956 році районна лікарня перейшла в два мурованих двоповерхові приміщення, де раніше знаходилися казарми Любомльського 98-го прикордонного загону, поряд у складському приміщенні розмістилась поліклініка, яка перейшла з вулиці Червоної Армії.

На варті охорони здоров'я по статистичних даних працювало лікарів [40]:

	1956 р.	1957 р.
Головніньський р-н	8	9
Любомльський р-н	19	12
Шацький р-н	8	10

Число лікарських ліжок.

	1951 р.	1956 р.	1957 р.
Головніньський р-н	35	50	65
Любомльський р-н	45	65	80
Шацький р-н	75	75	75

Станом на 1960 рік районна лікарня вже нараховувала 200 ліжок. Лікарні в Шацьку і Головно мали по 75 ліжок. Були відкриті дільничі лікарні в селах Піща, Гуща, Забужжя, Олеськ – по 25 ліжок. У селі Згорани був відкритий дитячий протитуберкульозний санаторій. Всього у районі на 100 населених пунктів нараховувалось 80 фельдшерсько-акушерських пунктів.

Лікувальні установи району в 1966 році обслуговувало 69 лікарів та 313 середніх медичних працівників. З 1957 по 1959 рік головним лікарем був Ванієв, з 1959 по 1970 рік – Рищук В. Ф.

В 1970 році кількість стаціонарних ліжок зросла до 910, лікарських ставок було 121, а середніх медпрацівників – 415.

З 1970 по 1976 роки на посаді головного лікаря працювали Козлюк Р. Р., Шуляр Б. І., Угринчук І. В.

З середини 1970-х років всі дільничні лікарні, крім Гущанської, Шацької і Головнянської були реорганізовані в лікарські амбулаторії, за рахунок чого кількість ліжок в районній лікарні збільшилось до 600. В ній почали функціонувати такі нові відділення як неврологічне – на 40 ліжок, гінекологічне - на 30, травматологічне – на 40, очне і лор – на 30 ліжок.

У 1982 році в с. Гуща була побудована нова дільнична лікарня. 1986 року збудована нова типова, на той час єдина в області, лікарська амбулаторія в с. Згорани.

З 1977 по 1989 роки району лікарню очолював Шидловський М. І. З його ініціативи у Любомлі розпочалось будівництво нової сучасної райлікарні. З 1982 року розпочали розробляти документацію, а з 1986 року заклали перші блоки лікарні. За три роки звели стіни майбутньої 5-ти поверхової лікарні тільки на два поверхи. Період розрухи в кінці 1980-х років повністю призупинив будівництво.

З 1989 по 2004 рік головним лікарем центральної районної лікарні працював Борисюк В. С. В 2004 році головним лікарем ЦРЛ призначено Дибалю В. Ю., який очолює лікарню і по цей час. Завдяки йому закінчилось будівництво лікарні в 2010 р. [41, с. 159–168].

У 1960-х рр. на березі озера Пісочне відкрито санаторій «Лісова пісня», який відомий на всю Україну.

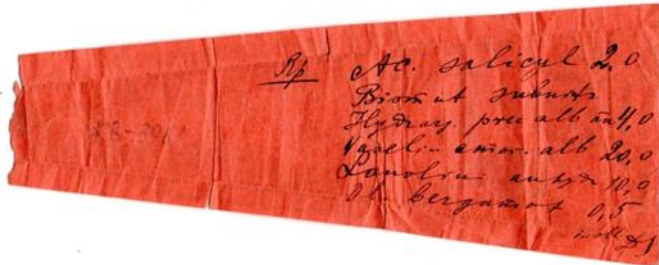
Для поповнення середнього медичного персоналу в 1963 році у Любомлі відкрито медичне училище, яке діяло до 1975 року. Протягом цих років його очолював Чепко М. Ю., в кінці – Кушнірук П. М.

Станом на 1989 рік у Любомльському районі працювало 1034 медичних працівників. Із них 100 лікарів, 466 середніх медичних працівників, інших – 468.

За сумлінну працю по охороні здоров'я значна частина медиків району була нагороджена державними нагородами СРСР. Серед них лікар-фронтвик Лакомова – нагороджена орденом «Леніна», зав.стоматполіклінікою Олександр Мелех нагороджений орденом «Дружби народів», головний лікар Шидловський М.І. нагороджений орденом «Знак Пошани».

Довідка з результатами медичного аналізу. 1918 р.

Рецепт на ліки з аптеки магістра фармакології Т. Родзевича в м. Любомль. 1935 р.

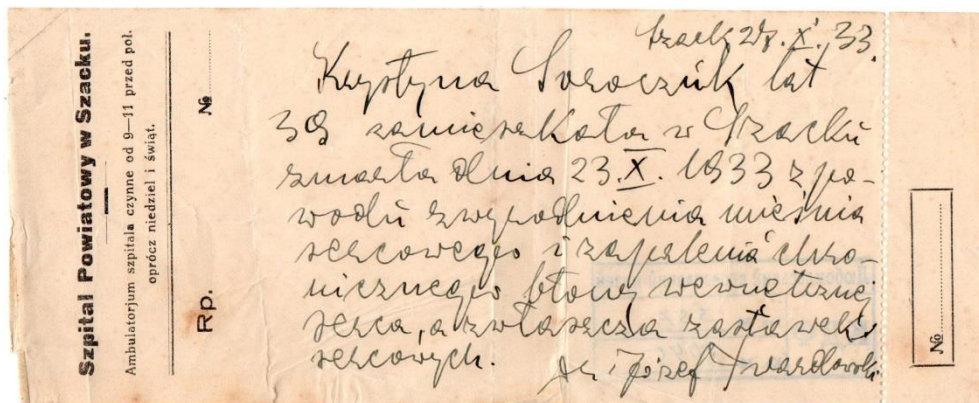
Фіялковська А. працювала акушеркою в м. Любомль. Фото 1930-х рр.

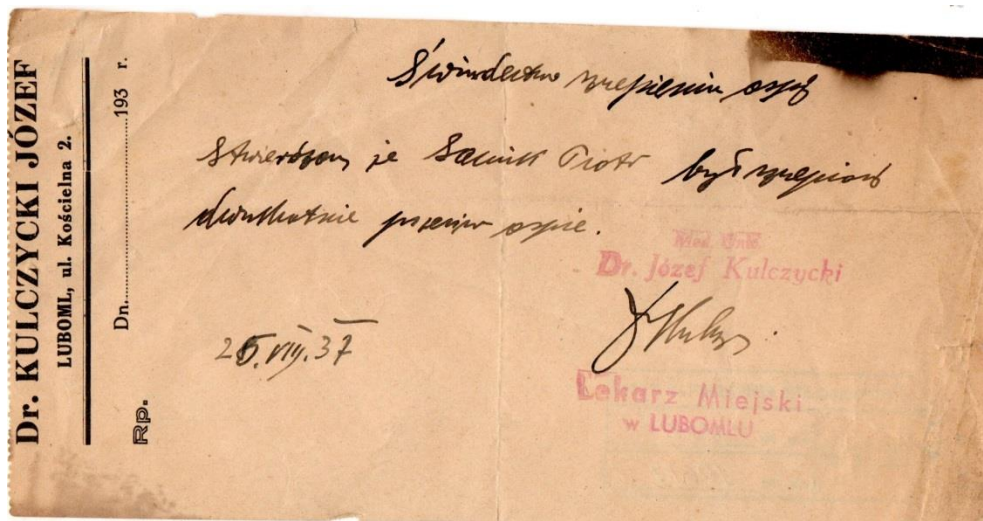
Оліфірович Мартин Юстинович. Працював фельдшером в м. Любомль з 1910 по 1930-ті рр. Фото 1920-х рр.

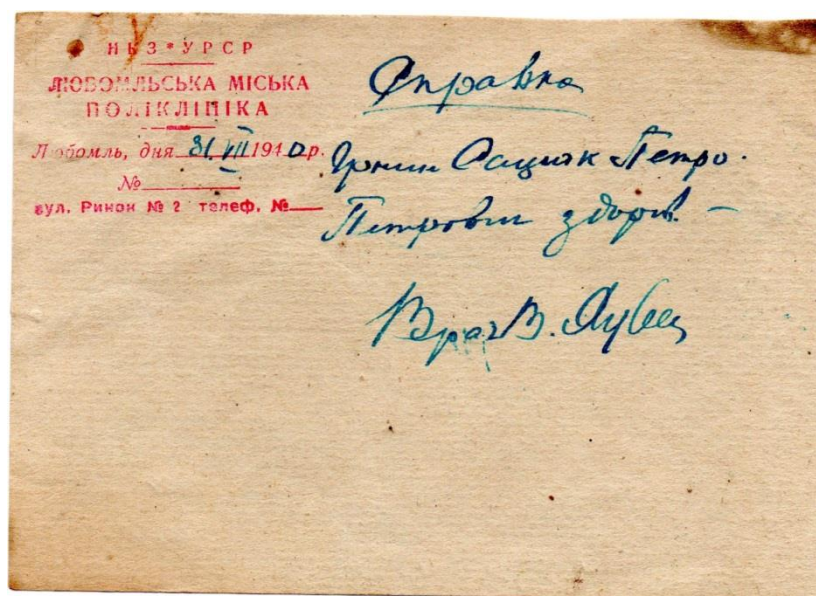
Ветфельдшер Іван Оліфірович під час дезінфікації в с. Піща. 1930-ті рр.

Рецепт на ліки з повітової лікарні в Шацьку. 1933 р.

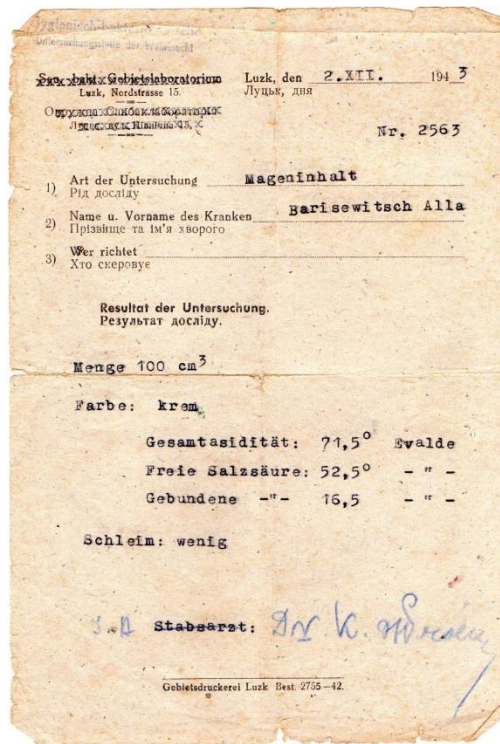
Рецепт на ліки лікаря Кульчицького Йосипа в м. Любомль. 1937 р.

Справка Любомльської міської поліклініки за 1940 р.

Справка відділу охорони здоров'я районної управи м. в м. Любомль. Німецька окупація. 1943 р.

Виписка окружної санбаклабораторії в Луцьк жительці м. Любомль Борисевич Аллі. Німецька окупація. 2.XII. 1943 р.

Візд працівників Любомльської самепідемстанції на ліквідацію епідемії. В центрі фельдшер – Іван Оліфирович. Кін. 1940-х рр.

Медсестри і пацієнти лікарні в с. Головно. Кін. 1940-х рр.

Медпрацівники м. Любомль. Середній ряд 3-тя зліва - головний лікар
Уразгільдієва Роза Абдурахмановна. 1950-ті рр.

Середній медперсонал Любомльської районної поліклініки. 1960-ті рр.

Любомльське медучилище. 1960-ті рр.

Дитячий протитуберкульозний санаторій в с. Згорани. 1960-ті рр.

Працівники протитуберкульозної лікарні в с. Замлиння. 1978 р.

смт. Шацьк. Будинок відпочинку «Лісова пісня»
(нині санаторій). Поштова листівка. 1970 р.

Джерела та література:

1. Літопис Руський. Переклад Леоніда Махновця. Київ, 1989. 444 с.
2. ЛКМ КВ-4755
3. Лазарук В. Світязь. Т. І. Луцьк, 2002. С. 75.
4. ЦДАКУ, ф. 442, оп. 1, спр. 5801, арк. 2 в.

5. Лазарук В. Світязь. Т. І. Луцьк, 2002. С. 186.
6. Там само. С.200.
7. Там само. С.201.
8. Там само. С.202.
9. Там само. С.216.
10. Там само. С.212.
11. Там само. С.212.
12. ЛКМ КВ – 4721
13. ВОДА. Фонд 359, оп. 1 спр. 442, зв'язка 95, арк. 3.
14. ДАВО. Ф. 359, сп. 442, зв'язка 95.
15. Волынские Епархиальные Ведомости. 1902. С. 811.
16. ОДАЖО. Ор. 183, оп. 1, спр. 119, арк. 7.
17. ЦДІАКУ. Ф. 707, оп. 159, спр. 61 б, арк. 94 v.
18. ОДАЖО. Ор. 183, оп. 1, спр. 119, арк. 9 v.
19. Памятная книга Волынской губернии на 1908 г. Житомир, 1907. С. 142, 148, 160.
20. ДАВО. Ф. 416, оп., 1, сп. 46, арк. 1.
21. ВОДА. Ф. 416, оп. 1, сп. 46, арк. 2.
22. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Волынской губернии. Киев, 1913. С. 725.
23. Памятная книга Волынской губернии на 1914 годъ.
24. Krasicki A. Dziennik z kompanii rosyjskiej 1914–1916. Warszawa, 1988.
25. Там само. С. 7.
26. Заброварний Б. Й., Бернадський Б. В. Вклад січових стрільців у розвиток національної освіти на Волині. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Луцьк, 1995. С. 65.
27. Із розповіді в 1959 р. жителя м. Любомль Патієвича Якуба Матеушовича.
28. Там само.
29. Церква і нарід. Ч. 9–10. 1937 р. С. 342.
30. Газета «Волинь», № 78 від 7.07.1998 р.
31. «Українська Нива» від 16.11.1928 р.
32. Domański V. Powiat Lubomelski, Luboml, 1936. S. 89–95, 116–120.
33. Księga adresowa polski 1929–1930. Warszawa. S. 2180, 2181, 2200, 2223.
34. Domański V. Powiat Lubomelski. Luboml, 1936. S. 89 – 95, 116-120.
35. Газета «Радянська Волинь» від 29.02. 1940 р.
36. Скребітько. «Колись і тепер». *Газета «Новий шлях»*. № 83 від 7.XI. 1940 р. С. 4.
37. Шафета П. Людьми непростене. *Газета «Радянська Волинь»*. № 154 від 13 серпня 1983 р.
38. ДАВО. Р-2, оп. 1, сп. 105.
39. Газета « Наше життя» від 1.01. 1948 р.
40. Народне господарство Волинської обл. Статистичний збірник. Львів. 1958.
41. Ющук В. Любомль: вічна молодість древнього міста. Луцьк, 2005. С. 159–168.

УДК 94(477) «1932/1933»

Остренко Надія (м. Любомль)

ГОЛОДОМОР У СПОГАДАХ 1932–1933 РОКІВ

В Україні голодомор визнано геноцидом проти українського народу. Як це було розповідають очевидці трагічних подій. Сучасну Волинь, а тоді територію, яка входила до складу Польщі, ті страшні події не зачепили, і тому місцеві жителі не пам'ятають тих жахливих років. Тільки ті люди, які приїхали із східних областей України в 1940-60-х роках дають свідчення про цю трагедію. Всі розповіді записані в серпні-вересні 2008 року. Підтвердженням, що голод бродив по всій Україні, є малі батьківщини наших свідків: Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина, Черкащина.

Подоль (Марченко) Олександра Степанівна, 1926 р.н.

Подоль Олександра Степанівна.

Марченко Степан Йосипович 1905 р.н.-
Батько Подоль О.С. Фото 1928 року.

«Зараз живу в селищі Головне Любомльського району Волинської області. Приїхала сюди в 1959 році разом з чоловіком, який працював завучем у дитячому будинку.

Народилася 17 липня 1926 року в с. Жовнено Предежського (зараз Глобенський) району Полтавської області. Дід мій був заможний, бо мав багато землі, господарство неабияке, працював важко, не покладаючи рук. Через це його всю родину розкуркулили. Батьків загнали у колгосп. І перетворилися ми із заможних господарів у злидарів.

Я пригадую, як батько вирішив утекти із села, щоб його не вислали як куркуля. Три роки батька я не бачила.

Одного дня пішла по селі чутка, що будуть забирати хліб, одяг. Мати заховала на печі мішок проса, а на ньому посадила мене і молодшу сестру, якій було півтора року. Це не допомогло. Знайшли і забрали все. Навіть зняли хромові чоботи з материних ніг, які їй привіз батько з армії. Після цього обшуку всіх людей, які хотіли приховати щось для себе, аби не померти з голоду, повкидали у глибоку яму і присипали землею. Через деякий час люди почали вилазити з ями, вилізла й мама, витягнувши мене й молодшу сестру. Сестирчка після цього захворіла і померла. Нас вигнали з хати. Довгий час ми не мали де жити, ходили по людях. Пам'ятаю тільки одне, що завжди хотілося їсти.

Восени 1933 року пішла в школу. Вчителька, побачивши сережки у моїх вухах, обізвала мене куркуленям, вирвала із вух і забрала.

Пам'ятаю: шукали хліб такими залізними прутами, які називалися щупи. Основною їжею був буряк, бо його держава не забирала. Його квасили і споживали.

Корови були тільки в бідних людей, яких не розкуркулили. У маминої молодшої сестри, тітки Оксани, була корова. Так як почали дуже красти худобу, тітка вирішила зарізати корову на м'ясо, щоб злодії невивели з хліва її годувальниці, але вночі прийшли злодії і вкрали все м'ясо.

Пригадую як батькової сестри чоловік – дядько Махтей помер з голоду. Тітка ж змушена була іти по людях з простягнутою рукою. Недай боже щоб ця трагедія повторилася».

Запис зроблено 10 вересня 2008 року.

Онішук (Штагер) Дарія Пилипівна, 1917 року народження

Онішук Дарія Пилипівна.
Очевидець голодомору 1932–1933 рр.
Фото 2008 року.

Родина Штагерів на Сумщині, на фоні своєї хати.

«19 січня 1941 року прийшла в село Гута Заболотівського (зараз Старовижівського) району вчителювати. 21 червня мала їхати додому, це було в суботу. Але не вистачало грошей на квиток. А в неділю розпочалася Друга Світова. Так зосталася на Волині. Зараз живу в селі Куснище Любомльського району.

Народилася я в селі Журавне Охтирського району Сумської (зараз Харківської) області в сім'ї бідняків. Була третьою в родині, після старших брата і сестри. Коли мені минув один рік, померла мама. Батько одружився вдруге, нас виховувала мачуха. У неї була дочка Марфуша, яка у 1932-1933 рр. учителювала у Харківській області.

Коли розпочалася колективізація, вступили в колгосп.

У 1933 році я закінчила 7 класів. Це був перший випуск семирічної школи. Перед тим – чотирикласна школа. Вчилася з переростками. Була комсомолкою. Нас, троє учениць з класу, почали готувати в педтехнікум. Забрали в Охтирку на два місяці. З першого вересня ми стали студентами. До нашого села Охтирки – 12 км, які я проходила, щоб бути вдома у суботу та неділю. Пам'ятаю, як завжди хотілося їсти. Нам давали стипендію у розмірі 15 крб., харчувалися по талонах. На них щодня давали по 200 грамів хліба, потім 100, потім 50, потім нічого – тільки баланду. Баланда – заправлена мукою вода, могло бути і декілька картоплин. Пам'ятаю як страйкували студенти, вони викрикували: «Ми голодні не підемо». Директор зачинив на ключ приміщення, всі зайшли в зал, говорили про куркулів. Після страйку його організаторів виключили з педтехнікуму. Потім збільшили пайок до 500 грамів хліба. Пам'ятаю, як отримувала за неділю і суботу 1 кг хліба і несла додому. Коли батько побачив це – то заплакав. Тоді було важко з барахлом, тому ми, аби купити собі щось з одягу, економили на харчах. Наприклад, сьогодні снідаємо і вечеряємо, а за обід купляємо шарфики. З дому брала глечик ржанки та сир, бо вдома була корова.

Пам'ятаю, як приходили до нас додому селяни. Несли ковдри, хустки. «Дайте шматок хліба» – звертались вони до матері. Мати пригощала молоком. Коли я натякнула, щоб взяти хустку, то мати сказала: «Не можна, бо завтра ніхто нічого і нам не дасть». Основною їжею був суп з кукурудзи, хліб з кукурудзи, коржі. У нас вдома хлів був покритий стеблами з кукурудзи, на яких залишилися качани, то ми знімали їх, дрібнили і пекли перепічки.

Дуже страшно було дивитися, як сидить опухла людина біля колгоспного казана, і там помирас. Як ішла на навчання, то боялася зустрітися з голодною людиною, бо невідомо які

наміри вона мала. Одного разу, як я йшла на навчання, то з кущів вискочив чоловік із несамовитими очима, думала, що вб'є. Але він вихопив з моїх рук харчі і втік. Тоді могли вбити за кусок хліба.

Якщо у селі був здоровий чоловік, то його заставляли копати ями і збирати по селі мертвих людей. Розказували, про один випадок: з хати забрали непритомного чоловіка, привезли його до ями на возі, а він, прийшовши до тями, зсунувся з воза і втік.

У той час брат одружився і відділився. Сестра також вийшла заміж, мала двох дітей, які померли з голоду. Сім'я стала меншою і з їжею було легше.

У 1933 році пішла в райком комсомолу і попросилася на роботу. Мене відправили працювати вагарем, зважувала хліб. Заробила багато – 9 центнерів хліба. Батько був дуже гарним майстром по кінській зброї – жорником. Це врятувало сім'ю від голоду 1921-1922 рр., і в 1933 році.

У 1933 році померло дуже багато людей: однокласники, сусіди. Були випалки, коли люди поїдали людей.

Розказували про мого однокласника Петра Гаркушу, дуже гарним художником він був. Що побачить – те і намалює. То казали, що він з'їв свою матір, а потім і сам помер від голоду. Голодною людиною управляє не розум, а думка про їжу.

Ви питаєте, яка причина голоду. Важко було збагнути. Тоді нам казали, що в інших областях була посуха і тому хліб у нас забирали, а туди посилали. А ще, люди, яких забирали у колгосп, втрачали все. Їм не платили нічого, тому новоспечені колгоспники не були зацікавлені результатами своєї праці.

Батьки залишали своїх дітей на станціях. Я працювала в 1938 році у дитмістечку в Охтирці. Там було багато дітей, яких покинули батьки в 1933 році. Всі вони мали прізвища – Подорожній, Замостний, Станційний. Їх було більше тисячі, за деякими потім приїхали батьки.

Немає нічого страшнішого, як голодна людина, вона була здатною на все.

Мені хочеться, щоб Україна була багатою розвинутою державою, щоб у нас було все своє».

Запис зроблено 11 вересня 2008 року.

Хоміч (Зінченко) Марія Андріївна, 1928 року народження.

Сім'я Зінченків 1930 р.
Зінченко Марія Андріївна на руках у матері.
Фото 1920-х рр.

Батьки Зінченко Марії Андріївни.

Приїхала я на Волинь у 1952 році. Працювала вчителем у місті Ковелі. Пізніше попала у селище Головне.

Народилася в селі Ольшана Ічнянського району Чернігівської області. Батьки – середняки. Були коні, пасіка, земля, свій ліс, велика хата. У колгосп не дуже хотіли, бо ширилась чутка, що все заберуть. У сім'ї було семеро дітей, двоє померли маленькими, ще до страшного лиха. Під час голоду вижила вся родина. Пам'ятаю, як мати зварить картоплю, то ділить всім порівну.

Виселили з хати, тому мусили вступити в колгосп. Потім батьки розказували, як приходили забирати зерно. Хто приховав – тому було легше. В нас зосталась дрібна картопля, то ми її їли.

Пам'ятаю: варили борщ з лободи, з кропиви, смажили зерно на сковорідці, млинці з липового листя. Мати пошила нам торбинки, в які ми збирали колоски. Наглядач часто доганяв нас і забирав їх. Діти втікали від нього в ліс. Як підемо всі, то назбираємо багато колосків. Потім приходимо до матері і хвалимося.

Багато сімей вимерло. У сусідів було вісімнадцять дітей, то залишилось лише п'ятеро». Запис зроблено 12 вересня 2008 року.

Ліщук (Лещенко) Ганна Прокопівна, 1936 року народження.

«Зараз проживаю в селищі Головне Любомльського району.

Я народилася в с. Горбинці Срібнянського району Чернігівської області. З розповіді матері знаю, що в 1929 році розпочалася колективізація. Сім'я була заможною, тому не бажала працювати в колгоспі і на нас наклали великий податок. Сплатити його перший і другий раз. Третій раз заплатити не було коштів, через те нашу сім'ю вигнали з хати. Прийшли виселяти ті, що раніше не працювали і нічого не мали, тобто не хазяї. Батька вислали в табір, тоді в нас у матері було четверо. Згодом одна дитина померла, мати залишилася з трьома і свекрами. Виїхали в місто Тулу, там жили добре, були забезпечені роботою, працювали.

Прийшов 1933-й рік. У кого не було паспортів, то вертали назад. Повернулися додому: ні кола ні двора. Вся сім'я голодує. Помирає двоє дітей, свекор, свекруха. Мати залишається з найменшим сином. Хлопчик вижив тому, що був кремезнішим і дуже кмітливим. Сідав у колію, де проїжджав транспорт, що возив зерно в місто, збирав зернятка і їв. Це був березень 1933 року. Брату було сім років. Мати пішла просити житло у колгоспну контору. Голова правління сказав: «Куркульці тут немає місця». Але через деякий час житло дали у бригадній хаті. Тієї самої весни батько, вертаючись додому, помер у дорозі.

Вижити допомогло те, що мати була гарною швачкою. Як пошеє кому що, то люди намагалися якось віддячити. Хто що мав, те і ніс. Мати казала, що доводилося їсти і сухе дубове листя, і щавель, і капустаєне листя... Люди пухли від голоду. Мати бачила на власні очі, як іде людина, присідає і помирає... У 1935 році вдруге вийшла заміж, а у 1936 році народила мене».

Запис зроблено 14 вересня 2008 року.

Мороз (Люльченко) Ліда Григорівна, 1938 року народження.

«Народилася в м. Золотоноша в Черкаській області. Із розповіді матері пам'ятаю, що батько був дяком у церкві. Як розпочалася колективізація його саджали на жаровню, заставляли щоб вступив у колгосп. Батьки не захотіли, тому нас розкуркулили. Все забрали, навіть рушники з ікон познімали. На столі було півхлібини і тую прихопили з собою.

Виїхали в Білорусію. Там жилося важко, тому повернулися назад. Голодували. Двох братів, розуміючи, що вони не виживуть, батько посадив на поїзд, щоб шукали кращої долі. Більше їх ніхто не бачив.

Ті люди, які вступали в колгосп, то харчувалися з «колгоспного казана». Жителі сіл не мали паспортів. Нікуди не могли виїхати, та і голод був страшним. У містах люди якось виживали. Мали картки, по яких отоварювались продуктами харчування. Хлопці і чоловіки помирали частіше і швидше, ніж жінки. Страшні то були роки. Люди пухли з голоду і вмирили, а тим часом газети вихваляли щасливе і заможне життя в країні РАД».

Запис зроблено 14 вересня 2008 року.

Осташок Олександр Дмитрович, 1947 року народження, житель м. Любомль.

Моя мати Харченко Тетяна Олександрівна, 1922 року народження в с. Минківка Валківського району Харківської області. В 1940 році закінчила Валківське медучилище і приїхала на Волинь. Працювала медсестрою. Довгий час не згадувала про страшний 1933 рік. Боялася. Тільки пізніше, в кінці 60-х років насмілилася розказати про голод. Сім'я у них була велика. Під час колективізації змушені були поступити в колгосп. Від голоду їхню сім'ю врятувала корова, її зарізали на м'ясо. Це і допомогло їм вижити.

Розказувала мати, що шукали і забирали зерно активісти, які ж потім померли від голоду. Бо і в них пізніше позабирали все.

Село було велике. Більше половини людей помирало. Було таке, що приходять діти до школи, а староста класу доповідає: Лещенко, Марченко, Василенко немає в школі. Причина – померли з голоду».

Запис зроблено 17 вересня 2008 року.

УДК 94 : 355(477) «1940/1950»

Трофимович Володимир (м. Острог)

**ОРГАНІЗАЦІЙНА МЕРЕЖА ПІДПІЛЬНО-ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА
ЛЮБОМЛЬЩИНІ (1940-ві – 1950-ті роки)**

Восени 1940 р. Любомльщина увійшла до складу Ковельсько-Володимирської округи ОУН [42, с. 569]. Улітку наступного року місцева мережа «Юнацтва» ОУН мала станичні, кушові та районні осередки. Їх завданням було залучення молоді до роботи підпілля, її ідеологічна підготовка, збір продуктів та зброї [33, арк. 21–22]. Наприклад, до кушового осередку сіл Застав'я, Боремщина, Підгородне і Воля Підгородненська входило 12 осіб. Троє з них у минулому були членами ВЛКСМ [33, арк. 43, 46].

Паралельно з «бандерівською» мережею ОУН на Любомльщині діяла «мельниківська». Зокрема, у Любомлі мешкала заступниця провідника Ковельської окружної «екзекутиви» Олена Кульчицька. У 1942 р. в с. Скиби осередок ОУН(м) з п'яти осіб створив місцевий житель Іван Сушук [27, арк. 21, 31].

У суспільно-політичному звіті з терену «Кодак» (Ковельська округа) від 20 вересня 1943 р. зазначалося, що Любомльський надрайон мав у своєму складі чотири райони – Любомльський, Головненський, Шацький та Заболоттівський [40, с. 167]. У жовтні цього ж року вказані райони разом із Мацеївським, Ковельським, Голобським, Турійським, Маневицьким, Седлищанським та Камінь-Каширським увійшли до Ковельського надрайону «Кодак». Відомо також криптоніми певних районів та їхні межі. Так, Любомльський – «Росток» – охоплював м. Любомль, а також навколишні села та хутори [35, с. 24–26].

У щомісячному звіті коменданта Шацького району ОУН «Ринок» від 3 грудня 1943 р. зазначалося, що підпільною мережею було охоплено 26 сіл. Лише один населений пункт – Перешпи – залишався поза впливом оунівців. Причиною цього було те, «що більшовики часто бувають в селі або в околичних селах. Станичний і його підвладні здеморалізувались і перестали тепер працювати» [40, с. 134]. Звідси також дізнаємося, що «населення на УПА дивиться як на армію, яка бореться за Українську Державу, за український нарід, обороняючи його від грабунку і знущань німців і більшовиків, як на чинник, який має в відповідний час взяти всіх українців в свої руки. Лише через відсутність УПА, а присутність більшовиків і німців в терені люди почали говорити про те, що або відділів УПА є мало, або вони не дбають за нас і за наш терен, говорячи: «Десь собі сидять спокійно, а нас більшовики і німці грабують, певно про нас не дбають, а тільки про себе» [40, с. 134–135].

У Головненському районі «Дочан» Любомльського надрайону «Байрак» мережа Організації поширювалася на 30 із 33 сіл. «Не охоплено всіх тому, - зазначав у звіті на початку грудня 1943 р. комендант району, – що там є великі впливи польські і населення ще мало співчуває нашому рухові; з тої також причини, що там рідко появляються наші люди, бо терен також zagrożений німцями (Вовчий Перевіз, Вулька Угрудзька та частинно Рівно» [40, с. 140].

На початку грудня 1943 р. було створено Любомльський надрайон «Байрак» [35, с. 26, 42]. До його складу увійшло п'ять районів: Головненський («Дочан»), Мацеївський («Корт»),

Шацький («Ринок»), Заболоттівський («Карлик») та Любомльський («Росток»). Повністю охоплені мережею ОУН були перші два, а інші – частково. У звіті коменданта надрайону про організаційний стан і події у терені «Байрак» від 14 грудня 1943 р. описувалися чинники, що призвели до такої ситуації: «Заболоттівський район майже весь опанований німцями, частинно червоними. Слабо розбудована сітка. Орг. районний комендант др. Ярослав (автор – Віктор Кириченко) як організатор дуже слабкий, не вмів втримати дисципліни серед своїх підвладних. Є випадки, і то дуже часто, що актив п'є самогон (північна частина району – зі слів самого Ярослава). Помічної сили в других референтурах немає. Любомльський район. Тут ще гірше. Районовий комендант запілля є несамостійний, дитинний, не має авторитету серед активу і взагалі на такий район безсилий. Терен майже повністю опанований німцями або поляками. Є всього чотири села, де працює наша організаційна сітка... в Любомльському районі немає суспільно-політичного референта... Шкільництво... в Любомльському не відкрито нічого» [40, с. 128–129].

У грудні 1943 р. сотня УПА Миколи Яценюка («Чумака»), уродженця с.Запілля, нараховувала 40-50 осіб та базувалася в с.Рогові Смоляри. Невдовзі, остереігаючись радянських партизан, він перевів підрозділ у Закрушинський ліс [32, арк. 3зв]. Інша упівська сотня Костянтина Квятковського («Богдана»), яка дислокувалася на межі Головненського та Мацеївського районів, у той же період мала три повноцінні «чоти» - 120 вояків [34, арк. 142].

Згідно наказу командира групи УПА «Турів» Юрія Стельмашука («Юрія») від 15 січня 1944 р., курінь «Лисого» складався з трьох сотень: 1-ша діяла в Мацеївському районі, 2-га – Любомльському, 3-тя – район Заболоття – Томашівка. На той час їхнім завданням було «роззброювання німців та чужонаціональних відділів (без розстрілу), підрив залізниці, мостів, виколєювання потягів» [37, с. 542].

На початку 1944 р. в с. Стара Гута Головненського району відбулася нарада представників Ковельського округи ОУН. Серед них були провідники та референти, починаючи з районного рівня. Охорону наради забезпечував референт СБ Іван Демчук («Гонта») та курінний Іван Климчак («Лисий»). Навколо села виставили застави, а до найближчих підрозділів супротивника надіслали розвідників. Розташуванням прибулих займався керівник інтендантського відділу округи Микола П'ятигорик («Гай»). Для поштового зв'язку виділили бричку з парою добрих коней [36, с. 118].

У липні 1944 р. курінь «Лисого» перебазувався з Шацького району в терен поблизу сіл Нудиже, Сильне та Крушинець Головненського району. До його складу входило три сотні: «Чумака» (150 вояків), «Оріха» (80) та «Чорного» (50) [1, арк. 49].

У нотатках Головного командира УПА Дмитра Клячківського («Клима Савура») про стан Сумського загону «012» під командуванням «Лисого» зазначалося, що з 1 лютого до 1 серпня 1944 р. його чисельність зменшилася з 300 до 107 осіб. Сотню «Богдана» під шифром «123» було розформовано напередодні приходу фронту. Сотня «Нерозлучного» зменшилася з 80 до 30 вояків, а «Чумака» – 130 до 87 [41, с. 68–69].

20 листопада 1944 р., в лісі біля с. Кукуріки, відбулася нарада 60-ти представників Ковельського окружного проводу ОУН. Серед них курінні Іван Кисіль («Ігор»), Іван Климчак («Лисий»), сотенні Микола Яценюк («Чумака») та Євген Меленчук («Яструб»). Головним доповідачем на нараді був командир з'єднаної групи «Завихвост» – Панас Матвійчук («Криlach»). Він аргументовано констатував, що Німеччина програла війну. Якщо Радянський Союз відмовиться виступити проти Японії, це призведе до зіткнення з Англією та США. Таким чином, виникнуть передумови для створення Самостійної України. «Криlach» зазначив, що завданням УПА на цьому етапі є збереження власних підрозділів. Суворо заборонялося конфліктувати з поляками, які наразі є союзниками. Також повстанцям потрібно було уникати конфліктів із червоноармійцями. Натомість П.Матвійчук наказував зосередитися на боротьбі з співробітниками НКВС, «сексотами» та радянсько-партійним активом [6, арк. 115–116].

Восени 1944 р. Любомльський, Головненський, Шацький, Заболоттівський та ще вісім районів входили до складу Ковельської округи ОУН № 200 «Богун» на чолі з «Юрком» («Щукою») [2, арк. 252].

У травні 1945 р. Головніенський райвідділ НКДБ завів агентурну справу «Спрут» на учасників районного проводу ОУН на чолі з Василем Склянчуком («Данилом»). До його боївки входив референт СБ Сергій Богдан («Биков»), а також рядові підпільники – Кіндрат Богдан («Герой»), Іван Омелянюк («Крук»), Іван Шудар («Кутузов») та Іван Кушнір. 15 серпня енкаведисти захопили «Данила» та «Героя». Після цього посаду районного провідника зайняв «Крук». Проте, 13 грудня наступного року він загинув у сутичці з опергрупою МВС, а районний провід ОУН очолив Сергій Богдан («Биков») [11, арк. 17].

На початку 1945 р. терени Шацького та Заболоттівського районів були закріплені за першою бригадою УПА «Завихвост» на чолі з Іваном Кисилем («Ігорем»). Вона нараховувала 200 вояків та поділялася на три сотні – Івана Стрельчука («Чорного»), Миколи Яценюка («Чумака») та Онуфрія Штандера («Нерозлучного») [39, с. 447]. Весною особовий склад цієї бригади нараховував 150 вояків, які були озброєні трьома ручними кулеметами, автоматами та гвинтівками [4, арк. 207]. Їхній оперативний простір охоплював Любомльський, Головніенський, Шацький та Заболоттівський райони [3, арк. 25]. У жовтні того ж року кількість повстанців зменшився до 36 осіб [5, арк. 143].

Любомльський надрайон ОУН тепер складався з чотирьох районів: Любомльського, Головніенського, Заболоттівського та Шацького. Своєю чергою, він входив до складу Ковельської округи ОУН [8, арк. 67].

7 грудня 1945 р. у зіткненні з оперативною групою НКВС було важко поранено провідника Заболоттівського району ОУН «Солов'я» та бойовика «Арсена». Після цього залишки райпроводу зібрав та очолив референт СБ Лукаш Потапейко («Луї»). До складу його боївки входили: Степан Бура («Чорноморець»), Лях Лось («Зух»), «Володя» та «Оріх» [10, арк. 67].

7 лютого 1946 р. у с. Замшани було розгромлено боївку СБ Заболоттівського району ОУН Адама Оксенчука («Ворона» [9, арк.112]. 3 травня Заболоттівський райвідділ МДБ розпочав агентурну справу «Турські» на боївку «Луя» [10, арк. 67], а 6 серпня

відділ боротьби з бандитизмом УМВС Волинської обл. завів на Любомльський надрайонний провід ОУН агентурну справу «Зелені» [10, арк. 33]. У розробку був взятий провідник Іван Кисіль («Ігор»), а також члени його боївки. 29 серпня «Ігор» загинув. Після цього боївка переховувалася в селах Сукачі, Стара Гута, Заболоття, Нудиже, Новосілки, Любохини, Вілиця та Бутмир [7, арк. 249]. Періодично вона також заходила на територію Мацеївського району [8, арк. 71].

Восени 1946 р. на нараді секретарів райкомів партії і начальників райвідділів МДБ Волинської обл. перший секретар ЦК КП(б)У і голова уряду УРСР Микита Хрущов звернув увагу на діяльність боївки «Бикова» та вимагав якнайшвидше її ліквідувати [23, арк.67].

За даними УМДБ Волинської обл., станом на квітень 1947 р. в Головніенському районі нараховувалося 148 учасників підпілля ОУН. Водночас на території Заболоттівського району діяли 65 підпільників [13, арк. 13, 15].

У ході реалізації даних агентурної справи «Спрут» органами МДБ упродовж жовтня – листопада 1947 р. в селах Полапи та Гупали Головніенського району було заарештовано 23 місцевих жителів, які надавали допомогу підпіллю ОУН. На допитах вони розповіли, що на початку 1946 р. їхній осередок створив «Биков». Головними завданнями було проведення антирадянської агітації, залучення та підготовка до підпільної діяльності молоді. Весною 1947 р. до кушового осередку ОУН с. Полапи залучили бійців місцевого винищувального батальйону – І. Гуженця, П. Маляса, М. Нечая та інших. Після цього роботу поділили за функціями між трьома групами: 1-ша – проводила розвідку; 2-га – займалася агітацією та поширенням листівок; 3-тя – заготовляла зброю та боєприпаси [12, арк. 47–48].

28 квітня 1947 р. Старовижівський надрайонний провід ОУН очолив Андрій Михалевич («Кос»). До його складу входило шість районів. У тому числі Заболоттівський («25», «125»), Луківський («26», «126»), Шацький («27», «127»), Любомльський («28», «128»), Головніенський («29», «129») та Старовижівський. За ініціативи «Коса» були створені «окремні диверсійні групи» (ОДГ). Головне їх завдання полягало у протидії колективізації [14, арк. 3; 16, арк. 88, 90].

14 жовтня 1948 р., у лісі біля с. Чавель Ковельського району, окружний провідник ОУН Василь Сементух («Ярий») провів нараду підлеглих йому районних провідників. На ній Андрій Михалевич («Кос») зачитав наказ про призначення Сергія Богдана («Бикова») керівником Любомльського надрайону ОУН. Того ж дня провідниками Головненського і Шацького районів ОУН затвердили, відповідно, «Андрія» та «Гудзика». Терени Любомльського надрайону ОУН у той період охоплювали Любомльський, Головненський, Заболоттівський, Шацький, а також частково Старовижівський, Луківський, Камінь-Каширський, Ратнівський райони Волинської обл. та Малоритський, Дивинський - Брестської обл. [23, арк. 65; 28, арк. 52].

Згідно документів референта СБ ПЗК «Москва» Панаса Ковальчука («Залісного»), від травня 1948 р. Любомльський надрайон ОУН входив до складу Ковельського окружного терену («Б», «2038»). На теренах Заболоттівського району ОУН діяла боївка «Бандури» з трьох осіб, Шацького – «Парфена» з чотирьох, Любомльського – «Бикова» з трьох та Головненського – «Андрія» з чотирьох осіб. Тобто, загалом на теренах Любомльського надрайону ОУН оперували чотири боївки, які нараховували 14 осіб [14, арк. 142].

У червні 1949 р. «Биков» перейшов на територію Малоритського та Дивинського районів Брестської обл. Звідти він писав 21 липня на спецпоселення своєму батьку Кіндрату Хомовичу Богдану: «Повідомляю, що я, Сергій, досі живий та здоровий, на своїй незмінній посаді... Знаходжусь тепер в іншій місцевості, оскільки був туди переведений» [20, арк. 190].

Боївка провідника Шацького району ОУН Прокопа Штандера («Гудзика») у цей період переховувалася на межі Заболоттівського та Головненського районів [24, арк.23]. Наприкінці 1950 р. вона перебувала на межі Шацького Волинської та Малоритського районів Брестської областей [25, арк. 48; 38, с. 376]. За даними Старовижівського райвідділу МДБ від 20 червня 1949 р. троє учасників боївки «Луя» планували перейти на територію Польщі [22, арк. 159–161].

Згідно інформації УМДБ Волинської обл. від 1 липня 1949 р., на території Головненського району діяла боївка «Андрія» з трьох осіб, Любомльського – «Бикова» з семи, Шацького – «Парфена» з трьох, Заболоттівського – «Луя» з п'яти та «Гала» з трьох осіб [14, арк. 244–245].

На півдні Любомльщини дислокувалася боївка Оваднівського районного провідника ОУН Олександра Кухарчука («Аркадія»). Нерідко вона базувалася в Радехівському або Хворостівському лісах [15, арк.187-188]. Водночас на півночі Заболоттівського району діяла боївка Дивинського району ОУН «Дворка» [17, арк. 156; 18, арк. 36–37].

За даними УМДБ Волинської обл. від 13 липня 1950 р., боївка провідника Любомльського району ОУН Івана Васейка («Хижак»), уродженця с.Підгородне, нараховувала три особи, Шацького району ОУН «Солов'я – чотири та Головненського району ОУН «Андрія» – три [21, арк. 11].

Діяльність боївки «Бикова» було зафіксовано на теренах Любешівського району Волинської обл. Так, 13 вересня 1950 р. в с. Залаззя вона напала на приміщення сільради. При цьому були поранені: начальник паспортного столу Парфенов, дільничний уповноважений міліції Божко, голова сільради Чижов, голова і обліковець колгоспу Лавренюк і Нініфірук [23, арк. 73].

17 грудня 1950 р. у сутичці з опергрупою МДБ біля с. Оріхове Малоритського району Брестської обл. загинув провідник Шацького району ОУН Іван Гладун («Соловей») [29, арк. 68]. Його посаду зайняв Федір Павельчук («Костик»). Проте 25 березня 1951 р. його заарештували співробітники МДБ [25, арк. 49–50]. 17 квітня того ж року був схоплений останній учасник боївки «Солов'я» – Іван Горох («Степан») [30, арк. 161].

Наприкінці 1950 р. Заболоттівський районний провід очолив Михайло Рибачук («Щебет»). Крім свого терену, він частково охоплював населені пункти Старовижівського та Ратнівського районів [30, арк. 253]. 16 червня 1951 р. «Щебет» загинув у засідці оперативної групи МДБ [25, арк. 95].

6 квітня 1952 р. на залізничній станції Сарни Рівненської обл. співробітники органів держбезпеки заарештували двох учасників боївки Любомльського району ОУН – Івана

Федончука («Матроса») та Івана Романюка («Руденка»), які намагалися виїхати на Донбас [31, арк. 119–120].

За даними агента «Авдеюка», 6 квітня 1952 р. в будинку мешканця с.Текля Заболоттівського району Борисюка оперативна група МДБ оточила чотирьох оунівців з бойвки ліквідованого референта СБ Ковельської округи «Коса». У перестрілці загинули – Савелій Петрук («Ярослав»), Федір Денисюк («Рижий») та Іван Панасюк («Бойко»). Співробітникам МДБ вдалося захопити Миколу Петрука («Дубенка») [25, арк. 283–284; 26, арк. 142–143].

Як бачимо, на Любомльщині у 1940-х та у 1950-х рр. функціонувала організаційна мережа ОУН і Запілля УПА, яка у своєму прагненні відродити українську державність протистояла нацистським загарбникам і червоним партизанам у період німецько-радянської війни та радянському режиму у «війні після війни».

Джерела та література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі: ГДА СБУ). Ф.2. Оп.1. Спр. 77. 76 арк.
2. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 123. 302 арк.
3. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 225. 426 арк.
4. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 226. 312 арк.
5. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 227. 224 арк.
6. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 234. 212 арк.
7. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 307. 321 арк.
8. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 418. 254 арк.
9. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 461. 376 арк.
10. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 530. 740 арк.
11. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 606. 309 арк.
12. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 665. 187 арк.
13. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 666. 383 арк.
14. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1023. 246 арк.
15. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1024. 218 арк.
16. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1065. 295 арк.
17. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1082. 212 арк.
18. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1244. 314 арк.
19. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1331. 175 арк.
20. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1364. 337 арк.
21. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1366. 334 арк.
22. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1371. 199 арк.
23. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1429. 280 арк.
24. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1484. 297 арк.
25. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1485. 343 арк.
26. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1486. 363 арк.
27. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1504. 404 арк.
28. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1529. 156 арк.
29. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1598. 314 арк.
30. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 1785. 272 арк.
31. ГДА СБУ. Ф.2. Оп.1. Спр. 2051. 229 арк.
32. Державний архів Волинської області (далі: ДАВО). Ф. 4666. Оп.2. Спр. 113. 10 арк.
33. ДАВО. Ф. 4666. Оп.2. Спр. 382. 196 арк.
34. ДАВО. Ф. 4666. Оп.2. Спр. 1375. 164 арк.
35. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). Львів; Торонто: Літопис УПА, 2006. Т.7: Бібліотека. 496 с.
36. Коханська Г. З Україною в серці. Спомини. Торонто: Літопис УПА, 2008. Т. 9: Бібліотека. 400 с.

37. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2: Волинь і Полісся. УПА та Запілля. 1943–1944. Київ; Торонто: Літопис УПА, 1999. 724 с.
38. Літопис УПА. Нова серія. Т.7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС – МВС, МДБ – КДБ (1949-1959). Київ; Торонто: Літопис УПА, 2003. Книга 4: 1949–1959. 705 с.
39. Літопис УПА. Нова серія. Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945). Київ; Торонто: Літопис УПА, 2007. 912 с.
40. Літопис УПА. Нова серія. Т. 11: Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). Київ; Торонто: Літопис УПА, 2007. 831 с.
41. Літопис УПА. Нова серія. Т. 14: УПА і Запілля на ПЗУЗ. 1943–1945: невідомі документи. Київ; Торонто: Літопис УПА, 2010. 640 с.
42. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. 3-є вид., доповнене. Київ: Українська видавнича спілка, 2007. 1006 с.

УДК 94 (477.82)«191»

Хоменчук Олександр, (м. Любомль)

ЯК УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ РОЗБУДОВУВАЛИ ВОЛИНЬ

В історії Волині Перша світова війна (1914–1918) – найбільш малодосліджений період. А був він драматичним і водночас непростим. Особливою віхою в контексті військового часу стала культурно-громадська діяльність легіону Українських Січових Стрільців (УСС). Посланці галицької інтелігенції відіграли велику роль в формуванні національної свідомості волинян.

Екскурс в історію. У травні 1900 року група українців Галичини заснувала першу спортивну протипожежну організацію “Січ”. Очолив її Кость Трильовський. Із “Січі” вийшла українська військова організація “Українські Січові Стрільці”.

Наприкінці серпня 1914 року, коли вже палахкотіла Перша світова війна, австрійський уряд дозволив формувати військові загони із українців. Це стало можливим після неодноразових клопотань Головної Української ради на чолі з Костем Левицьким. Складався цей громадський орган з депутатів від націонал-демократів, радикалів та соціал-демократів. Рада виступила з ініціативою негайно створити українські загони для протидії військовим з’єднанням царської Росії. У травні 1915 року у Відні було утворено загальноукраїнську раду з 25 осіб. Приєдналися до неї і шестеро делегатів із Буковини та три особи від Союзу визволення України (СВУ). Вона поставила мету – створення самостійної держави на російській Україні з українських земель у межах Австро-Угорщини – осібний автономний край. Та австрійський уряд не підтримав ідеї незалежної України.

Галичани прийшли і нове життя принесли. Через своє географічне розташування Волинська губернія стала ареною бойових дій з перших місяців протистояння ворогуючих армій. Як свідчать історичні джерела, уже в серпні 1914-го підрозділи австро-угорської армії атакували міста Володимир-Волинський, Устилуг. Та росіяни вчинили шалений опір. Лише у липні наступного року, майже через рік об’єднані підрозділи австрійців нарешті вступили в прикордонні міста. Вояків вразила руйнація та бідність окупованого краю. Перед відступом росіяни спалювали та знищували населені пункти, майно, нажите важкою працею, лишаячи після себе голу місцевість. А щодо населення, то було ухвалено рішення евакуювати його у віддалені регіони російської імперії. Тисячі людей змушені були кинути рідні оселі, милі серцю краєвиди й рушити у світ за очі за військами, які відступали. Людей, крім того, залякували урядовці про звірства австрійських та німецьких вояків, які ось-ось прийдуть і візьмуться за знищення всього живого на Волині. Так наш край перетворився на пустелю.

Вражені спустошенням міст та сіл, австро-угорські солдати співчутливо ставилися до місцевих жителів, які ризикнули залишитися. Тим самим й руйнувався міф про

звірства, які пророкували. У Володимир-Волинському одразу розмістився підрозділ УСС, що складався переважно з українців, які походили з Галичини. Міську управу цього населеного пункту очолив військовий посадник – українець Гнат Мартинець. За характером це була невгамовна і діяльна людина, яка ставила перед собою чітку мету й всіма засобами добивалася наміченого. Він доклав великих зусиль для відновлення зруйнованої інфраструктури міста, та налагодження громадського життя. Всі розпорядження та оголошення управа видавала винятково українською мовою.

Перші ростки нового. У червні 1915 року Гната Мартинця відрядили для налагодження життя у Любомль. Протягом трьох місяців, виконуючи обов'язки дільничного референта-завідувача справами, він зумів забезпечити містян харчами та налагодити побутово-санітарні умови проживання. Перед приходом завойовників тут спалахнула пошесть хвороб, та найбільше дошкуляв тиф. Тому-то, першим розпорядженням була боротьба з антисанітарією. Від цієї напасти померло до 300 осіб. Лікарня була переповнена хворими російськими солдатами. Гнат Мартинець енергійно взявся за наведення порядку з перших днів свого відрядження. Для виконання господарських робіт він мобілізував півтисячі полонених росіян. У тому році до Любомля за сприяння нового очільника міста прибув гурт однополчан для налагодження мирного життя. Хоча формальним приводом було завдання розгорнути агітацію серед населення для вступу добровольців в армію. Для того створили навіть вербувальні комісаріати. Перший комісаріат, який очолив Дмитро Вітовський, знаходився в Ковелі, другий, на чолі з Миколою Саєвичем, знаходився у Володимир-Волинському, а третій – у Луцьку. Його очільником був Михайло Гаврилко. Представники галицької інтелігенції свої зусилля зосередили не так на мобілізації охочих до війська, як на організації і розвитку освіти в занедбаному краї. Попередня російська влада питання культурно-освітнього виховання людей навіть не ставила на порядок денний.

У грудні 1916 року, вперше за всю історію краю запрацювали українські школи на Ковельщині та в селах Машів, Підгородне, Головне, Гуща, Згорани, Олеськ, Куснище Любомльського повіту. Вчителями у них стали січові стрільці. У наступному році відчинилися двері ще у восьми школах, в тому числі повітова у Любомлі. “Товчуся по селах, як Марко по пеклі, їду в село по два і три рази... Тут робити, робити і робити”, – в листі до товариша писав Дмитро Вітовський 1 квітня 1916 року. Шкільництво народжувалося з величезними потугами. Не було жодного українського підручника, не вистачало вчителів. На запитання, якої ви національності, волиняни здебільшого відповідали: рус, православний, тутешній. “Пригадую ті далекі роки й теплішає на серці. Не йметься віри, що так починалася моя освітня біографія. Жили ми тоді у приміському селі Куснище. У родині зростало троє дівчат, я – найменшенька. Тому й віддали мене батьки в семирічному віці до народної школи, як вона називалася. На вході вивіска, писана двома мовами – українською та німецькою. На стінах у класі портрети Тараса Шевченка й імператора Австро-Угорщини Франца-Йосифа I. Навчав дітей, а було нас в школі до 50 учнів, січовий стрілець Юрко Пернарівський. Це був молодий, жвавий чоловік, носив чорні вуса, здається, походив родом з-під Львова. Всі діти з бідних родин, дехто не мав взуття, ходив до школи босим. Найбільшу мороку мали з підручниками, українською мовою їх не було. Лише деякі книги приносив вчитель. Ми вперше тоді почули імена славних українців – Богдана Хмельницького, Пилипа Орлика, Івана Мазепи, Івана Виговського, про козаків Запорізької Січі. Вчили арифметику, історію України, географію, каліграфію, рідну мову”, – згадувала якоесь при зустрічі колишня вихованка народної школи, яка стала згодом вчителькою молодших класів Пелагея Сирота. Було їй на час нашої розмови 88 років.

Через два місяці Вітовський відкрив 11 українських шкіл. У Мацеїві його стараннями відкрилася школа восени того ж року. На урочистість приїхали письменник, журналіст, педагог, підхорунжий Микола Угрин-Безгрішний та інші представники Галичини. Першою учителькою була Галина Гайдучек, яку перевели з Володимир-Волинського.

Просвітницька діяльність Українських Січових Стрільців дала свої плоди. Саме тієї буремної пори закладалися підвалини для пробудження національної самосвідомості, згуртування українців навколо ідеї власної державності. То вже потім з'явилися культурницькі товариства “Рідна хата”, “Просвітянська хата”, “Союз українок”, “Просвіта”, які своєю діяльністю примножили та поширили національні ідеї. Товариство “Просвіта”, наприклад, виникло в 1916–1918 роках в багатьох місцях Волині – Рівному, Луцьку, Здолбунові, Дубно, Острозі.

Українську школу у Володимир-Волинському назвали іменем Тараса Шевченка. Відкрили її восени 1916-го. Це був одноповерховий будиночок поблизу річечки Риловиці (нині – територія гімназії № 4). Навчалось у ній 300 учнів.

У 1918 році магістрат Любомля замовив у Празі серію поштових марок з видами міста (засноване князем Володимиром Васильковичем у 1287 році). На марках зображено Різдво-Богородицька церква, римо-католицький костел (1240 р.), торгові ряди, єврейська синагога (1510 р.). Підписи на марках зроблено чотирма мовами: українською, німецькою, польською та єврейською. У наші дні марки стали філателістичною рідкістю.

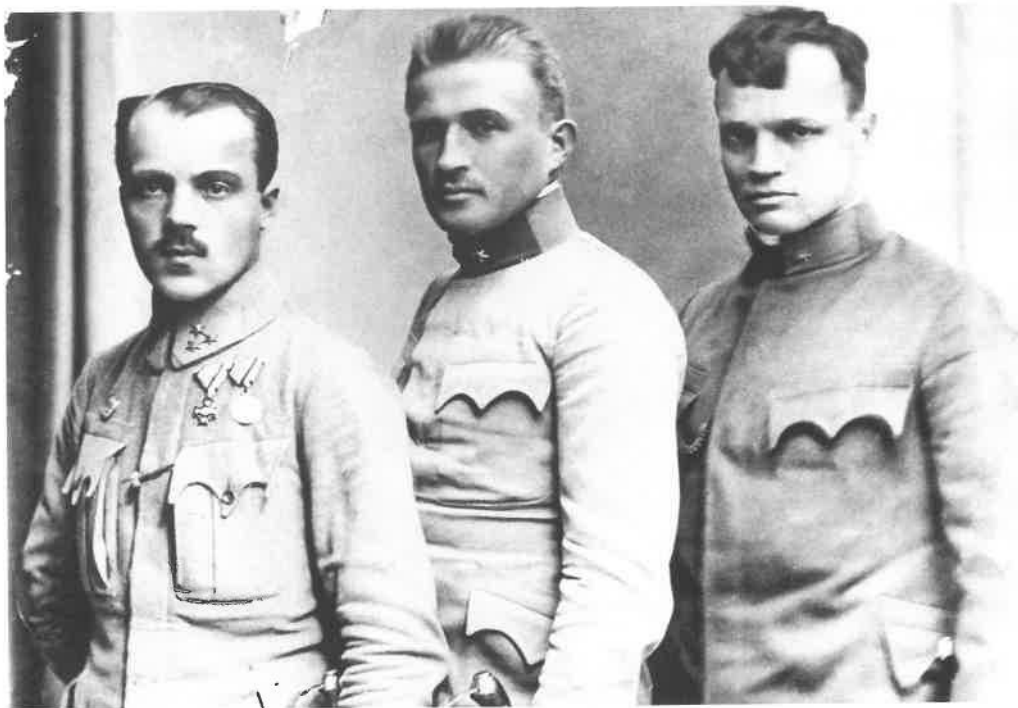
Повернення старого. У листопаді 1918 року австрійські війська залишили Волинь. На той час розпалася велика Австро-Угорська імперія, а в Німеччині, союзниці, не без участі більшовицької Росії, розгорілася революція. На Волинь прийшла польська влада. Та на початку серпня 1920-го червоні війська, зокрема, 25-та чапаєвська стрілецька дивізія визволила Любомль і повіт від поляків. На короткий період встановилися радянські порядки. Чи не щодня московські комісари переконували населення, що більшовики прийшли назавжди. Але історія розсудила по-своєму. У вересні того ж року сюди повернулися польські прапори із двоголовим орлом. Річ Посполита діяла аж до 17 вересня 1939 року.

“Санітарне становище новопосталого повіту – нижче будь-якої критики. На сім гмін і два містечка (Любомль та Опалин), де загалом 70 000 чоловік населення нема жодної лікарні... Медичне обслуговування в руках санітара. Аптеки нема. Є лише три аптечні склади, але завідують ними неспеціалісти. Люди ходять у плетених постолах, ноги обмотують ганчір'ям [...]. У повіті діє п'ять шкіл (Любомль, Ягодин, Воля Острівецька, Перевали, Замлиння). Всі змішані, але з польською мовою викладання. Хоча живуть тут переважно українці, євреї. Значно менше поляків”, – мовилося у рапорті Любомльського староства до Волинського губернатора (грудень 1920).

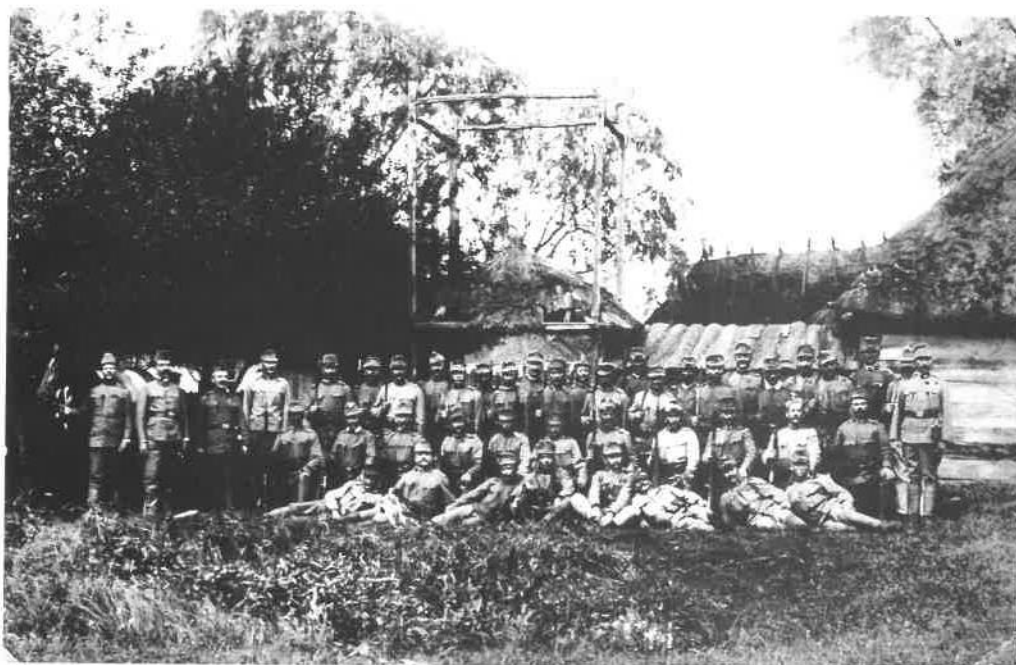
Справа Українських січових стрільців, започаткована у непростий час, почала згасати. Але пам'ять про їхні благородні діяння в ім'я розвою Волинського краю, налагодження освіти й виховання волинян збереглася. Вона передавалася з покоління в покоління. У нашому Любомльському краї стрільці залишили 16 відкритих народних шкіл. Ще живуть нащадки тих учнів. Змістовна колекція матеріалів про період піднесення і розбудови шкільництва зберігається в краєзнавчому музеї нашого древнього міста.

Ще трохи статистики. У 1928 році в Любомльському повіті функціонувало 57 шкіл. З них польською мовою навчання – 44 та 13 двомовних, діяла приватна гімназія. Виховувало дітей 102 вчителі. У 1935 році навчанням було охоплено 12 500 учнів, що становило 72% всіх дітей шкільного віку, а в Шацькій гміні цей показник складав 53 %.

1. Голови комісаріатів УСС на Волині.
Зліва направо – Дмитро Вітовський, Микола
Саєвич, Михайло Гаврилко.
1916 р.

2. Українські Січові Стрільці.
1916–1918 рр.,
м. Любомль.

4. Учні української народної школи під час занять.
Вчителька – С. Сидорович.

Фото Миколи Урин-Безерішного.
28 вересня 1916 р.
м. Любомль.

Володимир Сидорович

Любовень - 28. IX. 16. Укр. шк. уч. С. СИДОРОВИЧ-

6. Учні української народної школи
під час перерви. Вчителька – Ася Бігун.

7 травня 1917 р.
м. Любомль.

7. Комітет шкільної ради
української народної школи.
Вчитель – Юрко Пернарівський.
с. Куснища, Волинська обл.,
18 червня 1917 р.

13. Учні української народної школи.
Вчитель – Ілько Ткач.
с. Підгородне, Волинська обл.,
червень, 1917 р.

14. Учні української народної школи.

Вчитель – Ілько Ткач.

с. Підгороднє, Волинська обл.,
червень, 1917 р.

16. Учні української народної школи на уроці.

Вчитель – Василь Лучинський.

с. Нудиче, Волинська обл.,
червень, 1917 р.

17. Учні української народної школи.
Вчителька – Любов Білобран.
с. Городне, Волинська обл.,
1917 р.

Джерела та література:

1. Історія України. В.Ю. Крушинський, Ю.А. Левенець. Київ, 1993.
2. Pustrowany przewodnik po Wołyniu/ Mieczysław Orłowicz. Луцьк, 1929.
3. Ілюстрований довідник по Волині. Мечислав Орлович. Луцьк, 1929.
4. Політична енциклопедія. Редк. Юрій Левенець, Юрій Шаповал та інші. Київ, 2011.
5. Довідник-путівник «Любомщина історична, туристична...». Луцьк, 2011.
6. Енциклопедія історії України. Редк.; Валерій Смолій, Геннадій Боряк та інші. Київ, 2003–2013.

УДК 27-789 (477.82)

Шевчук Зоя (сміт Луків)

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕСТЕР ОРДЕНУ НЕПОРОЧНОГО ЗАЧАТТЯ ДІВИ МАРІЇ У МАЦЕЄВІ (ЛУКОВІ)

У 1919 році до Мацеєва з польського міста Шиманова прибули сестри ордену Непорочного зачаття Діви Марії з метою порятунку дітей, які втратили батьків у війні та з освітньою метою.

Сестри розмістилися у колишньому палаці Мйончинських (фото 1), у якому під час воєнних дій було розгорнуто військовий шпиталь та розквартировано австро-угорські війська [1]. Коли сестри прибули до Мацеєва, вони побачили у палаці жахливу пустку: вікна повибиті, грубки розбиті, ані жодних дверей. Завдяки героїчній праці сестер-непорочниць приміщення було підготовлене до прийому дітей. Відразу їх з'явилося 70, з яких сімнадцятеро були немовлята. Оскільки у найближчій околиці не виявилось жодної корови, то американські організації стали постачати у притулок молочний концентрат [2].

У першій половині 1920 року Мацеїв захопили більшовики і сестрам-непорочницям довелося відходити до Польщі разом з дітьми, отримавши наказ старости Ковельського повіту. Українських дітей було віддано під опіку місцевому священнику, а 42 особи евакуювали. Їхали вони у переповнених і відкритих вагонах до міста Шиманова, де знайшли

притулок у станиці свого ордену. Через півроку сестра Марта і сестра Ангела повернулися разом з дітьми до Мацеєва поїздом, що віз військо на фронт. Після закінчення радянсько-польської війни з ініціативи Польського Білого Хреста сестра Марта прийняла 100 сиріт-поляків, репатрійованих із Забайкалля [3]. Ясла перенесли до Ковеля, де знайшли пристосоване приміщення, а у будівлях палацу розмістився кляштор, у якому польська влада відкрила для дівчаток української та польської національності дворічну, потім чотирирічну і далі семирічну жіночу школу.

Майже двадцять років існувала державна жіноча школа ім. Марцеліни Даровської, однієї із засновниць ордену Непорочного зачаття Діви Марії. Родом Марцеліна Даровська була з України. Навчалися в школі дівчатка не лише з Мацеєва, а й з навколишніх сіл Сомина (Остапук Уляна, Чиж Марія), Новосілок (Дишлевська Оксана), Перевалів (Садовська Віра), Янівка (Станьчук Марія), Олеськ (Вавриш Ганна), Біличів (Журавель Галина, Гапонюк Оксана, Бар'як Ганна, Гапонюк Катерина, Малюк Ніна, Малюк Люба), Сьомаків (Охрімович Ольга), Трублів (Бушак Єва), Почапів (Куць Євгенія). Також навчалися діти з Польщі, здебільшого сироти, вони постійно проживали у притулку, що мав інтернат, де перебувало 70-80 дітей, котрих утримував Ковельський Сеймик і платив по 50 злотих щомісячно за дитину. Хоча у наших селах функціонували хороші школи, які називалися повшехні, тобто загальні, але батьки хотіли, щоб їх доньки здобули кращу освіту саме в Мацеєві. Дітям з віддалених сіл доводилося мешкати на приватних квартирах. У сніжні та морозні зими батьки по черзі підвозили учениць, але здебільшого діти діставалися школи пішки. Маціївські дівчата навчанням були охоплені стовідсотково і, напевно, не тому, що воно було безкоштовним, а було престижним (фото 2). У школі вивчали такі предмети як релігія, мова польська та українська, історія, географія, наука про природу, арифметика з геометрією, рисунки, спів, особиста гігієна, ручна праця (фото 3). Декому з них довелося провчитися кілька років і залишити школу, тому що у домашньому господарстві потрібні були робочі руки [4].

Усю господарську роботу у кляшторі виконували 35 сестер. Називались вони непорочниці білі, тому що носили білий одяг (хабіти). Сестри обробляли город, доглядали за парком, садом, тримали корів, птицю. Непорочниці підлягали ротачії з метою місіїної діяльності, зокрема на східних теренах Польщі. Зазвичай виїжджали з Мацеєва до Язлівця, Слоніма, Ніжнева, Шиманова, а з цих міст на зміну їм прибували інші. Сестра Тимотея після тринадцятирічної праці у Мацеєві 1934 року виїхала до Ярослава, щоб обійняти посаду директора гімназії. Так, сестра Вітольда викладала історію, сестра Августіна – математику, а сестра Стефанія закінчила Познанський університет і мала диплом викладача історії. Вчителями у школі були виключно жінки, здебільшого польської національності: Марія Врублевська, викладачка музики, Новаковська – руханки (фізкультури), Яніна Пісович – гімнастики, Ядвіга Новіцька – ручної праці. Анеля Гавронська провадила курс з облаштування та озеленення території. Теодора Банасінська (з Ковальських) викладала у молодших класах, нещодавно закінчивши учительську семінарію у Мацеєві. Ще працювали такі вчителі як Висоцька, Євгенія Пьотровська, Ельжбета Марія Бернадська. Казимира Тарнавська і Стефанія Сумажина були опікунками класів. Працювали у школі і українки – Євгенія та Галина Соколовські, доньки православного священика, настоятеля церкви Святої Параскеви Володимира Соколовського. Галина викладала Закон Божий або релігію, а Євгенія – українську мову, яка офіційно називалася език рускій. Була у школі вчителька природознавства Євгенія Бобович, яка прибула у Мацеїв з Коломиї. Вчителі постійно вдосконалювали свою кваліфікацію, проходячи кількадевні курси у Ковелі, Рівному, Бресті. Вони, зазвичай, проживали при школі, деякі на приватних квартирах [5]. Доглядав за газоном та квітами Йозеф Борткевич, що мешкав разом з донькою Зосею у будиночку в парку.

У навчальному закладі панувала сувора дисципліна. Учениці мали шкільну форму повсякденну і святкову, а також спортивну, перезувне взуття. Пригадує Галина Полухтович (Журавель): У нашому класі у кутку лежав мішок з горохом, на який ставили на коліна неслухняних учениць, але так карали дуже рідко. Здебільшого вчителька підходила до парти і наказувала учениці: «Лапу!» Потім лінійкою біла по долоні, але було не дуже боляче. Обіди з дому ми носили у торбинках, а на перерві, перед тим як їсти, усі мили руки і витирали особистим рушником. Рушники висіли рядочком біля стіни у класі, а під ними стояло наше

взуття. Кожна учениця їла за своєю партою, а крихти збирала чергова і висипала у пташині годівниці, які були порозвішувані у парку. В неділю та у святкові дні теж потрібно було іти до школи для того, щоб у супроводі вчителів вирушити на богослужіння. Галина Соколовська з допомогою учениці старших класів Люби Полянської супроводжували дівчат у церкву Св. Параскеви, а черниці – католичок до костелу Св. Анни та Станіслава. Щоранку перед заняттями учениці молилися біля скульптури Матері Божої, або у каплиці (фото7). Каліста Кузьмук (Сидорська) пам'ятала слова молитви- пісні:

Kiedy ranne wstają zorze
Tobie ziemia tobie morze
Tobie śpiewa żywioł wszelki
Bodź pochwaliony, Boże Wielki.

Капеланами були Адам Жолкевський, Чеслав Потоцький, Францішек Корвін Мілевський, Станіслав Кобилецький.

Колишні учениці пригадували, що найцікавішими предметами були географія, історія, природознавство. Гарно ілюстровані підручники учениці купували у місцевих крамницях, а потім продавали молодшим. Додатково у школі навчалися домашнього господарювання, садівництва, крою, шиття та вишивання (фото 4). Було облаштовано навчальні кабінети, найцікавішим з яких був кабінет природознавства з акваріумом, колекціями гірських порід та мінералів. Учениць-сиріт із притулку готували до професії няні, кухарки, кравчині, садівника згідно їх зацікавлень та здібностей. Уроки руханки проходили у гімнастичній залі під супровід фортепіано, існував телефонний та радіозв'язок, шкільна каса взаємодопомоги, працювали ігрові гуртки та розігрувалися лотереї (фото 5), (фото 8). Різдво відзначали виставами, які називалися «Яселка», усі діти отримували подарунки. Також святкували День Матері, польські державні свята, брали участь у параді з нагоди 3 Травня – Дня Конституції Польщі. Навесні вирушали до с. Адамівка, де разом з дітьми сіл Зачернеччя та Паридуби просто у лісі ставили театралізовані костюмовані вистави. Співорганізатором таких зустрічей був вчитель Зачернецької школи Федір Місюк. Ольга Степанець (Рудинець), яка навчалася у школі с. Відють згадує, як вони взимку на санах разом із вчителем Яном Щерепою приїжджали на Різдвяні свята до палацу. Діти ставали у чергу до віконця, де черниця видавала їм чай та пиріжок. А ученицям вони відверто заздрили, називаючи їх «кози кляшторні». Пригадувала Уляна Павленко (Остапук): Увечері мало відбутися свято Миколая. По мене та дівчаток, що жили у Сомині, повинні були приїхати батьки. Щоб ми не були голодні, до вечора нас приставили до заможних учениць. Я була у домі Лариси Ваврищук. На обід подали щавлевий борщ зі сметаною, вареники з вишнями, посмачені маслом та компот з булочкою. Цей обід мені запам'ятався на все життя. [6]

У 1921 році у кляшторі було відкрито учительську семінарію, що готувала педагогічні кадри для роботи на теренах Волині (фото 6). Дванадцять років семінарією керувала сестра Тимотея. Приймали дівчат лише польської національності, з хорошим здоров'ям та добрим слухом. Навчання тривало 5 років, плата складала 100 злотих щомісячно. Вступні экзамени проводилися у червні. Учениці мали канікули на різдвяні свята та протягом двох місяців влітку, а також, за бажанням, відпочинок у Закопаному, вартістю 150 злотих. Відлучатися із кляштору у місто можна було лише за згодою опікунки курсу, або ж у її супроводі. Протягом тижня, окрім неділі, дівчата навчалися. Навесні вирушали до Соминського озера на наукову екскурсію з метою вивчення способу життя... річкового рака! Також їздили до лісу села Адамівка, де знаходилася так звана школа рольніча, а також до села Зачернеччя. Вивчали і військову справу. Для цього відвідували військові казарми на Горці поблизу Ковеля, вправлялися в одяганні протигазу. Весною оживав спортивний майданчик: готувалися до змагань з бігу, метання м'яча та диска. До речі, кожна учениця повинна була вміти кататися на ковзанах, грати у волейбол та баскетбол. У морозні зими канал довкола палацу або фоса, як його називали лувівчани, перетворювався на каток. Дозволялося кататися на ковзанах лише протягом однієї години, тоді винахідливі семінаристкі придумали романтичні катання ввечері при місячному світлі! А чого вартувало довгоочікуване таборування! Десять чоловік з четвертого курсу взяли участь у триденному таборі «Слідами легіонів»: із Мацеєва поїздом дісталися Ковеля, а з Ковеля до Маневич, далі – до Оконська, де відвідали славетне озеро і

джерело. На третій день вирушили на Польську Гору, у лісі поклонилися могилам польських легіонерів, що полягли тут у Першу світову війну. Триденний табір мали також у селі Городилець. Організовувалися екскурсії до Рівного на волинський ярмарок, до Львова, Кременця, Варшави. Частими були поїздки до Ковеля, а саме у торгову школу, у гімназію ім. Мосціцького на виставу Станіслава Виспянського «Весілля». Семінарію відвідував Йозеф Драган, старець-католик з Білої над Горинню, що за свої релігійні переконання сорок років провів у сибірському засланні. Семінарія підтримувала зв'язок із місцевою школою: учениці відвідували уроки, а потім їх обговорювали. Так, учениці четвертого і п'ятого курсів відвідали урок історії у вчительки Приймової, а природи – у Пацерувни. Були у захваті від естетичного вигляду класних кімнат, порядком, що панував усюди. Роботу семінарії та загальноосвітньої школи при кляшторі, а також міської школи перевіряв візитатор Сокорський.

У кляшторі існувала хороша бібліотека художньої, спеціальної літератури, періодичної преси. Семінарія випускала і свій часопис, що мав назву «Спільна думка». Один примірник коштував 35 гроші, а у випадку передплати від 40 до 80 гроші. У двадцятих числах щомісяця виходив номер, що вміщував до десятка друкованих сторінок. Відповідальним редактором впродовж кількох років була Євгенія Пьотровська. У кляшторі знаходилась власна друкарня, де на спеціальному обладнанні учениці друкували часопис та листівки з видом кляштору. На звороті цих листівок можна було писати коротенькі листи та надсилати їх поштою. Багато лувківчан до сьогодні зберігають їх як родинні реліквії (фото 9).

На сторінках часопису друкувалася хроніка з життя семінарії: відгуки про поїздки та екскурсії, вечори та карнавали, вірші, гуморески, логогрифи, кросворди, оповідання, повідомлення про одруження чи заручини колишніх учениць тощо. Так, вчителька Янка Дрогошевська, що працювала у селі Кульчин гміни Турійськ надіслала до часопису лист: «Я надалі працюю на Волині, навчаю замурзаних, коханих русинят і приводжу їх до порядку. Добре мені іде ця праця, уже цілий рік як працюю. Маю хорошу школу і квартиру. Мешкаю з мамусею». По закінченню навчального року семінаристки склали екзамени усні та письмові, а також іспит зі співу, який вважався найскладнішим. Ось тематика екзаменаційних завдань: «Гуманізм у творчості Конопницької та Жеромського», «Пояснити вислів «Дитина не є посудом, який потрібно наповнити, а є вогнищем, яке треба розпалити», «Як я уявляю суспільно-корисну працю на селі», «Народні звичаї Волині», «Самоврядування у школі як засіб громадянського виховання», «Культурна роль волинського театру», «Шкільні товариства як чинник підготовки до життя у суспільстві», «Занедбані діти у творчості Болеслава Пруса та Івана Франка», «Народні звичаї Волині», «Образ матері у творчості Шевченка». Після здачі екзаменів сестри влаштували ученицям святковий обід, під час якого виголошувались тости, було частування смачними стравами і навіть вино у справжніх келихах! Торт був з написом «Матура вдалася у Мацєєві!». А ввечері – танці під звуки патефону. Оскільки в одному приміщенні із семінарією знаходилась загальноосвітня школа, то майбутнім вчителям зручно було проводити так званий педагогічний тиждень. Учениці старших курсів проводили відкриті уроки, організовували з учнями вистави. Заздалегідь шили костюми для дітей (фото 10). Якщо тиждень випадав зимою, то його закінчення відзначали карнавалом. Того вечора чотири найбільших класних кімнати перетворювалися на танцювальні зали. Учениці самі готували канапки, пекли тістечка і пончики, а ввечері сестри організовували для них катання на санах, запряжених кіньми. На карнавалі під звуки вальсу «На хвилях Дунаю» кружляли пари, обвиті серпантинном, а партнерами були учениці, переодягнені у хлопців. Усіх пригощали випічкою і лимонадом. Вхід на карнавал був платним.

Цікаво проходили години слухання радіопередач. Потрібно було сидіти у класі за партою, читати книжку і одночасно слухати радіо. Коли лунали звуки танго чи вальсу, книжки летіли у куток і починалися танці. Семінаристки дуже пишалися тим, що першими дізналися про перемогу польських льотчиків у змаганнях саме з радіопередачі.

У 1923 році у семінарії було запроваджено курси крою та шиття. Учениці шили безоплатно сукенки для незаможних учениць, елементи одягу для служителів костелів. Так, ксьондз Іваницький із Боремля надіслав подяку за допомогу їх костелу. Опікувалися семінаристи дітьми-сиротами, що прибували до притулку, а хлопчику на ім'я Бронек, що мешкав у Мацєєві з матір'ю, прикутою до ліжка, дівчата купили у магазині черевики. У

семінарії функціонувала каса взаємодопомоги, щомісячний внесок до якої становив 50 гроші. Мав місце факт, коли колеги-семінаристкі зі Львова передали до Мацеєва як пожертву 100 злотих.

Обов'язком учениць семінарії була організація Різдвяних свят. Ялинку прикрашали тістечками та горіхами, обмотуючи сріблястим папером. Директорка кляштору запалювала свічки на ялинці і розпочинала свято. Усі були у захваті, коли у залі лунали українські та польські колядки у виконанні дітей, і розчулені, спостерігаючи, як одні діти несли до матерів отримані подарунки, інші – ховали, щоб занести додому, а деякі відразу ж з'їдали.

В учительській семінарії існували об'єднання учениць, що мали назви «Коло Волинське», «Содаліція учительок», «Содаліція учениць Мацейовських». У 1924 році була створена «Содаліція Маріанська», першим модератором якої був ксьондз Густав Єловицький, а потім – викладачка Євгенія Пьотровська. Завдання содаліцій полягало у опіці над бідними дітьми зі школи, організацією для них маївок, новорічних подарунків, матеріальної підтримки. У 1934 році содаліцією керував ксьондз Станіслав Кобилецький.

У 1932 році стало очевидним, що вчительськими кадрами Волинь забезпечена достатньо, тому набір на перший курс було припинено. Семінарія проіснувала до 1936 року. За 16 років існування її закінчили 162 особи, які працювали вчителями початкових шкіл у повітах і навіть їх директорами. Так, у 1934 році випускниця Я. Голембйовська отримала призначення у Володимир-Волинський, З. Гужинська та В. Пікульська – у Любомль, З. Коссарек та Г. Кшиштофович – у Костопіль, О. Гоголюк і Я. Романська – у Сарни, Я. Мрочковська – у Ягодин, З. Шаркевич – у Турійськ, Н. Квєцінська – у Голоби, А. Комко – в Олику.

У період з 26 по 27 червня 1936 року у кляшторі відбувся з'їзд з приводу закриття семінарії як навчального закладу. Прибули до Мацеєва колишні випускниці, сестра Марта, ксьондз Єловицький, ксьондз Кобилецький. Вітальні телеграми надіслали ксьондз біскуп Шельонжек з Луцька, сестра Тимотея зі Львова, візитатор Станіслав Кемпф. Протягом двох днів тривали реколекції, содаліційні зібрання, урочиста академія, прощання з прапором. Було випущено газету «Одnodнівка», присвячену цій події [7]. Після закриття учительської семінарії у 1937-1938 роках сестри-непорочниці планували відкрити педагогічний ліцей з трирічним терміном навчання. Згоди не отримали, зате дістали дозвіл на створення ліцею для вихованок-дошкільнят, що мав розпочати свою діяльність у 1940 році [3].

У 1936 році при кляшторі було створено чотирирічну загальноосвітню гімназію, що мала назву «Приватна гімназія жіноча ім. Королеви Корони Польської в Мацеєві Волинському», до якої приймали дівчат, що уже закінчили семирічну школу. Вступили до гімназії Алла Вавришук, Ольга та Каліста Сидорські, Тамара Сущик, Людмила Рудницька, Ангеліна Сидорська, Тамара Вавришук з Мацеєва, Лілія Кредінер з с. Кругель, Галина Шиприкєвич із Смідина, Марія Станьчук з Янівки. Плата за навчання становила 30 злотих щомісячно, а на ті часи це були немалі гроші. Батько Алли Вавришук Порфирій змушений був продати землю, щоб дочка змогла навчатися. У гімназії, крім викладачів-жінок, працював учитель Червїнський, який викладав латинь. Вивчалися такі предмети як релігія, мова польська, французька, латинська, українська, а також історія, географія, біологія, фізика та хімія, математика, військова справа, гігієна, музика. Знання оцінювались критеріями «дуже добре», «добре», «достатньо», «недостатньо».

Уява про просвітницьку діяльність школи та гімназії була б неповною без кількох слів про директора школи сестру Герміну (Герміну Хайман), фундаторку усього навчального закладу сестру Марту, директора гімназії сестру Стефанію. Колишня учениця Віра Криницька згадувала, що вона інколи на заняттях непритомніла, бо була хворобливою і не завжди у їх хаті був достаток. Дівчинка отримувала додаткові сніданки, а сестра Герміна принесла до їхнього дому риб'ячий жир і наказала мамі, щоб регулярно його давала дитині. Пригадує Люба Гаврилюк (Барановська): з нашої родини я та сестра Надія навчалися у школі, а от Віра, яка внаслідок перенесеного захворювання стала глухонімою, відвідувати школу не могла. Батько мій Павло Барановський звернувся з проханням до сестри Марти допомогти з навчанням дочки. Віра була влаштована у спеціальну школу у Львові. До сестри Марти за порадою приходили мешканці Мацеєва, і навіть священики та рабини. А коли по містечку розійшлася

звістка про закінчення періоду настоятельства сестри Марти, єврейське населення склало прохання, щоб залишити сестру, «бо хто від біди буде рятувати безпорадних, хворих і старих». За жертовну працю сестра Марта (Казиміра Воловська) та сестра Стефанія (Зоф'я Устянович) були нагороджені Золотим Хрестом Заслуги.[8]

На початку Другої світової війни, з 1 вересня 1939 року до кляштору у Мацеєві почали прибувати біженці із західних областей Польщі, а 7 жовтня радянська влада вигнала сестер-непорочниць з кляштору, примусивши зняти чернечий одяг (хабіти). Переховував їх місцевий ксьондз-пробощ Францішек Корвін Мілевський та колишні учениці. Більшість сестер виїхали до Львова, частина – до Шиманова. Сестра Марта у вересні 1939 року виїхала до Слоніма. Відкрила там дім для біженців, організувала таємне навчання, постійно допомагала голодуючим, переховувала євреїв. Заарештували її гітлерівці вночі 18 грудня 1942 року і після короткого допиту розстріляли разом з іншими поляками. Сестра Стефанія до 1944 року працювала у Новому Сончі в станиці сестер-непорочниць, яка мала зв'язки з партизанами. Повертаючись із Язлівця, що на Тернопільщині, по-звірячому була вбита [3].

Загалом протягом міжвоєнного періоду у станиці сестер-непорочниць в Мацеєві працювало біля 40 сестер та світські вчителі, діяв притулок (1919–1939), перша у Ковельському повіті і єдина на Волині загальноосвітня школа з інтернатом, а також перша на Волині учительська семінарія (1921–1936). Навчалися дівчата як католицького віросповідання, так і православного (у 1939 році було 104 учениці-католички і 186 – православних). Школу при кляшторі закінчила католицька релігійна діячка Марія Юрчинська, що мешкала у селі Трублі поблизу Мацеєва [10], доктор Таїса Демедюк, уродженка Мацеєва – хімік-дослідник австралійського центру CSIRO [6]. Значна частина випускниць уже по війні здобули освіту педагога, медика, економіста, бухгалтера, стали хорошими господинями, матерями, дружинами.

Фото 1. Палац Мйончинських.

Фото 2. Учениці сьомого класу загальноосвітньої школи, 1938 рік.

Siedmio -klasowa Publiczna Szkoła Powszechna
 żeńska im. Marceliny Darowskiej
 w Maciejowie (powiat: kowelski),
 Nr 34 Rok szkolny 1936/37

ŚWIADECTWO SZKOLNE

Zaczerniuk Tamara
 urodzon a dnia 20 grudnia 1928 r. w Maciejowie
 (powiat: kowelski), religii (wyznania) prawosławnej
 uczeń oddziału drugiego otrzymuje za rok szkolny 1936/37
 stopnie następujące:

ze sprawowania się	<u>bardzo dobry</u>
z nauki religii	<u>bardzo dobry</u>
„ języka polskiego	<u>dobry</u>
„ języka <u>ruskiego</u>	<u>dobry</u>
„ języka	<u>dobry</u>
„ rachunków z geometrią	<u>dobry</u>
„ przyrody,	{ z przyrody żywej z fizyki i chemii z higieny
„ a mianowicie:	
„ geografii i nauki o Polsce współczesnej	
„ historii	<u>dobry</u>
„ rysunków	<u>dobry</u>
„ robót ręcznych	<u>dobry</u>
„ śpiewu	<u>dobry</u>
„ ćwiczeń cielesnych	<u>dobry</u>
„ robót kobiecych	<u>dobry</u>
„ „	<u>dobry</u>

Liczba opuszczonych godzin szkolnych 5, z czego nie usprawiedliwiono 5
 Liczba spóźnień 5, z czego nie usprawiedliwiono 5

Wynik ogólny dobry
 w Maciejowie dnia 21 czerwca 1937 r.

Opiekun oddziału Dobowicz Kierownik szkoły Włostka M. H. Włostowska

Świadectwo szkolne dla szkół powszechnych 6 i 7-klasowych (P. 1). Cena 8 gr.

Фото 3. Табел ь успішності Тамари Зачернюк. 1937 р.

Фото 4. Учениці молодших класів загальноосвітньої школи.

Фото 5. Театралізована костюмована вистава.

Фото 6. Випуск учительської семінарії, 1934 рік.

Каплиця в Zakładzie SS. Niepokalanek w Maciejowie.

Фото 7. Каплиця у кляшторі.

Фото 8. Руханка.

Фото 9. Поштова листівка, 1938 рік.

Фото 10. Театралізована костюмована вистава.

Джерела та література:

1. Шевчук З. Історія однієї фотографії. *Газета «Народне слово»*. № 25–26. Турійськ, 2009.
2. Малиновський М. З історії осередку сестер-непорочниць у Мацєєві. *Воляння з Волині*. №3 (22), травень-червень 1998. С. 24–27.
3. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego, Część I, tom 22. (praca zbiorowa, Jan K. Ostrowski (red. nauk.)
4. Малиновський М. З історії осередку сестер-непорочниць у Мацєєві. *Воляння з Волині*. №3 (22), травень-червень 1998. С. 24–27
5. Шевчук З. Луківська школа: минуле і сучасне. Історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Надстир'я, 2013.
6. Шевчук З. Луківська школа: минуле і сучасне. Історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Надстир'я, 2013.
7. Polona. URL: <https://polona.pl/search/>
8. Шевчук З. Історія однієї фотографії. *Газета «Народне слово»*. № 25–26. Турійськ, 2009.
9. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego, Część I, tom 22. (praca zbiorowa, Jan K. Ostrowski (red. nauk.)
10. Bażowska Agnieszka “Życie i działalność Marii Urczyńskiej w latach 1919–1996”. URL: www.domrekoлекcyjnyzary.pl
11. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego, Część I, tom 22. (praca zbiorowa, Jan K. Ostrowski (red. nauk.)

ЗБІРКА СОРОЧОК ЛЮБОМЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ: КАТАЛОГ

Збірка сорочок Любомльського краєзнавчого музею порівняно нечисленна і нараховує 62 одиниці збереження: 37 – жіночих, 21 – чоловіча, 4 – дитячих. З них три сорочки презентовані у постійній експозиції музею, шість сорочок (4 жіночі і дві чоловічі – у тимчасовій виставці, приуроченій Дню вишиванки). До збірки сорочок можна віднести чохли і п'ять маніжок, три з яких від чоловічих сорочок (випороті), а дві – до чоловічих сорочок (нові). Збірка сформована за рахунок надходжень переважно із сіл Любомльського району у межах 1940–1993 років – сьогодні – Любомльська, Рівненська, Головненська і Шацька територіальні громади. Дві сорочки надійшло із с. Стара Гута Старовижівської ТГ; одна – з Горохівської ТГ; одна (дитяча) – з Рогатинської ТГ Івано-Франківської області [2; 3].

За кроєм стану усі сорочки поділяються на кілька типів. Тунікоподібні – з бочками і без, переважно чоловічі сорочки. Уставкові сорочки (з плечовими вставками, поликами, вуставками) – лише жіночі. Сорочка із с. Штунь [1, КВ–3737] пошита вперекидку з одного полотна, а умовна уставка виділена декоративним швом. Сорочки на кокетці (з гесткою) – більш пізній тип крою жіночих сорочок, що з'являється, спочатку у міській моді, з кінця ХІХ – початку ХХ ст. Більш масово поширився у 1920–30х рр. Сорочка із с. Городно [1, КВ–1282] датується 1918 роком, що засвідчує легенда: 1918 року у ній вінчалася Лукерія Кратюк [2]. На користь зазначеної дати говорить орнамент – трілисник та її жлвжина. В окремих жіночих тунікоподібних сорочках умовна кокетка виділяється мережкою [1, ДП–11, КВ–5463]. Сорочка з Горохівського району [1, ДП–28] пошита з двох полотен, кокетка лише на спині. Модифіковані сорочки, пошиті здебільш вперекидку (полотнище складалося пополам по довжині і зшивали по боках; іноді розширювали за рахунок бічних клинів), зазвичай голошийки (без коміра, з круглою горловиною [1, КВ–913, КВ–2533 ін.] або голоплічки (без коміра, з більш прямокутною горловиною [1, ДП–10, ДП–11]) і укороченими (переважно 3/4) рукавами. Такого типу сорочки характерні для післявоєнних років, часто вони шилися як нижня жіноча білизна. Із с. Головно надійшла незавершена сорочка на бретелях (з однією бретелею) [1, КВ–8273]. Такі дівочі сорочки, які подекуди на Волині називали «галька», з'явилися у 1920–30-х рр. як нижня білизна. Дві фабричні чоловічі сорочки [1, ДП–165; КВ–2833], доповнені вишитими купонами: на комірі, чохлах і маніжці.

Щодо вертикального вирішення стану сорочки, вони поділяються на сорочки з суцільним станом і «до підточки», що складаються з двох частин: верхньої, виконаної з більш тонкої тканини – стану, і нижньої – підточки, пошитої із грубшого, рідше тканого полотна, що підшивається до стану здебільшого по основі. Сорочки з підточкою, зазвичай, є більш давніми і можуть датуватися кінцем ХІХ – початком ХХ ст.

Горизонтальна будова стану жіночих сорочок: переважно три або два полотна, що визначалось шириною полотна; чоловічі сорочки пошиті в основному вперекидку із бочками або ж без них.

Довжина жіночих сорочок від 108 см (найдовша) до 66 см. Більш давніми є саме довгі сорочки – понад 90 см і більше, датуються переважно кінцем ХІХ – початком ХХ ст. Новіші сорочки коротші. Ширина жіночих сорочок – від 72 см (найширша) до 57 см. Довжина чоловічих сорочок – 91–52 см, ширина – 69–57.

Важливими ознаками сорочки є форма (відкрита, закрита) і довжина пазухи, завершення горловини (обшивка, комір), форма (стійка, виложистий) і кріплення (зав'язки, гудзики) коміра, форма і розмір чохла (обшивка, прямі, дзвоноподібні).

Основним матеріалом для пошиття сорочок було домоткане лляне полотно різної товщини, густоти тканиня і ступеня вибілення. Кілька сорочок пошиті із крамного (фабричного) полотна. Дві чоловічі фабричні сорочки пошиті із ситцю і сатину. Жіноча блузка – із крепдешину, дві дитячі сорочки – із перкалю і синтетичної тканини-сіточки.

Для декорування сорочок використані в основному заповоч і муліне. Заповоч активно використовувалась до 1930-х рр. Муліне масово поширилось після Другої світової війни. Але й раніше майстрині використовували.

Для декорування сорочок використані два способи – ткання та вишивка. Тканням декоровані лише три сорочки, дві з яких із с. Згорани. Три сорочки мають заткані смугастим орнаментом уставки [1, КВ–2157; БН–7, БН–9], а в іншій орнаментальним ткацтвом щедро декоровані уставка і рукави [1, КВ–2495].

Із вишивальних технік на чоловічих і жіночих сорочках представлені: занизування, лічильна гладь, простий і болгарський хрестик, косичка, козлик, мережка, стебловий шов, петельний шов, назад голка, вперед голка. Більшість сорочок вишиті простим хрестиком, а інші техніки використані як допоміжні. До прикладу: хрестик, стебловий шов і косичка [1, КВ–5470]; хрестик, болгарський хрестик, лічильна гладь [1, КВ–852]; хрестик, козлик, мережка [1, КВ–912]; хрестик і зигзаг [1, КВ–3738]; хрестик, стебловий шов, мережка, косичка [1, КВ–4790]. Для прошивання коміра, чохла, маніжки використаний шов назад голка, а для закріплення прорізних петель та подекуди країв комірів застосовується петельний шов. Особливістю збірки є те, що немає жодної сорочки вишитої декоративною (вільною) гладдю.

При зшиванні стану з коміром і чохла з рукавами використовується рясування. У ряді сорочок для декорування чохла, рукавів і кокеток застосоване декоративне морщення [1, КВ–913, КВ–1549, БН–1, БН–3].

Орнаментальні мотиви можна віднести до геометричного (найдавніший), стилізованого рослинного (поч. ХХ ст.) і натуралістичного рослинного (з 1930-х рр.) орнаменту.

Геометричний орнамент представлений смужками, хвилями-безкінечниками, трикутниками, квадратами, ромбами, Х- і Ж-подібними фігурами, чотири- і восьмикутними розетками, виконаними тканням і вишивкою [1, КВ–1289, КВ–2157, КВ–2157, КВ–5470, КВ–8314, БН–3, БН–5, ДП–165, КВ–1283 та ін.].

Стилізований орнамент представлений стилізованими ліліями на [1, КВ–190, КВ–1157, КВ–1283, БН–9], рожами [1, КВ–305, КВ–2630], ромашками [1, БН–1, БН–6, КВ–7629], конваліями [1, БН–4] та ін. Окремо слід акцентувати увагу на одну із жіночих сорочок, яка декорована стилізованим рослинним узором. Однак, якщо на комірі і кінці рукавів маємо характерний для регіону дрібний орнамент-безкінечник, то вишивка на уставці різниться від усіх інших узорів. Такого типу «закручений» орнамент прийнято «сецесійним» [1, БН–4].

Основними мотивами рослинного (фітоморфного) орнаменту не тільки на жіночих, а й на чоловічих сорочках є рожа [1, ДП–44, КВ–123КВ–190, БН–1, БН–6, КВ–870, КВ–2630,], а також – трилисник (гвоздика) [1, КВ–1282], лілія [1, КВ–1549], братики [1, КВ–1549], «вазон» [1, КВ–912], калина у вигляді безкінечника [1, КВ–3738, КВ–4334, КВ–4790, КВ–7101] ін.

На комірі однієї сорочки вишиті птахи [1, КВ–1157], повернуті головками одна до одної – орнітоморфний узор.

Специфікою збірки є те, що для декорування більшості сорочок використані різні орнаментальні мотиви. До прикладу, натуральна рожа і стилізована лілія [1, КВ–190]; натуральна і стилізована рожа [1, КВ–870, КВ–2630] ін.

Поширена практика оздоблення сорочок із застосуванням техніки ткання – заготовка уставок і рукавів з тим, щоб пізніше використати їх для пошиття сорочок. Тоді менші частини сорочки – коміри і чохла декоруються іншими техніками та іншими нитками. Таким прикладом може бути сорочка із с. Згорани [1, КВ–2495], де уставки і рукави заткані насиченими, добре збереженими червоними нитками; чохла і комір вишиті у техніці хрестик вже пізніше, в повоєнні роки, при пошитті сорочки і червоні нитки (очевидно муліне) повністю втратили насиченість.

Слід звернути увагу і на сорочку із с. Штунь [1, КВ–3737], де відбулось «втручання» в орнамент, що повністю зруйнувало лаконічне композиційне вирішення сорочки – на комірі, верхній частині вилогів і уставці вишиті жовті розетки.

Щодо колористичного вирішення жіночих і чоловічих сорочок, то переважаючим є насичений червоний колір (колір «стиглої вишні»), доповнений нитками чорного кольору, рідше – зеленими, синіми [1, КВ–3738, КВ–4334 ін.]. Поліхромним орнаментом вишиті лише

дві жіночих сорочки [1, КВ–1549, БН–4], одна – дитяча [КВ б/н-2] і три чоловічих [1, ДП–165, КВ–305, КВ–1283].

Орієнтовний час виготовлення сорочок збірки – кінець XIX – 70–80-ті рр. XX ст. Найдавнішими є жіночі сорочки, часто з підточкою, із тканими орнаментальними вставками і вишиті у техніці хрестик геометричним або стилізованим рослинним орнаментом, які мають відкритий глибокий виріз пазухи – понад 30 см. Зазначені в каталозі дати створення сорочок не є остаточними, при більш докладному дослідженні можливі зміни.

Отже, збірка сорочок Любомльського краєзнавчого музею є доволі цікавою для вивчення тенденцій розвитку крою і декорування жіночих і чоловічих сорочок регіону.

	<p>ДП–10, с. Стара Гута, 1940-і рр. Сорочка жіноча, пошита вперекидку, голоплічка. Д=92,5 см, Ш=62,5 см Полотно лляне, бавовняна нитка «десятка». Техніки: мережка, петельний шов, ручне шиття, назад голка.</p>
	<p>ДП–11, с. Стара Гута Ст-вижівська ТГ, 1930-і рр. Сорочка жіноча, голоплічка, кокетка виділена за рахунок мережки. Д=103,5 см, Ш=68,5 см. Полотно лляне. Техніки: мережка, шов назад голка, ручне шиття, петельний шов, рясування.</p>
	<p>ДП–44, м. Любомль, 1930-і рр. Сорочка дитяча/дівоча, уставкова. Д=40 см, Ш=63 см. Ситець, заполоч. Техніки: хрестик, рясування, машинне шиття.</p>
	<p>ДП–45, м. Любомль, 1950–60 рр. Сорочка жіноча, уставкова. Д=51 см, Ш=60 см. Крепдешин, муліне. Техніки: хрестик, рясування, машинне шиття.</p>

ДП-136, Рогатинський р-н, 1980-і рр.
Сорочка дитяча, з суцількресним рукавом (реглан).
Д=39 см, Ш=29 см.
Синтетична тканина, сіточка, акрил
Техніки: хрестик, плетіння гачком, машинне шиття.

КВ-809, с. Хворостів, кін. 1930-х рр.
Сорочка жіноча, уставкова.
Д=103 см, Ш=63 см.
Полотно льяне, заполоч.
Техніки: хрестик, петельний шов, рясування, назад голка, ручне шиття.

КВ-852, с. Заозерне, поч. 1930-х рр.
Сорочка жіноча, уставкова, була з підточкою. Д=50 см, Ш=63 см.
Полотно льяне, заполоч.
Техніки: хрестик, болгарський хрестик, лічильна гладь, рясування, назад голка, ручне шиття.

КВ-912, с. Прип'ять, 1930-і рр.
Сорочка жіноча, уставкова, «до підточки»
Д=94 (45+49) см, Ш=66 см.
Полотно льяне, заполоч.
Техніки: хрестик, козлик, петельний шов, мережка, рясування, назад голка, ручне шиття.

КВ-913, с. Заболоття, 1920-і рр.
Сорочка жіноча, голошийка, на кокетці.
Д=103 см, Ш=63,5 см.
Полотно льяне.
Техніки: морщення, назад голка, ручне шиття, «пухлики».

КВ-1282, с. Городно, 1918 р.
Сорочка жіноча, на кокетці.
Д=93,5 см, Ш=72 см.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: хрестик, петельний шов,
назад голка, ручне шиття.

КВ-1289, с. Головно, 1920-30-і рр.
Сорочка жіноча, на кокетці.
Д=87см, Ш=71,5 см.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: хрестик, коса лічильна гладь,
петельний шов, рясування, назад голка,
ручне шиття.

КВ-1290, с. Головно, 1920-30-і рр.
Сорочка жіноча, на кокетці.
Д=68 см, Ш=70 см.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: хрестик, петельний шов,
назад голка, ручне шиття.

КВ-1549, с. Зачернечтя, 1930-50-і рр.
Сорочка жіноча, уставкова.
Д=66 см, Ш=64,5 см.
Полотно лляне, муліне.
Техніки: хрестик, рясування,
морщення, пухлики, петельний шов, назад
голка, ручне шиття.

КВ-1746, с. Сильно, сер. 1930-х рр.
Сорочка жіноча, уставкова.
Д=82,5 см, Ш=66,5 см.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: рясування, назад голка, ручне
шиття, петельний шов.

	<p>КВ-1747, с. Сильно, поч. ХХ ст. Сорочка жіноча, уставкова. Д=80,5 см, Ш=65 см. Полотно лляне. Техніки: рясування, назад голка, ручне шиття.</p>
	<p>КВ-2157, с. Згорани, поч. ХХ ст. Сорочка жіноча, уставкова. Д=108 см, Ш=71 см. Полотно лляне, заполоч. Техніки: ткання, хрестик, рясування, назад голка, ручне шиття, петельний шов.</p>
	<p>КВ-2495, с. Згорани, поч. ХХ ст. Сорочка жіноча, уставкова. Д=92 см, Ш=70,5 см. Полотно лляне конопляне, заполоч. Техніки: ткання, хрестик, косичка, петельний шов, рясування, назад голка, ручне шиття.</p>
	<p>КВ-2533, с. Городно, 1940-і рр. Сорочка жіноча, пошита вперекидку, із складками на плечах. Д=95 см, Ш=66 см. Полотно лляне. Техніки: шов назад голка, ручне шиття, петельний шов.</p>
	<p>КВ-2668, с. Вишнів, сер. 1930-х рр. Сорочка жіноча, уставкова; була з підточкою, яка відрізана. Д=61 см, Ш=65,5см. Полотно лляне, заполоч. Техніки: хрестик, рясування, назад голка, ручне шиття.</p>

КВ-3737, с. Штунь, 1930 р. Дошита у 1960-х рр. Сорочка жіноча, пошита вперекидку, уставка виділена швом.
Д=81 см, Ш=66,5 см.
Крамне полотно, заповоч, ірис.
Техніки: хрестик, петельний шов, рясування, назад голка, ручне шиття.

КВ-3738, с. Штунь, кін. 1920-х рр.
Сорочка жіноча, уставкова.
Д=89 см, Ш=60 см.
Полотно лляне, заповоч.
Техніки: хрестик, зигзаг, рясування, шов назад голка, ручне шиття, петельний шов.

КВ-4334, с. Заболоття, кін. 1920-х рр.
Сорочка жіноча, уставкова.
Д=88 см, Ш=66,5 см.
Полотно лляне, заповоч.
Техніки: хрестик, стеблевий шов, петельний шов, мережка, косичка, рясування, назад голка, ручне шиття.

КВ-4790, с. Бережці, кін. 1920-х рр.
Сорочка жіноча, уставкова.
Д=87 см, Ш=67,5 см.
Полотно лляне, заповоч.
Техніки: хрестик, петельний шов, рясування, шов назад голка, ручне шиття

КВ-5463, с. Нудиже, 1940-50-і рр.
Сорочка жіноча, голошийка, пошита вперекидку, кокетка суцільна, виділена мережкою..
Д=96 см, Ш=58 см. Полотно лляне.
Техніки: мережка, ручне шиття, петельний шов, назад голка.

	<p>КВ-5469, с. Нудиже, 1920-і рр. Сорочка жіноча, уставкова на кокетці. Д=98 см, Ш=68 см. Полотно лляне, заполоч. Техніки: хрестик, косичка, рясування, назад голка, вперед голка, стебловий шов, ручне шиття, петельний шов.</p>
	<p>КВ-5470, с. Нудиже, 1920-і рр. Сорочка жіноча, уставкова, «до підточки». Д=90 см, Ш=67 см. Полотно лляне, заполоч. Техніки: хрестик, стебловий шов, косичка, рясування, назад голка, ручне шиття.</p>
	<p>КВ-7101, с. Біличі, 1920–30-і рр. Сорочка жіноча, на кокетці. Д=98 см, Ш=66 см. Полотно лляне, заполоч. Техніки: хрестик, петельний шов, назад голка, ручне шиття.</p>
	<p>КВ-7629, с. Бережці, 1930-і рр. Сорочка жіноча, уставкова. Д=78 см, Ш=69 см. Крамне полотно, заполоч. Техніки: хрестик, петельний шов, рясування, назад голка, ручне шиття.</p>
	<p>КВ-8273, с. Головно, 1930–50-і рр. Сорочка жіноча, на бретелях. Д=83 см, Ш=48 см (зверху), Ш=64 см (знизу). Полотно лляне. Техніки: мережка, назад голка, ручне шиття.</p>

КВ-8314, с. Мшанець, 1920-і рр.
Сорочка жіноча, уставкова на кокетці.
Д=103 см, Ш=67 см.
Полотно лляне, муліне ДМЦ?
Техніки: хрестик, петельний шов,
рясування, назад голка, ручне шиття.

БН-1, поч. 1920-х рр..
Сорочка жіноча, уставкова; була з
підточкою. Д=59 см, Ш=69,5 см.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: хрестик, занизування,
петельний шов, рясування, назад голка,
ручне шиття, морщення.

БН-2, 1970-80-і рр.
Сорочка дитяча/дівоча, із вшивним
рукавом.
Д=45 см, Ш=57 см.
Батист, ірис, муліне.
Техніки: художня гладь, стебловий
шов, машинне шиття.

БН-3, с. Пульмо, поч. 1920-х рр.
Сорочка жіноча, уставкова.
Д=101 см, Ш= 66см.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: хрестик, петельний шов,
рясування, морщення, назад голка, ручне
шиття.

БН-4, 1930-і рр.
Сорочка жіноча, уставкова
Д=95,5 м, Ш=63 см
Полотно лляне, муліне ДМЦ.
Техніки: хрестик, мережка,
рясування, назад голка, ручне шиття.

БН-5, поч. 1920-х рр.
Сорочка жіноча, уставкова, «до підточки».
Д=88 см, Ш=70 см.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: ткання, хрестик, петельний шов, рясування, назад голка, ручне шиття.

БН-6, 1930-і рр.
Сорочка жіноча, уставкова.
Д=91 см, Ш=73 см.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: хрестик, рясування, назад голка, ручне шиття.

Експозиція
БН-7, 1920-і рр.
Сорочка жіноча, уставкова.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: ткання, хрестик, морщення, петельний шов, назад голка, рясування, ручне шиття.

Експозиція
БН-8, 1920-і рр.
Сорочка жіноча, уставкова.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: хрестик, лічильна гладь, петельний шов, назад голка, ручне шиття.

ДП-28, Горохівський р-н, 1930-і рр.
Сорочка чоловіча, з двох полотниць, ззаду – кокетка.
Д=88 см, Ш=57 см.
Полотно лляне .
Техніки: петельний шов, назад голка, ручне шиття, машинне шиття (по подолу).

КВ-123, с. Черемошна Воля, 1930-і рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=71,5 см, Ш=64,5 см.
Полотно лляне.
Техніки: хрестик, петельний шов,
назад голка, ручне шиття.

ДП-165, с. Руда, 1960-і рр.
Сорочка чоловіча, фабрична,
сорочковий крій, з нашитими вишитими
купонами.
Д=76 см, Ш=67 см.
Сатин, муліне.
Техніки: хрестик, фабричне і машинне
шиття.

КВ-190, с. Головно, 1920-і рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=84 см, Ш=58 см.
Полотно лляне, заповоч.
Техніки: хрестик, петельний шов,
назад голка, ручне шиття.

КВ-305, с. Головно, 1930-50-і рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=88 см, Ш=62,5 см.
Полотно фабричне, муліне.
Техніки: хрестик, петельний шов,
назад голка, ручне шиття.

Експозиція
КВ-841, с. Полапи, 1920-і рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Полотно лляне, заповоч.
Техніки: хрестик, петельний шов,
назад голка, ручне шиття.

КВ–870, с. Підгородно, 1920-і рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=86 см, Ш=68,5 см.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: хрестик, петельний шов,
назад голка, ручне шиття.

КВ–1157, с. Глинянка, 1920-і рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=78,5 см, Ш=69 см.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: хрестик, косичка, петельний
шов, назад голка, ручне шиття.

КВ–1273, с. Скрипиці, поч. 1920-х рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=52 см, Ш=57 см.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: хрестик, назад голка, ручне
шиття.

КВ–1279, с. Головно, 1930–40-і рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=74,5 см, Ш=68,5 см.
Полотно лляне.
Техніки: петельний шов, назад голка,
ручне шиття.

КВ–1280, с. Головно, 1930–40-і рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=91 см, Ш=60,5 см.
Полотно лляне.
Техніки: петельний шов, назад голка,
ручне шиття.

КВ-1283, с. Головно, 1910-20-і рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=68 см, Ш=71 см.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: хрестик, лічильна гладь,
петельний шов, назад голка, ручне шиття.

КВ-2520, с. Городно, 1930-40-і рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=77 см, Ш=64,5 см.
Полотно лляне.
Техніки: петельний шов, назад голка,
ручне шиття.

КВ-2630, с. Бережці, 1930-і рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=66,5 см, Ш=73 см.
Полотно лляне, ситець, заполоч.
Техніки: хрестик, назад голка,
машинне шиття.

КВ-1283, с. Почапи, 1960-і рр.
Сорочка чоловіча фабрична з
нашитими вишитими купонами на чохла,
манишку і знімний виложистий комір.
Д=73,5 см, Ш=67 см.
Перкаль, муліне.
Техніки: хрестик, ручне фабричне
шиття.

КВ-3306, с. Черемошна Воля, 1920-і
рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=83 см, Ш=67 см.
Полотно лляне конопляне, заполоч.
Техніки: хрестик, петельний шов,
назад голка, ручне шиття.

КВ-4336, с. Заболоття, 1930–40-і рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=76,5 см, Ш=70 см.
Полотно лляне.
Техніки: петельний шов, назад голка,
ручне шиття.

КВ-9748, с. Вишнів, 1910–20-і рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=74 см, Ш=66,5 см.
Крамне полотно, заполоч.
Техніки: лічильна гладь, хрестик,
болгарський хрестик, петельний шов, назад
голка, ручне шиття.

БН-9, 1930-і рр.
Сорочка чоловіча, уставкова.
Д=82,5 см, Ш=67 см.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: хрестик, петельний шов,
рясування, назад голка, ручне шиття.

БН-10, 1920-і рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=70 см, Ш=65 см.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: хрестик, назад голка, ручне
шиття.

БН-11, 1930-і рр.
Сорочка чоловіча, тунікоподібна.
Д=85 см, Ш=65,5 см.
Полотно лляне, заполоч.
Техніки: хрестик, петельний шов,
назад голка, ручне шиття

	<p>ДП-54, с. Терехи, 1920–30-і рр. Маніжка від чоловічої сорочки. Д=29 см, Ш=14,5 см. Полотно лляне, заполоч. Техніки: хрестик.</p>
	<p>ДП-55, с. Терехи, 1920–30-і рр. Маніжка від чоловічої сорочки. Д=27,5 см, Ш=11 см. Полотно лляне, заполоч. Техніки: хрестик.</p>
	<p>ДП-56, с. Терехи, 1920-і рр. Маніжка від чоловічої сорочки. Д=32 см, Ш=11,5 см. Полотно лляне, заполоч. Техніки: хрестик.</p>
	<p>КВ-2536, с. Городно, 1930-і рр. Маніжка до чоловічої сорочки Д=38 см, Ш=15 см Полотно лляне конопляне, заполоч Техніки: хрестик.</p>
	<p>КВ-2651, 1920-і – поч. 1930-х рр. Маніжка до чоловічої сорочки Д=31,5 см, Ш=13,5 см Полотно лляне конопляне Техніки: хрестик.</p>

Джерела та література:

1. Любомльський краєзнавчий музей. Збірка сорочок.
2. Любомльський краєзнавчий музей. Книга надходжень. Рукопис.
3. Любомльський краєзнавчий музей. Інвентарна книга групи «Декоративно-прикладне мистецтво». Рукопис.

* При опрацюванні збірки сорочок методичну допомогу надавала Любов Сварник – наукова співробітниця науково-фондового відділу (зберігачка колекції одягу і тканин) Музею народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького.

ЗАХІДНОПОЛІСЬКІ ВІРУВАННЯ ПРО ПРОЄКТУВАННЯ ПОГОДИ НА РІК ЗА ЗИМОВИМ СОНЦЕВОРОТОМ

Частиною народного фольклору є й така сфера людської діяльності, як передбачення погоди без використання зовнішніх вимірювальних приладів. Походження таких частково емпіричних спостережень та, водночас, сакральних вірувань щодо передбачення погоди, можна датувати ще первісним часом. Важливими вважалися певні дати календаря, зокрема, пов'язані з сонцестояннями та рівноденнями. У даному дослідженні розповідь саме про зимове сонцестояння (точніше, сонцеворот) та поліськими й іноді ширше, загальноукраїнськими уявленнями про його вплив на погоду.

Зимові сонцестояння (21-22 грудня) – коли ніч є найдовшою в році, і сонцеворот (24-25 грудня) – коли день стає на цілу хвилину тривалішим, у культурах більшості індоєвропейських народів є сакральними датами. Магічний час завершення одного річного циклу та початку іншого. Чимало народних вірувань пов'язаних із сонцеворотом є і в українців. Наприклад, що Творець 25 грудня збільшив день на хвилинку, аби порятувати святого Спиридона від відьом. «На Спиридона хоч на гороб'ячий скік, але таки прибуде дня», – говорили на Слобожанщині ще на початку ХХ століття [13, с. 182].

Древнім за походженням є вірування, що 25 грудня ведмідь перевертається у барлозі з одного боку на інший й від цього «зима починає ходити у ведмежій шкурі» (тобто, приходять справжні морози), а день збільшуватися. Наділення клишоногого такою магічною силою не випадкове. Адже ведмідь вважався братом Лісовику [2, с. 518], а за часів Київської Русі – тотемним звіром бога тварин та загалом природи Волоса (Велеса) [8, с. 191].

У Середньовіччі на сонцеворот припадало Різдво, а не день святого Спиридона. Справа у тім, що впродовж століть прийнятий в українських церковників Юліанський календар через недосконалість в обчисленнях все більше відставав від астрономічного часу. І на ХХ – початок ХХІ століть для українських православних Різдво вже змістилося з 25 грудня на астрономічне 7 січня, співвідносно з сучасним Григоріанського календаря.

Але величезна кількість пов'язаних з цим святом народних вірувань, насправді, колись теж відносилася до зимового сонцевороту. Наприклад, ритуал видобування господинею вдосвіта цього дня «живого», або ж «нового» вогню та розпалювання нею 12 полін, що їх вона запасала і сушила останні 12 місяців року [3, с. 36]. Власне, від 1 вересня 2023 року Православна Церква України та Українська Греко-Католицька Церква повернули Різдво на астрономічно «правильне» 25 грудня за Новоюліанським (Григоріанським) календарем.

У числі народних уявлень, пов'язаних із зимовим сонцеворотом, є й переконання, щодо можливості прогнозування погоди на весь наступний рік. Воно полягає у віруванні про циклічну відповідність кожного з 12-ти днів після сонцевороту погодних явищам 12-ти місяців наступного року [7, с. 8]. Адже кожен день року – це певне положення Землі, відносно сонця та певна тривалість дня і ночі. У народних віруваннях малий цикл після сонцевороту, синхронізуючись, визначав перебіг погоди у великому річному циклі.

Тут доцільно згадати феномен синхронічності, який доводили у своїх працях такі всесвітньо відомі науковці, як аналітичний психолог Карл Юнг та квантовий фізик, лауреатом Нобелівської премії Вольфганг Паулі [4, с. 168]. Вони протиставляли синхронічність фундаментальному принципу ньютонівської фізики – причинності та описували синхронічність як постійно діючий в природі творчий принцип, що упорядковує події непричинним шляхом, а на підставі їхнього резонуючого змісту та співвіднесення. Ними була обґрунтована теорія про єдину психофізичну реальність, яка поєднує у собі такі категорії свідомості, як «зміст», «сенса» явищ і самі фізичні явища [14, с. 137]. Про це, звісно, кому цікаво, краще почитати відповідну літературу окремо [4, с. 219].

Про народну методичку визначення погоди на цілий рік, за 12-ти денними спостереженнями після зимового сонцевороту, в квітні 1986 року відомому українському письменнику і журналісту Володимирі Савовичу Лису розповів один «знаючий» дядько з Володимир-Волинського району. Також цей сільський відун сказав, що навчився їй від свого діда [7, с. 7]. Коли Володимир Лис спитав того волинського Івана, чому він вибирає саме ті

дні, то отримав відповідь: «Гадаю, тому, що саме в цей день довшати починає день не на секунди, а вже на хвилини. Очевидно, є якийсь зв'язок між поведінкою природи в ці дні і протягом року». На запитання журналіста, наскільки точним буває його передбачення погоди, сільський відун відповів, що принаймні на дві треті (буквально було сказано: «не менше восьми місяців») він завше вгадує погоду на рік уперед [6, с. 4].

У 1988 році польовий етнографічний матеріал, який зібрав журналіст на Волині, підтвердився даними з сусідньої Берестейщини. Тоді до луцької газети «Радянська Волинь» (потім – «Волинь»), де працював Володимир Лис, дослідник П. Вйотухна прислав статтю «Замітки фенолога». У ній цей фенолог-любитель теж коротко описав народне уявлення про можливе прогнозування погоди на цілий рік за 12-ти денними спостереженнями після 25 грудня. Буквально, наступним чином: «Щоб передбачити погоду на цілий рік, старі люди рекомендують вести спостереження від 26 грудня. Наступний день – вважай за перший місяць. І так всі 12 днів. Увагу звернути треба на те, з якого боку вітер, на опади в першу і другу половину дня» [1, с. 3].

Після цього підтвердження, почутої вперше ще понад два роки тому народної методики, Володимир Лис вирішив спробувати самотужки провести спостереження за погодою 26 грудня – 6 січня. В результаті він склав «свій перший фенологічний прогноз на рік» який опублікував у статті від 14 січня 1989 року [6, с. 4]. Авторка цих рядків може підтвердити процес цього першого прогнозування журналістом, як очевидиця. Тоді я ще була дитиною, але пам'ятаю, як випитувала тата за чим він спостерігає і чому.

Отож, у січні 1989 року Володимир Лис опублікував у газеті «Волинь» не лише волинський етнографічний матеріал про методику, а й свої спостереження за нею – прогноз погоди на рік [7, с. 13]. Як пам'ятає чимало волинян, потім кілька десятиліть він у цій же газеті щорічно опубліковував свої прогнози погоди, які користувалися великою популярністю та передруковувалися й іншими періодичними виданнями. Прогнози коливалася від дуже точного, до все одно не згірш від прогнозу наукових синоптиків: але при цьому – на цілий рік [7, с. 23]. Зрештою, метеорологія як наука зародилася лише у 1643 році після винаходу барометра. Але ж і до того, як ми знаємо з історії, люди вміли передбачати погоду [10, с. 35-36]. В комплексі зі спостереженнями за різними природними явищами, зокрема й тими, які пов'язані з сонцем [9, арк. 184].

Про прогнозування Володимира Лиса масово заговорили, коли на літо 1994 року він передбачив засуху на Волині, яка добряче тоді дошкулила сільському господарству. Після цього його колега-журналіст Микола Якименко навіть написав кілька заміток в київській газеті «Правда України» [7, с. 24]. Зрештою, про волинського передвісника погоди почали писати різноманітні українські видання [7, с. 23].

Особливо ж вдалим, практично 100% був прогноз погоди на 1995 рік, після чого Володимира Лиса стали називати на Волині не інакше, як «народним синоптиком». Десятиліттями величезна маса людей (переважно із Волині й Галичини, але також і з Наддніпрянської України, й навіть із Кубані [7, с. 23]) писала до нього у редакцію газети «Волинь» листи з приводу прогнозування погоди. Загалом, близько 2-ох тисяч зацікавлених [7, с. 30-31]. Зрештою, за народною методикою спопуляризованою Володимиром Лисом стали вести спостереження (й досі ведуть) люди по всій Великій Волині: у Волинській, Рівненській й Житомирській областях [7, с. 77].

Зауважу, що у 1994 році (але із приміткою, що рукопис був поданий до видавництва ще у 1991-му [13, с. 2]) відомий український народознавець та письменник Василь Скуратівський також опублікував у своїй книзі «Святвечір» коротку згадку про дану народну методику прогнозу погоди, після 25 грудня: «З наступного дня люди вели спостереження за річним циклом: кожен наступний день мав відповідати погоді чергового місяця – 26 грудня прогнозувало січень, 27 січня – лютий і так аж до Різдва; 6 січня завбачувало грудневу погоду наступного року. Якщо на Спиридона ніч ясна, то зима буде холодна, а літо жарке; якщо темна – зима тепла, а літо пасмурне» [13, с. 182].

Тут нам цікаве доповнення, що погода на майбутнє прогнозується не лише в період часу після дня Спиридона Сонцеворота, а й безпосередньо 25 грудня: ніч цієї доби начебто визначає подальшу погоду зими та літа. Крім того, описав народознавець і опосередковане

народне фенологічне передбачення, за яким на святого Спиридона: «на покуті ставили відро із землею і втикали вишневі гілки: якщо розів'ються на Різдво, то вродить гарно садovina» [13, с. 182]. Шкода тільки, що Василь Скуратівський не зазначив у якому саме українському регіоні він усі ці етнографічні уявлення записав. Або ж з якого писемного джерела їх запозичив для своєї праці: наприкінці «Святвечора» є бібліографічний перелік використаної літератури, але безпосередніх посилань із нього в тексті немає [13, с. 187].

Все ж є свідчення, що метод передбачення погоди на рік, пов'язаний із віруванням у сакральність зимового сонцевороту був поширений по всій Україні. У 1993 році дослідник В. Сапіга опублікував книгу «Українські народні звичаї та свята». Там він опублікував наступні етнографічні дані записані на Слобожанщині: «Від Спиридона до Різдва залишалось 12 днів. У зв'язку із цим у Куп'янському повіті на Харківщині спостерігали за погодою від Спиридона до Різдва і по кожному із 12 днів передбачали погоду відповідного місяця наступного року (виходило, що 26 грудня характеризує січень, 27 – лютий і т. ін.)». Також дослідник навів у своїй праці народне прислів'я, про взаємозв'язок весняної погоди безпосередньо із 25 грудням: «Якщо на Спиридона зранку буде сонечко, то не поспішай із ранньою сівбою» [11, с. 20].

Далі приведу саме волинську методику прогнозування погоди на рік уперед, як її Володимир Лис у деталях почув від народного відуна в 1986 році та пізніше доповнив своїми власними спостереженнями. Отож, згідно неї після зимового сонцевороту кожен наступний день (по 6 січня включно) відповідає перебігу погоди в одному місяці. Спостерігати за погодою у ці дні треба з 8.00 (приблизний час сходження сонця у ці дні) до 20.00. Отож, вважаємо, що 26 грудня – це січень наступного року, 27 грудня – лютий, 28 грудня – березень і т.д. Причому період з 8 години ранку до 12 години – це мовби перша декада місяця (1–10 число), з 12 години до 16-ї – друга декада (11–20 число), з 16 години до 20 години – третя декада (21–30/31 число) [7, с. 21].

Насамперед треба спостерігати, будуть опади, чи ні. Тож, відповідно, так має бути і у відповідній декаді. Певні ж години проєктують погоду на відповідні дні. Крім того, слід спостерігати за напрямком вітру. Північний вітер означає холодну погоду, західний – теплу і вологу, південний – теплу і дуже теплу, східний – холодну і суху. Зміна напрямку протягом кількох годин – нестійну погоду. Потрібно також зважати на стан дерев і кущів. Волога кора на дереві при відсутності опадів – може бути дощ у певні дні місяця (треба стежити, котра година). Неспокійно ведуть себе птахи – у певні дні місяця може бути збурення в природі, як-то: рвучкий вітер, буря і т.д. [7, с. 22].

Спостереження за природними явищами для прогнозування погоди було поширене у народі споконвіків. Наприклад, кола навколо сонця зимою – до морозів [10, с. 62]. Чистий блакитний колір у зимового неба – одна з ознак стійкої ясної погоди [10, с. 65]. Якщо хмари пливуть проти вітру – буде сніг. Тріски в печі сиплять іскри і дзвінко тріщать – на сніг чи дощ [1, с. 3]. Вертикально піднімаються по склу «пагони» снігових візерунків – до морозу, а от якщо вони похилені – то до відлиги [10, с. 63]. Зимовою прикметою може бути і ялинкова гілка, прикріплена з північного боку до хати. Як поникне – чекай відлиги, стоятиме – на мороз і ясну днину [1, с. 3]. Цікаве й таке народне спостереження: «Чим біліша зима – тим зеленіше літо» [10, с. 63].

Щодо спостереженнями за тваринами, то в народі підмітили, що якщо зимою горобці сидять на деревах, або будівлях тихо – буде сніг, без вітру, а якщо усі розцвірінькалися – до потепління [10, с. 132]. Так само й голуби: якщо розвуркотілися – чекай потепління [1, с. 3]. А от якщо галки зимою збираються великими зграями і сильно кричать, то це до морозів [10, с. 137]. Синички починають із самого ранку пищати – вночі буде морозно, а якщо намагаються забратися під стріху – до великого холоду і завірюхи [10, с. 140]. Кішка згорнулася клубочком і ховає носик у лапки – до холоду і морозу [10, с. 162] тощо.

Більшість цих народних спостережень за атмосферними явищами і тваринами начебто відноситься до короткотривалого передбачення погоди. Та при використанні методу прогнозування на рік вони використовуються і для синхронного перенесення погоди одного дня на відповідний йому місяць року. Головна ж помилка, яку може допустити спостерігач, – автоматичне перенесення погоди кінця грудня – початку січня на інші пори року. Звісно,

літньої спеки зимою не буде. Але по тому, наскільки теплий чи холодний день, відповідно до звичної груднево-січневої погоди, можна спрогнозувати погоду на відповідний місяць в межах його погодної норми [7, с. 22].

Отож, підсумуємо: треба поєднувати, якою була погода у відповідний день (з 26 грудня по 6 січня включно) з напрямком і силою вітру, станом дерев, кущів, наявністю чи відсутністю хмар, тим, як поводитися птахи і звірі. Наприклад, коли 1 січня сонячно, але морозно – буде теплим липень, якщо тільки вітер не був східним. Тоді можливий холодний липень (чи його частина), хоч і без опадів. Ну але це треба корегувати й іншими спостереженнями, про які вже було написано вище. Загалом, для такого прогнозування потрібен уважний всебічний аналіз і поліконцентративна увага – здатність бачити цілу картину, водночас, рівнозначно відмічаючи усі її окремі деталі. І робота підсвідомості, яка полягає у активній уяві [7, с. 22].

Ну і прогноз діє в радіусі 120, максимум 150 км від місця проведення спостережень. Чим далі, тим його точність буде знижуватися [7, с. 23]. Крім того, є ще деякі дні впродовж року (Стрітєння [5, с. 79], Явдохи [12, с. 122], Пантелеймона [7, с. 21], Покрова [3, с. 408] і т.д.), за спостереженнями погоди в які можна корегувати загальний річний прогноз. Володимир Лис теж використовував їх для корегування своїх річних прогнозів. Цьому він навчився ще від своєї бабусі Пелагеї Слісар, яка жила у Любомльському районі. Для точності етнографічних даних зазначу, що вона була не лише україркою, а й мала ромське коріння. У селі Згорани її знали, як вмилу прогнозистку. Журналіст запам'ятав із юності, як в 1960-х роках вона кілька разів спрогнозувала для селян точний перебіг погоди на різні пори року [7, с. 11]. Але все це – вже другорядні тонкощі, у порівнянні із загальним річним методом.

Ну і треба розуміти, що аби зробити дане народне прогнозування самостійно треба бути готовим 12 зимових днів провести переважно на вулиці: і то якщо не в лісі, то, принаймні, у якомусь великому парку. І слід вміти входити у своєрідний медитативний резонанс з природою. І бути уважним. Ну і мати певну долю таланту до цього. Але, як зазначив Володимир Лис, все ж у тій чи іншій мірі методика доступна для кожного бажаючого [7, с. 77].

У будь-якому разі дані уявлення є цікавим прикладом поліського сакрального пошанування зимового сонцестояння. Як переломного моменту в році, коли світло ніби перемагає пільму. Вочевидь, це давало людям надію, що ще принаймні один рік уклад Всесвіту залишатиметься непорушним. Недарма, надвечір зимового сонцестояння колись існував звичай закликання добра. Від цього за народними уявленнями залежало, чи буде для господарів вдалим увесь наступний рік [3, с. 39].

Насамкінець зауважу, що як виявилось, українська народна традиція прогнозування погоди на цілий рік, починаючи від зимового сонцевороту таки має загальноєвропейське коріння. Заглибившись в іноземні джерела, авторці статті вдалося віднайти, що як мінімум ця традиція збереглася також і в англосаксонському фольклорі.

Зокрема, у книзі американського фольклориста Кліфтона Джонсона «What They Say In New England» (укр. «Що кажуть у Новій Англії», 1898 рік), у розділі «The Weather» (укр. «Погода») серед записів різних новоанглійських звичаїв про передбачення погоди, зазначено й таке: «The twelve days after Christmas indicate the weather for the following year. Each day in order shows the weather for one month» (укр. «Дванадцять днів після Різдва вказують на погоду на наступний рік. Кожен день по порядку показує погоду на один місяць») [16]. Нагадаємо ще раз, що західне Різдво ще від кінця XVI століття було повернуте на 25 грудня за Григоріанським календарем: отже, саме на зимовий сонцеворот.

Нова Англія є північно-східним регіоном США, де найраніше оселилися англійські колоністи в Північній Америці, ще у XVII ст. Вочевидь, і дані фольклорні уявлення про погоду вони принесли з собою із Британії. Принаймні, один англійський альманах ще 1420 року теж містить запис про прогнозування погоди на рік за допомогою спостереження за дванадцятьма днями після сонцевороту [15]. В корінній Англії цей звичай, схоже, з віками був забутий. А от в американській Новій Англії, як і в Україні, його досі пам'ятають. І там теж є народні прогнозисти, які й понині складають собі річні прогнози погоди на основі спостережень за дванадцятьма днями після зимового сонцевороту [17].

Отож, сакралізація сонцевороту на західному Поліссі є відгомном ширшої української, та навіть глибше, загальноєвропейської традиції. Лишається поки не з'ясованим,

коли вперше виникли описані вище уявлення, про можливість прогнозування погоди на рік уперед: в християнському Середньовіччі, чи подібні звичаї існували ще від часів дохристиянського вшанування сонцестоянь та рівнодень? Наразі нам не вистачає даних, щоб ствердно відповісти ще й на це запитання.

Джерела та література:

1. Вйотухна П. Із записника фенолога. *Радянська Волинь*. Луцьк, 1988. 23 грудня. №245(11783). С. 3.
2. Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 664 с.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Київ: Велес, 2005. 528 с.
4. Зеленский В. Юнг, синхрония, «И Цзин». М.-Л. Франц. *Прорицание и синхрония: Психология значимого случая* / под. ред. В. Зеленского. Санкт-Петербург: Азбука-Классика, 2009. С. 163–219.
5. Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся від свята до свята. Луцьк: ВАТ Волинська обласна друкарня, 2009. 200 с.
6. Лис В. Поведінка природи: самодіяльний прогноз погоди на 1989 рік. *Радянська Волинь*. Луцьк, 1989. 14 січня. №10(11798). С. 4.
7. Лис В. Таємна кухня погоди: Книга народного синоптика. Луцьк: Твердиня, 2008. 80 с.
8. Лис С. Реконструкція міфологічного образу Лісовика-Волоса та гіпотеза про походження від його імені назви краю Волинь. *Минуле і сучасне Волині й Полісся. Етнографічне музейництво в Україні і на Волині*. Наук. зб. Вип. 61. Матеріали П'ятої Волинської науково-етнографічної конференції, 27–28 квітня 2017 року / упор. Є. Ковальчук, Л. Мірошніченко-Гусак. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 188–197.
9. Радзивіллівський літопис. Волинь(?), XIII–XV ст. URL:: https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=Category:Radzivil_Chronicle&filefrom=Radzivil+chronicle+190.jpg#/media/File:Radzivil_chronicle_366.jpg.
10. Рошин А. Сам себе синоптик: Приметы, наблюдения, прогнозы. Киев: Радянська школа, 1990. 195 с.
11. Сапіга В. Українські народні свята та звичаї. Київ: Т-во «Знання України», 1993. 112 с.
12. Скуратівський В. Святвечір. Нариси-дослідження у двох книгах. Кн. I. Київ: Перлина, 1994. 228 с.
13. Скуратівський В. Святвечір. Нариси-дослідження у двох книгах. Кн. II. Київ: Перлина, 1994. – 192 с.
14. Франц М.-Л. Прорицание и синхрония: Психология значимого случая. Лекция 5 / М.-Л. Франц // М.-Л. Франц. Прорицание и синхрония: Психология значимого случая / под. ред. В. Зеленского. Санкт-Петербург: Азбука-Классика, 2009. С. 137–162.
15. Clark Drieshen. The medieval Christmas weather forecast. 19 December 2020. URL: <https://blogs.bl.uk/digitisedmanuscripts/2020/12/the-medieval-christmas-weather-forecast.html>
16. Clifton Johnson. What They Say In New England // The weather. Boston, 1898. URL: <http://www.kellscraft.com/WhatTheySayInNewEngland/WhatTheySayInNewEnglandch01.html>
17. Taminar. 12 Days of Christmas and the Weather. January 2, 2011. URL: <https://rhymeschemesanddaydreams.wordpress.com/2011/01/02/12-days-of-christmas-and-the-weather/>

УДК [069.5:391] (477.82)

Моренчук Оксана (м. Луцьк)

ЧОЛОВІЧІ СОРОЧКИ ЛЮБОМЛЬЩИНИ У ФОНДАХ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Нині спостерігається підвищений інтерес суспільства до українських традицій, звичаїв та культури загалом. Особливе місце належить відтворенню традиційного вбрання. Все більше

українців прагнуть одягнути вишиванку на державні та релігійні свята. Саме тому особливої актуальності набуває вивчення одягу, який стрімкими темпами стає елементом сучасного костюму [5, с. 647]. Як стверджує відома дослідниця Оксана Косміна, декор сорочки «сьогодні сприймається вже не як маркер мешканців певного регіону [...], а як ознака належності вбрання, оздобленого вишивкою, до так званого етно-стилю» [6, с. 32]. Якою була святкова сорочка? Який вона мала крій та декорування? На такі питання шукають відповіді історики, етнографи, модельєри, вишивальниці та ті, хто хочуть підкреслити свою національну приналежність. Найкращим джерелом для вивчення традиційного вбрання, в тому числі сорочок, є музейні фондові колекції.

Збірка сорочок Волинського краєзнавчого музею становить значну частину етнографічної колекції. Географія аналізу чоловічих сорочок охоплює колишні Любомльський та Шацький райони, що нині відносяться до Ковельського району. У фондах Волинського краєзнавчого музею налічується 16 чоловічих сорочок з даного краю. У фондах музею зберігається 14 чоловічих сорочок, що представляють різні населені пункти Любомльщини. 9 сорочок надійшло з с. Головне, 2 – з с. Замлиння, та по одній сорочці з с. Підгородне та с. Куснище. Особливості натільного чоловічого вбрання Шацького краю (до 1993 р. відносився до Любомльського району) представлено з с. Піща та с. Світязь.

Аналізуючи інвентарні книги надходжень, а також уніфіковані паспорти, вдалося з'ясувати хронологічні межі формування збірки. Перша сорочка куплена у 1963 р. у с. Машів [2, № P2-441] та у 1977 році була переоблікована у нову книгу надходжень. У 1977 р. колекція поповнилася сорочкою з с. Піща [1, № Д-48] та з с. Підгородне [2, № P2-809]. Поповнення збірки чоловічими натільними сорочками відбувалося у 1994 році з села Головне, коли надійшло до фондової збірки ще вісім чоловічих сорочок. Хоч основна частина збірки формувалася у 1970-90-х роках, однак у 2001 р. передано ще одну сорочку з с. Головне [2, № P2-562] та у 2008 р. – з с. Замлиння [1, № Д-1979]. Представлені сорочки датуються кінцем ХІХ – першою пол. ХХ ст. Лише чоловіча сорочка з с. Замлиння була виготовлена у другій пол. ХХ ст. (*див. табл. 1*).

На основі вивчення чоловічих сорочок Любомльського та Шацького районів (нині – Ковельський район), варто відзначити, що представлене вбрання виготовлене переважно з домотканого лляного полотна. На Волині та Поліссі здавна сіяли льон та коноплі. Саме з цих рослин в результаті довгого та трудомісткого технологічного процесу виготовляли нитки для ткання. Від якості ниток залежало призначення полотна. Очевидно, що для виготовлення натільного одягу використовували домоткане полотно переважно з лляних ниток, а ніж конопляних. Варто зауважити, що святкові сорочки зазвичай шили з якісно витканого та більш вибіленого полотна. Для пошиття буденного натільного вбрання господині використовували сіре, слабо вибілене та грубе полотно.

Більшість чоловічих сорочок даної збірки пошиті з лляного доморобного полотна, витканого простим полотняним переплетенням. Винятком є святкові сорочки з с. Піща [1, № Д-48] та с. Замлиння [1, № Д-1979], що пошиті з фабричної тонкої тканини (бязь). Сорочка з с. Світязь виготовлена з тонкого білого фабричного полотна [1, № Д-1122]. Ляні сорочки різняться за товщиною ниток, щільністю ткання та ступенем вибілення.

За якістю домотканого полотна, з якого пошиті сорочки, вбрання можна розділити на кілька груп:

1. нитки тонкі та рівні; ткання щільне, полотно якісно виткане та добре вибілене. Такі сорочки належать до святкового типу [2, № P2-441, P2-1381, P2-809, P2-2475];

2. нитки товстіші, неоднорідні; полотно середньої якості, сіре та маловибілене. Такі ознаки характерні для більшості представлених сорочок даної збірки [1, Д-1383, Д-1384, Д-1385, Д-1387; 2, P2-2487];

3. нитки грубі, полотно щільно ткане, темне, не вибілене. Сорочки з такої тканини найчастіше були буденними, їх одягали на кожний день [1, № Д-239; 2, № P2-2478, P2-2486].

Варто зауважити, що для пошиття однієї сорочки могли комбінувати різні за якістю полотнища тканини. На окремих сорочках бачимо, що основна пілка пошита з якісного білого полотна, а для окремих елементів (вставки, підплічки, підрукавні клини) використано лляну або конопляну тканину гіршої якості. Наприклад, у чоловічих сорочок з с. Головне [1, № Д-

1385; 2, № P2 – 2475, P2-2562) підрукавні клини виготовлені з невибіленого грубого полотна, а для пошиття стану використано добре вибілене полотнище. Також гіршої якості тканину часто використовували для бокових «бочків», що вшивали під руками для збільшення ширини вбрання.

Не менш цікавим та різнотипним є крій представлених сорочок та особливості пошиття стану. Переважна більшість сорочок (11 одиниць) пошиті із суцільного полотнища без шва на плечах (однієї пілки, перегнутої на половину). Такий крій має назву – у перекид (вперекидку). Це найдавніший тип сорочки, так званий тунікоподібний [8, с. 88]. Усі сорочки даного крою мають плечові вставки прямокутної форми – «підоплічки». Їх шили інколи з домотканого полотна нижчої якості (менш вибілене, грубше та цупкіше) або з такого ж полотнища, що й основний стан. Пришивалися вони з виворотної сторони у плечовій частині вбрання. Ширина «підоплічки» у чоловічих сорочках різниться: 30 см. [1, № Д-1384], 27,5 см. [1, № Д-1882], 26 см. [1, № Д-1385; 2 № P2-441], 25 см. [2, № P2-2478], 23 см. [2, № P2-2562], 21 см. [2, № P2-2475]. Такі вставки розміщуються на плечах так, що на передній частині сорочки вона менша, а на задній – інколи досягає навіть середини спини [1, № Д-48, Д-1384, Д-1385, Д-1382; 2, № P2-441, P2-2562]. В окремих сорочках плечові вставки розміщуються лише на задній частині плечей та частково на спині [2, № P2-2478].

Сорочки вперекидку можна поділити на кілька підвидів за варіантами вирішення стану (підрукавним кроєм). До першого віднесемо 4 сорочки, що по боках (під руками) полотнище зшивалося без використання додаткових пілок чи клинів [1, № Д-48, Д-1122; 2, P2-441, P2-2486]. У п'яти інших сорочках з обох боків під руками вшиті полотнища тканини, прямокутної або злегка трапецієподібної форми. Такий натільний одяг має назву – сорочки «з бочками». Їх вставляли для того, щоб збільшити ширину виробу, якщо полотна, витканого на верстаті, бракувало для пошиття виробу із суцільного шматка тканини [1, № Д-1382, Д-1384; 2, № P2-2478, P2-2487]. Від їхньої форми залежала ширина і крій сорочки. Вставки прямокутної форми наявні у сорочці з с. Головно [1, Д-1383; 2, P2-2487]. У інших представлених сорочках ширина бочків у верхній та нижній частині різняться, відповідно сорочки мають розширеність до низу. Порівнюючи заміри підрукавних вставок, варто зазначити, що часто розміри бокових полотнищ на одній сорочці істотно відрізняються між собою (див. табл. 2)

Для створення додаткового розширення під рукавами та зручності у носінні, часто сорочки з «бочками» мають ще й підрукавні клини (цвиглі, ластовиці) [1, № Д-1383; 2, P2-2475, P2-2562]. Це третя група тунікоподібних сорочок. Переважно клини квадратні [1, № Д-1383, Д-1385] та прямокутні [2, № P2-2475]. Однак на одній сорочці наявні підрукавні клини трикутної форми [2, № P2-2562]. В одних сорочках підрукавні клини виготовлені з тієї ж тканини, що й основний стан [1, № Д-1383]. В окремих випадках клини вшиті з грубого низького за якістю полотна [1, № Д-1385; 2, № P2-2562]. Клинці на сорочці з с. Головне відрізняються між собою за розмірами та тканиною. Один клин - 11×10 см., виготовлений з вибіленого полотна, а другий - 14×13, пошитий з невибіленої доморобної тканини [2, № P2-2475].

Другий вид сорочок за особливістю крою – це сорочки з кокеткою («гесткою», «гесткою»). Їх у фондовій збірці представлено три. Дві сорочки спереду пошиті з однієї пілки, ззаду до неї примикає кокетка з цупкою підкладкою. Ззаду стан чоловічої сорочки, що складається з двох пілок, пришитих до кокетки у досить великі складки, розміщені в основному по центру кокетки [2, № P2-809, P2-2486]. Дві пілки, що розміщені у спинній частині сорочки, зшиті між собою по центру поздовжнім швом. За рахунок особливого крою, дані сорочки мають значне розширення донизу на 6-8 см. Третя сорочка кокеткового типу має гестку у верхній частині спини. До неї пришита одна пілка ззаду, що зібрана у густі збори [1, № Д-239]. Кокетки у представлених сорочках мають різну висоту: 14 см. [2, № P2-809], 12,5 см [2, № P2-2486], 9 см [1, № Д-239].

Особливості крою та конструктивні вирішення стану сорочок впливають на ширину вбрання (див. табл. 2). Порівнюючи ПОГ (пів обхват грудей) та ПОБ (пів обхват бедер) стає очевидним, що сорочки з «бочками» та сорочки кокеткового крою значно розширені до низу на 3-7 см. Найвужча сорочка має ширину (ПОГ) – 54 см., надійшла вона з с. Головне [2, № P2-2486], а найширша (ПОГ – 73 см.) була виготовлена у с. Світязь [1, № Д-1122]. Так само різною

є довжина сорочок. Часто задня частина довша за передню, вірогідно, що це зумовлено деформацією полотна у результаті носіння вбрання. Найдовша сорочка має довжину 87,5 см. ззаду та 85 см. спереду [1, № Д-1383]. А найкоротшою є сорочка, передня частина якої становить 68 см. [2, № P2-2486]. Щодо ширини плечової частини сорочок, то заміри теж різні: від 44 см [2, № P2-2562] до 65 см [1, № Д-1122].

Аналізуючи оформлення горловини, то варто зазначити, що сорочки (за винятком однієї) мають комір-стійку висотою від 3,5 до 6 см. Та найчастіше висота коміра – 5,5 – 6 см. (8 одиниць зберігання). Лише одна з представлених сорочок даної збірки немає коміра, горловина у вигляді неглибокого вирізу [2, № P2-2487]. Датується вона початком ХХ ст. Кріпляться комірці найчастіше 2 гудзиками. Однак у двох сорочках бачимо по три гудзики на комірах. Петлі двох видів – прорізні та навісні.

Особливу увагу варто звернути також на влаштування пазухи. У всіх сорочках наявні нашиті манишки (маніжки). Відрізняються вони за розмірами, кріпленням та декоруванням. Переважають широкі манишки – 9 – 17 см. Одна із сорочок має вузьку планку – 4,5 см [2, № P2-2487]. У більшості сорочок манишка кріпиться на 1-2 гудзики та прорізні петлі. На сорочках з с. Піща та с. Замлиння манишки кріпляться на 3 гудзики [1, № Д-48; 2, № P2-809], а у інших трьох сорочках будь-які кріплення на манишках відсутні. На вбранні переважають круглі гудзики синього кольору, однак наявні також гудзики молочного, перламутрового, рожевого, білого кольорів (див. табл. 3).

Рукави представлених сорочок пошиті з одного полотнища. Довжина рукавів від плечового шва (разом з манжетами) різна: від 51,5 до 62 см. У всіх сорочках рукави завершуються манжетами («чохлами», «чохлами») прямокутної форми. Їх ширина різна. Наприклад, на двох сорочках з с. Головне ширина манжетів – 4 см. [1, № Д-1384; 2, P2-2487]. Найширші манжети на сорочці з с. Піща – 7,7 см. [1, № Д-48]. Довжина манжетів сорочки залежала від фізичних даних чоловіка, який її носив. Переважає довжина – 19 – 20 см. Однак, на сорочках з с. Піща та с. Підгородне довжина манжетів значно більша – 21,5 см. [1, № Д-84; 2, № P2-809]. Манжети як і комірці мають різні види кріплення: гудзики та навісні або прорізні петлі.

Велике різноманіття бачимо у особливостях декорування чоловічих сорочок. Такі компоненти натільного вбрання можна поділити на два типи. Перший тип - сорочки, що носили на кожний день. Воно немає оздоблення та пошите з сірого невибіленого або слабо вибіленого полотна [1, № Д-1382; 2, № P2-2487]. Другий тип сорочок – це святкове вбрання, яке оздоблене вишивкою. У більшості вишивка представлена на комірах, манишці (8 одиниць). На трьох сорочках вишиті узорі розміщені лише на комірах та манжетах [1, № Д-1384, Д-1384; 2, № P2-2562]. На сорочці з с. Куснище, вишитий комір та маніжка, а на манжетах узорі відсутні [2, № P2-2478].

Більшість сорочок оздоблені вишивкою. Основна техніка – хрестик. На деяких сорочках використовується пряма і коса лічильна гладь. На краях манишок, комірів і манжетів подекуди використаний стеблевий шов (в один або два рядки). Слід відмітити, що для окремих сорочок, вишитих гладдю, характерне додаткове використання хрестика для створення дрібних узорів. Найчастіше на сорочках даної збірки представлені стилізовані квіти (рожі) з бутонами, листям, що зібрані у хвилеподібні лінії, вазони чи букети.

Сорочки з с. Машів [2, № P2-441], с. Замлиння [1, № Д-239] та з с. Куснище [2, P2-2478] оздоблені гладдю. Орнаменти на них подібні – це розети, розміщені у ромбиках. Вишиті елементи дрібні та густо заповнюють площину комірів, манжетів та манишок.

Колорит орнаментальних мотивів вишивки на сорочках обмежений двома кольорами – поєднання червоного та чорного. Як зазначила відома етнографиня – дослідниця Г. Стельмащук «у народному строю досягали значної декоративності шляхом умілого співставлення в орнаменті контрастних кольорів із загальним білим тлом вбрання [...]». Орнаментування традиційного строю характеризується графічністю візерунка і гармонійністю колориту» [7, с. 209].

Таким чином, опрацювавши 16 чоловічих сорочок з колекції Волинського краєзнавчого музею можна виділити ряд особливостей, характерних для північно-західної частини Волинського Полісся. Переважають сорочки вперекидку, з кокеткою зустрічаються рідше. Усі

описані сорочки мають комір-стійку та манжети. У більшості таких компонентів натільного вбрання наявні прямокутні підрукавні вставки «бочки», а також підрукавні клини. У колекції зберігаються буденні чоловічі сорочки, виготовлені з сірого полотна, які не мають вишивки. Святкові сорочки виготовлені з якісного домотканого полотна, що добре вибілене. На них представлена багата вишивка хрестиком та гладдю, що зосереджена найчастіше на комірцях, манжетах та манишках.

Таблиця 1: Датування сорочок та формування колекції

№ п/п	Інв. №	Населений пункт	Автор	Дата виготовлення	Дата надходження
1	Д-48	с. Піща	Жучик Ольга Іванівна	Кінець XIX-початок XX ст.	1977 р.
2	Д-239	с. Замлиння	Клюка Тетяна Мусіївна	1930-і рр.	1979 р.
3	Д-1122	с. Світязь	Дебалюк Пелагея Ларіонівна	1950-і рр.	1988 р.
4	Д-1382	с. Головне	Автор невідомий. Передала Парфомук Євгенія Петрівна	1930-і рр.	1994 р.
5	Д-1383	с. Головне	Автор невідомий. Передала Парфомук Євгенія Петрівна	1920-і рр.	1994 р.
6	Д-1384	с. Головне	Богачевська Уляна Єрмолаївна	1920-і рр.	1994 р.
7	Д-1385	с. Головне	Богачевська Уляна Єрмолаївна	1920-і рр.	1994 р.
8	Д-1387	с. Головне	Автор невідомий. Передала Гайова Анастасія Гордіївна	1910-і рр.	1994 р.
9	Д-1979	с. Замлиння	Автор невідомий. Передала Шамринська Ольга Олегівна	Друга половина XX ст.	2008 р.
10	P2-441	с. Машів	Автор невідомий. Куплено у Романюк П.	Початок XX ст.	1963 р.
11	P2-809	с. Підгородне	Автор невідомий. Передала Люшук Ганна Захарівна	1930-і рр.	1977 р.
12	P2-2475	с. Головне	Автор невідомий. Передала Головачук Параскевія Сергіївна	Початок XX ст.	1994 р.
13	P2-2478	с. Куснище	Автор невідомий. Передала Федонюк Євдоків Кузьмівна	Початок XX ст.	1994 р.

14	P2-2486	с. Головне	Автор невідомий. Передала Самолюк М.Г.	Перша половина ХХ ст.	1994 р.
15	P2-2487	с. Головне	Автор невідомий. Передала Самолюк М.Г.	Початок ХХ ст.	1994 р.
16	P2-2562	с. Головне	Скіпальська Христина Миколаївна	1940-і рр.	2001 р.

Таблиця 2: Конструктивне вирішення стану сорочок

№ п/п	Інв. №	К- ст ь піл ок	Загальні заміри стану		Рукав		Пле чі	Підрука в. кліни (розмір и)	Підрукав ні вставки («в.» - верх «н.» - низ
			Шири на (см) 1. ПОГ 2. ПОБ	Довжина (см)	від плеч а	від горло вини			
1	Д-48	1	1. 60 2. 63	76	58	75	58	немає	немає
2	Д-239	2	1. 61 2. 61,5	спереду -76, ззаду – 80	53	74	54	11,5×11	немає
3	Д- 1122	1	1. 73 2. 73	70	55	78	65	немає	немає
4	Д- 1382	1	1. 59 2. 64	83	57	72	45	немає	1. в. – 13 н. – 21 2. в. – 14 н. – 22
5	Д- 1383	1	1. 69 2. 69	спереду – 85, ззаду – 87,5	57	74	49	6,5×6,5	в. – 25 н. – 25
6	Д- 1384	1	1. 64 2. 70	78	58	77	51	немає	в. – 17 н. – 23
7	Д- 1385	1	1. 61 2. 61	спереду – 81, ззаду – 87	56	75,5	54	6×6	немає
8	Д- 1387	1	1. 63 2. 63	80	57	77,5	54	немає	немає
9	Д- 1979	2	1. 65 2. 73	спереду – 79, ззаду - 82	66	85	53	немає	немає
10	P2- 441	1	1. 59 2. 61,5	спереду – 76, ззаду – 80	61	78	53	немає	немає
11	P2- 809	3	1. 61 2. 67	83	60	72	46	немає	немає
12	P2- 2475	1	1. 65 2. 68	спереду – 83, ззаду – 79,5	51,5	67	51	1. 11×10 2. 14×13	в. – 14 н. – 22
13	P2- 2478	1	1. 71 2. 74	спереду – 84, ззаду – 85	56	75	51	немає	1. в. – 22 н. – 24 2. в. – 21

									н. – 25
14	P2-2486	3	1. 54 2. 62	спереду – 68, ззаду – 74	56,5	73	45	немає	немає
15	P2-2487	1	1. 58 2. 58	76	71,5	58	46	немає	в. – 16 н. – 16
16	P2-2562	1	1. 62 2. 63	спереду – 82, ззаду – 85	62	77	44	трикутної форми 1. 15×11,5×9 2. 15×11×10	1. в. – 16,5 н. – 20 2. в. – 18 н. – 20

Таблиця 3: Особливості крою коміра, пазухи та манжетів

№ п/п	Інв. №	Комір		Пазуха (манишка)		Манжети	
		Розміри	Спосіб кріплення	Розміри	Спосіб кріплення	Розміри	Спосіб кріплення
1	Д-48	6×43	2 гудзики синього кольору, 2 петлі прорізні	30×14,5	3 гудзики синього кольору, 3 петлі прорізні	7,7×21,5	2 гудзики синього кольору, 2 петлі прорізні
2	Д-239	5,5×40	2 гудзики блідо-рожевого кольору, 2 петлі навісні	29×15,5	-	6,6×18	1 гудзик рожевого кольору, 1 петля навісна
3	Д-1122	6×37	3 гудзики синього кольору, 3 петлі навісні	31×20	2 гудзики синього кольору, 2 петлі навісні	5×20	2 гудзики сині, 2 петлі навісні
4	Д-1382	4×41	2 гудзики білого кольору, 2 петлі прорізні	27×9	1 гудзик перламутрового кольору, 1 петля прорізна	4,5×19,5	1 гудзик синього кольору, 1 петля прорізна
5	Д-1383	5,5×37	2 гудзики синього кольору, 2 петлі прорізні	27,5×14	1 гудзик синього кольору, 1 петля прорізна	5×20	1 гудзик синього кольору, 1 петля прорізна
6	Д-1384	3,5×38	2 гудзики синього кольору, 2 петлі прорізні	28,3×9	-	4×20	1 гудзик синього кольору, 1 петля прорізна
7	Д-1385	5,7×37	2 гудзики молочного	26×16	1 гудзик молочного	6×18,5	2 гудзики синього

			кольору, 2 петлі прорізні		кольору, 1 петля прорізна		кольору, 2 петлі прорізні
8	Д- 1387	5×36	2 гудзики синього кольору, 2 петлі прорізні	25×9	1 гудзик синього кольору, 1 петля прорізна	5×19,5	1 гудзик синього кольору, 1 петля прорізна
9	Д- 1979	1,5×39	-	14×10,5	3 гудзик білого кольору, 3 прорізні петлі	-	-
10	P2- 441	5,5×37,5	2 гудзики синього кольору, 2 петлі прорізні	25×10	-	6×19	2 гудзики синього кольору, 2 петлі прорізні
11	P2- 809	5×39	3 гудзики синього кольору, 3 петлі прорізні	31,5×17	3 гудзики синього кольору, 3 прорізні петлі	5×21,5	2 гудзики синього кольору, 2 прорізні петлі
12	P2- 2475	6×41	2 гудзики синього кольору, 2 петлі прорізні	27×11	1 гудзик білого кольору, 1 петля прорізна	5,5×17	1 гудзик синього кольору, 1 петля навісна
13	P2- 2478	4,5×37	2 гудзики жовтого кольору, 2 петлі прорізні	29×12,5	1 гудзик жовтого кольору, 1 петля прорізна	6×19,5	1 гудзик жовтого кольору, 1 петля прорізна
14	P2- 2486	5,5×41	2 гудзики синього кольору, 2 петлі прорізні	25×9	1 гудзик синього кольору, 1 петля прорізна	7×19	2 гудзики синього кольору, 2 петлі навісні
15	P2- 2487	-	-	20,5×4,5	1 гудзик білого кольору, 1 петля навісна, 1 петля прорізна	4×20	1 гудзик синього кольору, 1 петля навісна
16	P2- 2562	4,5×39	2 гудзики синього кольору, 2 петлі прорізні	27×9,5	2 гудзики синього кольору, 2 петлі прорізні	5,5×19	1 гудзик синього кольору, 1 гудзик білого кольору, 2 петлі прорізні

Фото 1. Інв. № Д-1383, с. Головно

Фото 2. Інв. № Д-1122, с. Світязь

Фото 3. Інв. № Д-239, с. Замлиння

Фото 4. Інв. № Д-48, с. Піща

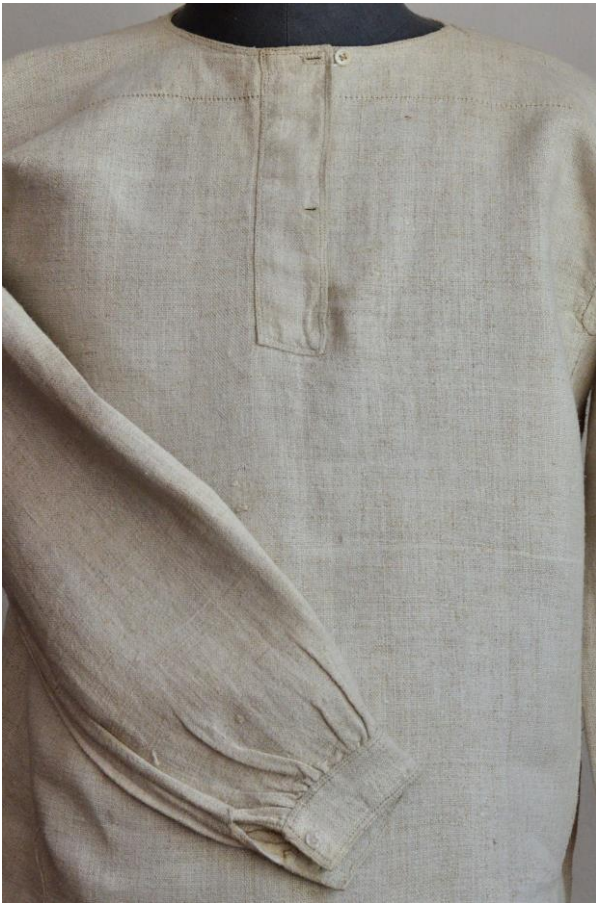

Фото 5. Инв. № P2-2487, с. Головно

Фото 6. Инв. № P2-2486, с. Головно

Фото 7. Инв. № P2-2478, с. Куснице

Фото 8. Инв. № P2-2475, с. Головно

Фото 9. Інв. № Р2-441, с. Машів

Фото 10. Інв. № Д-1385, с. Головно

Джерела та література:

1. Волинський краєзнавчий музей. Фонд Д – «Декоративне мистецтво».
2. Волинський краєзнавчий музей. Фонд Р2 – «Речовий».
3. Гатальська Н. Особливості традиційного народного вбрання Любомльщини кінця XIX – I пол. XX століття (за матеріалами фондів Волинського краєзнавчого музею). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині* : наук. зб. Луцьк, 2007. Вип. 25. С. 259–260.
4. Дмитренко А. Атрибуція чоловічих сорочок (за збірками Волинського краєзнавчого музею і Музею етнографії Волині та Полісся при СНУ ім. Лесі Українки). *Минуле і сучасне Волині й Полісся. Етнографічне музейництво в Україні і на Волині* : наук. зб. Луцьк, 2017. Вип. 61. С. 19–25.
5. Дмитренко А. Збірка жіночих сорочок із Любомльського і Шацького районів у фондах Волинського краєзнавчого музею: формування, конструктивні особливості, декорування. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в українській та європейській історії*: наук. зб. Луцьк, 2017. Вип. 63. С. 647–665.
6. Косміна О. Українське традиційне вбрання в сучасному урбаністичному середовищі (з досвіду етносоціологічного дослідження). *Етнічна історія народів Європи* : наук. зб. Київ, 2006. Вип. 21. С. 29–34.
7. Стельмащук Г. Давнє вбрання на Волині: Етнографічно-мистецтвознавче дослідження : монографія. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. 280 с.
8. Стельмащук Г. Українське народне вбрання. Львів : Апріорі, 2013. 256 с.

**ЗЕМЛЕРОБСЬКІ ПОВІР'Я І ЗАБОБОНИ ЖИТЕЛІВ СЕЛА ШТУНЬ
КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

У системі народного календаря українців провідне місце займає хліборобство – найважливіше традиційне господарське заняття. Аграрні звичаї та обряди жителів села Штунь відзначаються не лише багатством своєрідних регіональних та локальних особливостей, а й збереженням до нашого часу окремих архаїчних елементів. Окремі з яких викликають насмішки з боку мешканців навколишніх сіл, проти них активно бореться місцевий священик, наступають новітні технології, проте у Штуні продовжує існувати унікальний землеробський календар. У нашому дослідженні, що ґрунтується переважно на персональних інтерв'ю жителями села Штунь Ковельського району Волинської області, пропонується емпіричний етнографічний опис сучасних магічних вірувань та дій селян у сфері традиційного господарювання. Інформаторами стали 38 респондентів із самого села Штунь і вихідців із нього, які проживають у сусідніх селах.

В основі традицій хліборобства лежав сформований протягом віків раціональний досвід. Саме шляхом спостереження сформувався цілий комплекс прикмет про те, коли слід сіяти ту чи іншу культуру, або ж, навпаки, коли це робити не варто. Проведення багатьох важливих господарських робіт, в тому числі і засівання ниви, обов'язково узгоджувалося з місячним календарем. Певні фази місяця вважалися вкрай несприятливими для цієї важливої події. Зокрема, штунці намагалися нічого не сіяти в ті дні, коли він змінювався (коли місяця не видно на небі). Вірили, що тоді жито, пшениця і всякі інші зернові матимуть багато сажки [6, с.543]. Все, що росте над землею сіяли на зростаючий місяць, все що росте у землю – на спадаючий (Інф.22, 38).

При виборі дня заорювання / засівання надавали значення й дню тижня. Повсюдно не починали роботи в понеділок. Коли була можливість вибору, то надавали перевагу початку «чоловічим» дням - вівторку і четвергу. Натомість городину вважали краще засаджувати у «жіночі» дні – середу, п'ятницю, суботу (Інф.20, 30). У Штуні не розпочинали будь-які роботи протягом року в той день тижня, коли був «Благовісник» (8 квітня Собор Архангела Гавріїла).

Коли ж наступав день, сприятливий для доброго початку оранки та сівби за усіма відповідними чинниками, уникали роботи, якщо хтось у селі помер: «Як покойник є, то не сіють» (Інф.11), «Як хтось помре, то не сіють. Той день, аж поки не похоронять» (Інф.13). Це повір'я засноване на уявленні про те, що згубний вплив смерті пошириться на все посаджене чи посіяне у той час [5, с. 136]. Аналогічна заборона стосувалась також саджання картоплі, інакше – «паршива буде» (Інф.12). Такі ж перестороги вступали в дію і під час заготівлі продуктів на зиму: «Як хто помре, то не закопуй бульбу в купець, вона загние» (Інф.23). Заборонялось виконувати консервування, квашення, соління «бо все порве і зіпсується» (Інф.5, 8, 11, 18). Існували повір'я, що не можна плювати на землю, лускати насіння на неї, бо тоді земля страждає і плаче [1, с.235]. Заборонялося бити землю палицею, залишати просто так встромлені городник або вила, бо «землі це болить» (Інф.24). Штунці вірять, що окремі дії у визначений (святковий – сакральний) час можуть сприяти позитивному результату на користь виконавця, наприклад, звичай швидкого повернення додому на Водохреще, Великдень, Трійцю, Спаса чи інше свято. Мотивація цього така: «Щоб швидко обсадитись» (Інф.9, 18), «Щоб швидко впоратися зі жнивими» (Інф. 1, 5, 38). Хоча найчастіше звичай пояснювали так: господар буде цього року першим у всьому, а, отже, йому у всьому щаститиме. Останнє трактування універсальне, і його записано від багатьох респондентів, опитаних мною у селі. Із свічками освяченими на Стрітіння (15 лютого) або Страсть (четвер перед Великоднем), коли приходять додому, то обносять тричі довкола хати і господарських споруд, таким чином ніби перепиняючи вхід у дім усьому поганому (Інф. 11, 22, 30). Деякі господарі обходили із освяченою паскою (Інф. 22, 24, 32).

За віруваннями наших предків, земля, як дерева й рослини, лягає на зимовий відпочинок, який має чіткі часові межі. Обробляти землю – орати чи копати – можна було лише до Введення (4 грудня). З цього часу й до Благовіщення (7 квітня) не годилося тривожити

її – «бо земля спочиває й на літо сили набирається» (Інф. 35, 38). Цієї традиції більшість старших людей дотримуються й досі. Виняток роблять хіба що до розсади помідорів і капусти, котрі висівають у парники. У Штуні починають посів лише 9 квітня після Благовісника (8 квітня відзначають Собор Архангела Гавріїла). Взагалі до Благовісника відносяться в Штуні досить трепетно. Протягом усього року, в той день тижня, коли було це свято, заборонялося «засаджувати», садити квоктуху чи навіть починати будувати хату, «бо Благовісник-злісник покарає всіх хто його не поважає» (Інф. 10, 13).

Однак після свята починали масово орати ниви, починали сіяти ранні ярі зернові. Перший вихід у поле також супроводжувався низкою обрядових дійств. Перед тим, як вирушати в поле, господар скроплював воза, плуга, борони та коней свяченою водою, а дружина, відчинивши навстіж ворота, благословляла напутніми словами: «Допоможи, Боже, рано почати і рано кончити – хай легко розпочнеться і ще легше кончиться!» (Інф. 12). Подібними приказуваннями-примовляннями завершували й першу оранку. Після цього починали сіяти яровину. Збираючи мішки із зерном, господар скроплював їх свяченою водою. Не забував він прихопити з собою і кілька колосочків од зажинкового снопа чи освячених на Маковія чи Спаса. Перед початком роботи господар молився до сходу сонця. В наш час частіше просто читають молитву «Отче наш». (Інф. 6, 33). Такі заклинання чи молитви мали вбезпечити майбутній врожай від різних катаклізмів, що нерідко приносили селянинові чимало лиха. Закінчивши сіяти, господар скородив ниву. Перед тим, як їхати додому, ще раз оглядав поле, скидав шапку й приказував: «Нивко, нивко, верни мені силу!» (Інф.6). Під час сівби селяни суворо дотримувалися народних прикмет. Остерігалися лихословити та лаятись – «щоб чорт не ходив слідом і не розсівав бур'янів» (Інф. 12, 26); не можна було губити кришок од їдла – «бо миші трубитимуть збіжжя» (Інф. 4, 27), позичати в цей день посівного зерна – «аби до нового врожаю не йти у позички» (Інф.7). Перелік днів, у які традиційний світогляд українців забороняв працювати у полі, є значним. Це – великі свята та присвятки, а також окремі несвяткові дні, які вважали «непридатними» через ірраціональні прикмети. Наприклад, у селі вірять вірили, що у Преполовинну середу (посередині Великого посту) не можна орати чи сіяти, пояснюючи це тим, що «збереш лише половину врожаю» (Інф. 20). У Штуні є традиція відзначати «Суху», «Громову» та «Градову» середі. Над цим звичаєм сміються в сусідніх селах, з цим активно бореться місцевий батюшка, проте переважна більшість штунців його дотримуються. «Суха», це перша середа після Великодня. В цей день категорично забороняється працювати на полі і, особливо, городитися. Вважається, що це принесе засуху. Коли довго не йшов дощ, то починали згадувати, хто в цей день робив огорожду, щось будував чи ремонтував. Тоді односельчани могли зруйнувати загородь, пошкодити будову, «щоб пішов дощ». Цієї участі не вберігся і сам батюшка, якому зруйнували загороджу (Інф. 35). «Громова» середа, що відзначається через 25 днів після Світлого Воскресіння Христового, середина між Великоднем і Трійцею. У цей день не можна працювати, бо це гріх – Бог може покарати, грім може вбити (Інф.19). Середа після Трійці - це «Градова». Заборона працювати в цей день, передусім у полі: «не мона ничо робити на городі – ні сіяти, ні садити, бо може град побити» (Інф.21). У Штуні залишається заборона працювати на землі на Немський Великдень та Немську Трійцю, тобто в четверги після Великодня та Трійці. Серед мотивацій дотримання табу нерідко виступають перестороги, пов'язані з небезпекою втрати майбутнього урожаю: «Казали, що не садити, бо не буде рости, тіко буде в землю йти» (Інф.21). «Ніколи землі не зачіпали. Кажуть, що то якби покойників. Кажуть, як робити землю, то не буде рости, чи не буде прийматся» (Інф. 27).

При садінні різних культур практикували ритуальну «магію росту і захисту» рослин. Ранню капусту садили в той час, коли паски були в печі (Інф.9), а пізню – на Ярину – капусницю (18 травня) (Інф. 28, 38). Обряд висаджування капусти теж був цікавим: жінки перший куц накривали дірявим горщиком, пов'язували білою полотниною, кінці якої прикладали камінням, промовляючи: «Щоб моя капуста була така велика, як горщик, біла, як полотно, а тверда, як камінь Або ж в кінці посадки на грядку з капустою приносили великого круглого каменя «щоб капуста росла велика і тверда» (Інф. 20). Що цікаво, що коли був колгосп, ланкові теж приносили на поля капусти велику каменюку, яка була там аж до збору

врожаю (Інф.5, 37). Страсну свічку використовували як оберіг від гусені (до сходу сонця на Трійцю з нею обходили грядки з капустою). (Інф. 25, 31).

Садити соняшник і кукурудзу до сходу чи після заходу сонця – «коли ворони і горобці ще сплять і не бачать» (Інф. 13, 17), а під час роботи не лузали насіння й не розмовляли – «щоби не почули птахи» (Інф. 2. 5). Кукурудзу та гарбузи садити в ті дні тижня, в назві яких не було букви «р»- понеділок, п'ятниця і субота, щоб не «вибрали» ворони (Інф. 16, 38). Щоб гарбузи вирости великі, потрібно сісти на останню посажену ямку, краще жінці із найбільшою попою (Інф. 15, 22). На повню сіяли гарбузи, щоб «повними були» (Інф. 3, 4).

«Засаджувати» чи «засівати» будь-яку культуру заборонялось жінці, в якій місячні, а садити гарбузи неможна тоді категорично «бо і не зав'яжуться» (Інф.1). Певні сільськогосподарські прикмети пов'язані з днем апостола Івана Богослова (21 травня), який найчастіше називають «Довгим Іваном». Згаданий святий в українців вважався покровителем городництва. Недаремно з цього приводу казали: «Хто не посіяв до Івана Богослова, той не вартий доброго слова». У нашій місцевості це говорять і нині, але восени, перед святом Покрови, коли йдеться про день кончини Іоана Богослова, тобто 9 жовтня. А в день його народження (21 травня) прийнято сіяти огірки, щоб росли довгими: «Довгого Івана — огірки тоді треба сіяти» (Інф.15,19), «На Івана сіють гурки, то будуть такі великі, як Іван (Інф.11). «Огірки сіють на молодик, щоб були молоді» (Інф. 2). Коли огірки довго не плодоносять, від пустоцвіту позбавляються так: зривають квіти і на світанку відносять на дорогу, по якій ходять корови (Інф. 22, 36, 38). Зазначені обрядодії є прикладом застосування контагіозної магії — якості застосовуваних предметів мали перейти на майбутній врожай висаджених овочів. Щоб картопля родила велика, намагалися садити її у певний час: «Як терен цвіте, то картоплю потрібно садити» (Інф. 16, 8), «Як первий раз жаба закрекче, то тоди бульбу садит» (Інф.27). До речі, перше кумкання жаби часто вважалось сигналом для початку саджання цибулі: «Цибулю садити – то вже, як жаби зарейкають, то добре садити цибулю» (Інф. 11). Ще і зараз досить широко розповсюдженим є повір'я, що в той день, коли господар вперше засівав ниву, нічого не можна було давати з хати, щоб тому, хто позичає «урожай не перейшов» (Інф. 13). Подекуди дотримуються заборони позичати яке-небудь зерно, доки його не посіяли, «бо не вродить на той рік з того, що дав» (Інф. 17). Якщо ж з певних причин комусь усе-таки мали позичити зерно, то це робили лише після засіву ним хоча б невеликого шматка власного поля. У крайньому разі, засівали декілька жмень цього зерна у себе на городі поблизу хати й аж тоді його могли позичити або продати. Проте навіть тоді частину цього зерна залишали вдома, «бо якщо віддати все, то можна з цим зерном віддати своє щастя» (Інф. 23).

Зацікавлення викликають словесні формули, з промовляння яких розпочиналося засівання ниви: «Господи Боже, поможи» (Інф. 18), «Боже, допоможи мені щасливо посіяти, і щасливо позбирати, і другого року дочекати» (Інф. 4), «Роди, Боже, на всякого долю» (Інф. 16). Подібні вислови, яким надавалося сакрального значення, українці промовляли перед початком інших важливих робіт, наприклад, приступаючи до будівництва хати [5, с. 107]. До речі, для посіву зерна використовували спеціальні «сівачки» – плетені з соломи чи зроблені з дерев'яних клепок коробки, в яких також на Великдень освячували паску та інші продукти. Сіяння зерна з освячених на Великдень в церкві «сівачок» у народній свідомості вочевидь мало сприяти його врожайності. В ритуалах, пов'язаних з початком польових робіт (зокрема першою оранкою та сівбою) особливого значення надавали їжі. Слід зауважити, що розпочинати сівбу згідно з загальнопоширеним в українців повір'ям, годилося натщесерце [6, с. 148]. Зате після завершення першої сівби споживання їжі навпаки було необхідним. Потрібно також констатувати у другій половині ХХ ст. більшість з описаних весняних аграрних звичаїв та обрядів були не актуальними. На цьому не раз наголошували респонденти інформації: «Садити, коли як прийдеться. Коли в колгоспі коні (чи трактор) дадуть [...]. Як колгосп був – всьо садити і всьо сіяли, як прийшлося» (Інф. 13). Проте як стали господарювати самостійно з кінця 1990-х рр., почали повертатися до народних обрядів та прикмет. Зараз їх дотримуються вибірково – коли є можливість, то стараються дотримуватись, а коли щось не вродить, то списують на недотримання традицій.

Селяни практикували різноманітні форми проведення плювіальних обрядів, серед яких поширеною є повсякденна плювіальна практика. До якої можна занести більшість простих у

своєму виконання обрядів, яких незмінно дотримуються селяни чи то з метою викликання дощу під час засухи, чи для захисту свого майна від бурі чи граду [2, с. 73]. Плювіальні обряди в Штуні можна розділити на дві групи: це обряди викликання дощу і захист від граду.

Щодо першої групи, то до неї ми можемо віднести ряд обрядових дійств, виконання яких мало б викликати дощ. Практикували в селі колективні походи – процесії, очолювані священиком для молебні, яка мала закликати дощ. Які процесії практикувались у селі Штунь аж до 2007 року, до зміни священика.

В індивідуальних обрядах викликання дощу використовували освячений на Маковія (14 серпня) або Спаса (19 серпня) мак -безліч макових зерен уподібнюється краплям дощу, тому під час тривалої посухи його сипали в криницю або в три криниці (Інф. 3), у дев'ять колодязів(Інф.6); набирали мак у рот, бігли до криниці і висипали його (Інф. 22); зав'язували мак у вузлик і на нитці спускали в колодязь, а коли починався дощ, витягали (Інф. 15). Це робила вдова, старі жінки або діти. Якщо воду посипали зернями з пучок – «то це на дрібний дощ», а коли кидали жменю – «на зливу». За думкою деяких дослідників, персоніфікацією маку можна вважати міфічного Макара або Макарку, до якого зверталися з проханням про дарування дощу: «Макарку, синку, вилазь з води, розлий сльози по святій землі». Майже всі наші респонденти вважають, що то крайня міра, бо через необережність можна викликати бурю. Ляшук Іван вказав, що цим можуть займатись не всі: «Якщо тривала посуха, сім удовиць зносили свій «видюк» до криниці, змішували його разом, засипали у воду і розмішували хлібною лопатою» (Інф. 6). За переказами, цей засіб був найперспективніший: через невеликий проміжок часу випадав добрий дощ.

Для штунців характерна велика варіативність звичаїв та обрядів, завданням яких було відвернення бурі та граду. Найхарактернішою їхньою рисою було використання предметів-посередників, яким притаманні такі риси, як освяченість (стрітенська свічка, свячена верба, великодній рушник, свячений ніж), гострота (сокира, граблі, той же ніж), пов'язаність з домом (хлібна лопата, кочерга, віник, сковорідка). В Штуні і навколишніх населених пунктах вдалося зафіксувати звичай винесення під час бурі на двір хлібної лопати та кочерги (коцюби), які клали навхрест (Інф. 15). На нашу думку, семантику схрещування визначає універсальна символіка хреста як одного зі символів християнської культури, згідно з яким хресне знамення, поряд з хрестом, є оберегом, який відганяє та знищує.

Найкращим оберегом врожаю вважалася Стрітенська свічка – Громниця. У Штуні вважали, що в цих обрядах особливо велику силу мала свіча, яка горіла під час дванадцяти Стрітень – із року в рік. Хто має таку свічу, в того у хаті пануватиме лад і в господарстві усе вестиметься. Ці свічки, які мали здатність відганяти злих духів, зберігали з особливою повагою в божниці, у прискринку в скрині або ж на верхній полиці мисника, вживаючи тільки з особливої нагоди. «Кули св/атиели свички, то слухали, як вуоние себе пувод/ат/: кули триеш чат/, то л/ітом будут/ триешчати груми і блескавки. Йак прийти дудому, то треба на бал/кові викоптити христа, щоб бириг симйу. Малим д/іт/ом треба присмалити вулос:е, щоб ни бойалис/я грому. Йак літом блискає, то треба ставити св/ічку на вукні, засв/ічувати, щоб блиескавка ни вдарила в хату. Грумнична св/ічка пувин:а удсвитити дванаціт/ стритин/ів, туді бирут/ другу, а ту кладут/ за убразки» (Інф. 10). Якщо ж віск громнички капне на руку – це до щастя й статків протягом цілого року (Інф. 4, 13). Громниці ставлять перед іконами або перед вікнами під час грози, щоб уберегти дім від бурі, граду, грому, блискавки та пожежі. 15 лютого, повернувшись зі Служби, слід одразу запалити в хаті свічку, щоби весняна повінь не пошкодила посіви і щоби мороз дерева не побив(Інф.3,8). «Улітку як іде гроза, то запалюєш ту свічечку – вона охороняє від громовиці, – розповідала нам Стець Ольга. – Її прикрашають гілочкою вічнозеленої туї, перев'язують червоною стрічкою і тримають біля образів. А як починає гриміти, то я її встромлюю у хлібчик і ставлю посеред стола під іконами. Буває, другі насипають стаканчик пшеницею, пшоном чи гречкою, у це зерно громничку втикають і ставлять на вікно, щоб обійшла гроза стороною» (Інф. 19). Брали її з собою "на щастя" на першу оранку й зажинки (Інф. 18, 23). Із запаленою громничкою обходили поля, щоб уберегти їх від шкідників і бур'яну (Інф. 20).

Практика засвічування стрітенських свічок була загальнопоширеною на теренах Вишнівської ТГ, натомість інші звичаї мають локальний характер. Викидання на подвір'я

гострих, ріжучих предметів вістрям до неба можна трактувати як спосіб залякування хмари. Такий звичай поширений у Мосирі: «Як вітер, град не нашкодить тій сокирі, так би не пошкодив урожайові на мому полі» (Інф. 17). Апотропеїчну функцію заліза виводять також з гостроти залізних виробів, їхньої міцності. У Штуні під час граду викидали сковорідку, краще розпечену (Інф. 16) Деякі господині, зокрема у Замлинні, відганяли хмару великодніми рушниками, примовляючи: «Іди на ліси, на гори...» (Інф. 11) або хрестили хмари ножем (Інф. 3). Цікаво, що жінки, які прийшли у Штунь у невістки продовжували застосовувати і обряди із рідних сіл і штунські залежно від okazji. Коли не було дощу до Юрія, то люди просили батюшку, щоб освятив ниви. Також читали молитви, щоб були дощі «у маю» (Інф. 7). Такі процесії в селі Штунь проходили до 2007 року.

Обрядові дієства літа припадають на пору збирання меду, фруктів, збіжжя. До них приурочені в народі обжинкові звичаї та обряди – своєрідний апофеоз річного календарного кола. Жнивварська обрядовість розпочиналася зажинками – обрядами, що супроводжували початок жнивної пори. У селах нашої ТГ до 40-х років ХХ ст. жнива розпочинали до Петра. А робили це так: «Рано в суботу господар одягав святкову сорочку, молився Богу в хаті перед образами зі всією сім'єю, а тоді виходили на ниву. Перехрестивши ниву, проговоривши «Отченаш», звертався до ниви і присутніх: «Господи Боже, допоможи в час добрий, в пору гожу і при здоров'ї пожати та й на той рік діждати». Тоді серпом стинав дві жмені. Зжаті стебла клав навхрест, і так вони лежали до кінця жнив. Більше в той день не жали, а верталися додому» (Інф. 18). Інший інформатор твердить: «Розпочинали зажинки в чоловічі дні, які збігалися з повним місяцем, окрім понеділка. Мати, нажавши сніп, ставила його окремо. Тоді розпочинали жати всі члени сім'ї, хто виходив у поле. Жінки і дівчата жали, чоловіки в'язали і складали у полукипки (30 снопів) чи в копи (60 снопів). Обідали у полі, а ввечері приносили перший сніп (зажинок) додому і ставили у клуні. Цей сніп на Різдво ставили на покуті на сіно, де стояв горщик з кутею, а малим дітям казали, що там народився Ісус Христос, як говорив батько» (Інф. 22). Особливо слід відзначити бережливість і повагу до хліба: «Перевесла крутили зі свіжовижатих стебел, дві жменьки високого, але ріденького колосся скручували в зашморг, щоб колосся не м'ялося» (Інф. 3). Досить бережно відносились і до знарядь праці хлібороба – серпа, юрка, ціпа та інших, їх замоляли на легку роботу. Чимало із цих знарядь зберігається в Історичному музею Штунського ліцею.

Дожинаючи ниву, жінці залишали трохи недожатих стебел із колосками на «бороду». Те недожате колосся зв'язували червоною стрічкою і прикрашали ягодами калини або горобини. Як стверджують інформатори, ніколи не прикрашали польовими квітами, так як вони – своєрідне зілля, а ним хліба не прикрашали. (Інф. 15). «Бороду лишали до кінця жнив, попередньо виполовши стерню і траву біля неї, серпами розпушували землю і сіяли зерна поміж стеблами. Жінки біля «бороди» ворожили про майбутній врожай, кидаючи позад себе серпа. Якщо серп, падаючи, вдариться гострим кінцем об землю, то в наступному році буде врожай, а як вдариться держаком – то це погана прикмета (Інф. 19). Суть «бороди» пояснюється тим, що це останній притулок польового Духа. На межі клопоть незжатих колосків господар або найстарша жниця надламували, щоб колосся схиялося долі, як подяка щедрій ниві. У народі звичай «бороди» тлумачили так: «Щоб родило гарно на другий рік» (Інф. 3); «Щоб родило» (Інф. 12); «Це знак того, що кончив жнива» (Інф. 7); «Бо так колись робили» (Інф. 18); «Щоб миші залишались в полі, а не були на господарстві» (Інф. 17). На нашу думку, найбільш ймовірно, що бороду лишали для покійників, що були у родині. Виготовлення обжинкової «бороди» супроводжувалося спеціальними піснями. У Штуні та Вишневі співали: «Сидить сокіл на копі, / Дивується бороді: / – Ой диво мені, вашій бороді. / – Ой соколоньку наш, / Обжиночки у нас. / Ой чия ж то борода / Сріблом, золотом обвита? / То (ім'я господаря) борода / Сріблом, золотом обвита. / І обжата й обвита» (Інф. 1, 16). Її лишали до тих пір, поки господарі не обсіються озиминою. Бороди робили на домашніх полях у селах Вишнівської ТГ до кінця 1990-х рр. Саме тоді появились невеликі приватні комбайни і потреба збирати зернові вручну пропала. Разом і зник обряд «бороди». Хоча ще мій науковий керівник жала серпом, зв'язувала за допомогою спеціального кілочка-юрка снопи, складала у полукипки спеціальним способом, в'язала під керівництвом бабусі бороду.

Важливим для господарювання було дотримання пересторог, пов'язаних зі святами Іллі (2 серпня) і Пантелеймона-Паликопа (9 серпня). Це були громові свята. Як зазначали наші респонденти впевнені: якщо ці громові свята зневажити, то «найголовніший громовик» Ілля «наробе гнилля – залле дощем, а Паликопа попалить блискавкою копи», люди цього дня й сьогодні не роблять нічого ані в полі, ні дома, «щоб не було пожарю», «щоб грім та блискавка нікого (нічого) не вбив». У тих господарів, хто на Іллю таки йшов до праці, колись відбирали коси, серпи, граблі. А хто возом їхав у поле – рубали колеса.

Важливим святом був день Преображення Господнього. Його називали Спасом (19 серпня). У цей день святити яблука, груші, мед, які заборонялось їсти, поки вони не будуть освячені. Особливо забороняли їсти яблука до Спаса жінкам в яких померли діти, казали: «Коли Бог на Преображеніє роздає яблука у раю, то тим дітям не дістається, бо їх мати уже з'їла» (Інф. 9). Виходячи з церкви, люди обмінювалися посвяченими осінніми дарами.

11 вересня – Усікнення Голови святого Пророка Предтечі й Хрестителя Господнього Івана. У народі це свято відоме, насамперед, як Головосік (Всічення, Усікновення). Хоч за релігійними канонами цьому святу не надають особливої уваги, в народі воно має магічну силу. Скажімо, літні люди й дотепер намагаються в цей день не вживати скоромини, а дехто взагалі не їсть. У давнину це був єдиний день, коли остерігалися варити борщ. Ця заборона пов'язана з тим, що дана страва готується з капусти й буряків, а на Усікновення не годилося вживати будь-який овоч круглої або овальної форми, що нагадує людську голову. Ніхто не повинен був нічого різати ножем у городі, ані виходити з чимось гострим у город. Не можна було зачіпати ані цибулі, ані часнику, ні капусти, ні буряків і навіть маку. У селі Штунь заборонялось навіть доторкатися до овочів і фруктів, оскільки “вискочать прищі” на руках (Інф. 11). Старші люди остерігаються брати в руки все гостре – ножа, пилку, косу, заступа чи сапу. Хліб, скажімо, лише розламують, а дехто взагалі не зважається виходити на город, щоб не накликати лиха. «Якщо зрізати головку капусти в цей день, – сказала одна старенька бабуса, – то може потекти кров...» (Інф. 1). В етнографічній літературі чимало легенд-свідчень, у яких стверджується, що ті, хто порушив обітницю, начебто понесли Господню кару. П. Чубинський зафіксував легенду про чоловіка, який у цей день зважився різати вівцю і сам себе скалічив на смерть, а Є. Онацький подав переказ, що жінка, зрізаючи капусту, побачила голову своєї дитини... [7, с. 73]. Що цікаво, подібні остороги ми зафіксували майже в кожному селі Вишнівської ТГ. На «Чуда» – день чуда архангела Михаїла (19 вересня) святкувань не влаштовували, але намагались усе-таки уникати важких робіт чи в полі, чи вдома. Не можна було орати, сіяти, обмолочувати снопи, складати сіно, вирубувати капусту і т. ін., бо з цього буде “чудо”. Збереглося чимало переказів про цей день. Робили з динь страховиська-чуда, які ставили на дорозі, пхали у вікна і лякали старих (Інф.4).

У день Воздвиження Чесного Хреста (27 вересня) повсюдно дотримувалися посту. Згідно з народними повір'ями, у цей день земля «здвигается» до зими. Коли задзвонять церковні дзвони, в певних місцях земля «роздвигается», і плазуни (гадюки, змії, ящірки) в ті отвори ховаються на зиму – до Благовіщення. Тому цього дня категорично заборонялося йти до лісу чи в поле. А коли конче вже треба, то на межі лісу, закривши очі, перехреститися, постукати по колінах навхрест, прочитати Отчешаш, або спеціальний псалм. Як свідчать наведені етнографічні реалії, проведення весняних польових робіт в минулому було надзвичайно важливою подією у господарському житті волинських селян, адже заклало основи майбутнього врожаю. Процеси оранки, сівби зернових та садіння городини не обходилися без різноманітних прикмет, повір'їв, заборон, обрядів та магічних дій, які становлять цілісну обрядово-звичаєву підсистему, до того ж нерозривно пов'язану з народним календарем. Особливим семантичним навантаженням виділявся перший день сівби, до якого приурочувалось чи не найбільше ритуалів. Хоча більшість весняних аграрних звичаїв та обрядів волинян у своїй основі є загальноукраїнськими, все ж позначені помітною варіативністю та локальною на регіональному рівні. Ріст рослин залежав від погодних умов. Щоб забезпечити сприятливі умови для їхнього росту виконували різноманітні дії магічного характеру. Наприклад, щоб захиститися від граду та бурі вдавалися до профілактичних дій, найпоширенішими з яких було уникання будь-якої роботи у певні річні свята. Поширення набули звичаї та обряди оказіонального характеру, які з одного боку мали забезпечити дощ

під час тривалої посухи (звичаї закликання дощу), а з іншого – відвернути бурю чи град (винесення хлібної лопати та кочерги, сокири, свічення стрітенської свічки та ін.).

Джерела та література:

1. Антологія українського міфу: Тотемічні міфи. У 3 т. Т. 2 / Зібрав та упоряд. В. Войтович. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. 608 с: іл.
2. Войтович В. Українська міфологія. Вид. 2-ге, стереотип. К.: Либідь, 2005. 664 с.
3. Галайчук В. Осика у віруваннях та обрядовості. *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів, 2007. С. 409–410.
4. Етнографія України: навч. посібн. / За ред. проф. С. А. Макарчука. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Львів: Світ, 2004. 520 с.
5. Заблук Н. Мак у віруваннях, обрядах і звичаях українців. *Рідна школа*. 1999. № 6. С. 33–46.
6. Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся від свята до свята. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 200 с.
7. Конопка В. Аграрні мотиви в календарній обрядовості українців східної частини Волині (за матеріалами експедиції 2007 р.). *Народознавчі зошити*. Львів : Інститут народознавства НАНУ, 2007. № 5–7. С. 540–544.

Інформатори:

1. Біднюк Марина Кузьмівна, 1925–2022 рр., с. Вишнів
2. Бурда Надія Василівна, 1940 р. н., с. Чмикос
3. Гарбар Наталія Іванівна 1959 р. н., с. Штунь
4. Гарбар Петро Миколайович 1943 р. н., с. Замлиння
5. Зінчук Анатолій Романович, 1941 р. н., Штунь
6. Зінчук Галина Андріївна, 1944 р. н, с.Штунь
7. Зінчук Ганна Михайлівна, 1940 р. н., с. Штунь
8. Коцура Анатолій Васильович, 1942 р. н, с.Штунь
9. Коцура Надія Іванівна, 1956 р. н, с.Штунь
10. Красновська Ольга Андріївна, 1932 р. н., с. Штунь.
11. Куса Віра Євстахівна, 1940 р. н., с. Штунь
12. Ляшук Іван Дементійович, 1936 р. н., с. Штунь.
13. Маслянка Галина Миколаївна, 1942 р. н. с. Штунь
14. Михалюк Лідія Яківна, 1934 р. н., с.Бережці
15. Міщук Дарія Денисівна, 1938 р. н., с.Вижгів.
16. Міщук Марія Михайлівна 1937 р. н., с. Штунь.
17. Муравець Валентина Антонівна 1953 р. н., с. Замлиння
18. Муравець Володимир Федорович 1945 р. н., с. Замлиння
19. Муравець Надія Петрівна, 1932 р. н., с. Штунь.
20. Ольховська Надія Іванівна, 1940 р. н., с.Вижгів.
21. Омельчук Варвара Миколаївна, 1936 р. н., с. Штунь.
22. Оліщук Надія Миколаївна, 1944 р. н., с. Штунь
23. Оліщук Микола Іванович, 1940 р. н., с. Штунь
24. Оніщук Любов Степанівна, 1948 р. н., с.Штунь
25. Повшук Марія Оксентіївна, 1939 р. н., с. Мосир
26. Полезнюк Валентинина Лукашівна 1944 р. н., с. Штунь
27. Сичук Ганна Іванівна 1943 р. н., с. Штунь
28. Стець Ольга Михайлівна, 1939 р. н., с. Штунь
29. Щербанівська Марія Іванівна, 1936 р. н., с.Радехів.
30. Широчук Ніні Володимирівна, 1950 р.н., с. Штунь
31. Широчук Ольга Василівна, 1943 р.н., с. Штунь
32. Шум Галина Іванівна, 1953 р. н., с. Штунь
33. Ющук Валентина Григорівна, 1944 р. н., с.Штунь.
34. Ющук Михайло Іванович, 1943 р. н., с. Штунь
35. Якимлюк Іван Панасович 1946 р. н., с. Штунь

36. Якимлюк Надія Іллінівна 1949 р. н., с. Штунь

37. Ярмолюк Микола Лукич 1946 р. н., с. Штунь

38. Ярмолюк Надія Захарівна, 1954 р. н., с.Штунь

УДК 398.34 (477.82)

Оніщук Катерина (с. Штунь)

МАГІЧНІ РИТУАЛИ І ОБРЯДОДІЇ У ТРАДИЦІЙНОМУ ТВАРИНИЦТВІ ЖИТЕЛІВ ВИШНІВСЬКОЇ ТГ КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Традиції господарювання українців формувалися упродовж тривалого періоду та мають свої регіональні особливості, спричинені природно-кліматичними, етнокультурними, соціально-економічними та іншими чинниками, які визначали весь уклад життя народу, його матеріальну й духовну культуру, ментальність. Пов'язані з ними обрядово-ритуальна традиційна культура і вірування збереглися до сьогодні, однак їх застосування не афішується на широкий загаль. До тварин відносилися як до членів сім'ї, оберігали, доглядали, їх втрату оплакували і разом з тим споживали як їжу. Це знайшло відображення в побуті, звичаях, обрядах, фольклорі та магічних ритуалах, пов'язаних із тваринництвом. Наше дослідження базується на персональних інтерв'ю жителів села Штунь і навколишніх населених пунктів, які дають уявлення господарську магію у світогляді та господарстві місцевого населення. Інформаторами стали 38 респондентів, які погодилися розповісти про магічні обряди у своїх приватних господарствах. Переважно, це були люди середнього чи старшого віку. Назагал, мої інформатори були дуже обережними в своїх висловлюваннях. Ніхто з них не визнавав себе успішним господарем, навпаки, всі вони наводили численні приклади невдач. Відчувалося, що вони бояться похвалитися перед чужою людиною, бо вірять у пристріт. Респонденти у своїх уявленнях поєднують християнські символи з дохристиянськими.

Господарі завжди бажають добра своїй худобі та вживають магічних засобів задля її здоров'я та добробуту: на Великдень тваринам дають свячену паску, на Святвечір – кутю та пироги, а на Водохреща – скропляють свяченою водою. Магічним було і зерно від посівальників на Василя, ним годували не лише птицю, а й давали корові, кобилі та свині, «щоб добре розмножувались» (Інф. 36). Навіть перших посівальників потрібно обов'язково попросити присісти, щоб «квочки сідали» [6, с. 236] (Інф. 29, 14, 16). Селяни бажають немов би людського добробуту своїм тваринам на Старий Новий рік. На Введення вранці до хати заводили корову, бичка, телицю чи поросю, давали їм хліба і води, щоб вони упродовж року не хворіли і множилися. Отже, бажати добра тваринам означає хотіти добра їхнім господарям, і навпаки – побажання лиха людям може негативно позначитися на їхній худобі.

Репродуктивна магія посідає центральне місце серед всієї кількості магічних дій у тваринництві. Це ритуали, повір'я, табу, прикмети та замовляння, пов'язані з розведенням тварин і спрямовані на посилення плодючості, а також на злучання, вагітність, пологи та післяпологовий період, а також прикмети, за якими можна визначити стать тварини та час її народження.

Найкращий момент для злучання великих тварин, як-от корів, пильнують не лише господарі, але й ширший загаль, якщо корова в череді. У селі, зазвичай, є декілька господарів биків, до двору яких господар корови має привести свою тварину. Аби злучання було вдалим, у Штуні вірять, що корову вулицею треба вести мовчки. Мовчання допомагає приховати істинний мотив прогулянки від тих, хто міг би зурочити, бо «всякі є люди і всякі є очі» (Інф. 22, 28). Навіть якщо господар корови зустріне на вулиці родичів, він не вітатиметься. Люди з розумінням відносяться до такої «непоштового поводження», бо самі так час від часу чинять (Інф. 2, 18). Перед тим, як вийти з коровою з двору, часто приказують «Боже, допомагай!». Взагалі, цим висловом в селі прийнято починати будь-яку велику чи важливу справу. Господиня хрестилась і хрестила свою корову, читала «Отче наш». У селі Штунь стверджують, щоб корова чи кобила «погуляла» потрібно господареві або тому хто водив корову після того як зняв із рiг шнурка, пов'язати його як пояса» (Інф. 26). Якщо корова чи кобила не може «побігати», то їй має погодувати із подолу вагітна жінка» (Інф. 27).

Всі інформатори погоджувалися, що знати стать ненародженої тварини неможливо, але наводили приклади поведінки тварин, з якої можна це визначити. Куса Віра стверджувала, що під час вагітності корова лежить у стайні на лівому боці – до телички, а на правому – до бичка» (Інф. 12). Муравець Надія додала, що корова зазвичай зализує до хвоста, якщо носить теличку, і до передніх ніг – якщо бичка» (Інф. 19). Вплинути на стать ненароджених тварин можна, як кажуть селяни, лише у випадку з курчатами: щоби вилуплювалися курочки, треба підкладати яйця під квочку в «жіночі» дні, наприклад, у середу чи п'ятницю. Якщо ж це робити в «чоловічі» дні (вівторок чи четвер), тоді вилупляться півники. Щодо суботи та неділі, інформанти зауважили, що на вихідних, які символізують завершеність, статичність, взагалі будь-яку справу, тим більше пов'язану з приплодом, починати небажано. Фіксуються також прикмети, щодо часу народження. Якщо худобина найчастіше лягає головою на захід чи північ, то буде народжувати уночі, а якщо на схід або південь – вдень (Інф. 11, 13, 24). Поширена прикмета, що коли був останній удій, то в ту ж пору доби з'явиться потомство (Інф. 6, 8, 26, 32). Господарі самі допомагають тваринам під час пологів, ветеринара кличуть лише у випадку ускладнень. Коли отелюється корова, селяни проказують молитву. Муравець Надія стверджує, щоб полегшити пологи, потрібно повідкривати всі двері у хліві та в хаті» (Інф. 22). А Хомич Марія – розв'язати всі вузлики на одязі господарки, або вона має розпустити волосся (Інф. 40).

На додаток до поширеної заборони позичати будь-що з двору після сутінків, інформатори підкреслювали, що впродовж того дня, коли в господарстві з'явиться приплід, не можна нічого позичати. Тривалість табу коливалася від одного дня (так твердила більшість інформантів) до трьох і навіть дев'яти днів. Уважається, що порушення цього табу призведе до якоїсь втрати. Інформатори перелічували численні приклади на підтвердження дієвості цього правила. Саме по собі це табу є загальновідомим у селах, проте якщо людина знає про приплід у господарстві, та все одно приходиться позичати, її поведінка вважається симптоматичною: «Як дуже просить – то він недоброзичливець! Він навмисно хоче корову зурочити!» (Інф. 3). Післяпологова магія йде поруч із профілактичною. Вона передбачає захист свійських тварин від пристріту, який є особливо небезпечним для слабких, маленьких та гарненьких новонароджених створінь. Господар має обсипати худобу із приплодом освяченим маком по колу за сонцем або скроплювати свяченою водою. Господар міг класти плаценту до відра та тричі обходити із ним спершу довкола корови, а потім – навколо хліва (Інф. 10).

Яйця, як і молоко – чи не найважливіші продукти харчування в селі, тому чимало магічних дій спрямовано на те, щоби їх прибувало. Аби забезпечити щонайбільшу кількість вилуплених курчат, яйця підкладають під квочку ввечері, коли табун повертається додому, щоби «було стільки курчат, як корів у череді» (Інф. 34). Певний символізм ритуалу помітний у тому, що господиня підкладає яйця під квочку, беручи їх із чоловічої хутряної шапки (Інф. 30). Існує повір'я, що курчата не вилупляться зовсім, якщо перенести яйця через біжучу воду. Також для успішності результату кількість яєць обов'язково має бути непарна. Часто з 17–21 яєць вилупляться лише 10–15 курчат. Аби запобігти цьому, по селах Західної України усе ще часто виконують спеціальний ритуал: під час Святвечора хтось з родини сідає під стіл та імітує квоктання квочки (Інф. 36). А ще у Штуні говорили: «не стукай, як сидить квочка на яйцях, бо не вилупиться нічого» (Інф. 23).

Хворих тварин лікують як домашніми ліками, так і магічними ритуалами самостійно. Лише коли ці способи не допомагають, господарі кличуть ветеринара. Щоб корови не хворіли, по кутках хліва розсипали горох, з яким жінка відстояла церковну службу (Інф. 19). Заборонялося палицею проводити хреста на землі, а також заступом і сапою, або «тяпкою дзьобать» (бити, рубати) землю: якщо ступить на таке місце рогата худоба, то буде кульгати [3, с. 324]. Як корова б'є ногами при доїнні, то треба з чотирьох ніжок стола зішкребти дерево, цей зішкреб запхати в хліб і дати корові з'їсти, то тоді перестане бити (Інф. 25). Щоб не біла корова, можна також підкову тримати на порозі декілька днів, а потім цю підкову під піч положити (Інф. 14). Як б'є корова, то їй треба мотузком із покійника пов'язати ноги – і тоді припинить бити (Інф. 28). Коли йти доїти корову, то треба завжди брати шматок хліба (ламати

руками, не ножем) і дати корові з'їсти (Інф. 22, 28). Співати в хліві не можна – не буде удою (Інф.4). Чужих у хлів не пускають – корови перестануть доїтися (Інф. 8, 22).

Корова є часто найдорожчою власністю родини, а молоко - найуживанішим і найприбутковішим продуктом. І хоча мої інформатори весь час повторювали, що молоко в корови «на язиці», тобто що його кількість і якість залежать від годування, вони, тим не менш, намагалися активно впливати як на кількість, так і на якість молока. Ритуалів для магічного збільшення надоїв було обмаль: згадували про спеціальні молитви для цього, яких, однак, більшість інформаторів не знали, та були переконані, що деякі господині читають їх кожного разу, коли доять. Щоб молока було більше, на Трійцю поять корову «непочатою» водою, перелитою три рази через сито, читають молитви і б'ють «майом» навчала нас Муравець Валентина.

Вважається, що молока може поменшати через навмисне зурочення або ж через випадкову заздрість. Аби не допустити ні того, ні іншого кладуть дрібку солі до кожного посуду, в якому продають молоко. Ця дрібка солі допомагає нейтралізувати злі бажання та запобігає пристріту (Інф. 12). З іншого боку, солять молоко, яке продають після заходу сонця (а саме цей час доби вважають пов'язаним зі злими силами), щоби не «віддати» добробуту з подвір'я взагалі та молока зокрема. Селяни намагаються не розливати молока, коли його переливають, і пильнують, щоб кипляче молоко не збігло. Якщо молоко таки збігло на плиту, треба якомога швидше притрусити плями сіллю. Селянський етикет вимагає від того, хто повертає господареві посудину з-під молока, покласти до неї шкоринку хліба та дрібку солі. Власник корови тоді має згодувати хліб і сіль корові (Інф. 6). Інший спосіб уберегти свою корову – обережно поводитися з молочними продуктами. Вірять, що не можна показувати чужим людям всього надою молока, або відверто говорити про те, скільки літрів молока корова дає. До того ж, члени родини не повинні ані пити молока з посудини, в яку доять, ані набирати сметану, вершки чи м'який сир гострими предметами, як-от ніж чи виделка, ані помішувати ними молоко. За принципом подібності, в такому випадку вони ризикують «відрізати» молоко своєї корови, тобто спровокувати його зникнення [8, с. 16].

Щоб корова не загубилася і завжди поверталася додому, навесні проводять спеціальний обряд. На поріг кладуть пояса (штани, сорочку господаря чи господині), щоб тварина через нього переступила, і кажуть: «Як пояс на мені тримається, так і (кличка тварини) в будинку тримається» (Інф. 5). Щоб корова завжди поверталася додому, проводили і такий обряд. На поріг клали палицю з цвяхом, щоб тварина через неї переступила. Згодом цією палицею завжди виганяли корівку на пасовище (Інф. 26). Після того, як відженуть вперше корову на пасовисько, не викидають різку, якою її підганяли, а сховають її під стріху хліва (Інф. 28). Якщо корова пропала, потрібно потертися спиною об паркан, і вона повернеться додому (Інф. 17), або покричати у димар тричі ім'я тварини із закликком повернутись додому (Інф. 21). Інформатори запевняли, що найчастішою причиною захворювання тварин, зазвичай корови, є врочення. Ця частина інтерв'ю була, зазвичай, найдовшою та найемоційнішою та містила численні приклади з власного практики чи досвіду інших. Нам пропонували десятки методів діагностики та лікування пристріту. Селяни дуже бояться врочення та людей, здатних наврочити. Вірять також у те, що будь-яка людина може зурочити іншу людину чи тварину, якщо відкрито висловить захоплення, в основі якого прихована заздрість: «Так, навіть Ви можете зурочити мою корову, якщо подивитесь на неї і скажете «Ух ти!». А треба спочатку три рази сплюнути і сказати «Нівроку». Після цього можна казати «Ух ти!», але то вже на мою корову не вплине» [7, с. 17]. У селах остерігалися окремих людей. Якщо позичиш декому з них курячих яєць, то у самого квочки не виведуть курчат. Даси молока – корова доїтиметься кров'ю. Або ж не стане молока зовсім. Силу таких людей уважають безмежною; деякі інформанти переконували мене, що вони здатні призвести до будь-чого, навіть до пощесті (Інф. 31). Люди з «поганими очима», як мені говорили, завжди поруч і готові шкодити: «А тільки виженеш на пашу – молока нема, бо дивляться і на все!» (Інф. 33); «Від глазливих людей все треба ховатися і краще з ними не спорити» (Інф.3, 16).

Селяни розрізняють чаклунів та людей, які просто мають «погані» очі. Відьми умисне шкодять, вони здатні «відбирати» в корів молоко. А люди з врочливими очима шкодять ненавмисно, вони мають нещастя подивитися на тварину не тоді і не так, як треба.

Інформатори часто послуговувалися фразою «погані очі». Отже, до людей з паскудними очима, які зурочують ненароком, ставляться без ненависті чи страху. Якщо зурочили випадково, і селяни здогадуються, хто тому причина, вони можуть просити таку людину прийти та сплюнути тричі на корову, аби звільнити тварину від наслідків випадкових заздощів (Інф.19). «Ти зазвичай здогадуєшся, хто міг зурочити корову» (Інф. 17); «різні є люди і різні є очі... деякі можуть зурочити. Може, людина й не знає (що має погані очі), але вона подивиться на тварину і тварина захворіє, а може й померти» (Інф. 2). Селяни вірять, що злі сили можуть насилати вужів та жаб шкодити коровам і відбирати молоко. Велика жаба біля хліва є ознакою відьомства, насланого на корову. Відьомство щодо тварин і їхнього молока сприймають у селах дуже серйозно. Селяни вважають, що відьми та чаклуни – звичайні люди, які «не бояться гріха» (Інф. 28). Вони забирають у корови молоко або доять їх вночі та роблять інші неподобства, щоб нашкодити господарям. Інформатори перераховували різноманітні засоби ідентифікації відьми, яка нашкодила худобі, часто вони передбачали капання молока хворої корови на розпечене залізо. Вірять, що відьмі, за законом подібності, пектиме в грудях і вона прийде до двору тих, кого скривдила, позичити дрібницю. Завданням власника є відмовити і нічого не дозволити їй забрати з двору (Інф. 13).

Видоївши чужу корову, відьма «відбирає» її молоко, а потім «доїть» його вдома з табуретки, мотузки або волоків із постолів, які їй магічним чином замінюють коров'яче вим'я. У корови ж стрімко падають надої. Щоб цього не сталося, підкурювали в хліві освяченим на Трійцю зіллям, у стіни затикали свячену вербу, а також кропиву – «щоб відьма пальці попекла» (Інф. 7). Всі інформанти знали прикмети поведінки тварин, за якими можна визначити, що її зурочили, і ці симптоми подібні до людських. Зурочена корова стає в'ялою, позіхає, не їсть, виглядає хворою, не стоїть спокійно, коли її доять чи поводитися агресивно щодо господаря, збавляє на молоці, або в молоці може бути кров. Є чимало засобів, щоб вилікувати зурочену тварину, і щоб запобігти зуроченню. Найпоширеніший – окропити корову свяченою водою та прочитати молитви: «Треба молитися від пристріту. Є багацько молитов від цього» (Інф. 23); «Почитай молитви над непочатою водою: «Отче наш», «Богородиця Дева», «Жива допомога» та «Верую». Тоді помочи свою корову тією водою, від голови до хвоста, підмий вим'я та дай їй попити» (Інф. 8). Також дуже поширеною є практика кликати на допомогу бабку чи знахаря, силу яких визнають за результатами. Іноді селяни вживають «секретні» знадобки без допомоги бабки. У західних областях поширений метод «скидання вогню» чи «гасіння вогню». Він одночасно виконує дві функції – діагностичну та лікувальну. Господар хворої тварини бере непочату воду з колодязя, жаринки, або сірники. Промовляючи спеціальну формулу: «Ні дев'ять, ні вісім, ні сім... ні два, ні один» він кидає підпалені сірники в воду: якщо вони тонуть, це означає, що корову справді зурочили. Деталі цієї церемонії грають важливу роль, особливо непочата вода, яку треба набрати рано-вранці з колодязя, поки ніхто інший не набирав води. Якщо воду набирають з річки, тоді зачерпувати її треба проти течії (Інф. 1). Коли ж корову виводять до череди в звичайні дні, на додачу до свяченої води та молитов використовують досить незвичні ритуали, наприклад, збризкують корову сечею власника (Інф. 10); вішають маленький мішечок з кадилом на риг корови як оберіг від пристріту (Інф. 23); запаюють ладан у риг (Інф. 14) та виливають воду з-під помитої дійниці до туалету (Інф. 29). Практикують також створення «стаціонарних» оберегів: закопують свячену вербу на порозі стайні, на Водохреща малюють хреста на зовнішній і внутрішній стінах стайні, а на Трійцю встромлюють осикові гілки «май» та тернові голки всередині стайні та на воротах (Інф.16, 21). В останньому випадку вірять, що відьма не заїде, бо терен, за законом подібності, «колотиме їй очі» (Інф. 28). Протягом нашого дослідження ми записали чимало різних способів для захисту тварин і зняття з них вроків.

Масово вірять наші земляки у захисну дію червоної стрічки або нитки. Більшість худоби, особливо у перші тижні після вигону на пашу, носить цей оберіг на шії, хвості чи розіА в коней червоні банти є на обротьці майже в кожногоУ Штуні для цього використовують куплені у церкві «ленти, які висіли на образі Богородиці» (Інф. 23). Використовуються різноманітні обряди із освяченою сіллю. Серед них найбільш відомий – обсіпання господарства та худоби. До такої дії вдавалися найчастіше з метою нейтралізації негативного впливу «злого ока», відьом, лихих людей тощо. Для прикладу: «Щоб відьма не прилізла,

обсипали» (Інф. 5); «щоб чорти і нечестивці не заводилися» (Інф. 24); «щоб то злі якеєсь не приходили, якеєсь чари ніхто не робив» (Інф. 12). Деколи на хвіст чи ріг худобі прив'язують мішечок із сіллю та «печиною» (шматочок від печі, глиняної обмазки, цеглинки). Надія Муравець нас повчала: «Щоб худобину ніхто не зурочив, треба, виганяючи на пашу, промовляти такі слова: «Сіль тобі та печина, сім болечок між очима, хто на мою корову поганим словом глене – в того язик колодою стане» (Інф. 22).

Згідно з народними переказами, найбільшу силу має «мак-відюк», який вважався оберегом від нечистої сили – чортів, відьом, упирів. У багатьох родинах ще й сьогодні напередодні свят (Різдва, Нового року, Трійці та ін.), обсівали маком подвір'я, хату та господарські будівлі (Інф. 13, 22, 30). Маковіський мак використовували також у превентивній магії під час свята Юрія, коли виганяли худобину на пашу. Мак розсипали під вікнами та порогом хліва, промовляючи слова: «Посипаю цей мак для відьми, яка у худоби забирає молоко, най вона визбирає усі маковинки і їй заспівають кугути та застане ранок під клунею» [5, с. 33]. Мак захищав також людей і худобу від змії: напередодні річних свят обсіювали, обкурювали маком хату, клали його на вікно, щоб змії не заповзали в будинок; обсипали маком корову, щоб її не вкусила змія. У Штуні маком обсипали «всяку новопримножену тварину», приказуючи: «Щоб було в господарстві стільки тварин, як у маківці зернин» (Інф. 16). Магічну силу приписували вербі. З освяченою вербою після повернення з церкви обходили хліви та били тварин, «щоб худібка була здорова, плідна, щоб корови давали багато молока» (Інф. 3). Як вперше навесні виганяли худобу на пасовисько, то неодмінно свяченою вербою, «щоб чортівня не чіплялася до тварин» (Інф. 3)

Особливу магічну силу мав і вінок, який пастух одягав на роги корові у свято святих Петра і Павла (у Штуні і Замлинні) або на Зелені свята в інших селах Любомльщини. Жителька Штуня О. Стець розповідає: «Коли я малою була, то ми не відали ліпшого дня, як свято святих Петра і Павла. Виженемо собі з братами-сестрами худобу на вигон, заженемо її десь на хорошу пашу, а самі сядемо і віночки плетемо, пишні такі, широкі, ні квітів, ні молодого гіляча не шкодуємо. А коли вже додому час збиратися, поприв'язуємо вінки коровам на роги й женемо. Й корови такі гонорові йдуть, головами направо-наліво махають. А сусідки на штахети голови понастромляють – худобу виглядають – та й хвалять нас голосно, ще й придивляються, якій корові вінок краще іде. За кожен вінок окремо давали «займанець» або навіть і гроші» (Інф. 35). Вінок зберігався у хліві як оберіг від хижих тварин та відьом. Цей звичай зберігається лиш частково, проте нам вдалось зафіксувати цей обряд у кількох селах протягом останніх трьох років.

Щоб худоба та птиця «велися», на хлів вішають різні магічні предмети. Майже всі наші інформатори називали підкову із піднятими у верх кінцями. Поширене на Любомльщині повір'я, що злий дух буде ходити кругами, але прийшовши до того місця, де підкова розірвана, він змушений повертатись назад (Інф. 7, 12, 15). Часто називали і «курячого бога» – каменя із діркою, якого вішали на курник. Магічні властивості приписували стоптаному черевикові із дірою у підшві (Інф. 27) або старому вінику (Інф. 34). Для відгону чортів мітлу ставили перед дверима дому або хліва (часто ручкою вниз), обходили дім, розмахуючи віником і вимовляючи спеціальні примовляння (Інф. 1); кидали мітлу услід людині зі злим оком (Інф. 20); били віником спійману відьму (Інф. 3); били віником об поріг хати, проганяючи шкідливого прибудного домовика (Інф. 18).

Існує ряд повір'їв та магічних ритуалів, щоб захистити домашню птицю. Якщо в господі півня не мати, то чорт заведеться. Господарка повинна тримати в дворі біля курей одного чорного півня, тоді чаклунки будуть минати цей двір. Не треба позичати квочки, бо свої кури не будуть квоктати (Інф. 5). Яйця, знесені куркою під Благовіщення і на Великдень, не можна класти під квочку: з нього удасться каліка (Інф. 22, 28). Не бери яєць із гнізда, як зайде сонце, бо кури питимуть яйця (Інф. 9). Як їси, то не говори про курей, бо шуляк їх похапає (Інф. 1). Як виносять перший раз квочку з курчатами на двір, то треба зажмуритися і сказати три рази: «Як я не бачу, так щоби ворона не бачила!», то не будуть сороки красти (Інф. 16). Щоб кури були плодовиті, треба нагодувати їх на Новий рік кутею, а також погодувати нею й на Водохрещу і при цьому ще покропити святою водою (Інф. 12). Коли курка чи інша якась свійська птиця сидить на яйцях, то не можна трусити сажі в димарі: всі яйця почорніють

(Інф. 7); не можна також смажити тоді яєць і кидати в полум'я їхню шкаралупу: запечуться і не вилупляться курчата [3, с. 348–349].

Не корову купуєш... часто кажуть людині, яка довго розмірковує над якоюсь пропозицією або не може ніяк зробити вибір в якійсь не надто складній ситуації. Проте в самому цьому іронічному вислові фіксується дійсно серйозне ставлення українського селянина до придбання домашньої годувальниці. Магія присутня під час купівлі-продажу так само часто в сучасних українських селах, як і наприкінці ХІХ-го та на початку ХХ-го століть. Купівля коня чи корови – важлива подія, бо це дуже дороге придбання (близько 600 – 800 доларів). Отже, вибір треба робити після ґрунтовного зважання.

Торговельна магія дещо збігається з підвищенням загальної плодючості, оскільки селяни знають вірні прикмети, за якими треба обирати добру тварину. Є безліч прикмет, за якими радять обирати корову, яка даватиме не лише багато молока денно, але й якісний приплід. Серед цих прикмет спеціальні «молочні жили» чи «колодязі» на животі; довгий хвіст із жовтим хвостиком (показник жирної сметани); роги гарної форми; чолка на лобі; волохаті вуха з сіркою; зайві (рудиментарні) дійки на вимені; м'яке вим'я; тонка м'яка шкіра; тонкі ноги; гарна форма тіла; типова для певної місцевості масть (бо корова не повинна виділятися в череді). Гедзі зазвичай кусають корову, яка дає жирне молоко, отже якщо вони рояться біля корови – це добра ознака (Інф. 5). Віра Куса попередила, що не можна корову купувати, в якій сьоме ребро значно коротше за інші. Це небезпечна ознака: якщо така корова здохне, господар втратить ще сім голів худобини з хазяйства (Інф. 9). Налигач – це предмет, що має велику магічну силу під час купівлі худоби. Ті, хто купують тварину, вважають, що чесний господар мусить її продавати разом із налигачем. Якщо ж він цього не робить, покупець має надіти свій налигач і прочитати молитву. Якщо ж цього не зробити, молоко тварини залишиться у дворі продавця, а покупець з твариною не щаститиме. Ті ж, хто продають, вірять, що віддати налигач означає віддати везіння з власного двору, що худоба в них після цього не вестиметься. Продавець також має пильно стежити, аби покупець нічого не виніс із двору, навіть стеблини сіна. Згідно до закону подібності, забрати будь-що з садиби успішного хазяїна означає забрати його хазяйське везіння. Продавець, однак, завжди на сторожі: навіть якщо він залишає на корові старий налигач, він може наскубати шерсті в неї між рогами, що допоможе йому залишити молоко в своєму дворі (Інф. 24). Хоча зустрічались і протилежні відповіді, навіть у рамках одного села: «Купиш – хазяїн корови з сторони возьме сіна, зверне – оддає тес сіно нам у руки» (Інф. 8). Це теж своєрідне «придане», як і «поїди» — сіно, яке покупець бере з ясел «в кешеню трошки, щоб додому корова ходила» (Інф. 22). Існує така прикмета, що відводячи куплену корову з її старого двору потрібно непомітно для колишнього господаря захопити з собою трохи коров'ячого гною (Інф. 14). Змагання між покупцем і продавцем худоби за везіння було цілком очевидним в інтерв'ю, а відповіді інформантів залежали, переважно, від того, на якому боці комерційної угоди вони нещодавно виступали. При купівлі тварин завжди враховувалося, навіщо купують: чи «на розвід» чи «на м'ясо». Якщо «на розвід», то ціна мала бути більшою, бо господар побоювався, що разом з проданою твариною до нового хазяїна перейде його заможність. Одне з найбільших правил комерційної угоди в селі - не шкодувати за твариною, яку продають. Якщо продавець шкодує, тварина збавить на молоці, захворіє, буде некерована чи взагалі не пристосується до нового господарства.

Ціна за тварину не повинна бути круглою, або як казала Христина Грицай: «Має бути, наприклад, 9999, але ніколи не 10000» (Інф. 5). Прийнято повертати трохи грошей покупцеві «на щастя». Знову ж таки, продавець повертає їх не до рук, а кладе. Покупець, у свою чергу, не повинен витратити ці гроші на себе, натомість він має купити на них гостинця маленьким дітям чи віддати до церкви. Лише в цьому випадку йому таланитиме з купленою твариною. Прийнято відзначати покупку із «могоричем».

В момент купівлі-продажу не обходились і без побажань та присяг-примовок, які є певним виявом магії. У першу чергу побажання лунали з вуст продавця та покупця при купівлі худоби (після здійснення акту передачі тварини). Це були побажання, щоб худоба у новому господарстві служила на радість господарю: «Господи допоможи. Дай Боже, щоб я тобі ще подякував за корову, а ти мені – за гроші» (Інф. 24), «Щоб продавцеві Бог дав щастя із грошей, а покупцеві – із худоби» (Інф. 14), «Щоб вам кінь добре йшов возом в парі з іншим конем»

(Інф. 17), «Щасти і допомагай Боже! Ходімо же і могорича пропустимо» (Інф. 10), після погодження ціни на худобу і битті по долоням учасників торгу. Купованих «для заводу» гусей і качок (а також взагалі усяку птицю й дрібну скотину) мусить ловити сам покупець, а не продавець. Цікаво, що селяни зважають не лише на прикмети тварини, але й на особу продавця. Вони настільки чутливі до можливого нещастя, пристріту, таємних прокльонів, що не купуватимуть тварину, якщо не подобається продавець. Це ж іноді стосується й продавців: вони можуть відмовитися продати тварину, якщо їм щось не подобається в покупцеві.

Магія у тваринництві передбачала застосування як предметів – апотропеїв, так і різноманітні замовляння, які застосовувались при нагоді, так і протягом виконання ритуалів річного календарно-обрядового кола. Скотарські мотиви присутні у більшості календарних звичаїв та обрядів штурців. Найбільш чітко вираженими є мотиви забезпечення здоров'я, молочності та плодючості корів (в обрядах усіх циклів річного кола), а також захисту домашньої худоби і птиці від злих сил, зокрема, відьом (найяскравіше проявляються в обрядовості таких свят, як Різдво, Юрія, Трійця та Івана Купала). Процес купівлі худоби і птиці і досі залишається насиченим магічними діями, що мають витоки у найдавніших уявленнях слов'ян про світ і взаємозв'язок у ньому певних речей і явищ.

Предмети для припинення граду.

Житель с. Штунь Скіпальський Мирон Михайлович 1947 р.

Джерела та література:

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогінічні українські народні погляди та вірування. К. : Фірма "Довіра", 1992. 414 с.
2. Войтович В. Українська міфологія. Вид. 2-ге, стереотип. К.: Либідь, 2005. 664 с.
3. Етнографія України: навч. посібн. / За ред. проф. С. А. Макарчука. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Львів: Світ, 2004. 520 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К.: Довіра, 2006. 703 с.
5. Заблук Н. Мак у віруваннях, обрядах і звичаях українців. *Рідна школа*. 1999. № 6. С. 33–46.
6. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 2 кн. Кн.1. К.: Обереги, 1994. 400 с.
7. Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся від свята до свята. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 200 с.
8. Кухаренко С. Худоба в повір'ях і магії селян сучасної України. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2008. Вип. 27. С. 13–24.
9. Оніщук К. Календарна обрядовість Любомльщини зимового циклу. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині*. Наук. зб. Вип. 25. Луцьк : МП «Пульс», 2007. С. 235–241.
10. Пуківський Ю. Весняна календарно-побутова обрядовість історико-етнографічної Волині. Львів : ПП Ліана-М, 2015. 312 с., іл.
11. Сапіга В. К. Українські народні свята та звичаї. К.: Т-во «Знання України», 1993. 112 с.
12. Скуратівський В. Дідух: Свята українського народу. Київ : Освіта, 1995. 272 с.

Інформатори:

1. Біднюк Марина Кузьмівна, 1925–2022рр., с. Вишнів
2. Бурда Надія Василівна, 1940 р. н., с. Чмикос
3. Гарбар Наталія Іванівна 1959 р. н. , с. Штунь
4. Гарбар Петро Миколайович 1943 р. н. , с. Замлиння
5. Зінчук Анатолій Романович, 1941 р. н., Штунь
6. Зінчук Галина Андріївна, 1944 р. н, с.Штунь
7. Зінчук Ганна Михайлівна, 1940 р. н., с. Штунь
8. Коцура Анатолій Васильович, 1942 р. н, с.Штунь
9. Коцура Надія Іванівна, 1956 р. н, с.Штунь
10. Красновська Ольга Андріївна, 1932 р. н., с. Штунь.
11. Куса Віра Євстахівна, 1940 р. н., с. Штунь
12. Ляшук Іван Дементійович, 1936 р. н., с. Штунь.
13. Маслянка Галина Миколаївна, 1942 р. н. с. Штунь
14. Михалюк Лідія Яківна, 1934 р. н., с.Бережці
15. Міщук Дарія Денисівна, 1938 р. н., с.Вижгів.
16. Міщук Марія Михайлівна 1937 р. н., с. Штунь.
17. Муравець Валентина Антонівна 1953 р. н. , с. Замлиння
18. Муравець Володимир Федорович 1945 р. н. , с. Замлиння
19. Муравець Надія Петрівна, 1932 р. н., с. Штунь.
20. Ольховська Надія Іванівна, 1940 р. н., с.Вижгів.
21. Омельчук Варвара Миколаївна, 1936 р. н., с. Штунь.
22. Оліщук Надія Миколаївна, 1944 р. н., с. Штунь
23. Оліщук Микола Іванович, 1940 р. н., с. Штунь
24. Оніщук Любов Степанівна, 1948 р. н., с.Штунь
25. Повшук Марія Оксентіївна, 1939 р. н., с. Мосир
26. Полезнюк Валентинина Лукашівна 1944 р. н., с. Штунь
27. Сичук Ганна Іванівна 1943 р. н., с. Штунь
28. Стець Ольга Михайлівна, 1939 р. н., с. Штунь
29. Щербанівська Марія Іванівна, 1936 р.н., с.Радехів.
30. Широчук Ніні Володимирівна, 1950 р. н., с. Штунь
31. Широчук Ольга Василівна, 1943 р. н., с. Штунь
32. Шум Галина Іванівна, 1953 р. н., с. Штунь
33. Ющук Валентина Григорівна, 1944 р. н., с.Штунь.
34. Ющук Михайло Іванович, 1943 р. н., с. Штунь
35. Якимлюк Іван Панасович 1946 р. н., с. Штунь
36. Якимлюк Надія Іллівна 1949 р. н., с. Штунь
37. Ярмолюк Микола Лукич 1946 р. н., с. Штунь
38. Ярмолюк Надія Захарівна, 1954 р. н., с.Штунь

УДК 379.825:78](477.82)

Оніщук Катерина (с. Штунь)

САМОДІЯЛЬНІ МУЗИКАНТИ СЕЛА ШТУНЬ

Народний музикант у традиційній сільській громаді був знаковою фігурою. Без музиканта в селі не відбувалося весілля, коляда, будь-які народні гуляння. В Україні музикантів, особливо сліпих, вважали не просто непересічними, обдарованими майстрами, а й взагалі особами надзвичайними, що володіють винятковими знаннями, вміннями й таємницями. У кожному селі знаходились люди, які захоплювались грою на різних музичних інструментах. У 1950–1970-х рр. в селі Штунь Ковельського району Волинської області була значно розвинута музична культура. Чимало штунців грали на різних музичних інструментах – гармошках, бубнах, сопілках. Вони ніде спеціально не вчилися, тільки опановували музика самостійно «на слух». В 1965–1973 роках в селі діяв духовий оркестр. Відомими музикантами були сліпий гармоніст Сергій Давидович Корнелюк та легендарний сліпий лірник і гармоніст

Микола Михайлович Муравець.

Музикант на селі був знаковою фігурою, тому чимало молоді прагнуло навчитись грати на будь якому інструменті, оскільки вони були дорогі, тому часто виготовляли самі. Так відомо, що із кори виготовляли сопілки і дудки-ревуни (голос яких нагадував ревіння бугая). Полезнюк Степан, який парубкував у 1930-х рр., самостійно виготовив скрипку, а замість струн натягнув волосині із гриви чи хвоста коня. З таким інструментом він ходив на вечорниці (Інф. 9).

Після Другої світової війни найпопулярнішим інструментом стає гармошка. Особливо масово їх стали купувати ті, що поверталися із заробітків з цілини. На гармошках грали Красновський Іван, Король Леонід Денисович, Широчук Іван Леонтійович, Вітельський Петро Микитович, Муравець Петро. На барабані грав Якимлюк Олександр (по-вуличному Бомбал) (Інф. 2, 4). Також грали на губних гармошках. На початку 1960-х рр.. стався цікавий випадок. У магазин села Штунь завезли мандоліни, проте вони не користувалися попитом. Тоді продавець Корнелюк Кость став додавати їх до мішка муки як обов'язкову додаткову покупку. Хтось доніс про такий розпродаж, приїхала комісія, то Кость був змушений йти по хатах тих, кому продав мандоліни і брати розписки, проте що вони купували за власним бажанням (Інф. 3). Як не було ніякої музики, то молодь навіть танцювала «під гребінку» (до дерев'яного гребінця прикладали газету чи якійсь папірець і дули). Лише згодом на танцях у клубі появились патефони, проте «жива» музика все ж цінувалася більше.

У 1965–1973 рр. у Штуні діяв духовий оркестр. Щоб навчити грати запросили вчителя Любомльської школи Василя Тімкова, який спочатку і був його керівником. Після дев'ятимісячних курсів-навчання у Луцьку незабаром очолив колектив Якимлюк Іван Панасович.

Учасниками оркестру були:

- Якимлюк Олександр – барабан
- Ярмолюк Микола Лукович – барабан;
- Галазюк Микола Васильович – кларнет;
- Климюк Василь Іванович – труба;
- Якимлюк Іван Панасович - корнет 1 голос;
- Міщук Михайло Дементійович – кларнет;
- Широчук Василь Гаврилович – корнет 2 голос;
- Широчук Анатолій Гаврилович – корнеті 2 голос;
- Ярмолюк Василь Іванович – корнет 1 голос;
- Муравець Микола Іванович – кларнет;
- Коляда Павло Семенович – труба;
- Якимлюк Олександр Кузьмович – барабан;
- Хропунт Олександр Каленикович – корнет 1 голос;
- Пех Андрій Макарович – альт;
- Тимошук Геннадій – бас;
- Дмитрук Володимир Леонтович – альт;
- Широчук Микола Іванович – кларнет;
- Козлюк Микола Васильович – баритон;
- Стрелюк Михайло – альт (Інф. 12, 13).

Колектив був дружний, часто грали для односельчан. Оркестр грав на колективних зборах, на зборах селян, на мітингах, на державні свята, парадах та концертах у Штуні та Любомлі, також запрошували на весілля і похорони по всьому Любомльському районі. Музиканти запам'ятали чимало цікавих випадків. Коли у їх керівника Івана Якимлюка народився син Віталій, то весь оркестр серед ночі заграв прямо під вікнами роддому, піднявши на ноги всю лікарню. Так після весілля у Бережцях змушені були вертатись пішки, бо замело сильно дороги снігом. Коли після одного з весіль їм заплатили менше, ніж домовляли, то до дорозі додому грали похоронний марш. Улюбленими музичними творами були українські народні пісні, вальси «На сопках Маньчжурії», «Амурські хвилі», «Аргентинське танго», «Краков'як», «Полька», «Марш Мендельсона» та інші. У 1973 року Іван Якимлюк захворів,

тому колектив припинив свою діяльність. Труби здали у контору колгоспу, а інший інструмент порозбирали по інших оркестрах району (Інф. 12, 13).

Частим гостем на весіллях, гостинах, хрестинах, проводах в армію в Штуні та в навколишніх селах був самодіяльний сліпий музикант Сергій Давидович Корнелюк. Народився у 1930 р. в Штуні, ріс допитливим і розумним хлопчиком. Коли йому було тринадцять років, знайшов патрона і хотів зробити ручку. Проте патрон вибухнув, пошкодивши очі. Батько, щоб врятувати зір сину, возив його на лікування в Одесу і Червоноград. Операції не допомогли і хлопчик у 14 років повністю осліп. Перебуваючи на лікуванні в Червонограді, у Сергія проявилось велике бажання грати і співати. Батько розумів, що це добрий спосіб хворому сину заробити на прожиття, тому він за допомогою рідні назбирав гроші на трофейну німецьку гармошку. Там на лікуванні в Червонограді від протягом кількох тижнів засвоїв ази музики і уже з 15-16 років почав заробляти музикою, співаючи і граючи на різних родинних святах у Штуні та навколишніх селах (Інф.11). Репертуар у його був відповідний. Любив грати українські, білоруські, російські і польські народні пісні, популярні естрадні, жартівливі та танцювальні. У 1953 році одружився на кілька років старшою за себе Оленою, мав двох дітей. У Сергія Давидовича було добре розвинуте внутрішнє чуття і слух, міг навіть сам рубати дрова. Ходив із тростиною, без поводиря, казав що «знає кожен камінчик на дорогах в Штуні чи навколишніх селах», а «ходить за вітром», проте іноді збивався з дороги і блукав, шлях додому шукав по гавкоту собак(Інф.1). Згодом купив бубна, на якому наймав грати свого сусідів Красновського Івана чи Муравця Петра, як підріс син Володимир, то і він почав підігравати. Володимира теж спіткало нещастя, коли йому було 12 років, то через пустощі з вибухонебезпечними речовинами втратив одне око. Сергій Давидович сильний голос, гарну пам'ять, до самої смерті у травні 2005 року любив наспівували жартівливі пісні та частушки своїм рідним.

Легендарним музикантом, лірником і гармоністом був Микола Михайлович Муравець („сліпий Миколай”). Про його життя і творчість зберігались не лише спогади рідних і односельчан, а й дослідження і спогади науковців Вікторії Ярмоли, Аркушина Григорія і Олексія Федоровича Ошуркевича.

Микола Михайлович Муравець („сліпий Миколай”) народився 1900 року на хуторі Мурава біля с. Штунь Любомльського (нині Ковельського) району Волинської області. Біля пристані-бендюги формували плоти з колод, які річками Неретвою та Західним Бугом сплавляли вниз за течією. Закінчив два класи початкової школи. У 1914 році, на початку Першої світової війни сім'ю Миколи виселили у далеку Саратовську губернію, а повернулися вони лише у 1917 році. Шлях додому пролягав через території, охоплені громадянською війною і опинившись у центрі перепалки Микола отримав опіки від випущеного газового снаряду, отруйні речовини якого і спричинили спочатку часткову втрату зору, а потім повну сліпоту [1, с. 267].

Змалку хлопчик вирізнявся гарним голосом, мав чудову пам'ять і слух. Саме ці якості, спонукали родичів Миколи віддати його на науку до лірника Матія (Ковальчук Матвій Назарович) з села Глинянка. За досить короткий термін хлопець засвоїв основи гри на лірі і вивчив декілька творів, з якими і розпочав свою нелегку мандрівну діяльність, а згодом від вчителя вивчив і таємну сліпецьку (шлепецьку) мову. Вчитель був вражений талантом хлопця, за що дав йому у тимчасове користування свою додаткову ліру. Спочатку Микола ходив від хати до хати у своєму та навколишній селах, де його добре знали, брав участь у вечорницях і забавах, а пізніше розширював ареал своїх музичних мандрівок. Чутки про сліпого чоловіка, який прекрасно співає, дійшли і до Дубенки – містечка на другому боці Бугу (тепер на території Польщі).

– У поляків був такий звичай – запрошувати на своє престольне свято чи на Великдень каліку й обдаровувати його. Це вважалося богоугодною справою і означало, що громада цілий рік буде під заступництвом святого, – розповідала баба Ольга. – Якось приїхали з Дубенки і запросили нашого батька. Вони тоді щедро заплатили, а батько на знак вдячності співав. У тому ж містечку жив майстер, який виготовляв механічні ліри. Микола Муравець уже давно виношував ідею придбати такий інструмент. Соціальних інституцій, які опікувалися б такими людьми, на ту пору не було, тож саме грою на бандурі чи лірі сліпці могли хоча б якось

заробити собі на життя. Микола скористався з тієї нагоди й замовив собі ліру. Майстер попервах назвав надзвичайно високу ціну, але після вдалого виступу Миколи погодився трохи зменшити її. Згідно слів дочки Варвари, ліра була чотириструнною (Інф. 6).

На ту пору ця територія знаходилася під владою Другої Речі Посполитої. Попри всі утиски української мови та культури, поляки дуже шанобливо ставилися до жертв „червоної” революції. Не виключенням став і Микола, якому призначили чималу пенсію, за що згодом він зміг купити 2 га землі та худобу, а також наймав на роботу людей, яким щедро платив. Незважаючи на свою ваду, Микола був завидним женихом і перший раз одружився в досить молодому віці. З першою дружиною Вірою мав одну дочку Ганну, після її смерті одружився з сиротою, на 12 років старшою Мотруною і нажив ще двох дочок Ольгу і Варвару. Щоб забезпечити сім'ю та гідне майбутнє своїм дітям, сліпий Миколай упродовж майже всього життя займався мандрівною діяльністю, а окрім того доглядав за господарством: колов дрова, ремонтував взуття (Інф. 8).

Мандрівна музична діяльність Миколи Муравця за часів Другої Речі Посполитої була досить плідною і в окремих випадках навіть високооплачуваною. Як відомо, паралельно з хатньою та вуличною формами старцювання існували співи на масових зібраннях світського характеру, зокрема ярмарках і базарах. У поляків існувала традиція запрошувати сліпого лірника на престольне свято чи Великдень, Різдво, Водохреща, ну і звичайно обдаровувати його. Вважалося, що після духовних співів і молитов старця громада цілий рік буде під заступництвом святого. І неодноразово на таких святах радував своїми співами усіх присутніх і Микола Муравець, за що поляки щедро його обдаровували. У цей період лірник майже не проводив хатньої і вуличної форми старцювання, а обмежувався лише запросинами на храмові сільські свята.

Дуже прислужився сліпий Миколай односельцям під час німецької окупації. Офіцерам вермахту подобався спів лірника, його прадавні думи. Часто запрошували виступити, а тому не ображали. Проте одного разу до Миколая прибігли сусіди і стали благати допомогти. Місцевий староста вибрав із села кілька десятків молодих людей для відправки до Німеччини. Взявши у поводитирі малолітню дочку Ганнусю, подався пішки у Любомль до гебітскомісара (представника окупаційної адміністрації). Той уважно вислухав прохання лірника, скочив у бричку і примчав у Штунь. На очах у селян надавав ляпасів старості й пригрозив розстріляти, якщо знову навмання вибиратиме остарбайтерів. А юнаків і дівчат із села наказав повернути додому.

– На radoшах понаносили пива, горілки і влаштували “беседу” – зі співом, танцями, – ділиться спогадами Ольга Миколаївна. (Інф. 6). Однак війна не оминула хати Муравців. Під час відступу німців дерев'яна будівля згоріла. Господарі навіть не встигли нічого винести. На жаль, ліра теж спопеліла у вогні.

Власне з цього моменту розпочинається новий етап мандрівної діяльності Миколи Муравця. Перш за все він характеризується переходом на інший інструмент. Лірник досить довгий період не міг знайти майстра, який би виготовив йому новий інструмент і змушений був знайти йому альтернативу, купивши гармошку: Дочка Варвара згадує „вже не було, де купити теї лери, а гармошки..., вот – штири є гармошки зара” (Інф. 7). По сусідству з Муравцем проживав гармоніст – Петро Вітельський – учасник народного сільського хору. І от Микола вечорами запрошував його до себе, щоб засвоїти основи гри на новому інструменті. Навчився гри на гармошці дуже швидко, і за словами дочки: „він любив гармошку, він грав добре”. На відміну від лірницького періоду, коли Муравець часто займався формою хатнього та вуличного старцювання, то з гармошкою переважно ходив на масові зібрання, а саме на базари і ярмарки: Варвара згадує „батько ходив по базарі, співав, як ми були маліє. Тре було жити, то ще тико осталося те, що на собі, а то все спаліє”. Заробляючи на життя, не уникнув музикант і утисків міліції, яка жорстоко переслідувала старців. За словами дочки Варвари, неодноразово арештовували батька і усіх інших старців та жебраків, караючи побоями, і що найгірше, відбираючи інструмент. Хоча траплялися такі випадки, що люди самі, бачачи, що йде міліція, захищали сліпого старця, ховаючи його за своїми спинами, а Микола, пізніше, на знак вдячності, на прохання захисників виконував замовлений ними твір зі свого репертуару; найулюбленішими

творами були псалми про Страшний Суд і про святу Варвару (Інф. 2). Окрім хатньої, вуличної та масових форм старцювання не менш важливими обставинами мандрівної діяльності були храмові та релігійні свята, коли лірники збиралися біля церков і монастирів. При таких нагодах Муравець завжди залишав інструмент вдома, і співав акафісти, молитви за померлих та здоров'я живих без супроводу інструмента. У народному середовищі старців вважали „Божими людьми”, відповідно в суспільній ієрархії села лірник займав високе становище і прирівнювався до статусу священнослужителя. Не виключенням став і сліпий Миколай, якому неодноразово надавали духовні повноваження відспівувати померлих у своєму та інших селах. У виконанні цього обряду селяни надавали перевагу старцям перед священиками, оскільки плата старцям була значно меншою. Але навіть таку малу оплату, лірник вважав найкращою серед усіх інших нагод заробітку.

Поряд із мандрівною діяльністю музикант не полишав свого улюбленого інструмента й вдома. Неодноразово із задоволенням міг пограти на прохання односельчан. Із спогадів Варвари; „Позбираюца на вечір, ну і Миколай, поспівай-но нам про Варвару, поспівай-но нам, я забулася, як оту пісню „Настав век двадцятий ужасний”. Бувало, що й цілий вечор сидить і співає” (Інф. 7).

Як вже зрозуміло з вищесказаного, старець користувався великою повагою і авторитетом серед людей. Окрім співу та гри на інструменті, навчав і моралізував, знав багато про світ, знав легенди, а також був певною мірою знахарем: вмів лікувати, приготувати лікувальні мікстури, знався на травах, на замовляннях. На запитання, де навчився тому ремеслу, дочка відповіла: „А це вони, один слепий, один другому передає, щоб знали” (Інф. 6). Поряд з тим, мав дуже хорошу пам'ять, пам'ятав докладно про всіх у селі: коли родився, женився, помер (Інф. 5).

Такі форми старцівської діяльності забезпечували Муравцю і його дочкам гідне життя. Як зазначав ще Оскар Кольберг у праці „Покуття”: „Часто сліпі співці належали до найбагатших людей у селі, і жодна дівчина так гарно не вбрана в неділю, як дочка старця. А поміж своїми односельчанами ніколи не втрачав поваги, бо досяг тої заможності, славлячи Бога”. Таке становище лірника на Західному Поліссі було надзвичайно рідкісним явищем, і, наразі, одним єдиним прикладом такого старця був – Микола Муравець, а його дочки, як пам'ятають і донині старожили, були найвідомішими модницями у селі.

Окрім визнання у народному сільському середовищі, Микола Муравець користувався великою повагою серед сліпих музикантів, які неодноразово влаштовували старцівські зібрання в домі лірника. Саме сліпого Миколая старці всієї округи обрали своїм старшиною – „пан-отцем”. До братії входили незрячі люди, які були не тільки виконавцями на музичних інструментах (ліра, гармошка), а й стихівничими, котрі заробляли на життя тільки співом духовного репертуару та молитвами. Жебраки – „попрошайці” до цього організаційного об'єднання не входили, навіть якщо вони були незрячими, все одно існувала чітка межа яка відділяла їх від старців. На наше запитання: „Чи відрізнялося відношення людей до жебраків і старців”, дочка відповіла: „...і то сильно одрознилися, батько обіжався, як міліція його попрошайцьом звала” (Інф. 7). Як зазначала дочка Ольга, не раз приходили до домівки інші лірники, але про що вони говорили – годі збагнути, бо розмовляли вони своєю власною мовою. Як відомо, лірники свою шлепецьку мову зберігали у великій таємниці і користувалися нею тільки при потребі щось важливе сповістити, і то розмовляли стиха, щоб навіть не розголошувати факт її існування. Філологи у своїх працях про арго лірників, складаючи словники неодноразово згадують М. Муравця, як основного респондента у передачі інформації про шлепецьку мову. Микола стверджував, що навіть існувала спеціальна книжка, за допомогою якої можна вивчити таємну мову лірників [1, с. 267].

Щодо жанрової палітри репертуару Миколи Муравця. Як відомо, основу репертуару кожен лірник переймав у першу чергу від вчителя, а решту від сліпців-музикантів у процесі мандрівної діяльності. Отже, на початку свого старцювання репертуар складався в основному з релігійно-моралізаторських творів, які Муравець перейняв від свого вчителя – Матвія Ковальчука. [5, с. 114] За словами дочки і односельчан, був дуже набожною людиною і виконував тільки старовинні псалми та пісні на духовну тематику (серед них за згадками односельчан: псалми про Лазаря, про сироту, про Варвару, про Страшний Суд), «солдатські»

пісні. Цікаво, що у його репертуарі не було жартівливих і танцювальних творів, які ж все таки мали місце у репертуарі інших відомих західнополіських лірників. На весілля та інші заботи, де мала звучати жартівлива і танцювальна музика музикант принципово ніколи не ходив (Інф. 10). Навіть коли поміняв ліру на гармошку, усе одно продовжував виконувати лірницький духовний репертуар. Цей факт свідчить про те, що інструмент виконував роль лише засобу і тільки у разі необхідності міг замінитися на інший, як це склалося у випадку з Муравцем. Але ні в якому разі за музичним інструментом не слід визначати рівень мандрівного професіоналізму. Він помирав так само неординарно, як і жив: попросив у дочки склянку горілки та два сирі яйця, випив і ліг зі словами: “Буду помирати, не тривожте”. Десь уночі прокинувся і сказав, що незабаром відійде, але: „побачите, яку молодицю з собою заберу”(Інф. 6, 7, 10). І справді, тієї ночі померла жінка, а на ранок 22 травня 1995 року відійшов у небуття сліпий Миколай, проживши майже 100 років.

У 1950–1970-х рр. в селі Штунь Ковельського району Волинської області була значно розвинута музична культура. Чимало штунців грали на різних музичних інструментах – гармошках, бубнах, сопілках. Вони ніде спеціально не вчилися, тільки опановували музика самостійно «на слух». В 1965–1973 роках в селі діяв духовий оркестр. Частим гостем на різних родинних святах був сліпий гармоніст Сергій Давидович Корнелюк, який виконував переважно жартівливі і ліричні мелодії, співав. Легендарним сліпим лірником і гармоністом був Микола Михайлович Муравець. Від старців навчився сліпецької мови, лірникував, а як згоріла ліра, то грав на гармошці. Стверджував, що навіть існувала спеціальна книжка, за допомогою якої можна вивчити таємну мову лірників.

Петро Муравець грає на бубні,
Іван Красновський на гармошці,
1950-ті рр.

Міщук Михайло Дементійович,
Широчук Іван Леотнійович,
1956 р.

(фото із фондів Історичного музею Штунського ліцею)

Вітельський Петро Микитович грає на акордеоні і штунський хор 1950 р. (фото із фондів Історичного музею Штунського ліцею)

Вітельський Петро Микитович грає на бубні і Дрозд Іван на гармошці 1953 р. (фото із фондів Історичного музею Штунського ліцею)

Духовий оркестр села Штунь у 1965–1973 рр. (фото із фондів Історичного музею Штунського ліцею)

Духовий оркестр села Штунь у 1965–1973 рр. (фото із фондів Історичного музею Штунського ліцею)

Корнелюк Сергій Давидович, сліпий гармоніст села Штунь (фото із родинного архіву сім'ї Корнелюків)

Муравець Микола Михайлович (фото із фондів Історичного музею Штунського ліцею)

Джерела і література:

1. Аркушин Г. „Старицька мова” (Арго сліпців-жебраків Західного Полісся). *Slavia orientalis*. Rocznik XLV. Kraków, 1996. S. 229–236.
2. Дзендзелівський Й. Арго волинських лірників. *Українське і слов'янське мовознавство*: збірник праць. Львів, 1996. Ч. 6. С. 310–349.
3. Лірницькі пісні з Полісся: Матеріали до вивчення лірницької традиції / зап., впоряд. і примітки О. Ошуркевича, нот. транскрип. Ю. Рибак. Рівне, 2002. 137 с.
4. Рибак Ю. Поліські сліпі гармоністи. *Етномузика*. Львів, 2008. Число 5: збірка статей та матеріалів / упор. І. Довгалюк, Ю. Рибак. С. 69–81.
5. Ярмола В. Інструментальна музика Полісся і Волині у фольклористичному доробку Олекси Ошуркевича. *Етномузика*. Львів, 2014. Число 10 / упор. Б. Луканюк. С. 108–116.

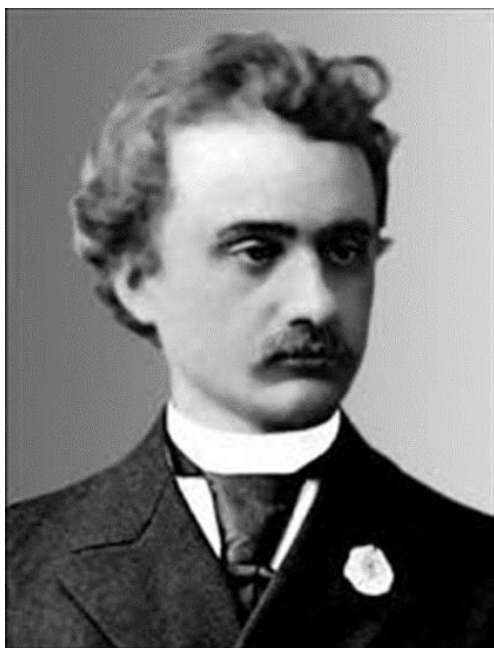
Інформатори:

1. Корнелюк Сергій Володимирович 1986 р. н., м. Володимир
2. Куса Віра Євстахівна, 1940 р. н., с. Штунь
3. Маслянка Галина Миколаївна, 1942 р. н. с. Штунь
4. Міщук Марія Михайлівна 1937 р. н., с. Штунь.
5. Муравець Надія Петрівна, 1932 р. н., с. Штунь.
6. Муравець Ольга Миколаївна, 1935–2020 р. с.Штунь
7. Омельчук Варвара Миколаївна, 1936 р. н., с. Штунь–м.Володимир
8. Омельчук Ігор Володимирович, 1966 р. н., м. Володимир
9. Оніщук Любов Степанівна, 1948 р. н., с.Штунь
10. Полезнюк Валентинина Лукашівна 1944 р. н., с. Штунь
11. Якимлюк Іван Панасович 1946 р. н., с. Штунь
12. Ярмолюк Микола Лукич 1946 р. н., с. Штунь
13. Саць Ганна Сергіївна 1955 р. н., м. Любомль

УДК 39 (477.82)

Остапюк Олександр (м. Любомль)

ЕТНОГРАФІЧНІ ЗАПИСИ ДМИТРА АБРАМОВИЧА В СЕЛІ КУСНИЩЕ ЛЮБОМЛЬСЬКОЇ ВОЛОСТІ

Дмитро Іванович Абрамович народився 02.09.1873 р. (за іншими відомостями 26.06) в містечку Гулевичі Луцького повіту (за іншими відомостями в с. Куснище Володимир-Волинського повіту Волинської губернії).

Відомий як історик російської літератури і мови, член-кореспондент АН СРСР з 1921 р. Народився у сім'ї священика. Батько, Іван Абрамович, з 1885 р. по 1908 р. був настоятелем

церкви Воскресіння Христового (з 1906 р. Преображенської) в с. Куснище. Закінчив Мелецьке духовне училище, Волинську духовну семінарію, пізніш Санкт-Петербурзьку духовну академію. У 1897 р. йому присвоєна ступінь кандидата богослов'я з правом отримання ступеня магістра богослов'я без нових іспитів. Наукову діяльність Дмитро Абрамович почав під керівництвом академіка А. А. Шахматова. В 1898 р. радою Санкт-Петербурзької духовної академії обраний виконуючим посади доцента на кафедрі російської і церковнослов'янської мови і історії російської літератури. В 1903 році захистив дисертацію на ступінь магістра богослов'я. Тема «Дослідження Києво-Печерського патерика як історико-літературного пам'ятника». В 1905 р. обраний екстраординарним професором. 14 серпня 1909 р. розпорядженням Святійшого Синоду звільнений із СПб духовної академії за «неблагонадійність» і політично шкідливі направи у викладанні нової російської літератури. В 1909–1919 рр. викладав історію російської літератури і мови, церковнослов'янської мови і палеографію на Вищих жіночих (Бестужевських) курсах, Вищих педагогічних курсах Товариства експериментальної педагогіки і ін. До 1917 р. був нагороджений орденами св. Анни 2-го і 3-го ступеня і Станіслава 2-го і 3-го ступеня. В 1910–1927 рр. був працівником Рукописного відділу імператорської Публічної бібліотеки, в 1917–1918 рр. керував Богословським відділенням Публічної бібліотеки. Д. Абрамович займався археологічними розвідками, описом, публікацією і коментуванням пам'ятників древньої і нової російської літератури. Ним були створені зразкові описи рукописів Софійської бібліотеки, збірки І.В. Пом'яловського і ін. З 1919 р. Д. Абрамович професор Петроградського університету, з 1920 р. професор Археологічного інституту.

В радянський час приймав участь в науковій діяльності Науково-Дослідного Інституту порівняльного вивчення мови і літератури Заходу і Сходу при Ленінградському Державному університеті, НДІ книговедіння, історико-філологічного відділу АН УРСР і ін.

20 червня 1927 р. арештований ДПУ по звинуваченню в приналежності до підпільної контрреволюційної монархічної організації. 5-річний термін заслання відбував в СЛОН. В 1939–1941 рр. викладав у Смоленському педагогічному інституті. В післявоєнні роки на посаді професора читав курс історії російської літератури і мови у Вільнюському університеті. Приймав участь в підготовці «Словника давньоруської мови XI–XVII ст.» і історичної хрестоматії української мови. Абрамович – видатний знавець давньоруського книговидавництва, котрий досконало володів прийомами джерелознавчого аналізу. Ним написано близько 200 статей, досліджень, курсів лекцій, описів, заміток по давній і новій російській літературі, церковнослов'янській мові, джерелознавству і палеографії [1].

Дитячі роки проведені ним у с. Куснище і приїзди до батьків під час навчання сприяли тому, що він почав вивчати місцеві діалекти, обряди, пісні, все чим жило сільське населення. Підсумовуючи свої дослідження Дмитро Іванович у 1898 р. у Санкт-Петербурзі в журналі «Живая старина» Імператорського російського географічного товариства, у відділі етнографія, випуск II-IV опублікував говірку, зразки відмінювань, пісні, прислів'я і приказки, які вживали у побуті селяни с. Куснище. Українські слова він подавав російськими буквами, для розуміння російськомовним населенням.

Нижче подаємо запис Дмитра Абрамовича обряду селянського весілля в с. Куснище. [2, С. 192–202], [3, С. 385–386].

Селянське весілля в с. Коснище.

Весілля у наших селян бувають – більшою частиною – осінню або в «мясниці», тобто в проміжок часу від Святків до Масляниці, літом і весною весілля – дуже рідке явище.

Восени, коли закінчені всі важкі польові роботи, саме вдалих час для весільних святкувань, протягом не менше трьох днів.

Весілля є для нашого мужичка розвагою в його сіренькому одноманітному житті, а тому і не дивно, що він затагує його як можна довше різними церемоніями. Селянські дівчата виходять заміж в 15 $\frac{1}{3}$ – 17 років (дівчина, яка переступила 20-літній вік, вважається вже старою дівою, але це буває між іншим дуже рідко), а хлопці женяться в 17 $\frac{1}{3}$ – 18.

Ініціатива в справі одруження належить батькам нареченого. Як тільки батьки вирішили оженити сина вони починають обхідними шляхами пошуки невістки, яка їм підходить.

Хлопець наречений не приймає в цих пошуках ніякої участі і в цілому відноситься до них байдуже.

За звичай, на запитання батьків, до якої із знайомих дівчат він бажав би «заслати сватів», син відповідає: *«а огонь них знає, до котри хочите до ти послайте»*. Між іншим, коли батьки пропонують сину невістку, яка йому не подобається, отримують відповідь: *«то сватайтися, коли вам так хочиця, а бо я вас впиняю, а я може й не піду туди ...»*. Розуміється, в другому випадку – син отримав би за таку нетактовну відповідь неабиякого прочухана, але в даному випадку батьки все прощають ... Якщо вкажуть хлопцю на таку дівчину, яка йому подобається, він обмежується гробовим мовчанням. (Останнє вважається необхідною формальністю, яку порушують дуже рідко). Вирішивши по вибору нареченої, родичі нареченого йдуть до батьків нареченої спитати, чи згідні вони прийняти «сватів». Якщо відповідь ствердна, то через неділю або дві засилають офіційних «сватів» («дружба», родич нареченого, поважних років, і сам наречений). В назначений для прийому «сватів» вечір – в будинку нареченої раніше звичайного лягають спати, щоб показати, що там нічого не знають і не підозрюють в передбачуваному сватанні.

Пізно ввечері роздається стукіт у вікно. Встають, запалюють вогонь, відкривають двері і питають: *«а хто там стукотить?»*

В хату входить один «дружба», а наречений залишається під вікном, щоб подивитись на наречену, котра при його вході в будинок ховається в «комору» (кладовку). Наречена, знаючи що на неї дивиться критичне око нареченого, старається всіляко клопотатися по господарству, щоби показатись «працьовитою» дівчиною.

«Дружба», посидів у хаті деякий час і поговоривши про те і се, не маючи відношення до цілі його приходу, виходить із хати для переговорів з нареченим, залишивши на столі свою шапку (високу сіру баранячу).

Якщо нареченому дівчина не сподобалась, дружба повертається до хати один і висловивши співчуття з цього приводу, бере шапку, прощається і йде. Якщо ж дівчина виявилась «до вподоби» (сподобалась), хлопець входить разом із друбною в хату і вітає господарів звичайним *«вітайте ж до нас»*. Наречена в цей час йде в «комору» і сидить там, поки «дружба» не спитає про неї. Тоді батько або мати йдуть в «комору» і виводять звідти наречену, яка встигла вже гарно одягнутись.

Дружба починає розхвалювати наречену і натякати на «могорич».

На столі з'являється горілка і добра закуска. Приходить «сваха» (родичка нареченої), дає нареченому кільце і пов'язує йому на шию червону стрічку, приговорюючи: *«посилає вам красна панна подаруночок, за наше маленьке, ваше велике, за наш подаруночок, ваш оддарочок»*; за тими словами вона підходить до «дружби» і дарує йому червону хустину. Як наречений, так і «дружба» зобов'язані заплатити за подарунки (1 р., 50 к., 30 к.).

Після роздачі подарунків п'ють «могорич». Наречений наливає чарку горілки, і звертається до нареченої з словами *«бувай здорова»*, випиває, теж робить і наречена, звертаючись до нареченого (етикет між іншим, не дозволяє нареченій пити вино, вона зобов'язана робити вигляд тільки, що п'є). Під час «могорича» назначають день «змови» (заручин) і весілля. «Могорич» п'ють до ранку. Неділі через дві після «заручки» (так називаються оглядини нареченої) відбуваються «змовини».

Наречений бере з собою чоловік 6–10 приятелів (так-названих «змовників») і йде з ними в будинок нареченої.

Туди ж приходять родичі нареченого і дружба (останній привозить бочечку горілки, купленої за кошти нареченого). Батьки нареченої зустрічають гостей на порозі і обмінюються з ними звичайними вітаннями і люб'язностями.

Наречена в цей час займається своїм туалетом в коморі.

Гостям пропонують хліб-сіль і починають роздавати подарунки: батьку нареченого – полотно на сорочку, матері – рушник, перев'язаний яскравою стрічкою, нареченому і дружбі – платки, іншим «змовникам» – куски полотна. Кожен, отримавши подарунок тоді ж і платить за нього.

Після роздачі подарунків «дружба» запитує про наречену, дивується її відсутністю і навіть сумнівається в її існуванні.

Коли вся горілка випита, закуска з'їдена, заморені гості прощаються і йдуть. Наречена (разом з подругами) проводить нареченого до воріт, за що отримує від нього плату (наприклад копійок 20–40).

Неділі через дві-три після «змовин» відбувається сам шлюб.

Напередодні шлюбу наречена з «друзжками» і наречений з «дружком-прошаком» ходять по хатах просити благословення. Спочатку йдуть до священика, а потім – до близьких родичів і знайомих.

Наречена ходить дуже вбрана: в кращій сукні, з розпущеним волоссям і розкішним вінком на голові.

Ввійшовши в кімнату, прохач чи прохачка благословення (наречений і наречена ходять разом, а не окремо) кладуть три земних поклони перед кожним із присутніх і говорять: **«просимо благословення, просимо на хліб Божий, на веселечко».**

На це потрібно відповісти: **«дзінкує, нхай вас Бог благословить».**

Перед весіллям в будинку нареченого і нареченої печуть «коровай».

Коли всі приготування до майбутнього весілля закінчені, в хаті збираються всі запрошені на «коровай».

Жінок збирається 7, 9, 12, чоловіки присутні в ролі глядачів.

Із присутніх жінок господиня вибирає «найстаршу коровайницю» або «замісницю» на зразок начальниці над іншими коровайницями.

(В коровайниці запрошуються тільки одружені жінки, вдови і дівчата – ніколи).

Ознаменувавши себе хресним знаменням, «найстарша коровайниця» починає місити тісто, а інші в цей час співають.

**«Благослови, Боже, Причистая Мати,
В тому дому княжицькому пісеньку співати.
Благослови, Боже Причистая Мати,
В тому дому хороший коровай виробляти».**

Коли тісто готове, приступають до виготовлення коровай, також з піснями:

«Рушай, рушай, короваю, Як рибочка на Дунаю. Ми до тебе готовенькі Як лебеді біленькі. Ми до тебе прибираємся,	Як вороб'ї вмиваються, Піди, свахо, в запіч, Подивися на піч. Ой ни тре нам пити, Тре коровай робити».
---	---

№ 2. **«Найстарша коровайниця –**

**Ми думали замісниця,
А вона розмісниця:
Коровай замісила,
Жіночкам розносила.
Щасливая діжичка,
Ще й зосталося тістичка!»**

Приносять велике дерев'яне коло (від сита чи решета), кладуть в нього коровай і, надавши йому правильну форму, починають прикрашати кусочками тіста («гусочками»), при цьому співають:

«Коровайцю, вдавайся, Як віск розливайся, На столі шіроко, У печі високо (два рази).	Вбирайся гусочками, Як небо зірочками - Коровайцю, вдавайся, Як вода розливайся».
---	--

№ 2. **«Коровайниці з міста,
Не ховайте в кишені тіста,
Як стане рости,
Сором буде додому нисти».**

№ 3. **«Я на коровай йшла,
Коробку яєць нисла.
Здигали хлопці,
Побили яйця в коробці».**

№ 4. *«Траця по хаті ходила,
Спаса за ручку водила.
Ой спаси наш,
Ходи до нас.
В нас коровайниці хороші
Коровай виробляють,
Сиром посипають
Маслом поливають».*

Після того беруть дерев'яні палички, обліплюють тістом, вставляють у коровай і кладуть його в піч.

Коли є потреба в помелі або кочерзі, «найстарша коровайниця» звертається до господині з піснею:

*«Виросла на хаті омела, Розсипала я по хаті отруби,
Постарайся господине помела Постарайся господине коцюби,
Піч вигортати, Пічку вимітати,
Попіл вимітати. Попілець вигортати».*

Господиня дає затребуване, коровайниці хором відповідають:

*«Наші окна михтіли, А пічка ригоче,
Наші стіни сяніли, Бо короваю хоче».*

Наші двері скрипіли,

№2 *«До бору, бояри, до бору,
Рубайте сосну здорову,
Кладіть її на загніть,
Славен наш коровай на весь світ».*

Коли коровай вставлений у піч, «замісниця» танцює перед пічкою і співає:

*«Дай же, Боже, в добрий час, Звисилити родину,
Як в людей так і в нас! Звисилити і весь рід
Щасливою годину, Батька і матку навпирід».*

Поки коровай у печі, коровайниці сидять за столом, п'ють, закушують і співають:

*«Робили ж ми діло, До Бога глянте,
Аж чоло нам врїло. Нам горілочки дайте».*

Коли коровай готовий, його виймають з печі, кладуть на стіл і співають:

*«Славився, прославився, З (ім'я нареченої) щастя (два рази).
На столі поставився, Як терем високий,
З пшеничного тіста, Як Дунай широкій».*

Потім прикрашають стрічками, зеленню, блискітками і виносять в комору, при цьому, звертаючись до господаря, співають:

*«Крамору, крамаройку, Деж коровайцю стати
Очини нам крамарочку Ноченьку ночувати».*

Господар відкриває «комору» і запрошує «коровайниць» внести туди «коровай».

Вранці в день весілля, в будинок батьків нареченого збираються всі запрошені гості – «бояри», для участі в весільному кортежі, який відправляється в будинок нареченої.

Наречений перед дорогою пригощає «бояр» сніданком, але сам нічого не п'є і не їсть, так як прийнято вінчання «натще». За сніданком – «бояри», звертаючись до господаря від імені сина, співають:

*«То ни коник по пудвір'ї нагрузив,
Ой, то молодий Івасе походив.
Молодий Івасе походив,
Та й він свого батийка пробудив:
Вставай, вставай, батийку, твердо спиш,
Чому ж мене в дороженьку не радиш (два рази).
Коло мене старости не садиш.
Далекая дороженька-сторона,
Ой, коби-жи мні ни було сорома».*

Із присутніх бояр господарі вибирають: «старосту», в обов'язки якого входить, щоб дивитися за порядком; «підстаросту» – помічника «старости»; «старостину» – старшу сваху; «свашку» (сестра нареченого) і декілька просто «свах».

Наречений супроводжений дружиною, відправляється в будинок нареченої.

На дорозі весільна валка зустрічає перепону: довгий стіл, а на ньому – хліб і пляшка води. Перепона ця влаштовується сільською молоддю, не приймаючої участі у весіллі.

«Бояри» просять пропустити, потім стараються оволодіти проїздом, але марно. Молодь вимагає викупа. «Староста» виливає воду з пляшки і наливає туди горілки. Шлях очищується і валка відправляється далі, з піснями:

*«Лісом поза-лісом,
По-за горойками
Їхало весілля трима радойками:
В першому радочку сам Господь сидить,
В другому радочку Причистая Мати.
А в третьому радочку молодий Івасе.
Їдь, їдь, Івасю, ни становися,
Ни становися в Марійки на дворі».*

У воротах будинку нареченої «бояри» знову зустрічають перепону. «Староста» дає викуп.

Батьки нареченої виходять назустріч «боярам» і нареченому в сіни: батько – з горілкою, мати – з «квартиною» води, яку подають (з вітанням) майбутньому зятю. «Бояри» в цей час співають:

<i>«Стиха, бояри, йдіть (два рази) Порогів ни ломіти, Бо поригі дубови, А лавке мальоване.</i>	<i>Передове гости, Просимо од любости, Просимо сісти, Просимо ззісти».</i>
--	--

«Бояри» сідають, де попало, а наречений (він, між іншим, чомусь не знімає шапки з голови) з «старостою» на самому почесному місті: за столом, під образами. Наречена в цей час одягається до вінця в коморі.

Одягаючи її жінки співають:

*«Ой, шуснули, бризнули на дворі,
Та й почула Марійка в коморі;
«Зачини, мій батичку, воротця,
Ни пускай Івася – молодця».
Ой, наїхав Івась з боярами,
Та й втоптав ружу-цвіт копитами.
Ни жалуй, дітятко, своїх літ.
Ой, ще ж той ружі-цвіт приймиця,
А вже твоя розкошойка минеця».*

*«За воротами зелена трава,
Там ни росойка впала,
Ой, там Марійка молоденькая
Красойку посіяла (два рази).
Вийшов до єї батько єї:
«Що ж ти, дітятко, діи?»
Що ж ти молодая, як ягода,
А вже красойку сїи?»
Ой, як же ж мні, мій батейку,
Красойки ни сїяти:
Івась йде – ружовий цвіт –
Завязав мні мої очиньки,
Завязав чорною кітайкою.
Ни я в таночок, ни до дівочок,
Ни я рутяний виночок.*

*Дівойке гуляють, косоньке мають,
Вже ж вони мене ни приймають».*

«Дружба, вимагає щоб йому показали «молоду». Батько йде в комору і виводить звідти першу попавшу дівчину: *«нати вам, панове бояри, «молоду». «Барзо дякуємо, але то ни наша, давай нам нашу»*, відповідають гості. Батько приводить другу дівчину, потім третю і т.д.

Накінець виводить з комори наречену, готову вже йти до вінця.

Побачивши наречену, гості кричать: *«вельме ж вам дякуємо, о то вже наша»*.

Наречену садовлять в кутку і починають виганяти з хати бояр.

Після довгих суперечок всі гості виходять в сіни або на двір, крім нареченого «прощака» і брата нареченої (рідного або двоюрідного).

При виході бояр брат нареченої сідає біля неї і не пускає жінок розплітати косу.

Спочатку його хочуть випровадити силою, для чого озброюються палицями, лопатами і т.д., але потім йому пропонують викуп, на що він зголошується: отримує гроші (декілька копійок) і виходить.

Тоді починають соромити брата, що він через гроші продав рідну сестру.

*«Хорош, брацю, хорош, Чи за штири золотії
Продав сестру за гріш. Ой, за гріш, брацю; сгани
Ой, чи за гріш, чи за штири, А з сестричкі господиня».*

Посеред хати ставлять довгу лавку, кладуть на неї подушку, а на подушку всаджують наречену і пропонують брату розплести косу:

*«Пристипи, найстаршій брацю, до сестри,
Та й розпусти русу косу до землі.
Ой, приступи, брацю, приступи,
Систрі русу косу розрусти».*

Брат бере ножиці і відрізає кінчик коси, перевитий стрічкою. Наречена гірко плаче, навіки розлучаючись з дівочою косою.

Подруги і свахи починають розчісувати косу і співають:

№1. *«Ой, деся подів, ой деся вдів
Марійчин батейко (два рази);
Ой, нихай піде, ой, нихай піде
До Любави на ярмарок (два рази);
Нихай купує, нихай торгує Золоту щіточку,
Розчісати, розв'язати русую кісочку».*

№2. *«Ой, ходила Марийка по дворі,
Розпустила русу косу, як зору.
А за нею батейко стихейка:
«Чого ходиш, дітетко, смутнейка?
Ой, ни ходи, батейку за мною,
Ни возьму я добройка з собою
Ще й zostалю слідочки на дворі,
А гіркі слізойкі на столі (два рази),
А рутяний виночок на стині».*

Бояре, стоячи за дверима, співають:

*«Чом до нас ни вийдити, Ой, дивно ж нам, дивно,
І чи нас ни любити В ножиськи зимно...».*

Коли розпустять косу і вберуть стрічками, наречену садовлять за стіл і просять бояр ввійти.

«Прощак» сідає біля нареченої, але з приходом нареченого - уступає йому своє місце.

«Дружба» бере (у матері нареченої) червоний рушник, зв'язує ним руки нареченого і нареченої і тричі проводить «молодих» по хаті: в перший раз наречений і наречена кланяються у пояс батькам, у другий – кладуть земний поклін, а в третій – кланяються всім присутнім.

Батьки виходять із-за столу і благословляють «молодих» «образами». При цьому співають:

*«Ни корися, Марийко, ни корися: Бо вже твоє винчаннє близенько,
І старому і малому вклонися. Кланяйся матийці найнизиши,
Кланяйся батийку низенько, Бо вже твоє винчаннє найблизиши».*
Мати насипає в чашку різних хлібних зерен і розкидує по всіх кутках хати.
«Молодії» в супроводі гостей і «бояр» йдуть (рука об руку) до церкви.

По дорозі в церкву співають:

*«Ой, попойду, попойду, батьку наш,
Очини ж нам церковку против нас,
Засвисти ж нам свіченьки тройчати,
Щоб нам своїх діточок звинчати».*

Повертаючись із церкви, співають:

№1. *«Чому ж ви нас ни витаїте,
Здоров'я не питаїте?
Ой, де ж ми бували,
Ой, що ж ми чували?
Ой, були ж бо ми в шлюбї,
В Божому судї.
Од Бога суд, од пана суд,
Од короля висїлле».*

№2. *«Вийди, вийди, мати, з хати.*

*Свого зятя зустрічати.
Вчора був наречений,
А серед дня звивчаний.
Вийди, вийди, мати, зятя зустрічати,
З медом, з перепоем,
З щастям, з здоровєм».*

Батьки наливають в чарку горїлку, кладуть в неї (30–50 коп.), і поздоровляють «молодих», п'ють; потім знову наливають і подають «молодим». «Молоді» випивають горїлку і висипають гроші на тут же лежачу тарїлку. Після батька і матері «припивають» родичі, бояри і інші гості...

Наречений, як і до шлюбу, сидить за столом в шапці. Звертаючись до нього гості співають:

*«Червона калина на бік стилила,
Десь тобі, Івасю, Марийка не мила.
Чом шапочки ни здимиш?
На дзвін добрий ни оддаєш?».*

Наречений знімає шапку і цілується з «молодою». В той час співають:

*«Дякуємо, попойкови,
Що нас звинчав,
Рученьки зв'язав.
Политів соколик вирїд нас,
Занїс, занїс вісточку об нас.
Вийшла, вийшла мати з калачом,
Бо взяла Марія шлюб з паничом,
Хоч ни з паничом, з мужїком,
Зв'язали рученькі ручником».*

Після «перепоя» бояре вимагають у старостини сир, який вона привезла з собою в будинок нареченої:

*«Щось наша сваха мала,
Та й під полою схвала.
А ми те вгледїли,
Та й собі захотїли».*

Сваха робить вигляд, що нічого не розуміє і співає:

«Їхали ми бором, Ми сириць погубили,

*Згубили сир під явором,
Нас коні поносили,*

Їй відповідають:

*«Чого ж ви співаєте?
Сира ни виймаєте?
Хучій сир давайти,*

Сваха виймає сир і кладе на стіл.

*«Наша сваха добра була,
Сир з припола добула,*

Сир з'їдається і гості просять батьків «благословити танець».

Батько і мати нареченої беруть під пахви хліб і починають кружляти по хаті. Гості співають: *«Висилися, висилися господарська голова»...*

Потім танцюють гості.

Під час танців співають:

№1. *«Мині мати ни рід;
Мині батько ни рід;
Мині теща родина,
Бо мині жінку вродила».*

№2. *«Ой, сів зажурився,
Що з малею оженився.
Не журися мій соколе,
Виросту як калина,
Буду тобі жінка мила».*

Із знайомих молоді вибирають ще, крім «старости», «хорунжого». Так називається хлопець, озброєний «хорунгою», тобто палицею вбраною стрічками, блискітками і бубонцями. Обов'язки «хорунжого» полягають в тому, щоб скликати і запрошувати гостей їсти: він стукає «хорунгою» у двері і кричить: *«панови гости, бояри, просимо до Божого дому з'їсти хліба-солі».*

Танці продовжуються до вечері. За вечерею співають «молоди»:

*«Наобідайся, навичерайся молода Марийко,
Як підеш до свекрухі, ни будиш їсти.
Сами сядуть їсти до столойку,
А тибе пошлють по водойку.
Видерце високо,
А вода глибоко,
Принесеши води, дай кождому пити.
І старому, і малому,
І свекрові свому».*

Після вечері «боярам» роздають подарунки (полотно) і просять не осудити за подарунки:

*«Ой, нути, нути батийка ни нудьти.
Своє бирити, до дому йдіти.
Нути, бояри, ни гайтися,
На наші дари ни надьтися:
Широка нива ни зродила,
Стара мати ни зробила,
А молода ни відала,
На ти дари ни напяла.
Станьти, бояри, на грудочку,
Вирнітися по сорочку.
Забула мати чипця дати,
Зиленим шовком обв'язати.
Ни вій, вітри, в полю,
Вій дорогою за молодую».*

Новоодружені разом з боярами відправляються в будинок батьків нареченого. Інші гості на деякий час залишаються.

«Молода» бере з собою хліб, прикрашений стрічками і курку. Взамін нареченої бояри залишають в будинку «прошака», щоб він виконував різні дрібні роботи. Йому доручають, наприклад, наносити дров і води. Він приносить дрова і кладе на стіл, воду – і виливає на підлогу. Господарі гонять його і кажуть, що ніхто не в змозі замінити рідну дочку.

Через деякий час виїжджають решта і гості з «прошаком», захопивши придане: «скриню» і «пирину з подушками».

Дорогою бояри співають:

*«Тупу, коникі, тупу,
Виземо ми ступу,
З ногами, руками
З чорними бровами.»*

*Вийди, мати, подивися,
Що ми тобі привизли:
Чи тиличку, чи ярочку,
Чи молоду нивісточку.»*

Родичі нареченого зустрічають «молодих» з медом і горілкою.

Ново одружені кланяються, просять благословення і входять в хату.

Ждуть гостей. Приїжджають. Починається «перепой».

Після «перепоя» молоді знову просять благословення і йдуть в «комору», де сваха і мати нареченого наготували їм постіль, положивши у головах сніп жита і «коровай».

На другий день, вранці, гості збираються знову.

Сваха і мати нареченого надягають на молоду «чипець» і «плать» (довгий білий платок, подібний до полотенця), головні убори заміжньої жінки. При цьому співають:

№1. *«Ни плач (ім'я нареченої) по косі,
Буди тобі хорошенько в рантусі.
Ой, сховаємо, виночок під столець,
Сховаємо русу косу під чіпець.
Що ж то ми вчинили,
Що в діжичці розчінили.
З муке паляниця,
А з дівчини молодиця.
Ни дивуйтися, люди,
Ни що ж вам з того буди,
Ни тур, ни туриця,
А така молодиця.»*

№2. *«Прокрутив шершень стелю,
Та й вправ на постелю,
А (ім'я нареченої) злякався,
Під чіпець сховався.»*

На наступний день гості знову збираються в хаті нареченого, приносять з собою хліб і вареники і в супроводі батьків «молодого», йдуть у «комору» будити новоодружених. «Молодий» надягає сорочку, подаровану йому нареченою, а «молода» - черевики, дарунок нареченого. Нареченій надягають на голову мережений «чипець», пов'язують білу хустину, покривають з ніг до голови куском полотна і ведуть в хату, при чому співають:

*«Кень кітаєчку під лавку,
А vineць під стулець,
А чіпець на головочку.
«Покрий поли пшаницю,
А сіножат травинию,*

*А Ганусю рантушком.
Ни дивуйтися люди,
Що вам з того буди:
Ни тур, ни туриця,
Така ж молодиця.»*

Молодих саджають за стіл і продовжують церемонію так званого «пирипоая».

Батько, завернув полотно на руку, кидає на тарілку срібну монету, потім наливає чарку вина, дає пригубити нареченій і випиває сам залпом. В той час гості співають:

*«Батийко пирипиває,
Сріблом, золотом, припиває
Ще і копною жита,
Добром пирипита.»*

Або: *«Випий, випий з повної чаркі
Славного отця, славнії матке.
Ни етий роди за плечима,
Ни цвіркай очима:
Що масти – давайти,
Ганусю вспомагайти».*

По тому співають, звертаючись до нареченого :

*«Випий (ім'я нареченого), випий «Хвалилася мати,
Келишок ни виликій, Мо сей рід багатий;
Ни оставляй на дні, Як стали пирипивати,
Бо там биліють рублі».* То й повтікали з хати»...

Звертаються до «хорунжого» і співають:

*«Де ж наш хорунжій, Покривала ни зносить,
Що хорендевку носить Чом же молодеї
Чом же з молодії Танцювати ни просить?».*

«Хорунжій» бере «хваткі» або «оджуч», стягує з «молодої» покривало і закидує на піч (це полотно дарують кухарці, яка готувала весільну трапезу).

Нареченій надягають (сваха) «фартух» і гості почергово танцюють з нею, кидаючи у «фартух» гроші. Танцюють особливим способом: повільно притопуючи, прогулюючись від стінки до стінки, причому хрестять їх.

Хто танцює (з нареченою) останній, того «запорожці» обперезують солом'яним жгутом і – для потіхи – підвішують до стелі...

Батьки нареченого, взяв під пахви по буханці хліба, стають один проти одного і танцюють. Гості співають:

*«Гоп-гуки, розгулялися старухи, Бо танцювати статечни;
Ви, старій, ни дримайте, Типер у нас новина,
Свої ноги піднімайте. Бо танцює старина»...*
Тепер ми безпечни,

Всі присутні виходять з хати у двір – і починаються запальні танці, які продовжуються до пізнього вечора. Після вечері гості розходяться по хатах.

На третій день знову збираються в будинку «молодого». Свахи доставляють горілку і закуску. Після сніданку починаються танці з піснями.

*«Била мени мати в плечі кулаками, А люди гадають,
Щоб я ни стояла з тими двораками; Що я роскош маю.
Била мени мати сухою лозою, Вийду я меж люди,
Щоб я ни стояла з поповим слугою»... То я і висела,
«Вийду я меж люди, А прийду до дома
Та я заспиваю, Надмуся, як сова»...*

Гості веселяться, а батько відправляє «молодого» і «прошака» за «перезвами» (так називаються батьки нареченої і самі почесні із її рідні).

Являються «перезви».

Наречена зустрічає їх у дворі, кланяється до землі і цілує в них руки.

Почесні гості урочисто вводяться в хату і займають перші місця. В танцях і співах вони не приймають участі.

Коло полудня два молодих хлопці (із нареченого свити) наряджаються: один «старцем», а другий – «мидвидьом»; «дід» сідає в маленькі саночки, а «видмидь» возить його по вулицях, у супроводі регочучої молоді.

У зустрічних баб випрошують сала, ковбаски, яєць і т. п.

Не вважається ганьбою присвоїти попавшу курку, качку, а то і порося...

По поверненню «діда» і «видмедя» гості вечеряють і знову приймаються за танці та пісні.

Коло півночі «пирезви» від'їжджають: їх проводжають за ворота господарі, «молодії» і всі гості.

«Молода» при прощанні зобов'язана голосити...

Прикладу «пирезви» слідує і інші гості: прощаються з батьками нареченого, дякують за гостинність, бажають новоодруженим щастя і достатку – і розходяться по хатах. На цьому весільні урочистості і закінчуються.

Дм. Абрамович
Переклад з російської О. Остапюка

Джерела та література:

1. Архів РНБ. Фонд 1. Опис 1. Фонд 4.; Архів РДАЛІ Фонд 97. Опис 1. Сп. 78.
2. Абрамович Д. Крестьянская свадьба в селе Коснище. *Живая старина*. Отделение этнографии Императорского Русского географического общества. Выпуск II. СПб, 1898. С. 192–202.
3. Абрамович Д. Крестьянская свадьба в селе Коснище. *Живая старина*. Отделение этнографии Императорского Русского географического общества. Выпуск III–IV. СПб, 1898. С. 385–386.

УДК 392(477.8=161.2):58

Фініковська Оксана (с. Гуца),
Чибирак Світлана (м. Луцьк)

НОВИЙ РІК (ВАСИЛЯ) НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ

Вечір напередодні Нового року (14 січня) називається „Багатим” („Багата кутя”, „Друга кутя”, „Щедруха”, „Щедрець”, „Щедрий вечір”), на Любомльщині ще говорили „Писана”, тому що писали хрестики. Парубки на Новий рік „водили козу”. Козу чекали, бо вірили що вона приносить добробут, і водночас її боялися, оскільки хлопці могли наробити шкоди. У с. Гуца поруч із „козою” були і інші персонажі – „циганка”, яка перша вбігала до хати, „циган”, два „жиди”, „чорт”, два „міліціонери” (пізніше включення у традиційну виставу), „дід”, „ведмідь”. Духницька Ольга розповіла, що поряд з цими персонажами ходив ще „журавель” (який міг вкрасти ковбаску дзьобом чи будь-що інше) і „баба” [4]. За гуртом пильнували, бо хтось з них міг і „ковбаску ухопить” [1, с. 28]. У с. Гуца малих дітей лякали, що коза може „вхопити” (забрати), тому в окремих родинах дітей не допускали дивитись на Козу, або ж міцно тримали біля себе. Це робилося для того, щоб дитинка не злякалася перевдягнутих людей.

Зараз під час „водіння кози” у с. Гуца гурт співає:
Ой у полі нивка,
Росла материнка,
Там дівчина жито жала, Звалася Маринка (2)

Жала ж вона, жала,
Сіла спочивати,
Їхав козак з України, Мусив шапку зняти. (2 рази).

Мусив шапку зняти,
"Добрий день" сказати, –
Допоможе тобі Боже, Цього жита жати. (2 рази)

А дівчина стала,
Йому відказала,
Вона його, молодого, Тай поцілувала (2 рази).

Дід вистукує ритм кийком, а хтось обов'язково дзвонить дзвоником. Інколи виступ урізноманітнюють піснею про Козу чи віршем-віншуванням. Завершують дійсно словами: „А на цьому слові, будьте здорові! Щоб в нас і в вас все було гаразд!” [3].

„Козі” добре віддячували за прихід у хату, адже де „коза ходить, там жито родить”:

Де коза рогом там жито стогом
Де не буває там вилягає.
Ой, в садку коза погризла слівке
Щоб тую козу роздерлі вувке

За свої слівке я туо кузу
Тай кійом наб'ю [4].

А якщо господар не дозволяв увійти в хату (чи не мав, що дати гурту, чи боявся, що коза наробить збитків), тоді „коза” під вікном співала пісні-насмішки:

– Ой у вашім двурі насрали тхори
Уткривайте вукно
Вкеним вам дубро [4].

У с. Столинських Смолярах на Новий рік ходили щедрувати та когутати [1, с. 28] «Кугу-кугу, дайте по пирогу».

З Багатим вечором в с. Забужжя пов'язаний звичай „лякати” ті дерева, які з якоїсь причини не родили, брали сокиру і прикладали до дерева і приказували „як ни вродиш ще на той рік то зрубаю”. Вірили, що виконання цього обряду сприятиме плодоносності саду [2].

Також на Новий рік ходять щедрувати. Варто зауважити, у с. Забужжя пам'ятають, що „як були совети, то ходили на той рік, а тепер, то на наш ходять” [1, с. 26]. Перехід церкви на григоріанський календар спричинить до того, що святкування Василя співпадатиме із світським Новим роком. Щедрувати і колядувати ходили із „звіздою” [1, с. 26]. Тепер із зіркою переважно ходять гурти, що колядують чи щедрують, збираючи гроші на церкву.

На Василя маленькі хлопчики ходять посівати, за що отримують подарунки (раніше – гарбузове насіння, горіхи, яблука, тепер – переважно гроші). Вважалося, що дуже добре зустріти цього дня першим здорового молодого/малого хлопця, тоді будеш цілий рік здоровим.

У переддень Нового року та нього самого люди намагалися спрогнозувати погоду на наступний рік, визначити, який буде урожай – „то тільки в нас, як Новий год, старий, йде сніг, то кажуть, що врожай буде” [2].

Ця ніч наділялася магічними властивостями, оскільки зміна одного року іншим, могла змінити життя людини на краще, або ж гірше. Природна цікавість людини спричинила до виникнення низки ворожінь, які мали на меті передбачити майбутнє.

Парубки ж у вечері перед Новим роком, так як і на Андрія (13 грудня), вершили суд над односельчанами. Вони знімали ворота, зачиняли господарів у хаті, затикали комин у тих мешканців села, які образили хлопців, не пускали доньок до гурту та ін. Коли хлопець довго ходив до дівчини, то могли вистелити дорогу від його хати до її. Так, у селі Гуща зробили таку стежку із сажі [5].

Існувало вірування у те, що коли цього дня зустрінеш першим чоловіка, то будеш здоровим цілий рік. Вважається якщо до хати першим прийшов молодий хлопець або ж чоловік, то це вказує, що в родині всі будуть здоровими, а якщо ще й з грошима, то у сім'ї будуть гроші, і дуже погано, якщо прийде стара жінка – це віщує хвороби та негаразди [4].

Таким чином, ми бачимо, що на Щедруху та Новий рік виконувалися спеціальні обрядові дії, такі як: „водіння кози”, „лякання дерев”, „посівання” та ін., що мали на меті забезпечити хороший урожай зернових культур, плодкових дерев у наступному році. Запрягаючи та об'їжджаючи робочу худобу, селяни „нагадували” їй про те, що відпочинок скоро закінчиться і почнеться новий господарський рік. Щедрування та посівання повинні були сприяти здоров'ю усіх членів сім'ї, а також їх добробуту.

Водіння Кози у с. Гуща 2021–2022 рр.

Джерела та література:

1. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість / [голов. ред. Тому Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. К. : НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2016. 400 с.
2. Записано від Баранович Галини Федорівни, 1947 р. н., с. Забужжя Ковельського р-ну Волинської обл.
3. Записано від Бориної Тетяни Степанівни 1974 р. н., с. Гуща Ковельського р-ну Волинської обл.
4. Записано від Духницької Ольги Вікторівни, 1947 р. н., народилася в с. Забужжя Ковельського р-ну, з 1966 р. проживає в с. Гуща Ковельського р-ну Волинської обл.
5. Записано від Олех Лідії Семенівни, 1936 р.н., с. Гуща Ковельського р-ну Волинської обл.

РОЗДІЛ IV. НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ТА ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ КРАЮ

УДК 94 (477.82-22)

Борбич Микола (сміт Маневичі)

СТОЛИНСЬКІ СМОЛЯРИ – ПОСЕЛЕННЯ НА ДАВНЬОМУ ВОДНОМУ ШЛЯХУ

Постановка проблеми. Кожне поселення має власне історичне коріння. В одних воно вивчене до крихітних деталей, відкрите, добре відоме чи не кожному мешканцю. В інших, що засновані нещодавно, в 20-му столітті, як правило, під час будівництва нових велетів сучасності – фабрик, заводів, атомних станцій та ще значиміших споруд, воно тільки формується, адже вимірюється всього кількома десятками років. Але є поселення менш знані в історичному плані для його нинішніх жителів і загалу, проте також пахнуть сивою давниною.

Застаю, у назві багатьох з них проявляється відсутність категоричної однозначності. До всього – ще й першоджерел обмаль, а то і зовсім їх немає. В такому випадку дослідники розглядають кілька версій, можливо, навіть суперечливих. Або ж споріднених, але з різними відтінками.

Мета дослідження. Використовуючи доступну джерельну базу, на підставі відомих зовнішніх чинників установити можливі версії, що розкривають загадковість походження назви населеного пункту.

Результати дослідження. Село Столинські Смоляри знаходиться в північно - західному секторі Любомльського району на східно-європейському вододілі. На схід від села, зовсім поруч, один із витоків річки Прип'ять, що впадає у могутній Дніпро, води якого сягають південних теренів України. А там – куди очі дивляться... На заході – всього лише кілька кілометрів до більш потужної водної артерії – Західного Бугу, води якого тісно пов'язували слов'ян з народами Скандинавії.

Ще в 1914 році шведський вчений Арне, проаналізувавши знахідки арабських монет, у своїй монографії прийшов до висновку, що скандинави відкрили спершу шляхи по Волзі до Каспійського моря десь біля 800 року, а вже пізніше через Прип'ять по Дніпру знаменитий «із варяг у греки» [2, с. 43].

Тепер можна лише уявити, як століттями тому щорічні ранні весняні води перетворювали низовину в безкрає озеро. На жаль, нинішні меліоровані землі зовсім нічого не нагадують про подібну картину. Навпаки, проведене осушення, навіть, загубило прадавні витoki самої річки Прип'ять, які досить досконало дослідив у 30-х роках 20-го століття Олександр Цинкаловський. В своїй відомій роботі він описує урочище Добрий мох – мохове болото, розташоване на північному заході від села Смоляри Столинські. Болото розтягується на самому вододілі між річками Прип'ять і Буг. Було це місце, де знаходилися «волоки» між доріччям Бугу і джерелами Прип'яті, де човни заново законопачували мохом і осмолювали столинські смоляри [4, с. 353] – майстри з найближчого поселення. Звісно, в наші часи прадавні з підземельні джерела вже не проглядаються на поверхні, а самі витoki і потічок, безсумнівно, огорнуті в меліоративні канали.

Небайдужих людей цікавить чому саме столинські та як потрапили сюди ці чудові фахівці своєї справи? На перший погляд, пояснення назви поселення, ніби то, на поверхні і трактується без особливих труднощів. Місцеві краєзнавці стверджують перебування давніх пращурів з містечка Столин, що на Горині (теперішня Білорусь), які прибули до заболочених поліських країв по річці Прип'ять виконувати тут особливі функції. Дійсно, у 11–13 століттях територія містечка в різні періоди входила до Пінського, Туровського, Дубровицького князівств, які з середини 14 століття вже перебували в складі Великого князівства Литовського. На старому столинському городищі археологи знаходили немало пам'яток історії. Були там виявлені також і залишки верстатів, де вироблялися великі човни – ком'яги, відомі на прип'ятьському шляху та по річці Буг [5, с. 411].

Безперечно, можна припустити прибуття досвідчених майстрів-ремонтників у малознану місцевість з попередньо визначеними обов'язками для здійснення вкрай необхідних

реконструкційних чи інших специфічних робіт. Напевне люди, які прибули в незвідані краї, могли не лише просмолювати древній річковий транспорт, але й обслуговувати цілі річкові флотилії, що йшли з товаром або з далекого Києва чи Пінська, або з заходу річкою Буг, а тут човни перетягували до Прип'яті [1, с. 123].

Добре розуміючи перспективи розбудови ймовірного шляху, остеронь цих теренів не залишаються і тогочасні правителі. Так, польський король Казимир Великий в 1366 році не випадково відвойовує в Литви контроль над річкою Прип'ять та містечком Ратне.

У 16 столітті задуману справу продовжує королева Бона, знову роблячи спробу поєднати басейни потужних рік Дніпра та Вісли через Прип'ять і Буг. В період з 1775 по 1783 роки будується Дніпровсько-Бузький, він же Королівський канал, що з'єднує річку Піна (басейн Дніпра) та Мухавець (басейн Вісли) і значно зміцнює можливості торгівлі з заходом (діючий у теперішньому часі – М. Б.). Після цього поступово втрачається значення первісного водного шляху поблизу Столинських Смолярів. Однак історична пам'ять про роль села в зміцненні давніх міждержавних зв'язків, як провидців теперішніх дипломатичних, так чи інакше залишається в його промовистій назві.

Все ж таки, повертаємось до Олександра Цинкаловського, який професійно обстеживши місцевість, впевнено підкреслював і зазначав, що ...джерела Прип'яті знаходяться ледве кілька кілометрів від середнього бігу Буга... На цім, місцями неозначеним вододілі, багна Тенетисько в'яжуться біфуркаційними (біфуркація – слово латинського походження, означає поділ течії річки, долини, болота на два відгалуження, що впадають у різні басейни. – М. Б.) заглибинами з долиною ріки Буг. Одна з таких заглибин знаходиться недалеко села Столинські Смолярі, називається «Перекоп» і тягнеться до села Забужжя над Бугом, друга простягається коло села Гороховище і доходить до долини Бугу в околиці Опалина, третє біфуркаційне заглиблення лучиться під селом Рівне з невеликим потічком, що впадає до Бугу. Західна частина прип'ятського шляху при високій поземі води в Тенетиську, могла бути використовувана без потреби уживати волока, хоч плавба плитками і часами зарослими корчами і зіллям просмиками мабуть наражувала човни на шкоду, тому човни перед виходом до Бугу направляли і наново смолили в Смолярах, де жили майстри зі Столина, або місцевими майстрами-лодкарями (Смолярі Світязькі) [1, с. 123].

Для здійснення реставраційних робіт, як бачимо, необхідна була смола. Її добували в місцевих умовах. Про це засвідчує назва урочища Майдан, де й проходив весь об'ємний нелегкий процес.

Смолярі («майданники») витоплювали свою продукцію в спеціальних ямах – «долах». Стінки ями викладали круглими колодами, на дні робили дерев'яний поміст, щільно обмазуючи його глиною. Зверху «діл» також накривали колодами і засипали товстим шаром землі. Посередині однієї з бокових стінок залишали отвори для запалювання «щіпи» та виходу смоли. «Щіпу» майстри заготовляли зі старих соснових пеньків та повалених дерев. Пеньки викопували, очищали від кори та порохна і кололи сокирою на тріски. В «долі» їх складали до купи та обкладали соломною. Закривши яму, підготовлений стос запалювали через отвір у верхній частині «долу». Коли щіпа починала горіти, отвір закривали. Технологічний процес виробництва смоли без доступу повітря тривав протягом 7–12 днів. Після цього її спускали через боковий отвір у «долі» до бочки [3, с. 349]. Ось таким непростим способом виробництва забезпечувалися смолярі найнеобхіднішою продукцією для оновлення човнів.

Між тим, на увагу громадськості заслуговує й інша, на думку автора, більш правдоподібна версія щодо назви села. Її не потрібно шукати «за морями та горами». Вона поруч.

Біля Західного Бугу, у гміні Воля Ухруська Влодавського повіту Люблінського воєводства, розкинулися теперішні польські сільські округи Стульно (Стулно) і Майдан-Стуленський. Серед 13 невеликих поселень гміни рахується і Старе Стульно. Безсумнівним є факт віднесення цих поселень до давніших часів. В Іпатієвському літописі у 13 столітті згадується Угруське єпископство. Істориками розглядається існування в Угруську резиденції першого холмського православного єпископа, ставленика князя Данила [4, с. 178–179].

У перекладі з індоіранських мов слово «стол» відповідає значенню «земляний насип», «підвищення». Твердження повністю збігається у відношенні до річки Західний Буг, що несе

свої води зовсім недалеко. Давньоруське «стольний» вживалося у значенні «головне помістя», «головне поселення». Визначене останнє трактування відносно Стульна поки що немає документальних підстав.

Зате підтверджується дещо пізніше функціонування Стульнинського (Столицького) староства та входження у його межі навколишніх сіл [4, с. 411]. В одному з них, теперішньому українському селі Гуща, що в 1565 році входило до Любомльського староства та відразу ж приєднане до Грубешівського повіту (Холмщина), на річці Буг (Західний), розташовувалося дві пристані. До того ж, від найдавніших часів це село славалося, як і білоруське містечко Столин, одним з оригінальних стратегічних ремесел – виготовленням якісних комяг, великих човнів для перевезення товарів і людей [4, с. 334–335]. А таким давнім плавучим засобам і їх обслуговуванню в околицях вкрай необхідними виникали... поселення Смоляри, що ставали справжніми майстернями для річкових суден [6, с. 25].

Думаю, майстри-вихідці з сусіднього Стульного (Стольного) облюбували місце постійного проживання на власній розсуд. Основні чинники тут полягали в безпеці житла, наявності лісу, води, якої тут було вдосталь та, одночасно, ґрунтових підвищень, що не заливалися водою. На перших порах найбільш приємливою себе зарекомендувала хутірська система. Долаючи природні та соціальні виклики, поселенці гуртувалися все ближче один до одного, в тому числі і через шлюбні поєднання родин. Військово-топографічна карта Російської імперії, складена фахівцями Ф. Ф. Шубертом та П. А. Тучковим, в 1846 році констатує село «Столянські Смоляри» з кількістю 25 дворів, у 1866 році – вже 29 дворів, у яких за середнім підрахунком проживало біля 180 мешканців [7]. В кінці 19 століття в селі нараховується 152 доми і 849 жителів, початкова школа... [5, с. 381] На польській топографічній мапі за 1933 рік занотовано 191 помешкання, а населення, більше всього, наближалось до однієї тисячі осіб.

Висновки. Пройшовши віки, село «Столянські», «Стульненські», Столицькі Смоляри постає у XXI-му столітті оновленим, але з власним древнім корінням і виплеканою в тяжкій праці назвою. Однією з важливих його ознак є давнє прізвище сельчан. Починаючи від перших корінних смолярів, смолярчуків, кількість носіїв тепер уже офіційних Смолярчуків не зменшується, а навпаки, виборюючи різні життєві ситуації, входить до групи найчисельніших і в наші дні сягає немалої величини – аж 87 осіб.

Джерела та література:

1. Бужанський А. (Цинкаловський О.) Річка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком. Вінніпег. Канада. 1966.
 2. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів. Видавництво «Світ». 1991.
 3. Павлюк С. П., Горинь Г.Я., Кирчів Р.Ф. Українське народознавство. За редакцією. Львів. Фенікс. 1994.
 4. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. т. 1, Вінніпег. 1984. Канада. Ротопринтне видання.
 5. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. т. 2, Вінніпег. Канада. 1986. Ротопринтне видання.
 6. Цинкаловський О. Пару слів про дві нові поважні праці про Волинь і Полісся В. Ш. археолога А. Цинкаловського / Передрук. Охріменко Г., Складенко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. Видавництво Волинської друкарні. Луцьк. 2007.
 7. Шуберт Ф. Ф., Тучков П. А. Військово-топографічна карта Російської імперії за 1846, 1866 роки.
- Р. С. Дослідження присвячується в знак хорошої згадки про однокурсницю, уродженку села Н.А.С., 1956 р. н. та спільне навчання у Вол.-Волинському ПУ (1971–1975 роки).

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА СИДОРУКА

Серед небагатьох визначних постатей нашого краю Міжвоєнного періоду особливе місце належить Івану Яковичу Сидорукі, який у ті часи в Любомлі був людиною авторитетною, шанованою і знаною. Був одним із небагатьох українців у польських місцевих владних структурах і займав посаду заступника бурмістра Любомльського магістрату у 1933–1939 роки, а також активним громадським діячем.

У його батьків Марії і Якова Сидоруків було п'ятеро дітей: Степан – 1895 р.н.; Іван – 1898 р.н.; Микола – 1900 р.н.; Василь – 1903 р.н. і Марія – 1905 року. Проживала родина на вулиці Піддубівській, 11 (нині вул. Незалежності). Найстарший син Сидоруків – Степан, у 1911 році, через знайомих батьків поїхав навчатися на Кавказ у місто Єриван. Там його відвідала матір з найменшою донькою Марією, але через рік навчання, Степан важко захворів і невдовзі помер.

В період Першої світової війни, у 1915 році, коли східний фронт все ближче наближався до річки Буг, царська влада насильно переселяла лише українське населення вглиб Російської імперії. Не обминуло це і родину Сидоруків, яка опинилася в біженстві у Полтавській губернії. У бурхливому 1917 році, коли Центральна Рада почала будувати самостійну українську державу, Іван Якович вступає в ряди визвольного руху, невдовзі стає офіцером армії УНР [16, 2].

Після важких перемог і поразок, українська армія з останніх сил у 1919–1920-х роках відстоюючи свою незалежність боролася з більшовиками, поляками, та іншими збройними формуваннями, але сили були не рівні. У 1921 році, після Ризького березневого мирного договору українські війська були витіснені за річку Збруч, де знеможені залишки війська були роззброєні польськими легіонами. Згідно з умовами польсько-українського договору українська армія мусила здати зброю, коней та все військове майно. Роззброєння проводила 12-та польська дивізія, а все військове майно приймала польсько-українська комісія [9, 133].

Любомль, як і вся Волинь відійшли під Польщу. У 1923 році було створено Любомльський повіт, який у Волинському воєводстві був найменший. Площа його становила 1800 квадратних кілометрів, кількість населення при першому переписі від 30 вересня 1921 р. становила 56 264 чоловік. Сам повіт був поділений на міську гміну Любомль і сім сільських гмін – Бережці, Головно, Гуца, Любомль, Пулемець, Шацьк, Згорани [12, 24].

До Любомля Іван Якович Сидорук повернувся з українською бойовою нагородою. Батьки, сестра Марія і брат Василь в цей час були вже у місті, а Микола Якович залишився в Радянській Україні, у Полтаві. Вивчився на агронома, невдовзі одружився на єврейці Туні Абрамівній і від їхнього шлюбу народилося двоє доньок – Софа і Неля.

Василь Сидорук в 1920-х роках став перебіжчиком. Він, шукаючи кращої долі, нелегально перейшов польсько-радянський кордон і прибув у Полтаву до брата Миколи [16, 2].

Повернувшись до рідного Любомля Іван Сидорук став господарювати, працювати на землі. Мав пару коней, корову, годував свиней. Свою трудову діяльність розпочав працівником на гуртівні солі у місцевих євреїв братів Русманів, що на площі Ринок в Любомлі. Пізніше, деякий час працював майстром у дорожньому відділі міста, де за брак коштів будувалися і утримувалися шляхи лише воєводського і повітового значення [12, 85].

У 1925 році Іван Якович сприяв створення у місті першого українського кооперативу «Самопоміч». У цей час у Любомлі і повіті кооперувалися переважно євреї і поляки. Установчі загальні збори членів-основоположників споживчого кооперативного товариства відбулися 12 лютого 1925 року по вулиці Бісилівській, 25 (нині вул. Шевченка) в будинку Степана Мохнюка. Присутні – 28 осіб – головою зборів було обрано Якова Смітюха, заступником Василя Трофимовича, секретарем Афанасію Мохнюк. Івана Сидорука обрали заступником спостережної ради. Але утворити українську кооперацію виявилось не так просто. Польська влада ставила цьому різні бюрократичні перешкоди. І тільки 6 листопада 1927 року було створено кооперацію під новою назвою «Сила». Протягом майже трьох років, що передували створенню кооперації любомльчанин, посол Сейму Речі Посполитої Василь Мохнюк вів

переписку з різними державними установами міст Луцька і Львова. При допомозі львівського ревізійного союзу Українських кооператив у Любомлі влаштували безкоштовні десятиденні курси, які зацікавлені мешканці відвідували з 20 по 30 грудня 1927 року.

Курси разом з іншими закінчив і Іван Сидорук разом з сестрою Марією. На Ринку вони орендують приміщення і створюють тютюнову гартівню, де торгують тютюновими виробами, видають товари у крамниці міста і повіту [18, 2].

На початку 1920-х років в Любомльському повіті під час виборів до польського парламенту поширюється рух політичних партій лівого спрямування, спочатку УСДП (Українська соціал-демократична партія), пізніше КПЗУ (Комуністична партія західної України). В ній активну участь приймають деякі місцеві активісти, особливо місцеві євреї. Так у 1926 році польська дефензива арештовує любомльчан Лейбу Когана, Зельмана Рубінштейна і Герша Татса [11, 303]. У лютому місяці 1927 року, у Луцьку, над ними відбувся судовий процес, куди для їхньої підтримки з Любомля вирушила велика група небайдужих містян, як євреїв, так і українців, але послам Сейму Самійлу Підгірському, Василю Мохнюку, а також активістам Івану Сидорuku та іншим, не вдалося захистити звинувачених і місцеві євреї за свою діяльність отримали тривалі роки ув'язнення [17, 3].

Іван Сидорук був він і активним учасником і керівником любомльського українського аматорського гуртка, який діяв і мав велику популярність у Міжвоєнний період. Мав Іван Якович прекрасний голос, співав баритоном, виконував основні ролі у багатьох п'єсах української класики. Серед спектаклів, які ставили аматори, були «Назар Стодоля», «Сватання на Гончарівці», «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «На перші гулі» «Наймичка», «Суєта» та інші. У репертуарі аматорів особливою пошаною, популярністю і успіхом користувалася п'єса Тараса Шевченка «Невольник», в якій Іван Сидорук виконував роль «коваля». Співав він і у хорі церкви Різдва Пресвятої Богородиці [16, 2].

У 1928 році в Польщі відбувалися вибори до Сейму і Сенату. Кандидатом на посольський мандат від українців нашого краю був висунутий Іван Якович. Але для польського Сейму українські патріоти були зайві. Тому польська дефензива проти нього розгорнула шалений тиск, змушуючи його відмовитися від передвиборної боротьби за мандат. Проти Івана Сидорука була сфальсифікована кримінальна справа. Його було заарештовано і проведено обшук у помешканні і у гуртвні. Але, не знайшовши доказів на звинувачення, його після судового процесу звільнили. Свідком від адвоката, який захищав Івана Сидорука, виступила у кримінальній справі його майбутня дружина Дроздович Євгенія Панасівна, 1907 року народження, також палка учасниця любомльського аматорського гуртка. В тому ж таки 1928 році вони одружилися і від цього шлюбу у них народилося троє дітей: Марія – в 1929-му, Георгій – в 1935-му і Петрик – в 1939 році [16, 2].

В кінці 1929 року – на початку 1930-го, в місті та повіті відбулися масові арешти та обшуки членів та симпатиків підпільної організації КПЗУ. Про це зокрема, свідчить надісланий любомльським повітовим комендантом А.Гочульським лист «Список осіб антидержавної діяльності Любомльського повіту», адресований слідчому відділу Волинського воєводського управління. У ньому, серед інших 75 осіб згадується: «...Іван Сидорук, 32 роки, проживає у м. Любомль, вул. Словацького, небезпечний, має великі впливи на людей...» [3].

В 1933 році Івана Яковича Сидорука обирають замісником бурмістра Любомльського магістрату, де він цілих шість років, до «золотого вересня» 1939 року, відстоював інтереси городян, курирував справами православних церков у місті. В 1938 році сімейство Сидоруків перебралося жити в новозбудований будинок...

Унаслідок радянсько-німецьких домовленостей Західна Україна, в тому числі Волинь, опинилася в 1939 році у «сфері інтересів СРСР». 28 серпня цього ж року Ріббентроп і Молотов підписали акт, який став сигналом до початку Другої світової війни, яка розпочалася 1 вересня. Незважаючи на масовий героїзм польських вояків, серед яких були і волиняни-українці, німецькі війська просувалися на схід по території Польщі досить швидко. Невдовзі вони появились і на українських землях. Так, уже в середині вересня німецька авіація бомбардувала Луцьк. Передові частини вермахту підійшли до Володимира-Волинського, Устилуга, Любомля та інших західноукраїнських міст.

17 вересня Червона армія перейшла польський кордон і пішла у наступ зі сходу. Президент Польщі І. Мосьціцький у цей день з цього приводу виступив з такою заявою: «В час, коли наша армія від першого дня війни аж до нинішнього дня з безприкладним героїзмом бореться із навалом ворога, витримуючи натиск значно переважаючих німецьких збройних сил, східний сусід напав на наші землі, грубо порушуючи зобов'язуючи договори і будь-які засади моральності.

Не вперше в нашій історії ми опинились перед лицем загарбників нашого краю як із заходу, так і зі сходу». Польським військам був даний наказ: опору Червоній армії не чинити. А тому сутичок польських військ із радянськими було небагато [7, 31–32].

Для її зустрічі Червоної армії в Любомлі був організований тимчасовий комітет, до складу якого увійшли декілька активістів, членів КПЗУ і прихильників Радянського Союзу. При в'їзді у місто, на східній околиці вулиці Мацеївської (нині вул. Прикордонників) було споруджено вітальну арку. Ще одна арка була встановлена на «рогатці», на розі нинішніх вулиць Української армії і Прикордонників. Обидві споруди були прикрашені квітами.

Однак раніше у місто ввійшли відступаючі польські вояки. За спорудження арок розгнівані військові вчинили розправу над місцевими євреями, розстрілявши 13 чоловік [13]. Вони також наказали привести найбільших активістів міста. Люди привели, дійсно, найбільш шанованих людей Любомля – Івана Сидорука і колишнього посла Сейму Речі Посполитої Василя Юстимовича Мохнюка, які, колишні «петлюрівці», ніякого відношення до спорудження арок не мали [16, 2].

Попередньо їх мали розстріляти в центрі міста. До того обох добряче побили, Івану Яковичу прикладом сильно розбили голову. Євгенія Панасівна, дружина Івана Сидорука, зі слізьми на очах побігла до найбільших поміщиків Любомля – Кампюніних, до Антоніни Костянтинівни. І саме вона на колінах стала цілувати руки польським офіцерам, благаючи не вбивати, бо це добрі і невинні люди. І випросила таки.

Про ці події описує колишня любомльчанка Ганна Самутин (дівоче Булавка), яка навесні 1944 року покинула рідний Любомль і виїхала в Сполучені Штати Америки, згадувала: «...З вибухом Другої світової війни німці Советський Союз поділили Польщею. Наше місто чекало приходу червоної армії. Деякі з місцевих людей, що сприяли радянській владі, побудували вітальну арку, не знаючи, що не всі польські війська залишили місто. Горстка польських офіцерів, побачивши арку, роз'юшені, зарядили привести на Ринок декілька чільних громадян міста. Хтось привів Василя Мохнюка і Івана Сидорука, справді найбільш шанованих мешканців. Хто там знав, що ті люди ніяк не були охочі вітати червону армію, бо вони були «петлюрівці». На середині міста їх мали розстріляти. Прибігли до нас євреї з міста: «Ой, що там робиться! Мають стріляти Мохнюка і Сидорука...». Поки ми добігли дізнались – Топка (донька Констани Кампюніна, яким належав палац Браницьких – прим. автора) на колінах цілувала руки офіцерів просячи не стріляти, бо це добрі люди, і випросила. Скоро по приході совітської влади обидва були арештовані, і вже навіки...» [20].

25 вересня 1939 року Любомль з хлібом, сіллю і квітами зустрічав Червону армію [9, 475]. Але щастю родини Сидоруків тривати прийшлося недовго. Першою репресували сестру Івана Яковича – Марію, яка була заміжньою за польського осадника з-під Устилуга Владислава Кухарського. Радянською владою сім'я була депортована на заслання в Архангельську область, пізніше в Челябінську [17, 2].

В ніч з 24 на 25 грудня 1939 року на католицьке Різдво, в будинок Івана Сидорука прибули енкаведисти. Саме в цей святковий вечір у Євгенії Панасівни був день народження. Непрохані «гості» зробили серед ночі обшук, шукаючи націоналістичну літературу. Але, не знайшовши – конфіскували всі українські журнали і газети, які сім'я виписувала ще до війни, за Польщі. Не залишили й книги, навіть дитячу літературу, серед якої був і український дитячий журнал «Дзвіночок». Конфіскували і сімейні фотографії, де Іван Якович був у державних установах і на них було видно польську символіку. Під ранок Івана Яковича було «запрошено» відбутися в Любомльський повітовий відділ НКВС. Його звинуватили у приналежності до ОУН і завели кримінальну справу по статті 54-11 Кримінального кодексу УРСР від 1927 року. Вести справу проти нього було доручено лише сержанту держбезпеки, молодих лейтенантів і вище у каральної репресивної машини не вистачало кадрів. Ніхто із

свідків, яких допитував сержант держбезпеки Шарапа, не підтвердив їх зв'язків з ОУН. В цю Різвяну ніч енкаведисти арештували і бувшого посла Сейму Речі Посполитої Василя Юстимовича Мохнюка.

Після арешту Івана Яковича і Василя Юстимовича, Оксентієвич Олександра з одним любомльським євреєм пішли по місту збирати підписи на підтвердження їх невинності. Зібравши їх чималу кількість, пішли в Любомльський НКВС з надією допомогти арештованим. Натомість на ці списки енкаведисти грубо відповіли: «Нам не надо хорошего, нам нужны компроматы!».

Євгенія Панасівна зверталась в місті до всіх, хто міг би чимось допомогти, але підтримки в Любомлі ніхто не міг надати. «Визволителі» виявилися жорстокими і безжалісними карателями «московітами». Для них порядність і чесність виявилися пустими словами, це були далеко чужі люди.

Дружина І. Сидорука також зверталась за допомогою до давнього знайомого адвоката з Ковеля, бувшого посла Сейму Речі Посполитої, Самійла Підгірського. За спогадами доньки І. Сидорука він тоді відповів: «Тепер не ті часи, щоб я міг вам допомогти, тепер захисту для підсудних не має. Їх судить «трійка», яка виносить вирок, а підсудному лишається тільки підписатись під ним...» Невдовзі, сам голова української парламентської репрезентації у польському парламенті сам став жертвою політичної розправи, він також був репресований, як і більшість послів і сенаторів другої Речі Посполитої [17, 2].

26 лютого 1940 року сержант держбезпеки Шарапа закінчив кримінальну справу проти Івана Сидорука і бувшого посла Сейму Речі Посполитої Василя Мохнюка. Їх переводять за першим спецвідділом у Ковельську в'язницю, пізніше у Луцьку тюрму.

10 лютого 1941 року рішенням особливої ради НКВС Івана Сидорука, як «ярого петлюрівця-націоналіста», який «клеветал на демократизацию в СССР», як соціально небезпечного елемента, було ув'язнено у виправно-трудоий табір строком на вісім років. Під час слідства його звинуватили, крім зв'язків з ОУН, у проведенні антирадянської націоналістичної агітації в Любомлі у міжвоєнний період. На тяжке заслання Івана Яковича Сидорука було заслано у Комі АРСР, в Ухто-Іжемський (Ухтіжемлаг) виправно-трудоий табір НКВС, що на півночі Російської федерації [2].

Загалом в період 1939–1941 років на Любомльщині було репресовано близько ста осіб, колишніх «петлюрівців», членів ОУН, так званих «агентів» німецької розвідки, засуджених за антирадянську пропаганду, за «нелегальний» перехід державного кордону, тощо, а їхні сім'ї вивезли на примусові роботи у віддалені райони Російської федерації і Казахстану. Ув'язнені покарання відбували у таборах ГУЛАГА «Томлазі», «Воркутлазі», «Каргопольлазі», «Самарлазі», «Севвостлазі», «Томлазі», «Онеглазі», «Івдельлазі», «Карлазі», «Ухтлазі» [6].

В Ухто-Іжемському виправно-трудоому таборі НКВС відбували покарання і земляки Івана Сидорука – Цевух Мойсей Миколайович, 1910 р.н. з Шацька, арештований 15 жовтня 1939 року, Мішук Афанасій Іванович, 1893 р.н. з Штуня, у 1940 році засуджений на 8 років за антирадянську пропаганду [5].

Не обминула репресії і родина Івана Сидорука. 12 квітня 1940 року близько 10-ї години ранку в будинок Сидоруків ввійшли енкаведисти. Євгенія Панасівна в цей час якраз місила тісто на хліб, а неждані гості наказали: «Собирайтесь, поедете на поселение, на сбор вам два часа. В Ковеле к вам присоединится ваш муж...»

Найстарша донька Марія була у цей час у школі. Військові за нею послали солдата з гвинтівкою, хоча Євгенія Панасівна благала вирядити когось у цивільному. Рівно через дві години, як і сказали, їх з ським-таким майном посадили на підводу, але так і без свіжого хліба і відвезли на залізничний вокзал, де насильно загнали у товарний вагон. Крім них в ньому було на той час ще шість сімей з нашого краю. Так родина Сидоруків, а це 66-річний дідусь Яків Лук'янович, 33-річна Євгенія Панасівна і її троє діток – 11-річна Марія, 5-річний Георгій, і однорічний Петрусь стали політичними переселенцями [17, 2].

Їхали довго і важко. Через декілька тижнів подорожі в холодному вагоні і муках прибули на станцію Картали, що на півдні Свердловської області Російської федерації. Там ще декілька днів їх везли на вантажівках по степу. І врешті прибули у колгосп імені Молотова села Досовка,

Орджонікідзинського (нині Денисівського) району, що на панічно-західній частині Кустанайської області Казахстану.

Згадує донька Івана Яковича Сидорук Марія Іванівна: «...Прийшли солдати і наказали збиратися. Дали дві години строку. Я саме вчилась у школі. Мати сказала, де я знаходжуся. Послали за мною солдата. Він прийшов до вчительки, розповів їй чому. Вчителька тремтячими губами наказала мені: «Іди додому». Хоч мені й дуже не хотілося залишати школу, бо минув тільки перший урок, та мусила йти.

А вдома – розгардіяш. Мати бігає, хапається то за те, то за се, бо ж треба і вдяганку взяти, і харчами запастися. На лихо, ще й хліба нема, стояло тісто розчинене. Мати давай просити-благати, щоб дозволили хоч хліб спекти. Де там?! «Собирайтесь!» – і все. Посадили на підводу з ським-таким нажитком і повезли на вокзал, там загнали у товарняк. Залишили ми хату, сарай, клуню, корову, свиней і птицю і повезли нас у далекі світи. Мене, найстаршу одинадцятирічну, братів – шестирічного Георгія та однорічного Петруся, дідуся Якова Лук'яновича, якому на цей час було 66 років і 33-річну маму Євгенію Панасівну.

Не одну нашу сім'ю забрали. Були й інші з Любомля, з Ягодина, інших сіл. І теж жінки з дітьми.

При погрузці нам казали, що в Ковелі до нас приєднаються чоловіки і поїдемо всі разом. Та це все була звичайна брехня. Нікого вони з чоловіків не випустили. Закрили нас у вагоні і повезли А у вагоні холодно і голодно. Три доби навіть води не давали. Коли стали вимагати, грюкати і кричати, почали виділяти по відрові води на вагон. Поступово сформували великий ешелон, який повезли аж двома паровозами.

Їхали довго і важко. Недоїдання, холод, антисанітарні умови сприяли появі хвороб. У Петрика, як найменшого, появилася нарив у горлі, а потім добавилося ще й запалення легень. Мати до вартового: «Викличте лікаря, дитина помирає». На одній із станційок прийшла у вагон лікарка.

– Где больной? – запитала різко і суворо. – Будем забирать.

– Що ви, що ви? – мати горлицею забилася над братиком. – Я своєї дитини нікому не віддам.

І не віддала. А Петрикові, видно, судилося ще жити й жити, бо хвороба відступила. Хоч не скоро, але він таки одужав.

Опинилися ми аж в Казахстані. На станції Картали нас усіх вивантажили з вагонів, посадили на вантажний автомобіль і повезли у степ. Їхали два дні. На ночівлю зупинилися по селах. Та обігрітися у хаті налякані місцеві жителі не впускали, бо боялися, бо ж нас називали ворогами народу. Подумайте тільки: жінки, діти і немічні діди – вороги народу. А хто ж тоді народ?

У Казахстані клімат різко континентальний. Тобто, вдень спека, а в ночі температура опускається близько нуля. Ночі були холодні-холодні. Мати давай проситися, щоб впустили в хату погрітися. Свідомо пішла на обман. Сказала, що ми з Білорусії, їдемо до чоловіків, які прибули в Казахстан раніше, облаштувалися, а зараз чекають на сім'ї.

Знайшлася добра душа, повірила маминій брехні і впустила в хатину. Тепло так, затишно, аж душа відтала. Та знайшлася одна дурепа. «Як я буду брехати? Мене цьому ніхто не вчив. Не буду і не хочу грішити перед Богом», – так, певно, думала ця жінка і, скориставшись тим, що мати вийшла на вулицю, розказала господині правду, що ми із Західної України, а чоловіки в тюрмі. І хазяйка одразу вигнала нас з хати на вулицю. Оттоді я вперше задумалася над тим, чи завжди треба казати тільки правду? Маленька без обидна брехня інколи набагато корисніша за велику правду.

Врешті-решт завезли нас у колгосп імені Молотова Орджонікідзівського району Кустанайської області. Скинули коло сільради і сказали: «Влаштувайтесь».

Цілий день простояли коло сільради. Ніхто до нас не підходив, ніхто не цікавився, бо погана чутка летіла попереду нас: «вороги народу». Аж під вечір зупинився біля нас чоловік середнього віку і забрав до себе. Виявився він ветеринарним лікарем з доброю душею, що чутливо відгукнувся на людську біду. У нього наша сім'я прожила ціле літо.

Склавши руки, не сиділи. Мати важко працювала на виготовленні саману, з якого будували житло. Працювала без вихідних. А після роботи бралася за домашні клопоти.

Вирощувала картоплю, заготовляла паливо на зиму. Як могли, так і допомагали їй. Хоча які там з нас, дітей помічники.

Поволі влягався біль розлуки з рідним краєм, гіркота від принижень і поневірянь. Стали приживатися на новому місці, зазнайомилися з людьми. Та комусь, певно, і це сталося на заваді, бо пізньої осені нас перевезли в радгосп «Аятський», де мати вже стала працювати на фермі. Звичайно, це не розкіш, але все-таки легше, як на самані.

Поселилися в невеликій хатині, яка опалювалася тільки піччю, що стояла посередині. Помучилася мати з приготуванням їжі, сьак-так зліпила яку-небудь плиту, аби розпарити якесь вариво. Так і бідували, аж поки не зглянулися над нами, дітьми, і не переселилися в другу хатину, де вже була плита. Дошкуляли тільки туга за рідним краєм, невизначеність подальшої долі.

Минав рік за роком, в безнадії і смуткові. Через рік після поселення помер дідусь Яків Лук'янович. Не витримало його здоров'я цих жахливих потрясінь, що довелося пережити. Захворів на гостру форму туберкульозу і згорів за лічені місяці. У березні 1943 року помер батько. Не солодко жилося й нам, якби не допомога продуктами й одягом, які надходили від Червоного Хреста США, навряд чи вижили б у важкі воєнні роки.

Та й після війни було трудно. Душевні і фізичні сили підтримувала надія на повернення...» [16, 3–4].

Євгенія Панасівна стала працювати на важких роботах у колгоспі: то в полі працювала, то силосні ями копала, то дояркою була. Необхідно було утримувати троє дітей і чоловікового батька. Зуміли там посадити картоплю, яку привезли з собою з Любомля, городину. За літо Євгенія Панасівна з дітьми організували і заготовили на зиму «кізяки». Це було дуже необхідне і важливе в майбутньому місцеве паливо, яке виготовляли власноруч з посіченої соломи і гною. Його перемішували, ліпили круглі брикети і сушили на пекучому казахському сонці.

Тільки-но організували своє життя-буття, як знову переселення. Енкаведисти кидають сім'ю в нове пекло. На цей раз поселяють в радгосп села Аятське цього ж району, яке знаходилося на північ від райцентру на відстані 50 кілометрів. При цьому Євгенії Панасівні не заплатили ні копійки за важку роботу в попередньому ім. Молотова і ні за перевиконані трудовні. На новому місці вона працює в радгоспі на фермі № 2. Не витримавши жахливих потрясінь, тугою за рідною Волиною, Любомлем, через рік після прибуття на заслання у Казахстані помер Яків Лук'янович. Захворіли цингою діти Марійка і Юрчик. Харчувалися лише крупами і борошном. Про овочі тільки могли мріяти, згадуючи рідну Волинь. Всі ці роки вони мешкали у землянці. Однієї весни, коли вода затопила землянку сусідки – Сидорук Євдокії, котра була з села Кропивники (нині Шацький район), Євгенія Панасівна її приютила в себе з чотирма малолітніми синочками Іванком, Петрусем, Макаром і Миколою. Зимою з тих землянок ранками жінкам приходилося відкопуватися з під снігу. Військовий, який був там, насміхався з волинянок говорячи: «Вы нас в 39-ом встречали с хлебом и солью, а они Вас метьолкою бац, и к нам!» [17, 2]

В лютому 1942 року, під час апогею найжорстокішої в історії людства Другої світової війни, в окупованому Любомлі, в церкві Різдва Пресвятої Богородиці священник Аполінарій Костецький відслужив молебень за безвинно репресованих Мохнюка Василя Юстимовича і Сидорука Івана Яковича. Так свідомі любомльчани віддавали шану і повагу цим людям, свято пам'ятаючи їх добрі вчинки [11, 302].

Менший брат Івана – Василь Сидорук загинув на фронті в період Другої світової війни. Він в Радянському Союзі став військовим, служив з 1930 по 1939 рік старшим техніком-лейтенантом загону ескадрильї 2-ї військової школи початкового навчання. В 1941 році був мобілізований на фронт Раменським РВК, Московської області. В серпні 1942 року при перельоті на літаку У-2 був збитим німцями під Сталінградом. Дружина Василя Яковича – Марія Антонівна також була на фронті, була військовим хірургом. Останнє місце служби м. Белосток (Польща), гарнізонний госпіталь. Подальша доля невідома.

Неочікувана ситуація сталася влітку 1942 року. Знайомі українці розповіли Євгенії Панасівні про повернення земляка з сталінського табору, який оселився в Тобольському районі Російської федерації. Було це, за російськими мірками, зовсім поруч, 600 кілометрів –

для них це не відстань. Швидко поїхала, лишивши діток на сусідів волинян. Серце кликало. Вже більше двох років ні вісточки з окупованого німцями Любомля, ні сліду від чоловіка. Яка доля! Знайшла звільненого з табору українця Михайла Рожка. Виявилося, що він не тільки знає Сидорука Івана Яковича, але і у Ухтинському таборі нари їх були поруч...

Терміново пише йому листа. І ось довгоочікувана, страждальна вістка від чоловіка. Але приємної миті вистачило не на довго. Лише два листи отримала Євгенія Панасівна від Івана Яковича з табору. Другого з любов'ю і теплом зберігає молодший син – Петро Іванович, який проживає у місті Любомлі. В ньому любов, турбота і надія. Вона була найпевнішою розрадою у нелегкому житті. Цей лист і досі гріє душу рідним Івана Яковича Сидорука:

«Ухта. 28 вересня 1942 року.

Люба моя дружинонька і найдорожчі діточки!

Листа від Вас і Марусі отримав 17 ц/м і це вже Вам висилаю другий. Ваш лист мене так заскочив, це була така щаслива для мене несподіванка, що я довго не міг прийти до рівноваги. Все думав, що це сон, адже ж я всіх Вас мав за неживих і ти не можеш, Женю, уявити собі ту радість мою, що Ви усі, крім татка, живі, здорові, та якось дасте собі раду.

Женя! За мене не журися. Я здоров і дай Боже Вам усім такого здоров'я, як у мене. Одне тяжко, що не бачу Вас милих, любих і найдорожчих моїх страдників. Так, не журися Женю! Не журіться дітки і вірте так само як і я вірю, що доля наша усміхнеться і ми вже в близькій часі з'їдемося усі до купи і заживемо не старим, а ще кращим новим життям. Гарним, щасливим і веселим, яким нагородить нас щедро доля, за перебуті нами муки і страждання.

Не буду описувати своє життя. Краще пишеть про себе... Чи маєте Ви що їсти з діточками, бо невідомо, може ще зиму прийдеться Вам перебувати на старім місці. Чи маєш опал? Чи є хліб?...

Пишеш, Женю, що діток не впізнав би, а мені здається, що навіть між тисячу чужих Петруся впізнало б батьківське серце, хоч його дійсно мало запам'ятав.

...Так що доля наша, даючи нам на деякий час страждання, винагородить нас в майбутньому. Може, навіть в недалекому. Я, Женю, вірю в нашу щасливу зорю, вірю твердо й непохитно. Вір в це і ти, мій найсердечніший друже.

...Любі діточки, Муся, Юрик і Петрусь! Будьте діточки добрими. Не кривіть, а любіть одне одного... Муся і Юрчик вже великі, а тому глядіть Петруся, бо він ще маленький. Від мене, як не буде довгий час листа, то не журіться, бо у нас на це бувають різні причини і перешкоди...

На цьому кінчаю писати. Будьте здорові. Цілую всіх Вас дуже міцно.

Ваш Іван»

Більше на свої листи Євгенія Панасівна відповіді від чоловіка не отримала. В серпні 1943 року сестра Івана Сидорука - Марія Яківна, написала лист в Москву в головне правління Союзу польських патріотів СРСР з проханням допомогти знайти брата. Польська організація вислала у вересні цього ж року запит прокурору Комі АРСР. Від 18 січня 1944 року Марія Яківна отримала відповідь: «Шановна громадянка! Клопотанням в справі звільнення вашого брата – Сидорука Івана Яковича, який народився в Любомлі у 1898 році, голову правління Союзу польських патріотів в СРСР було повідомлено Генеральною прокуратурою в Москві листом від 15 грудня 1943 року, що Сидорук Іван Якович помер в Ухто-Іжемському таборі 19 березня 1943 року в селищі Ухта. Просимо повідомити дружині померлого – Сидорук Євгенії» [17, 2].

Згадує Марія Іванівна Сидорук: «...Не знаю, хто саме був той добрий чоловік, що порадив матері написати скаргу у Москву. Мовляв, пишеть, що ви біженці, що війна зірвала вас із рідного краю і закинула аж у далекий Казахстан. У час війни міграція населення була дуже великою, документи чи загубилися, чи хтозна-де опинилися. Може дозволять повернутися.

Мати так і зробила. Нас повважали за біженців і дозволили повернутись. Й навесні 1947 року прибули у Любомль. Знайомі, рідні і близькі зустріли радісно і приязно. А ось влада поставилася жорстко. Про повернення нашого будинку годі було й думати. Квартири взамін не виділили. Довелося поневірятися по приватних квартирах, платити шалені гроші – по 50 рублів на місяць. А де їх взяти – проблема. На роботу влаштуватися важко, брали тільки на

чорнову, найгіршу, де треба було надриватися. Цеглу складала, носила воду, робила на пилорамі, прибирала у приміщеннях, телеграми розносила, ввечері йшла у вечірню школу. Потім на пошті дівчата допомогли вивчитися на телеграфістку і я працювала на цій роботі довгий час, аж до 1989 року, коли вже зовсім пішла на пенсію.

Квартиру нам все-таки дали. Аж в 1956 році. І досі в ній живемо. Вона вже стара, покрівля протікає, умови проживання в ній нелегкі. От я й подумала собі: живемо ми у незалежній Україні, за волю якої віддав життя мій батько, довелось зазнати переслідувань його сім'ї. Повинна ж врахувати це теперішня влада. І пішла я в комісію по реабілітації, щоб повернули батьківську хату. У ній колись розміщувались прикордонники, довгий час була лабораторія лікарні, а врешті-решт стала пустою.

В комісії порились в паперах і сказали: вартість будинку з надвірними будівлями вам повернуто в 1969 році в сумі 2722 рублі. Повернете гроші – одержите хату.

Так і зосталася я при власних інтересах. А нині батьківську хату приватизували зовсім сторонні люди за невелику платню. А мені цього не можна було зробити?..

Ні, не в цивілізованій державі ми живемо. До такого висновку прийшла я. А ще мені згадалася давня українська поговорка: як немає добра змалку, то не буде й до останку. Знівечив моє життя тоталітарний режим в дитячі і юнацькі роки. Не маю добра й на старості, бо зверхники України замість ста з лишком рублів пенсії, яку мала при Союзі, вділили аж 37 гривень. Як хочеш, так і живи собі. Не так воно повинно бути, не так...» [15, 3–4].

У 1947 році Євгенія Панасівна Сидорук зі своїми дітками повернулася до рідного Любомля. Але у їхньому будинку мешкали чужі «державні» люди. Влада категорично відмовила повернути їхню власність. Лише після смерті Сталіна, під час Хрущовської «відлиги» у 1956 році Сидоруки отримали невеличку двокімнатну квартиру в новому будинку по вулиці Леніна, 32 (нині Незалежності) [16, 2].

Чесне ім'я Івана Сидорука було реабілітоване лише у 1963 році, після тривалого і клопіткого листування з державними установами Євгенії Панасівни. Постановою президії Волинського обласного суду від 21 жовтня 1963 року справа відносно Сидорука Івана Яковича була завершена за відсутністю у його діях складу злочину. По відновленій справі по реабілітації бувшого посла Речі Посполитої Василя Мохнюка і заступника бургомістра Любомля Івана Сидорука свідками були місцяни Дроздович Мартин Микитович, Трофимович Антон Сидорович, Ужвій Афанасій Михайлович. Дружина Івана Яковича Євгенія Панасівна отримала довідку лише від 20 липня 1967 року від управління комітету державної безпеки при Раді Міністрів Української РСР по Волинській області з таким текстом: «постановою Президії Волинського обласного суду 21 жовтня 1963 року постановою особливої наради НКВС СРСР від 10 лютого 1941 року у відношенні Сидорука Івана Яковича скасована справа провадженням за відсутністю у його діях складу злочину припинено.

Сидорук І. Я. по даній справі реабілітований.

Начальник Управління комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР по Волинській області Г.Нечипоренко» [17, 2].

Таку ж довідку Євгенія Панасівна отримала від Прокуратури Волинської області датованої 16 червня 1967 року, тобто через чотири роки після реабілітації її чоловіка.

У 1969 році влада замість будинку, а в цей час там знаходилася лабораторія Любомльської районної лікарні, повернула сім'ї гроші, оцінивши будинок з надвірними будівлями, домашнім майном і тваринами на суму 2722 карбованці. Занапащене життя годувальника сім'ї Івана Яковича владою до уваги не бралось. Так як і не бралася до уваги каторжна праця Євгенії Панасівни в сільському господарстві Казахстану протягом семи років [18,2].

Зі здобуттям Україною незалежності Марія Іванівна Сидорук спробувала знову повернути батьківський будинок. Звернулася до владних структур і отримала відповідь від 11 грудня 1997 року: «Любомльська районна державна адміністрація повідомляє, що Ваша заява розглянута керівником секретаріату Нащоцьким Я. Є. разом з міським головою Мохнюком П. У., завідуючим фінансовим відділом Орищуком О. С.

В 1968 році Ваша мати Сидорук Є. П. зверталася до Волинської обласної прокуратури з проханням про повернення їй житлового будинку, так як її чоловіка Сидорука І. Я. реабілітовано.

В постанові УООП Волинського облвиконкому від 16 липня 1968 року вказано, що конфісковане майно Сидорук Є. П. повернути. Але це рішення не було виконано, в зв'язку з тим, що в цьому будинку було розміщено медичну установу (лабораторія по визначенню аналізів крові тощо).

За згодою Вашої матері Сидорук Є. П. 29 січня 1969 року їй було повернено вартість конфіскованого будинку з надвірними спорудами в сумі 2722 карбованців, згідно чеку № 566387.

Відповідно до Положення про порядок виплати компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим при відсутності архівних документів про вилучене майно, реабілітованим на сім'ю виплачується грошова компенсація в розмірі 15 мінімальних заробітних плат (Постанова Кабінету Міністрів України від 18.02.95 № 112, та від 24.03.93 р. № 801).

Згідно рішення комісії з питань поновлення прав реабілітованих від 31 травня 1994 року № 422 спадкоємцям першої черги Сидорук Є. П. при пред'явленні документу про право на спадщину виплачується грошова компенсація за конфісковане при виселенні майно (корови, двоє свиней, 10 курей) в сумі 15 мінімальних заробітних плат.

Однак, із Ваших слів, вона відмовилась ці кошти одержувати і до фінансових органів району не зверталася.

В зв'язку із вивільненням приміщення лабораторії, згідно рішення міськвиконкому від 25 вересня 1997 р. №155 дане приміщення переведено в житловий фонд. Відповідно встановленої черговості на одержання квартир по міській раді, в цьому приміщенні виділено дві квартири громадянам, які перебували на черзі (рішення міськвиконкому від 30 жовтня 1997 р. №164).

Рекомендуємо Вам всі спірні питання вирішувати у відповідності з чинним законодавством.

Голова районної державної адміністрації В.М.Скляничук » [17, 2].

6 липня 1974 року, на 67 році життя Сидорук Євгенія Панасівна відійшла у вічність, у 2008-му її син Георгій, у 2015-му донька Марія. У лютому місяці 2023 року сину Івана Яковича Сидорука – Петру Івановичу виповнилося 84 роки.

Іван Якович Сидорук. Варшава, 1910-ті роки

Кооперативні курси в Любомлі. 1927 рік.

Після судового процесу над членами КПЗУ. Луцьк, 1927 р.
Іван Сидрук – на фото нижній ряд 3-й справа.

Любомльський український аматорський гурток.
На фото Іван Сидорук – в центрі справа.
Любомль, 1927 р.

Любомльський український аматорський гурток.
«Невільник» Т. Шевченка.
На фото Іван Сидорук - четвертий зліва.
Любомль, 1927 р.

Сидорук Євгенія Панасівна (крайня ліворуч) з донькою Марією
серед любомльських подруг.
Любомль, 1930-ті р. р.

Іван Сидорук – заступник бургомістра Любомльського магістрату
(на фото третій зліва).
Любомль, 1930-і р. р.

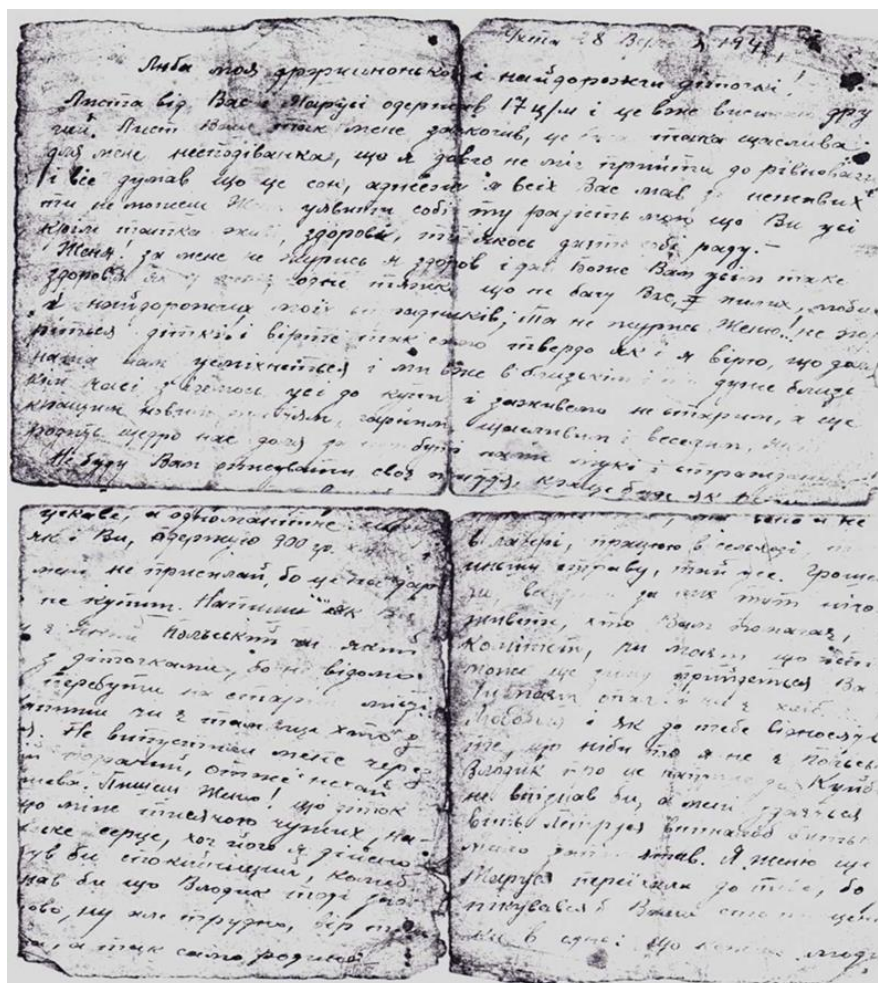
Іван Сидорук.
Любомль, 1920-ті рр.

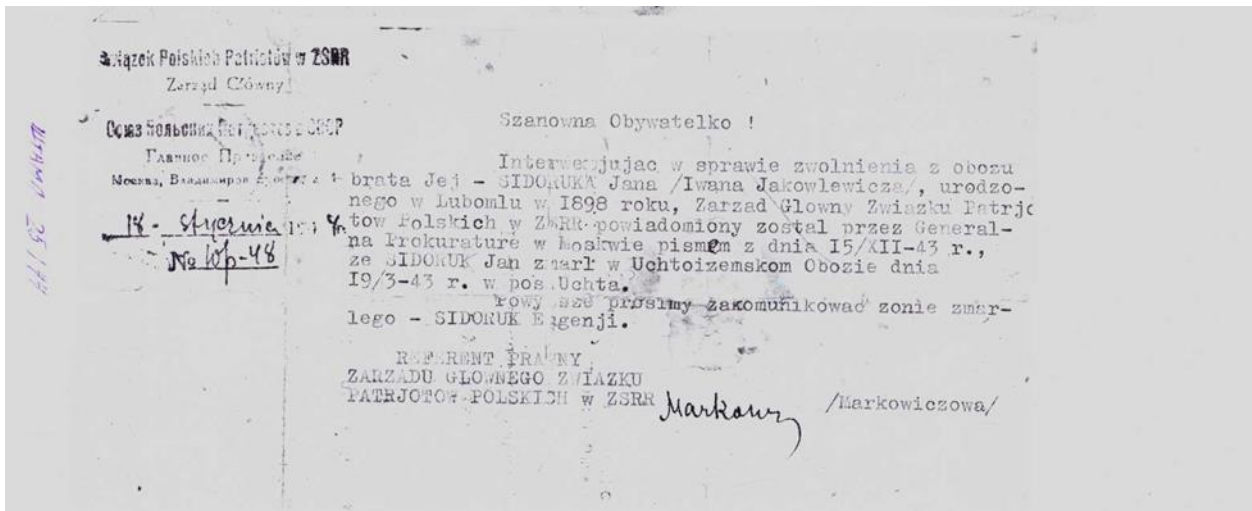
Василь Мохнюк.
Любомль, 1920-ті рр.

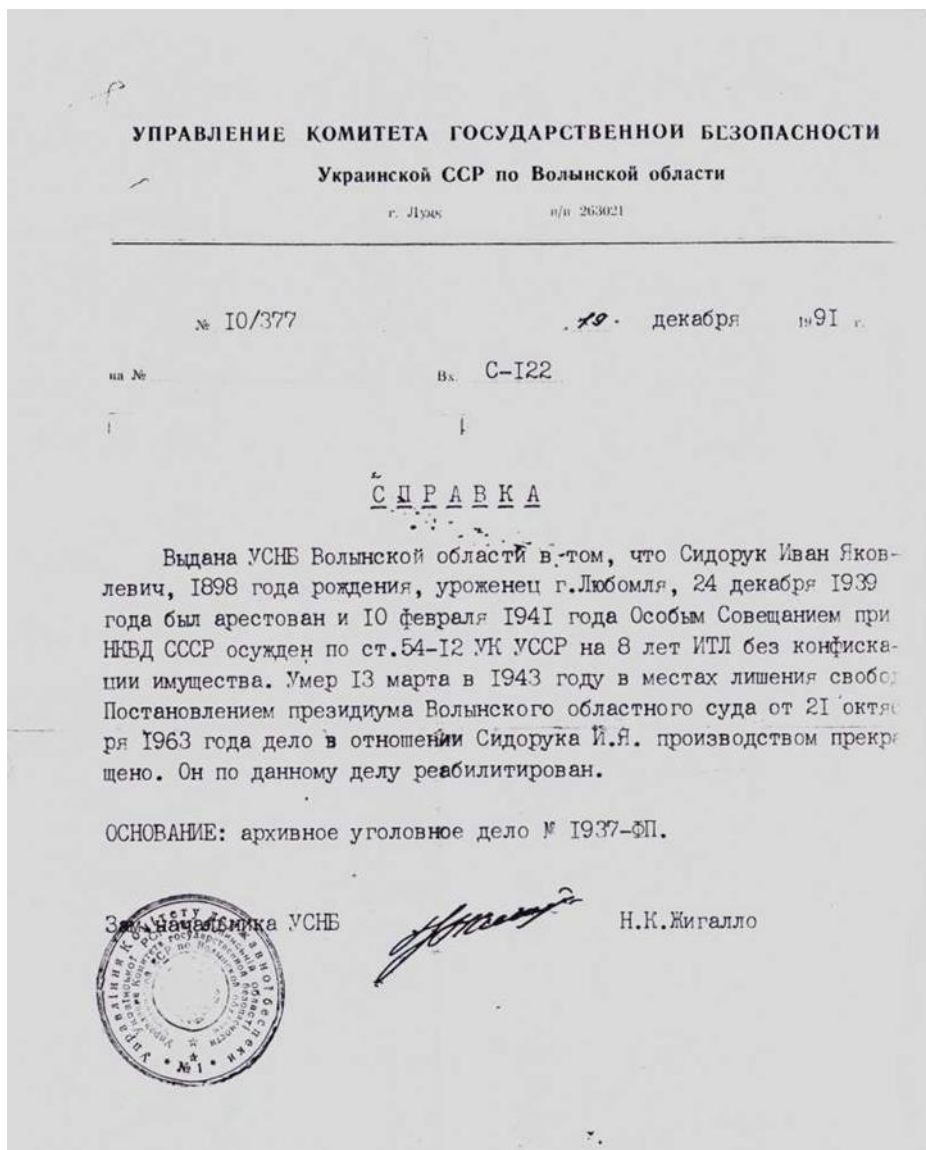
Марія Яківна Сидорук. Любомль, 1920-ті р. р.

Лист Івана Сидорука дружині і дітям від 28 вересня 1942 р. Ухта, Комі АРСР

Повідомлення Сидорук Марії Яківні про смерть її брата Івана Сидорука 19 березня 1943 р.

Довідка про реабілітацію Івана Сидорука. 1963 р.

Джерела та література:

1. Державний архів Волинської області. Ф. 277. оп. 1. спр. 385. арк.33.
2. Державний архів Волинської області. Ф. 46. оп. 9. спр. 1694.
3. Державний архів Волинської області. Ф. 312. оп. 1. спр.2577.

4. Державний архів Волинської області. Ф. 4666. оп.2. спр. 1471 (2100).
5. Державний архів Волинської області. Ф.1. оп.2. спр. 2637.
6. Центральний архів міністерства оборони. Ф. 33. оп. 594260. спр. 115.
7. Кучерепа М. Історія Волині:1939–1941 рр.: Навчальний посібник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. 456 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. Харків, 1970. 745 с.
9. Дмитрук В. Вони боролися за волю України. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. 1070 с.
10. Лазарук В. Світязь. Роман-есе у 2-х томах. Т.1. ВАТ «Волинська обласна друкарня», Луцьк, 2002. 360 с.
11. Лазарук В. Світязь. Т.2. Київ: ТОВ «Видавничий дім «САМ», 2017. 448 с.
12. Domanski V. Powiat Lubomelski. Luboml. 1936. 148 s.
13. Історія українського війська. Видання Івана Тиктора. Львів. 1936. 574 с.
14. Российская еврейская энциклопедия. Биографии: К-Р. Москва, 1996. 525 с.
15. Волинець Г. Як немає добра змалку. Наше життя. Любомль. 17.12.1998.
16. Дзей М. Життя з вірою в серці. Наше життя. Любомль. 2000. № 10-14
17. Дзей М. Життя з вірою в серці. Наше життя. Любомль. 2018. № 58, 59, 61.
18. Дзей М. Доля посла Василя Мохнюка. Наше життя. Любомль. 2015. № 56.

УДК 94(092) (477.82)

Загура Василь (с. Куснища)

АНАТОЛІЙ СУЛІК – КУСНИЩАНСЬКИЙ ЗНАВЕЦЬ ІСТОРІЇ ВОЛИНІ ТА ПОЛЬЩІ

«Історик аматор. Знавець Волині. Публіцист. Найбільш активний і найкраще обізнаний опікун польських місць народної пам'яті на Волині. Його життєвим кредо і помислами було збереження від знищення слідів минулого польської Волині». Ці слова сказані істориками і діячами культури Польщі про нашого земляка Анатолія Суліка.

Народився 6 червня 1952 року в селі Куснища на Любомльщині в українсько-польській родині.

За його словами, в радянські часи він не особливо виділявся серед однолітків – Навчався в середній школі, потім в ПТУ та технікумі. Відслужив в армії. В одній зі своїх статей

він написав, що вивчив польську мову з надписів на польських могилах. І, мабуть, не надто перебільшення. На той час польських підручників в Україні майже не було. Йому вдалося підписатися на «Польський кур'єр» та «Познайомся зі своєю країною», протягом 25 років він черпав з них знання про Польщу та історію. З часом прийшло захоплення польською мовою та культурою, став чудово розмовляти та писати польською.

В 1998 році закінчив курси знань охорони пам'яток історії, що викладались для поляків з Литви, України та Білорусі. Ці фахові знання потім часто ставали йому в нагоді.

– Я багато чого навчився від своєї бабусі, яка розповідала різні історії, – згадував Анатолій Сулік, – однак деякі з них були такими страшними, що в це важко було повірити. Злочини війни, розбіжності між поляками і українцями, спалення цілих сіл. Я себе запитував, чому так, чому два народи, два сусіди, стали ворогувати?

Потім настала перебудова. Радянський Союз розвалився. На Волині створювалось Товариство польської культури і Анатолій поспішив до нього.

– Я зрозумів, що мушу бути там, що мої знання допоможуть відродити польськість на Волині, – сказав Сулік. – Я пішов на установчі збори, навіть потрапив до Ради. І почалась копітка робота. Ми дуже тісно співпрацювали з римо – католицькою церквою, закликали поляків більше не приховувати свою віру. Почали надходити листи і допомога з Польщі, з'явилося багато нових друзів. Земляки, які відвідували Волинь, часто шукали могили своїх родичів – бабусь і дідусів, батьків, братів чи сестер. Виявилось, що польські кладовища знаходяться в занедбаному стані, що часто неможливо знайти могилу, покинуту десятиліттями. Особливо, коли не відомо, як виглядає пам'ятник, або ж відсутній зовсім.

На ковельському цвинтарі він відшукав 32 могили поліцейських, що несли тут службу у 20-х – 40-х роках. Їх могили знаходились під горами сміття, це було сумне видовище. Велика заслуга Анатолія в тому, що ці могили були відновлені. Під час пошуків він натрапив на лист командира поліції з 1935 року з проханням про молитву у День всіх Святих за полеглих поліцейських. Там значилось 50 імен.

Розташування багатьох могил досі невідоме. Саме завдяки інформації Анатолія вдалося зібрати дані про місця багатьох поховань. Завдяки його відданості та допомозі було замовлено і встановлено багато надгробків, створено карту поховань.

– Моя карта, це такий ілюстрований путівник по Волині з 1929 року. Керуючись нею я дістаюся унікальних місць – хрестів, каплиць, статуеток, кладовищ. На жаль, багатьох з них більше не існує, саме тому так важливо зберегти і відновити те, що залишилось.

– Я найбільше часу присвячую могилам легіонерів. Перша Світова війна взяла кривавий урожай на волинській землі. Минулого року я натрапив на пам'ятник невідомому солдату 4 піхотного полку, польських легіонерів у 1916 році. Тут знаходилась лінія фронту. До цього часу відомо про десять легіонерських кладовищ.

Поховання було оновлено в Костюхнівці, Маневичах. Вовчицьку, Колках, Озерці, Ковелі та інших місцях. Анатолій наголошує, що вся робота проводиться у співпраці з місцевою владою. Допомагає і українська молодь. Він постійно пропонував нові ідеї, хотів, щоб нові туристичні та інформаційні маршрути йшли, ведучи по польських слідах, щоб були встановлені вказівники та пам'ятні стовпи.

Анатолій Сулік за свою працю та велику відданість справі був нагороджений Президентом Польщі у 2012 році «Срібним хрестом за заслуги» за заслуги в пам'яті історії та мученицької смерті польських воїнів – прикордонників у 1939 році.

Довгий час Анатолій був співпрацівником Ради охорони пам'яті місць боїв і мучеництва міністерства культури Польщі, а також товариства «Спільнота Польська» і Фондації Допомоги полякам на Сході, співпрацівником консульства РП у Луцьку.

Зробив повну інвентаризацію 12 цвинтарів, відшукав майже 1200 польських поховань, на яких вдалося прочитати понад 660 імен. Те, що вціліло, було ним описане і задокументоване у фотографії.

Відшукував, а також відновлював і прибирав польські цвинтарі на Волині. Доїжджав часто до них на велосипеді. За багато років назбирав біля 2 тисяч сторінок історичного матеріалу, сотні фотографій і документальних карт, а також інші історичні матеріали пов'язані з слідами поляків на Волині.

Співзасновник і член Товариства культури Польщі у Луцьку, член Товариства краєзнавців України, Товариства друзів Землі Володавської і Товариства ветеранів Формачії Пограниччя.

Автор публікації «Цвинтар польський у Ковелі.», співавтор «Історичного путівника по волинському бойовиську Легіонів Йозефа Пілсудського під Костюхнівкою (1915–1916)».

Був кореспондентом «Київського тижневика», публікувався на сторінках багатьох видань – польських («Зустрічі з минулим», «Цінне, безцінне, втрачене», «Кварта») та полонійних – («Газета Львівська», «Криниця», «Ехо Полісся»), що займаються історико-культурною проблематикою.

Анатолій Сулік плідно працював в архівах України і Польщі. Сам особисто і з однодумцями реставрував надмогильні пам'ятники на римо-католицьких кладовищах Волині. Багато сил приклав для відновлення надгробків і вивченні на них написів на кладовищі у Любомлі. Склав детальний план захоронень на кладовищі і склав список прізвищ захоронених.

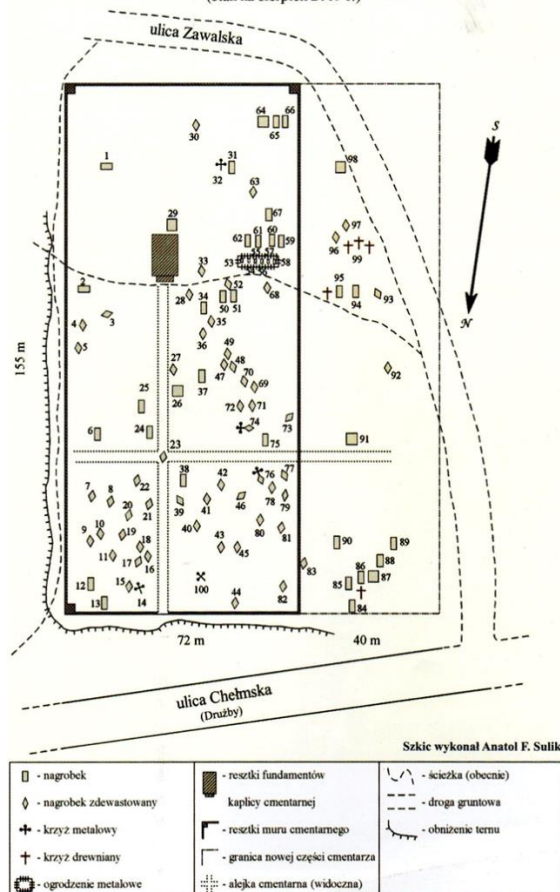
За заслуги перед Польщею мав більше десяти нагород. Останній орден від Президента Польщі отримав посмертно.

Активно співпрацював з Любомльським краєзнавчим музеєм, давав інформацію про відомих поляків, уродженців Любомльщини, Постійно поповнював польською історичною літературою бібліотеку музею. Був членом Любомльського районного відділення Спілки краєзнавців України. Постійно організовував приїзд польських делегацій у Любомльський краєзнавчий музей.

В одній з своїх праць Анатолій написав: «Будемо сподіватися, що всі ці справи, що розпочалися багато років тому, продовжуватимуться, що на роботу вистачить рук, а кладовища, що залишились на Волині, залишаться символами пам'яті, поклоніння та молитви за наше потомство...».

Але життєвий шлях Анатолія Петровича Суліка обірвався на 62 році життя - помер 11 квітня 2014 року у Ковелі, де і похований.

PLAN CMENTARZA RZYMSKOKATOLICKIEGO W LUBOMLU
(stan na sierpień 2009 r.)

План римо-католицького кладовища в м. Любомль. Підготовлений А. Суліком.

Учасники 25 краєзнавчої конференції в Любомльському музеї.
Крайній зліва – А. Сулік. 25 жовтня. 2007 р.

Сулік Анатолій у Любомльському краєзнавчому музеї. 2009 р.

Учасники обласної краєзнавчої конференції Остапюк Олександр, Сулік Анатолій, Гулько Геннадій. м. Любомль. 25.10.2007 р.

На виставці у Любомльському краєзнавчому музеї Сулік Анатолій, Попек Леон, Остапюк Олександр. 22.09.2012 р.

Джерела та література:

1. Anatol Sulik z Kowla. URL: <http://policjapanstwowa.pl/index-180.htm>
2. Przewodnik historyczny powołyńskim poboju w Legionach Józefa Piłsudskiego pod Kościuchówką (1915-1916) Author: Anatol Franciszek Sulik; Adam Zamojski; Fundacja Niepodległości.: Lublin 2016
3. Sulik Anatol Franciszek Cmentarz polski w Kowlu: część dwuwyznaniowego cmentarza rzymskokatolickiego i prawosławnego / Anatol Franciszek Sulik; Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego Departament do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 2006. 247 s.

НЕПЕРЕСІЧНІ ОСОБИСТОСТІ ЛЮБОМЛЬЩИНИ: ЗАХАР СОКОЛВ'ЯК

Дай Боже нам любити Україну понад усе сьогодні –
маючи, щоб не довелося гірко любити її втративши.

Настав час великого вибору:
або єдність і перемога та шлях до світла,
або поразка, ганьба і знову довга дорога до волі.
В. Чоновіл [1].

Непересічні особистості завжди сповна проявляють себе у ключових митях історії: в моменти краху імперій та зміни політичних доктрини заради утвердження демократичних цінностей, як основи суспільства. В кінці ХХ століття ряд політичних, економічних, культурних та соціальних факторів зумовив послаблення тиску комуністичного режиму, дезінтеграцію великої Радянської держави аж до остаточного розпаду та утворення багатьох незалежних держав. За таких умов саме національно-свідомі особистості ставали лідерами у пострадянських країнах, аби вести свої народи до вільного від диктатури майбутнього.

Україна, скористалася шансом відродити свою державність у часи Перебудови в СРСР, коли економічні показники імперії стрімко падали, а тиск влади поступово слабнув. У 1989 році було створено громадсько-політичну організацію «Народний Рух України за Перебудову», яка стала виразником державотворчих прагнень українського народу. «Головні гасла руху – демократизація, гласність, економічна політична і культурна суверенність Української республіки в складі СРСР, екологічне і національне здоров'я України» - зазначали рухівці у зверненні до народу [5, 68]. Однак, згуртувавши у своїх лавах національно-свідоме українство, ця формація стала провідною у процесах становлення незалежної України.

В цьому контексті на теренах Любомльщини ім'я Захара Захаровича Соколв'яка є ключовим. Адже саме він створив спочатку в Любомлі, а згодом і в Любомльському районі осередок Народного Руху України. Таким чином Любомльський край був залучений до державотворчих процесів загальноукраїнського масштабу.

Захар Захарович Соколв'як народився 27 січня 1939 року в селі Чапаєвка Вільнянського району Запорізької області. Навчався у Безименській, а згодом – Вільнянській школі. «Я змалку відчував ворожість до радянської влади, яка не шкодувала людей» – скаже пізніше Захар Захарович в одному зі своїх інтерв'ю [3, 1–2]. Не пошкодувала влада його сестер, шмагаючи їх за те, що збирали залишки колосків у полі, батька-фронтовика, за вільну думку зробивши ворогом народу, та й самому Захару Соколв'яку через запис у характеристиці: «до політично-виховної роботи ставиться негативно», не дозволили вступити до омріяного морехідного училища.

Та хіба це було перешкодою для молодого чоловіка: спортсмена, боксера, який за натурою був борцем і не звик відступати? Відпрацювавши після школи у колгоспі «Запорізька Січ», та два роки на заводі ЗМК об'єднання «Запоріжсталь», у 1960 році Захар Захарович вступив до Київського університету ім. Тараса Шевченка. Саме тоді доля вперше звела його з Вячеславом Чорноволом. В одному з інтерв'ю Захар Захарович згадував: «Допомоги з дому не мав, тому підпрацьовував вихователем робітничого гуртожитку. Там жило 800 чоловік і я притісняв тих, хто «вживав». Чорновіл працював журналістом і приходив написати про це статтю».

Після закінчення університету у 1965 році Захар Соколв'як був скерований на роботу на Волинь у місто Любомль, де пропрацював 38 років вчителем хімії і біології у Любомльській СШ № 1. Був педагогом високого рівня. На олімпіадах обласного і республіканського рівня підготовлені ним учні здобували призові місця. Захар Захарович не обмежився освітою вчителя біології та хімії. У 1969–1975рр. здобув ще й освіту вчителя математики у Волинському державному університеті ім. Лесі Українки.

В період педагогічної праці доводилося йому працювати вчителем й у селах Любомльського району. Куснище, Хворостів, Римачі, Нудиже – багато хто з цих сіл вивчав

хімію, біологію та математику на уроках Захара Захаровича Соколв'яка. Очевидно, вчительський авторитет в районі в поєднанні з харизматичністю натури самого Захара Захаровича і стали тими факторами, що дозволили згодом йому створити районну організацію Народного Руху України.

Праця Захара Захаровича на педагогічній ниві не обмежувалася лише уроками. Придивляючись до захоплень учнів та йдучи назустріч їхнім уподобанням, невтомний вчитель на добровільних засадах організував шаховий турнір, спочатку в Любомльській СШ№1, а згодом і між школами міста. Його вихованці показували гарні результати на змаганнях з шахів різних рівнів. Захар Захарович на добровільних засадах керував у Любомльській спортивній школі футбольною командою «Юність». Певний час він керував і туристичним гуртком у Любомльській школі №1, де зміг продемонструвати творчий підхід до туристичних змагань.

Проте, з певністю можна сказати, що дієвість натури Захара Соколв'яка проявилася на повну силу у політичній сфері, в діяльності на благо незалежної України. Саме він за покликом серця та з глибоких патріотичних переконань організував у 1989 році в Любомлі осередок Народного Руху України, долучаючи і Любомльщину до державотворчих процесів майбутнього.

У 1990 році Захара Соколв'яка було обрано депутатом Волинської обласної ради від округу № 96. Того ж року в Любомлі: « 27 травня в м. Любомлі відбувся перший масовий мітинг. Мітинг організував депутат Волинської обласної ради Захар Соколв'як при підтримці Любомльського районного осередку НРУ. На мітингу виступали народні депутати УРСР Олександр Гудима та Федір Свідерський [5, 68]. Ця подія стала знаковою в житті міста та засвідчила невідворотність демократичних процесів.

Де б не був Захар Захарович, в його думках і серці завжди була Україна й українство. Навіть перебуваючи у сімейних справах в далекому бурятському місті Улан-Уде, він намагався створити там осередок українців, хоч і безуспішно.

Гостюючи на Запоріжжі у рідних він теж не забував про політичну роботу. «У Запоріжжі перебував у своєї сестри. Відвідав Крайову раду НРУ, де побачив, як багато людей задіяно в агітаційній роботі. Там мою увагу привернули молодий хлопець з довгим білявим волоссям та двоє молодих дівчат. Яких я прийняв за студенток. А це виявились молоді українці – громадяни Канади, які приїхали давати консультації у проведенні референдуму» – згадував ті часи Захар Захарович.

У Запоріжжі він спілкувався з людьми, розповсюджував агітаційну літературу, давав інтерв'ю на запорізькому телебаченні у програмі «Панорама» та для газети «Запорізька Січ» – робив усе що міг для незалежності України.

Після проголошення Незалежності невтомно працював на політичній ниві. Розвивав районну організацію Руху був незмінним делегатом рухівських з'їздів обласного та всеукраїнського рівня. Брав участь в агітаційній діяльності в Любомлі та районі на виборах президента і до парламенту. Вірячи в майбутнє України йшов до людей зі щирим патріотичним словом.

З 2001 по 2006 рік виконував обов'язки помічника Народного депутата України Ю. Ключковського. У 2003 році, вийшовши на пенсію, Захар Захарович Соколв'як повністю зосередив свою діяльність довкола політичних справ. Покликали його до Києва події Помаранчевої революції, де був одним з найстарших учасників Майдану. У 2010 був обраний депутатом Любомльської районної ради. А у 2013 – Революція Гідності прийняла його у лави Волинської сотні. На Євромайдані Захар Захарович отримав важку травму ніг. Після тих подій, навіть будучи в інвалідному візку, не полишав діяльності на благо України, адже в державі тривало кровопролиття. Надихало людей його полум'яне патріотичне слово та незламність, з якою на багатьох патріотичних заходах Любомля він тримав в руках жовто-блакитний прапор.

Захара Соколв'яка було нагороджено медалями: «В'ячеслава Чорновола» та «105 років з дня народження С. Бандери», а також нагрудним знаком та нагородою «За особливі заслуги перед українським народом».

Земна дорога Патріота завершилася 3 лютого 2022 року.

Спогади сучасниківро Захара Захаровича Соколв'яка.

Іван Котович, письменник, колишній заступник голови Любомльської РО Народного Руху України:

– У лютому 1989 року в газеті «Літературна Україна» був надрукований проєкт програми громадсько-політичної організації «Народний рух України за перебудову». Читав я тоді його, навіть надіслав листа з деякими рекомендаціями за адресою, вказаною в газеті, куди просили надсилати зауваження та пропозиції. Не дуже вірилося, що будуть зрушення в бік хоч якоїсь громадської активності. Надто непросто це було через повсюдний тиск влади.

Та десь через кілька тижнів підходить до мене мій вчитель хімії – Захар Захарович Соколв'як:

– Іване Івановичу, Ви чули, що в Україні Народний рух за перебудову створюється? Є надія на певну громадську зорганізованість. От би й нам в Любомлі осередок Руху створити. Тільки у мене жодних документів немає.

– У мене є «Літературна Україна», де проєкт програми надруковано.

– Чи не могли б Ви дати мені на певний час ту газету для агітації?

– Ви вірите в те, що щось вийде? Мені мало віриться...

– Ми мусимо хоча б спробувати.

Наступного дня я приніс йому номер «Літературної України» з надрукованими програмними документами Руху. Захар Захарович з усією відповідальністю взявся до агітації. А за кілька днів з вуст в уста передавалося: «Ви чули? Захар в Любомлі Рух робить!» Не так то було й легко. Більшість жителів Любомля тоді боялися бодай щось відверто сказати проти влади. Незадовго люди між собою говорили: «Захар до пожежників пішов за Рух агітувати. Ті хлопці сміливі. Вогню не бояться, може, й Руху не злякаються». Отак з кількох сміливих пожежників, тай не тільки пожежників, виник в Любомлі осередок Народного Руху України, який Захару Захаровичу, завдяки своєму авторитету вдалося з часом розширити до районної організації.

Микола Сушик, депутат Ковельської районної ради, колишній очільник Любомльської районної організації ВО «Свобода»:

Найперше пам'ятаю Захара Захаровича як людину, яка була безкорисливою і жертвною в ім'я України. Суть політичної роботи полягала для нього не стільки у приналежності до певної партії, скільки в діяльності на благо рідної незалежної держави в цілому. Хоч він і був головою Любомльської РО Народного Руху України, завжди радо допомагав іншим партіям демократичного спрямування в агітаційній роботі, як от: ВО «Свобода» чи ВО «Батьківщина». Для нього основною була боротьба за Україну, її волю і демократію. Навіть, будучи вже в інвалідному візку після травми на Євромайдані, завжди готовий був допомогти з агітацією. Він жив, дихав боротьбою за Україну.

Пам'ятаю, як зустрів його на початку Революції Гідності у Києві, він був на чолі однієї із колон. Видно було, що не дуже добре почувався, однак, мужньо тримався в лавах борців за Україну. Він був у Києві на Майдані, бо мусив там бути за велінням власного серця. Згодом він отримав травму ніг. Ситуація виявилася складною, допомога, що надавалася в Жовтневому палаці не зовсім відповідала серйозності травми, яку мав Захар Захарович. Тому вирішено було відправити його додому на лікування. Він вперто не хотів їхати, хоч і зле почувався. Врешті, з болем у серці таки погодився повернутися у Любомль. Опісля навіть неможливість ходити не зламала Патріота. До останнього, скільки міг, прагнув бути серед людей, віддаючи – сили рідній Україні. Для нас усіх він назавжди залишиться прикладом незламності і щирої відданості глибоким патріотичним принципам.

Іван Сидорук, Заслужений працівник культури України(м.Ковель):

– Вперше я довідався про Захара Захаровича Соколв'яка від члена УГС з Ковеля, на жаль вже покійного, Ігоря Лучка. Він мені трохи розповів про цю чудову людину і сказав: «Захар Захарович відкритий душею і дверима власної квартири для всіх, хто шукає правди і потребує підтримки». Ми з Захаром Захаровичем перетиналися на різних мітингах, але не спілкувалися. І лише, коли я проводив заходи у Любомльській гімназії № 1, мав нагоду потиснути йому руку та перекинутися кількома словами. Потім дуже тішився з того, що мав нагоду поспілкуватися із Захаром Захаровичем.

Надія Петрук, колега Захара Захаровича, вчителька біології:

– Захари Захарович був педагогом високого рівня, досконало знав свій предмет. Складні матерії хімії доступно пояснював дітям. Навіть не дуже здібні учні в нього щось та знали. А ще був справедливий дуже. Найбільше сердився, коли йому брехали, завжди прагнув стосяти на боці правди.

Володимир Котович, учень Захара Соколв'яка, підприємець:

– Ми з хлопцями, коли в школі вчилися, частенько в шахи грали. Як були у сьомому класі, Захар Захарович побачив нас, шахістів, і його це зацікавило, бо сам непогано у шахи грав. Бувало, не раз з нами на перерві перед уроком хімії в шахи грав, а то. Гра захоплювала так, що не раз і уроку хвилин з десять на гру припадало. Клас лише мовчки спостерігав за гравцями.

Згодом Захару Захаровичу спало на думку організувати шкільний турнір із шахів, який у свого часу виграв і дуже цим пишався. Минуло небагато часу, і турнір з шахів вийшов за рамки школи. Тоді вже учні школи №1 і школи №2 змагалися між собою.

Юлія Лис, учениця Захара Захаровича, вчителька англійської мови Любомльського ліцею № 1 ім. Наталії Ужвій:

– На уроках хімії Захар Захарович був і в міру суворим. Зосереджувався виключно на предметі і не дозволяв собі ліричних відступів. Однак учасникам туристичного гуртка, яким свого часу керував Захар Захарович, в тому числі і мені, пощастило бачити свого вчителя геть інакшим: творчим і навіть жартівливим.

Одного разу під час туристичних змагань він оголосив:

– А зараз той, хто з вас найсміливіший, спробує підняти коня!

Зголосився один спортсмен. Ми всі розступились: для такої справи місця багато треба. Спортсмену стали масаж робити, як ото боксеру перед боєм. То ж не жарти – коня підняти!

А Захар Захарович після всіх приготувань посміхнувся і... дістав з кишені шахового коня.

– Ось ваш кінь, – простягнув спортсменові, – піднімайте!

Ми всі спочатку вражено затихли, а за мить весело розреготалися. Спортсмен підняв шахового коня високо над головою, а Захар Захарович, сміючись мовив:

– Молодець! Завдання виконано!

Наталка Котович, письменниця, членкиня Народного Руху України 2008–2016 рр.:

– «Україна понад усе!». Саме це гасло чи не найповніше характеризує Захара Захаровича Соколв'яка у його діяльності на благо рідної держави. Завжди залишаючись у лавах Народного Руху України, він був максимально активним учасником політичного життя Любомля, допоки йому дозволяло здоров'я. Чи то вибори президента, чи до парламенту – Захар Захарович з усією душею та повною відповідальністю виконував агітаційну роботу. Він працював на результат в ім'я вільної та незалежної України. Головне – діяти! Для нього в політичному житті не існувало поганої погоди, хвороби, чи нездоланих обставин. Скільки міг – завжди був серед людей. На мітинги чи інші важливі події в центрі міста частенько приходив із жовто-синім стягом в руках чи на плечах, коли вже не міг його тримати. Він був у Любомлі символом незламності та глибокого дієвого патріотизму.

А ще Захар Захарович завжди був готовий допомогти. Пам'ятаю, як у 2009 році одного дня у нас вдома бурєю маже повністю вирвало з коренем яблуню. Лежала вона, лише кількома слабкими корінчиками за землю тримаючись. Боляче було дивитися. Наступного дня до нас прийшов Захар Захарович. У них з Іваном (Іваном Котовичем, заступником голови РО НРУ) завжди були якісь справи, плани на майбутнє. Він допоміг яблуню з землі підняти і в землю знов посадити. Прийнялася, росте, вже й Захар Захарович у засвіти відійшов, а яблуня, яку він допоміг врятувати чи не щороку яблука родить...

Петро Семенович, учасник футбольної команди «Юність»(м. Любомль), 1975–1976 рр.:

– Спочатку ми з хлопцями грали у футбол самі, нікого старшого над нами не було. Просто любили футбол і грали собі на стадіоні. Захар Захарович часто приходив дивився на нашу гру. Тоді для участі в першості області в місті мало бути дві команди: юнацька і доросла. Захар Захарович сам зголосився очолити нашу команду(було нам на той час по 15–16 років), взяв на себе відповідальність за нас, щоб ми грали у футбол на серйозному рівні.

Матчі першості області відбувалися коли вдома, коли на виїзді. Ми грали з командами Луцька, Ковеля, Нововолинська, Рожища. Наприклад, їхали на матч до Луцька у неділю, то спочатку юнацькі команди змагалися, потім – старші. Додому верталися о 22 годині. А ще ж уроки треба було вчити. Та ще й мали хімію у Захара Захаровича наступного дня у понеділок. Він нам ніяких поблажок не робив за те, що ми на матч їздили. Футбол футболом, а в школі вчитися треба. І «двійчників» Захар Захарович у команду не брав. То хлопці старалися вчитися, бо хотіли грати у футбольній команді міста.

Лідія Задворна, колега по роботі Захара Соколв'яка, вчителька англійської мови, нині пенсіонерка:

– Захар Захарович патріот з великої літери. Він багато зробив для України, був хорошим вчителем. Дітей любив і вони його любили, завжди коло нього юрмилися. Разом з дітьми він багато цікавих ідей реалізував."

Леонід Віталійович Пікульський, однопартієць Захара Захаровича Соколв'яка:

– Захар Захарович був добрим і безкорисливим, Завжди був радий допомогти, нічого не хотів для себе – все для справи. Не дивно, що на початку Незалежності великий жовто-блакитний прапор нашої Любомльської організації НРУ він у військову частину віддав, щоб воїни присягали на вірність Україні. Великий він був і гарний. Той прапор моя жінка шила, Іван Котович тканину жовту і синю «діставав». Десь там у військовій частині прапор і залишився. Захар Захарович потім зовсім не шкодував, що прапор не повернули, бо ж на блага діло заради України стяг віддав.

Олександр Дмитрович Остап'юк, в.о. директора Любомльського краєзнавчого музею:

– Захар Захарович Любомльському краєзнавчому музею допомагав, не раз різні цікавинки приносив. Чи сам знаходив, чи у школярів-хуліганів відбирав, адже вони просто гралися тим, що могло придатися для історії. Саме він привів до нас у музей дисидента Данила Шумука.

3. 3. Соколв'як на мітингу в м. Любомлі. Кінець 1990-х рр.

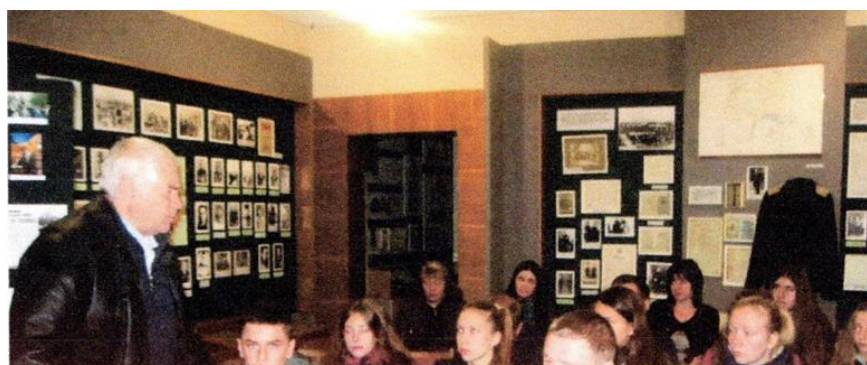
Футбольна команда «Юність». Другий зліва тренер футбольної команди Соколв'як З. З. м. Любомль. 02.05.1976 р.

Перший мітинг Народного Руху України на стадіоні в м. Любомль.
Виступає З. З. Соколв'як. Травень 1990 р.

Соколв'як З. З. з учасниками АТО Любомльщини на день Покрови Пресвятої Богородиці. 14.Х.2014 р.

Соколв'як З. З. під час зустрічі з учнями в Любомльському краєзнавчому музеї. Початок 2000-х рр.

Нагорода НРУ Соколв'яка З.З. «За заслуги перед українським народом» II ст. 2009 р.

Почесна грамота Верховної Ради України за заслуги перед українським народом Соколв'яка З. З. 2018 р.

Нагорода Соколв'яка З. З. Пам'ятна медаль «105 років від дня народження С. Бандери». 2014 р.

Спортивні нагороди Соколв'яка З. З. на обласних спортивних змаганнях. 1967 р.

Нагородна відзнака Народного Руху України Соколв'яку З. З.

Посвідчення депутата обласної, районної ради і помічника-консультанта Народного депутата. 1990–2006 рр.

Мандати Соколв'яка З.З. учасника Всеукраїнських Зборів Народного Руху України. 2005, 2009 р.

Посвідчення учасника Майдану Помаранчевої революції Соколв'яка З. З. 28.12.2013 р.

Жетон і бейдж волонтера громадської організації «Християн волонтерів» Соколв'яка З. З.

Грамота районного відділення Всеукраїнського Об'єднання ветеранів Соколв'яка З. З. 2019 р.

Почесна грамота НРУ голові Любомльського РО НРУ Соколв'яку З. З.

Вітання вчителів Любомльської гімназії Соколв'яка З. З. з Днем вчителя.
с. Згорани, 25.09.2018 р.

Голові Любомльської райдержадміністрації
Торбі І.О.
Голові Любомльської районної ради
Сушику М.М.

Клопотання

Враховуючи заслуги українського народу, виявлені під час Революції Гідності (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.), Президент України затвердив нову державну нагороду - Орден Небесної Сотні.

Значна частина жителів Любомльського району також активно протестувала на Майдані в м. Київ проти антидемократичного режиму. Серед них і житель м. Любомль Соколв'як Захар Захарович, який протягом 43 днів був у лавах Євромайдану (Волинська сотня).

Ще в кінці 1980-х рр. Соколв'як З.З. заснував районну організацію Народного Руху України, яку очолює до цього часу. Був активним учасником Помаранчевої революції в м. Київ у 2004 році. Обирався депутатом обласної і районної ради. Був організатором всіх прогресивних мітингів у Любомлі, Луцьку. Постійно відстоює свою позицію про незмінний курс Української Держави бути демократичною європейською державою. Весь час засуджував негативні прояви, які були в попередньої влади. Виступає за єдину Українську помісну церкву, за збереження української мови, як державної. Весь час співпрацює із усіма прогресивними патріотичними організаціями.

38 років Соколв'як З.З. працював вчителем в Любомльській середній школі №1. Як вірний син України присвятив своє життя відновленню державності України.

Враховуючи заслуги Соколв'яка З.З. перед Україною, Любомльська організація Всеукраїнського об'єднання ветеранів і Любомльський краєзнавчий музей пропонують районній владі висунути кандидатуру Соколв'яка З.З. для нагородження Орденом Героїв Небесної Сотні.

Біографія додається.

17.12.2014 р.

Голова Любомльського відділення
Всеукраїнського об'єднання ветеранів,
директор Любомльського
краєзнавчого музею

Остапук О. Д.

Клопотання Любомльського краєзнавчого музею про представлення до нагороди
«Ордена Небесної Сотні» Соколв'яка З. З. 2014 р.

Джерела та література:

1. Боярчук С. Герої не вмирають. Наше життя. 2014. 29 березня. С. 1, 2.
2. Дослідження за матеріалами періодики (Захар Соколв'як). URL: <http://man-junior.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/%E2%80%9C%D0%A1%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B2%D1%8F%D0%BA-%D0%97%D0%B0%D1%85%D0%B0%D1%80-%D0%97%D0%B0%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87-%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C-%D0%B7%D0%B0-%D0%BD%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D0%B7-%D0%BD%D0%B0%D1%88%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%8E-%E2%80%9D-%D0%A1%D0%BA%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D1%87%D1%83%D0%BA-%D0%90%D0%9E.ppt>
3. Романюк О. Post in Facebook. URL: <https://www.facebook.com/groups/236921769827904/permalink/960357837484290/>
4. Тиский М. Історія виникнення Народного Руху України на Волині. Луцьк: «Ініціал», 2001. 167 с.
5. Чорновіл В'ячеслав Максимович – Вікіцитати. URL: https://uk.wikiquote.org/wiki/%D0%A7%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%BB_%D0%92%27%D1%8F%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2_%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

УДК 070(092)(477.82)

Красицький Ігор (м. Любомль)

ШКІЛЬНА ГАЗЕТА «СМЕРФЕТКА» – ЦЕ БУВ ТІЛЬКИ ПОЧАТОК (З ЖИТТЯ ЖУРНАЛІСТКИ З МІСТА ЛЮБОМЛЯ СВІТЛАНИ ФЕДОНЮК)

Розповіді про земляків з Любомльщини, краєзнавчі розвідки, інформація з життя школи № 3 та молоді міста Любомля – це тематика ранніх газетних публікацій старшокласниці Світлани Федонюк, котра у 1992 році отримала атестат про середню освіту, а нині є званою журналісткою на Волині, успішно опановує наукові підходи щодо вивчення і висвітлення культурно-мистецького життя краю.

Своє майбутнє журналістське «перо» Світлана Федонюк вперше апробувала у шкільних стінних газетах, згодом заняття переросло у рукописну газету «Смерфетка», яку редагували разом із однокласницею Мирославою Гусевою, а долучались до цієї рукотворної справи інші дівчата з класу. Кожен випуск газети мав три-чотири примірники у вигляді кількох аркушів шкільного зошита в клітинку, розділеного на тематичні рубрики. Тексти оформляли малюнками, шаржами, колажами, а також завуальованими жартами про вчителів та дирекцію школи. Дівчачу «Смерфетку» однокласниці почали випускати ще під час навчання у ЗОШ № 1, на противагу хлопчачій газеті «Голос Гаргамеля», а коли побудували ЗОШ № 3, то разом із неординарним класом, сюди перебралась і одна з рукописних газет. Щоправда, перехід здолала лише «Смерфетка». Чому саме такі назви обрали юні любомльські журналісти? У ті часи серед підлітків заходу України став надзвичайно популярним американський мультфільм «Сімейство смурфіків» 1984 року виробництва, переглянути який можна було лише на польських телеканалах чи закордонних касетах. З початком незалежності мультфільм транслювали і деякі вітчизняні телекомпанії. Смерфетка (а насправді – Смурфетта, бо плутатина сталась через тодішні складнощі перекладу з англійської мови на польську, а далі, на слух, з польської на українську) – це симпатична дівчинка-гномик, котра мешкає у чарівному світі й повсякчас втрапляє у пригоди. А Гаргамель (насправді Горгамель) – злий чарівник, котрий ненавидить добрих смурфів і намагається їм усіляко шкодити).

Дівчата підросли, мінялись, дорослішали і їхні погляди. У 9-му класі вони творять газету «Маруся Українка», але «брак паперу вплинув на подальшу долю видавництва». Так жартували Світлана і Мирослава в одному з інтерв'ю районній газеті «Наше життя», бо наближався розпад Радянського Союзу, і в тодішній державі справді бракувало елементарного, навіть паперу [12].

Боротьба за створення незалежної України, поява нового національного світобачення змінюють погляди і учениць, з вектору «на Москву» до вектору «на світ». У світі тоді були дуже популярними конкурси краси і фестивалі талантів. У 1991 році однокласниці Світлана Федонюк та Мирослава Гусєва створюють авторський рукописний журнал для дівчат «МіС» («Мирослава і Світлана»). Журнал складався з декількох рубрик: «Знайомство», «Красуня», «Куховарочка», «Реклама». [12]

Дівчата якимось прочитали у центральній газеті піонерської організації СРСР «Піонерська правда» інформацію про те, що у всесоюзному дитячому таборі «Артек» відбудеться фестиваль шкільної преси (самвидавівської). На конкурсний відбір запрошували юних журналістів з усіх 15 республік. Дві подруги з маленького Любомля ризикнули взяти участь, стали єдиними представницями з УРСР, повернулися з дипломом фестивалю та призовим фотоапаратом. Пізніше дівчата дебютують з журналом «МіС» в районній газеті «Радянське життя» (пізніше – «Наше життя»), в рубриці «Калинонька» та обласній молодіжній газеті «Віче» (раніше – «Молодий лєнінець»), адже після повернення з «Артеку» про талалановитих юнок почула кореспондентка газети «Віче» Мирослава Манелюк (Шустер). Відома волинська журналістка цілеспрямовано приїхала в Любомль, звернувшись в райком комсомолу за інформацією, щоб познайомитись із авторками журналу «МіС» та написати про них статтю. У підсумку одну зі сторінок «Віче», молодіжну, доручили вести Світлані Федонюк. Згодом саме Мирослава Манелюк наполягла на участі школярки у першому Всеукраїнському конкурсі юних журналістів «Шанс». Там учениця випускного 11-го класу Світлана Федонюк здобуває I місце і право вступу на факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка чи Львівського державного університету імені Івана Франка, на вибір. Без екзаменів, лише по співбесіді. Світлана обрала Львів, україномовне середовище і спрямованість на роботу саме в друкованих ЗМІ. Вивчення історії рідного краю – ще одне із захоплень юної журналістки. Коли вперше відкрили шкільний музей у Любомльській школі № 3, вона однією з перших стає його екскурсоводом.

Першого грудня 1991 року музей історії міста Любомля і народних ремесел офіційно прийняв своїх перших відвідувачів. Музей зацікавив багатьох, особливо старожилів. Вони люб'язно надавали інформацію про події Другої світової війни та про історії своїх родин. Під час відкриття Світлана Федонюк бере інтерв'ю у Казиміри Дроздович, Івана Котовича, Любові Суханової, Петра Мохнюка (колишнього голови міської ради) [19].

Світлана не залишає без уваги й цікавих гостей міста. Зокрема, навесні 1992 року Любомль відвідала Грицайчук Олена з Житомира, популяризувала вчення Братця Іоана. Під час зустрічі проповідниця запропонувала учениці сеанс медитації задля майбутньої самореалізації. До сеансу приєднався і персонал тодішнього готелю «Світязь», де зупинилась неординарна гостя [22].

У 1992 році Світлана закінчує навчання у школі та вступає у Львівський державний університет ім. І. Франка на факультет журналістики. Зустрічі-розмови з місцевими краєзнавцями Миколою Дзеєм та Олександром Остапюком (директор Любомльського краєзнавчого музею) надихнули дівчину на серйозне вивчення історії Любомльщини. З-під пера Світлани виходить стаття про сусідів під заголовком «І лиш душа зосталась» [16]. Йшлося про долю подружжя, старожилів Любомля Федора та Марії Оксентюків, життєвий шлях яких розпочався на початку ХХ століття. Найбільше зворушило студентку університету розповіді про Василя Мохнюка (рідного брата Марії) та трагічну долю євреїв Любомля.

Василь Мохнюк був послом польського Сейму у 1922–1927 роках. З приходом радянської влади його арештували органи НКВС. У перші дні нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз посла розстрілюють. Усі обставини його смерті досі невідомі [16].

У Любомлі в 1942 році гітлерівцями було вбито понад чотири тисячі євреїв. Їхній останній шлях проходив повз будинок Федора та Марії Оксентюків. Ці спогади приголомшили студентку та спонукали до філософських роздумів у статті: «Віра і Смерть... Які вони далекі одне від одного, а як близько і часто кладе їх поряд химерниця-війна» [16].

Будучи студенткою, тісно співпрацює з журналістами газети «Наше життя» Валентиною Хвас, Ярославом Міщенком, фотокореспондентом Володимиром Мучаком. На

початку 90-х років Ярослав Міщенко засновує в Любомлі Всеукраїнський журнал рибалок і туристів «Озерний край», в який Світлана теж дописувала як кореспондент.

У 1997 р. Світлана Федонюк здобула диплом Львівського державного університету ім. Івана Франка за спеціальністю журналістика.

З 1997 р. працювала кореспондентом у газеті виконавчого комітету Львівської міської ради «Ратуша». З 1999 р. – керівник служби у справах неповнолітніх виконавчого комітету Володимир-Волинської міської ради. Це місто надовго, на два десятиліття, стало її другою домівкою.

У 2001 р. Світлана закінчила факультет перепідготовки спеціалістів (економіст за спеціальністю «Фінанси») у Луцькому технічному університеті. З 2002 р. по 2011 р. вона головний інспектор зв'язків з громадськістю Ягодинської митниці, радник митної служби третього рангу.

Навіть працюючи пресекретарем Ягодинської митниці, одягнувши погони поважної державної фіскально-правоохоронної структури, Світлана продовжує реалізовувати творчі задуми. Протягом першого року роботи на митниці, спільно із молодим економістом Сергієм Кучманом (сином Почесного митника України Віталія Кучмана), започатковує молодіжну газету «ВО!» («Волинський огляд»). А у вересні 2002 року, разом із вчителем з Рівненщини Олександром Москальцем та журналістом Сергієм Скібчиком, проводить у Луцьку Всеукраїнський фестиваль шкільної преси. Серед учасників і редакція підліткової газети «Полігон», започаткованої Світланою ще під час роботи керівником служби у справах неповнолітніх, спільно з колегою, очільницею центру соціальних служб для молоді Світланою Шваб. Напередодні два випуски «Полігон» стали призером конкурсу щодо профілактики наркоманії і ВІЛ-інфекції, організованого тодішнім Міністерством молоді і спорту.

Пізніше Світлана Федонюк пише сценарії і знімає фільми про митницю, є головою оргкомітету конкурсу «Митниця очима дітей». У журі разом із організаторкою – вчителька образотворчого мистецтва Любомльської школи № 3 Наталія Блонська. Наталія Леонідівна вчила малювати Світлану у четвертому класі ЗОШ № 1. З часом та з віком стосунки талановитої учениці і викладачки, випускниці Львівського художнього училища імені Івана Труша (а згодом і Української академії друкарства), переросли у дружбу двох мисткинь, кожної у своєму напрямку мистецтва.

У 2007 р. Світлана Федонюк вперше виносить свої доробки на обласний телевізійний екран, співпрацює з агенцією телевізійного мовлення «Володимир». Вперше представляє службові фільми на Міжнародному фестивалі екранних мистецтв «Кінотур» (м. Житомир). У номінації «Кордон» фільм про роботу ягодинських митників «Обличчя держави» вийшов у фінал разом з програмою-розслідуванням про контрабанду відомих тележурналістів Андрія Цаплійєнка та Лариси Задорожної. Ще один фільм, «Дорога до Євросоюзу», відзнятий Світланою для Академії митної служби України, як учбовий, відзначено дипломом «Визнання» та спеціальним дипломом Центральної телерадіостудії Міністерства оборони України за пропагування молоді кращих зразків служіння Батьківщині [2].

У травні 2008 р. у Києві відбувся ІХ міжнародний конкурс-фестиваль телевізійних програм і телефільмів на правову та правоохоронну тематику «Золотий Георгій». Фільм Світлани Федонюк «Обличчя держави» журі теж відзначило за «Особливий внесок у співпрацю правоохоронних органів різних країн». У 2009 р. журі Х-го міжнародного фестивалю «Золотий Георгій» нагородило вже нову аудіовізуальну роботу Світлани Федонюк. Програма «Митна варта» здобула друге місце у номінації «Кращий за професією». У грудні цього ж року фільм «Дорога до Євросоюзу-2» здобуває на VI Міжнародному фестивалі екранних мистецтв «Кінотур» диплом лауреата у номінації «Кордон» за нове бачення образу кордону між сучасними державами [4].

Вивчення історії Волині, краєзнавство – то особлива творча любов Світлани ще зі шкільної лави. У 2008 р. вона зробила черговий крок до заповнення маловідомих сторінок нашого краю. 23 грудня, напередодні Різдва, журналістка Світлана Федонюк та її друзі-співавтори – краєзнавець і колекціонер з Любомля Микола Дзей, колекціонер з Луцька Віктор Літевчук, начальник Ягодинської митниці у 2005–2008 рр. Віталій Кучман – зробили волинянам поважний інтелектуальний подарунок. У Волинському краєзнавчому музеї

відбулася презентація альбому-каталогу «Від серця до серця. Волинь у поштової листівці початку ХХ століття». Ідею видати книгу про волинську поштівку здавна плекав Микола Дзей, наставник Світлани у напрямку краєзнавства ще зі школи. А вже разом їм вдалось зацікавити тодішнього начальника Ягодинської митниці Віталія Кучмана, залучити творчі та фінансові ресурси. Зокрема, до ініціаторів дієво долучився колекціонер Віктор Літевчук, дизайнер зі Львова Михайло Москаль.

Альбом-каталог «Від серця до серця. Волинь у поштової листівці початку ХХ століття» – це перше і найбільше видання в історії Волині, яке знайомить читача зі справжнім обличчям краю не сухими науковими розповідями, а давніми світлинами, тобто фотофактами. У альбомі системно представлені та описані в каталозі ілюстровані листівки з волинськими видами. Про презентацію книги у Луцьку написало чимало волинських газет і сайтів, а також газета «Урядовий кур'єр» [5].

«Видання книги вважаю найбільшим досягненням у своєму творчому житті і цінним внеском у культурне та громадське життя Волині. Для мене особисто – це ще й своєрідне освідчення в коханні до двох міст: Любомля, в якому зросла та Володимира-Волинського, який став моєю затишною домівкою», – резюмувала Світлана Федонюк під час презентації у Луцьку [5].

Книга вийшла друком у луцькому видавництві «Ініціал». Автори вирішили, що було б непатріотично видавати в інших регіонах. Тим самим довели, що Волинь-видавнича спроможна робити фотоальбоми-каталоги такого об'ємного формату.

Презентації «Від серця до серця. Волинь у поштової листівці початку ХХ століття» також відбулися ще у кількох містах: Володимирі-Волинському, Любомлі, Ковелі, Києві. На усіх заходах виконував пісні під гітару Юрій Поліщук, знаний волинський бард, лідер гурту «Чорні черешні». Про столичну презентацію у книгарні «Є», де зібралось усе «Волинське братство», написала газета «День» [7]. У альбомі-каталозі вміщено близько 500 листівок, які видавалися у понад сорока містах Європи. На них представлено краєвиди із сотні населених пунктів Волині, частини з яких нині вже не існує, а також найповніша колекція поштівок із Любомля. Світлана подарувала книгу рідній школі для експозиції шкільного історичного музею, наголосивши: «Радію, що екскурсія в історію Любомля, яку я провела 15 років тому, досі триває. Ця книга – результат пошукової роботи, розпочатої ще з шкільної парти». Співавторка унікального видання також поділилась своїми планами. Сказала, що прагне не зупинятися, зробити своєрідне продовження альбому в електронному варіанті, який би «гортався» під музику волинських композиторів. Частину примірників першого видання автори безкоштовно передали у бібліотеки та музеї області, закордонні культурні установи [8].

У 2009 р. книгу «Від серця до серця. Волинь у поштової листівці початку ХХ століття» номіновано на премію «Книга року в Україні – 2009», де вона посіла друге місце в номінації «Візитівка», на одну сходинку поступившись Національному заповіднику «Софія Київська» [11].

Як бачимо, майже десять років служби Світлани у митних органах на посаді інспектора зв'язків з громадськістю, були цікавими та творчо насиченими не лише у житті героїні нашої статті, а й у широкого культурного й громадського середовища Волині. Здавалось, Світлану знали і читали усі, хто слідкував за перебігом подій у краї. Та їй, як творчій особистості, стало затісно на залізничній станції Ягодин, де розміщено адмінбудівлю Ягодинської митниці. Світлана ухвалює непросте для себе рішення – йде з посади, на якій державою гарантовано стабільну і високу зарплатню задля підготовки до вступу в Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. Карпенка-Карого. Волинська кіноаматорка Світлана Федонюк прагне стати дипломованим професіоналом українського кіно-телевиробництва. Перенівши важку недугу і частково здолавши наслідки реанімації, з квітня 2012 р. по червень 2014 р. вона працює журналісткою Володимир-Волинської міськрайонної газети «Слово правди», співпрацює з Народною аматорською кіностудією «Волинь» у Луцьку.

У 2011 р. на Херсонщині вшосте відбувся Міжнародний фестиваль аматорського кіно «Кінокімерія», в якому брало участь понад 160 кіноробіт з 10 країн. Волинь представляли п'ять короткометражних фільмів, проте конкурсний відбір пройшли лише дві: «Ранок з Тіффані» (міжнародна назва – «Один день сільської знаменитості») режисерки Світлани Федонюк та

«Іграшка» (режисер Віталій Герасимлюк). Фільм Світлани отримав гран-прі з врученням Золотої медалі (UNION INTERNATIONALE DU CINEMA (UNICA)) і квиток до Болгарії, на конкурс Європейської спілки некомерційного кіно «UNICA», найстарішого кінофестивалю світу, який щороку проводиться під егідою ЮНЕСКО.

Короткометражний документальний фільм «Ранок з Тіффані» розповідає про один з десятка тисяч днів простої поліської жінки. Героїнею фільму є бабуся Світлани, Оксана Петрівна Федонюк, яка проживала в селі Полапи Любомльського району (зараз Ковельського району). У фільмі використані записи автентичного виконання народних пісень Волинського Полісся, а у зйомках взяли участь місцеві жителі. До того ж оператором є уродженець Полап, кінолюбитель з народної аматорської кіностудії «Волинь» Володимир Міхно. За словами Світлани, «Ранок з Тіффані» став для неї «...своєрідною пробою пера, пробою кадру» [9]. Фільм здобув відзнаку на кінофестивалі «DVERI» у місті Рівне та друге місце на фестивалі «DNIPROCinema». Далі був 74-й Всесвітній кінофестиваль некомерційного кіно «UNICA-2012» в м. Русе, Болгарія, де «Один день сільської знаменитості» здобув для аматорського руху України бронзову медаль.

У цьому ж році на Херсонщині у селищі Залізний Порт на узбережжі Чорного моря відбувається кінофестиваль «Кінокімерія». Фільм Світлани Федонюк «Чудо Господнє» отримує спеціальний приз «За краще зображальне вирішення». Короткометражна робота розповідає реальну історію жителя одного із вимираючих хуторів на Горохівщині, що неподалік села Підбереззя. Петро Бриняк працював підвозчиком кормів у місцевому колгоспі, але з дитинства захоплюється українською книгою. Саме на літературу чоловік витрачає усі зароблені кошти, і називає книгу «Чудом Господнім». У 2013 р. Світлана представляє Україну з цим фільмом в м. Фібербрун, Тироль, Австрія, на 75-му кінофестивалі «UNICA». Влітку 2014 р. вона працює журналісткою Володимирецької районної газети «Володимирецький вісник» (Рівненська область). З жовтня 2014 р. по вересень 2015 р. – директором комунального підприємства «Прес-центр Кузнецовської міської ради» (Рівненська область, нині м. Вараш).

У лютому 2017 р. в Києві відбувається перший конкурс сценаріїв «Своє кіно» у комплексному комунікаційному проєкті «Дивись українське – твори майбутнє!». Сценарій Світлани Федонюк «Несвятий Миколай» отримує перемогу та «Диплом» у темі «Ініціативи заради майбутнього». Головним героєм фільму виступає голова громади маленького містечка, котрий розносить дітям вояків АТО новорічні подарунки. Прототипом персонажа став місцевий підприємець, багаторічний кандидат у мери Володимира-Волинського Микола Юнак.

Будучи депутатом Володимир-Волинської міської ради 7-го скликання (з 2015 р. по 2020 р.), Світлана Федонюк очолювала постійно діючу комісію з питань освіти, культури, молоді і спорту, туризму, міжнародного співробітництва та комунікацій. За грантові кошти від фонду Ігоря Палиці «Тільки разом!» депутатка, як авторка сценарію і режисер, зняла короткометражний фільм «Начитали» (оператор Володимир Назарук). Зйомки відбувались у книгарні «Є», що на площі Героїв у Володимирі-Волинському. Головна ідея фільму – закликати волинян читати книжки, аналізувати події в особистому житті, виховувати толерантне ставлення до осіб з інвалідністю. Це романтична історія кохання хлопця на інвалідному візку (у ролі - Андрій Недбайло), ветерана АТО, до дівчини – продавчині у книгарні (грає Аліна Жук). У головних ролях та знімальній групі задіяні друзі Світлани, зокрема, громадська активістка, місцева депутатка Ганна Фурман [1]

У 2017 р. короткометражна робота «Начитали» увійшла в програму двох міжнародних фестивалів. У Херсоні на «Кінокімерії» здобула перше місце в номінації «Кращий студентський фільм» (Світлана на цей момент вже навчається у Київському національному університеті театру, кіно і телебачення ім. І. Карпенка-Карого, факультет організації кіно-телевиробництва). У Рівному фільм увійшов у топ – 7 кіноробіт, які показали на церемонії відкриття Міжнародного кінофестивалю «Місто мрії». Організатор та автор ідеї фестивалю, член Української кіноакадемії Віктор Булига, також доручив Світлані виступити з промовою, поряд з видатною українською акторкою Риммою Зюбіною, кінокритиком та ведучим програми «Аргумент кіно» Володимиром Войтенком, режисером Олегом Ущенком,

кінознавчиною з Німеччини Вікторією Левинською, кінематографістами “Білорусфільм” Юрієм Ігрушею, Ольгою Кременецькою.

У 2017 р. Федонюк Світлана згадується у книзі Ярослава Киби «Володимирщина: минувшина і сучасність» у розділі «Відомі і знамениті жителі Володимирщини. Письменники та поети» [3, 213–214].

У 2018 р. Світлана закінчує з відзнакою КНУТКіТ ім. І. Карпенка-Карого, здобуває ступінь магістра за спеціальністю аудіовізуальне мистецтво та виробництво, професійну кваліфікацію – організатор кінотелевиробництва, викладач. У цьому ж році, за рекомендацією своїх викладачів-наставників, Заслуженого працівника культури України Юрія Ріпенка та Заслуженого діяча мистецтв України Юрія Гармаша, запрошена у журі XIII Міжнародного фестивалю любителського кіно «Кінокімерія». А її фільм «Начитали» (міжнародна назва «Між сторінок») представляє Україну на 80-му Всесвітньому фестивалі некомерційного кіно «UNICA», який у 2018 році відбувся у чеському місті Бланско.

У 2018–2019 навчальному році Світлана Федонюк викладає режисерські дисципліни (режисура масових театралізованих заходів, основи акторської майстерності, сценарна майстерність) у Волинському коледжі культури і мистецтва ім. І. Ф. Стравінського.

У травні 2019 року Світлана Дмитрівна, як режисер і викладач, ставить зі студентами виставу за мотивами книги білоруської письменниці українського походження Светлани Алексієвич «У війни не жіноче обличчя».

«Від ангела – до звіра. І до Матері» – так назвала свою антивоєнну режисерську постановку Світлана Федонюк, котра виношувала ідею такої вистави ще зі шкільних років, коли сама вперше прочитала цю книгу. Сталось це завдяки її класному керівнику уродженці Любомля, знавчині світової літератури Маргариті Давидівні Немец (пізніше емігрувала у США). Прем'єра відбулася до Дня пам'яті та примирення і Дня матері. У виставі залучені другокурсники коледжу та сама Світлана, котра грає лауреатку Нобелівської премії Алексієвич, свою тезку. Мета дійства, зі слів його режисерки, щоб «...студенти подорослішали психоемоційно, усвідомили відповідальність за долю Батьківщини, нашої національної та культурної ідентичності, цінувати подвиг тих, хто захищав і захищає Україну... На війні теж є своє, особливе, життя, і потрібно щоб діти відчули це життя» [9].

Протягом 2019–2020 навчального року Світлана Федонюк викладає культурно-дозвільну діяльність на кафедрі культурології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Попри новий для себе викладацький напрямок роботи, Світлана продовжує дивувати читацьку аудиторію своїми ліричними жіночими новелами та громадянськими дописами в пресі, які вправно писала ще зі школи. Ось назви деяких з них, опублікованих в цей період, здебільшого, у виданнях газети «Волинь-нова» та на сайті «Район. Культура»: «Хто «піаритиме» правду?» [23], «Переможемо лукавого ворога» [21], «Де знайти хрещених батьків фільму» [14], «Кіно-командна творчість» [17], «Депресія в штанах із білого ведмеда» [15], «Леся в грушах» [18], «Як я «розбіглась» з Андруховичем» [24], «Одяляцьє з Бахмута» [20], «Волинська принцеса чекає на дзвінок» [13].

У жовтні 2020 року Світлана Федонюк за державним замовленням вступає в аспірантуру за спеціальністю культурологія та бере участь у щорічній Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих учених «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень», виступає на пленарних засіданнях, представляючи аспірантське середовище Волинського національного університету імені Лесі Українки.

У 2021–2022 рр. Світлана у співпраці з командою Віктора Корсака, доктора економічних наук, фундатора Музею сучасного українського мистецтва Корсаків (МСУМК), створює авторський культурологічний проєкт «Розмова в Музеї Корсаків». Це серія пізнавальних відеоінтерв'ю з відомими українськими художниками. Завдання програми – познайомити українців з провідними митцями, філософією їхньої творчості з перших уст. Гостями ведучої програми Світлани Федонюк стали: Павло Маков, Петро Антип, Олександр Сердюк, Владко Кауфман, Лев Скоп, Романа Патик (дружина Володимира Патики), Павло Ковач, Ангеліна Гафинець, Анатолій Степаненко, Кость Борисяк, Віктор і Наталія Проданчуки, Андрій Зелінський, Ростислав Котерлін, Микола

Молчан, Роман Мінін. Програма виходила в ефір телекомпанії «12 Канал», радіо «Сід» та на YouTube.

«Розмова в Музеї Корсаків» – це справді глибокі і цікаві розмови про роль митця і мистецтва, зв'язок митця і суспільства, місце української культури у світі», – так вважає виконавча директорка Інституту демократії імені Пилипа Орлика, Світлана Єременко, відома українська журналістка, редакторка, медіаекспертка, авторка книги «Живопис як молитва», редакторка книги «Історія світової та української культури», авторка низки мистецтвознавчих статей та рецензій у газеті «День», «Українській літературній газеті», художніх журналах «Музейний провулок», «Артанія», серії матеріалів на радіо «Свобода» [6].

У червні 2023 року програма «Розмова в музеї Корсаків» в особі її авторки Світлани Федонюк пройшла тестовий відбір на участь у триденному міжнародному симпозиумі «Найбільш документована війна», що відбувся у Львові на базі Центру міської історії.

Сьогодні Світлана Федонюк є куратором Наукового товариства аспірантів і студентів «Камертон» факультету культури і мистецтв ВНУ ім. Лесі Українки. Тобто, далі є серед молоді, серед тих, хто прагне знань, творчої самореалізації. Вона, як і раніше, мислить глобально, а діє локально, з любов'ю та шаную до Волині, до Любомльщини, земляків та їх особистих історій. Саме тому творча біографія Світлани стала об'єктом нашого краєзнавчого дослідження, частиною сучасної культурологічної історії Волині, що твориться тут і зараз спільними зусиллями усіх креативних особистостей краю, журналістів, науковців, патріотів.

Світлана Федонюк на презентації книги «Від серця до серця. Волинь у поштовій листівці початку ХХ століття». Фото 2009 р.

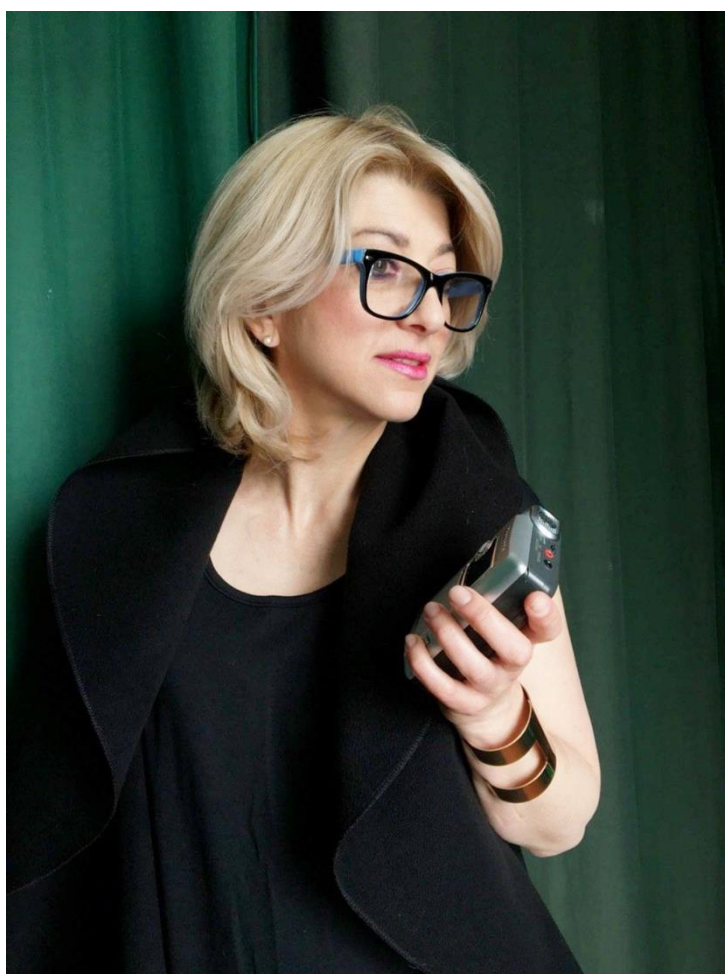
Автори фільму «Начитали» Світлана Федонюк та оператор Володимир Назарук.
Фото 2017 р.

Світлана Федонюк та Павло Ковач у програмі «Розмова в Музеї Корсаків». Фото 2022 р.

Світлана Федонюк та Мирослава Гусева за роботою над журналом «МіС» [11].

Світлана Федонюк у ролі Светлани Алексієвич. Фото 2019 р.

Світлана Федонюк та Борис Ревенко з нагородами за фільм «Ранок з Тіффані» та врученням Золотої медалі (UNION INTERNATIONALE DU CINEMA (UNICA)). Фото 2011 р.

Джерела та література:

1. Адамович Т. Три зворушливих кінохвилин. *Слово правди. Володимирська газета*. 2017. 8 червня (№ 23).
2. Адамович Т. У неї – море грандіозних планів і задумів. *Володимир вечірній*. 2008. 26 квітня. (№ 26).
3. Киба Я. Володимирщина: минушина і сучасність. Історико-економічне та краєзнавче видання. Луцьк: Надстир'я, 2017.
4. Лугова М. Відзнака належить і героям телепрограми. *Волинь*. 2009.
5. Мельник В. Від серця до серця – і в майбутні віки!.. *Урядовий кур'єр*. 2009. 14 лютого. (№ 27).
6. Неповверхневі інтерв'ю. Відгук про «Розмову в Музеї Корсаків». URL : <https://kultura.rayon.in.ua/news/484906-nepoverkhnevi-intervyu-vidguk-pro-rozmovu-v-muzei-korsakiv>.
7. Олійник О. Килограмм творческой мысли. *День*. 2009. 11 березня (№ 35).

8. Палаєвська Т. Історія Волині у маленьких шедеврах. *Експрес комерційний*. 2008. 4 грудня. (№ 49).
9. Пахайчук Н. З війною на «ти» можна лише на сцені. *Слово правди. Володимир-волинська газета* 2019. 9 травня (№ 19).
10. Пахайчук Н. Оце кіно. *Аверс-прес*. 2011. 13 жовтня.
11. Родик К. Остання гастроль листівки. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/1624/164/57248>.
12. У нас в гостях рукописний журнал для дівчаток «МІС». *Радянське життя*. 1991. 23 березня. (№ 36).
13. Федонюк С. Волинська принцеса чекає на дзвінок. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/247559-volynska-pryntsesa-chekaie-na-dzvinok>.
14. Федонюк С. Де знайти хрещених батьків фільму. URL: <https://dokumen.tips/download/link/-38-7517>.
15. Федонюк С. Депресія в штанах із білого ведмедя. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/178853-depresiia-u-shtanakh-iz-biloho-vedmedia>.
16. Федонюк С. І лиш душа зосталась. *Наше життя*. 1992. 19 серпня. (№ 67).
17. Федонюк С. Кіно-командна творчість. URL: <https://mistovechirne.in.ua/svitlana-fedonyuk-kino-komandna-tvorchist>.
18. Федонюк С. Леся в грушах. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/183045-lesia-v-hrushakh>.
19. Федонюк С. Ніхто не забутий. *Наше життя*. 1992. 1 лютого. (№ 10).
20. Федонюк С. Одіяльце з Бахмута. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/241617-odiialtse-z-bakhmuta-istoriia-spravzhnoho-kokhannia>.
21. Федонюк С. Переможемо лукавого ворога. URL: <https://kultura.rayon.in.ua/blogs/500206-peremozhemo-lukavogo-voroga>.
22. Федонюк С. У пошуках істини. *Наше життя*. 1992. 25 квітня. (№ 34).
23. Федонюк С. Хто піаритиме правду. URL: <https://sergiy-shyshkin.livejournal.com/365447.html>.
24. Федонюк С. Як я «розбіглась» з Андруховичем. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/181973-ia-k-ia-rozbihlasia-z-andrukhovychem>.

УДК 75.071.1(477.82)

Лютик-Хвас Валентина (м. Любомль)

МИСТЕЦЬКИЙ ДИВОСВІТ ХУДОЖНИЦІ ВАЛІ МИХАЛЬСЬКОЇ

Ім'я відомої української художниці з Волині Валентини Михальської, знане нині в усій Україні і за її просторами. Цього визнання Валя досягла натхненно і самовіддано працюючи і стоїчно утверджуючись в житті – щоденно читала і творила, творила і читала... Забуваючи про втому... І так 40 років, перемагаючи фізичний біль, не встаючи... з візка... плакає гармонію художньої творчості й стійкості, й оптимізму: «Я не вірю сама собі, що стільки років сиджу на цьому візку. А хотіла б навчитися танцювати. У мене непохитна віра, що на все воля Божа. Кажу: «Господи, тільки ти знаєш, чому я прийшла в цей світ...».

Протягом десятків років спілкуючись-стрічаючись і слідуєчи дорогами творчих виставкових презентацій, показів, зустрічей, просто розмов-діалогів, часто і монологів Валентини Михальської, віддано схилию голову і серце у любові перед талантом і мужністю цієї слабосилої тілом, але сильної духом і волею, Жінки. Адже на тильній стороні її картин невидимо та назавжди зачаїлись терпіння і біль: «Мої роботи насправді – це енергія любові. Люди в ній – провідники. Господь дає дар усім, але не всі хочуть його взяти і нести, це дуже важко і не просто. Беруть ті, що можуть понести». Валя ж пронесла з вдячністю, примножуючи... Її творчий ужинок за 40 років майже 1500 малярських робіт, понад 45 виставок. Нагороджена багатьма дипломами та грамотами. Також отримала Орден княгині Ольги III ступеня (2004 р.) та II ступеня (2018 р.).

«КОЖНОГО РАНКУ КАЖУ: Я ЗМОЖУ...»

Народилась Валентина Михайлівна Михальська 15 серпня 1964-го року в селі Хворостів на Любомльщині у селянській родині. У 1971-му пішла у перший клас місцевої школи. Однак підкрадалась зла хвороба. Незабаром лікарі діагностували у дівчинки міопатію, боротися з якою сучасна медицина не знає як. Батьки змушені були віддати Валю у Костопільську школу-інтернат Рівненської області. Та здоров'я погіршувалось. І у 1974-му році рідні забрали її додому. До Валі приходили сільські вчителі. Їй було 11 років, коли перестала самостійно рухатись. Їй, ще дитині, так хотілось бігти до ровесників на вулицю, допомогти татові-мамі, які порались на городі. Візочка тоді було не просто роздобути. Тож тато змайстрував стільчика і дівчинка сиділа на ньому непорушно зранку до вечора. А що б не нудилась, мама навколо неї розкладала розважальні речі: книжки, ляльки, яким любила шити одяг, вишивання, в'язання, матеріал для виготовлення шкатулок. Пригадує: «Ще в дитинстві зрозуміла, що за життя треба боротись. Навіть, коли тяжко і коли болить – іти, робити кроки, і доки є хоч краплинка сил – не здаватися перед хворобою. Ось так десятки літ триває. Кожного ранку собі кажу: я зможу, навіть тоді, коли зовсім не зможу. Бо, хто здається, того хвороба забирає дуже швидко. Я маю рідних, маму, брата, сестру, маю племінників і похресників. Бог дарував мені можливість творити. А що прикута до візка – значить так треба. Сковують чотири стіни, бо мамі не просто перевезти візок через високий поріг...».

Коли мала 19 літ дядько, татів брат, порадив спробувати малювати. Взятась нерішуче, адже у школі в неї не дуже виходило. Та, вочевидь, доля вже вела майбутню художницю по цім шляху. Бо невдовзі склалось у неї знайомство з рівненським художником Михайлом Никаноровичем Найдьоновим. І його перша порада-оцінка додала надиху до творчості: «У тебе непогано виходить. Але треба працювати. Став собі на столику якийсь посуд, клади плоди та перенось на папір...» Був 1985-ий рік. Так почалось те, що стало дивосвітом-дивоцвітом Життя Валентини Михальської: «Було складно. Я ж самоучка, багато досягала сама, самотужки освоювала техніки. Мама виписувала мені розкішний журнал «Юний художник». І так вчилась. Кожен день... І за перших 6 років назбиралось робіт, що у 1991-му у Луцьку вдалося влаштувати першу персональну виставку картин...».

«ЖИТТЯ ДУЖЕ КРАСИВЕ І МАРНУВАТИ ЙОГО НЕ МОЖНА...».

Перша виставка безумовно додала молодій художниці впевненості, віри в себе, спонукала до творчості. Вона наполегливо пробувала і успішно нові техніки художнього малярства: олія, акварель, пастель, олівці, туш-перо, графіка... і розмаїтість жанрів – пейзажі, натюрморти, портрети, роботи сакральної тематики, монотипії, книжкові ілюстрації, інше... Нині, спостерігаючи цей шлях, усвідомлюєш, що Валя поспішала, підносила над хворобою, над усіма незгодами життєвими і, як мовиться, з головою поринала в красиву мистецьку стихію. Вона її полонила, йшла до рук, винагороджуючи за старання, невтомність, пошук, фантазію... В однім інтерв'ю казала: «Життя дуже красиве і марнувати його людина не має права».

Усе десятиріччя протягом 90-х було активне і плідне, наповнене персональними виставками Валентини Михальської у містах Луцьку і Любомлі. У 1994-ім стала першим дипломантом обласної мистецької премії імені Йова Кондзелевича, українського іконописця. Надзвичайно вражала змістом виставка монотипій «Життя – це свічка». У 1998-ім була учасницею Міжнародної виставки інвалідів у місті Люблін в Польщі. Брала участь у 16 та 17 Міжнародних конкурсах «Премія миру» м. Турін (Італія), була призеркою. Також долучалася до конкурсів екслібрису, присвяченим Леонардо да Вінчі та Данте Аліг'єрі в Італії. Дивовижний мистецький світ самотньої художниці у ті роки на виставках мали змогу осягнути люди з міст Ковеля, Володимир-Волинського, Луцька, села Колодяжне у музеї-садибі Лесі Українки.

Про виставки мисткині «Чарівна мелодія акварелі» і «Жінки Волині» волинська художниця Наталія Блонська сказала: «Валіні творіння – це робота розуму, душі, емоцій, а виконані графічно портрети серії «Жінки Волині» це прекрасний внесок в історію нашого краю, портрети жінок, котрі формують нашу духовність. На чарівному образі жінки концентрується багатобарвне бачення світу... Вражає, що без будь-якої професійної підготовки її рукам підкоряється багатство задумів, художня техніка її робіт довершена та витончена. Художниця Лесиною краю, щось є в них спільного, щось в баченні світу, щось в

характері, щось в долі, але якась помітна спорідненість все таки є...». Додамо, що у серії «Жінки Волині» портрети жінок родини Косачів, Олена Пчілка, Леся Українка, Наталія Ужвій, Євгенія Лещук, Валентина Штинько, Надія Гуменюк, усміхнений автопортрет самої авторки...

Досить насиченим став і 2000-ий рік. З допомогою культурно-виставкового центру «Радуга» міста Вознесенськ Миколаївської області відбувся успішний тур виставок творів художниці по містах України, зокрема, у Запоріжжі, Львові, Вознесенську, Новій Каховці, Кривому Розі. Затим у містах Рівне, Шепетівка, Маневичі, а також у Костополі. Це знаменне для Валі Михальської місто, адже тут школа-інтернат, де «мене навчили читати і писати, навчили акуратності і зібраності, це місто мого дитинства». У Костопільському музеї виставлялися картини художниці, були хвилюючі і радісні зустрічі і спілкування з першими вчителями через 25 літ після її навчання там.

Водночас творча скарбниця Валентини Михальської збагачена і книжковими ілюстраціями та дитячими розмальовками: «Малювала киця хатку» Анатолія Карпюка, «На подвір'ї у бабусі» Юлії Костюкевич, «Колобок» Юрія Герасимчука. Також у 1998-му вийшла збірка поезій Анатолія Махонюка «Дощу мелодія блакитна» з графічними ілюстраціями художниці, а у 1999-му збірка поезій Євгенії Лещук «Вершина»; у 2000-ому – «Лелія» Лесі Українки, у 2005-ому – «Рукавичка» Юрія Герасимчука, у 2006-ому – «Про Мишку і Мурку» Галини Ушакової та «У гromі неба» Наталії Сосенко (м. Рівне), у 2008-му – «Дорога до обрїю» Ніни Шаварської (м. Київ), у 2009-ому – «Давай дружити» та «Мартинові щедрування» (2012 р.) Валентини Штинько (м. Луцьк), «Казки діда Власа» Анатолія Щура (м. Рівне), інші. Також у 2006-ому році Валентина Михальська проілюструвала власну книжку віршів «Казка оживає знов». Всього вийшло у світ 18 книжок з її малюнками.

І ось 2003-ій рік. Тоді на Волині була заснована обласна мистецька премія імені Валентини Михальської для талановитої молоді краю. Тоді ж відбулася виставка незвичайної афористичної графіки «Червоне і чорне». Про це художниця зізнається: «До серії графіки «Червоне і чорне» я прийшла не просто. І це стало поштовхом в житті. Після однієї з виставок було якось порожньо в душі, шукала тему. І ось зустріч з гарною людиною і розмова про життя. Раптом зрозуміла, що маю писати про високу любов, про «червоне і чорне», які завжди в ній присутні, але доповнюють. Перша робота цієї серії «Світе мій»... Тому цей графічний цикл «Червоне і чорне» видається знаковим у творчості самотньої мисткині, він позначає сходження на вершину, до Світла, і утверджує своєю творчістю новий афоризм. Михальська обрала собі в житті Сонячну Дорогу, як визначив її мистецький пошук художник-філософ, педагог, літератор, науковець Орест Хмельовський у вступному слові до альбому графічних робіт «Червоне і чорне», а отже: «Графіка – це гра... світло і тінь «божественної комедії». Валя вибрала перо, але пише кров'ю і любов'ю». Отож, чорне, яке допомагає людям зрозуміти знаки світла, зазирнути в суть червоного, яке диктує правила у грі кольорів правди життя... Валя філософська глибінь «червоне, то любов, і чорне – не журба» – промовляють вашими почуттями і відчуттями: «лелеченятами», «молитвами», Голгофою, «красою і болем», «спокусою»... подають крила душі.

І ПРОСТЕЛИЛАСЬ СОНЯЧНА ДОРОГА

А в наступні 2004-ому «Дивосвіт Валентини Михальської» був у Києві. У виставковій залі Національної спілки художників України була влаштована така виставка з ініціативи і з допомогою Міжнародного Громадського Об'єднання «Волинське братство», Міністерства культури і мистецтв, Волинської обласної адміністрації і облради. На ній було виставлено 120 робіт різної тематики – пейзажі, натюрморти, монотипії, графіка, портрети, іконопис. Як зізнавалася сама художниця, так здійснилася її мрія, завдяки добрим людям: «Це було 10 днів мого щастя у місті Києві. Екскурсії, зустрічі, враження, а головне – після дуже широкій виставки у Львові, мене прийняв і зрозумів, як мені видається, Київ, столиця України». «Донькою Лесиноного краю» назвав Валентину Михальську наш земляк Євген Сверстюк, поет, культуролог, доктор філософії. Важливо їй було почути і думки столичних колег: Василя Перевальського – голови Національної спілки художників України, який високо оцінив пейзажі, улюблену техніку мисткині, Михайла Селивачова – професора, доктора мистецтвознавства, художниця Лариси Іванової, Галини Саврук, інших знаних гостей

виставки. Їх захоплювало осяяння її робіт, її променисті усмішка і погляд, тому назвали тоді і саму художницю «витвором мистецтва».

І у наступні роки художні роботи Валентини Михальської активно експонувались на виставках у музеях Волині, Рівненщини, Львівщини, та містах України. У серпні 2014-го з нагоди 50-річчя художниці була показана виставка «Мистецький світ Валентини Михальської» у Волинському краєзнавчому музеї. Про картини глядачі казали, що дихають добротою, любов'ю до життя, фантастичним відчуттям гармонії. 116 робіт відображали 30-літню одухотворену Сонячну дорогу Валиної самовідданої мистецької звитяги, перший підсумок якій понад 1000 робіт. Та ж різноманітна техніка, ті ж жанри. Однак, «барви» яскравіші, майстерність чіткіша, ріст як мисткині виразний.

Керівник художнього музею Зоя Навроцька не приховує свого подиву і заслуженого оцінення: «Нам важко було підбирати картини для виставки, щоб яскраво показати пошук і результат самобутньої художниці. За колір, за його співзвучність, за лінію та її точність, за володіння тушшю і пером. Те, що професіоналу дають підказки професійних художників, Валя відкриває сама. Ця художниця захоплена життям, його красою, багатогранністю, світом дитинства, казок, міфів. Інтелект, захоплення, мрії залишилися на цьому папері. Все сповнене прагнення гармонії. Тут немає нічого руйнівного, немає хаосу. Мистецтво Валентини Михальської людинолюбне – те, яке любить світ. Такими самобутніми і вільними у виборі художниками керують бажання краси, бажання ствердити життя. Ці митці іноді перевершують своєю любов'ю до мистецтва, своєю пошаною до творчості дуже іменитих людей».

Ніби доповнює цю думку сама ж авторка виставки: «Зараз у світі стільки багато зла, агресії, тож мені хочеться, щоб люди отримали любов, щоб вони нею наповнювались. Щоб вони знали і розуміли, що не можна руйнувати своє життя, а невтомно нести людям Добро, Доброту. Я не можу передавати у своїх роботах той біль, яким моє серце наповнене до краю. Любов усе зцілить, очистить від поганого. Бо художник – це інструмент у Господніх руках, він має сіяти зерно доброго і позитивного...».

Кожен, хто був глядачем виставок Валі Михальської, пригортався до них серцем, зцілював душу, можливо навіть під враженням переосмислював своє життя, збагачується духовно і людинолюбно. Такою пам'ятною була виставка в Любомльському краєзнавчому музеї у 2015 році «Осінній вернісаж». Він за ліком був 38-ий. І прийшла художниця з тим щедрим ужином до своїх земляків як би звітуючи, а водночас подарувати радість і освідчитись, поспілкуватись і додати добра у душі. Її очі і вуста, як зазвичай, пломеніли сонячно, як і кожна з картин, що вабить і гріє. Тоді ще директор краєзнавчого музею і щирий Валін друг та помічник Анатолій Силюк ділився водночас новинками її творчості: «Мене у 2000-му захопив каталог виставки, яку ми відкривали у Львові у Шевченківському гаї, які були захоплені Валиною творчості львів'яни, як підтримували її. Та виставка стала визначальною багато в чому. Почався і черговий тур показів в Україні, де є всі стилі, всі періоди. Таким чином пані Валентина підтримує тих, хто воює на Сході України, бо спілкування з нею і її роботами, то і світло, і надія». А керівник місцевої волонтерської організації Андрій Дем'янчук сказав: «Ця війна на Сході повертає нас до прекрасного і переконує, якими важливими є люди мистецтва. Нам було важливо і знаково, що саме Валентина Михальська першою благословила нас на початок волонтерської роботи. Вона активно шукає, хто б придбав її щедрі на добру енергію картини дорого, щоб купити кевларову каску або інше необхідне для наших воїнів. Це зворушує. Адже на такі вчинки може надихати тільки Бог, Боже благословення...» Цю велелюдну презентацію несподівано підсумувала подруга художниці Антоніна Кравчук: «Цей дивний життєствердний вернісаж результат праці, подвигу нашої Валі. І якби кожен з нас так старався жити і творити те, що вміє, як Валя, уявімо, яким би красивим і багатим був світ навколо нас».

І ще про одну особливо радісну подію у житті самобутньої художниці Валентини Михальської хочу розповісти. Це був лютий 2018-го року. Тоді запросила мене «обов'язково приїхати, бо будуть дорогі гості зі Львівщини з Сокальського музею «Людина. Земля. Всесвіт», подружжя Покотюків – Анатолій і Наталія, котрі у 1985-му створили цей унікальний приватний художній та історико-етнографічний музей, ведуть активну просвітницьку і дослідницьку роботу. Вони не лишень повернули 50 картин з виставки, яка близько 2 місяців

експонувалась у їх музеї і була останньою 15-ою, що мандрували три роки поспіль містами і селами Волині, Поділля, Львівщини у рамках проекту Волинського краєзнавчого музею «З любов'ю до життя», здійсненої з палкої ініціативи заслуженого працівника культури України Анатолія Силюка. А ще вручили мисткині почесну нагороду – орден «За заслуги» Української Автокефальної православної церкви. Підносячи його, митрофорний протоієрей Володимир Жарський сказав: «Господь дав вам талант, щоб ще довго працювали за спасіння вашої душі і на благо України та її людей». А картинам відразу простелилась нова дорога у столицю. Київське товариство «Волинянка», почесним членом якого є художниця, невдовзі здійснило велику виставку у музеї літератури, де також разом було показано і картини художниці Валентини Протопип та вишивки сестер Махонюків - Галини і Світлани – також з Волині.

«МОЯ ДОЛЯ ДАРУЄ МЕНІ ВАС, ЛЮДИ, ЩОБ ЛЮБИТИ...»

Співпраця художниці Валентини Михальської з Любомльським краєзнавчим музеєм – це динамічна творчо-науково-дослідницька сторінка. Тут кілька папок з документами, фотознімками, газетними публікаціями її творчого життя. Також у скарбниці музею чи не найчисельніша колекція подарованих художницею картин: акварелі, монотипії, графіка – всього близько сотні. Тут було п'ять її персональних виставок, культурологічні зустрічі, часті дружні спілкування, пошуки добродійних і милосердних людей відбувалися також і з ініціативи директора музею Олександра Дмитровича Остапука та наукових працівників: «Розмови з Валею цікаві тим, що вона завжди надихає своїм оптимізмом, позитивом, красивими ліричними роздумами. Незважаючи на те, що свій час проводить у маленькій кімнаті з єдиним вікном, яка є і майстернею, куди майже не заглядає сонце, її світогляд багатий і людинолюбний, а настрої патріотичний. Їй болить душа за Україну, за воїнів, які мужньо виганяють ворога з нашої землі...».

Цю свою позицію Валентина Михальська висловила у газеті «Волинь-нова» у 2014-ім.: «Народе мій! Ти подолав страх! Воїни України, будьте єдині з народом! Жити на своїй землі, працювати й відчувати захист і стабільність, рости дітей і не боятись за їхнє майбутнє, славити Бога – це не злочин! Народе мій, не відступись! Будь вільним на своїй землі!»; «Нехай попереду солдатів біжить материнська молитва, а не гіркі слова...» У 2018-му році у День журналіста колективом редакції обласної газети була зініційована патріотична виставка картин самобутньої художниці «Любов моя – Україна». А під час зібрання журналістів області в Луцькому Палаці культури, редактор газети Олександр Згоранець нагородив справжню українку Валентину Михальську найпрестижнішою премією імені Степана Сачука «За служіння суспільству». Схвильована і розчулена в той момент вона сказала: «У моєму творчому житті мене супроводжують журналісти, неймовірно красиві душею і вчинками люди. Дякую усім журналістам «Волині-нової», і моїм друзям-журналістам нашої районки «Наше життя» за розуміння, дружбу і підтримку».

«РАДІЮ, ЩО МОЇ КАРТИНИ-ДІТИ ПОМІЖ ЛЮДЕЙ...»

Художниця Валя Михальська слабосила і дуже втомлена хворобою, потребує допомоги і підтримки. Але завжди ділиться «своїми днями»: «Хочеться малювати, хоч потихеньку, але не просто. Радію, що мої картини-діти давно, вважаю, успішно працюють для людей десь у залах музеїв Волині і України, на виставках у навчальних закладах, у бібліотеках, збагачують красою, дарують натхнення і насолоду...». Іншого разу: «Я люблю кожен сантиметр своєї хати, свого подвір'я, люблю своїх односельчан. І дякую усім. Я уже давно мандрую думками по тих місцях, куди доводилося раніше їздити, тішуся з тих споминів. Тоді змогла бачити і відчувати любов людей. Люблю допомагати словом і усмішкою, люблю сонце таке красиве, люблю дарувати любов, хочу, щоб її було на землі багато-багато...». І сама поетизує свою творчість: «Я загубилась у серпневій спеці: гаряче сонце, небо і земля... Несу тобі в долонях, як на таці, Мелодії нічного скрипаля...».

І знову беру альбом графіки «Червоне і чорне» (2003 р). Кожна сторінка – глибина змісту. Чую перегук з філософським Словом передмови «Сонячна дорога» від Ореста Хмельовського, академіка Міжнародної академії фундаментальних основ буття: «Валентину Михальську вибрала для випробування на Світло Сонячна Дорога... Там нема тіні. Там не тиняються, споглядаючи власне відображення у блиску дзеркал. Там живуть вибрані Сонцем. Їхня справа перекладати мовою людей мову Світла. Вони – посередники для тих небайдужих,

які шукають Світло на своїх стежках... Тішуся, що Валя професійно й талановито осягнула цей метод «Божої Любові», цю праїстину очевидного...».

Валентина Михальська (8.06.2014 р.)

Валентина Михальська в кімнаті-майстерні. 2011 р.

Валентина Михальська з Юрієм Герасимчуком під час презентації казки «Рукавичка». 2005 р.

Зустріч з любомльськими художницями Оксаною Богутою та Поліною Склярук.

Валентина Михальська під час відкриття виставки Юрія Савки «Штрихи історії України у вишиваному портреті». 9 липня. 2009 р.

Відкриття виставки в районному музеї 1998 р.

Наталія Ужвій.
1999 р., папір, туш-перо, 42х30.

Євгенія Лещук.
1998 р., папір, туш-перо, 42х30.

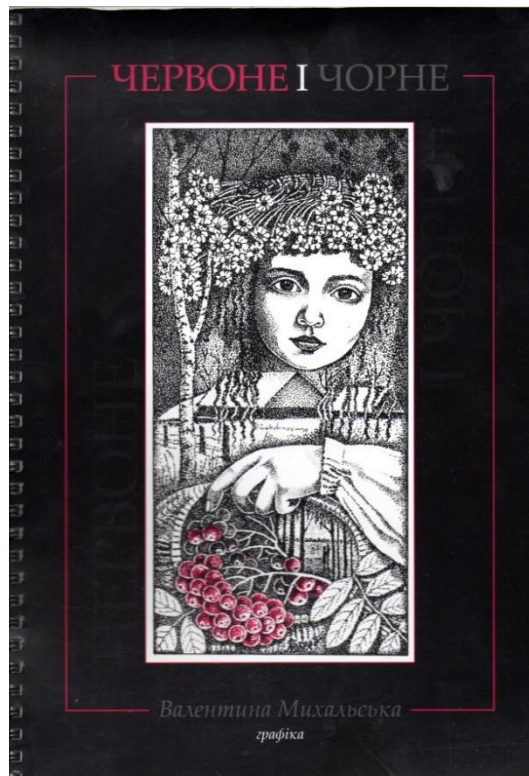
З виставки «Жінки Волині». 2000 р.

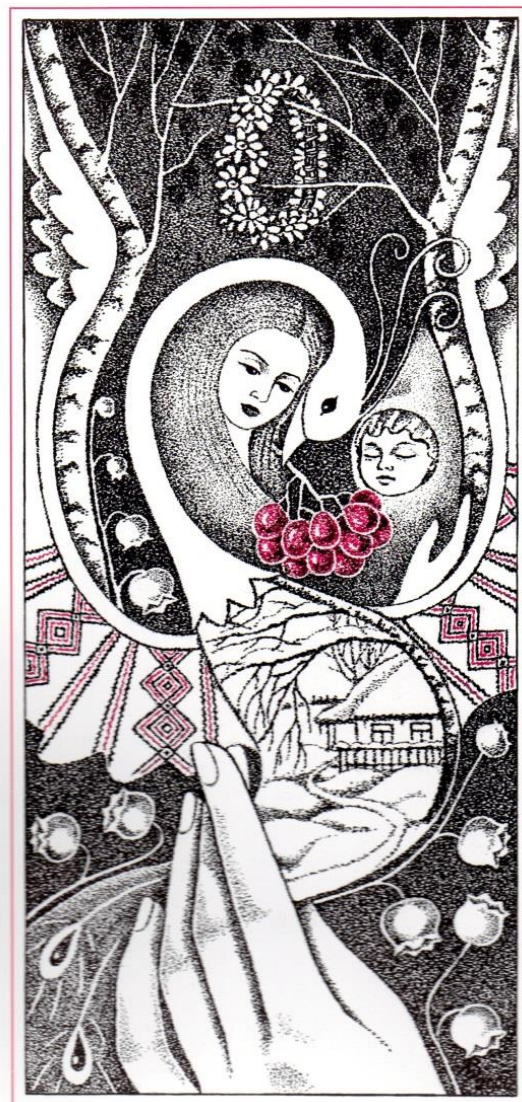
Полягла вже сон-трава,
Лиш не спить одна сова,
Вийшла в ніч на полювання
Аж до самого світання.

Буде спати внучок з дідом,
Доки в небі сонце зійде.
Чудний сон той просто неба,
Відпочити вже їм треба.

Ілюстрація до книжки Анатолія Щура «Казки діда Власа». 2013 р.

Альбом графіки «Червоне і чорне». 2003 р.

Птах щастя з серії «Червоне і чорне».

Джерела та література:

1. Хвас В. Н. «Благословляю стоголосся світу...». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 4 грудня 1999 р. С. 2. (Репортаж із презентації виставки художниці Валентини Михальської «Чарівна мелодія акварелі, яка влаштована в Любомльському районному державному краєзнавчому музеї»).
2. Хвас В. Н. «Дорогу здолає той, хто йде...». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 31 липня 2008 р. С. 2. (Інтерв'ю з художницею Валентиною Михальською).
3. Хвас В. Н. «Червоне – то любов, і чорне – не журба». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 25 березня 2004 р. С. 2. (Репортаж із виставки 21 роботи графіки Валі Михальської «Червоне і чорне» у Любомльському краєзнавчому музеї).
4. Хвас В. Н. «І червоне, і чорне – то ЛЮБОВ». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 5 червня 2004 р. С. 2.
5. Хвас В. Н. «Дивосвіт Валентини Михальської у Києві». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 7 серпня 2004 р. С. 2. (Про виставку у Національній спілці художників України).
6. Хвас В. Н. «Я люблю вас, тому що просто люблю...». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 14 серпня 2004 р. С. 1. (Інтерв'ю з Валею Михальською до її 40-річчя з Днем народження).
7. Хвас В. Н. «Валентина Михальська: «Люблю любити безмежно». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 5 листопада 2015 р. С. 1. (Репортаж з виставки «Осінній вернісаж» у Любомльському краєзнавчому музеї).
8. Хвас В. Н. «У художника і слово кольорове...». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 6 жовтня 2017 р. С. 2.
9. Хвас В. Н. «Я дуже люблю своє життя і Україну». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 3 лютого 2018 р. С. 2.
10. Михальська В. М. «Червоне і чорне. Графіка». Луцьк: Місійна книжкова фабрика «Християнське життя», 2003.
10. Пузич Л. М. «Чарівний світ Валентини Михальської». *Сокальське видання «Голос з-над Бугу»*. 15 лютого 2018 р. С.5. (Про виставку у Сокальському музеї «Людина. Земля. Всесвіт»).
11. Хвас В. Н. «Її картини променяються енергією божої любові». *Любомльська райгазета «Наше життя»*. 29 березня 2018 р. С. 1.

УДК 902(477.82)

Остапюк Олександр (м. Любомль)

АРХІВНА СПАДЩИНА О. ЦИНКАЛОВСЬКОГО ПО ДОСЛІДЖЕННЮ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ ЛЮБОМЛЬЩИНИ

Цього року ми відзначаємо 125-річницю від дня народження О. М. Цинкаловського (9.01.1898 р.) – історика, археолога, краєзнавця, дослідника Волині [9].

Ім'я відомого археолога і науковця Олександра Цинкаловського, уродженця м. Володимира, знане і пошановане на Волині. Важко повірити, але так було, що одна людина за декілька десятиліть об'їздила всю історичну Волинь, зібравши сотні тисяч експонатів, серед них рукописи, стародруки, ікони, церковні архіви, археологічні матеріали і ін. і передавши їх у Львівський Архів історії унії та музеї Польщі.

В післявоєнний період, проживаючи в Польщі до останніх днів свого життя, а помер в 1983 році, він, який щиро любив Україну і рідну Волинь старався опублікувати свій науковий доробок. На жаль війна знищила багато його досліджень 1930-х років. Але залишилось те що він передав в НТШ, архів історії унії створеним митрополитом Андреем Шептицьким, також в музеї Польщі.

Внаслідок багатолітньої подвижницької праці, обстеживши усі глухі закутки нашого краю, він описав 1442 населених пункти, досліджував архіви старих церков, робив знімки, проводив розкопки, збирав і описував старі (часто рукописні) книги, ікони і відправляв у музеї Луцька, Кременця, Любліна, а найбільше до Львова, у Львівський національний музей [2, 3].

Найбільшою його працею є краєзнавчий словник «Стара Волинь і Волинське Полісся», який виданий в двох томах Інститутом дослідів Волині в Канаді в 1984 і 1986 роках. Цій праці вчений присвятив все своє життя [3].

Світлини, які не ввійшли в краєзнавчий словник були також надруковані Інститутом дослідів Волині в книзі «Старовинні пам'ятки Волині» в 1975 році де опубліковано 81 світлину з території Великої Волині, де в основному були фото церков, каплиць і костелів. В кінці цієї книги є бібліографія наукових праць професора О. Цинкаловського [4].

Заслугує на особливу увагу також його праця «Матеріали до передісторії Волині і Волинського Полісся» на польській мові, яка вийшла у Варшаві обмеженим тиражем. Один із примірників був подарований автором Волинському краєзнавчому музею [5].

У книзі «Ріка Прип'ять і її допливи», яку він видав у Канаді під псевдо Антін Бужанський, автор описує географічну зону Полісся. На підставі археологічних досліджень автор поставив собі за ціль відтворити історію заселення Полісся, один із відомих шляхів, відомий під назвою «Із варяг у греки». Книга доповнена «Археологічною картою водного шляху «Дніпро-Прип'ять-Буг» в IX–XII ст. [6].

Його наукові праці друкувались в багатьох журналах Польщі, Канади і навіть декілька виголошені на конференціях 1940–1941 років в СРСР.

Про самовіддану працю О. Цинкаловського були в газеті «Радянська Волинь» статті працівника облдержархіву В. Рожко [7].

Відомості про матеріали передані О. Цинкаловським, які зберігаються в Центральному історичному архіві м. Львів подано у статті Н. Шестакової з м. Львів [8, 33–35].

Взимку 1933 року у архів унії було відправлено Цинкаловським кілька посилок з Волині: це документи, рукописні книги, метрики, фотографії і ін. Восени того ж року він зробив для архіву «Описи церковної старовини і сучасного стану парохій» на Поліссі і Волині [8, 33–35].

В 1934 р. О. Цинкаловський зібрав для Архіву історії унії велику кількість матеріалів, серед них описи та фотографії церков Любомльського і Ковельського повітів, документи церков з сіл Новосілки, Сомин, Галиноволя, Пульмо, Яревище, Стара Гута [8, 33–35].

У 1935 році Олександр Цинкаловський зробив дарунок рідному місту видавши книгу «Княжий град Володимир».

Ознайомлюючись з архівом О. Цинкаловського в Центральному історичному архіві м. Львів в фонді 408, оп.1, спр. 1188. Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів, Т. II, з його чорновими записами у розділах Любомльщина, м. Камінь-Каширський, Ковельщина, Горохівщина, Володимирщина і частково Холмщина, на 225 аркушах виявлено багатий матеріал про археологічні об'єкти, окремі археологічні знахідки, плани городищ.

Також особлива увага звернута на архітектуру храмів, церковні архіви, рукописи, книги, ікони. По можливості він робив записи кутків і урочищ населених пунктів [1].

Записи зроблені ручкою, раніше олівцем, на окремих листах українською мовою, менше польською. Відмітки коли зроблені записи немає, але можемо стверджувати, що вони зроблені з 1929 по 1939 рік.

Завжди в своїх записах автор виділяв те, що мало українські традиції. Будучи ширим українцем, що не подобалось польській владі, він навіть часто друкував свої статті під псевдо «О. Волинець».

Ці чорнові записи дають можливість мати ширше уявлення, що ще збереглося в церквах на той час із старовини і дає можливість ідентифікувати те що є сьогодні в храмах і музеях. На жаль в цих чорнових записах не вказано, що ним придбано і куди передано, але такі записи є в іншому фонді.

В заапропонованій статті подаємо інформацію з папки «Любомльщина» і частково з інших по пам'ятках археології, назви урочищ, кутків, населених пунктів тодішнього Любомльського повіту і північних околиць Володимирського повіту, які входили в історичну Любомльщину.

с. Галиноволя – Любомльський повіт

На річці Вижівці

Село

Зацерковина «Панський куток», Сахайстрований або циганський куток. Був колись фільварок гр. Мьончинських.

Могили по дорозі до с. Кукуріки (3) в ур. «На вигоні»
в ур. «Копичка» (3)
в ур. «Скобці» (3)

На пісковій видмі коло р. Вижівка знайдено одну сокірку з діркою.

Поля і сіножаті

Скобці, Назарів, Острівки, Плавок, Дубова гірка, Струга, Копачка, Залісся, Пувланки, Лиски, Пудстав'є, Вричі, Соколів, Липки, Лютка, Зимник. [1, 50]

с. Голєндри – Любомльщина, гм. Гуща

Населення села це голанці, що оселилися тут вже більше як 300 літ.

Мова їх українська, релігія євангеліська. Є кірха.

Тип – високий, блондин, ... [1,57]

с. Вілька Угрузька – гм. Гуща, Любомльщина

Поля і сіножаті

Церковка в ур. «Стовпове поле» або «Старина», Лука, Серебрища, Видна, Пожари, Загостинець, Заостапича, Довга, Середня, Широка.

Коло ур. Церковка на річці Бузі місце зветься «Мостища».

Саме ур. «Церковка» є то до половини змите р. Бугом городище, яке високо здіймається над надбужанськими сіножатями. З заходу р. Буг підмиваючи беріг розмила вже половину городища, земля (пісок) з якого обсипається до Буга. В верхніх верствах городища вистають людські кістки, цегла і багато кусників глиняних начинь з ранньо-княжої доби (Поля зі слідами палення). Знаходили тут залізні мечі й сокири. Саме городище, як то видно, насипане з поблискої піскової видми, що недалеко від городища і від якої саме городище відділене ровом.

З заходу боронить підходу до городища р. Буг, з полудня і сходу бужна лаха, а з півночі глибокий рів, який відділяє городище від піскової видми, на якій часто трапляються черепки з ранньо-княжої доби.

Саме городище або властиво його половина, яку ще не розмила р. Буг має форму половини овалу, який в поперечнику має до 115 кроків, а в обводі 180 кроків. Висота городища до 10 мет. В середині городища можна заважити кітліну. Рів на 6 мет. широкий ... На городищі ще до недавна росли великі дерева, які тепер корчують і коло тих ям можна зібрати кусники кераміки і цеглу.

На самім городищі один з селян Вільки Угрузької знайшов скарб, але встановити, що то за скарб мені не вдалось. Фото 4, 5. [1, 58,59, 59 v].

с. Головно (гміна) Любомльщина

Село

Головно, Кучани, Масловець, Маглево, Творичовець, Морози, Гришки, Хаціюри, Середика, фільварок в ур. Паськи.

Поля

Трубиці, Терново, Юрища, Рублинець, Мордасово, Язовиця, Золото, Масловець, Підкалинє, Щитинь.

На північ від села в ур. «Шморунова дзялка» кругле городище, яке зветься тут «Колесо». Городище має в обводі 150-200 кроків, вали його розорюються. (Вал має до 1 мет. висоти і 2/2 мет шир.). на ньому виорюють багато череп'я, вугілля і кремення. Ще перед 1914 роком було виорано меч залізний.

Фото 6. Городище «Колесо».

Кургани в ур. «Тарново» (2.)
в ур. «Глинища» (1.)
в ур. «Косань» (1.)

Коло с. Крушинець на півдорозі з с. Головна в ур. «Майорова клуня» на пісковій видмі сліди неоліту.

В тому ж ур. кілька курганів.

В селі Головні на плебанії бере свій початок р. Прип'ять з невеличкої кринички.

Ніяких слідів валу навколо села я не знайшов та й від старожилів про таке не чув. Фото № 6. [1, 60, 60v, 61, 61v]

с. Стара Гута, пов. Любомльський, гм. Головно

На північний захід від села велика піскова видма цілком пуста. На полудневий схід від села розлеглі піскові видми, де є ледь помітні сліди неоліту.

В селі була колись шкляна гута. [1, 62]

с. Шацьк – Любомльщина (гміна).

На північ від села є урочище «Городище» на низьких сіножатях коло озера «Переміт». На тім урочищі немає ніяких слідів насипу або валів.

На півострові що на схід від села на березі озера сліди валу. [1, 63]

с. Рувно або Рівно – гм. Гуца – Любомльщина

Село

Заріче, Середина села, Заболоте, Гуча. В ур. «Печиська» на високому пісковому березі р. Буга сліди неоліту.

Поля

Заріве, Обільник, Веретина, Уліські, Заверетина. [1, 64]

с. Радехів, гм. Любомль – Любомльщина

Село

На греблю, Коло церкви, Стуниська, Ферма.

Поля

В ур. «На курганах» є три могили.

Урочища

Лани, Замлинс, Гряда, Піщане, Васів, Кругле, Кургани. [1, 65]

с. Пульмо, гм. Пулемець – Любомльщина

С. Пульмо лежить між озерами Світязем і Пульмом. На березі озера Свитязь в ур. «Грядки» сліди городища або великої могили, котра має яйцевидну форму.

Могила має 15 кроків довжини і

2/2 мет. висоти. Фото № 7. [1,66]

с. Підгородно, гм. Головно – Любомльщина.

В селі очевидно є городище де виорюють цілі глиняні начиння, сокірки надбужанського типу (крем'яні).

(Кремінна сокирка надбужанського типу у в'їта гм. Головно). [1, 67]

Містечко Опалин, гм. Гуца – Любомльщина

На північ від містечка одна могила. [1, 69]

с. Окунин, гм. Любомльська – Любомльщина

На захід від озера ур. Городище. [1, 70]

с. Нудижи, гм. Головно – Любомльщина

На захід від села за болотом великі піскові видми цілком пусті. На північ від с. Заболоте сліди неоліту на пісковій видмі ледь помітні.

Село

Нудижи, Мельники, Заболоте, Піски.

В селі здавна виготовляють глиняний посуд. Гончари замешкують куток Мельники.

В ур. «Провалениця» западається земля по кількадесят метрів [1, 71].

с. Машів, гм. Любомльська

З західної сторони с. Машова на низині видніє невелике городище оточене мокрою сіножаттю, а від полудня і сходу ровом. Городище поросле травою. Висота 4-5 метрів. Поверхня без заглиблення. Фото № 8. [1, 72, 72v].

с. Лісняки – Любомльщини

На ґрунті с. Лісняки, між селом Острівки і Лісняки 3 кургани на 3-4 мет. висоти. Звуть їх тут «Близняки».

Кургани на пасовиську. [1, 73].

с. Забуже, гм. Гуца – Любомльщина

В ур. «Кошарки» виорано кам'яну сокиру з діркою (Н. Т. Ш.).

Поля і сіножаті

«За млином», Зблівниця, Забужисько, Каміничка, Навози, «Великий груд», Загреблі, Убірки, Заполоне, Березени, Різки, Волоки, Замасєв, Заміхаличе, Тенелед, Завеприцьке, «Солтисова долина», Щербне, Подбитинне, Замлине, Довге, Береза, Солтищина, Кошарки. На північ від села на пісковій видмі ледь помітні сліди неоліту.

Забуже село (урочища)

Солінси, Новий куток, Мельники, Лужитки [1, 76].

с. Гуца (гміна) Любомльщина

Урочища в полях.

Городиська, Трубин, Сільчувань.

В ур. «Городиська» на низькій надбужанській сіножаті видніє велике подовге городище, яке тут звуть «Городом». З півночі, заходу і сходу доступ до городища боронять низькі сіножаті поперерізувані бужиськими, які й тепер під час опадів повні води. З полудня доступу до городища глибока бужня лаха, до якої від городища сходить земляний ніби міст. Городище має форму подовгастого чотирикутника з заокругленими кутами.

Довжина городища 270 кроків, широке воно на 95 кроків і 7 мет. висоти. З боків городище поросло травою і корчами і поверхня (піскувата) розорюється на розораній поверхні знаходиться ранньо-княжа кераміка в кусниках.

Фото № 9. [1, 77, 77v]

с. Мосур, гм. Коритницька – Володимирщина

Кутки, поля, кургани. [1, 18]

с. Шацьк – Любомльського повіту

Могили на дорозі до Бутмера, за Шацьком 200-300 могила-курган на сіножатах поміж двох озер (Без легенди) [1, 141].

с. Ставочки. Гм. Олеськ – Володимирщина.

Село в одну вулицю.

Поля

«Михалове болото», Груд, Руська річка, Зади, Милич, Навіз.

В селі був двір п. Беляєвих, та в XVIII ст. належ. до п. Сидищих - ? [1, 28].

с. Пустинка або Особняки, гм. Олеськ. Володимирщина.

Село дістало свою назву від людей, що вийшли з с. Олеська на «осібні ділянки».

Село (кутки)

Ковалі Матій, Вавриші, Бурими, Саливони, Трохими, Марки, Марчуки, Дениси, Ляші, Василі,

Ур. в полях

Заведія, Смольні стаї, Кут, Пиняків, Горбаха, Озерок, Нива, Бортнівське, Випас, Пожар, Пуциничі, Попове [1, 40].

с. Петрівка, гм. Олеськ, Володимирщина.

Поля

Загород, Сорочин, Мамой, Мокре, Лисва (?), Дубина [1, 49].

с. Владинопіль, гм. Олеськ – Володимирщина.

Поля, ур. «Городище» [1].

-10-

i Radostaw. w r. 1741
 posiadatelem Antonina
 Rzewuski, wojewoda
 krakowski, spłacający się
 kwarty et. 26, 470 gr. 27,
 a hybary et. 6808 gr. 16
 w miejsce L. urodził
 Tymon kaszubski dom
 z c. c. Zygm. 14
 Lubomirski Lubomirski

F. S.

Фото № 3. Чорнові записи О. Цинкаловського про м. Любомль.

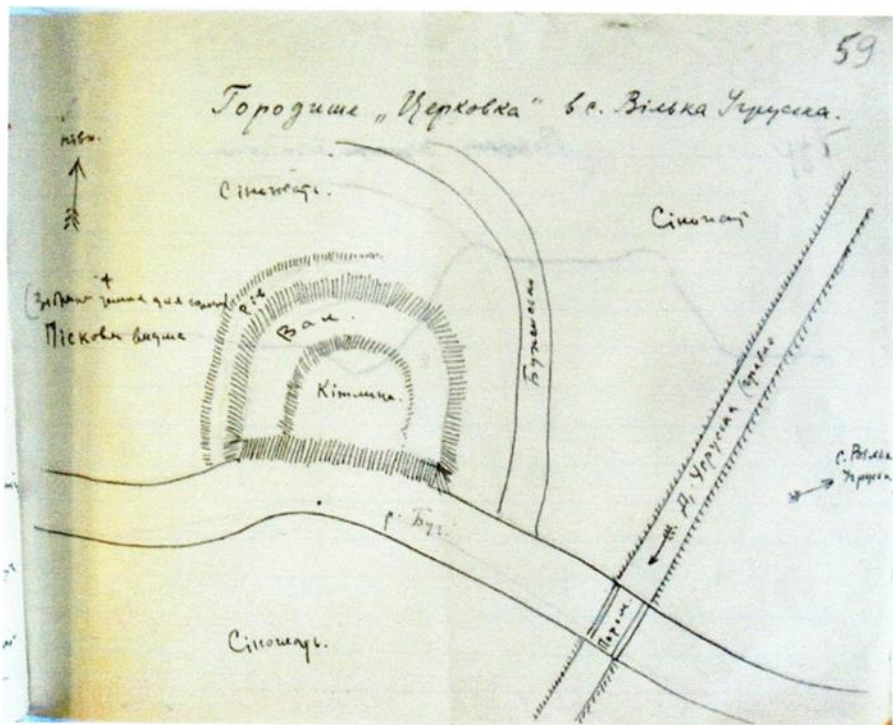

Фото № 4. План-схема городища «Церковка» літописного Угровська.

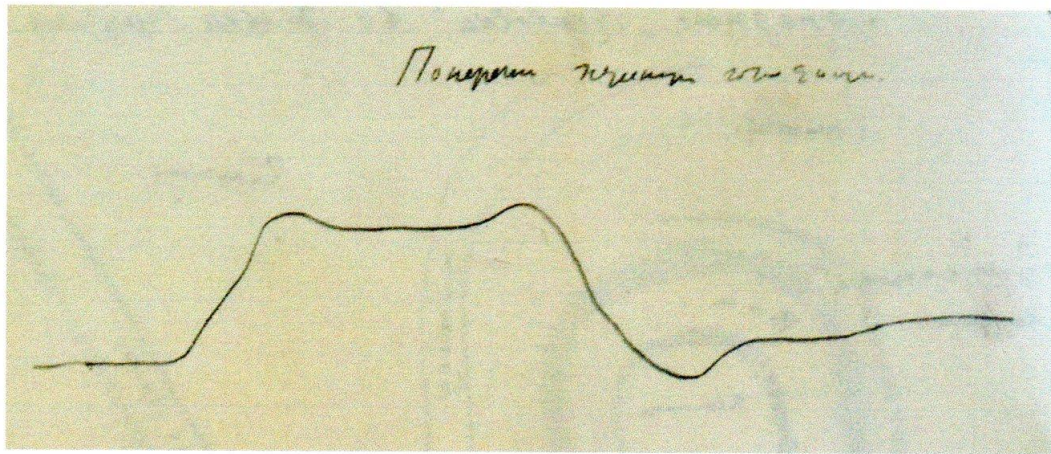

Фото № 5. Поперечний розріз горишки «Церковка».

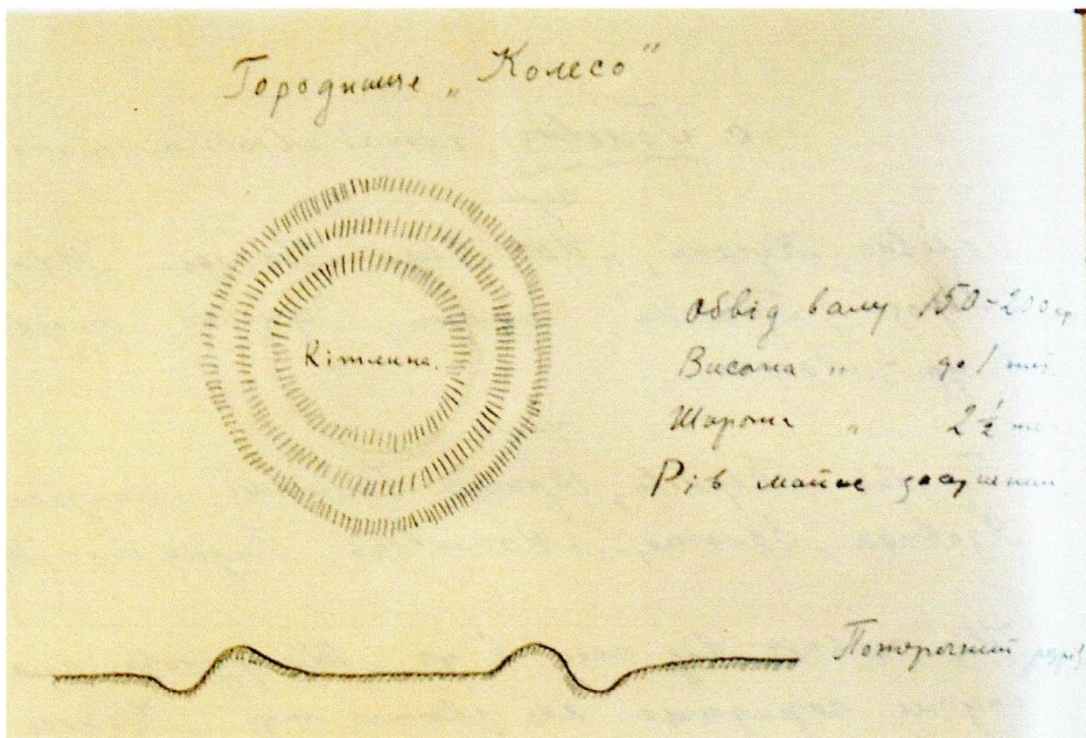

Фото № 6. План городища «Колесо» в с. Головно.

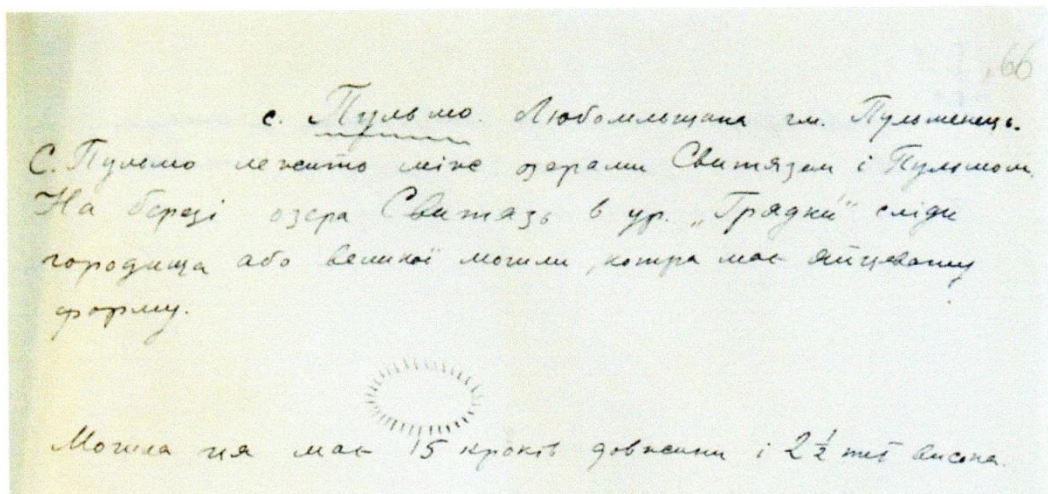

Фото № 7. Городище або могила в с. Пульмо.

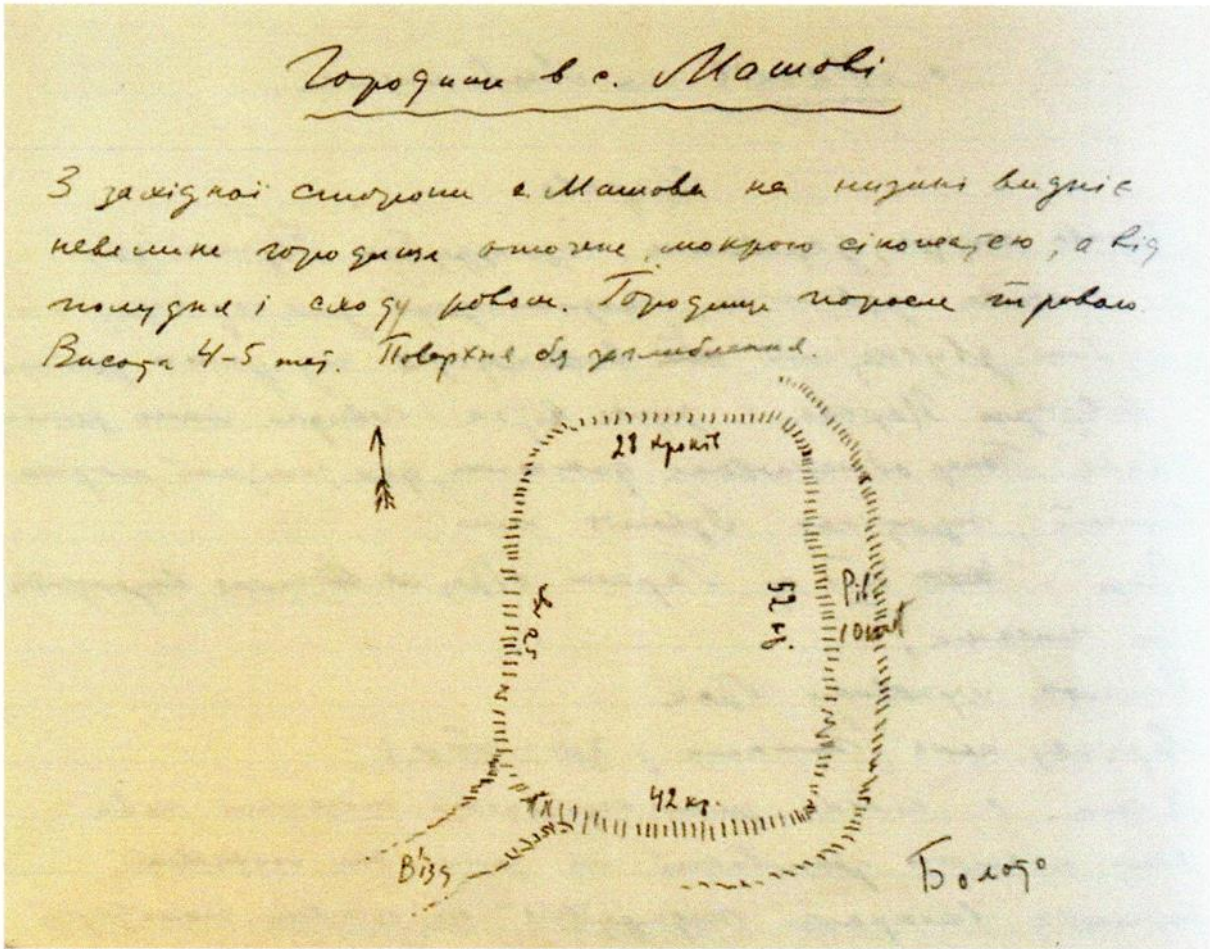

Фото № 8. План-схема городища в с. Машів.

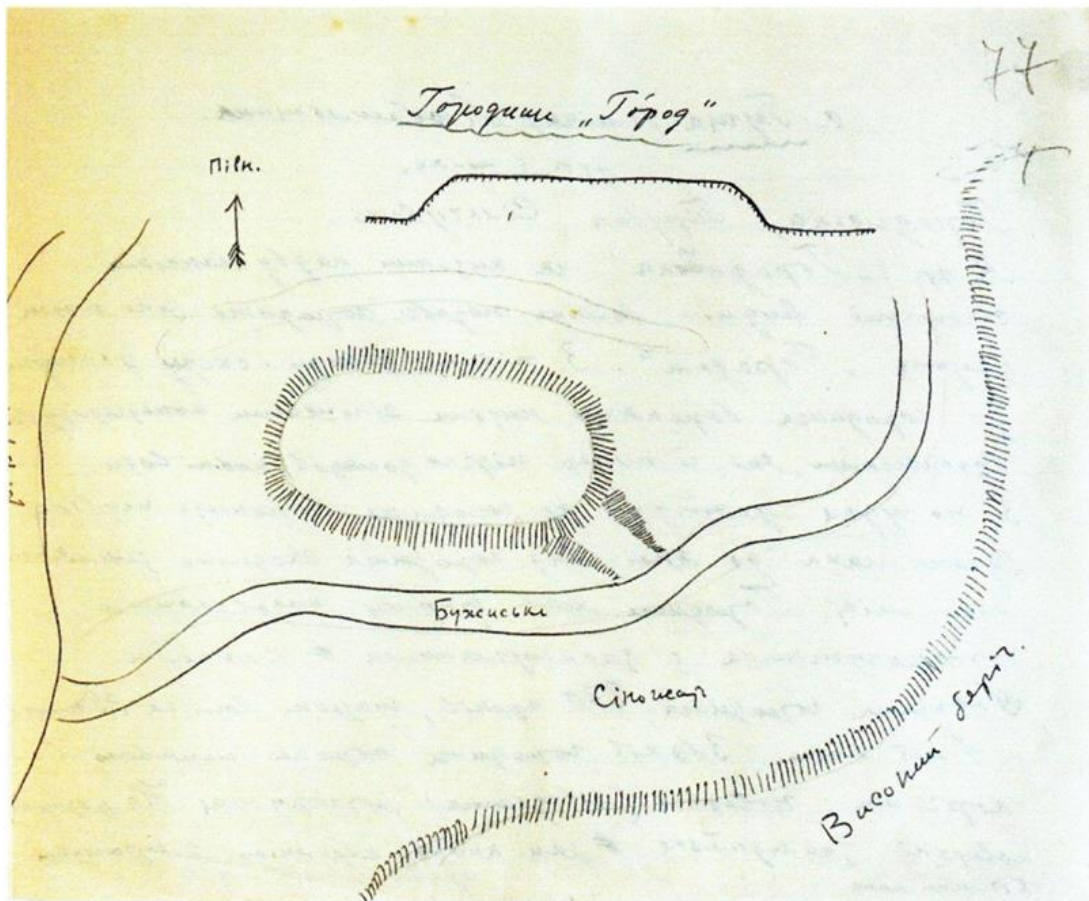

Фото № 9. План –схема городища «Город» в с. Гуца (Миловань).

Джерела та література:

1. ЦДІА м.Львів. Фонд 408, оп. 1, спр. 1188. – Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів. – Чорнові записки до дослідження Цинкаловського О. про археологічні об'єкти. с. 225.
2. Корзанюк М. Кому ж виводити ... *Газета «Радянська Волинь»* від 5 квітня 1989 р. С. 3.
3. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. I. Інститут дослідів Волині. Канада-Вінніпег, 1988; Т. II. Інститут дослідів Волині. Канада-Вінніпег, 1986.
4. Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. Канада-Торонто, 1975.
5. Cynkałowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia I Polesia Wołyńskiego*. Warszawa, 1961.
6. Бужанський А. Річка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком. Інститут дослідів Волині. Канада-Вінніпег, 1966.
7. Рожко В. Дослідник Волині. *Газета «Радянська Волинь»* від 4 липня 1991 р.; Рожко В. З якого ми роду і кореня. *Газета «Радянська Волинь»*.
8. Шестакова Н. Цинкаловський Олександр та архів історії унії. *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації*. Матеріали V наукової конференції. м. Луцьк, 27–28 серпня 1998 р. Луцьк, 1998. С. 33–35.
9. Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2023 рік. Луцьк, 2022 р. С. 21–27.

УДК 001(092)(477.82)

Остапук Олександр (м. Любомль)

**ЖИТТЯ ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ (ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА, ЗАВІДУВАЧА КАФЕДРИ ІСТОРІЇ
ІМЕНІ МИКОЛИ КОВАЛЬСЬКОГО НАУ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
ТРОФИМОВИЧА В. В.)**

Трофимович В.В. в день 70-річчя. 2018 р.

Володимир Васильович Трофимович народився 17 березня 1948 року в м. Любомль, у сім'ї службовців. Батько працював у торгівлі, мати вихователькою в дитячому садку.

Ще в дитячі роки почув від батька, який був в'язнем Любомльського німецького штрафного табору, як німці спалили сім'ю родичів в 1942 році. Матір родом з Полтавщини, розповідала про голодомор на Східній Україні. Допитливий хлопчина був активним читачем районної бібліотеки, поновлюючи свої знання по вивченню історії і інших дисциплін.

Але юнак захоплювався не тільки наукою, а й музикою, граючи на трубі у відомому на всю Волинь оркестрі І. М. Теплякова. За успіхи весь колектив оркестру був премійований путівкою в молодіжний спортивно-оздоровчий табір «Молода гвардія». З успіхом оркестранти виступали на вулицях м. Одеси.

Ще одним захопленням Володимира був футбол, яким він захоплювався ще довгі роки після школи.

Трофимович В.В. навчаючись у Любомльській середній школі, будучи здібним учнем він залишає денне навчання і переходить у вечірню школу, що здивувало багатьох у місті. Він пояснював це тим, що так у нього більше вільного часу щоб опановувати знання і мудрість книг.

Наполегливо опановуючи науку закінчив школу із золотою медаллю. В 1966 році Володимир Васильович поступив у Львівський державний університет імені Івана Франка на історичний факультет. В період навчання в університеті він встигав всюди: грав у духовому оркестрі, в футбольній команді і як кращий студент був головою студентського наукового товариства університету. Вроджена і виплекана родиною працьовитість, терпіння, готовність до систематичної праці вже невдовзі принесли свої плоди: він став одним із кращих студентів і до закінчення вишу отримував найпрестижнішу стипендію.

Вже на другому курсі у нього сформувалась стійка зацікавленість історією України та всесвітньою історією (в першу чергу новітньою). Саме тоді він відчув потяг до наукової роботи. Був активним учасником студентських наукових конференцій, студентських будівельних загонів.

Після закінчення університету в 1971 році направлений викладати історію на батьківщину в с. Рівне Любомльського району. У той час сільські навчальні заклади потребували фахівців широкого профілю, оскільки вчителів усієї номенклатури навчальних дисциплін не вистачало. Тому В. Трофимовичу під час роботи вчителем довелося вести уроки не тільки історії та суспільствознавства, а й української літератури, фізкультури, вести предметний гурток.

Працюючи з дітьми, молодий вчитель не полишав мрії про заняття науковими дослідженнями. Його сподівання підкріпили премія ім. Комсомолу України та медаль Міністерства вищої і середньої освіти СРСР, якими були відзначені його студентські наукові роботи.

Влітку 1972 року В. Трофимовича перевели на посаду вчителя історії середньої школи у м. Нововолинськ. Водночас його запросили на роботу за сумісництвом у філію Львівської політехніки на кафедру суспільних наук. Невдовзі він був переведений до Львівського університету в якому раніше навчався. Мудрим порадником на довгі роки став для нього професор О. Зашкільняк, під керівництвом якого молодий здобувач захистив кандидатську дисертацію на тему «Співробітництво російських і польських соціал-демократів у період ленінської «Искры» (1900–1903)». Отримавши диплом кандидата історичних наук та атестат доцента, занурився в напружений ритм викладацької роботи на історичному, юридичному, економічному, фізичному геологічному та факультеті прикладної математики. Як лектор товариства «Знання» об'їздив значну частину країни.

Період «перебудови» і «гласності» відкрив для нього можливості для дещо іншого погляду на історію України, а також боротьбу українських дисидентів проти монопартійної номенклатури.

Тривалу роботу в архівах стимулювали нові горизонти, які відкривалися зі вступом у докторантуру. У 1984 році 6 місяців стажувався у Московському університеті ім. М. Ломоносова, але докторантом став у Київському державному університеті ім. Т. Шевченка. Мав наукове стажування у Варшавському університеті, працював у архівосховищах та бібліотеках Варшави, Лодзі, Любліна. У 1992 році диплом доктора історичних наук доповнив атестат професора.

Працюючи на кафедрі політичної історії Львівського університету, вів також кілька лекційних курсів на факультеті міжнародних відносин. Був керівником колективу авторів навчального посібника «Історія міжнародних відносин України ХХ століття». У 1994 році підготував до друку посібники «Українські військові формування у німецьких мундирах», у наступному році «Україна в роки Другої світової війни» і ін. Читав лекції курсантам Львівського військового інституту Львівської політехніки.

Формуючи власне дослідницьке кредо В. Трофимович одночасно звернувся до тем, якими до того спеціально не займався, і які були фактично заборонені в радянські часи.

У 1990-х роках почав вивчати український самостійницький рух 40–50-х років. В журналі Української республіканської партії «Республіканець» В. Трофимович вів рубрику «Погляд в історію», в якій популяризував знання з історії визвольних змагань українців. Ще одним напрямком наукового пошуку стали практично неопрацьовані проблеми українсько-польських відносин кінця 30-х – середини 40-х років ХХ ст. Брав участь у дискусіях в рамках Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках». Проблему відповідальності за криваві події воєнної доби, зокрема «Волинську трагедію», пропонував вирішувати системно, не роблячи винятків для всіх військово-політичних сил та зовнішніх факторів і не перекладаючи відповідальність за кровопролитний конфлікт лише на Організацію українських націоналістів та її окремих лідерів.

В 1999 році В. Трофимович отримав запрошення керівництва Острозької академії стати професором цього навчального закладу, де очолив кафедру історії. За період наукової роботи професор В. Трофимович був науковим керівником при захисті більше 20-ти кандидатських дисертацій і однієї докторської. Ним підготовлено більше 80-ти статей у наукових збірниках.

Для молодшого покоління істориків він залишається зразком педагога і науковця, громадського діяча. Багато часу відводить редакційним обов'язкам: В. Трофимович – заступник головного редактора «Наукових записок Національного університету «Острозька академія», член редакційних колегій інших періодичних видань. Є рецензентом понад тридцяти монографічних, археографічних та систематичних видань.

Чесність, порядність, дисциплінованість, високий науковий авторитет принесли В. Трофимовичу заслужену повагу колег і керівництва університету. За високий професіоналізм, особистий внесок у підготовку висококваліфікованих спеціалістів, плідну науково-педагогічну діяльність В. Трофимовичу в 2008 році було присвоєно звання «Заслужений працівник освіти України».

Презентація чергового випуску редактором «Наукових записок Національного університету «Острозька академія» Трофимовича В.В.

Дискусії під час українсько-польського наукового форуму. 2018 р. м. Луцьк.

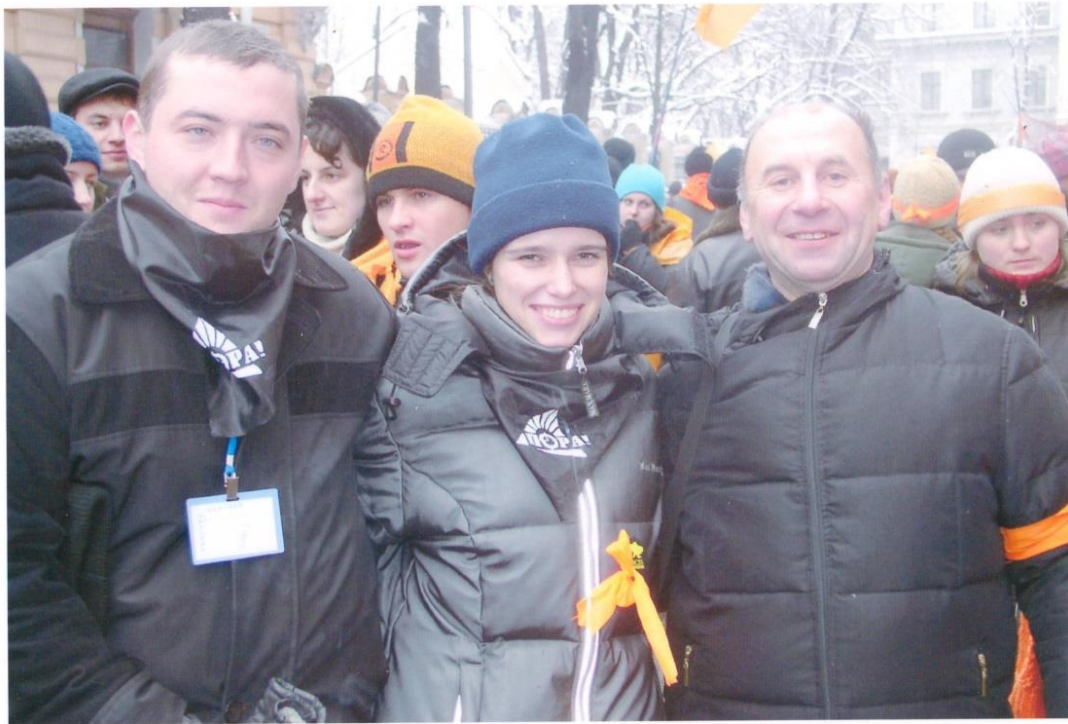
Володимир Трофимович біля пам'ятника князю Володимиру Васильковичу. 2000-ні рр. м. Любомль.

Посольство України у Варшаві. Колишні однокласники – професор В. Трофимович і генерал-лейтенант А. Яворський. 2005 р. м. Варшава.

В. Трофимович серед учасників Міжнародної наукової конференції в НУОА в 2009 р., присвяченій 80-річчю утворення ООН, справа – внук Степана Бандери.

На Майдані Незалежності зі студентами Національного університету «Острозька академія» під час Помаранчевої революції. Київ, листопад 2004 р.

Посвята у студенти Острозької академії нового поповнення 1 вересня 2000 р. Поряд – ректор Національного університету «Острозька академія» доктор психологічних наук,
професор Ігор Демидович Пасічник.

В. Трофимович серед курсантів Львівського інституту Сухопутних військ Національного університету «Львівська політехніка» (тепер – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного), яким читав конкретні дисципліни.

Посвідчення Трофимовича В. В. про присвоєння йому звання «Заслужений працівник освіти України». 2008 р.

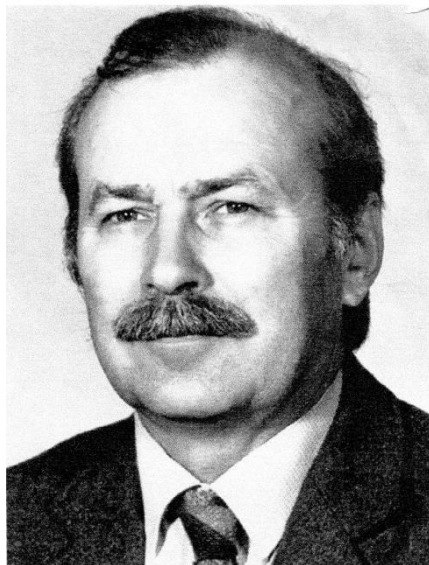
Посвідчення Трофимовича В. В. про нагородження медаллю МО України «За сприяння Збройним Силам України». 2021 р.

Джерела та література:

1. Трофимович В. Любов на лінії вогню: оповідання / Авт. передм. О. Дрига. Харків: Фоліо, 2016. 153 с.
2. Трофимович В. «Війна після війни» на Любомльщині. 1944–1952 рр. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії*: Міжнар. іст.-краєзн.конф., присвяч. 730-ій річниці від часу першої відом. писем. згадки про м. Любомль та 810-ій річниці з часу писем. Згадки про літописне м. Угровське: наук. зб. Луцьк, 2017. Вип. 63. С. 457–460.
3. Трофимович В. Етнічно-демографічні зміни у Східній Галичині та на Волині у роки Другої світової війни. *Україна – Польща: важкі питання*: матеріали XI Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» / Світовий союз воїнів Армії Крайової, ВДУ ім. Лесі Українки. Варшава, 2006. Т. 10. С. 245–268.
4. Трофимович В., Іванов С. Нацистська політика геноциду євреїв на Волині. *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*: матеріали Міжнар. наук. конф. пам'яті Митрополита Андрея Шептицького / ред. Л. Фінберг. Київ, 2016. С. 165–181.
5. Трофимович В. Повстанське підпілля на території Шацького району у повоєнні роки. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширицини*: матеріали XXXVII Всеукр. іст.-краєзн.-практ.конф.:наук.зб. Луцьк, 2010. Вип. 37. С. 85–89.
6. Трофимович В. Чи мали вплив Холмські події на Волинську трагедію 1943–1944 років? *Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового* : наук. зб. Луцьк, 2016. С. 144–150.
7. Трофимович В., Антонюк Я. Багата історія « Острозької академії». *Волинь-нова*. 2012. 21 лют. С. 7.

ВІДОМІ ЛІКАРІ З ЛЮБОМЛЬЩИНИ

Ангельський Стефан – польський біохімік.

Стефан Ангельський народився в польсько-українській родині 6 січня 1929 року в м. Любомль Волинського воєводства. Мати українка, жителька м. Любомль, з родини Дичко.

До 1939 року навчався у школі ім. Ю. Словацького у Любомлі.

Батько, який працював в т.зв. «дефензиві» (політична поліція) в м.Любомль, пізніше загинув в Катині.

Після загибелі батька в 1940 році родину депортували до Казахстану, потім – до Сибіру. Через ув'язнення матері Ангельський кілька років провів у дитячих будинках. Повернувся до Польщі в 1946 році після закінчення Другої світової війни.

Здобув середню освіту в м. Кельце. У 1949 році вступив на медичний факультет Гданського університету. В 1954 році захистив випускню роботу «Амінокислоти сечі одно- та двояйцевих близнюків».

Працював молодшим асистентом і асистентом кафедри фізіологічної хімії Медичної академії м. Гданська (1952–1958), з 1958 — лікарем. 1958 захистив кандидатську дисертацію та здобув ступінь доктора медицини. Працював у лабораторії патобіохімії Інституту біохімії та біофізики Польської академії наук (1958–1964). У 1960–1961 був стипендіатом Фонду Рокфеллера при Колумбійському університеті США. 1963 захистив докторську дисертацію «Дія та метаболізм малеїнової кислоти в нирці», за яку отримав науковий ступінь доктора габілітованого.

Очолював створену ним лабораторію (1964–1999), а потім – кафедру клінічної біохімії в Медичній академії в м. Гданську (першу в Польщі). Працював консультантом із лабораторної діагностики (1967–1982), очолював Інститут патології в Медичній академії у м. Гданську (1970–1975). Обіймав посаду проректора (віце-ректора) Медичної академії (1975–1980) та водночас був експертом із генетики людини Всесвітньої організації охорони здоров'я (1975–1978). Президент Польського товариства лабораторної діагностики та віце-президент Польського біохімічного товариства (1976–1979). Член Ради Міжнародного товариства нефрології (1980–1991).

Працював у Медичній академії у м. Гданську, був її ректором (1990–1993).

З 1999 завідувач лабораторії клітинної та молекулярної нефрології Інституту експериментальної та клінічної медицини Польської академії наук та Медичної академії м. Гданська. Від 2007 ректор коледжу управління в м. Квідзині, де також викладав біохімію та лабораторну діагностику на факультеті наук про здоров'я.

Запрошений як професор у Вашингтонський університет в м. Сіетлі, клініки Меїо в м. Рочестері (обидва – США), Базельського університету (Швейцарія), кафедри нефрології

Університету м. Вюрцбурга (Німеччина) та кафедри клінічної хімії в університетах міст Копенгагена та Орхуса (Данія).

Голова польського регіонального Товариства депортованих до Сибіру. 1989 Ангельський став членом-засновником відділення Сибірської асоціації м. Гданська, 1992–2002 – його президент. 1992 став засновником фонду «Сибірська стипендія», який надає допомогу депортованим і ув'язненим під час Другої світової війни в колишньому Радянському Союзі, а також їх нащадкам (особам польського походження) для здобуття освіти в університетах м. Гданська.

Стефан Ангельський автор понад 150 наукових праць із клінічної біохімії та ниркової патобіохімії. Сфера наукових інтересів: біохімічні та біоенергетичні аспекти функції нирок; біологічний транспорт амінокислот, фосфатів, кальцію та нуклеозидів; метаболічна та гормональна регуляція клубочкової фільтрації, зокрема при діабеті; нейротоксичність; медична аналітика. Серед праць: «Білки рецепторів плазматичної мембрани. Транспортна та гормональна регуляція змін» (1988, у співавторстві), «Гіпертонія», «Нефрологія» (обидві – 2004) та інші.

Під його керівництвом захистили докторські дисертації понад 30 лікарів. Має міжнародні наукові зв'язки, налагодив контакти з науковцями України, володіє українською мовою. Один із організаторів польсько-українських біохімічних наукових форумів.

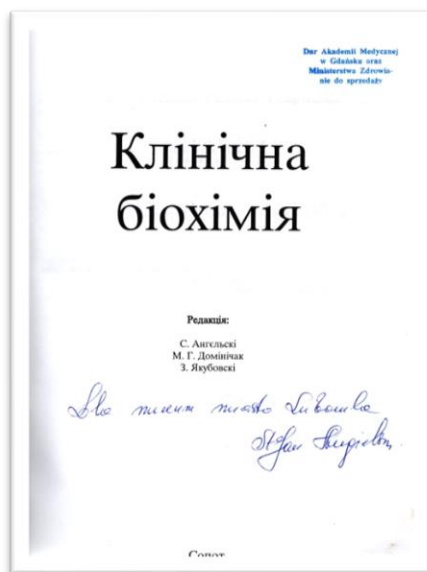
Співпрацював з українськими медичними науковими установами. Учасник першої українсько-польської конференції з проблем біохімії, яка проходила у Львові в 1996 році. Після конференції вирішив з колегами видати підручник з біохімії на українській мові. Книга видана в 2000 році і є цінним посібником для медичних працівників і студентів.

Приїжджаючи до родичів у Любомлі неодноразово відвідував Любомльський краєзнавчий музей.

У 1990 році – лауреат Наукової премії міста Гданська. В 1998 році за високі досягнення у науковій діяльності був нагороджений Офіцерським Хрестом Ордена Відродження Польщі, медалями.

Наукові праці:

- У співавт. — Biochemia kliniczna w praktyce lekarskiej. Warszawa : Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1983. 1069 p.
- Białka receptorów błon plazmatycznych. Transportowa i hormonalna regulacja przemian. Gdańsk : Akademia Medyczna, 1988. 324 p.
- Biochemia kliniczna. Sopot : Perseusz, 2000. 397 p.
- Nadciśnienie tętnicze. Kraków : Wydawnictwo Medycyna Praktyczna, 2004. 984 p.
- Nefrologia. Lublin : Czelej, 2004. 866 p.

Наукова праця С. Ангельського «Клінічна біохімія» подарована Любомльському музею.

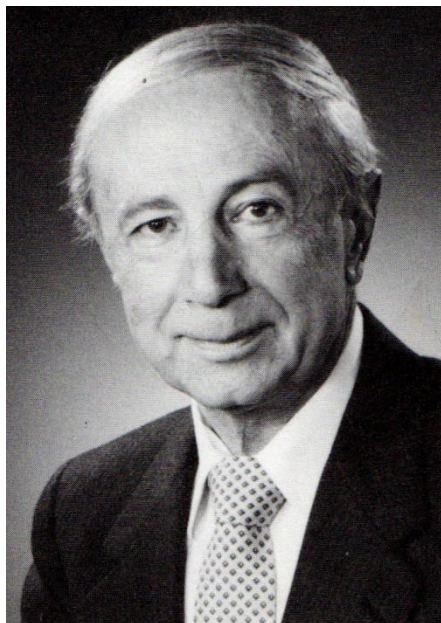

С. Ангельський сидить перший справа з групою учасників XVI Влоцлавської конференції нефрологів. 2008 р.

Джерела та література:

1. Stefan [et.al.] Angielski: *Biochemia kliniczna w praktyce lekarskiej*. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1983. ISBN 83-200-0606-6.
2. Stefan Angielski, Jerzy Rogulski: *Białka receptorów błon plazmatycznych. Transportowa i hormonalna regulacja przemian*. Gdańsk AM, 1998. ISBN 83-85019-25-1.
3. Angielski, Zenon Jakubowski, Marek Dominiczak: *Biochemia kliniczna*. Sopot «Perseusz», 2000. ISBN 83-902138-0-X.
4. Stefan [et.al.] Angielski: *Nadciśnienie tętnicze*. Kraków: Wydawnictwo Medycyna Praktyczna, 2004. ISBN 83-89015-91-9.
5. Stefan [et.al.] Angielski: *Nefroljgia*. Lublin: «Czelej», 2004. ISBN 83- 89309-36-X.
6. Czekalski S., Rutkowski B. The History of Nephrology. *Journal of Nephrology*. 2006 № 19 (10). P. 150–158.
7. Ostrowski J., Rutkowski B. Profesor Stefan Angielski — wielki badacz, uczony i człowiek. *Nefrologia i Dializoterapia Polska*. 2009. № 13 (3). P. 113–115.
8. Стефан Ангельські: *Клінічна біохімія*. Сопот. Польща. 2000.
9. Остапюк О. «Наш земляк, польський науковець ...». *Газета «Наше життя»*. № 46 від 12 червня 2019 р. С. 3.
10. Ангельський Стефан. URL: <https://esu.com.ua/article-44086>
11. Ангельські, Стефан Зигмунт. URL: https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96,%D0%A1%D1%82%D0%B5%D1%84%D0%B0%D0%BD_%D0%97%D0%B8%D0%B3%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%82

Марчук Василь – Голова головної управи українських медиків Північної Америки.

Одним із відомих лікарів у діаспорі був наш земляк уродженець с. Олеськ Володимирського повіту на Волині Василь Миколайович Марчук.

В. Марчук народився в с. Олеськ Володимирського повіту на Волині 20 серпня 1922 року, в селянській родині Миколи і Марії з дому Чухрій. Середню освіту отримав у державній гімназії у Володимирі, а матуру склав у м. Рівному в 1942 р.

По матурі вчителював один рік, а в 1943 році почав медичні студії у Львові. По закритті медичного інституту у Львові в 1944 році був призначений на фамулятуру в міський шпиталь м. Закопане у Польщі.

Через приватні звязки йому вдалося дістати дозвіл на виїзд до Праги у Чехословаччину, де проходив студії у Карловому університеті. Але німецька влада його не прийняла і вислала на примусові роботи до Німеччини. Там він працював на фабриці аж до закінчення війни.

Після війни переїхав до м. Мюнхен, де продовжував свої медичні студії у університеті, який закінчив у 1950 році. Там він був активним членом української православної парафії, також Українського Студентського товариства і деякий час був його головою.

У 1950 році емігрував до США і оселився в м. Чикаго. Після відбуття інтернатури в Сідар Репідс в штаті Айова, почав свою спеціалізацію в загальній хірургії у лікарні «Сейнт Єлізабет» в Чикаго, де успішно здав свої іспити. На другому році резидентатури був призваний до американської армії, як лікар у ранзі старшого лейтенанта. В травні 1953 року після військового вишколу посланий до Японії, а потім до Кореї, де відбував свою службу як батальйонний хірург важкої артилерії на фронті протягом 16 місяців.

Повернувшись у США продовжував військову службу у військовому шпиталі в Техасі. Перейшовши на цивільну службу він використовує ветеранську програму і продовжує спеціалізацію в загальній хірургії в Клівленд-Ліма, в штаті Огайо. В 1956 році він одружився з Оксаною Голян, з якою мав четверо дітей: Ліду, Данила, Марту і Марічку та восьмеро внуків.

У 1957 році родина переїжджає в штат Іллінойс, де лікар Марчук відкриває свою приватну лікарську практику і продовжує свою спеціалізацію на протязі двох років в Гінсдейл шпиталі і при Іллінойському стейтовому університеті та успішно складає всі іспити на дипломованого хірурга.

Потім він стає членом Колегії американських хірургів, членом Асоціації хірургів Дю Пейдж, Іллінойського і Крайового медичних товариств.

Одночасно включається у громадсько-церковне життя української громади у Чикаго, стає активним членом української православної парафії кафедрального собору Св. Володимира, спочатку членом, а потім заступником голови управи, головою батьківського комітету школи Українознавства, де навчалось четверо його дітей.

Крім того від самого початку був активним членом (УЛТПА) Українського Лікарського Товариства Північної Америки (США, Канада) то головою Іллінойського відділу УЛТПА в 1973–1975 роках, а потім головою Головної управи УЛТПА в 1987–1989 роках. Робив цікаві доповіді на лікарських з'їздах та дописував до «Лікарського Вісника» на хірургічні теми. Як голова головної управи очолював всіх українських медиків Північної Америки. Був активним співорганізатором відомого 2-го Конгресу СФУЛТ у 1988 році у Відні (Австрія), де вперше від радянської України прийняв участь професор невропатолог. Рішенням Управи УЛТПА в 1989 році він вперше запросив на з'їзд УЛТПА в Чикаго нефролога лікаря Любомира Пирога, як першого лікаря – гостя з України.

У 1988 році Василь Марчук вперше після війни відвідав Україну приїхавши на зустріч із товариством «Україна» у Києві. Ця зустріч дала початок заходів для проведення 3-го Конгресу СФУЛТ в Києві та Львові у 1990 році. Цей конгрес був найбільшим із усіх конгресів, які проводились кожні два роки у Харкові (1992 р.), Дніпропетровську (1994 р.) та в Одесі в 1996 році.

У 1994 році В. Марчук вперше за 50 років відвідав з дружиною рідне село Олеськ і м. Володимир.

Доктор Марчук і його дружина Оксана старалися постійно допомагати Україні. У 1990 році будучи в Києві на Конгресі, при підтримці Юрія Щербака, зложили допомогу дітям у лікарні Пущі-Водиці. Крім того вони були щедрими жертводавцями на українські культурні і церковні цілі.

Особливу увагу В. Марчук приділяв поповненню УЛТПА молодими спеціалістами.

З нагоди 75-ліття В. Марчук президент шпиталю в Гіндейл та керівник штабу лікарів відзначив його почесною грамотою за 40-річну працю в шпиталі, також нагороджений грамотою УЛТПА.

З основних праць Василя Марчука можна виділити:

- Сучасне розуміння клінічного шоку та лікування його. *ЛВ*. 1971. Ч. 60-61;
- Синдром Маллорі-Вейсса. *Там само*. 1981. Ч. 101;
- Кістозні новоутворення підшлункової залози. *Там само*. 1983. Ч. 108.

У рідному йому селі Олеськ проживали і нині проживають близькі родичі з якими він переписувався і висилав для родичів і медпункту села медикаменти.

Він був не тільки відомим лікарем і головою лікарів українців у Північній Америці, а й патріотом України.

Помер Василь Марчук 12 березня 2012 року і похований в США.

Джерела та література:

1. Джуль П., Семчишин М. Пропамятна книга з нагоди 40-ліття УЛТПА (Чикагський період 1975–1990). США. Чикаго, 1990. С. 67–72.
2. Газета «Свобода». США. 24 січня 1998 р.
3. Д-р Василь Марчук. 40-ліття Укр. лікар. товариства Пн. Америки. Чикаго, 1990.

Професор Микола Федорович Бохон.

Микола Федорович Бохон народився 1 січня 1888 року в м. Любомль, тодішнього Володимир-Волинського повіту Волинської губернії в сім'ї поштового службовця. Навчався в Холмському (Польща) духовному училищі а згодом у духовній семінарії. За участь у політичних демонстраціях у 1905 році був виключений з четвертого класу. В 1906 році вступив до шостого класу Київської 4-ї чоловічої гімназії, яку закінчив в 1909 році з золотою медаллю.

Вищу освіту Микола Федорович отримав у військово-медичній академії, яку закінчив у 1914 році. В 1916-1917 учбовому році здав екзамени на вчений ступінь доктора медицини.

З 1 січня 1915 року по 1 грудня 1916 року Микола Федорович знаходився в діючій армії на театрі першої світової війни, де послідовно займав посади молодшого і старшого лікаря 173-го Каменецького полку і помічника головного лікаря перев'язувального загону 44-ї піхотної дивізії. Микола Федорович вже тоді цікавився ЛОР-спеціальністю і на його прохання був переведений у Петербург у 169 зведено-евакуаційний госпіталь на посаду спочатку ординатора, а потім завідуючого ЛОР-відділенням (з 5 жовтня 1916р.).

Одночасно з роботою в 169-му зведено-евакуаційному госпіталі він несе обов'язки ординатора ЛОР клініки Військово-медичної академії в яку переведений з 1 січня 1918 року, саме це і визначило його подальший академічний шлях як ЛОР-спеціаліста.

Під час громадянської війни з 1 січня 1919 року по грудень 1921 року Микола Федорович знаходився в Червоній Армії, послідовно займаючи посади старшого лікаря 12-го запасного стрілецького полку і головного лікаря лазарету Петербургської територіальної бригади. В цей час він приймає участь у захисті Петербурга від військ Юденіча.

З 15 травня 1919 року, по сумісництву, а з січня 1922 року на основній службі Микола Федорович стає старшим асистентом ЛОР кафедри Державного інституту медичних знань (ДІМЗ). По сприянню директора інституту Л.Т.Левіна був демобілізований з рядів Червоної Армії. Протягом 1925-1926 років був проректором ДІМЗ і тимчасово завідував ЛОР кафедрою ДІМЗ. З жовтня 1928 року по січень 1930 року, спочатку по сумісництву а пізніше на основній роботі Микола Федорович був на посаді завідуючого клінічного відділу Ленінградського науково-дослідного інституту по хворобах вуха,носа,горла і мови.

Тут Микола Федорович проводив велику лікувальну, наукову та організаційну роботу. Це видно і з друкованих наукових звітів цього інституту. Так, першою роботою в першому томі збірників праць інституту (1933 р.) надрукована стаття «Звіт про організацію і роботу Ленінградського науково-практичного інституту по хворобам вуха, горла, носа», складений М.Ф. Бохоном разом з А.А. Сахаровим (директором інституту) та В.І. Вояченком (науковим керівником). Там також була стаття М. Бохона про методику підготовки кадрів.

З цим інститутом пов'язана майже вся діяльність Миколи Федоровича, так як і в подальшому, отримавши професуру, він мав там базу ЛОР кафедри. Більшість наукових робіт вченого проведено на цій базі і надруковано в збірниках праць інституту.

Співпраця в інституті з відомими Ленінградськими ЛОР спеціалістами – М. В. Білоголовим, В. Ф. Ундріцом, К. Л. Хіловим, Д. Ф.Фельдбергом, створила добрі умови для розвитку блискучих індивідуальних здібностей М.Бохона. Він швидко став в перші ряди видатних вітчизняних вчених отоларинтологів. В співробітництві з відомими вченими у нього виявилась позитивна риса індивідуальності – він став блискучим майстром ЛОР хірургії. Витончена хірургічна техніка, точність, чіткість, краса рухів, обережне ставлення до тканин, які оперував – характеризували його роботу. Багато видатних ЛОР спеціалістів приїзжали з безпосередньою метою побачити як оперує М. Ф. Бохон, один з найкращих ЛОР хірургів в СРСР.

Було б помилково думати що він винятково володів тільки хірургічною технікою, Микола Федорович був також блискучим, вдумливим, досвідченим лікарем-клініцистом.

В 1934 році був оголошений конкурс на ЛОР кафедру нової установи ІІІ Ленінградського медичного інституту і М. Бохон 15 травня обраний на посаду завідуючого кафедрою .

На протязі багатьох років Микола Федорович цікавився питаннями клініки і хірургії гнійних лабіринтів. Свій великий клінічний досвід він підсумував у монографії-дисертації «Запальні захворювання вухового лабіринту та їх терапія». Після захисту дисертації на цю

тему у 1938 році Микола Федорович удостоєний ступеня доктора медичних наук, а в 1939 році отримав звання професора.

В листопаді 1940 року III Ленінградський медичний інститут був реорганізований у Військово-морську медичну академію і Микола Федорович призначений професором ЛОР кафедри. На цій посаді застала його війна і разом з академією він евакуювався у м. Кіров. Слід відмітити, що і під час блокади Ленінграда організаторські здібності Миколи Федоровича зіграли велику позитивну роль: при його участі вже під час блокади була вивезена із Ленінграда і збережена значна частина цінного майна академії.

В Кірові Микола Федорович продовжував педагогічну і вів велику лікувальну роботу; базою кафедри було ЛОР відділення евакогоспіталя. На основі своїх спостережень по лікуванню ЛОР поранених він написав роботу «Про пошкодження вušних лабіринтів при пораненні черепа і лицевого скелета», опубліковану у 1944 році.

В Кірові Микола Федорович переніс перший інфаркт міокарда. З того часу часто скаржився на сердечні болі.

В січні 1944 року Микола Бохон переведений в Науково-дослідний медичний інститут Військово-морського флоту на посаду начальника відділу; він займав її до січня 1947 року, коли пішов у відставку по хворобі.

13 вересня 1945 року М.Ф.Бохон був обраний на знову відкриту ЛОР кафедру Ленінградського стоматологічного інституту і займав цю кафедру до кінця свого життя.

У наукових роботах Миколи Федоровича добре видно напрям раціоналізувати хірургічну методику. Його метод дає ряд переваг в порівнянні зі способами, запропонованими в той час іноземними авторами. Метод М. Бохона увійшов в капітальні керівництва по ЛОР хірургії.

Микола Федорович не тільки сам оперував, але й з великим бажанням і захопленням вчив молодих лікарів оперувати, вносив свої оригінальні хірургічні пропозиції. Він добре знав та цінував ЛОР хірургічний інструмент. Ринок цих інструментів до 1917 року був у руках німецької фірми «Пфац». У довоєнний час ЛОР інструменти почали виготовляти на заводі «Красногвардієць» у Ленінграді. І тут велику роль зіграла діяльність Миколи Федоровича, який багато років був ЛОР консультантом заводу. Всі пам'ятають з яким запалом, наполегливістю він, знавець ЛОР хірургії в цілому і ЛОР інструментарію зокрема, виступав на захист або протестом по тому чи нішому, іноді здавалось по малому питанню.. В конструкції інструментів він часто вносив оригінальні зміни, зроблених на особистому досвіді і продиктовані особисто хірургічною майстерністю.

У період війни 1941–1945 рр. завод «Красноармеець» був зруйнований і після звільнення Ленінграда повернувшись із евакуації М.Бохон зумів в короткий час відновити роботу заводу, за що був нагороджений орденом «Червоної Зірки».

Слід відмітити про новачі в розроблених методиках оперування. Він вперше став застосовувати в СРСР операції в сидячому положенні при трахеотомії. Запропонував у 1926 році методику розрізу всіх трьох півкрузинних каналів лабіринту, що мало велике значення при гнійному лабіринті для попередження внутрічерепних ускладнень і змінив спосіб Лорана для закриття заушних фістул.

У 1939 році Микола Федорович був нагороджений значком «Відмінник охорони здоров'я». За період війни нагороджений двома орденами «Червона Зірка», медалями «За оборону Ленінграда», «За перемогу над Німеччиною».

Велику роботу проводив вчений в наукових ото-ларингологічних товариствах – Всесоюзному, Всеросійському і Ленінградському, де був членом президії або членом правління, активно приймав участь в організації всесоюзних з'їздів зі спеціальності. До кінця життя був депутатом Фрунзенської районної ради в Ленінграді. Мав військове звання генерала медичної служби.

Микола Бохон рятував від глухоти весь бомонд Ленінграда, зокрема «старих більшовиків», обкомівських працівників. Їздив на консультації у Москву, консультував Берію Л. П.

Іноді його прямолінійність, емоціональність, відсутність дипломатичності в спілкуванні сприймалась деким як негативна сторона характеру. Однак, всі хто знав Миколу

Федоровича добре, високо цінували його безпосередність, чесність, принциповість і шанували його за ці прекрасні якості. Його цінували не тільки друзі по лікувальній, педагогічній і громадській роботі, але і багато десятків тисяч хворих, яким він, завжди уважний, чуйний, м'який у спілкуванні, надавав лікувальну допомогу.

Хвороба серця була несумісною з емоціональним характером Миколи Федоровича; він без сумніву знав, що потрібно по стану здоров'я обмежити свою діяльність, але продовжував жити і працювати з тим же трудовим ентузіазмом, тою ж енергією.

Помер професор Бохон Микола Федорович 19 серпня 1948 року. Похований на Большеохтинському (Георгіївському) кладовищі у м. Санкт-Петербург (Російська Федерація). Місце поховання включено до Переліку місць поховань на кладовищах Санкт-Петербурга відомих громадян, які зробили значний внесок в науку.

Нам не вдалося дослідити яке ж справжнє прізвище було в Миколи Федоровича. На пам'ятнику та документах він записаний як «Бохон», а професор, доктор медичних наук з м. Гродно В.Бржевський пише, вивчаючи його біографію – «Бохін». Також, його далекі родичі, які проживали в м.Любомль теж мали прізвище «Бохін». Один із них навіть воював в УПА.

Син Миколи Федоровича – Микола, також пішов шляхом батька, був доцентом кафедри офтальмології, кандидат медичних наук, мав звання полковника медичної служби. Працював у Військово-медичній морській академії, пізніше в I Медичному інституті. Про нього також добре відгукуються колеги по роботі. Помер Микола Миколайович в 2000 році і похований в Санкт-Петербурзі. Він був активним учасником хору, неодноразово виступав по Ленінградському радіо. Була передача про його сімю, де він розповідав про свого батька, себе, родину.

Безумовно, батько і син залишили великий слід у медичній науці.

Пам'ятник – гранітна стелла з барельєфом на могилі професора М. Бохона.

Джерела та література:

1. Шантуров А.,Шеврыгин Б., Мчелидзе Т. Биографический словарь деятелей Российской отоларингологии. С. 27.
2. Преображенский Б. Профессор Николай Федорович Бохон. Некролог. *Вестник отоларингологии*. № 1. 1949. С. 94–97.

3. Бржевський В. Вчений-організатор. *Радянське життя*. № 114 від 3 вересня 1983 р. С. 3.
4. Шурук Г., Шурук О. Професор родом з Любомля. *Наше життя*. № 77 від 25 вересня 2003 р. С. 2.
5. Бохон Микола Федорович. URL: <http://spb-tombs-walkeru.narod.ru/boh/bokhon.htm>

Народний цілитель і травник священник М.А. Носаль

З нашим краєм пов'язане ім'я священника Михайла Носаля відомого як священника, педагога і травознавця. Він був фундатором народного цілительства на Волині.

Народився Михайло Андрійович 12 квітня 1886 року в с. Розлопи Люблінської губернії в селянській родині. Закінчив в 1903 році духовне училище у Варшаві, а згодом православну семінарію у Холмі.

З початком Першої світової війни сім'я змушена була евакуюватись вглиб Росії. Повернувся М. Носаль на Волинь в 1922 році і отримав парафію в с. Пулемець біля Шацька Любомльського повіту.

Травознавством М. Носаль почав займатись з дитинства, бо перші уроки фітотерапії він отримав ще у батьківському домі. Саме у с. Пулемець на берегах найбільших озер Волині – Світязького і Пулемецького він у вільний час обходив багато кілометрів по лісах, лугах, болотах і берегах озер вивчаючи флору Полісся і її цілющі властивості. Своїми знаннями він постійно допомагав місцевому населенню, несучи їм духовне і тілесне зцілення. Вивчаючи рослини він занотував досліджене і мріяв подарувати людям книгу. Він як народний лікар старався допомогти, полегшити біль і страждання хворої людини. Все своє життя він допомагав людям.

Останні 15 років свого життя М. Носаль служив в Успенському храмі м. Рівне, де і помер у 1950 році.

Батьківську справу природолюбів і травознавця продовжив один з його синів – Іван. Разом з батьком поринав у царину волинської природи, їх зачаровувала краса Шацьких озер, дарували ліси і луки нові знахідки цілющого зілля. Отримавши вищу освіту, закінчив аграрно-лісовий факультет Львівського політехнічного університету у 1939 році, він продовжив справу батька і у 1958 році вийшла книга батька і сина «Лікарські рослини і способи їх застосування в народі», яка набула значної популярності.

Книга батька і сина Носалів «Лікарські рослини і способи їх застосування»

Джерела та література:

1. Буклет виставки Рівненського краєзнавчого музею «Кожне ж дерево з плоду свого пізнається». Життєпис М. А. та І. М. Носалів. Рівне, 2003.
2. Архієпископ Варфоломій. «Народний цілитель». Газета «Наше життя». Любомль. № 97 від 20.XII.2001р.
3. Данильчук Галина. «Михайло Носаль – фундатор народного цілительства на Волині. Волинський музей: історія і сучасність». Науковий збірник. Випуск № 3. Луцьк, 2004. С. 312.
4. Носаль М. А., Носаль І. М. Лікарські рослини і способи їх застосування в природі. Житомир, 1991.

Литвинюк Володимир Феодосієвич – Заслужений лікар України, уродженець с. Вишнів Любомльського району.

Володимир Феодосійович Литвинюк народився 25 жовтня 1953 року в с. Вишнів Любомльського району Волинської області в сім'ї колгоспників.

В 1969 році закінчив Вишнівську 8-річну школу і поступив в Любомльське медичне училище, яке закінчив у 1973 році. Після закінчення медичного училища працював зав. ФАПом в Дніпропетровській області.

В 1975 році поступив у Донецький державний медичний інститут ім. М. Горького на лікувальний факультет.

З 1981 по 1982 р. проходив інтернатуру по хірургії в м. Луцьк. З 1982 по 1985 рр. викладач Луцького педагогічного інституту (кафедра медпідготовки і ЦО). З 1985 року і по даний час – судинний хірург, ординатор, завідувач відділення судинної хірургії Волинської обласної лікарні. Член Європейської асоціації судинних хірургів. За досягнуті успіхи в організації роботи відділення судинної хірургії і удосконаленню нових методів судинної хірургії отримав звання «Заслужений лікар України».

Приймав активну участь у громадській роботі. З 1998 по 2006 року депутат 2-х скликань Луцької міської ради.

УДК 821.161.2.09.(092)

Ручкін-Онищенко Микола (м. Мерефа)

**СЛІДАМИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ В БЕРЕЖЦЯХ.
(Особисті авторські пошуки у
с. Бережці Любомльського району Волинської області).**

Різноманітні місця безпосередньо пов'язані з життям і творчістю великої української поетеси Лесі Українки необхідно вивчати і ретельно досліджувати. Однією із маловивчених сторінок Лесиної біографії являється відвідування нею села Бережців влітку 1892 року. Але це була не епізодична поїздка на декілька днів. У нас є усі підстави вважати, що строк перебування Лесі Українки у Бережцях налічує не менше одного місяця, в можливо і півтора. І хоча свідчень недостатньо, будемо уважно вивчати доступні нам повідомлення.

Вдамося до найважливіших джерел. Основним твором вивчення являється відома «енциклопедія» Лесиною життя її середньої сестри Ольги Косач-Кривинюк «Леся Українка. Хронологія життя і творчості». За перебування у Бережцях за 1892 рік Ольга Петрівна досить стисло зазначає наступне. Але почнемо трішки раніш: «14 травня Леся з матір'ю, сестрою Ольгою і знайомою Тетяною Олександрівною Чеснок (Коровицькою по чоловікові) поїхала на тиждень до Варшави. З Варшави з матір'ю і сестрою їздила до дядька Олександра Петровича Драгоманова, лікаря-психіатра, що працював тоді у великій психіатричній лікарні Творки біля станції Прушков».

В червні Леся з матір'ю збиралася їхати до Гадячого на все літо, але не поїхала туди, а з молодшими сестрами й братами поїхала в село Бережці близько Любомля (третя чи друга станція від Ковеля в напрямку Холма) і там купалася в р. Бузі. Жила в будинку школи. Чулася Леся краще, ходила без апарату двічі на день купатися.

В половині липня погода зіпсувалася, похолодніло і довелося Лесі повернутися до Колодяжного, бо їй лікарі забороняли купатися в холодній воді. Брат Михайло був дома в Колодяжному до 1 вересня».

Ось такий текст. Тим не менше, до цього досить короткого, та я б сказав, лаконічного повідомлення виникає одразу декілька питань. Перше: авторка відзначає, «з молодшими сестрами». Але не називає їх імен. Хто ці сестри? Відомо, що найменшими двома сестрами в Косачевій родині залишались Оксана (1882 р.н.) та Ізидора (1888 р.н.). Ольга не відносилась до молодших сестер, в жодному із відомих мені джерел молодшою сестрою вона не йменується. Це була середня сестра. До того ж, дуже вже коротенький текст не дає підстави вважати Ольжину обізнаність безпосереднього свідка відпочинку у Бережцях. Постає таке враження що Ольга не перебувала з Лесею в Бережцях а хронологію пише зі слів Лесі і старшого брата Михайла.

І все ж, стверджувати що Ольга не перебувала в Бережцях в числі молодших сестер, я не берусь. Можливо, це той випадок, коли поїхали на відпочинок усі троє менших за Лесею

сестри. Адже, чотирьохлітня Ізідора потребувала додаткової опіки, і в такому разі Ольжин нагляд конче необхідний, а ось Лесі з хворою ногою важко би прийшлося. В цьому випадку логічно пояснюється і доволі суха розповідь. Очевидь, маленькі діти потребували особливого нагляду і на Лесю не вистачало часу. Але це тільки наші припущення, а загадка залишається загадкою.

По-друге, виникає питання, чому Косачі поїхали саме в Бережці, на Західний Буг, адже Волинь велика і незвіданих місць у цьому краї достатньо. Відомо, що Михайло, старший Лесин брат, навчався у Холмській гімназії. Повних п'ять років з 1884-го по 1888-й Міша учився у польському Холмі. А Холм від Бережців на віддалі всього лише 18–20 км. Отже, Михайло Косач вдома під час вакацій багато розповідав про Буг і Холмщину. Леся і Ольга з матір'ю відвідували його у Холмі та споглядали околиці. Так що, цікава природа і культурні традиції краю приваблювали туди допитливу Лесю, отож і вирішили відвідати і на цей раз, саме, Надбужжя.

І третє питання: скільки часу пробула Лесина родина у Бережцях? З розповіді О. П. Косач-Кривинюк випливає, що принаймні, до 29 травня 1892 р. Леся з матір'ю Оленою Пчілкою знаходились у Польщі. Спочатку пробули тиждень у Варшаві куди їздили на консультацію до лікарів, а потім на декілька днів заїхали у Творки (під Варшавою) провідати дядька Олександра Петровича Драгоманова. Дядько працював у психіатричній лікарні у Творках. Про це також сказано в тексті – «з 14-го травня на тиждень». Якщо відняти дорогу, то у Варшаві жінки знаходились до 22-го числа. Коли ж враховувати іще три-чотири дні перебування у дядька та дорогу назад, то 29 травня це буде щонайбільший термін. Вірогідно, могли повернутись на два-три дні раніше вказаного припущення. З Олександром Петровичем у Косачів особливих стосунків не спостерігалось. Їхні зустрічі обмежувались недовгим часом. Так, у 1889 р. Леся з матір'ю заїхали до цього дядька у Харків, де він тоді працював лікарем, але їхній візит теж випав коротким).

Виходить, що в кінці травня жінки Косачі повернулися додому в Колодяжне. Як пише Ольга Петрівна – «в червні Леся з матір'ю збиралася їхати до Гадячого на все літо, але не поїхала туди...» (бо зашкодила епідемія холери, яка охопила в той рік усю Полтавщину). Отже в тому-таки червні поїхали у Бережці. Правда, невідомо і авторка мовчить – поїхали одразу на початку червня, чи в середині того місяця? Про кінець червня питання не стоїть, тому що раніше наголошено – «на все літо» (а не лише на два літніх місяці). Далі, дописувачка називає уже точніші дати – пробували в Бережцях до середини липня, а потім погода зіпсувалася, похолодніло, і тому повернулися додому, в Колодяжне.

Так от, нам теж необхідно уточнити: усі дати у біографічному творі О. П. Косач-Кривинюк наводяться за старим стилем. Так що, середина липня в даному джерелі відповідає нашому кінцю липня. А, отже, якщо Леся і її рідні приїхали у Бережці на початку червня (що відповідає середині червня (за нинішнім літочисленням), то пробули вони півтора місяця. Я більше схилиюся до думки, щ перебували Косачі півтора місяця. Але це моя особиста позиція, я її нікому тут не нав'язую. Моя схема вповні логічна, але доказати її важко – в житті можуть виникати непередбачувані обставини. Повинні заговорити літературні джерела, але вони мовчать.

І, все ж таки, напевне одне – Леся Українка в Бережцях відпочивала не менше одного місяця. Моє твердження логічно випливає з усього що сказано О. П. Косач-Кривинюк. Очевидно, Лесі тут подобалось – дівчина любила плавати (а вона добре плавала ще з раннього дитинства), любила купатись у чистій, бистрій річці з красивими, зеленими берегами, а в Бугові вода завжди відрізнялась належною чистотою. Та зашкодила непогода, і тому прийшлося повернутись додому.

Чи знають про перебування Лесі Українки в Бережцях?! Звичайно, знають. В сільській школі, в коридорі висить досить змістовний стенд, але в ньому стверджується що відома письменниця пробула в селі всього два тижні. Я не відаю, звідкіля ці дані – в тексті немає посилань. У 80-х роках учителем історії Бережцівської середньої школи працював Іван Андрійович Самолюк. В приватній бесіді зі мною (і іншими) він неочікувано заявив, що напевно Леся Українка в Бережцях взагалі ніколи не була. Що в свій час він, ніби-то, разом з учнями готував шкільний реферат на тему Лесиноного перебування в їх селі. Спільно з

школярами збирали матеріал і тепер от у ветерана-вчителя склалася така неприпустима думка. М'яко кажучи, для мене це дивно. Найбільш ґрунтовне (і поки єдине мені відоме) дослідження помістив у науковому збірнику директор Любомльського краєзнавчого музею Остапюк О. Д. («Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури», Науковий збірник, випуск 4, Луцьк, 2011, стор. 58–61). Хоча не unikнув деяких помилок, але даний дослідник оперує фактами і спирається на те ж саме універсальне джерело О. П. Косач-Кривинюк. Цей нарис вартий уваги. (Так, Михайло названий не старшим, а молодшим братом. До того ж, в тексті із сестер згадується лише Ольга, хоча в біографії повідомляється про молодших сестер, а не тільки про одну Ольгу).

Моє особисте дослідження орієнтоване не тільки на загальновідомий текст, але і на власні дослідницькі пошуки в самому селі Бережцях. Тепер я хочу поділитися ними. Моя методика краєзнавця полягає у тому, що уже багато років я вивчаю свій предмет «ідучи в народ» і розпитуючи старих людей за давно пройдене минуле. Навіть, той хто особисто не спостерігав, може повідати немало правдивого тому що в декотрих сім'ях існує традиція передачі накопичених відомостей. В них, свідчення передаються із покоління в покоління. Завдання полягає в тому щоб відшукати потрібні сім'ї. «Ходіння в народ» і тут мене не підводить. Варто наголосити, що вперше про перебування Лесі Українки в Бережцях я почув задовго до безпосереднього ознайомлення з ними. У місті Мерефа Харківської області, звідкіля моє походження, поруч з нашою домівкою проживала дорога для нашої сім'ї людина, дехто Г. В. Федонюк (Прасол) 1930–2016. Ця жінка була родом із Бережців. У 1950 р. Галина Василівна вийшла заміж за прикордонника і переїхала в Мерефу. З тих пір її доля і доля моїх батьків неодноразово перетинались.

Галина Василівна Федонюк. Фото 1973 р.

Тьотя Галя повідомляла, що в свій час у Бережцях побувала Леся Українка, і про це розмову вели не її батьки (батьків ця жінка рано втратила). У дитячому віці, коли Галя ходила в школу, то розповідали їй дід Максим та баба Олена. Пізніше, уже у Мерефі, ми вирахували що дід Максим за віком якщо не був ровесником то роками наближався до Лесі Українки. Очевидно, як і інші односельці, і це напевно, він міг її бачити, споглядати, зустрічати, а у більш зрілому віці про те згадувати.

І ось тепер, після переїзду в Любомль, маючи нагоду систематично відвідувати Бережці, я почав проводити більш ретельні пошуки очевидців. В родині Тимошуків (с. Бережці, вул. Центральна № 42) проживає Тимошук (Куць) Марія Михайлівна (30 травня

1941 р.н.). Виявилось, що її батько Михайло Макарович Тимошук (1910–1963) деякий час спілкувався і близько був знайомий зі старим чоловіком дідом Климом. Клим Гаврилович Самолюк (1862–1963) в ті роки набагато старший від Михайла, який годився йому майже в онуки, але це не зашкоджувало їхнім приятним стосункам. Подвір'я старого і молодого чоловіків розташовувались недалеко один від одного, і тому зустрічались вони часто. Про Леся батько розповідав в своїй родині з уст самого Кліма Самолюка. Клим Гаврилович, в ті роки відомий у селі знахар, травознавець і ведун. До нього звертались багато людей не тільки з Бережців, але і з околиць сіл. Бувало, досвідчений знахар міг розповісти про те як у нього лікувалася Леся Українка під час свого приїзду в їх село. Тоді ще Клим був молодий тридцятилітній дужий чоловік, але вже знав таємниці знахарства. Леся на той час теж пройшла непросту школу життя з її невиліковною хворобою, у Бережцях її вік складав двадцять один рік.

Марія Михайлівна Тимошук (Куць). Травень 2023 р. с. Бережці.

Михайло Макарович особисто розповідав доньці Манічці (Марусі), що Леся не кожного дня лікувалася у місцевого знахаря. А, в деяких випадках навіть ночувала в сім'ї Кліма Гавриловича, але уже давно одруженого. Він мав трьох підростаючих синів: Мусія, Омеляна, Івана. Очевидно, для зручності лікувальних процедур Леся деякий час проживала у Климовій хаті (і його дружини Марії). Це знав не тільки Михайло Макарович, а усі старі люди у Бережцях пам'ятали про цей випадок.

Сама Марія Михайлівна згадує, коли в ранньому дитинстві її малою неодноразово лікував також дід Клим. Першого разу, чотирьохрічним малюком Манічка раптово втратила слух – зовсім перестала чути. Рідна мати одвела за ручку дитинча до Кліма. Катерину Мефодіївну він теж добре знав. Дід Клим звелів матері накидати в бочку (дерев'яну) спілих гороховин (стручковий горох), залити гарячим окропом, і ось нехай під накриттям дівчинка подихає тим паром скільки зможе. Так зробили двічі чи тричі, і до Манічки знову повернувся слух. Іншим разом у неї з'явилась на ручці зверху зап'ястя якась добряча гуля величиною з грецький горіх. І безумовно, дідове лікування допомогло і тут, – невдовзі гуля зникла сама по собі. Звичайно, дід застосовував різні методи, а не лише дихання над гороховищами. Гулю на ручці дідуган лікував заговорами, і хай це звучить дивно, але ж допомогло! Може й тому, його ровесники на селі називали ще й відьмаком.

Збереглася одна єдина фотографія на якій дід Клим Самолюк перебуває в оточенні чисельної сім'ї, уже постарілих трьох синів, деяких невісток із їхньої родини, онуків і правнуків. Дане фото знаходиться у сім'ї Климової правнучки Євгенії Адамівни Гірей, 1952 р.н. (м. Любомль, вул. Завальська, 92).

Родина Кліма Самолюка. с. Бережці 1956 р.

На цьому зображенні ми бачимо Кліма Гавриловича у досить поважному віці, коли йому вже виповнилося 94 роки. Фото виконано у 1956 році на подвір'ї бережцівської садиби, але уже не на тій садибі де лікувалася Леся Українка. Старе Бережці було зруйноване «Советами» у 1940 р. і травні 1941 року, а люди виселені на нове місце за прикордонну «полосу» (смугу). Праворуч від діда, притулившись і до нього і до Омелянової дружини Галини, стоїть маленька Женя, нинішня власниця даної фотографії. Після цього дід прожив іще сім років, він відзначався міцним здоров'ям та і з виду виглядав досить кремезним.

Доживав своє життя Клім Самолюк у хаті старшого сина Мусія. Євгенія Адамівна згадує: «У старих бережцівських хатах хатня підлога, це глиняна долівка. У Мусія заходиш у хату – сіни були, а з сіней входиш у кухню, і з правого боку стояло ліжко прадіда. На ліжку поміщений сінник (матрац набитий соломною і сіном). Дід Клім просив домашніх щоб цей сінник йому часто міняли. Кремезний, дужий чоловік він був. Як я заходила до кімнати його, то дід Клім завжди давав мені грудку цукру. Баби Марії не пам'ятаю, вона померла раніше, але казали що вона була сувора, сердита».

Отож, знахарство прадіда у Клімовій родині має своє продовження і свої традиції. Багато його правнуків і правнучок вибрали медицину як свій життєвий шлях. Очевидно, дідова кров стала вирішальним фактором. Наприклад, та ж Євгенія Адамівна має середню медичну освіту і все життя пропрацювала медсестрою у Любомльській районній лікарні. Її внук Влад зараз на четвертому курсі медичного інституту. Племінник Саша (син старшої сестри Галини) головний лікар у Кропивницькому. Середня сестра Надія живе у Луцьку, за фахом теж медсестра. Її онук Роман також лікар із вищою освітою. Ось така цікава сім'я – родина і отже не випадковий у багатьох із них вибір, а корені ідуть у глибину, до діда Кліма Самолюка. Зі смертю діда скільки всього втрачено найдорожчого із спогадів про минуле, адже усні перекази далеко не усі передаються по пам'яті.

Бережцівський знахар Клім Самолюк помер у 101 рік, і похоронений у Бережцях на старих «могілках». Він поніс із собою в могилу різноманітні свідчення про Лесю Українку і той дорогий живий образ нашої поетеси-письменниці який закарбувався у його власній душі назавжди. Той образ для нас дорогий ще й тому що його могла спостерігати не Лесина рівня-інтелігент з більш освічених кіл, а простий чоловік із народу, із того народу, зближенням з яким Леся ніколи не відмовлялась, яким ніколи не гордувала, і сама ніколи не піднімала себе вище простого трудового люду. Леся Українка любила «ходити в народ» і не вважала це за позитивну якість, за якесь особливе достоїнство.

Але один цікавий епізод із Лесиноного перебування в Бережцях зберігається в пам'яті Самолюкової родини. Мені повідали, що під час Лесиних прогулянок вздовж берега великої ріки, чи то сам Клим, чи то його середній син Омелян (дід Є. А. Гірей) ще будучи досить вправним підлітком переправляв Лесю на човні на другий берег Західного Буга. Через Буг у межах Бережців моста не існувало, в одному місці на міліні проходив лише підводний брід, і тому Леся користалася допомогою перевізника. В родині достеменно не скажуть, але напевно відомо, чи то Клим чи його умілий синок-хлопчик Омелянко на човні-крепі (човен зроблений із дерев'яних дощок) легко переправляв Лесю на лівий, польський берег.

Виявляється, із розповіді баби Маріїного батька Михайла Макаровича Тимощука, що дід Клим окрім знахарства немало років підробляв перевізником через Західний Буг. Коли комусь треба або конче необхідно якось переправитись на лівий берег стрімкої ріки, навіть переправитись разом з конем, то для цього слугували спеціально пристосовані просторі човни-крепи. Вдало керуючи подібним човном перевізник міг переправити не тільки людину, але і робочого коня. Цим займався котрийсь час також Клим Самолюк.

Влітку в заплаві Буга все зеленіє і квітне, а Леся дуже любила квіти (в багатьох її творах ви зустрінете проникливі рядки присвячені квітам). Особливо манив її лівий берег де значні масиви різноманітної рослинності колихались від подиху свіжого вітру, де на заплавах луках проростала соковита трава, а Лесиних улюблених квітів зустрічались великі ділянки. Очевидно, зелена флора і являлась основною причиною ради якої наша поетеса здійснювала захоплюючі подорожі на лівобережжя Буга. Той же самий Омелянко або його тато Клим одвозив потім Лесю назад на своєму місткому човні-крепі.

Ось які розповіді про нашу Лесю можна і зараз, через шістьох років, знову почути в сім'ї нащадків Кліма Самолюка. Такі маленькі епізоди із життя великої людини вражають до глибини душі і запам'ятовуються як щось особливо цінне, важливе, і надзвичайно дороге. Лесі уже давно немає з нами, вона померла молодою, а жива пам'ять про неї і до сих пір не вмирає.

Postskriptum: Після Кліма Гавриловича перевізником на Бузі пробував теж бережцівський житель Архип Іванчик. Справжнє прізвище того чоловіка Бісюк, але людям він більше запам'ятався з сільським величанням. Не відаю чому так його прозивали, але він добросовісно слідкував щоб хто не переправив до Польщі бодай здорових і міцних коней. Видно, це каралось як контрабанда. Архип сумлінно відносився до своїх обов'язків перевізника. Та на відміну від дужого і міцного Кліма Самолюка, новий перевізник виглядав зовсім невдалим. Він був доволі сухорлявий, худий, щуплий. Але, в неспокійні тридцяті і важкі сорокові роки Архипа знали і поважали. У крутому березі навпроти перевоза він вириє таку собі нішу, котра по-місцевому називалась «прикра», і залізе туди увесь, повністю. Його відтіля й не видно... та він бачив усе навкруги. І коли хтось задумає щось недобре, то Архип тут як тут – не знаєте Іванчика, то ж поглядіть !

Окрім Г. В. Федонюк (Прасол), М. М. Тимошук і її батька Михайла Макаровича, також Є. А. Гірей, та незалежно від них про перебування Лесі Українки в Бережцях мені розповідала особисто Н. Л. Тимошук (1939 р.н.). Ніна Лукашівна повідала, що про Лесю розказувала її мати Г. І. Михайлюк (1906-19??). Також згадував Лесю Українку батько Тимошук Л. І. (1907–1989). Правда, обидва Ніни Лукашівни батьки, і мати Горпина Іванівна, і тато Лукаш Іванович прожили досить важке, насичене тяжкою працею нелегке життя, часто голодували, поневірялися по заробітках. Треба маленьких дітей поставити на ноги і самим не вмерти з голоду. Отож, вони лише принагідно згадували що відбувся в їх історії села сам факт перебування Лесі Українки в Бережцях. І про те вони довідалися також від своїх батьків, чи бабусь, а отже Михайлюка Івана Остаповича (1870 р.н.), маминого тата, і баби Явдохи Дмитрук, батькової матері (1955-й рік смерті). Відносно, не дуже давно проживали в селі інші свідки серед старих людей, але вони теж повмирили, так що безперечно надзвичайно цінні спогади понесли з собою в могилу.

На сьогоднішній день зі слів старожилів, розкривається ось така історія відвідування Лесею Українкою села Бережців у червні-липні 1892 року. Це та історія яку мені вдалося виявити і почути із уст народних. Мені розповідали найсокровенніше, найулюбленіше. Зі мною спілкувався народ. Це той простий народ який плакає у своїй пам'яті і донині зберігає

невідомі для українкознавства факт із життя великої національної поетеси, неповторної людини в котрій люди відчують уособлення найкращих рис. Леся Українка, це гордість нашого народу.

Школа в якій проживала Леся в Бережцях, за розповідями старожилів стояла в центрі села. Навпаки, дерев'яна Покровська церква знаходилась на краю Бережців і перебувала на високому пагорбі. Далі на південь вже йшли болота, сінокіс, і широкі заплавні луки. У церкві зроблено два входи. Заходили через ті двері, де сонце світило як-би в обідню пору, а виходили через другі двері розташовані на схід. За зовнішнім виглядом, судячи по єдиному фото що збереглося донині (Любомльський музей), дана церква досить схожа на дерев'яну церкву святого Луки в селі Городно (1740 р.). Але ж Бережцівський Покровський храм значно молодший і створений він в 1890-х роках, а в рік приїзду Лесі Українки в Бережці, був освячений.

Довгий час хористкою Покровської церкви перебувала Василина Максимівна Федонюк (1908–1985). У Василини люди відзначали гарний мелодійний голос, тому коли у 1963 р. Покровська церква згоріла, то жінка продовжувала співати у Юріївській церкві Любомля. Співала в Любомлі до самої смерті. А от, перед війною (Другою світовою), баба Василина із роду Гочулів проживала ближче до школи у садибі своїх батьків, старих Гочулів. Віддаль від церкви до школи в ті роки складала десь 400-500 метрів. В кінці 50-х, на початку 60-х Бережцівська церква уже стояла занедбана. Фактично, спалив її місцевий голова сільради, комуніст і ненависник християнства яким був Власюк Каленик Федорович. А людям повідомив, що то грім ударив блискавкою в церкву дерев'яну, пожежонебезпечну, і вона загорілась від сильної блискавиці. Так про те розповідали тодішні жителі Бережців і серед них баба Василина, хористка Покровської церкви, Василина Максимівна Федонюк.

Баба Василина в оточені своїх рідних. Фото 1962 р.

Отож, перед школою жили Гочули. За школою проживали Самолюки. Сільська школа була мурована цегляна, одноповерхова, з великими вікнами. У 30-х роках цю саме школу відвідувала моя мерэф'янська сусідка тьотя Галя, Галина Василівна Федонюк (Прасол). Тьотя Галя згадувала, що предмети у школі викладали на польській мові, але вчителі, їм, дітям, розповідали про перебування у їхній школі видатної української поетеси Лесі Українки. І про те діти знали ще зі шкільної лави. Пригадувала тьотя Галя також імена тих учителів і кожному давала характеристику, але на жаль, тодішні спогади я не усі записав, багато чого вивітрилось з часом із моєї пам'яті, про що тепер я дуже жалкую. В 1939-му на 1940-й діти іще вчилися, хоча за Буг уже прийшла війна, і у вересні 1939-го німці бомбили і Бережці і усе Надбужжя.

Але, школа продовжувала навчати, тільки польську мову заборонили. Очевидно, будівля школи перестала існувати у 1944–45 роках, її розібрали на цеглу.

Залишився тільки цегляний туалет біля колишньої школи, він теж мурований, міцно збудований. Після війни добре зберігся. Малі діти там гралися, лазили собі по стінах. Вже в туалеті ніяких фекалій не залишалось і сліду. І тому діти находили там те, що для них цікаве, наприклад, невеликі пляшечки з товстого кольорового скла. Туалет був для дітей заглибокий. І тому, щоб вибратись назад, вони залазили на плечі товаришу, а потім вже вибравшись наверх, подавали руку і витягували з ями і свого товариша. Так про своє раннє дитинство згадувала Марія Михайлівна Тимошук (баба Марія).

Щодо, Лесиноного проживання у будівлі Бережцівської школи, про яке пише О. П. Косач-Кривинюк. З одного боку це питання не обговорюється, а з іншого боку його можна більш детально обміркувати. Народні розповіді про Лесине перебування в садибі знахаря Кліма Самолюка не підтверджені сучасниками із кола родини Косачів. А, отже, народні уявлення можуть бути як спростовані, так і прийняті теперішньою наукою. Все залежить від методологічного підходу дослідників-українознавців. Існує дві різні науки: є наука від самовідданої праці, а є наука від бюрократії. Звичайно, друга, спотворена бюрократією, дослідження подібні до вищевикладених, не сприймає. Для неї потрібні якісь особливі фактичні джерела. Але, підти в народ» такі «науковці» не можуть, для цього треба досить попрацювати, вивчити, співставити. Працювати вони не хочуть. І відірвати свою п'яту точку від крісла для таких представників науки вкрай важкувато, ох, як тільки важко! Отож, можна констатувати даний факт як не підтверджений документально, а тому неприйнятний. А можна подивитись на це глибше, розумніше, нестандартно, без стереотипів.

Повторюю, на той час знахарських процедур у Кліма Самолюка могли накладувати на хвору ногу Лесі трав'яні чи глиняні аплікації. З ними потрібно нерухомо лежати з вечора і до ранку, тобто цілу ніч перебувати в спокої з накладеною аплікацією. В народній медицині подібне лікування досить нерідко зустрічається, починаючи іще з давньої пори. І тоді виходить, що Леся декілька процедурних ночей могла проводити в оселі сім'ї Кліма Самолюка. Але на фоні загального проживання в школі, про ці декілька ночей сестра Ольга могла не згадувати в своїй «Хронології».

Не треба вважати, що не лише тільки мої власні припущення. Історія лікування Лесі Українки подає нам схожі факти. Наприклад, у квітні 1889 року Лесина мати Олена Пчілка за порадою бабуні Єлизавети з міста Гадяча Полтавської області, возила хвору доньку на лікування до простої селянської жінки Параски Богуш у сусідню Харківську губернію. Відома далеко за межами рідного краю знахарка Параска Богуш проживала на хуторі Косівщина (тепер, Сумська область) Охтирського повіту. На той час це така знаменита лакувальниця, що за вивченням лікувального досвіду до неї їздили медичні світила із губернського Харкова та інших великих міст. Загальновідомий факт: у Параски Богуш, в її простій селянській хаті вісімнадцятилітня Леся Українка прикро проживала два тижні (тобто, безвиїзно). (Анатоль Костенко «Леся Українка», 1971 р. стор. 62–65). Тут, вона проходила щоденне лікування відварами лікарських трав. Але, на жаль, при усіх здібностях Параски Богуш, знахарське лікування на хуторі Косівщина, якщо й допомогло Лесі, то лише принагідно.

Тим не менше, Леся охоче згадує простодушну селянську жінку. Наша поетеса запам'ятала чистосердечне бажання знахарки будь-що зарадити юній дівчині вилікувати дуже болючу, вражену тяжкою хворобою Лесину праву ніженьку. Тоді, хвору ногу Параска Богуш не вилікувала, не змогла, не зважаючи на усі її старання, про що довго пам'ятала. Лесина злочасна хвороба виявилась сильнішою за її знахарські лікувальні засоби народної медицини. Але, Леся відповідно до неї, відчула сестринську любов до цієї простої безкорисливої старанниці, вона жодного разу не жалкувала за витраченим у Параски Богуш часом. Перебування на хуторі допомогло Лесі глибше відчути душу українського народу, усвідомити свою спорідненість, співпричетність з тим народом, який вона дуже любила.

Джерела та література:

1. Ольга Косач-Кривинюк «Леся Українка. Хронологія життя і творчості». Видво «Волинська обласна друкарня». Луцьк, 2006.

2. «Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури». Науковий збірник. Випуск 4, Луцьк, 2011.
3. «Спогади про Лесю Українку», том 1, Темпора Нью-Йорк-Київ, 2016.
4. «Спогади про Лесю Українку», том 2, Нью-Йорк-Львів, 2021.
5. Анатоль Костенко «Леся Українка», Київ, 1971.
6. Поштові листи автору від Віри Михайлівни Комзюк (від 15 березня 2011 р. і 7 квітня 2011 р.), с. Колодажне.
7. Поштовий лист автору від Наталії Юхимівни Пушкар (від 31 березня 2011 р.), м. Луцьк.

УДК 821.161.2.09(092)

Трофимук Мирослав (м. Львів)

ПЕРШИЙ, ХТО НАПИСАВ ПРО ТВОРЧІСТЬ АНТОНИЧА...

5 листопада 2023 року виповнюється 100 років з дня народження літературознавця і перекладача, автора першої статті про творчість Богдана-Ігоря Антонича Степана Михайловича Трофимука.

Загалом неначе благополучна історія літературознавця виглядає так: відомий дослідник літературного процесу Галичини і Західної Волині 20-30 рр. минулого століття, активний літературний критик і громадський діяч, Степан Трофимук (нар. 5.11.1923 у с. Куснище Волинської області) по закінченні навчання у Львівському педагогічному інституті та в аспірантурі Інституту літератури НАН України (Київ) працював у відділі літератури львівського Інституту суспільних наук (тепер – Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України), був викладачем Львівського університету, входив до редколегії журналу Спілки письменників України «Жовтень» (тепер «Дзвін»). Був членом Спілки письменників України.

Проте на життєвому шляху Степана Трофимука були не лише благословення. У перші дні війни він з групою односельців намагається втекти від німецької окупації і записатися до армії. Як засвідчує автобіографія Степана Трофимука, втікачів з окупованих територій не хотіли рекрутувати ані в Сарнах, ані у Києві. Хлопці попрацювали певний час у свинрадгоспі у Сумській області – аж доки фронт знову обігнав їх. За спогадами Степана Трофимука, їх «повантажили» у літак, роздали парашути і вивезли на окуповану територію. За іншою версією, прийнятнішою для жанру автобіографії, вони своїм ходом (на роверах) повернулися до рідних місць... Щоб автоматично стати «ворогами народу» – людьми з окупованої території.

Підпільна організація й участь у партизанському загоні, напевно, зняли це звинувачення, давши можливість екстерном здати іспити на атестат зрілості, продовжити навчання у Кременецькому педучилищі – така коротка і концентрована, з прицілом

насамперед на виживання, історія Степана Трофимука упродовж Другої світової війни. Вона завершилася його вступом 1945 р. до Львівського педагогічного інституту на факультет української історії і літератури, згодом – до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка тоді АН УРСР. Як результат: з-під пера Степана Трофимука вийшло кількасот публікацій – наукових статей, рецензій, науково-популярних дописів, у тому числі кілька монографій і упорядкувань антологій творів письменників початку ХХ ст., а також бібліографічні покажчики. Варто виділити антологію «Революційні поети Західної України» (Київ, 1958); антологію творів репресованого у 30-х роках поета Василя Бобинського «Вибране» (Київ, 1960); видання репресованого тоді ж Антона Крушельницького «Буденний хліб. Рубають ліс» (Львів, 1960) та антологію віршованих творів Василя Щурата «Поезії» (Львів, 1962).

Окремо слід згадати монографію «Поезія возз'єднаного краю» (Київ, 1966) – дослідження української поезії післявоєнного часу, де проаналізовано доробок Миколи Вінграновського, Миколи Ільницького, Романа Лубківського, Володимира Лучука, Дмитра Павличка, Миколи Петренка та ін. Серед публікацій Трофимука також – статті для УРЕ, для наукових збірників Львівського університету, для видань різних років Українського календаря – органу Українського суспільно-культурного товариства Польщі, для збірника «З історії чехословацько-українських зв'язків» (Братіслава, 1959).

Рецензії і статті Степана Трофимука друкувалися у журналах «Радянське літературознавство» (тепер СіЧ: «Слово і час»), у журналі «Жовтень» («Дзвін»), «Вітчизна», в органі СПУ «Літературна Україна», у газетах Львівщини і Волині, а навіть у Торонтській газеті «Українське життя», де 18 жовтня 1961 р. опубліковано допис про Василя Щурата. Серед рецензованих Степаном Трофимом публікацій – книги письменників Миколи Вінграновського, Романа Іваничука, Ігоря Калинця, Євгена Куртяка, Романа Лубківського, Володимира Лучука, Дмитра Павличка, Миколи Петренка, літературознавців Марії Вальо, Степана Крижанівського, літературно-критичні і літературознавчі видання з царини наукових зацікавлень автора. Окремі статті присвячені популяризації творчості Івана Франка, Ольги Кобилянської, Дениса Лукіяновича, Максима Рильського, Павла Тичини, Лесі Українки, Івана Франка, Тараса Шевченка.

Вивчаючи літературний процес початку минулого століття, історик літератури неминує повинен опрацьовувати першоджерела: збірки поетів, публікації окремих творів і підбірок у різноманітних альманахах, журналах, газетах. Зважаючи на складні умови минулого століття – цензурні заборони, ідеологічні рамки, – для опублікування будь-якого віднайденого твору потрібно було провести кропіткий текстологічний аналіз різних версій. Щастя для історика, якщо до рук йому потрапляє автограф: тоді можна зрозуміти первісний замисел і потрактувати твір з певною долею об'єктивності.

Рецензії і статті Степана Трофимука друкувалися у журналах «Радянське літературознавство» (тепер СіЧ: «Слово і час»), у журналі «Жовтень» («Дзвін»), «Вітчизна», в органі СПУ «Літературна Україна», у газетах Львівщини і Волині, а навіть у Торонтській газеті «Українське життя», де 18 жовтня 1961 р. опубліковано допис про Василя Щурата. Серед рецензованих Степаном Трофимом публікацій – книги письменників Миколи Вінграновського, Романа Іваничука, Ігоря Калинця, Євгена Куртяка, Романа Лубківського, Володимира Лучука, Дмитра Павличка, Миколи Петренка, літературознавців Марії Вальо, Степана Крижанівського, літературно-критичні і літературознавчі видання з царини наукових зацікавлень автора. Окремі статті присвячені популяризації творчості Івана Франка, Ольги Кобилянської, Дениса Лукіяновича, Максима Рильського, Павла Тичини, Лесі Українки, Івана Франка, Тараса Шевченка.

Вивчаючи літературний процес початку минулого століття, історик літератури неминує повинен опрацьовувати першоджерела: збірки поетів, публікації окремих творів і підбірок у різноманітних альманахах, журналах, газетах. Зважаючи на складні умови минулого століття – цензурні заборони, ідеологічні рамки, – для опублікування будь-якого віднайденого твору потрібно було провести кропіткий текстологічний аналіз різних версій. Щастя для історика, якщо до рук йому потрапляє автограф: тоді можна зрозуміти первісний замисел і потрактувати твір з певною долею об'єктивності.

На окрему згадку заслуговує перша в Україні (1964 р.) стаття про Богдана-Ігоря Антонича «Поет весняного похмілля (Слово про Ігоря Антонича)», яка з'явилася в другому номері журналу «Жовтень». 1966 року її передрукували у збірці «Богдан-Ігор Антонич. Перстені молодості», яка вийшла у Братиславі і стала першою республікацією творів поета. Заслуговує ця стаття на окрему згадку ще й тому, що за неї Степанові Трофимуківі, тоді членові КПРС, оголосили сувору догану «із занесенням»: «У 1966 р. на Трофимука С.М. було накладене партійне стягнення – сувора догана за притуплення політичної пильності внаслідок підписання листа групи письменників з проханням віддати на поруки політичного злочинця Б.Гориня, а також за слабе виховання літературної молоді та недостатню принциповість в оцінці деяких художніх творів, що друкувалися в журналі «Жовтень»... (Цит. за Характеристика члена КПРС, ст. наукового співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР Трофимука С.М.; ішлося власне про статтю «Поет весняного похмілля»).

Як згадував Мирослав Мороз 1993 р.: «Коли почалися ті перші арешти: Горинів, Косіва й інших, то Трофимук був чи не першим з тих, хто виступив з ідеєю написати листи у відповідні установи й органи, щоб їх взяти на поруки». Ще один «гріх» Степана Трофимука – визнання заслуг і доробку колег. Як згадує Василь Горинь: «До 60-річчя Григорія Нудьги Степан Трофимук, співробітник відділу літератури, публікує ювілейну статтю у варшавському «Українському календарі». Партійне бюро розглядає публікацію. Критикують автора за «вихваляння», «завищені оцінки» здобутків ювіляра (б'ють «... і в гриву»). «Ви знаєте, хто такий Нудьга?!» – «Знаю». – «Вам відомо, що до нього є запитання?» Мовчанка, – «Кому давали читати статтю перед друком?» – «Нудьзі». – «І що ж він сказав?» – «Подякував». – «А що ви, товаришу Трофимук, самі думаєте про написане вами?» Відповідь: «Я перечитав свій текст, і сам не повірив, що зумів так добре написати...».

Сім'я Трофимуків дружила із сім'єю Ростислава Братуня, який народився у Любомлі – за кілька кілометрів від Кусниць – рідного села Степана Трофимука. «Один піп хрестив» – любили жартувати вони. Ще одною близькою у стосунках була сім'я Івасюків. Саме Степан Трофимук ввів Володю у коло поетів – членів Львівської спілки письменників, як пише у своїх спогадах «Монолог перед обличчям сина» Михайло Івасюк.

У побуті Степан Трофимук був товариською людиною, любив оповісти анекдот, гостре слівце, часто двозначне, любив і умів танцювати, особливо класичні танці (вдома був програвач і багато платівок), любив відвідувати театр і бувати на природі: слухати музику рою бджіл, посвист вітру у верхівітці дерев (жартував, що це поклик його поліських генів). Любив фотографувати і друкувати фотознімки. 1954 р. колектив Інституту подарував йому після захисту дисертації фотоапарат «Зорький». Від того часу у домашньому архіві збереглося багато світлин, на яких зафіксовані унікальні моменти чвертьстолітньої історії львівського кола інтелектуалів й інтелігентів, окремі особистості й події, які вже стали набутком історії.

Відомо, що дослідник виношував ідею повного опису літературного процесу початку ХХ ст. на Галичині і Західній Волині, а не лише «революційної» його галузі. Проте час кінця '60–70 рр. в Україні не сприяв втіленню такого замислу. Степан Трофимук помер 11 січня 1979 р., так і не здійснивши своєї літературознавчої мрії.

Сім'я Трофимука в 2013 році в приміщенні Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича підготувала урочистості з нагоди 90-річчя С.М. Трофимука. Директор Інституту М.Р. Литвин в своєму виступі зазначив: «Сьогодні у нас нетрадиційне зібрання: академія в колі друзів, колег, сучасників Степана Трофимука, мета якої – заглибитися у той непростий час, коли система і людина жили в конфронтації, але, тим не менше, ця людина намагалася залишатися сама собою і намагалася творити і в той непростий час. Доля цієї людини не проста, – вона є віддзеркаленням тієї доби, але, з іншого боку, ця доля свідчить про те, що навіть окрема людина тоді могла впливати на ті процеси, які часто ішли всупереч людським бажанням і людським прагненням. Ця людина знала і силу, і слабкість зброї, бо воювала в роки Другої світової війни у партизанському загоні, ця людина знала силу слова, бо намагалася своїм словом розповісти про долю свого народу, долю літератури у непростий міжвоєнний час, час Другої Речі Посполитої, ця людина знала і долю політичного тиску, бо в непростий час шістдесятих років мала мужність заступатися за дисидентів.

Ця людина залишила після себе чималий літературний спадок, частина якого є тут: книжки гарно оформлені, друкувалися в Україні і за кордоном, зокрема у Польщі, а матеріали, які нам сьогодні відомі, показують, що Степана Трофимука у літературу супроводжували великі люди. З приємністю дізнався із особової справи, що на наукову стезю його благословили Павло Тичина, Максим Рильський, Олександр Білецький, Леонід Новиченко, Степан Крижанівський, Сергій Маслов, та інші, які творили у той час і літературний процес і культурне середовище загалом. Офіційним опонентом на захисті дисертації у 1954 р. був сам Максим Рильський. Так, саме Рильський і Леонід Новиченко благословляли цю людину у наукову дорогу».

Степан Трофимук із Денисом Лукіяновичем.

Степан Трофимук і Ростислав Братунь.

Джерела та література:

1. Галан Я. „Гори димлять”/ Пер. з польськ. С. Трофимука. К.: Рад. письменник, 1956. 243 с.
2. Розвиток революційної літератури в Західній Україні (1921–1939). К.: Держлітвидав України, 1957. 244 с.
3. Революційні поети Західної України / упоряд., вступ. ст. і прим. К.: Рад. письменник, 1958. 462 с. (Бібліотека поета).
4. Творчість Степана Тудора: монографія. К.: Вид-во АН УРСР, 1963. 175 с.
5. Революційна поезія Західної України (1917–1939). Львів, Вид-во Льв. Ун-ту, 1969, 192 с.
6. Революційна поезія Західної України (1917–1939). Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1970. 246 с.
7. Василь Бобинський. Вибране / Вступ. ст. та примітки. К.: Держлітвидав, 1960 228 с.
8. Антін Крушельницький. Буденний хліб. Рубають ліс. / Упор. Вст. ст. і прим С. М. Трофимука. Львів: Кни-журн. Вид-во, 1960. 399 с.
9. Поезія возз'єданого краю. Літературно-критичний нарис. К.: Рад. пис., 1966, 190 с.
10. Степан Тудор. День отця Сойки: роман. К.: Дніпро, 1969.
11. Trofymuk Stepan. Literarne vztahy re volucnych spisovatelov Zapadne j Ukrajinya Czeskoslovenska (1921–1939). *Zdejince skoslovensko-ukrajinskich vztahov*. Slovanske studie, Vyd.Sloveskej Akademievied, Bratislava, 1957, s. 433–443.
12. До питання літературних зв'язків революційних письменників Західної України і Чехословаччини (1921–1939). *З історії чехословацько-українських зв'язків: Зб. наук. праць*. Братислава, 1959. С. 458–469.

12. Щурат Василь. Вибрані поезії.[упорядкув. та приміт. С. В. Щурата ; вступ. ст. С. М. Трофимука (с. 3–20) Львів: Кни-журн. вид-во, 1962. 347 с.
13. Шкрумеляк Ю. Привіт Говерлі. К., 1964.
14. Поет весняного похмілля (Слово про Богдана-Ігора Антонича). *Жовтень*, 1964, № 2. С. 134–145.
15. Ілюстрації чи осмислення (обговорюємо Історію української літератури). *Літ. Україна*, 1965, № 72.

УДК 811.161.2'373.21

Шульгач Віктор (м. Київ)

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ОЙКОНІМА ЛЮБОМЛЬ І АНТРОПОНІМА ЛЮБОМ

Літописний *Любомль* уперше згадано в 1287 р. (ПСРЛ II, 907). Пізніші фіксації в історичних джерелах: *Любомль*, 1366 р. (Довнар-Запольский 7); *Любомле*; *Любомль*; у *Любомли*, 1546 р. (АСД I, 57, 58, 61); (катоїконім) *Любомцы*, 1585 р. (Курбский I, 257); *Liboml*, 1621 р. (АВК XXIII, 37); на *Libomlu*, 1663 р. (АЮЗР I/10, 628); *Любомль*, 1906 р. (СНМ 38); *Любóмль*, 2013 р. (Мацюк 125).

Відомі дві версії стосовно походження ойконіма.

1. *Народноетимологічна*, за якою «походження назви міста *Любомля* пов'язують із його засновником, князем Володимиром Васильковичем. Це було улюблене місто князя, яке він укріпив, розбудував і оживив. Любомль став однією з його резиденцій. Тут він перебував разом з князівською канцелярією, приймав послів, давав розпорядження, їздив на полювання в Любомльські пущі. В Любомлі князь укривався від татарського князя Ногая, у цьому місті він любив відпочивати, та так, що, за словами літописців, душа його раділа і в благості перебувала. В народі добра пам'ять залишилась про князя і народ багато вже століть передає легенду про те, що князь одного разу вигукнув тут слова «любо мне здесь» («любо мені тут»). За легендою, саме від слів «любо мне» і пішла назва Любомль – улюблене місто князя (<https://uk.wikipedia.org/wiki/Любомль>).

2. *Наукова*:

2.1. за якою літописний *Любомль* реконструюють як **Любомиль* (на основі одиничної пізньої фіксації в польському джерелі – *Libomył*, 1520 р. Див. (Чучка 223).

2.2. за якою *Любомль* – це архаїчний ойконім, похідне з індивідуально-посесивним суфіксом *-j-* від чол. імені **Любомь* (Янко 218). Це рідкісне ім'я засвідчено в болгарському іменникові – *Любѡм* (Заимов 143) і в старопольському антропоніміконі – *Jan Lubom*, 1424 р. (SSNO III, 288). Пор. ще парадигматичний варіант пол. *Luboma*, від якого утворено пол. ойконіми *Lubomin* (4 фіксації) (NMP VI, 214–215).

Стосовно структури *Любомль* – не поодиноким назва. Її можна зіставляти з укр. ойконімами *Радомля* (зараз не існує; Сумська обл.), а також *Боремель* (Рівненська обл.), *Гостомель* (Київська обл.), *Добромель* (Львівська обл.), *Ридомель* (Тернопільська обл.), *Тихомель* (Хмельницька обл.), *Яромель* (Волинська обл.), в яких між губним *-м-* та епентетичним *-л-* розвинулися секундарні голосні *-е-* та *-и-*.

Пор. ще мікротопоніми: ліс, урочище *Годімля* (2 фіксації) на Ровенщині – деривати від антропоніма **Годомь*, а також урочище *Радомле* на Волині (історично *Радомля* – колонія, 1909 р., *Радомль* – хутір, 1946 р.) < антропоніма **Радомь*.

Не менш цікава й загадкова етимологія власного імені *Любомь*.

За однією з версій (найпоширенішою), це чоловіче ім'я тлумачать як усічений варіант композита на зразок **l'ubomirь / *l'uboměrь* (ЭССЯ 15, 178, автор словникової статті – О.М. Трубачов) чи *Любомиль* (Лучик 312; Котович 241). Укладач статті про м. Любомль в (ЕСЛГНПР 86) А.П. Корепанова припускала, що особове ім'я **Любомь* – це віддієслівне похідне, дієприкметник на *-ом-*. Лінгвістично ця версія найповніше аргументована на сьогодні Р.М. Козловою, яка етимологізує **Любомь* < **l'ubomь* як похідне від незасвідченого дієслова **l'ubti* (пор. звичніше тематизоване **l'ubiti*). На думку білоруської дослідниці, дієприкметник пасивного стану **l'ubomь* міг характеризувати не лише особу, а й місце її проживання. Див. (Казлова 206).

На користь версії про віддієприкметникове, а не відкомполитне (через стадію усічення другого компонента) походження особового імені *Любомь* свідчать антропоніми **Бегомь* > ойконім *Бегомль* (Білорусь), **Жидомь* > ойконім *Жидомля* (Білорусь), **Рыдомь* > *Рыдомль* – назва озера (Білорусь), **Сухомь* > ойконім *Сухомль* (Білорусь) та чимало ін. (див.: Казлова), для яких потенційні мотивувальні антропоніми-композити відсутні.

Таким чином, ойконім *Любомль* < **L'ubom-j-ь* – одна з найархаїчніших у волинському топоніміконі назв, свідчення глибокої архаїки місцевого ономастичного простору.

Джерела та література:

1. АВК – Акты, изд. Виленскою Археографическою комиссиею. Вильна : Тип. А.К. Киркора, 1865–1910. Т. I–XXXV.
2. АСД – Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, 1867–1874. Т. I–X.
3. АЮЗР – Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов [...]. Киев, 1859–1914. Ч. I–VIII.
4. Довнар-Запольский – *Довнар-Запольский М.* Из истории литовско-польской борьбы за Волинь (договоры 1366 г.). Киев, 1896. 13 с.
5. ЕСЛГНПР – Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / відп. ред. О.С. Стрижак. Київ : Наукова думка, 1985. 255 с.
6. Заимов – *Заимов Й.* Български именник. София : БАН, 1988. 312 с.
7. Казлова – *Казлова Р.М.* Беларуская і славянская гідранімія: Праславянскі фонд. Гомель : ГГУ, 2002. Т. II. 264 с.
8. Котович – *Котович В.* Назви міст України: лінгвокультурологічний словник. Дрогобич : Пóсвіт, 2021. 471 с.
9. Курбский – *Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волини.* Киев : В лито-типографическом заведении И. К. Вальнера, 1849. Ч. 1–2.
10. Лучик – *Лучик В.В.* Етимологічний словник топонімів України. Київ : ВЦ «Академія», 2014. 544 с.
11. Мацюк – *Мацюк З.С.* Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк : Вежа-Друк, 2013. 476 с.
12. ПСРЛ – Полное собрание русских летописей. Т. II: Ипатьевская летопись. Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. 938 стб., 87, 4 с.
13. СНМ – Список населенных мест Волынской губернии. Житомир : Волынская губернская типография, 1906. 222 с.
14. Чучка – *Чучка П.П.* Слов'янські особові імена українців: Історико-етимологічний словник. Ужгород : Ліра, 2011. 429 с.
15. ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / отв. ред. О.Н. Трубачев. Москва : Наука, 1988. Вып. 15. 264 с.
16. Янко – *Янко М.П.* Топонімічний словник України: словник-довідник. К. : Знання, 1998. 432 с.
17. NMP – *Nazwy miejscowe polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany / pod red. K. Rymuta.* Kraków : PAN, 2005. Т. VI – 565 s.
18. SSNO – *Słownik staropolskich nazw osobowych / pod red. W. Taszyckiego.* Wrocław etc. : PAN, 1965–1985. Т. I–VII.

УДК 908(477.82-22)

Якимук Ярослав (с. Заплля)

ЗАГАДКИ «СІГЛУМІВ» ЗАПЛЬЩИНИ

Сучасне краєзнавство дуже нагадує величезний пазл, де досить непогано досліджено загальний малюнок історичних процесів, але відсутні важливі дрібні елементи, щоб проект був повноцінним. Саме із заповнення цих «білих плям» постане цілісна картина минулого сіл, селищ та міст України.

Одним із таких малодосліджених об'єктів є минуле Запільщини або села Запілля, що було одним із найдавніших супутників середньовічного Любомля.

Нажаль, через трагічні події Першої та Другої світових воєн, село повністю втратило всі історичні об'єкти та архівні документи, що зберігались в храмі Св. Миколи Чудотворця XVIII століття. Тому минуле цього регіону можливо дослідити лише за археологічним знахідками, що в значній кількості зустрічаються під час сільськогосподарських робіт.

Об'єктами нашого дослідження стануть два «сігліуми» від латиського «sigillum» – що перекладається як печатка, які були знайдені селянами минулої осені.

Слід зазначити, що ці два артефакти мають не лише велике значення для вивчення культури та правової системи епохи пізнього Середньовіччя та початку Нового часу на Волині, але також є унікальними мистецькими творами, що мають свою особливу естетику та символіку. Слід зазначити, що дані знахідки були необхідні власникам для легалізації документів, підтвердження їх авторитету та статусу, а також використовувалися для зберігання та передачі інформації.

Щодо використання печаток, то в кількісному плані найзначніший розвиток української сфрагістики (науки про печатки) припадає на XVI століття, коли ними користувалися представники майже всіх прошарків українського суспільства. В цей період звичною стала практика затвердження приватно-правових актів печатками представників найрізноманітніших верств, але насамперед князів і титулованої аристократії. Впродовж XVII–XVIII століть ситуація на теренах Речі Посполитої поступово змінюється у бік обмеження кола осіб, що користувалися «сігліумами». Ці процеси були зумовлені з одного боку цілковитим домінуванням шляхти над іншими суспільними станами, що призвело до економічного занепаду міст та деградації напівпривілейованих станів, що розчинилися за незначними винятками у селянській масі, а з іншого – розшаруванням у середовищі самої шляхти, в якій поряд з нечисленною групою магнатів та середньозаможною шляхтою, що зберігала певні землеволодіння, сформувалася велика за кількістю група безземельних, чий майновий статус мало чим відрізнявся від селянського [1].

Остаточне припинення використання цих родових знаків у діловодстві відбувається з ліквідацією самої Речі Посполитої у 1795 році, адже на їх заміну прийшли уніфіковані гербові печатки державних установ Російської імперії.

Після візуального огляду та архівного співставлення зображень з подібними об'єктами можна зробити висновок про те, що дані знахідки відносяться до XVI–XVIII століть.

Загадка урочища «Панське». Першим об'єктом дослідження стане гербова шляхетська печатка овальної форми із виїмкою посередні, що був знайдений в урочищі «Панське» або на сучасний лад «Ферма».

Дане урочище розташоване на північно-східній околиці села Запілля за 1 кілометр від будівлі церкви Св. Миколи Чудотворця. Згідно із переказами старожилів на цьому місці розташовувалось обійстя місцевих поміщиків, яке було спалене жителями села десь на початку XX століття під час подій Жовтневого перевороту в Російській імперії. В помісті були як житлові будівлі так – і господарські. Неподалік розташовувався панський сад та ставок. Насадження фруктових дерев було різноманітним: від яблунь та груш різних сортів до «екзотичних» шовковиць та черешень. З початком колективізації Запільщини для збільшення посівних площ сад було викорчувано, а фундаменти споруд розорано. Лише німими свідками цих подій залишились стара панська липа та група осик, що були висаджені обабіч давнього панського тракту, який вів до Любомля і був доступний для використання лише шляхтичам, селяни ж мали окрему дорогу із значно гіршим розташуванням та покриттям. Супутні нумізматичні знахідки на місці маєтку мають досить довготривалу хронологію від мідних «боратинок» та срібних солідів і півтораків середини XVII до монет царського періоду початку XIX століття. Дані факти є свідченням досить інтенсивного економічного життя на цій території і, можливо, саме там розташовувався центр Запільського фільварку про який згадується в «Люстрації 1564 року» [2].

Розмір фільварку становив 0.46 гектара, що приблизно співпадає із розмірами самого урочища [2]. А те, що саме там була знайдена ця печатка, яка могла використовуватись лише

власником фільварку або особою шляхетського стану, котра виконувала функції керуючого, підтверджує мою теорію.

На сьогодні більш детальне археологічне дослідження цього об'єкту неможливе через активну його забудову в радянський період.

Розміри артефакту по діагоналях становлять 16 x 20 мм, а товщина овалу – 2 мм. На тильній стороні знаходиться ніжка продовгуватої форми із штопорними перами по обидва боки на відстані 9 мм від основи, яка завершується кільцем також овальної форми розміром 4 x 5 мм. Матеріалом із якого виготовлений «сігілум» є латунь, також на ній присутні залишки позолоти.

Основним елементом досліджуваного об'єкту є шляхетський герб, що розташований у виїмці лицьової сторони матриці печатки. Головною частиною герба є щит овальної форми розміром 7 x 9 мм., в центрі якого зображено тварину, яка має декілька версій ідентифікації: телець, вівця чи сторожова собака з коротким хвостом, що стоїть на пагорбі. У нижній частині печатки розташувалось зображення двох литавр (барабанів) та шаблі з одного боку і мушкета з іншого. Зображені барабани мають вже пруську або французьку форму, що набула поширення в XVIII столітті. Обрамлюють центральне зображення тварини дві рослинні гілки різної форми. Ближче до верху по лівій і правій стороні зображено дві хоругви (прапори) із стрічками, можливо бунчуками. Над щитом розташована гостроконечна королівська корона польського типу із шістьма променями. У верхній частині печатки вигравійовано девіз – ініціали представника шляхетського роду літери «F» і «P» між якими розташувалась «геральдична лілія».

Щодо походження девізу печатки або «тилка», яка дасть нам відповідь на запитання : « Хто був власником знайденого артефакту ?» Слід зазначити, що в польському або латинському правописі, які використані на даній знахідці, записується спочатку ім'я потім – прізвище. Отже «F» це – початкова літера імені власника, а «P» – прізвища.

На головне запитання нашого дослідження відповісти дуже складно, адже її можливими власниками, імена яких нам зустрічаються в писемних джерелах, в різні часи володіли містом Любомль та його околицями були:

- Мартин Красицький (1601 р.) – герб «Рогаля»;
- Іван Виговський (1659–1664 рр.) – герб «Адбанк»;
- Павло Тетеря (1664–1671 рр.) – герб «Сліповрон»;
- Єжи (Юрій) Вишневецький (1670-ті рр.) – герб «Корибут»;
- Єжи Домінік Любомирський (1698 р.) – герб «Шернява»;
- Францішек Ксаверій Браницький та його нащадки (1768–1849 р.) – герб

«Корчак» [3];

- Генерал-майор Курдвановський (1803–1811 рр) – герб «Півкозич» [4].

Слід зазначити, що поняття «гербовий рід» або «герб» було притаманне лише Речі Посполитій та означало ... «використання одного герба, в незміненому вигляді багатьма, іноді сотнями сімей, які є гілками одного шляхетського роду, а іноді і навпаки – сторонніми особами, що пов'язані між собою тільки юридично через прийняття герба» [5].

Щодо самого Запільського фільварку, то після конфіскації земель у Владислава Браницького в 1849 році, його власниками фігурують прізвища поміщиків: Стефаніди Гвоздіковської (пом. 1869 року), в дівоцтві Глинська, та Павла Михайловича Міхалевича (пом. 1893 року), поховання яких збереглось на сільському цвинтарі. Останнім власником фільваркових земель в селі Запілля був А. Просолович [6].

Стефаніда Гвоздіковська, скоріш за все, має певне відношення до давнього московського дворянського роду Глинських – герб «Глинські». Напис на її пам'ятнику має пряме посилення до відомого прізвища: «Дорогой сестре от брата Андрея Глинского с Дальнего Востока 30 мая 1905 года». Її батько Лев Федорович Глинський був священником місцевої церкви Св. Миколи Чудотворця з 1844 по 1861 роки та був нагороджений хрестом на Володимирській стрічці в пам'ять Кримської війни [7].

В шлюбі у нього було двоє дітей Стефаніда та Анрій. Перша вийшла заміж за наступника свого батька, священника цього ж храму Миколу Гвоздіковського, що виконував свої душпастирські обов'язки до 1908 року. Однак останні власники, хоч і були дворянського

(шляхетського походження), за умов домінування російської імперської символіки використовувати родинні печатки для скріплення документів не могли.

В ході дослідження були проаналізовані відомі зображення всіх шляхетських гербів Речі Посполитої однак схожих не було знайдено.

Одним із можливих власників гербу «Таурус або Цьолек» із ідентичними першими літерами «F» та «P» є Волинський воєвода з травня 1775 року Францішек Салезій Потоцький. Однак дана версія є малоімовірною через відсутність інформації про наявність у нього земельних володінь в Любомльському старостві. Також основний елемент родинного гербу Потоцьких у вигляді дорослого бика із рогами є відмінний від нашого.

Досить частим є використання на феодальних гербах зображення собак, особливо в німецькій та французькій геральдиці. Собака (фр. *Chien*) у геральдичній символіці – емблема вірності, відданості, пильності, інколи – дружби. Пес зображується, як правило, стоячим, сидячим або біжучим завжди тільки в профіль. Зважаючи на певну візуальну схожість головного елемента печатки на собаку, даний варіант трактування зображення герба також має право на існування [8].

Та все ж третя версія, на мою думку, є найбільш вірогідним варіантом. Центральна фігура матриці печатки дуже нагадує вівцю, особливо короткий хвіст та округлі форми тулуба. Дане зображення також має геральдичне підґрунтя та схоже на герб «Юноша» головним елементом якого є дорослий баран із рогами, однак знову ж відмінний від нашого. Дана гіпотеза про схожість елементів «сігілума» є досить правдоподібною зважаючи і на той факт, що XVII–XVIII століття були періодом розквіту в Європі мануфактурного виробництва сукна із шерсті овець. Природні умови Запільщини, а саме досить висока місцевість із пагорбами та просторими луками, на відміну від решти низинних земель Любомльщини, сприяли цьому виду діяльності. Також, згідно із «Люстрації 1564 року», місцеві селяни мали навіть сплачувати господарю землеволодіння спеціальний податок – «двадцятину із овець» [9].

Тому, можливо, наш невідомий герой, власник печатки, маючи плебейське походження отримав законний шлях прийняття шляхетського титулу через вдалу військову службу. Цей шлях передбачав особливу відвагу на полі бою із обов'язковими потраплянням в поле зору військового керівника або, ще краще, гетьмана, які в свою чергу і подали кандидатуру претендента на нобілітацію, яку затвердив король Речі Посполитої [10].

Також, крім титулу за військову доблесть, новий шляхтич отримав і землю в околицях Запільщини, де вже існував досить успішний фільварок. Особливою ознакою приналежності до привілейованого стану мала стати печатка. Однак, не маючи відношення до більш відомих родів, перед власником постала дилема із затвердженням власного гербу. Основою якого і стало зображення вівці, яка у вищезгаданий період приносила власнику досить непогані прибутки. Те, що володар артефакту та його нащадки перебували на службі у короля і, можливо, мали якісь від нього даровані привілеї, свідчить ще один елемент гербу: королівська корона над головним елементом «сігілума», як символ покровительства з боку монаршого двору. Підтвердженням факту військової служби нового шляхтича є також мілітарні зображення литавр, хоругв та зброї на ній.

Знайдений артефакт має крім історичної ще і велику мистецьку цінність. Адже саме виконання печатки потребувало від ювеліра, який її виготовляв, високого художнього та професійного рівнів. Зважаючи на те, що кожна деталь знахідки зберігає високу точність зображення, а наявність залишків позолоти на печатці, ще раз засвідчує високий суспільний ранг його власника.

Зважаючи на бурхливі події, які охопили Любомльщину в кінці XVIII – на початку XIX століття: це і третій поділ Речі Посполитої та військові дії під час нього, французько-російська війна 1812 року та баталії за місто Любомль, а також численні польські повстання і подальша конфіскації маєтків у феодалів польського походження, що підтримали збройну боротьбу за відновлення Речі Посполитої та передачу їх новим російським господарям – сприяли зникненню нашого об'єкта із рук власника.

Слід зазначити, що для повного розкриття історії нашого артефакту слід провести додаткове дослідження із використанням архівних фондів сусідньої Польщі, які, на жаль, через російсько-українську війну, для автора закриті.

Любомльський тур чи зубр. Ще одним об'єктом дослідження стане «сігілум», який був знайдений на крайньому сході земель сучасної Запільщини в урочищі, має дві назви: давню – «Біломолле» або «Бігомолле» та сучасну – «На гірці». Артефакт лежав неподалік від північного узбіччя дороги Запілля – Любомль, що ділить урочище на дві частини. Міські краєзнавці наполягають, що ця територія відноситься до північно-західних околиць середньовічного Любомля, хоча сучасні межі міста розташовані в межах 1-го кілометра від даного урочища. Однак твердження колег є правдивим тому, що значні супутні знахідки кераміки та кованих металевих предметів побуту свідчать про досить інтенсивну забудову цієї території в давнину. Також на в урочищі запільські селяни часто знаходять монети періоду Середньовіччя та Нового часу: «соліди» Речі Посполитої середини XVII та Російської імперії середини і кінця XVIII століть. Поряд із місцем, де лежала печатка, місцеві жителі також натрапили на срібні монети «гривеники» імператриці Катерини II – 1768 , 1769 років. Ці знахідки дають можливість засвідчити, що на даній території існувало поселення початку XVII – кінця XVIII століття із досить інтенсивним економічним життям. А власники будівель могли бути представниками міського патриціату, доказом чого є значна кількість срібних монет.

Щодо основних характеристик самої знахідки, то вони є наступними:

- Печатка має круглу форму матриці діаметром 25 мм;
- Товщина матриці 2 мм;
- Висота печатки 18 мм;
- Тильна сторона об'єкту має ніжку циліндричної форми для кріплення дерев'яної ручки;
- Діаметр циліндра близько 18 мм, а висота 16 мм.

Матеріалом з якого виготовлено знахідку є латунь. Основною частиною досліджуваного об'єкту є герб, що розташований у виїмці лицьової сторони матриці печатки. Головним елементом герба є щит іспанської форми розміром 12 x 14 мм, в центрі якого міститься, досить примітивне, зображення тварини, яку можна ідентифікувати як телець. Навколо щита по зовнішньому колу печатки зчитується напис латиною «SIGILUM CIVITATIS LUBOML», що перекладається як «ПЕЧАТКА МІСТА ЛЮБОМЛЬ». Окремі слова розділені трьома круглими «пробілами». Зовнішні краї печатки досить стерті, що може свідчити про її часте використання. Ніжка артефакту має ознаки механічних ушкоджень від сільськогосподарської техніки та тріщини. Весь артефакт вкритий досить товстим шаром зеленої патини. В середні циліндра – ніжки знаходиться шматочок деревини, що є залишком автентичної дерев'яної ручки.

Яку тварину зображено на центральній частині матриці? Серед найбільш вірогідних варіантів є зубр. Однак можна припустити, що дане зображення символізує і іншу тварину, а саме – тура. Адже зубр ще називають «болотною твариною», а Любомльський регіон за своєю природою і пагорбами трішки відмінний від дійсно мокрого болотного Полісся [11].

Найвідоміший тур європейський (*Bos primigenius primigenius* Vojanus), предок бика свійського. В Україні населяв степи, лісостепи, мішані ліси і був мисливською твариною. Зник у XVII столітті в наслідок браконьєрського знищення цього біологічного виду людиною. Остання туриця загинула у Біловезькій Пущі в 1627 році. Про поширення турів в Україні свідчать численні географічні назви: Турійськ, Турія в регіонах, що сусідять із Любомльщиною [12].

Напис на печатці дає нам чітке розуміння значимості знахідки для нашого регіону – адже перед нами може бути втрачена печатка Любомльського магістрату, що існував в період від надання місту Магдебурзького права 1541 рік і до його занепаду і скасування на українських землях в 1831 році [13].

Незаперечним фактом автентичності знахідки є її зображення на сургучному відтиску печатки міста Любомль, яка зберігалася на рапорті до комісії Скарбу Коронного від 21.02.1782 року, на якій проглядаються контури тільця і напис „SIGILVM CIVITATIS LVBOM...” [14].

Порівнявши зображення сургучного відтиску на рапорті із відтиском знайденого артефакту можна з 99%-ю впевненістю заявити, що перед нами печатка, яка належала Любомльському магістрату. Відповідно до прав та вольностей, що надавалася місту

Магдебурзьким правом його очолював обраний вїйт. В свою чергу магістрат традиційно складався із бурмістрів, помічників вїйта, лавників та райців. Структурно він ділився на лаву, що слідкувала за дотриманням законодавства та здійснювала судочинство в місті та ради, яка займалась адміністративно-господарськими справами. Всі представники магістрату вибирались із числа міського патриціату, заможного населення [15].

Поряд із виборними чиновниками та органами влади в місті довгий час існувала посада королівського старости, намісника центральної влади. Резиденцією старости був дерев'яний замок, а магістрату – місцева ратуша, що розташовувалась на площі Ринок [16].

Головним атрибутом влади вїйта була печатка. Вона мала важливе значення для середньовічного міста, оскільки була символом влади та авторитету магістрату. Зазвичай печатка складалася з імені міста або його герба, та використовувалася для підписання документів, які підтверджували рішення магістрату або вїйта чи бурмістрів.

Печатка також відігравала важливу роль у здійсненні торгівлі та бізнесу. Наприклад, документи, що підписані міською владою, засвідчували легітимність товарів та послуг, що пропонувались у місті. Це дозволяло підвищити довіру до місцевих підприємців та забезпечувало захист від шахрайства.

Досліджуючи всі наявні історико-краєзнавчі статті, що стосувались Любомльського магістрату виявлено закономірність, що вїйт, як керівник магістрату згадується в архівних документах дуже рідно. Керівництво міста в переважній більшості документів фігурує виключно в посаді бурмістрів. Це може бути пов'язано із тим, що Любомль будучи одним із найдавніших містечок Волині поступово втрачав статус типового середньовічного центру суспільно-економічного життя, поступившись значимістю більш успішним сусідам, які мали краще економічне та адміністративне розташування. І з 1382 року він втрачає значимість городового старостинського міста, а із нею і деякі привілеї, серед яких, можливо, і виборність вїйта чи посаду взагалі [17].

В 1720 році згадуються чотири бурмістри Любомля: Казимір Хмелярський, Козьмян Попкович, Варфоломій Ковальський, Яцентій Трохимович та лавник Каспер Ягодинський [18].

В 1728 році через велику пожежу вигорів весь центр міста, в тому числі і ратуша. Тому, можливо, засідання магістрату почали проводити в новому приміщенні, що розташовувалось в урочищі «На гірці». Це міг бути приватний будинок самого вїйта чи когось із бурмістрів або тимчасова громадська будівля. А центр всього суспільно-політичного життя Любомля перемістився на околиці сучасної Запільщини [19].

Із початком занепаду Речі Посполитої у XVIII столітті розпочався і занепад міського самоврядування Любомля. В 1764 році власниця Любомльського староства Антоніна Жевуська одноосібно призначила на посаду міського вїйта, яка із невідомих причин була вільною, Яна Барановського. Місцевого бурмістра Трохимовича було усунуто від посади, а міські вибори не проводились до 1771 року [20].

Із переходом Любомльського старостинства у власність К. Браницького, в 1768 році, відносини між ним і міщанами суттєво загострились. Користуючись своїм привілейованим становищем новий господар нехтує давніми привілеями наданими жителям міста королями Речі Посполитої. Жодні скарги любомльських міщан в імперські інстанції не бралися до уваги і на початку XIX століття магістрат зникає.

Щодо самого артефакту то його останніми власниками були хтось із місцевого патриціату, що займав посаду бурмістра. Зважаючи на те, що після відбудови центру міста магістрат уже не мав достатніх повноважень, печатка могла перебувати у будинку когось із останніх міських урядників. Її ж остаточну втрату можна пов'язати із пожежею, яка знищила північну частину міста в 1812 році під час боїв між франко-австрійськими військами із дивізії Фрімонта та російськими підрозділами. Також можливим доказом цієї гіпотези є супутні археологічні знахідки на цій же місцевості, що містять сліди горіння. Слід зазначити, що і нумізматичні знахідки уже XIX століття на цій місцевості зустрічаються не дуже часто. А це наштовкує на припущення, що дана частина Любомля була знищена саме на початку XIX століття, а землі почали використовуватись за сільськогосподарським призначенням [21].

Із втратою печатки магістрату та міського архіву в період II Світової війни була втрачена ланка, яка поєднувала Любомль середньовічний із Любомлем сучасним. В 1938 році при розробці нового міського герба була спроба відновити історичну справедливість використавши зображення двох биків (зубрів чи турів). Однак польські урядовці відправили проект на доопрацювання, а початок війни перервав цю роботу [22].

Також вже в незалежній Україні під час обговорення проектів майбутнього герба Любомля розглядалось два варіанти:

- перший подібний до проекту герба 1938 року із зображенням двох зубрів, автор О.Д. Остапюк;

- другий містив зображення Георгія Змієборця, авторства М. С. Дзея.

Нажаль, через незначну кількість наявних фактів, що підтверджували б автентичність та історизм першого варіанту рішенням Любомльської міської ради № 11/1 від 20 квітня 2000 року, міським символом затверджено герб із зображенням Георгія Змієборця, повернутого вправо, на червоному полі. Зліва зверху розміщений білий хрест, як символ Волинської землі. Причиною такого вибору був аргумент про те, що однією із найстарших споруд міста була церква Св. Георгія. Ця подія стала черговим прикладом прийняття рішень всупереч існуючим фактам, що руйнують історичний зв'язок сучасної Любомльщини із минулими. Однак віднайдений артефакт дає чітку відповідь яким мав бути вигляд сучасного міського гербу та засвідчує давність традицій самоврядування в цьому населеному пункті [23].

В цілому ці два маленькі пазли досить гармонійно лягли на білі плями втраченої картини історії рідних мені Запільщини та Любомльщини та доповнили її славу та давню минувшину.

Шляхетська печатка із відтиском

Міська печатка з відтиском (з написом SIGILUM SIVITATIS LUBOML)

Джерела та література:

1. Алфьоров О., Однороженко О. Наука про печатки. С. 14. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Odnorozhenko_Oleh/Ukrainski_osobovi_pechatky_XV-XVII_stolittia_za_materialamy_kyivskykh_arkhivoskhovysch/
2. Остапюк О. Д. З історії Свято-Миколаївської церкви села Запілля Любомльського району. *Волинська ікона : дослідження та реставрація* : наук. зб. : матеріали XVI міжнар. наук. конф., присвяч. 105-й річниці від дня народж. Павла Жолтовського, 70-й річниці утворення Волин. обл. та 810-й річниці Галицько-Волинського князівства, м. Луцьк, 4–5 листоп. 2009 р. Вип. 16.
3. Шляхетські герби. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Шляхетські_герби
4. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. *Остапюк О. Д. Зміни адміністративного поділу Любомльщини*. Луцьк, 2017. С. 406–407.
5. Гербовий рід. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гербовий_рід.
6. Любомль та Любомльщини в українській та європейській історії. *Військове осадництво на Любомльщині*. Луцьк 2017. С. 376.

7. Остапюк О. Д. З історії Свято-Миколаївської церкви с. Запілля Любомльського району. *Волинська ікона : дослідження та реставрація* : наук. зб. : матеріали XVI міжнар. наук. конф., присвяч. 105-й річниці від дня народж. Павла Жолтовського, 70-й річниці утворення Волин. обл. та 810-й річниці Галицько-Волинського князівства, м. Луцьк, 4–5 листоп. 2009 р. Вип. 16.
8. Собака (геральдика). URL: [https://www.wikiwand.com/uk/Собака_\(геральдика\)](https://www.wikiwand.com/uk/Собака_(геральдика)).
9. Остапюк О. Д. З історії села Запілля.
10. Вінниченко О. Шляхта у Речі Посполитій. URL: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/shliakhta-svavolia-chi-zolota-demokratia-oleksii-vinnichenko/>
11. Походження слова «зубр». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Зубр#Походження_слова_«зубр»
12. Тур. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Тур>
13. З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині. *Остапюк О. Д. До питання про надання Магдебурзького права місту Любомль*. Луцьк. 2012. С. 57.
14. Любомль. Карта історико-культурної спадщини. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/lyuboml-cultural-heritage-card/>
15. З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині». *Остапюк О. Д. До питання про надання Магдебурзького права місту Любомль*. Луцьк. 2012. С. 56.
16. З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині». *Остапюк О. Д. До питання про надання Магдебурзького права місту Любомль*. Луцьк. 2012. С. 60.
17. З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині. *Остапюк О. Д. До питання про надання Магдебурзького права місту Любомль*. Луцьк. 2012. С. 60.
18. З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині». *Остапюк О. Д. До питання про надання Магдебурзького права місту Любомль*. Луцьк. 2012. С. 60.
19. З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині». *Остапюк О. Д. До питання про надання Магдебурзького права місту Любомль*. Луцьк. 2012. С. 60.
20. З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині». *Остапюк О. Д. До питання про надання Магдебурзького права місту Любомль*. Луцьк. 2012. С. 60.
21. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. *Хомич Д. Забутими сторінками військової історії: бої під містечком Любомль у війні 1812 року*. Луцьк 2017. С. 266.
22. Панченко В. О. Міська геральдика старої України / Наук. ред. Я. С. Калакура. Київ : Веселка, 2021.
23. Любомль. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Любомль>

УДК 39:664.6/7(477.41/.42)

Боренько Надія (м. Львів)

ЦІКАВИНКИ ДАВНЬОЇ ПОЛІСЬКОЇ КУХНІ: КАШІ, ОВОЧЕВІ СТРАВИ,
ХАРЧОВІ ЗАПАСИ

Основу харчування жителів Українського Полісся впродовж віків складали продукти традиційного землеробства і скотарства, а також допоміжних занять – садівництва, городництва, збиральництва, бджільництва, мисливства і рибальства.

Опубліковані матеріали зібрані автором впродовж 2005–2016 рр. в складі творчого колективу під час історико-культурних експедицій на Українське Полісся, організованих Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф [13]. Дослідження, результати яких є власністю названої установи, проводились в багатьох селах Рівненської і Волинської областей. Ця територія є певною порубіжною зоною між Західним і Центральним Поліссям. Свої власні численні багаторічні здобутки автор співставляла із науковими висновками Лідії Артюх [1–3], Зоряни Давидюк [7], Миколи Давидюка [8–9], Надії Ковальчук [10], Тетяни Пархоменко [14], з вагомим доробком популярних видань учителя вищої категорії, полісянки за народженням і за покликом серця Олександри Кондратович [11] та ін. [4–6; 15]. Цікаві відомості з харчування часів Київської Русі, серед яких є багато аналогій з поліськими народними стравами, зустрічаються в романі талановитого письменника і художника-графіка Юрія Логвина «Тасмна перлина» [12]. Характеризуємо ті страви і вироби, які, маючи архаїчний характер, досі трапляються в харчуванні старших людей та частково і з певними видозмінами використовуються молодшим поколінням, живуть у їх пам'яті. Практично вся рецептура є описовою, оскільки в традиційній народній кухні в процесі приготування як повсякденних, так і святкових чи ритуально-обрядових страв не існувало такого поняття, як зважування інгредієнтів, і їх співвідношення диктувалося логікою і багаторічним досвідом. І не дарма в поліському краї то тут, то там зовсім донедавна проводили конкурси давніх страв, і в багатьох хатах були відновлені, хоч і в дещо зміненому вигляді, вогнисті печі. Війна страшною руйнівною силою ввірвалася в життя поліського краю. І тим не менше, а може навіть і з цієї причини вважаємо за потрібне повернутися згадками в зовсім недавнє минуле, адже з перемогою прийде відновлення не лише зруйнованих міст і сіл, але й тих традицій, на основі яких побудована українська прадавня культура. Втім, незважаючи навіть на війну, цікавість до українських національних традицій вже зараз значно зросла, і чимало закладів харчування прагнуть освоювати і використовувати давні рецепти.

Неодмінною складовою народного харчування поліщуків була каша. Основна сировина, без якої не обходилося поліське землеробство – це просо. Незважаючи на доволі обтяжливий процес доведення проса до стану пшоно, така каша була присутня на всіх видах застілля, починаючи з буденного і закінчуючи ритуально-обрядовим. Постійна приказка «каша – остання паша» свідчила про її роль на трапезі як завершального маркера: поява каші разом із киселем-вишибайлом на столі нагадувала, що гостям пора розходитись. Пшоно перед приготуванням треба було декілька разів промити і ошпарити. Повсякденна каша могла бути зварена на воді, молоці, сироватці, маслянці за єдиним виміром: пшоно насипали в горщик, обертаючи його набік, і межа наповненості займала рівно половину. Потім заливали рідиною до вінець і ставили в піч. Каша на сироватці – *сироватник* могла бути доповнена сметаною вже після приготування.

Святковий варіант приготування пшоняної каші, зокрема, на хрестинах передбачав декілька етапів – спершу варили пшоно на молоці до напівготовності, потім з горщика пересипали в макітру, вимішували з маслом, яйцем, сметаною, цукром і ставили допікати вже в іншому горщику, який годився для того, щоб його наприкінці хрестинного застілля розбити об стіл або ріг стола так, щоб черепки осипались, а каша залишилася, зберігаючи конфігурацію горщика. Це була т. зв. «бабина каша», яку різали по шматочку для гостей, що натомість «платили» за неї. Існують різні варіанти ігрової поведінки з черепками розбитого посуду – їх

кидали в пелени заміжнім жінкам дітородного віку, «щоб до них перейшли хрестини», закопували біля хліва з метою плодючості худоби тощо. Варіантом присмачування буденної каші, відомим здавна, було поливання її конопляною олією з просмаженим насінням або й варіння разом з ним. Конопляним насінням, розтертим до стану «молочка», поливали також ячмінну кутю на Святвечір. Окрім приготування в горщику, кашу могли допикати в печі на бляшаних листах «противнях», змазуючи поверху яйцем. З початком 1950-х рр., пшоняну кашу почали готувати навпіл з рисом, це називали «запіканкою».

Розповсюдженими були також страви, що склалися з пшона і тертої сирої картоплі: з неї відтискали крохмаль і формували її в кульки (*кльоцки, кулічки*). В молоко, доведене до кипіння, вкидали *кльоцки*, проварювали, докидали запарене пшоно і доводили до готовності. Іншим, простішим варіантом було вкидання картопляних *кльоцків (галушок, пунтиків)* у вже проварене пшоно на молоці.

На Волинському Поліссі святкову кашу, яка складалася з м'яса, пшона і тертої картоплі, називали *гугель*, це зазвичай була зимова страва, оскільки готували її із свіжого свинячого м'яса відразу після заколювання. Дно і стінки горщика змазували салом, на дно клали шматок м'яса, здебільшого з ошийка, перемішували запарене пшоно з тертою сирою картоплею у співвідношенні 1:3, додаючи легко просмажену до золотистого кольору на салі цибульку. Зверху знову клали м'ясо, бажано із салом на зразок бекону. В печі це тушкувалося від двох до трьох годин. Для подачі на стіл різали на шматочки і ще поливали розтопленим смальцем.

Багато святкових і щоденних страв готували з домінуванням самої картоплі. Щоправда, як це було неодноразово підкреслено, сорти картоплі були іншими, а сучасні менш придатні до таких страв, до того ж, абсолютна більшість традиційних страв таки вимагає приготування в печі, коли їжа спочатку вариться чи запікається, тушкується на вогні або безпосередньо перед полум'ям, а потім впродовж багатьох годин доходить в процесі поступового зменшення температури. Різні види картопляних *бабки, каші, макарану* ґрунтувалися на бодай одно- чи двогодинному перебуванні горщика, чавунця, сковорідки в закритому середовищі печі після згасання вогню. Найпростішим варіантом буденної страви була дрібно натерта сира картопля, перемішана з яйцем і жиром та запечена, пізніше це розрізали на шматки, склали в макітри, заливали жиром і ще раз ставили в піч. Менше часу на приготування вимагали оладки з тертої картоплі, іноді з додатком яйця, цибулі, а часто й без них. Значно пізніше їх почали називати *дерунами*, а до того це були *бульбяники, бульбовники, картопляники, греці, беці, картопляні пампушки, бульбові плячки, драники, млинчики...*

Терта картопля разом із пшоняною кашею, а іноді ще й зі сиром, була начинкою як для вареників, так і для житніх чи пшеничних пирогів, які випікали або на ширину всього листа, або у вигляді пиріжків, проте так само достатньо великих. Але найчастіше (що є локальною особливістю) сама оболонка пиріжків була із тертої сирої картоплі, а начинкою слугувала варена картопля з сиром або м'ятою вареною квасолею, рідше грибами. Такі пиріжки, які називали *пунтиками*, випікали на сковороді, а потім склали в макітру, заливали жиром – найчастіше маслом, іноді смальцем і допікали в печі до готовності. Іноді в терту картоплю домішували макуху, це додавало пиріжкам смаку і пахучості. Рідше оболонкою служила варена картопля, перем'ята з додатком борошна, а начинкою – м'ясо з додатком цибулі та приправ. Такі картопляні пиріжки називали *бендерики* або *бездушники*. Їх зверху ще обкачували в борошні, пекли (а не варили) і теж ставили допикати. Їли із сметаною. З самої вареної м'ятої картоплі, засмаченої смальцем або олією з цибулькою, запікали *лінивці, лінівці пироги, піканчики*.

В окремих селах Любешівського району терта сира картопля, запечена на бляшаному листі, називалася *бабка*, а така ж, проте запечена в горщику – *дід*. Святковий варіант страви *дід* передбачав запікання не лише самої картоплі з жиром, але й додавання всередину порізані домашньої ковбаси або шматочків свинячого м'яса. Слід наголосити, що навіть з картоплі, яка родила всюди, в кожному регіоні готували інші, відмінні за рецептурою, страви. До прикладу, на Чернігівщині традиційною була характерна лише для обмеженої місцевості страва *відливанка, одливанка*, яку здебільшого варили в польових умовах і основними інгредієнтами якої були картопля, пшоно і старе або внутрішнє сало, а способом приготування –

затовкування сала разом з зеленою цибулею та кропом, а також додаткове заминання картоплі після зливання юшки і додавання цієї картоплі цілою вже безпосередньо в миску чи тарілку.

Улюбленою овочевою стравою була запечена в печі капуста. Для цього могли брати і заквашену у вигляді головок чи їх половинок, але найчастіше це була свіжа капуста, розрізана надвоє або начетверо, яку вкладали в чавунок ємністю до 2 л, дехто перед тим на дно накладав порізаної моркви, і наливали трохи води, щоб капуста не була сухою. В піч, напалену так, як для випікання хліба, і чисто виметену, на хлібній лопаті з круглою основою засовували чавунок, перевернутий догори дном, дехто просто на черінь, дехто на підставлений металевий лист «деку», і залишали на цілу ніч. Така рецептура виникла саме з появою чавунного посуду, оскільки лише в такому середовищі утворюється відповідна температура. Секрет доброго запікання капусти полягав в тому, щоб вінця перевернутого чавунця притискалися до рівної поверхні для повного вакууму. Після виймання з печі або з груби капусту поливали лляною або конопляною олією з товченим із сіллю часником. Подаючи таку капусту на весільній трапезі, співали: *Де ти, капусто, росла, / Що до нас на стіл прийшла, / Кипіла, не кипіла, / А в зубах заріпіла.*

З рідких страв найпопулярнішим був борщ – неодмінна повсякденна обідня страва, а ще в першій половині ХХ ст. зустрічалася практика частування борщем на весіллі. На Поліссі існувало багато варіантів борщу, в т. ч. і без буряка, проте найоригінальнішим і таким, що його не знали в інших районах, був характерним для окремих сіл Камінь-Каширського та Ратнівського районів Волинської обл. *чорний борщ*. Такий борщ подавали на весіллі та на Різдво і Щедрий вечір. Його варили на свинячому м'ясі, із квашеного буряка, моркви, картоплі та приправ, але без капусти, а наприкінці додавали свіжої свинячої крові для насиченого темно-червоного кольору. Якщо кололи свиню ще в період пилипівського посту, то кров зберігали на морозі, додаючи туди перетерту м'якоть чорного хліба. Був ще один різновид *чорного борщу* – *коледний*, або *голий*, тобто пісний. Основним інгредієнтом його була значна кількість самих білих грибів, приправою служили підсмажена на лляній або конопляній олії цибуля з морквою, для підсилення смаку додавали ячмінних круп, з них же варили й саму кутю. Іншим варіантом було додавання нарізаної соломкою картоплі.

Ще однією раритетною стравою була холодна поліська юшка (*солонуха*) з грибів і риби, найчастіше з в'юнів, які заготовляли у значній кількості: або сушінням на вільному повітрі, нанизаними на дерев'яні палички *метки*, або в печі на соломі. Іноді додатковим інгредієнтом була квасоля. Для приготування юшки намочували сушені гриби, бажано самі білі, після цього їх проварювали з морквою і цілою цибулиною, яку пізніше виймали. Гриби вважалися достатньо звареними після того, як вони мали упасти на дно. Юшку заправляли просмаженою на олії цибулею, вкидали суху рибу і доварювали з приправами. В Березнівському районі на Рівненщині до такої юшки подавали або вареники з маком і з пшоном, або характерні тільки для цієї місцевості пісні борошняні, смажені на олії вироби *солов'є* (названі так через те, що тісто вкидали в кип'ячу олію, закручуючи вершок у вигляді пташиної голівки), а також гречаний кисіль. Хоч ця страва була суто пісною, її з охотою подавали і на весіллі, а особливо вона була задіяна на поминках.

Дуже розповсюдженою на Волинському Поліссі була страва *смажонка*. Сушені гриби різних сортів добре вимивали, подрібнювали і складали в горщик або чавунчик з невеликою кількістю води. Через невеликий проміжок часу додавали масло, цибулю, кріп і насамкінець сметану. Після півгодинного кипіння страва була готова. Особливих рецептів приготування риби не було – свіжовиловлену споживали або тушкованою (дрібну рибу), або смаженою (щуку, сома, лина). Спосіб фарширування був відомий лише в окремих осередках, де цим славились євреї. Проте зараз фарширована щука дуже популярна на святковому столі.

Дуже цікавою сторінкою поліського харчування була заготівля продуктів. Хоч періоди постів були значними і довготривалими, харчові заборони – строгими і незаперечними до виконання, м'ясним виробам і стравам відводилась неабияка роль, адже саме вони були одним із основних маркерів свята, свідчили про достаток і рівень заможності господаря. Тому значну увагу відводили зберіганню харчових запасів. Основний період заколювання свиней – це було закінчення Пилипівського посту, під Різдво. Заможніші кололи ще й до Великодня, але за обсягом це значно поступалося зимовому зберіганню, до того ж ще до 1930-х рр. неодмінним

атрибутом Великоднього столу було запечене ціле порося з хроном в зубах, яке до церкви несли у спеціальних дерев'яних ночвах або й везли на возі у великому кошику. На тему цього поросяти існує чимало жартівливих переказів.

Окрім класичного зберігання засоленого свинячого м'яса і сала в дерев'яних, бондарної роботи *діжках, бочках, боднях*, на Поліссі був дуже розповсюдженим спосіб підвішування втрамбованих шматків м'яса у вискобленому шлунку, рідше у сечовому міхурі на горищі, найкраще під солом'яною стріхою. Це мало різні назви в залежності від місцевості: *ковбик, багук, карук, кендюх, мацук, сцикун*. Для зберігання сирим м'ясо з м'яких (філейних) частин туші різали на плоскі шматочки розміром з долоню, тісно вкладали, пересипаючи перцем і перекладаючи товченим із сіллю часником, зашивали, зверху ще обмотували полотнинкою, для підвішування вже в пізніші часи активно використовували знамениті плетені сітки «авоськи». Такий *кендюх* могли зберігати навіть до жнив – у Спасівський піст косарям давали його споживати, часто нехтуючи заборонами, оскільки розуміли потребу у фізичному здоров'ї і силі чоловіків. Смак такого *кендюха, ковбика* був неперевершеним.

Сучаснішим варіантом *ковбика* є сальцесон. Для нього м'ясо беруть мішане: щокочину, пахвину, підчеревне сало, вуха. М'ясо дрібно січуть, трохи проварюють, додаючи перець і товчений зі сіллю часник. Потім цим напихають шлунок (*ковбик*), зашивають і варять вже до готовності у незначній кількості води зі спеціями, час від часу перевертаючи, щоб шкуринка залишалася м'якою. Втримують під гнітом, щоб позбутися залишків вологи, і так само зберігають у холодному місці.

Ковбаса, яку виготовляли в той же зимовий час, теж була про запас. Традицій закопчування поліщуки практично не знали. На ковбасу ішли тонкі кишки, ретельно промиті і вичищені зовні і всередині, м'ясо брали найчастіше з ошийка з невеликою частиною м'ясистої підчеревини, дрібно різали і запихали. Готову ковбасу ошпарювали, склавши кільцями, проколювали та запікали в печі на бляшаному листі, ледь змазаному жиром, впродовж години-півтора. Для зберігання частіше заливали смальцем, рідше підвішували разом із ковбиком. На стіл її подавали порізаною на достатньо великі шматки, часто розігрітою. Зберігали також внутрішнє сало *затовку*, скрученим у товсту трубку, його тримали від зими до жнив, особливо любили засмачувати ним щавлевий борщ або давати дітям в якості перекуски, помастивши скибку хліба.

Та найдавнішим складником у скотарській традиції харчування на Волинському Поліссі були знамениті *мандрички (грудки, клинки, петручки, сирнички)*. Класичними мандриками вважають обрядове сирне печиво, яке готували на свято Петра 12 липня і роздавали пастухам, які наймалися пасти громадську худобу. Після Петра переставала кувати зозуля, що породило відому приказку «*зозуля мандрикою вдавилася*». Обсяг виготовлення, використання і споживання поліських мандричок, особливо у Камінь-Каширському районі, значно ширший і має глибоке коріння. Існує гіпотеза, що виготовлення твердих грудок, або кульок сухого сиру ще за часів Київської Русі було перейнято від степових половців, які робили на русичів часті войовничі набіги. Такі кульки під половецькою назвою *курт* і давньоруською назвою *твурог*, які годинами можна було смоктати, тримаючи за щогою, тамували голод і спрагу, додавали сили вершникам. Технологія приготування такого сиру на Поліссі не мінлася впродовж століть. Свіжий відігрітий з коров'ячого молока сир відкидали у друшляк, щоб з нього повністю стекла сироватка, добре розминали, перемішуючи з сіллю, рідше з цукром, часто ще і з яйцями, і втовкували у т. зв. *рукавець, клинок* – мішечок, пошитий клином, найчастіше з рукава жіночої сорочки. При цьому стежили, щоб гострий кінчик рукавця не був заповнений – його загортали, інакше сирна грудка *клинок* на краю обломиться. Цей рукавець клали на дерев'яну лаву, зверху притискаючи дошкою, на якій був важкий камінь – гніт. Так сир лежав добу, після чого його, не виймаючи з мішечка, або у сітці чи кошику підвішували над піччю чи у великій мисці – гончарній або металевій – клали у теплу піч, що залишалася після приготування їжі, обгортаючи капустиними листками. Через годину-дві температуру поступово підвищували, але не набагато. Після масової реконструкції печі у 1960–70-х рр., що проявлялася у добудові груби, сир краще підсихав у грубі, бо так його можна було тримати, не виймаючи, впродовж двох-трьох днів. Це називалося «прив'ялювати сир». Добре висушений, приємного жовтавого кольору, зберігаючи форму клинкового полотняного

мішечка, він міг зберігатися тижнями, а то й місяцями, для цього *грудки* (*клинки*) складали у дерев'яну діжку і зберігали в коморі. Для домашнього споживання його різали, іноді навіть розбивали молотком, складали вже зовсім малими грудками у металевий або гончарний посуд, додавали небагато теплої води і клали у теплу прочахлу піч, через короткий час воду зливали, сир заливали розтопленим маслом і ще притримували, але стежили, щоб він не розтопився повністю, а все-таки зберігав свою форму. Самі ж грудки сухого сиру під назвою *мандрички*, *петрички*, *петручки*, *сирнички* давали як почастунок пастухам на свято Петра.

Та найцікавіша функція мандричок у Камінь-Каширському і Ратнівському районах Волинської обл. – весільна. У багатьох селах мандрички у низці весільних обрядів замінювали коровай, адже в цьому випадку замість короваю випікали звичайний хліб, і поділу короваю не було – було обмінювання мандричками. В перший день весілля, який проходив у нареченої, рідня нареченого на чолі з хрещеними матерями (їх в цьому регіоні було традиційно декілька) приходила з цим сиром, при цьому співали пісні виключно місцевого походження: 1. *Їхала сваха бором, їхала сваха бором, / Везла сир приполон, / За пень зачіпила та й сир погубила*; 2. *У нашій свахи куровка сива, / У нашій свахи куровка сива, / Вона привезла нам клиночок сира, / Вона привезла нам клиночок сира. / Ой дай, свахо, сира, ой дай, свахо, сира, / Буде куровка сива, / Буде ж гонити на росу, / Дай помазати косу, дай помазати косу*. Ці мандрички роздавали всім весільним гостям. На другий день весілля вже відбувався процес обміну мандричками між родами, при цьому знову приспівували: 1. *В нас корівка невеличка, в нас дрібненькая мандричка*. 2. *Ой дай, свахо, сира, / То будеш щаслива, / Будеш сирець мати, / Дружечкам давати*. Цей унікальний сирний обряд дослідники відносять до проявів давньої індоєвропейської ментальності. Він виявляє яскраві риси симбіозу хліборобської і скотарської культур, що так цікаво зберігся до сьогоднішніх днів в окремому регіоні Полісся. А сама назва *мандрик*, *мандрика* зустрічається на значній території України, що може свідчити ще й про давню традицію використання такого сиру в мандрівному побуті.

Висновки. Дослідження народної їжі та правил харчування жителів Українського Полісся засвідчує значне збереження традиційних способів заготівлі й зберігання продуктів, їх обробки способами варіння, тушкування та смаження, наявність усталеного набору страв як в системі повсякденного, так і недільно-святкового споживання, а також в обрядово-ритуальному застіллі. У народній їжі та харчуванні жителів обстеженої території відбито особливості, характерні як для всього Рівненського та Волинського Полісся, так і локальні й острівні явища. Адже вивчення нюансів народного харчування завжди виявляє достатньо локальних рис, що дозволяють говорити про певні специфічні ознаки. Найпоширенішими місцевими зерновими культурами, крім жита, були просо, гречка, ячмінь, це спричинювало значне споживання різноманітних каш та їхню роль в ритуально-обрядовому застіллі.

З овочевих культур найвживанішими в повсякденному раціоні були картопля, капуста, за ними – огірки, квасоля, горох, гарбузи, меншою мірою – буряки, морква, цибуля (яка родила далеко не всюди і не завжди, залежно від погодних умов), часник, кріп, а також помідори, які набули популярності у сер. ХХ ст. після встановлення колгоспного способу господарювання. Виділяються страви, характерною рисою яких є поєднання пшона і картоплі, своєрідною «родзинкою» є запечена в горщику страва *зугельна* території Волинської області.

В структурі харчування були й продукти бджолярства, рибальства, збиральництва. Значний розвиток тваринництва, зокрема, у приватних хутірних господарствах до сер. ХХ ст., зумовив вагому частку м'ясо-молочної продукції. Найдавнішим складником у скотарській традиції харчування на Волинському Поліссі були знамениті *мандрички* (*грудки*, *клинки*, *петручки*, *сирнички*). Класичними мандриками вважають обрядове сирне печиво, яке готували на свято Петра 12 липня і роздавали пастухам, які наймалися пасти громадську худобу. Обсяг виготовлення, використання і споживання поліських мандричок, особливо у Камінь-Каширському районі, значно ширший і має глибоке коріння, зокрема, у весільній обрядовості.

Тому маємо надію, що ті крупинки рецептів з давньої традиційної кухні, якими так охоче ділилися прості, щирі і відкриті душею полісянки, зацікавлять поціновувачів народної культури і відкриють їм можливість не тільки ще раз заглянути в глибини народного побуту і ментальності, але й використати в сучасному куховарстві з великою користю для себе. Бо скарбниця пам'яті про сам уклад життя, звичаї, обряди, неписані правила і регламентації, що

були неодмінними чинниками щоденного існування українця-поліщука, ще далеко ще не вичерпана.

Джерела та література:

1. Артюх Л. Їжа та харчування в Київській Русі. *Етнографія Києва і Київщини: традиції і сучасність*. Київ, 1986. С. 65–83.
2. Артюх Л. Українська народна кулінарія. Київ, 1977.
3. Артюх Л. Традиційна українська кухня в народному календарі. Київ, 2006.
4. Боренько Н. Буденна, святкова та ритуально-обрядова їжа. *Етнокультура Рівненського Полісся*. Рівне, 2009. С. 95–110.
5. Боренько Н. Народне харчування в системі життєдіяльності поліщуків: концептуальні засади польових досліджень. *Народознавчі зошити: двомісячник. Зошит 3–4*. Львів, 2006. С. 465–480.
6. Боренько Н. Народне харчування українців Полісся: ритуально-міфологічна основа родинних традицій. *Минуле і сучасне Волині і Полісся: роде наш красний: зб. наук. праць*. Луцьк, 2007. С. 127–131.
7. Давидюк З. Весільний сирний обряд Західного Полісся на археологічному тлі. *Полісся: етнікос, традиції, культура*. Луцьк, 1997. С. 239–248.
8. Давидюк М. Традиційне харчування волинян. *Народна творчість та етнологія*. 2006. № 1. С. 38–50.
9. Давидюк М. Традиційне харчування волинян. *Народна творчість та етнологія*. 2006. № 2. С. 61–70.
10. Ковальчук Н. Традиційні свята та обряди Рівненського Полісся: структура, термінологія, географія поширення (середина ХХ ст.). Київ, 2021.
11. Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся. Луцьк, 2009.
12. Логвин Ю. Таємна перлина. Київ, 2010.
13. Музей-архів народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Експедиційні матеріали Н. Боренько.
14. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди Рівненщини. Рівне, 2008.
15. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. Київ, 1994.

УДК 903(477.82)

Гулько Геннадій (м. Луцьк),
Шишкіна Світлана (м. Луцьк)

ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ФІБУЛ З САКРАЛЬНОЮ ТА ЗООМОРФНОЮ СИМВОЛКОЮ НА ТЕРЕНАХ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (З ПРИВАТНИХ КОЛЕКЦІЙ)

Дослідження різносторонніх аспектів щодо середньовічних фібул, зокрема, що були у вжитку тодішнього населення Волині у I–V століттях н.е. залишається актуальним і в наш, воєнної доби час. Адже сучасні політичні, а отже й ідеологічні протиріччя та викликана цим відома інформаційна активність Росії та й опонентів з деяких інших держав, спонукає істориків України переборювати інспіровані ними недостовірні відомості про її історію. У зв'язку з цим активною у сьогоднішні часи має бути популяризація тематики автохтонності, культурної, й зокрема, сакральної тотожності наших пращурів – давніх слов'ян, тобто, й нинішніх українців. Також особливо важливими є дослідження їх взаємовідносин з тодішніми сусідніми племенами та й державними утвореннями. Водночас саме фібула, як цінний різновид матеріальних пам'яток, поряд з керамікою та монетами, найбільш придатна для встановлення більш точної історичної періодизації археологічних об'єктів, які й допоможуть у з'ясуванні істини з цих проблем.

Проте з ряду причин історики ще недостатньо знають про життєдіяльність населення що проживало на території України, а також, й Волині, у першій половині I-го тисячоліття. Тому кожна знахідка тієї доби, зокрема, й випадкова, є значною рідкістю і будь-яка

можливість вивчення таких експонатів у приватних збірках та державних музеях є дуже потрібною справою. Автор цього матеріалу вже неодноразово звертався до тематики фібул у своїх краєзнавчих публікаціях. Але ця дискусійна тема все ще вимагає додаткових досліджень, так як вона стосується особливостей фібул доби I–V ст. з умовною солярною та зооморфною символікою [5, с. 344]

Перш за все, варто нагадати, що фібула (лат. *fibula*, скоба) – це металічна застібка для верхнього тогочасного чоловічого й жіночого одягу – плаща, накидки. Відомо, ще цей предмет побуту ще з V ст. до н.е був відомий кельтським племенам й одночасно служив прикрасою та, цілком можливо, мав й інше призначення [2, с. 111]. Варто зазначити, що серед племен, що населяли територію навіть сучасної Волинської області впродовж 1-го тисячоліття н.е, фібули були досить поширеними. Археологічні розкопки, проведені в минулі часи у різних регіонах області на місцях поселень та поховань, це також підтверджують [10, с. 15]. Водночас, за досить наближеними підрахунками, одержаними автором статті з різноманітних джерел, можна вважати, що лише протягом 2000-х років, тобто з поширенням використання метало детекторів в нашій державі, на Волині були знайдені не менше кількох тисяч фібул різноманітних типів доби I-го тисячоліття н.е. Сотні фібул та їх фрагментів, випадково знайдених у різні роки, зокрема, й дві сотні переданих у Волинський краєзнавчий музей у 2022 році автором статті, перебувають у фондах багатьох музеїв сучасної Волині. З десятками найбільш цінних та збережених з них, все ж можна ознайомитися й у збірках місцевих приватних колекціонерів. Навіть поверховий аналіз місць випадкових виявлень фібул засвідчує, що переважна більшість з них виявляють на територіях колишніх Володимир-Волинського, Горохівського, Луцького та Локачинського районів, тобто у південно-східному регіоні сучасної Волині. Разом з тим, такі знахідки зустрічаються й на території колишніх Любомльського, Турійського, Рожищенського районів [3, с. 246].

Як зазначалося вище, це дослідження стосуватиметься лише остаточно не вивчених двох різновидностей фібул – що мають на своєму тлі відому науковцям солярну символіку та тих, що виготовлені з символічно зооморфним виглядом. Адже залишаються остаточно не дослідженими причини що зумовили місцеве населення наприкінці II-го та кількох наступних століть н.е. на окремих тип фібул розпочати зображення орнаментики, яка містила сакральну, переважно солярну або ж пов'язану з цим аспектом землеробську символіку. Такою ж загадкою лишається й факт, що, можливо, в цей же період на Волині з'явилися й фібули у вигляді явно зооморфного типу – певних різновидів тварин, птахів досить незвичного, навіть фантастичного вигляду. Нинішній спробі з'ясуванню цих проблем автору дослідження посприяла можливість дослідити 350 різнотипових класичних бронзових фібул та їх фрагментів, а також шести зооморфних фібул доби першої половини I-го тисячоліття з власної колекції, кількох збірок приватних місцевих колекціонерів, та фондів Волинського й Любомльського краєзнавчих музеїв.

Перш за все охарактеризуємо солярний аспект зображений на фібулах. Тут показовим є вже той факт, що із згаданої вище кількості цих предметів тодішнього побуту, з фібул, що мали орнаменту солярного типу, можна віднести кожну шосту. Тобто, це явище не є випадковим, мало суттєве поширення серед прадавнього населення Волині, але з різних причин не знайшло однозначного пояснення у дослідників минулих часів та й сьогодні. Можливо, що однією з них стало неглибоке карбування майстрами солярної символіки, зокрема, на голівці, дужці або ж щитку більшості фібул. Цей фактор дозволяв виявити її лише після часткового зняття з цих виробів патини, що, звичайно, для фахівців є вимушеною справою. Відомо, що мода на типи фібул змінювалася залежно від економічних, політичних, та й суто військових колізій, тому їх нараховуються кілька десятків різновидів, та й для кожної території виокремлюються свої особливості. Тому для спрощення суто теоретичних проблем щодо класифікації типів фібул, не будучи фахівцем, зупинюся на варіанті найпростішому, беручи за основу попередні, вже апробовані публікації стосовно виявлених фібул на Волині. [2, с. 112]. При цьому, з метою окреслити саме сакральний аспект теми, то акцент описів та поділ на групи буде переважно залежним від кількості зображених на фібулах типів солярних знаків, а не щодо їх класифікаційної приналежності.

Перш за все варто наголосити, що дослідження згаданих вище 350 фібул, засвідчує, що з найбільшою групою є об'єкти із зображених на них солярними символами у вигляді косоного хреста (рис. 1). Зокрема, з 62 фібул орнаментованих солярною символікою такий знак присутній на 48, причому на 42-х він представлений одним, а в шести – у двох або трьох переплетених викарбуваних зображень (рис. 2). Відомо, що цей сакральний символ, зустрічається у багатьох археологічних культурах з часів бронзового віку як сонце або ж вогонь. Та й взагалі, на певних етапах розвитку культури й історії він був головним, а можливо й єдиним [9, с. 479]. Навіть за часів т.з. двовір'я в Київській Русі в XI – XII ст його за тривале солярне сприйняття частиною населення, зокрема й історичної Волині, називали «поганським хрестом». Проте такі символи продовжували зображати на побутових виробках й навіть на запроваджуваних предметах особистого благочестя – хрестиках, підвісках тощо [4, с. 356]. Навіть ще в 20-ті – 30-ті роки XX ст., ця символіка побутувала у волинян в оформленні будинків, вишивці тощо, й однозначно засвідчує про її тривалу прихильність місцевим автохтонним населенням.

Покажемо тут також є той факт, що лише десятиліття тому в одній публікації автора цієї статті зазначалося, що з сотні досліджуваних на той час фібул солярний знак «косий хрест» зустрівся лише на чотирьох таких артефактах [4, с. 356]. На пізніший приріст такого показника відіграв фактор не лише більш ніж в три рази зросла кількість досліджуваних фібул, але й суттєве зміщення ареалу місць їх знахідки. Так, якщо десятиліття тому була можливість одержувати для дослідження фібули, знайдені лише навколо Луцька, то за останні роки зона знахідок розширилася на південно-східний регіон Волині – колишні Горохівський, Іваничівський, Володимир-Волинський райони. Для розуміння такого явища важливим є й фактор, хоч і наближеної, але хронологічної класифікації типу фібул, на яких зображений згадуваний «косий хрест». Зокрема, тип прогнуганих підв'язаних фібул з тонкою дужкою тут представлено лише в кількості шести одиниць, й приналежні вони, згідно класифікації відомого фахівця А. Амброза до групи 16 й датуються переважно першими століттями нової ери. Хоча із згадуваних вище 350 досліджуваних фібул та їх фрагментів виробів такого типу нараховується до 70 відсотків, що свідчить про популярність їх серед тодішнього населення Волині, приналежного, найбільш вірогідно, до венедських коренів – черняхівської археологічної культури. Але, як зазначалося, лише на шести з них виявлені згадувані «косі хрести», інші фібули такого типу з досліджуваного обсягу в основному не мали значимої орнаменталізації. Тобто, у тодішньому житті в цьому не було необхідної потреби. Щодо наступних 38 фібул орнаментованих «косим хрестом», то 29 з них можуть бути приналежними (згідно А. Амброза) до групи 17, тобто, так званих двочлених «воїнських» фібул. Відомо, що ця різновидність таких предметів була особливо поширена в межах ареалу черняхівської культури й може датуватися III–IV ст. Ще шість фібул можуть бути приналежними до типу двочлених фібул (т.з. «сарматських») з дуже високим приймачем (група 18), й датовані III століттям, й характерні до вельбарської культури, і три – до сильно профільованих фібул західних типів (групи 10 за А. Амбросом) датованих переважно II–III ст. та характерних більше до пшеворської культури. Щодо цієї групи досліджуваних фібул кількох типів, то логічним є наступний висновок. Можна вважати, що солярний символ «косий хрест», зображений на них, фактично протягом III століття став характерною приналежністю до частини населення тодішньої Волині, що, як зазначалося, переважно належало до ареалу черняхівської археологічної культури, тобто давніх слов'ян.

По-друге, до наступної групи різновидностей солярних знаків, зображених на досліджуваних 62 фібул з солярною символікою, належать артефакти, на яких відтворені одинарні або ж подвійні концентричні кола з крапкою у центрі. Таких нараховується лише 10 одиниць (рис. 3). Згідно фахових видань цей знак є загальновідомим солярним символом, як і попередній, мав свої корені ще в бронзовому віці. У давньому Єгипті він був ієрогліфом, що означав день, являв собою сонячну емблему китайців і через культуру античного світу був сприйнятий населенням Близького Сходу, а пізніше й середньовічної Європи. Відомо, що вже германці й слов'яни здавна стали прикрашати ними як фігурки тварин, так і окремі побутові предмети, щоб підкреслити їх солярний характер [10, с. 46]. У даному випадку солярна символіка такого різновиду стала настільки популярною, що й потрапила вже зображеннями

на фібули різних типів багатьох пізніших археологічних культур майже на триста років. Зокрема, із згаданих 10, чотири фібули належать до типу прогнутих підв'язних фібул й приналежні вони, згідно класифікації А. Амброза до групи 16 й датуються, як зазначалося вище, переважно до перших століть н.е. Ще три фібули належать до сильно профільованих фібул західних типів (групи 10 за А. Амброзом), датованих переважно II–III ст. та характерних більше до пшеворської та й вельбарської культур. Ще більший інтерес викликають три фібули, що належать згідно фахових класифікацій до суто візантійської провінційної культури й можуть датуватися V–VI століттями. Інші чотири фібули належать до сильно профільованих фібул західного типу, проте символіку на них можна класифікувати як вже солярно-землеробську й тут повздовж спинки зображені зигзаги, що символізують сонце, а багаторазові навхрест знаки на намистині спинки – засіяне поле [9, с. 366]. Фібули з такою символікою теж були популярними серед германських та слов'янських племен в III–IV століттях.

У висновку, щодо вивчення символіки та типів класифікації зазначених вище фібул, то варто наголосити на наступному. Тут можна сформулювати висновок, що другому столітті нової ери перед жителями тодішньої Волині, вірогідних сонцепоклонниках, виникла необхідність на предметах звичного використання, як фібули, зображати конкретну солярну символіку. Цим самим, окремі їх носії, а такого різновиду фібули носили переважно жінки, то вони таким символом, нібито, прагнули ідентифікувати себе у якомусь відповідному контексті. З попередніх досліджень щодо значимості фібул для наших пращурів доби I-го тисячоліття, автор цієї статті вже наголошував, що це могли бути не лише побутові, зокрема, з причин чергової моди на різновид фібул. Можливо, зважаючи на згадані типи солярної символіки, тут могли бути нав'язуванні сакральні спонукання, а також племінні та кланові, соціальні або ж майнові протиріччя [3, с. 248]. Як відомо, саме жіноцтво у всі часи було найбільш консервативним носієм релігійних віровчень й саме вони в такій формі відреагували на якийсь катаклізм, що відбувалися тоді на Волині. А такою подією, яка б могла призвести до глибоких потрясінь у різних сферах життя для носіїв зубрицької та черняхівської археологічних культур у нашому краї став прихід сюди в останній чверті II століття германських племен [11, с. 6]. Щодо цього відносно дослідженого питання, то все ж варто наголосити, що у цілому II століття – це період стабільного життя у лісостеповій зоні України. Археологічні дослідження фіксують тісний наростаючий культурний зв'язок між слов'янськими групами племен, що населяли Подністров'я, Подніпров'я та й територію історичної Волині, поступову уніфікацію їх матеріальної та духовної культури. Йшов процес економічної й політичної консолідації слов'янських племен проживаючих тут, основу яких вже складали не родові, а сусідські общини. Тривало економічне піднесення племен, що населяли Лісостеп, що фіксується, в першу чергу величезною кількістю римських монет внаслідок торгівлі з лімесом Римської імперії. Все це засвідчувало, що венецьке, тобто ранньослов'янське суспільство в ряді регіонів України йшло до ранньофеодальних відносин, а отже й виникнення прототипу державних формувань. Проте, є всі підстави вважати, що цей важливий в історичному розвитку слов'янства процес був, як зазначалося, різко перерваний інвазією з північного заходу племен, ядро яких складали найбільш войовничі та організовані племена готів. Тим самим місцеві слов'янські племена, що не відзначалися особливою войовничістю, підпали в тимчасову залежність від прибульців [13, с. 66]. Наскільки значною вона була, і які форми військового або ж іншого супротиву тут застосовувалися, то це не входить в рамки цього дослідження. Але цілком можливо, що в сакральному аспекті ця залежність від завойовника могла проявитися й у появі, на давно відомих предметах побуту залишків автохтонного населення, саме описаної вище солярної символіки.

Тут варто наголосити, що віросповідні практики місцевих слов'ян та прийшлих германців все ж суттєво різнилися. Не заглиблюючись у релігієзнавчу конкретику, слід підкреслити, що перші все ж сповідували як віросповідний різновид у формі поклоніння сонцю, як носію тепла та й життя у цілому, через плеяду відомих науці антропоморфних зображень різних богів. Для кращого розуміння цієї проблеми, все ж варто коротко згадати про шість фібул згадуваного вище зооморфного типу, які, зважаючи на очевидні відмінності від попередніх, суто солярних, вже могли належати до суто давньої скандинавської, тобто

готської сакральної культури. Відомим є факт, що скандинавська сакральна міфологія, під впливом кельтської традиції більше спиралася поряд з елементами солярної символіки саме на зооморфну. Один з його зразків, можливо з дещо пізнішої доби, варто проілюструвати (рис. 4). Зокрема, в однієї з фібул, знайденої у 2016 році біля с. Іванівка колишнього Рожищенського району, передній щиток та спинка прикрашені подвійним хвилеподібним, з елементами спіралі, орнаментом. Щиток ніжки шестигранної форми, по краях граней прикрашений чотирма зооморфними фігурками, а центр її – «сваргою», тобто символом сонця. Завершується ніжка виступом у вигляді зооморфної голови [5, с. 338]. У цілому фібула має вигляд змія або дракона із «сваргою» на спині та великим чотирикутним хвостом, на яких орнамент зображає спіралеподібні хвилі, що символізують водну стихію, море. Вивчення форми фібули та її орнаментики дає підстави стверджувати про закладений в них зміст скандинавського міфа про чудовисько – змія Ермунганда, який володарює океаном та оберігає сонце [12, с. 163]. Крім цього досить своєрідно виглядають нещодавні знахідки у 2023 році, де фібули знайдені відповідно біля с. Мирне на Горохівщині та біля с. Смордва на сусідній Рівненщині мають форму тварини (лося?) з рогами, що закінчуються воронкоподібні закінчення, або ж качки із масивною, на ширину спинки фібули голівкою (рис. 5–8). Відомими є фібули у формі риби, виявлених біля Шацька, а також коней, собак тощо. Цілоком можливо, що з часом виготовлення фібул у вигляді як фантастичних тварин так і птахів з готської традиції були запозичені й давніми слов'янами, що підтверджується згаданими кількома знахідками з окремих місцевостей Волині. Але все це потребує додаткового дослідження на підставі вже описаних фахівцями аналогів, зокрема й кельтської культури.

У цілому, тут можна висловити гіпотезу, що готи з часом, формуючи у III–IV ст. структури так званої держави Германаріха, розпочали й суттєвий тиск на віросповідні особливості місцевого населення, поширюючи свою символіку їх богослужбову практику [11, с. 15]. Зокрема, такими могли бути не лише описана вище фібула з суто давньою скандинавською символікою, але й зооморфні «пальчасті» фібули, щоправда, у сусідстві з солярними знаками. Все це могло викликати, поряд з повстаннями закономірні віросповідні протести, що й проявилася у згаданому явищі на частині приналежних автохтонам фібул зображати конкретні солярні знаки. Те, що завойовникам насиллям так і не вдалося нав'язати йому свої релігійні переконання засвідчує, те, «звіроподібна» символіка не набрала серед автохтонного населення значного поширення, де боги мали все ж антропоморфний вигляд. Водночас, як згадано вище, солярна символіка у віросповідній практиці місцевого слов'янства була переважаючою й ще століттями співіснувала в християнством, яке поступово поширилося й серед частина готів та й слов'ян.

На завершення варто наголосити, що історичний період майже всього I-го тисячоліття н.е, та приналежні до нього предмети матеріальної культури, виявлені на Волині, все ще залишаються недостатньо дослідженими. Цей фактор й є основним, адже ми лише продовжуємо спробу узагальнення цього унікального пласту випадкових знахідок, які переважно концентруються в приватних колекціях. При цьому, у черговий раз зустрівшись із малозрозумілим археологічним раритетом, що зберігався у нашій волинській землі, доводиться лише жалкувати на брак знань про нашу місцеву історію. Тому й кожна археологічна знахідка, що належить до тієї доби, зокрема і випадкова, повинна уважно вивчатись і вводитись у науковий обіг, навіть незважаючи на її тимчасове недостатньо фахове обґрунтування.

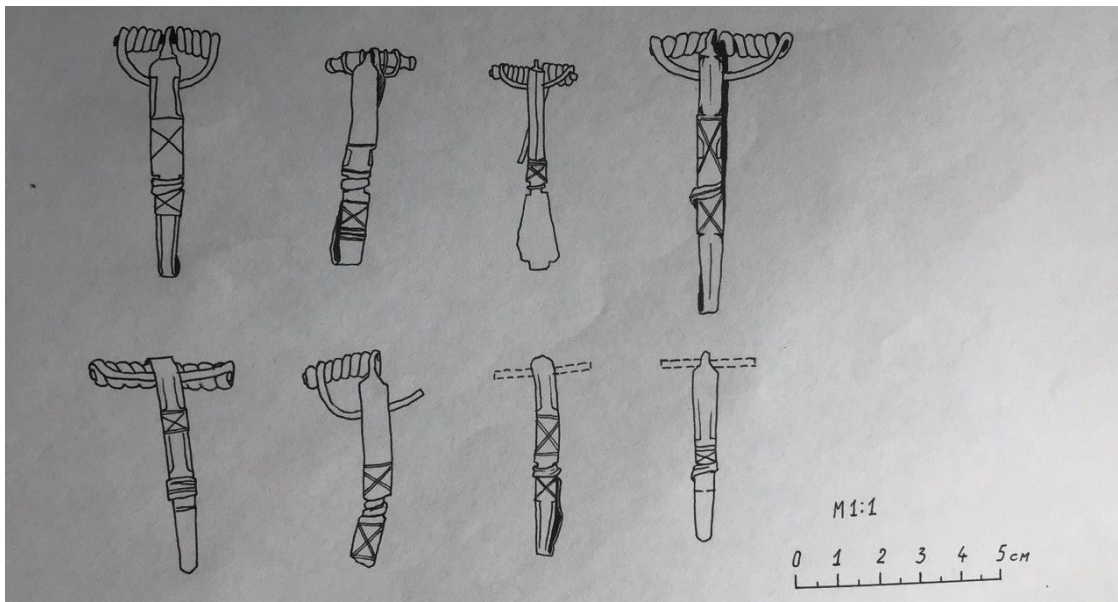

Рис. 1. Орнамент на фібулах у вигляді одинарного «косого хреста».

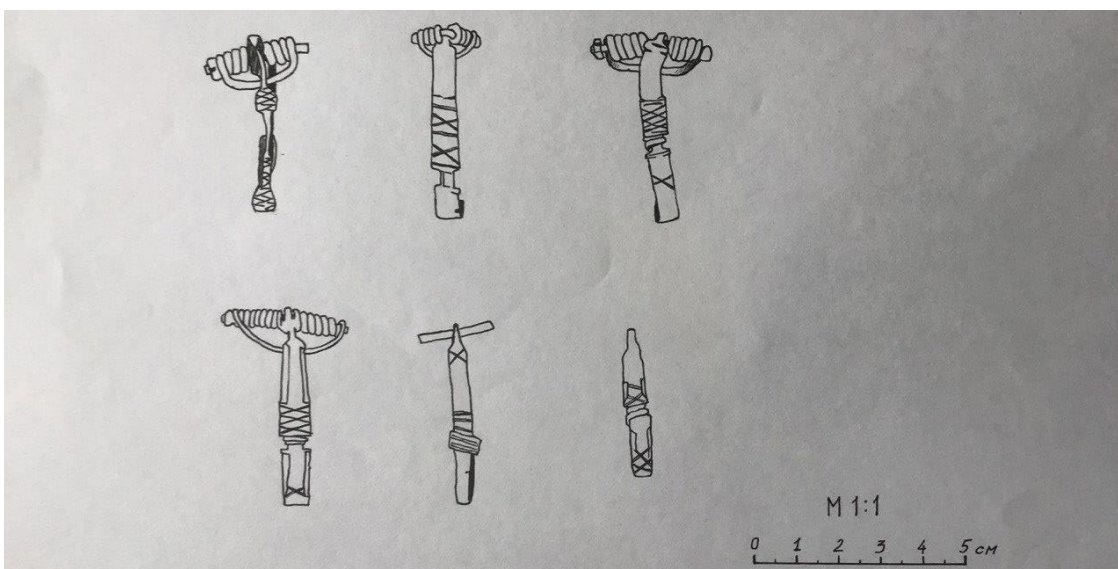

Рис. 2. Орнамент на фібулах у вигляді переплетеного «косого хреста».

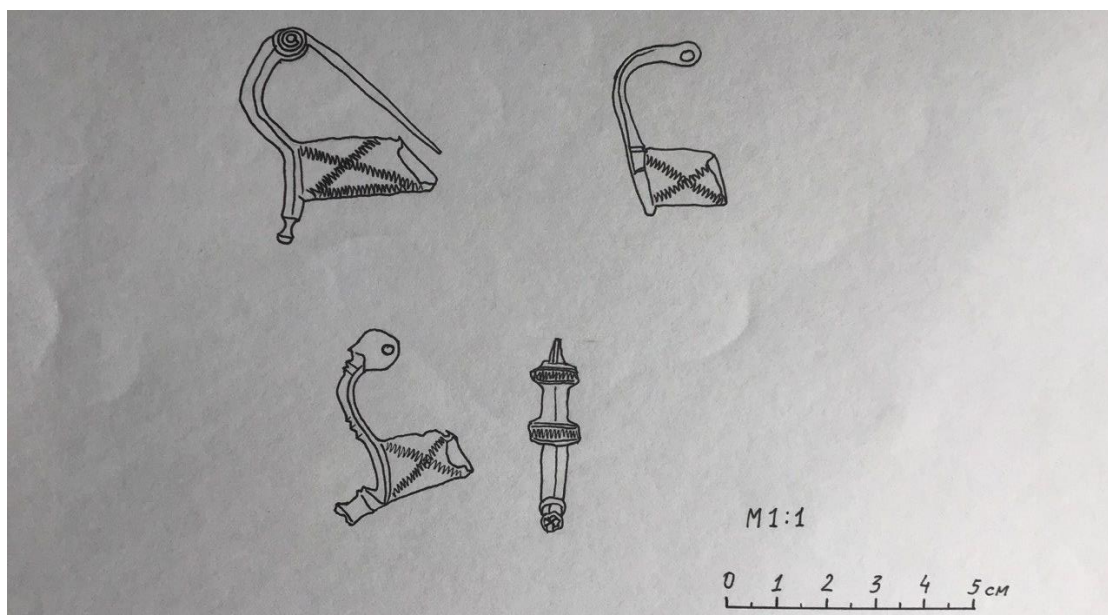

Рис. 3. Орнамент у вигляді «косого хреста» на фібулах т. з сарматського типу.

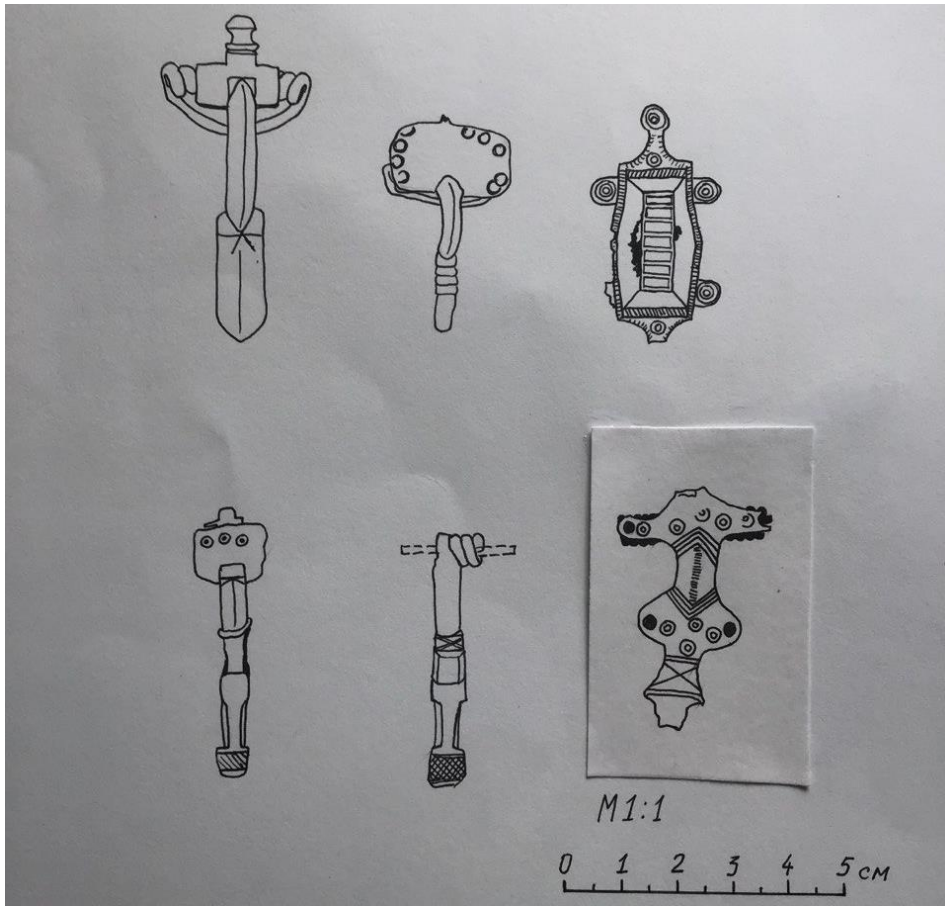

Рис. 4. Орнамент на фібулах у вигляді концентричних кіл.

Рис 5. Фібула зооморфного типу у вигляді «дракона».

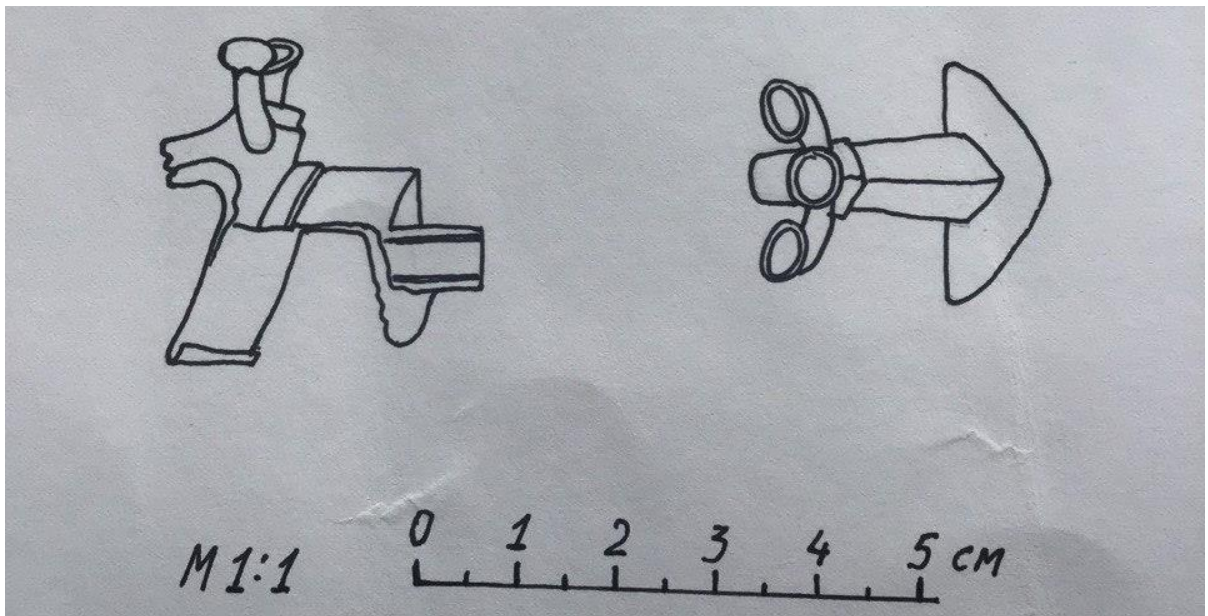

Рис. 6. Фібула зооморфного типу у вигляді «лося» (?).

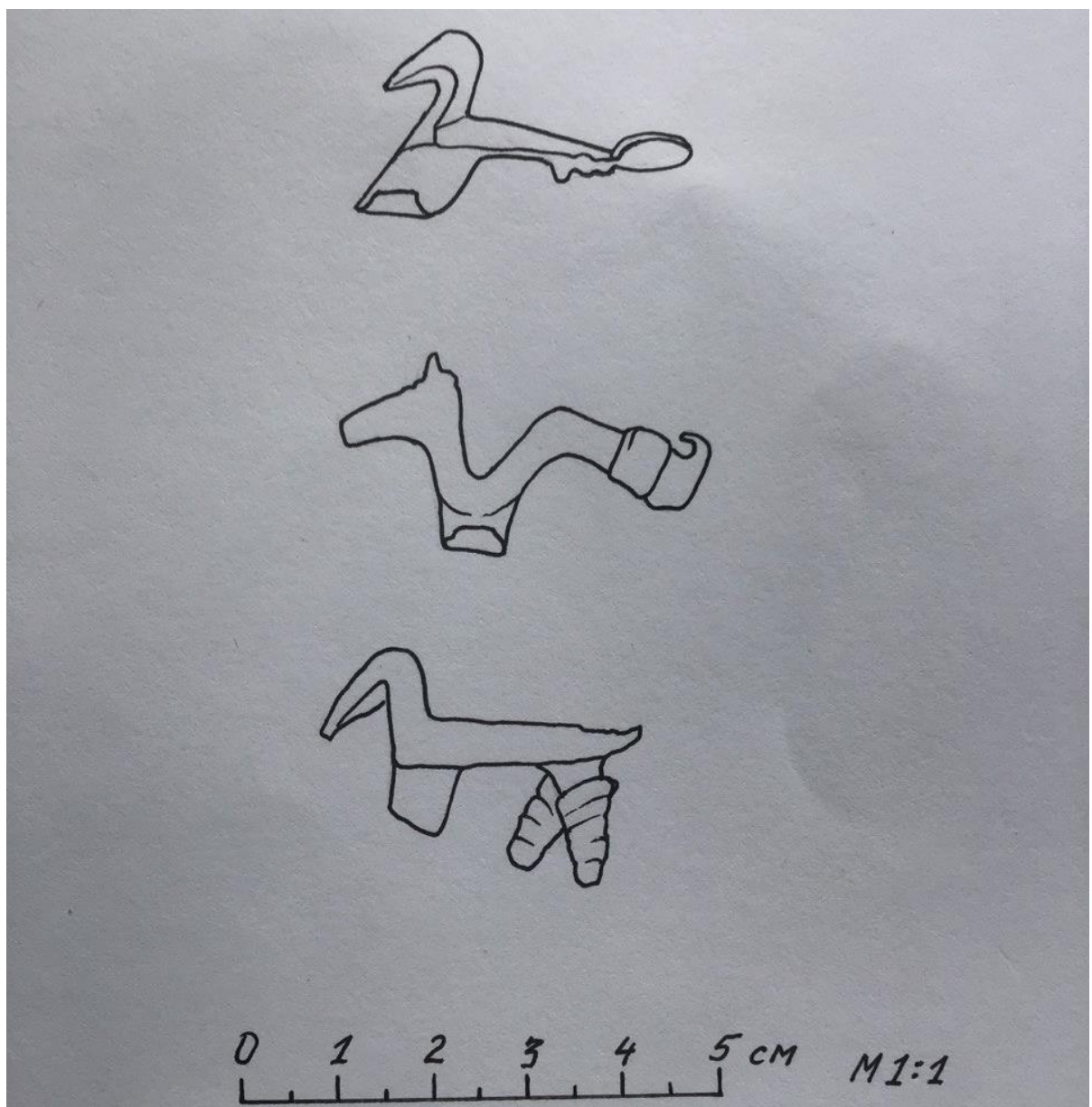

Рис. 7. Фібули зооморфного типу у вигляді пташки, коня та собаки (?).

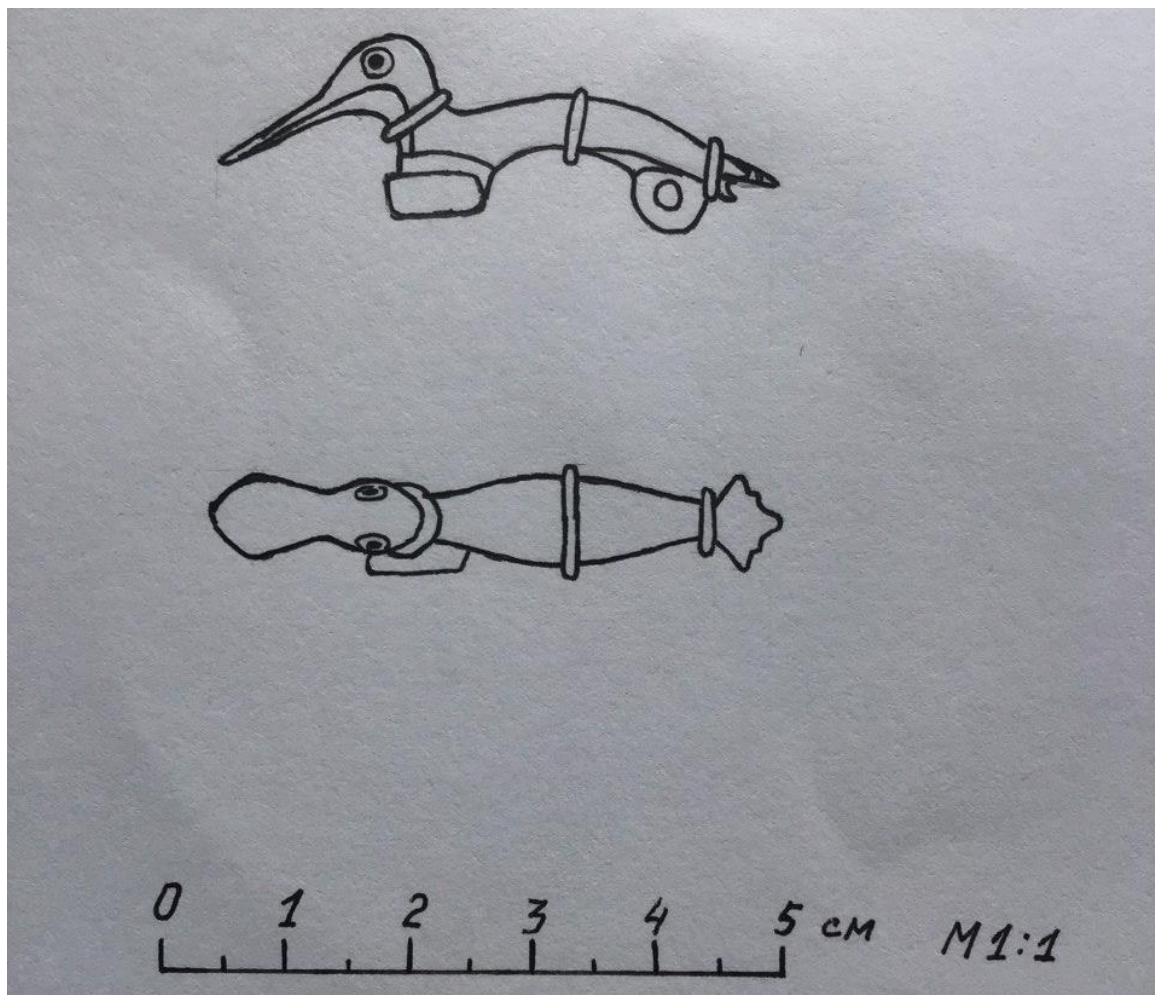

Рис. 8. Фібула зооморфного типу у вигляді качки.

Джерела та література:

1. Археология СССР / [главн. редкол.: Седов В.В. (гл. ред.) и др.]. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. М.: Наука, 1987. 456 с.
2. Бондаренко Г., Охріменко Г., Локайчук С. та ін. Старожитності готів на Волині. Збірник статей. Савицький В., Черкаська Д. Колекція фібул II–V ст. з Локачинського району. Луцьк, 2021. 232 с.
3. Винокур І., Телегін Д. Археологія України. Тернопіль: Навчальна думка – Богдан, 2008. 479 с.
3. Гулько Г. До питання типології окремих ново виявлених фібул на Волині. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. № 22 за 2009 рік. Луцьк, 2009. 324 с.
4. Гулько Г. До питання дослідження дохристиянської символіки на Волині. *Старий Луцьк*. Науково-інформаційний збірник Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. Випуск IX. Луцьк, 2013. 473 с.
5. Гулько Г. Нові знахідки великорозмірних фібул Волині. *Старий Луцьк*. Науково-інформаційний збірник Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. Випуск XIII. Луцьк, 2016. 496 с.
6. Давидюк В. Первісна міфологія. Луцьк: Волинська книга, 2007. 320 с.
7. Даркевич В. Символи небесних светил в орнаменте Древней Руси. *Советская Археология*. 1960. № 4. 103 с.
8. Енциклопедия символів, знаків, емблем. М., «Ексмо»; СПб «Мидгард», 2005. 690 с.
9. Керлот Х. Словарь символів. М., REEL-book, 1994, 601с.
10. Кучинко М. та ін. Історія культури Волині давнього та середньовічного часу. Луцьк, 2008. 224 с.

11. Козак Д. Готи на Волині. *Волинь. Всеукраїнський суспільно-політичний літературно-мистецький часопис*. Число четверте. Луцьк, 2002. С. 15.
12. Козак Д. Етюди давньої історії України. К., 2010. 181 с.
13. Козак Д. Культурно-історична інтерпретація скарбі на Волині рубежу 4–5 століть. *Археологія*, № 4, 1995. С. 62.
14. Нариси культури давньої Волині / [упоряд.: Г. Охріменко, С. Локайчук]. Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2006. 596 с.
16. Пивоваров С. Фібули в старожитностях райковецької культури на території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. №22 за 2009 рік. Луцьк, 2009. С. 47.
17. Рибаків Б. Язычество древней Руси. Москва, София-Гелиос, 2001. С. 144.

УДК 271.2-722.5

Гулько Геннадій (м. Луцьк)

ЄПИСКОП УГРОВСЬКИЙ ІОАСАФ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Давнє минуле волинського краю залишає для дослідників історії православної церкви та української держави багато «білих плям», пов'язаних з діяльністю ряду досить непересічних церковних ієрархів та державних діячів, які їм сприяли. У бурхливій круговерті політичних та релігійних перипетій минулих століть їх діяльність не завжди знаходила належне розуміння та підтримку серед сучасників. Не одержувала вона й широкого висвітлення як в часи середньовіччя так і пізніших працях світських та церковних істориків. Саме до таких історичних осіб слід віднести єпископа Угровського, а пізніше Володимирського Іоасафа, який жив та діяв на Волині у першій половині XIII століття. Як церковний діяч та приближена особа до великого князя Волинсько-Галицької держави Данила Романовича він був учасником подій в один з найбільш непростих періодів історії української державності доби Київської Русі. Особлива роль єпископа Іоасафа тут стосовна щодо заснування літописного міста Угровська, утворення місцевої православної єпископії та спроби таємничого «скочення» на загальноруський митрополичий престол. Серед дослідників цієї складної теми вже у новітні часи, як вбачається з електронних джерел, найбільш помітними є відомі українські науковці киянин А. Толочко та львів'янин В. Александрович [1, 9]. Разом з тим до однозначних висновків тут ще досить далеко, дискусія серед істориків та краєзнавців триває. І саме тому окремі маловідомі події тих буремних десятиліть, як уроки минулого, все ще зберігають актуальність для сучасних дослідників історії нашого краю.

Як повідомляє літописець за 1223 рік, розповідаючи про перших Володимир-Волинських єпископів, «...за Божею волею єпископом князь Данило вибрав і поставив Іоанна, з кліру великої церкви святої Богородиці володимирської. Бо перед тим був єпископ Іоасаф у [городі] Угровську, – який скочив на митрополичий престол і за те звергнутий був зі стола свого, – і переведена була єпископія у Холм» [8, 379]. Враховуючи, що відомі нині давньоруські літописи лише один раз згадують про цей досить малозрозумілий епізод з життя Православної церкви, то це лише підтверджує вищезазначене – сучасники засудили цю подію, а історія і взагалі майже не залишила більш повних матеріалів про саму подію та цього церковного ієрарха. Разом з тим, якщо проаналізувати всі складові цієї літописної загадки, то за оцим «скоченням», тобто, невдалою спробою очолити Київську митрополію вимальовується досить цілісна картина реального історичного факту. Його все ж варто ще раз інтерпретувати з посилкою на вже відомі дослідження минулих і сучасних істориків.

Для цього перш за все слід з'ясувати історичний проміжок та причини що могли викликати оте «скочення», тобто незаконне зайняття єдиного тоді на Русі митрополичого престолу. Незрозумілою остаточно є і літописна згадка про те, коли ж ця подія дійсно могла мати місце.

З цього приводу є загальновідомим, що історичний розвиток Київської Русі у 1130–1190 роках був характерний політичною та територіальною дезінтеграцією, і як наслідок, між князівськими усобицями. Ці процеси призвели до поступового оформлення двох значних центрів князівської влади на теренах давньоруської держави [7, 70]. Підвищення великим

князем Андрієм Боголюбським авторитету своєї столиці у Володимирі на Клязьмі на противагу «матері міст руських» – Києву, який ще й піддався погромам, логічно призвело і до спроби утворення у новій «північній» столиці другого митрополичого престолу в Київській Русі. Як відомо, ще в 1162 році він вже звертався з цим до Константинопольського Патріарха Луки ХризOVERха, пропонуючи в митрополити свого духівника Феодора. Проте на тому етапі розвитку Церкви Патріарх відмовив князю Андрію Боголюбському в цьому проханні, не бажаючи мати на Русі ще одну митрополію, крім Київської [10, 295].

Але на 1223 рік, про який ведеться мова у літописній згадці, ситуація у державі та Церкві була зовсім іншою. Вже четверть століття в статусі фактичної ранньофеодальної монархії існувало Волинсько-Галицьке князівство, утворене в 1199 році волинським князем Романом Мстиславовичем з центром у Володимирі на річці Луга [5, 112]. На противагу в Північно-Східній Русі на базисі Володимиро-Суздальського князівства з центром у Володимирі над Клязьмою теж склалася політична організація, як прототип деспотичної монархії [7, 77].

Закономірно, що ці обидва державні утворення на територіях роз'єднаної Київської Русі, потребували і окремих православних центрів, повністю залежних від свого володаря. Теоретично така спроба могла мати місце, як це зазначив літописець, і в 20-х роках XIII століття. Відомо, що в 1220 році помер митрополит Київський грек Матфей. З ряду причин наступний митрополит, також грек Кирил прибув на Русь лише в 1224 році [10, 663]. Тому цілком можливо, що згадуване «скочення» єпископа Іоасафа на вакантний митрополичий стіл могло статися саме на протязі цих чотирьох років. Як відомо, будучи на той час митрополією Константинопольської Патріархії, Київська Русь в домонгольський період одержувала від Патріарха для духовного керівництва переважно митрополитів – греків. Лише двоє з них були природними русичами, вибраними і поставленими згідно волі великих князів ще єдиної могутньої середньовічної держави – Київської Русі. Звичайно, що такий стан справ викликав суттєві протиріччя, адже інтереси великокнязівської влади часто не співпадали з політичними задумами візантійських імператорів, і які прагнули репрезентувати на київському православному столі греки – митрополити. Київські митрополити традиційно мали вагомий авторитет серед давньоруського духовенства та світської влади і тому статус митрополії, кончина та призначення її керівника закономірно призводили до виникнення як між князівських, так й між церковних суперечностей [10, 32]. Це явище, як відомо, є неперехідним для Держави і Церкви у всі часи, знаним воно є і в нашому сьогоденні. Можливо, що саме про одну з таких історичних ситуацій коротко повідомив у 1223 році літописець. Проте це був час, коли ще молодий князь Данило Романович, (чий ставлеником згідно тексту літопису міг бути єпископ Іоасаф), продовжував запеклу боротьбу за «Галицький стіл». Та ще й саме цей рік відомий поразкою русичів від монголів в битві на р. Калка, де князь ще й був поранений і ледве врятувався [18, 381]. У цій ситуації князю Данилу було б надто ризиковано втручатися у перебіг суперництва за митрополичий стіл в Києві. Небезпечно йому було також самовільно утворювати у відновлюваному ним князівстві нову митрополію та призначати на неї «свого» церковного ієрарха [20, 74]. Адже тоді, за умов активного протистояння з місцевим боярством, військової боротьби з войовничими сусідами, він вступав би у гострий конфлікт ще й з єпископатом православної церкви на Русі та Патріархом у Константинополі. Отже цей історичний період, як перший варіант, був зовсім несприятливим для здійснення значних реформ князівської влади у релігійній сфері Київської Русі. Проте політична ситуація тут кардинально змінилася наприкінці 30-х – початку 40-х років XIII століття у зв'язку з монголо-татарською навалою. З історичних джерел відомо, що під час взяття у грудні 1240 року Києва монголами, прибулий за три роки перед цим з Візантії митрополит Іосиф, за одними відомостями загинув, а за іншими - повернувся в Грецію. Це все засвідчувало, що Православна церква на величезних просторах роз'єднаної та розореної Київської Русі залишилась без єдиного керівництва. У цей трагічний час ініціативу в призначенні нового митрополита Київського та всієї Русі, взяв на себе великий князь Данило Романович [19, 115]. Адже на той час саме князь Данило був найбільш авторитетним серед тодішніх руських князів, формально володарем величезної (від Києва до Холма) Волинсько-Галицької держави, що мала суттєві ознаки суверенітету навіть від хана Золотої Орди Батия [7,96]. За умов триваючої кризи Візантійської імперії, князь Данило Романович вирішив вже не запрошувати на Русь

чергового приїжджого «лукавого» грека – митрополита [6, 156]. Не виключено, що це було здійснено на противагу аналогічним прагненням великих князів з Північно-Східної Русі. Вибір князя припав на ігумена Кирила (Курила), який за різними даними був особистим «печатником», тобто секретарем самого князя [2, 48]. В іншому джерелі він засвідчений як намісник одного з монастирів у Володимирі над Лугою [17, 42]. На той час, як відомо, за умови захоплення у 1204 році столиці хрестоносцями, візантійський імператор та Константинопольський Патріарх перебували у грецькій Нікеї. Тому ігумен Кирило вирушивши в дорогу з посольством та дарунками у 1243 році, зміг потрапити Патріарха тільки здійснивши досить довгий та небезпечний шлях. У результаті, будучи висвяченим в загальноруського митрополита Патріархом Мануїлом, Кирило повернувся на Русь нібито через чотири, а за іншими даними через сім (!) років. Церковні історики називають причинами такої тривалої його відсутності не лише військові дії в тогочасній південній та центральній Європі, але й інсинуаціями папського престолу та володимиро-суздальських князів [19, 115].

Отже, 1243–1249 роки могли бути другим історичним періодом, коли для князя Данила вкрай була потреба поставити на фактично вільний митрополичий престол іншого «свого» кандидата, замість довго відсутнього з невідомих причин Кирила [2, 14]. Адже саме в ці важкі роки розпочався його суперечливий діалог з папою Інокентієм IV, викликаного необхідністю створення загальноєвропейського анти монгольського альянсу [1, 137]. А для цього князю Данилу слід було мати при собі авторитетного і водночас слухняного ієрарха православної Церкви.

Проте після повернення на Русь наприкінці 1240-х років новопризначений митрополит Київський Кирило II не забажав довго затримуватися у Володимирі, Холмі та розореному Києві. Адже ці міста постійно перебували під загрозою військових нападів войовничих сусідніх держав. За іншими відомостями, він просто не забажав брати участь у згадуваних вище переговорах з папськими посланцями. Відомо, що більшість давньоруських православних ієрархів суперечливо сприймали будь-які контакти великого князя Данила Романовича з Папою Інокентієм і особливо негативно – його коронацію та перемовини про можливу унію [19, 106]. Врешті-решт, хоч і мав митрополит Кирило, як пише церковний історик, «южно-руское происхождение», він все більше став перебувати на півночі, у відносно спокійніших Суздалі та Володимирі на Клязьмі [2, 48]. Він, як повідомляють церковні історики, у цей бурхливий час лише зрідка відвідував свої єпархії на Волині та Галичині, залишивши свого колишнього сюзерена наодинці з насущними державними та й церковними проблемами. Вірогідно, що саме перша половина 1250-х років могла бути і третім історичним моментом, коли могло відбутися літописне «скочення» на митрополичий престол. У будь-якому випадку цього разу така гіпотетична спроба могла бути спрямована вже на утворення окремого митрополичого центру суто для зміцнілої величезної Волинсько-Галицької держави.

Отже, можна зробити висновок, що події згадуваного вище літописного факту «скочення» теоретично могли мати місце не лише в 20-х роках XIII століття, а й дещо пізніше, між 1243 та 1253 роками, тобто від часу відрядження ігумена Кирила в Нікею – до коронації великого князя Данила в Дорогичині [1, 141]. Можливо, саме в цей історичний відрізок і відбулась якась невідома церковна подія, що в пізніших літописних редакціях була приписана до нічим не значимого, крім поразки на р. Калка, 1223 року. Водночас залишається проблематичною участь у можливих таких подіях наприкінці 1240-х – початку 1250-х років і самого єпископа Іоасафа, так як на цей час, зважаючи на можливий єпископський сан з 1205 року, він мав би надто поважний, як на ті часи, вік. Такі логічні невідповідності все ж можливо пояснити тим, що у хронологічному контексті в давньоруських літописах при описанні подій конкретного року часто зустрічаються помітні редакції текстів, які фахівці приписують авторам дещо пізніших часів. Такі дописи, як правило, стосувалися окремих суперечливих фактів, які не вписувалися в тогочасну ідеологію Церкви або ж в політичні амбіції місцевого світського сюзерена – князя. Штучність вставки про «скочення» єпископа Іоасафа, що явно не вписується в контекст, простежується і в згаданому вище витягу з літопису [8, 379]. Так що історія, вірогідно, неодноразово переписувалася й до нас.

Варто також коротко з'ясувати ще питання щодо самої особистості згаданого єпископа Іоасафа. Адже, як свідчить наведений вище літопис та досить суперечливі згадки пізніших церковних істориків, він з активного соратника князя Данила в очах сучасників став злісним порушником встановлених церковних правил та навіть був позбавлений єпархії. Дійсно, відомостей про нього давньоруські літописи залишили зовсім небагато, зокрема, зазначивши під 1223 рік, що він був єпископом в місті Угровську. Зараз територія цього міста ідентифікована науковцями на підставі виявлених у 1990-х роках залишків давньоруського городища біля с. Новоугрузьке нині Ковельського району на Волині [13, 175].

Разом з тим, церковний історик кінця XIX століття Микола Теодорович, користуючись невідомими сьогодні джерелами, повідомляє, що Іоасаф (Асаф, Осаф)» був єпископом Угровським з 1205 по 1223 рік [17, 31]. Між 1223–1229 роками цей же історик згадує Іоасафа вже як єпископа Володимирського [17, 42]. З цього ж повідомлення можна зробити висновок, що єпископ Іоасаф, маючи згідно церковних правил про архієрейську хіротонію не менше 33 років, міг очолити Угровську єпархію ще в 1205 році. Це призначення могло відбутися лише незадовго до трагічної загибелі князя Романа Мстиславовича, коли князь Данило був ще зовсім малим хлопчиком [3, 43]. Це може вказувати на його тісний зв'язок з князівською родиною Романовичів. Місто Угровськ, як центр новоутвореної єпархії, вірогідно, на той час вже мало бути столицею однойменного удільного князівства. Вважається, що це місто розташоване на стратегічно важливому напрямку між польською державою, ятвягами та литовцями, слугувало князівській родині Романовичів добре укріпленою фортецею на високому мисі Західного Бугу. Як свідчать сучасні археологічні розкопки, в першій половині XIII століття вона вже мала високий земляний вал з дерев'яним заборолем і чотирикутною мурованою оборонною баштою – донжоном волинського типу [9]. Вірогідно, це було надійне місце захисту в тодішньому постійному протистоянні князів Романа, а потім і його сина Данила із хитким галицьким боярством. Звичайно, що за цих обставин на місцевого єпископа князь Роман міг поставити виключно свою близьку людину, у якій був би твердо впевнений, що вона не зрадить його та сім'ю у важку хвилину.

Невідомо, коли ж зблизилися майбутній великий князь Данило та єпископ Іоасаф. Але є короткий опис життя цього єпископа, складений М. І. Теодоровичем, де він повідомляє, що Іоасаф був намісником (святителем) Святогорського монастиря, вірогідно того, що зараз в с. Зимне неподалік від нинішнього м. Володимира на Волині [17, 42]. Можливо, що він і походив з чернецтва цієї обителі, а в пізніші бурхливі для молодого князя Данила часи єпископ Іоасаф активно підтримував його прагнення повернути всі колишні володіння свого батька Романа, зокрема, й Галич. Незважаючи на дискусійність цього питання, вірогідно, що саме в роки перебування в м. Угровську Іоасафа, ще князь Роман на його прохання заснував у місті монастир в честь Св. Даниїла Стовпника, тобто можливого духовного покровителя свого родового імені [1, 88]. В той же час хрестильне ім'я князя, як відомо, було Іоан, так що в місті міг бути храм і на честь цього святого, як пізніше це відбулося в Холмі [12, 171]. Про діяльність в Угровську православних храмів засвідчують й археологічні знахідки на території колишнього міста, зокрема, енколіони, фрагменти керамічної сакральної атрибутики тощо. Про періодичні перебування князя Данила, в цьому місті згадують літописи і в пізніші часи. Як вірогідний тодішній духівник князя, єпископ Іоасаф міг супроводжувати його у військових походах та паломництвах [8, 383].

Все ж гіпотетично можна вважати, що після невдалої спроби єпископа Іоасафа зайняти Київський митрополичий стіл, князь Данило, користуючись правом сюзерена, перевів його у 1223 році з Угровська на Володимирську кафедру. У будь-якому випадку, в згаданому Іпатіївському літописі під 1223 рік серед інших володимирських православних єпископів його ще називають «...Асафъ блаженный и преподобный святитель Святое Горы...» [8, 379]. Вже в Новгородському літописі за 1229 рік також зазначено, що «...Осафъ єпископъ Володимирський Вельнський...» був серед трьох претендентів на Новгородську архієпископію для заміщення вакансії замість хворого місцевого архієпископа Антонія [17, 42]. Зрозуміло, що тут мова ведеться про одну й ту ж історичну особу і досить логічним тут є намір князя Данила поставити на цю величезну північно-західну єпископію свого ставленика. Але, як описує літописець, єпископу Іоасафу знову не пощастило – здійснений «старцями –

монахами» жереб припав на іншого, ставленика місцевих бояр, та всього лише диякона Георгіївського монастиря Спиридона [10, 399]. Цілком можливо, що цьому ж посприяли й князі ще майбутньої московської Русі, які вже тоді мали свої плани на багатий торговий, але відомий своїми вічовими традиціями Новгород.

Проте, як свідчить історія, наміри князя Данила Романовича знову об'єднати в єдину державу вже колишню Київську Русь не були підтримані як галицькими боярами та місцевим волинським духовенством, так і князями та церковними ієрархами Північно-Східної Русі. Вони усвідомлювали, що, одержавши митрополитом Київським та всієї Русі вірного ставленика князя Данила, їм слід буде чекати подальшого посилення князівської влади та його впливу на Церкву. З цих причин, як зазначалося вище, на порядку денному вже стояла закономірна ідея утворення другої церковної митрополії вже суто для Південно-Західної Русі. Але ці можливі наміри князя так і не допоміг здійснити єпископ Іоасаф, не підтримав його і колишній «печатник», одержавши, як зазначалося з ініціативи князя Данила титул митрополита Київського і всієї Русі Кирила II. Наслідки цих подій, цілком можливо, проявляються і в сьогоденні.

Після наведеної вище цитати з Новгородського літопису за 1229 рік церковна історія та світські хроніки не залишили більше будь-яких споминів про досить амбіційного єпископа Іоасафа. Адже за кілька років він здійснив дві невдалі спроби зайняти найвпливовіші столи у давньоруській церковній ієрархії. Можливо, що саме ці невдачі й спричинили охолодження стосунків між Іоасафом та його світським покровителем князем Данилом. Як відомо, навіть дуже мудрі володарі політичних невдах біля себе не тримають, і єпископом в новій столиці Волинсько-Галицького князівства – Холмі з 1223 по 1242 роки вже згадується владика Іоан [1, 31]. Водночас, з 1229 по 1266 роки єпископом Володимир-Волинським в джерелах вже зазначений Василій [17, 43].

Де перебував останні роки свого життя, яку участь у церковному житті приймав та коли помер єпископ Іоасаф – достеменно невідомо. З цього питання можна висловити лише версії [14, 42]. Цілком можливо, що він доживав свій вік в одному з вже добре знайомих йому монастирів – у Зимному або й Угровську. За однією з вірогідних версій, після невдач із згадуваними опануваннями митрополичого столу в Києві та новгородської кафедри, престарілий єпископ Іоасаф остаточно відійшов від активного церковного та політичного життя. Частково це підтверджується тим фактом, що у липні 1247 року посольство князя Данила Романовича до римського папи Інокентія IV в Ліон очолювала вже інша приближена до князів Данила та Василька духовна особа – Григорій «ігумен гори святого Данила» [1, 89].

На завершення цього дослідження слід зазначити, що протягом багатомісячної історії українського православ'я неодноразово були випадки, коли політичні задуми світських володарів при вирішенні ними суто державних проблем спричиняли втягнення у такі справи і досить непересічних церковних діячів. Незважаючи на очевидну невідповідність окремих таких дій щодо встановленого церковного порядку, деякі амбіційні архієреї йшли на це в надії щодо одержання при підтримці світських покровителів більш вищої церковної влади, ще більшого поклоніння та багатства. Але, як часто бувало в історії, одні з них разом з володарем держави досягали величі та найвищих титулів. Інші ж, у випадку політичного краху свого світського патрона та особистих невдалих дій, йшли у небуття, будучи покарані як Церквою так і забуті історією за спричинення значних церковних та державних негараздів. Але, на жаль, від наслідків їх дій, як правило, страждали не лише вони самі, а перш за все безвинні рядове духовенство та їх паства.

Джерела та література:

1. Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. Біла Церква, 2013. 234 с.
2. Батюшков П. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб. 1888. 318 с.
3. Бантиш-Каменський Д. История Малой России. Київ, 1993. 603 с.
4. Влодек П. Закон Божий. Мукачево, 1994. 575 с.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ – Львів, 1913. 524 с.
6. Карамзін Н. История Государства Российского. Том 1. Москва, 1989. 637 с.
7. Литвин В. Історія України. Київ, 2008. 813 с.

8. Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1989. 590 с.
9. Мазурик Ю. Монастир Даниїла (Стовпника) в літописному Угровську (до питання історіографії та попередні дослідження). Могилянські читання 2005. Монастирські комплекси в контексті християнської культури. Збірник наукових праць. К. 2006. 329 с.
10. Митрополит Макарий. История Русской Церкви. Книга вторая. Москва, 1995. 702 с.
11. Никольский Н. История русской церкви. Москва, 1983. 445 с.
12. Протоієрей Серафим Слобідський. Закон Божий. Київ, 2003. 654 с.
13. Панишко С. До проблеми локалізації давньоруського Угровська. Київська старина, 1997, № 5. 168 с.
14. Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині. Луцьк, 2001. 670 с.
15. Санников С. Двадцять веков християнства. Одеса – Санкт-Петербург, 2001. 701 с.
16. Терський С. Історія Луцька. Том 1. Лучеськ 10–15 ст. Львів, 2007. 251 с.
17. Теодорович М. Город Владимирь Волынской Губернии въ связи съ историей Волынской ієрархии. Почаев, 1893. 246 с.
18. Тихомиров М. Древняя Русь. Москва, 1975. – 393 с.
19. Тальберг Н. История Русской Церкви. Москва, 1997. 924 с.
20. Цельняк І. Українські князі: Данило. Львів, 2006. 180 с.
21. Холмський єпархіальний осередок часів короля Данила Романовича: міф як міфотворчість URL: dspace.nbuv.gov.ua/bistrenm/handle/123456789/179030/07-Aleksandrovych.pdf?seguence

УДК 969.651

**Гулько Геннадій (м. Луцьк),
Охріменко Григорій (м. Луцьк),
Бабінчук Олександр (м. Луцьк)**

ВІРЧИ КНЯЖІ ЗНАКИ

Увагу краєзнавців привернули світлі металеві трапецієподібні вироби з зображенням тризуба з одного або двох боків. Вони виготовлялися зі срібла або сплаву нержавіючих металів. Розміри таких підвісок невеликі – приблизно 4х2,5 см. Ці рідкісні артефакти виявлено, зокрема в Любомльському районі (с. Піща) (рис. 2), в кількох пунктах Горохівського, Луцького та Рожищенського районів Волинської обл.

Один із таких предметів описали Г. Гулько та В. Свінцицький у статті «До проблеми ідентифікації символіки на середньовічних печатках та персях (з практики досліджень приватних збірок» [2, с. 23–28]. Подібні артефакти автори відносять «до класичної сфрагістики», де є зображення тризуба, подібного до малого герба сучасної України. Артефакт було знайдено 2016 року біля с. Іванівка колишнього Горохівського р-ну (нині Луцького р-ну) на березі р. Липи на високому пагорбі (рис. 1), де виявлено багато кераміки та перстень із князівським знаком. Це місце знаходиться неподалік від літописного м. Перемиль. Як пишуть автори, пластинка виготовлена з якісної бронзи способом лиття з подальшим гравіруванням. Розміри предмета 3,8х2,4 см, вага його 23 г. Вона трапецієподібної форми «з обопільним легко загостреним овальним закінченням. Вушко для шнурка або ланцюжка для носіння на шиї пошкоджене ще в давнину» [2, с. 39]. Відповідно до описів із сфрагістики, це, не виключено, «геральдична» підвіска – вірчий знак, який могли використовувати і як печатку. На думку фахівців, підвіска могла належати одному із синів великого князя київського Ярослава Святославовича (977–1054) [4, лист. 3]. У виконанні художника В. Мискевича ця підвіска подана з металевим ланцюжком [3, с. 27 рис. 4]. Вона датована XI ст.

Зазначимо, що, за інформацією місцевих краєзнавців, на Горохівщині останнім часом виявлено ще два подібні предмети. Проте ця незвичайна тема на сьогодні маловивчена. Подібних знахідок поки що небагато. Нам відомі такі знаки із згаданої Іванівки, Рачина (Дубенщина), Скірче (Горохівщина), Борохів (поблизу Луцька), неподалік с. Городок Луцького р-ну, з городища Любче Рожищенського р-ну (рис. 3).

Про підвіску з княжим знаком Рюриковичів пише київський дослідник Р. Орлов у статті «Правда Руська» і керамічне виробництво XI–XII ст.» [5, с. 165–173]. Автор зазначає, що нанесення знаків власності на будівельній плінфі, цеглі, голосниках, кераміці тощо розширюють наше уявлення про державний контроль за стандартами. Такі знахідки дають підстави для припущення, що за молодими членами дружини (отроком, мечником та ін.) стояв представник старшої – вірник або мечник, функції якого подібні до обов'язків мухбасіби міст Близького Сходу. Імовірно, таким чиновникам і належали трапецієподібні підвіски зі знаками Рюриковичів. Одну з них, знайдену в Новгороді, яка датується початком XI ст., подає Р. Орлов [5, с. 171, рис. 1: 5].

Як відомо, в татаро-монгол були пайцзи, або пайзи. Пайза – вірчий знак від хана, зроблений із золота і срібла, проте відомі нам артефакти виготовлялися переважно з кольорових металів (не дорогоцінних), наприклад, із олов'янистої бронзи, і належали урядникам нижчого рівня. Хоча могли бути і для вищих чиновників.

Щодо теми загальнодержавних символів цікавою є стаття С. Висоцького «Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого». Як пише автор, в той період емблемою держави вважався тризуб [1, с. 115–119]. Його бачимо на монетах князя Володимира Великого (Святославича), його наступників, також на ремісничих виробках.

Тризуб – «це родовий знак князів з династії Рюриковичів. Його форма з покоління в покоління зберігала основні риси, але й дещо видозмінювалося додатками, доповненнями. При цьому цей знак відіграв роль державного герба лише при умові, що власник був великим київським князем – володів «золотим столом», в іншому випадку «тризуб» втрачав значення державної емблеми і сприймався як звичайний родовий князівський знак» [1, с. 115]. Тоді виходить, що в ті часи «не було державного герба – тризуба ... сталої форми». Тризуби Володимира Святославовича, Ярослава Мудрого «зберігали загальну форму державного знака» [1, с. 116], проте в деталях мали розбіжності. Тож С. Висоцький справедливо поставив питання про можливу спробу запровадження сталого державного герба. На думку автора, такий задум здійснив Ярослав Мудрий, що княжив у Києві в 1019–1054 рр. Після смерті брата Мстислава Чернігівського він став «самовладцем» всієї Русі. Землі його держави розкинулися від Балтики до Чорного моря.

За рахунок податків, контрибуцій здійснюються великі програми. Одна з них будівництво «Города Ярослава», у його центрі споруджено монументальний кафедральний Софіївський собор, якого прикрашено мозаїками та фресками, Золоті ворота, три великі храми. Вчені висловлюють здогад, що тоді ж князь прийняв титул імператора. На одному з графіті в Софії Ярослава Мудрого названо царем [6, с. 81]. Імовірно, в той час і виникла ідея постійного герба держави. Тим більше, що в сусідніх державах були такі герби. Атрибутом держави у Візантії виступав двоголовий орел, що символізував дві частини імперії – західну та східну. Адже зображення орла віддавна сприймалося як символ влади.

Увагу С. Висоцького привернула шиферна плита парапетів хору в північній частині центрального нефу Софіївського собору. Вона вирізьблена з овруцького шиферу. Таких плит в соборі є 11, але на одній є зображення орла. Плита має прямокутну форму, прикрашена «соковитим орнаментальним плетивом» з трьома колами по центру. У двох – різьблення розеток, а в середньому – орла з розпростертими крилами та повернутою ліворуч головою. Дослідник зазначає, що орел має геральдичний вигляд, зображення далеке від реалістичного з умовно окресленими деталями пір'я, крил. І це дає підставу розглядати його «як державну емблему» [1, с. 117–118]. Хоча геральдичний знак у вигляді орла розміщений в західній частині головного храму Русі, яка вважається князівським місцем, проте він (знак) «не встиг стати традиційною емблемою», а роль герба держави виконував «родовий князівський знак» – тризуб.

Отже, вважається, що вірчі княжі знаки носили чиновники різних рівнів у часи Давньої Русі. Місця їхніх знахідок тяжіють до давньоруських міст, городищ, торгових шляхів. Символіка знаків, в даному випадку тризуба, має непересічне значення. Вона, як і державний стяг, об'єднує народ в одне ціле.

Рис. 1. Вірчий княжий знак із с. Іванівка Луцького р-ну. Фото А. Калькова, рис. В. Мискевича.

Рис. 2. Княжий знак із с. Піща Любомльського р-ну. Фото О. Остапука.

Рис. 3. Вірчі княжі знаки з Волинської обл. (без локалізації).

Джерела та література:

1. Висоцький С. Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого. *Старожитності України-Русі*. Київ 1994. С. 115–119.
2. Гулько Г., Свінцицький В. До проблеми ідентифікації символіки на середньовічних печатках та персях (з практики досліджень приватних збірок). *Волинський колекціонер*. Вип. 5. Луцьк, 2022. С. 23–28.
3. Гулько Г., Чайковський Я. Знахідки вислих актових печаток та торгових пломб доби Київської русі на Волині» (з досліджень приватних збірок). *Волинський колекціонер*, 2021, Луцьк, С. 23–28.
4. Клейноди України. З історії державної і національної символіки України / під ред. Ю. Д. Прилюка. Київ: Абрис, 1991. 33 лист.
5. Орлов Р. «Правда Руська» і керамічне виробництво XI–XII ст. *Старожитності Русі-України*. Київ, 1994. С. 165–173.
6. Приселков М. Д. История русского летописания XI–XV вв. Ленинград: Изд-во Лен. гос. ун-та, 1940. 188 с.
7. Смолій В., Шереметьев О. 1000 років української печатки. Київ, 2013. 670 с.

СТАНОВЛЕННЯ ПАЛИВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ВОЛИНИ

Певний поштовх розвитку вугільної промисловості надала постанова ЦК КПРС від 10 квітня 1973 р., яка стосувалася організації виробництва і технічного переозброєння галузі. Згідно з нею, планувався широкий комплекс заходів щодо концентрації виробництва, піднесення продуктивності праці, комплексної механізації та автоматизації гірничих процесів, що в підсумку повинен був забезпечити зростання видобутку вугілля. Однак, як звично, далеко не всі вказівки керівного партійного органу вдалося втілити у життя, що змушувало ЦК КПРС згодом приймати чергові, подібні за змістом постанови. У розвитку вугільної галузі залишалися численні проблеми, які тривалий час не вдавалося вирішувати і які негативно позначалися на роботі шахтарів та гірничих підприємств.

Так, на шахті № 4 «Нововолинська» на початку 80-х років гірничі виробки зосереджувались в одному крилі. Відстань від скіпового ствола до них становила близько восьми кілометрів. На місце роботи і у зворотному напрямку людей та вантажі доставляли 15 спарених акумуляторних електровозів. Транспортники не встигали забезпечувати чіткий ритм усіх виробничих підрозділів, найбільше доводилось простоювати через відсутність батарей. Це в свою чергу негативно позначалось на техніко-економічних показниках бригад, дільниць і всього підприємства. Певною мірою проблему шахтного транспорту вдалося розв'язати, запровадивши на відстані чотирьох кілометрів так звану контактну відкатку. Там працювало шість електровозів К-10, які забезпечували перевезення людей та вантажів без затримок [1, с. 2].

Шахта № 9 «Нововолинська» стала до ладу у 1963 р. з проектною потужністю 450 тис. т вугілля на рік. У 1983 р. до цієї шахти була приєднана шахта № 3 «Нововолинська», яка допрацьовувала свої запаси. В окремі роки на виробництві спостерігалось зниження продуктивності праці з видобутку вугілля, низки інших технічних та економічних показників. Воно пояснювалось багатьма економічними та організаційними причинами, зокрема повільним нарощуванням основних фондів, низькою надійністю обладнання, відсутністю ефективної техніки та невідповідністю темпів роботи лінії очисних заборів з очисними роботами.

Слід зазначити, що за станом шахт спостерігали спеціально створені районні інспекції, які контролювали основні ланки технологічного процесу та якість відвантаженого вугілля. Проте з'ясувалось, що вказані інспекції самі допускали серйозні порушення, відступаючи від відомчих правил та інструкцій. Зокрема, перевірки здійснювались нерегулярно, їх рідко проводили в нічний час, не вживались належні заходи для боротьби з відправкою неякісної продукції тощо. Серед складних проблем, які турбували колектив шахти № 9 та інші гірничі підприємства, були питання механізації та автоматизації виробництва, запровадження нових технологій, ефективного використання обладнання, поліпшення умов праці та ін. [2, арк. 5; 3, с. 10–12; 4].

Гостро стояла ще одна проблема – кадрова. У перші післявоєнні роки у Нововолинську почалося проведення геологічних розвідок, а разом з тим – поступове формування кадрів працівників вугільної галузі. Вони набиралися насамперед з місцевого населення, яке займалося будівництвом шахт та інших виробничих об'єктів. У 1951 р. трест «Західшахтбуд» провів набір робітників у семи районах Волинської області в кількості 298 осіб, які до того часу займалися сільським господарством. У цілому за вказаний рік на будови басейну було прийнято понад 900 колишніх колгоспників Волині, що становило 50 % усього кадрового поповнення.

Працювати на шахти йшла переважно колгоспна молодь. Місцеві партійні органи створювали там партійні осередки, які, поміж іншим, займалися формуванням так званої соціалістичної свідомості робітників. Для забезпечення будівництва необхідними кадрами підприємства комбінату «Укрзахідшахтобуд» використовували різні форми набору кадрів, зокрема систему оргнабору, залучення робочої сили безпосередньо самими підприємствами (вільним наймом), переведення працівників з інших будов та організацій Міністерства

вугільної промисловості, а також набір молоді за комсомольськими путівками, випускників шкіл трудових резервів, демобілізованих воїнів тощо.

Однак частина робітничих кадрів, залучена на будівництво шахт і для роботи на вугільних підприємствах, за короткий час залишала роботу. Основними причинами значної плінності кадрів були відсутність належних умов праці, низька технічна оснащеність виробництва, слабка підготовка необхідних спеціалістів з числа робітників, незадовільне матеріальне і житлово-побутове забезпечення працівників. Звичайно, керівництво шахт вживало заходів для вирішення існуючих проблем, стимулювання кращих робітників, техніків, інженерів, поліпшення умов праці і повсякденного життя своїх працівників. Проте з низки об'єктивних і суб'єктивних причин такі заходи не завжди давали належну віддачу та істотно відставали від потреб людей [5, с. 1; 6, с. 60–65].

У зв'язку із розвитком шахтного будівництва частково падало значення торф'яної промисловості. При цьому варто зазначити, що видобування торфу через його високу якість і дуже сприятливі умови експлуатації торфовищ залишалося економічно вигідним. Тому торф'яна промисловість продовжувала відігравати вагомую роль в паливному господарстві Волинської області, забезпечуючи передусім потреби місцевого населення в пiчному паливі. На підставі постанови Ради Міністрів УРСР від 3 травня 1965 р. № 446 і рішення Волинського облвиконкому від 24 травня 1965 р. № 327 розгорнув роботу Волинський обласний паливний трест, а згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 18 квітня 1973 р. на його базі було створено управління облвиконкому по заготівлях і постачанню палива населенню, комунально-побутовим підприємствам та установам [7, арк. 1–3; 8, арк. 1–2].

У досліджуваній період у Волинській області функціонувало два торфобрикетних заводи – Журавичівський (в с. Журавичі Ківерцівського району) та «Сойне» (в с. Прилісне Маневицького району). Перший з них став до ладу в 1965 р., другий – у 1983 р. Зокрема, завод «Сойне» мав власну сировинну базу, де йшла заготівля торфу для приготування компостів і брикетів. Завод відзначався доволі високою потужністю, яка становила 115 тис. т брикетів у рік і відповідала потужності кращих підприємств галузі в інших регіонах республіки [9, с. 2]. Названі підприємства цілком забезпечували місцеві потреби в торф'яному паливі.

За даними статистики, з 1965 р. до 1970 р. видобуток кам'яного вугілля у Волинській області збільшився з 4180 тис. до 4513 тис. т, або на 8 %, а виробництво паливного торфу – з 104 тис. до 215 тис. т, тобто більш ніж удвічі. На початку досліджуваного періоду питома вага валової продукції паливних галузей у промисловості області становила 11,1 %, в тому числі вугільної – 9,4 %. Протягом другої половини 60-х – першої половини 70-х років вказана тенденція зберігалася – в паливній промисловості Волині вугільна галузь продовжувала займати ключове місце. Частка інших паливних галузей, попри зростання абсолютних показників їхнього виробництва, залишалася незначною [10, с. 13–15; 11, с. 24, 12; 13].

Джерела і література

1. Зінченко О. Вперше у басейні. *Радянська Волинь*. 1983. 22 лютого. С. 2.
2. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. р. 2828, оп. 1, спр. 37.
3. Казаков Г. С., Табаченко Н. М. Совершенствование производства труда на шахте № 9 «Нововольнская». *Уголь Украины*. 1981. 2 февраля. С. 10–12.
4. Зінченко О. Вперше у басейні. *Радянська Волинь*. 1983. 22 лютого. С. 2.
5. Змагаються дві шахти. *Радянська Волинь*. 1982. 9 лютого. С. 1.
6. Ковальський М. П., Уваров С. І. Формування та склад робітничих колективів Львівсько-Волинського вугільного басейну. *Укр. іст. журн*. 1970. №2. С. 60–65.
7. ДАВО, ф. р. 366, оп. 4, спр. 1, 52 арк.
8. ДАВО, ф. р. 366, оп. 4, спр. 122, 4 арк.
9. Ткач В. Завод «Сойне». *Будівельник Волині*. 1983. 15 липня. С. 2.
10. Народне господарство Волинської області : Стат. збірник. Л. : Статистика, 1965. 236 с.
11. Народне господарство Волинської області: Стат. збірник. Л. : Статистика, 1971. 181 с.

12. Народне господарство Української РСР в 1965 році. Стат. щорічник. К. : Статистика, 1966. 716 с.

14. Поточний архів Головного управління статистики у Волинській області. Спр. 08–10. арк. 52–54.

УДК 821.161.2(09) Косач 061.237(477) «18/19»

Диба Алла (м. Київ)

ДО БІОГРАФІЇ «БІЛОГО ПОЕТА» З УКРАЇНСЬКОЇ «ПЛЕЯДИ»

Ця наукова розвідка виконана у межах проєктів, які фінансуються за рахунок коштів бюджетної програми «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКВК 6541230).

Вдячній пам'яті Віри Римської (1938 – 2023), багаторічній завідувачці Літературно-меморіального музею Лесі Українки у м. Звягелі на Житомирщині

Українські письменники споконвік творили у не дуже-то комфортних умовах. Адже кожен із них здавна й до сьогодні не може повністю присвятити себе радості натхнення за письмовим столом, священному чаклуванню над процесом народження чергової книги. Не біжать до нас захоплені видавці, пропонуючи вкласти свої кошти у реалізацію й рекламу наших проєктів. Письменники мусять забезпечувати власне існування, добробут своїх родин та можливість зібрати матеріали для своєї творчої дитини, зреалізувати всі необхідні кроки на шляху до народження книги, її завершення та введення в літературний процес частіше самостійно. Навіть поетичний велетень Шевченка мав насичуватися трудами Шевченка-художника чи підтримкою меценатів, а книги Олени Пчілки та Лесі Українки побачили світ дякуючи коштам, виділеним на це чоловіком і батьком родини Петром Косачем. Не народилося б, мабуть, геніальне «Intermezzo» Михайла Коцюбинського, якби не була надана йому можливість і повне забезпечення Євгена Чикаленка у райському куточку української Кононівки. Ми добре знаємо й те, що Лариса Косач не хотіла завжди покладатися тільки на матеріальну підтримку батька, тому шукала підробітку, пишучи літературно-критичні статті для журналів, перекладаючи щось, викладаючи іноземні мови. Іноді вона дозволяла собі навіть парадоксальні вчинки – одержавши кошти на лікування, спрямовує їх інкогніто на фольклорну експедицію, в час якої вдалося записати народні думи від кобзарів, що беззаперечно вважається її громадянським подвигом.

Михайло Коцюбинський походив з незаможної української шляхти, тому не міг собі дозволити осісти на так званих творчих хлібах. Працював у Одеській філоксерній комісії (1892 – 1896 рр.), яка боролася з кореневою попелицею – агресивним шкідником винограду. Цей період у житті письменника докладніше дослідив знаний літературознавець Володимир Панченко (1954 – 2019) [15]. Згодом Коцюбинський працював у Житомирі в редакції місцевої газети «Волинь». І надалі перебувати у постійних відрядженнях він вже не міг, адже письменнику необхідно було мешкати разом із родиною (згодом Коцюбинський вже мав четверо малолітніх дітей). Вже весною 1898 року Михайлові Михайловичу вдалося отримати посаду діловода у Чернігівській земській управі, один час він завідував столом народної освіти та редагував «Земский сборник Черниговской губернии». А з вересня 1900 до 1911 року Михайло Коцюбинський працював у Чернігівському міському статистичному бюро. Прогресували хвороби – туберкульоз та астма. І тільки 1911 року вдалося одержати довічну стипендію в розмірі 2000 крб. на рік від «Товариства прихильників української науки, літератури і штуки», коли, крім лікування, зокрема за кордоном, письменник зміг більше уваги приділити творчості.

Але сьогодні хотілося б більше уваги присвятити доброму приятелю М. М. Коцюбинського, його колезі по роботі у комісії по боротьбі зі шкідниками виноградників Віталію Гавриловичу Боровикову, більше відомому як Віталій Боровик, з яким Коцюбинському довелося не один рік співпрацювати у Філоксерній комісії. Від початку 1890-

х років Михайло Михайлович та Віталій Гаврилович були ширими друзями. Єднала їх не тільки служба, але й спільні літературні інтереси та політичні погляди. Письменники дружили сім'ями і постійно зустрічалися протягом життя. Збереглися листи В. Г. Боровика до М. М. Коцюбинського, які побачили світ окремим виданням, дякуючи науковцям Чернігівського літературно-меморіального музею Михайла Коцюбинського та незабутній моїй колезі з Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Михайлині Коцюбинській [10]. У своїй публікації про В. Г. Боровика [6] я щедро цитувала ці листи.

Віталій Боровик (справжнє прізвище Боровиков) народився 18 жовтня (30 жовтня 1864 року у місті Ніжин на Чернігівщині. Навчався у Острозькій прогімназії (1876–1880 рр.) та у гімназії Ніжина (1880–1884 рр.). Окремі дані з автобіографії Віталія Боровика, опублікованої Тарасом Максим'юком, наводжу нижче: «Происхожу из Черниговской губернии.

По национальности украинец.

Родился 18 октября 1864 г. в г. Нежине.

Совсем малым ребенком был вывезен в Волынскую губернию, где прожил большую часть жизни, а поэтому родиной своей считаю Волынь». Тут і далі Автобіографію В. Г. Боровика цитую за книгою Тараса Максим'юка «Зукраїники Причорномор'я» [13, с. 72–74]. Матеріали за цією тематикою публікувалися і у інших статтях цього автора [11; 12]. За свідченням В. Г. Боровика повний курс гімназії він пройшов у Києві, після чого вступив у Київський університет Святого Володимира на математичне відділення фізико-математичного факультету, потім перейшов на природниче. В університеті В. Г. Боровик одержував спеціальну стипендію Ф. Терещенка «для преуспевающего» [13]. 1889 р. закінчив навчання «с круглой пятеркой», успішно захистив наукову роботу і одержав пропозицію залишитися професором на «кафедре Технической химии. Но по соображениям политического характера этого предложения я не принял [...]», – зазначає Боровик у оприлюдненій Максим'юком автобіографії [13]. Працював управляючим маєтком у Полтавській губернії, потім чиновником у Полтавському губернському земстві, де займався статистико-економічним описом міст під керівництвом Олександра Русова (1889–1893) [14, с. 275]. Зрозуміло, що Олександр і Софія Русови мали значний вплив на формування Боровика як громадсько-політичного діяча. Проте захворів на гнійний плеврит і змушений був за порадою лікарів шукати роботи десь на півдні України: «В 1893-м году такая возможность мне представилась и я устроился при Одесском Филлоксерном Комитете в качестве Помощника Эксперта. На новом месте я пробыл 2 года, работая летом на виноградниках в Бессарабии, а зимой производя химические анализы отобранных летом образцов почв виноградников в лаборатории Новороссийского Университета. В 1895-м году я был назначен Экспертом Крымского Филлоксерного Комитета и здесь, руководя вверенной мне партией военнообязанных менонитов¹, произвел за период с 1895 по 1899 год обследование виноградных садов Феодосийского, Керченского, Бердянского и части Ялтинского уездов» [13]. Саме на цей період припадає співпраця В. Г. Боровика з гуртком молодих літераторів «Плеяда», дружба з Лесею Українкою, створення громадсько-політичної організації «Братерство Тарасівців», знайомство з Михайлом Коцюбинським, залучення його до «Плеяди» й тарасівців. Єднала Віталія Боровика з Михайлом Коцюбинським та Лесею Українкою робота у «Братстві Тарасівців», у заснуванні якого влітку 1891 р., В. Г. Боровик брав найактивнішу участь. «Братерство» ставило своєю метою створення незалежної (самостійної) України. Поруч із ним працювали Борис Грінченко, Іван Липа, Микола Міхновський, Іван Стешенко, Євген Тимченко, Мусій Кононенко Володимир Самійленко, Олександр Черняхівський, Сергій Шелухин і вже згадувані вище Михайло Коцюбинський та Лариса Косач (Леся Українка). Значна частина тарасівців одночасно брали участь у гуртку молодих українських літераторів «Плеяда». Докладніше про цей гурток, який діяв в Україні з другої половини 1880-х – до другої половини 1890-х років, розповідається у моїй статті «Плеяда – найкраща, найталановитіша дитина Старої (Київської) Громади» [7].

«Плеяда» і «Братерство Тарасівців» не тільки делегували своїх членів в одну та іншу з цих організацій одночасно, але й начебто доповнювали кожну з них, коли політичні завдання «Братерства Тарасівців» органічно вписувалися в літературні проєкти «Плеяди». Адже плеядівці ставили своїм завданням збагачення й всебічний розвиток української мови й літератури, пишучи оригінальні художні твори, організовуючи усілякі конкурси, публікуючи свій доробок у періодиці того часу (частіше на Західній Україні, бо у царській Росії українська мова була під забороною). Вони почали втілювати серію перекладів світової літератури українською, Розробили спеціальну програму написання брошур для народу з історії України і почали її виконувати. Поруч зі старогромадівцями² окремі з плеядівців (сеоєд них Євген Тимченко і Віталій Боровик) брали участь у створенні словника української мови, пізніше впорядкованого Борисом Грінченком Про це докладніше я також розповідала у своїй статті «Тих три величні золоті зорі в сузір'ї української «Плеяди» [6]. Для «Плеяди» Віталій Боровик був дуже цінним учасником. Не оминув Віталій Боровик у вже згадуваній автобіографії і своєї зацікавленості літературною творчістю. Тут він зокрема зазначає те, що написав цілий ряд статей, заміток і повідомлень, а також белетристичних творів і перекладів на українську мову, опублікованих здебільшого в галицькій українській періодиці («Час», «Правда», «Буковина», «Літер[атурно]-Наук[овий] Вісник», «Червоний прапор»). Вважав більш цінними своїми роботами переклади з російської творів Гаршина і Мачтета та з англійської частину поеми Джона Мільтона «Втрачений рай». Перекладав Віталій Боровик за наміченими «Плеядою» проєктами твори В. Гаршина, А. Міцкевича, Г. Мачтета, «Дужого Самсона» Елізи Ожешко, працював над перекладом «Сорочинського ярмарку» М. Гоголя [13, с. 86]. На сьогодні залишки архіву Боровика передані його нащадками п. Тарасу Максим'юку: «Серед залишків архіву В. Боровика, які зберігаються у автора статті³, віднайдено машинопис перекладів таких творів В. Гаршина: «Червона квітка», «Атгалеапрінцепс», «Казка про ропуху та рожу» (відсутній кінець), «Переказ про гордого Агея», «Жаба-мандрівниця», «То, чого не було». Всі вони не підписані перекладачем, але мають його правки» [13, с.86].

Надзвичайно важливим є й таке свідчення В. Г. Боровика: «Из научных моих работ могу указать лишь на собранные мною материалы для Толкового словаря живого украинского языка. Материалы собираются мною уже в течение 25-ти лет и в настоящее время заключают в себя уже более 300000 слов и выражений, помещенных на карточках (более 50000) в строго алфавитном порядке, составляя 6 больших ящиков. Будучи переданы после моей смерти в Украинскую Академию наук, они дадут материал для исследований и разработок не одному ученому лингвисту также в течение всей жизни» [13, с. 76–77; 14, с. 285]. А ще він володів українською, російською, англійською, польською, французькою, німецькою, італійською, вивчав румунську, татарську, грузинську, їдиш, навіть китайську [14, с. 285].

Певну «дифузю», перетікання творчих завдань, їх виконання і отожд самих виконавців у контексті «Плеяди та «Братерства Тарасівців» прослідковуємо в одному з листів Віталія Боровика до Лесі Українки: «Щиро дякую Вам і за пісню. Її я вже заслав до херсонських братів. Коли в Вас назбирається сих пісень чимало, то варто було б видати книжечку «Братські співи» з нутами, а тоді ся книжечка вкупі з українським святим письмом – якби їх яким побитом перевезти через кордон, – стали б нам дуже в пригоді» (7 листопада 1891 року з Полтави) [9, с. 165; 13, с. 130]. На превеликий жаль, «Братська пісня», написана для тарасівців, ще й досі серед не знайдених творів Лесі Українки [13, с.132]. У публікаціях Одьги Косач-Кривинюк і Тараса Максим'юка є певні дрібні відмінності у написанні цитованого тексту.

А у примітці до листа читаємо: «P.S. Чи не переклали б Ви «Страту» з Брайн Проктера: ся поезія повинна Вам добре датися й дуже гарна. Сподіваюся дальше братських пісень» [13, с. 132]. Отже, перед нами ще один поки що недосліджений плеядівський сюжет. Проте у книзі Тараса Максим'юка говориться зокрема про те, що поема Д. Мільтона «Втрачений рай» досі начебто не привертала увагу українських літераторів. Вважаємо, що це не зовсім так, адже

² Стара або Київська Громада (1859 – 1876) – організація української інтелігенції, яка проводила громадську, культурну, і просвітницьку роботу. Була заборонена Емським указом. У цій організації брали участь зокрема Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Павло Чубинський, Тадей Рильський, Олександр Русов, Михайло Старицький, Микола Лисенко, Павло Житецький, Петро Косач та інші.

³ Тараса Максим'юка

творчість Джона Мільтона входила до кола зацікавлень Михайла Драгоманова і його улюбленої небоги Лариси Косач, яка, до речі, не тільки вивчала творчість цього письменника (у особистій бібліотеці письменниці зберігається книга : Stern. A. MiltonundseineZeit, Leipzig, 1877 (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф.2, од. зб.1345), але й писала в кінці 1894 і першій половині 1895 років спеціальну книгу про нього ((Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф.2, од. зб. 858; 17, т. 10, 493 та 499). Отже, ажнік не заперечуючи дослідженого п. Максим'юком, можу сьогодні доповнити його, бо Леся і Біла, як називали пана Віталія в «Плеяді», працювали за названим сюжетом одночасно. Плеядівці мріяли сформувавши так званий «волинський збірник», а Олена Пчілка називала учасників проекту «мої дорогі автори», проте книгу видати не вдалося і що саме було зібрано для неї, нам, на жаль, невідомо. Цю проблему досліджували зокрема знані дослідники Лесі Українки Наталія Пушкар [16] і Віра Римська [18]. Сьогодні нам невідомо, який саме твір Боровика плеядівці планували вмістити у тому збірнику, але одним із найпопулярніших серед друзів Боровикових творів був цей:

У стаїні великій, над яслами з сіном
Осел каплоухий стоїть.
І, вступивши морду в пахуче сіно,
Він ухами клапа і спить.

І сниться йому, що в північній країні,
Нева де до моря біжить,
Осел такий самий, як він, тільки старший,
На троні московським сидить [9, с.102; 19, т.10, с. 448].

Перший рядок вірша у 12-томнику Лесі Українки дещо відредагований відповідно до публікації у Ольги Косач-Кривинюк.

В. Г. Боровик також став автором ряду публіцистичних творів, зокрема «Вісті з Волині» (1889), «З України: Мужичський рай у Росії» (1893) та ін. А вірші Боровика «Мати-українка» та «До сина» вміщено в антології «Акорди» (1903), впорядкованій Іваном Франком [1; 2].

Першу згадку про Віталія Боровика в епістолярії родини Косачів зустрічаємо 16 липня 1889 року, коли мати повідомляє до Лесі Українці з Колодяжного про те, що син Михайло, коли був у Ковелі зайшов до Карташевських і застав там христини їхнього сина Михайла. Між іншими гостями зустріли мирового посередника з Володимира Волинського Боровикова з сином, київським студентом. І той син – це той «білий поет», що читав свої вірші на роковини Шевченка. І його необхідно залучити до волинського збірника [9, с. 84–85]. Листи Лесі Українки рясніють згадками про В. Г. Боровика [5; 9; 13], проте за браком часу імісця ми не будемо на цьому зупинятися докладніше. Тарас Максим'юк оприлюднив кілька листів В. Г. Боровика до Лесі Українки, де можемо прочитати зокрема таке: «Як і що там з нашим виданням «З чужого поля», чи тра такі ще для його перекладів, чи мо вже і не тра, чи випущено вже другу книжочку (що?), а чи мо на першій і зупинилося? Як там наша «Література»⁴ та її каса? Аж нічого не відаю, а так же часом хтів би опинитися в колі колишнього товариства!» – писатиме Віталій Боровик до Лариси Косач 7 грудня 1891 року з Полтави [13, с. 130–131]. Йдеться про черговий плеядівський проект – збірку перекладів. Про свій вклад в літературний процес своєї доби Білий поет розповідає посестрі так: «Глузуйте, панно Ларісо, з мене, що мене не видно ніде по часописах! Та що ж маю чинити, коли таке жите номада, яким я живу вже другий рік, цілком не сприяє письменству. За цілу зиму я й написав усього, що дві невеличкі статті до «Правди», та дві поезійки, та трохи вже не переклав «Дужий Самсон» Ожешкової. Але хоч у письменстві я за сей час зробив мало, проте не скажу, щоб сього року я був цілком таки нікчемний задля нашого руху, бо зорганізував одну вкраїнську громадку, виявив двох українських письменників, заохотив 3-х чоловік до передплачування «Правди» й «Бібл[іотеки] для молодіжі», звернув одного вкраїнця, відомого вже в московському письменстві як етнографа й статистика Полтавщини, на вкраїнський шлях і позавтрі засилаю вже його перший твір український до «Правди». От Вам справо зданье меї діяльности сього року – карайте або

⁴ «Література» – гурток «Плеяда», інша його назва.

милуйте. Тепера я пишу «М. Глинськ: статистично-економічний нарис» до «Правди» або до того нового місячника, що має видаватися з нового року.

До кінця сього місяця я ще матиму посаду тут, у земстві, а в студні або опинюся в земстві херсонському, або приїду додому, би шукати собі дещо тут, на Волині, бо, правду кажучи, мене таки дуже тягне додому. [...]» [13, с. 131].

Як бачимо, незважаючи на тяжку хворобу, В. Г. Боровик мусив десь працювати, щоб мати фінансове забезпечення. Згадаймо ж, наприклад, друга Лесі Українки Сергія Мержинського, який був хворий на тяжку форму сухот, але за законами царської імперії не міг піти на інвалідність і жити за пенсію, тому мусив працювати аж до того моменту, доки повністю не зліг, а доглядати його приїхала Леся Українка. Важливо те, що у філоксерній комісії поруч із Віталієм Гавриловичем та Михайлом Михайловичем працювали й інші тарасівці А роботу в «Плеяді» з «Братерством Тарасівців» поєднували Микола Міхновський, Мусій Кононенко, Володимир Самійленко, Євген Тимченко, Віталій Боровик та Михайло Коцюбинський, який щиро цікавився новинами «Плеяди», а Леся Українка намагалася залучити М. М. Коцюбинського до проєктів створеного нею гуртка. Особиста доля Коцюбинського теж зародилася в тому ж контексті, бо його товариш по філоксерній комісії, братчик-тарасівець Василь Андрієвський 1895 року запросив товариша в гості, де у його рідному Чернігові письменник познайомиться з Вірою Дейшею (1863–1921), яка відсічня 1896 року стала його дружиною. В. Г. Боровик та М. М. Коцюбинський були однолітками, працювали разом у Філоксерній комісії та у «Братерстві Тарасівців», відтоді ставши друзями. Навіть синів друзі назвали однаково – Романом та Юрієм.

У цей період В. Г. Боровик роззнайомився і зблизився з одеською українською громадою, де й зустрів свою майбутню дружину Олену, яка була донькою знаного українського художника-графіка Амвросія Ждахи (1855 – 1927). 1895 року пара побралась. Згодом у них народилося троє дітей. Донька В. Г. Боровика Галина⁵ залишила нам такий портрет батька, який наводять у своїй фундаментальній статті «Віталій Боровик: самостійник за світоглядом, громадський діяч за покликанням» Анатолія Мисечка⁶ та Вадима Хмарського⁷: «За своїм характером батько був людиною спокійною, доброзичливою, приділяв багато уваги вихованню дітей. Освічений і дуже люб'язний» [14, с. 285].

До речі, поєднував Лесю Українку та Коцюбинського з Віталієм Боровиком (тут він представляв українську громадськість Волині [14, с. 278]) на відкритті пам'ятника І. П. Котляревського в Полтаві 1903 року. Серед гостей свята було немало представників «Плеяди» (або «Літературної громадки»). Це Ольга Косач-старша (Олена Пчілка), Оксана Старицька, Михайло Старицький, Микола Міхновський, Микола Лисенко (на збережених фото Микола Віталійович відсутній – постійно перебував на репетиціях хору), Лариса Косач (Леся Українка), Володимир Самійленко, Михайло Коцюбинський, Іван Стешенко, Аркадій Верзилов, Микола Міхновський, Михайло Коцюбинський. [5; 7; 8].

У травні 1899 р. В. Г. Боровик залишив службу в Кримському Філоксерному комітеті і почав працювати директором Семенівського Сирітського Дому в Одесі, проте вже у вересні за доносом був заарештований «по обвиненію в пропаганді среди дітей вверненого мне дома анархо-социалистических идей» [13] і провів п'ять місяців у камері-одиночці Одеського тюремного замку. Навіть в ув'язненні працював на «Словником української мови». При обшуку було знайдено «револьвер та двідрукарські машинки. [...] було вилучено тоді ще заборонену для ввозу до імперії «Історію України-Руси» М. Грушевського, журнали «Зоря», «Дзвінок», «Світ», газету «Буковина». У М. Філатова було знайдено твори Ю. Федьковича і

⁵ Галина Віталіївна Боровик-Гловацька — актриса.

⁶ Анатолій Іванович Мисечко (1965 – 2017) — український історик, краєзнавець, громадський діяч, дослідник українського культурно-освітнього і національного руху на півдні України наприкінці XIX — на початку XX ст., історії одеського товариства «Просвіта», української діаспори та її зв'язків з Одесою.

⁷ Вадим Михайлович Хмарський (нар. 1967) — український історик, дослідник історії, історіографії, археографії Південної України, доктор історичних наук, професор, проректор Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

«Записки НТШ» [12, с. 277]. У слідчій справі зберігся короткий портрет В. Г. Боровика: «Міцного складу, волосся світлорусяве, очі сірі, розмір голови 59» [14, с.277].

Після цього Віталій Гаврилович був змушений повернутися «на родину в Волинську губернію, я вскорі (1-го июня 1900 г.) по ходатайству моего друга писателя Гр[игорія]Мачтета получил место Заведующего Лабораторией Волинского Губернского акцизного Управления. Лаборатории еще не было и мне пришлось ее организовывать, оборудовать и здесь работать единолично до 1905 года.

С введением в 1905 году в Волинской губернии сокращенного, т[ак] н[азываемого] «Столыпинского» Земства я оставил лабораторию и занял должность Непременного Члена Кременецкой уездной Управы, на каковом месте и остался вплоть до введения здесь в 1910 году полного выборного цензового земства[...]» [14, с. 72–74]. Зауважимо тут, що 1905 року Кременець належав до Волинської губернії. Ми добре знаємо про те, що матір Лесі Українки Ольга Косач-старша (Олена Пчілка), куди б вона не приїздила (у Звягель, Луцьк, Гадяч і т.д.), намагалась зібрати побільше українських книжок і започаткувати чергову громадську бібліотеку. Так само чинив і В. Г. Боровик: «Перебуваючи у Крем'янці, сприяв тому, щоб у всіх земських лікарнях повіту було влаштовано популярні бібліотеки» [14, с. 278].

Останні десятиліття свого життя В. Г. Боровик прожив у Одесі, де зокрема «керував укр. книгарнею "Діло", майже весь час перебуваючи під негласним наглядом поліції» [4]. У квітні 1928 р. одеський журнал «Театр. Клуб. Кино» було опубліковано спогади «М. М. Коцюбинський», де у двох паралельних колонках було опубліковано свідчення сучасників письменника. Перший спогад (с. 4–5) підписаний «Проф. Жук». Він належить знаному одеському художнику, Михайлові Жуку⁸, який познайомився з Коцюбинським у Чернігові 1906 р. Вже 1907 р., в час чергової чернігівської зустрічі з письменником він створив портрет М. М. Коцюбинського, фрагмент якого опублікований між двома колонками публікації названих спогадів. На 5-й сторінці журналу опубліковано два кадри з фільму «Навздогін за долею»⁹ за оповіданням Коцюбинського «Дорогою ціною». Під спогадом Михайла Жука починаються спогади іншого сучасника М. М. Коцюбинського: «Коцюбинський був м'якою, лагідною вдачею. До всіх він був однаковий і ввічливий. Його любили й поважали. Прекрасний товариш і спочутлива людина.

1891 року організувалося т-ство «Тарасівців», що малокультурні та політичні завдання. Товариство [нерозбірливе слово – А. Д.] боролось з поневільною русифікацією, з рабською психологією, що [нерозбірливе слово – А. Д.] прищеплював українському народові царизм. Хо це неіснуюче опудало, матері лякають тим дітей, і дітвиростають під впливом цього, утвореного їхньою уявою, страху. Воли цілком під його гнітом, вони бояться переступити через Хо. Тюрму, як наслідок «бунту», вони вважають за[?] за якийсь жах. Цілковито панує Хо.

Та поступово міцнішає думка, що Хо – це тільки привид, Хо – фантазія. І Коцюбинський закінчує заклик: сміливіше ступайте в житті, нема Хо – це тільки вигадка. Руйнуйте Хо, не будьте рабами в Хо.

Коцюбинський був особистий друг Максима Горького. Два літа – 1911 й 1912 року Коцюбинський жив у Горького на острові Капрі. Горький щиро й гостинно прийняв хворого письменника, Коцюбинського пильно доглядав, надто дружина Горького.

Коцюбинський завжди згадував цей час. За Горького ві[н] казав: – Письменник з надзвичайним кругозором. Дивний[?] товариш.

Свої перші твори Коцюбинський друкував за кордоном – царський уряд не дозволяв друкувати книжок українською мовою. *І. Боровик*. [Одеська національна наукова бібліотека. Журнал «Театр. Клуб. Кино», № 38, (139), 1928 р., с. 5].

Як бачимо, окремі слова чи літери нечітко прочитуються з оригінальної публікації. А в підписі під представленим текстом проставлено ініціал «І». Іван, Ілля, Інокентій? Але, за свідченням одного з найкращих дослідників біографії і творчого архіву Боровика Тараса

⁸ Михайло Іванович Жук (1883 – 1964) — знаний український графік, живописець, кераміст, поет, перекладач і педагог; член Спілки художників України (з 1947 року), проректор Одеського художнього інституту.

⁹ «Навздогін за долею» (1927 р.). Режисер Марк Терещенко, оператор Олександр Рилло, сценарист Костянтин Полонник, художники Генріх Бейзенхерц, Василь Кричевський та Іван Суворов.

Максим'юка, це друкарська помилка в журналі, а в тодішній Одесі був тільки один добрий знайомий Михайла Коцюбинського Віталій Гаврилович Боровик. І тільки він працював з Коцюбинським і у філоксерній комісії, і в «Братерстві Тарасівців». Жаль, звичайно, що цей спогад такий короткий. Проте цікаво те, як докладно Боровик розповідає про глибину сюжету й філософське осмислення казки «Хо», в якій письменник висловлює важливі тези, народжені тими ідеями, які стали основою роботи у «Братерстві Тарасівців». Не просто так Боровик докладно зупиняється у своєму невеликому етюді пам'яті Коцюбинського саме на творі «Хо», бо саме йому Коцюбинський присвятив цей твір, зазначивши: «Братові В. Боровикові». Зрозуміло, що, зважаючи на самоцензуру, бо ж мешкав Боровик спершу в Російській імперії, потім у її наступниці – державі під назвою «Радянський Союз», Віталій Гаврилович аж ніяк не міг вказувати в автобіографії зокрема те, що на початку 1890-х років брав активну участь в роботі першого українського нелегального університету – гуртка «Плеяда» та був одним із засновників політичної організації «Братство (чи Братерство) тарасівців».

Дату трагічної загибелі Віталія Боровика засвідчили у своєму дослідженні «Віталій Боровик: самостійник за світоглядом, громадський діяч за покликанням» одесити Анатолій Мисечко та Вадим Хмарський: 26 грудня 1937 р. В. Г. Боровик був заарештований, 27-го було проведено допит, 28-го був вирок «трійки», а 29 грудня 1937 р. Боровик вже був розстріляний [14, с. 285]. Нині маємо цілий ряд статей у енциклопедіях, присвячених В. Г. Боровикові. Зокрема, є статті в «Енциклопедії українознавства», «Енциклопедії Сучасної України» авторства Григорія Зленка і Тараса Максим'юка. Є україномовний і російськомовний варіанти такої статті у Вікіпедії, які дещо різняться між собою, адже український варіант подає дані про освіту Віталія Боровика на природничому відділенні Київського університету [2]. Натомість російськомовна версія твердить, що він закінчив юридичний факультет того ж університету [3]. В радянські роки В. Г. Боровик так само мешкав у Одесі, працював у різних сільськогосподарських установах м. Одеси. Дещо парадоксально прочитується теза про те, що В. Г. Боровик 1919 року став одним з фундаторів Одеської державної публічної бібліотеки (нині – Одеська національна наукова бібліотека) [2], яка насправді існує в приморському місті від 1829 року. Проте в часи становлення на теренах колишньої Російської імперії більшовицької влади важливо було не допустити знищення цієї унікальної бібліотеки. Тому відомі українські діячі Одеси намагалися таким чином зберегти таким чином одну з духовних перлин міста і нації. Саме тому Віталій Гаврилович Боровик звитяжно долучився до цієї важливої справи.

У цьому контексті Віталій Боровик з побратимами й посестрами працював не тільки на ниві нової української літератури й політики, він був директором-педагогом у Семенівському Сирітському Домі в Одесі [13, с. 73], брав участь в організації першої української початкової школи в Одесі для дітей біженців [13, с. 76], активно працював у кооперації (як і його плеядівський і тарасівський товариш, один із найвидатніших діячів українського кооперативного руху Мусій Кононенко) та по організації усіляких майстерень, заводів, бібліотек і лікарень, обстежував якість води і стан виноградарства, працював у галузі статистики й економіки [13, с. 75–76]. Не поцінував «звитяги» більшовиків, а – навпаки – брав участь у роботі Української партії соціалістів-самостійників, став одним з лідерів одеського осередку цієї партії [14, с. 287]. І цю його невтомну працю «гідно поцінували» і в царській, і в радянській час – запроторювали до буцегарень і, зрештою, знищили, розстрілявши.

У вітальному листі Лесі Українки від 22 квітня (4 травня) 1894 р. з нагоди тридцятиріччя літературної діяльності М. П. Старицького читаємо такі рядки: «Мені судилося жити й працювати у тяжку добу, – хто зна, чи діжду я кращої! – я знаю, яка тяжка і терниста путь українського літератора, і через те я можу добре розуміти і признавати Вашу [М. П. Старицького. – А. Дибя] працю і Ваші заслуги. Розумію й признаю я і те, що моя власна робота була б мені тричі тяжча тепер, якби прийшлося працювати на непочатому перелозі, на неораній ниві» [20, с. 297]. На превеликий жаль, мабуть жодне покоління українських письменників та вчених ще ніколи не мали ідеальних умов для творчості. Тому для нас і сьогодні дуже важливо знати й розуміти той досвід, який пізнаємо з біографій Лесі Українки та її оточення. І, зрештою, розірвати це дефектне коло.

Коцюбинські в Криму. Фото з досліджень В. Є. Панченка.

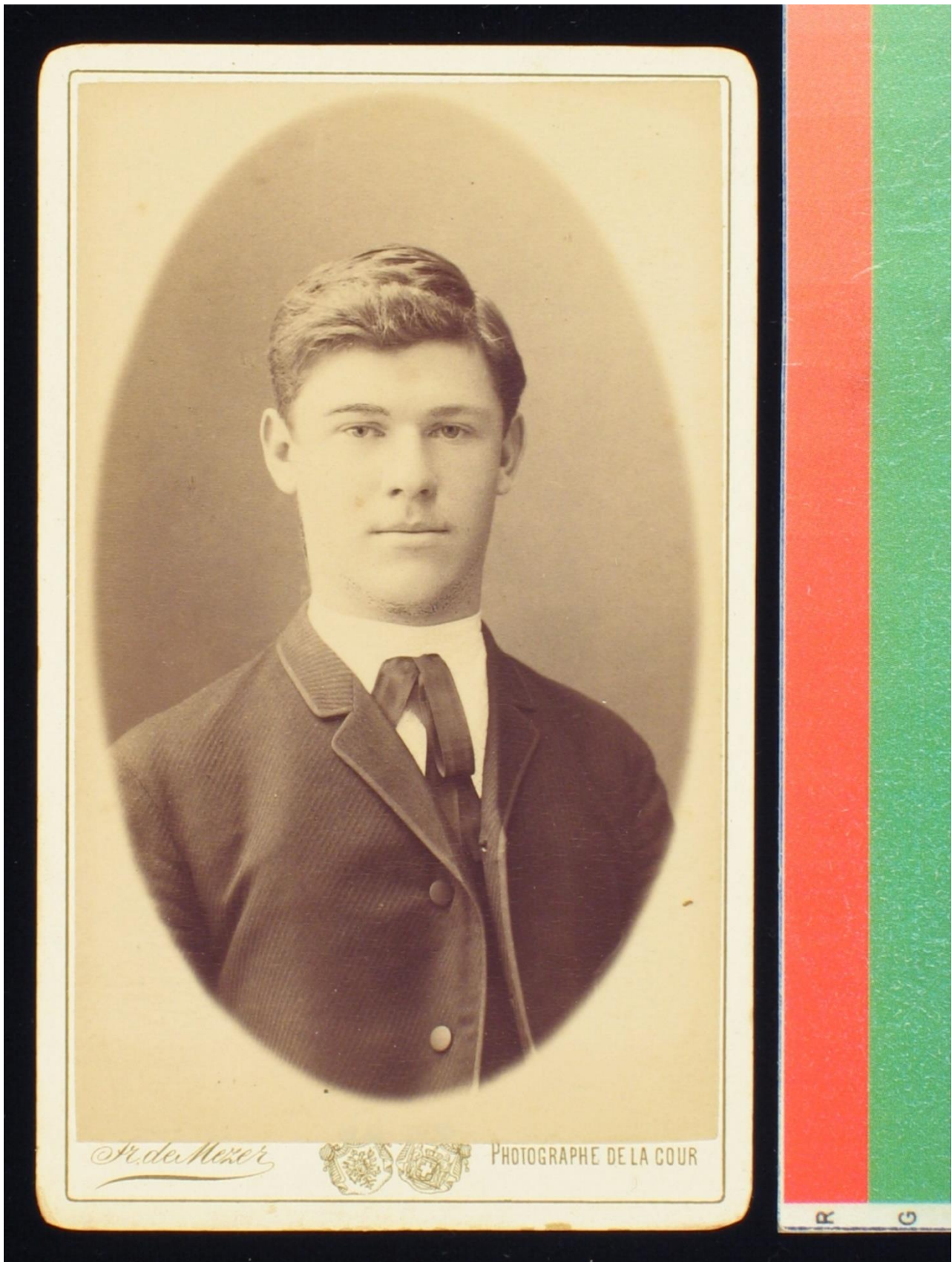
1. Михайло Коцюбинський.

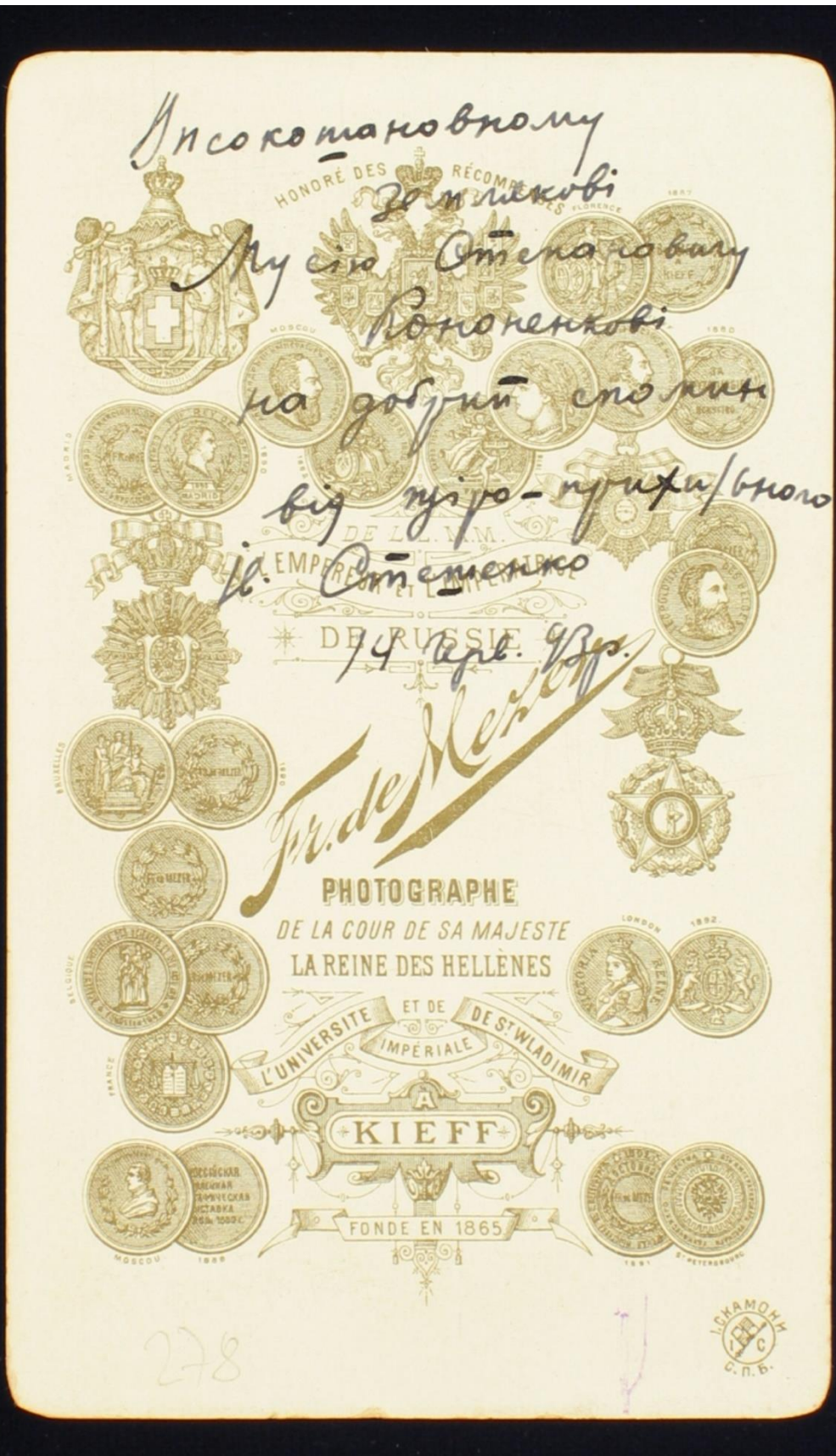
2. Віталій Боровик.

3. Мусій Кононенко. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

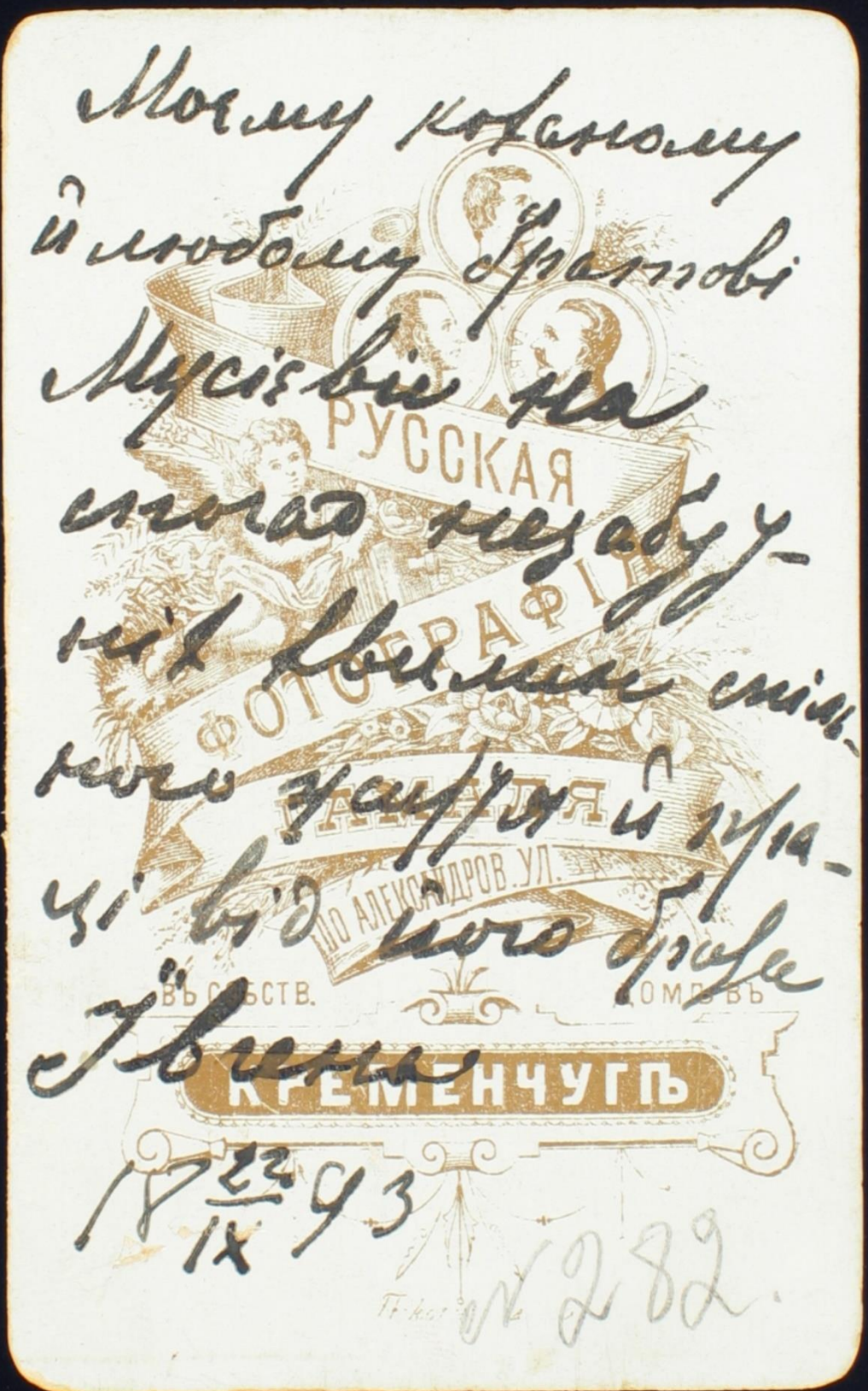
4. Іван Стешенко. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

5а. Зворот фото Івана Стешенка з дарчим написом.

5. Євген Тимченко Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.
Т. Г. Шевченка НАН України.

ба. Зворот фото Євгена Тимченка з дарчим написом.

6. Михайло Коцюбинський. Чернігів, 1902 р.

7. Михайло Коцюбинський.

8. В. Стефаник, В. Кравченко та В. Боровик з родинами.

9. Художник Амвросій Ждаха – тесть Віталія Боровика.

Ծննդն անուշիկաց Խոջառ
 Ծննդն անուշիկաց Ետրօղի օ

Andante
 Ծն, յէ տակ դո-յար. ու, յա յէ տակ Ե-րօղի աչ ան-տօր-դա - ղա-դա - յաւ
 օւն, յի-ճրակ ճան-նո-ւն ան-տօր-չա-նո-րօքո՛ւն-ը արև ըն-տակ օր - - ԲԿ
 Ծն-նա, ու, յիճրակ ճան-նո-ւն ան-տօր-չա-նո-րօքո՛ւն-ը, Խա՛նկո՛ւն օր - - ԲԿ Ետրօ.

Յ. Ե. Կարապետ

11a

Жахи Амвросія

ЗНАСВИСТНІ КОЗАЧЕНЬКИ В ПОХОДІ В МОЛУНОЦІ

Музична партитура української народної пісні. Вона складається з трьох рядків нот на трьох лінійках. Під нотами наведено українські ліричні тексти:

За-сви-ста-ли ко-за-чів-чи в по-ході зо-лу-
 ро-чі - - за-пла-ка-ла ма-ру-се-р-це
 се- - і де-р-ю о-ві.

116

11, 11а, 11б. Поштові листівка з ілюстраціями Амвросія Жахи до українських народних пісень.

12. Віталій Гаврилович Боровик.

13. Учасники відкриття пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві. 30 серпня (12 вересня) 1903 р.

14. Журнал «Театр. Клуб. Кино», №38 (139), 1928 р. зі спогадами про Михайла Коцюбинського.

Щиро вдячна за консультації та надані матеріали знаному досліднику творчої спадщини Віталія Боровика п. Тарасові Максим'юку, працівникам Публічної бібліотеки м. Любомля на Волині, Одеської національної наукової бібліотеки, Київської публічної бібліотеки для дорослих ім. Лесі Українки та її директору Ользі Романюкі Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки імені М. С. Грушевського, зокрема Євгеніві Забіянову та Ользі Нагорнюк.

Джерела та література:

1. Зленко Г. Д., Максим'юк Т. І. Боровик Віталій Гаврилович. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. URL: <https://esu.com.ua/article-37255>
2. Боровик Віталій Гаврилович [Електронний ресурс]. *Вікіпедія*. 14.08.2023
3. Боровик Віталій Гаврилович [Електронний ресурс]. *Вікіпедія*. 14.08.2023.
4. Лавров Ю. П. Боровик Віталій Гаврилович [Архівовано 9 травня 2016 у WaybackMachine.] *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1 : А–В. С. 348–349.
5. Диба А. Плеядівці пишуть до Лесі Українки. *Феномен Лесі Українки: літературознавчий, лінгвістичний, історіософський, філософський та педагогічний аспекти: Міжвузівська наукова конференція (Збірник наукових праць)* / укладач І. З. Тарасинська. Київ – Новоград – Волинський – Житомир – Черкаси. 2010. С. 29–31.
6. Диба А. «Тих три величні золоті зорі в сузір'ї української «Плеяди»: Цикл наукових есеїв. «Слово твоє невмирує в віках»/ Голов. ред. М. Ю. Костиця (Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 140-й річниці від дня народження Лесі Українки 25 лютого 2011 року, м. Новоград-Волинський). Випуск 15. Житомир: Видавець М. Косенко. 2011. С. 135–165;
7. Диба А. Українська Плеяда – найкраща, найталановитіша дитина Старої (Київської) Громади. *Леся Українка і сучасність: Збірник наукових праць. Том 4. Книга 1.* Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського національного університету ім. Лесі Українки. 2007. С. 295–320.
8. Диба А. «Щасливий день шанування рідного поета»: Учасники гуртка «Плеяда» на святі Котляревського в Полтаві 1903 року. *Леся Українка і родина Косачів в історії української та святової культури: Наук. зб.: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Лесі Українки, с. Колодяжне, 25 лютого 2021 року.* / упоряд. Є. Ковальчук. Луцьк, 2021 р. С. 132–141.
9. Косач-Кривинюк Ольга. Леся Українка: Хронологія життя і творчості / вступна стаття М. Г. Жулинського. Репринтне видання. Луцьк: Волинська обласна друкарня. 2006. XVI с.+ 928 с.: іл. 13 с. (Проект «Літературна скарбниця»).
10. Листи до Михайла Коцюбинського: У 4-х томах / Упорядкування та коментарі Володимира Мазного, вступна стаття Валерія Шевчука. Київ: Українські пропілеї, 2002–2003. Т.1. 2002. 368 с.
11. Максим'юк Тарас. Автобіографія Віталія Боровика (1864–1937), одного із засновників “Братерства Тарасівців”. *Четвертий Міжнародний конгрес українців*: Одеса, 26-29 серп. 1999 р.: Доп. та повідомл. Південь України. Одеса. О., 1999. С. 207–214.
12. Максим'юк Т. «...Батьківщиною своєю вважаю Волинь...»: [Автобіографія В. Г. Боровика]. *Житомирщина на зламі тисячоліть*: Наук. зб. «Велика Волинь». Т. 21. Житомир, 2000. С. 340–341.
13. Максим'юк Т. З Українки Причорномор'я. Одеса: Маяк. 2008. 240 с., іл.
14. Мисечко А., Хмарський В. Віталій Боровик – самостійник за світоглядом, громадський діяч за покликання в Одесі у 1917–1920 рр.: Монографія /Вінцовський Т. С., Музичко О. Є., Хмарський В. М. [та ін.] / Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху; відп. ред. В. М. Хмарський. Одеса: ТЕС, 2011. С. 273 – 287.
15. Панченко В. Кримські хроніки Михайла Коцюбинського. URL: <https://tyzhden.ua/krymski-khroniky-mykhajla-kotsiubynskoho>
16. Пушкар Н. Довідкова інформація про луцьке оточення Лесі Українки і родини Косачів. *Леся Українка: Доба і творчість*: Збірник наукових праць і матеріалів: у 3 т. / Упорядник Н. Г. Сташенко. Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки. 2009. Т. 2. С. 284–295.
17. П'ядик Ю. Фотографія з багатьма невідомими. *Журнал «Вітчизна»*. 1989. № 2, лютий. С. 194–205.

18. Римська В. Звягельське оточення Лесі Українки та родини Косачів. *Леся Українка: Доба і творчість*: Збірник наукових праць і матеріалів: у 3 т. /Упорядник Н. Г. Сташенко. Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки. 2009. Т. 2. С. 103–113.

19. Українка, Леся, 1871–1913. Зібрання творів : у 12 т. Т. 10. Листи (1876–1897) / Леся Українка; [упоряд., прим. В. В. Яременка ; ред. М. Д. Бернштейн ; Академія наук Української РСР]. Київ : Наукова думка, 1978. 542 с. : іл., портр.

20. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів: у 14 томах. Том 11. Листи. 1876 – 1896/ Леся Українка; ред. С. Кочерга; передм. В. Агеєва; упоряд. В. Прокіп (Савчук); комент. В. Прокіп (Савчук), В. Агеєва. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. С. 97.

УДК 271.2-722.525

Іваневич Лілія (м. Київ),
Трембіцький Анатолій (м. Хмельницький)

**ПРОТОПРЕСВІТЕР ОЛЕКСІЙ ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ – УЧАСНИК СОБОРУ
ЄПИСКОПІВ – СОБОРУ ОБ'ЄДНАННЯ ЦЕРКОВ В ОДНУ УКРАЇНСЬКУ
АВТОКЕФАЛЬНУ ЦЕРКВУ У ЛУЦЬКУ (2–9 жовтня 1942 р.)**

Життєві шляхи та церковно-релігійна діяльність одного із заслужених пастирів Української православної церкви в Сіракузі (США), о. Олексія Потульницького (*1897 – †17.12.1973), майже незнані українським дослідникам, історикам і краєзнавцям. Він народився у стародавньому подільському містечку Оринин (нині село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області – авт.), де у «селянській родині, міцній своїм добробутом, народними традиціями, зростали, як у давній казці, вісім братів, вісім міцних хлопців, запопадливих до праці, до науки, до того, щоб витягати дружньо один одного у світ, «в люди». Третім у «тому богатирському ряді» був майбутній український священнослужитель, заслужений пастир Української православної церкви, протопресвітер о. Олексій. Після отримання початкової освіти у церковнопарафіяльній школі містечка, продовжив навчання у Кам'янецькому духовному училищі, згодом у Подільській духовній семінарії, «мури якої були насичені духом колишніх її славних вихованців» – С. Руданського, А. Свидницького, М. Коцюбинського, М. Леонтовича та ін. Семінарія для нього стала «першою серйозною школою, де сформувалися його національна свідомість та релігійний світогляд». Закінчивши у 1919 р. семінарію, того ж року вступив на юридичний факультет університету св. Володимира у Києві, який успішно закінчив у 1922 р., у «часи, коли вже так виразно окреслилися нищівні заміри влади безбожників проти Христової церкви, коли три чверті його товаришів по семінарії обрали інший шлях, ніж служіння Богові». Навесні 1923 р. Олексій приймає сан священства, оскільки іншої форми активного служіння українському народу він не бачив, і йде, як «український священник-неофіт», на село. Впродовж 1923–1929 рр. служив на парафіях у с. Лашковиці, Рихтецькій Слобідці, м. Дунаївцях, і брав активну участь в організації та зміцненню парафій Української автокефальної православної церкви у Кам'янець-Подільській окрузі [2; 3; 7].

Отець Олексій діяльно працював на Божій ниві українського парафіяльного священника незважаючи на перешкоди, утиски, застрашування більшовицької влади, на інтриги і провокації «Обновленської церкви», що «її фаворизували на початках більшовики у противагу до УАПЦ». У 1929 р. о. Олексій Потульницький разом із 15 парафіянами та іншими священниками УАПЦ стали жертвами більшовицького «правосуддя». о. Олексій отримав від «гуманної, народної» «трійки» 10 років заслання до таборів на Півночі [2; 3]. У цей період стається і сімейне горе, молоде подружжя священнослужителя втрачає свого єдиного сина, який «став посередньою жертвою терору гнаних за віру батьків». За десять безконечно довгих років заслання о. Олексій перейшов понурої слави концтабори Західного Сибіру: Анджерка, Барнаул, Бійськ, Боровлянка, Марійськ, Нарим, Томськ та ін., де натерпівся «голоду, холоду, знущань, важкої праці у «спецсовхозах», на лісорозробках, у шахтах». Лише міцне здоров'я та

«кріпка, захована глибоко віра та незгасима надія на Божу ласку» допомогли пережити те лихоліття [3].

У 1939 р. повернувшись із заслання, о. Олексій разом із дружиною оселився у Полтаві [2; 3], оскільки йому було заборонено перебування у 37 містах України та у прикордонній смузі. Важкий то був час для родини священика, «життя вже ніби й на волі, але ж з паспортом, що мав помітку «вовчого білету». Роки тієї советської «волі – це постійна зміна праці, невлаштованість, злидні, відчуття зацькованого “злочинця”». Його рятували «глибоко захована віра» та велика моральна підтримка «вірного свого друга та невтомної помічниці дружини Зінаїди» [3].

З окупацією німцями у 1941 р. Полтави о. Олексій «виходить із своїх духових катакомб, і одразу, немов надолужуючи проганяє, приступає гарячково до праці українського священика», оскільки в той час «буїно розцвів на наших землях релігійний ренесанс» і побожна людність масово поверталася «назад додому з Вавилонського полону безвір'я» [3]. Тисячі полтавчан, а це переважно «діти, жінки і старики, були залишені радянською владою на вірну загибель». І саме у цю трагічну мить історії, коли більшовики творили тактику «спаленої землі», перед лицем смерті – сотні, тисячі, десятки тисяч людей шукали і знаходили духовний порятунок у Христовій церкві – Українській автокефальній православній церкві [6]. о. Олексій за дорученням єпископату УАПЦ очолив рух за її відродження, ставши головою Єпархіального управління Полтавської єпархії УАПЦ [2; 3], а подолянин Демид Бурко – секретарем [2]. В умовах німецької окупації то була дуже важка праця, адже окупанти одверто «негували» Українською церквою та протегували так званій «Автономній» церкві, що стояла на позиції єдності з Московською церквою. Не зважаючи на спротив німецького коменданта Полтави зросійщеного німця Фон-Бродовського, Єпархіальне управління під керівництвом о. Потульницького спромоглося відкрити та проводити богослужіння у шести храмах Полтави, хоча згодом під натиском гестапо, мусіло три церкви передати «автономістам». Із відбудовою церков поставала потреба наділити їх святими антими́нсами, без яких священики не могли відправляти Божественної літургії. Тоді директор Полтавського краєзнавчого музею К. Мощенко на прохання О. Потульницького, відібрав у фондах музею «гідні для вжитку антими́нси», частина яких була зі св. мощами, частина без мощів, і передав «кілька соток» їх через о. Олексія для посвячення Харківському митрополитам Феофілові Булдовському і Полікарпові, архієпископу Никанору та єпископу Мстиславу [2; 3].

Одночасно протоієрей Олексій був настоятелем церкви Покровського монастиря в Полтаві, де, як згадували очевидці: «Щодня о 8 годині ранку лунає над Харковом дзвін. Він лине над вулицями, збуджуючи в душі спогади і поривання. Це скликає на молитву віруючих дзвіниці церкви старовинного, славетного Покровського монастиря. 24 роки ці старовинні мури похмуро дивились навколо, на неймовірне бузувірство і безладдя... 24 роки похмуро стояли ці стіни. ... І сьогодні непохитно стоять міцні стіни храму Божого ... Правлять Службу. Світяться лампади перед образами, пахне свічним воском і ладаном. Новий іконостас і престол виблискують позолотою. Зроблено все заново, бо більшовики знищили прекрасні старі. Безпретензійно і навіть біднуватو тут в церкві. Але віра не потребує розкошів. І стоять мури, оповиті подихом сторіч» [6].

Побожне українське населення горнулося до УАПЦ і тому дуже гостро стояло питання забезпечення парафій Полтавської єпархії (у 1943 р. було до 150 парафій) парафіяльними священиками. З метою вирішення цієї проблеми Полтавською єпархією УАПЦ було організовано пастирські курси, а їх ректором призначено о. Олексія, де він викладав богослов'я та літургіку. Випускників курсів, звичайно, висвячував на священиків Харківський митрополит Феофіл і лише влітку 1942 р. біля двадцяти кандидатів висвятив єпископ Мстислав. Отець Олексій тісно співпрацював із Українським Червоним Хрестом у Полтаві, що вславився своєю жертвовною працею рятуючи тисячі приречених на смерть полонених. Крім того, УЧХ із великим ризиком для самого свого існування «позичив» очолюваному О. Потульницьким Церковному управлінню 250 тисяч карбованців і потрібну кількість паперу й тим уможливив видання Богослужбових книг – 20 тисяч Євангелій та 25 тисяч молитовників українською мовою [2; 3], і це сталося у той час, коли німецька адміністрація в Україні взагалі не давала дозволу на будь-яке церковне видання, навіть на випуск церковних календарів.

Євангелія і молитовники дуже швидко розпродані та розповсюджені поміж голодними на святе Письмо парафіянами Полтавщини та прилеглих районів. На єпископський Собор у Луцьку (жовтень 1942), о. Олексій, як делегат Собору, зумів доставити біля сотні Євангелій та молитовників [3].

Поряд із тим, єпископат Української православної автокефальної церкви проводив активну працю щодо збільшення числа ієрархів, зокрема, 24 травня 1942 р. архімандрит Геннадій (*Шиприкевич*) був висвячений в єпископа Січославського; 23 червня – архімандрит Володимир (*Малець*) в єпископа Черкаського; 2 серпня – архімандрит Платон (*Артемюк*) в єпископа Заславського (*Волинь*); 13 вересня – архімандрит В'ячеслав (*Лісицький*) в єпископа Дубенського. 27 липня 1942 р. голова Полтавського єпархіального управління протоієрей Олексій Потульницький разом з іншими священнослужителями Харківсько-Полтавської єпархії підписав у Харкові протокол про входження парафій Курської, Полтавської, Сумської і Харківської областей, підпорядкованих Високопреосвященнішому владиці Феофілу, до складу УАЦ на чолі з архієпископом Полікарпом [2; 6].

У вересні 1942 р. Адміністрація УАЦ одержала розпорядження Райхскомісаріату України «про припинення дальших єпископських хіротоній з тих мотивів, що кількість єпископів визнана німецькою адміністрацією достатньою для обслуг тої Церкви», хоча єпископат Автокефальної церкви на українських окупованих землях у вересні 1942 р. мав лише 14 архієреїв. Випадків брутального втручання німців у національно-релігійне виховання української молоді було досить багато. Так, у вересні 1942 р. було вирішено відзначити пам'ять письменника-полтавця Івана Котляревського й відправити на його могилі у Полтаві велику громадську панахиду. Не зважаючи на те, що дозвіл від бургомистра міста і німецького гебітскомісара було отримано заздалегідь, що могилу удекоровано, запрошено Лубенського єпископа Сильвестра, зібрано учнів з усіх шкіл міста, зійшлося тисячі народу, «за пару хвилин перед початком панахиди з'явилося всесильне гестапо, все заборонило» і всіх розігнало [2].

У вересні 1942 р. протоієрей Олексій Потульницький повідомив, що Адміністрація Автокефальної церкви вирішила провести Собор єпископів УАЦ і архієпископ Полікарп скликає на жовтень в Луцьку українських єпископів для обговорення і вирішення головних питань релігійного життя та припинення церковного розколу в Україні. Передбачалося представити від Собору єпископів меморіал Райхскомісарові Кохові щодо «правного положення Православної церкви в Україні та її важливіших потреб». За місяць до початку Собору Адміністрація УАЦ звернулась до Райхскомісаріату з проханням надати дозвіл провести 2–9 жовтня 1942 р. сесію Священного Собору єпископів Автокефальної церкви у Луцьку. Разом із проханням про дозвіл було також подано програму засідань Собору, але окупанти, без надання будь-яких мотивів, заборонили скликати Священний Собор єпископів і повідомили про це лише напередодні початку роботи Собору, коли єпископи в дуже тяжких умовах тодішньої комунікації, були вже в дорозі до Луцька. Офіційно, з огляду на заборону німецької окупаційної влади, Собор не міг відбутися, але заборонити єпископам перебувати декілька днів у Луцьку й обговорити та вирішити важливіші справи в «приватних» розмовах і відбутися соборну церковну урочистість, – влада не рішалась заборонити. Найбільш актуальними темами «приватних» розмов ієрархів, що прибули на Собор, були проблеми: обрання глави Церкви; церковний розкол в Україні; необхідність прийняття рішучих кроків щодо об'єднання УАЦ з Автономною церквою. Утворена під головуванням митрополита Олександра комісія виробила підстави до порозуміння і ліквідації церковного розколу та запропонувала делегувати архієпископа Никанора і єпископа Мстислава для переговорів з митрополитом Олексієм. Переговори тривали недовго і вже 8 жовтня обидві Церкви підписали «Акт примирення» [2; 6]. Цей документ історичної ваги підтверджував фактичне існування в Україні Автокефальної церкви, яка має євхаристичне єднання з усіма помісними православними Церквами через митрополита Діонісія та визначав склад Священного Синоду і Собору єпископів. Акт схвально був зустрінутий віруючими, оскільки «вперше за багато століть створював реальні умови для побудови в Україні еволюційним шляхом єдиної помісної православної Церкви» [6]. В Акті підписаному Високопреосвященним Владикою митрополитом Олексієм і представниками Собору єпископів Святої Української автокефальної православної церкви архієпископом Никанором і єпископом Мстиславом,

вказувалось: «Взявши під увагу, що існуюче поділення Православної церкви в Україні на два напрямки фатально відбивається на житті Церкви та українського народу і деморалізуючи впливає на вірних та посередньо негативно відбивається на справі спокою і ладу, ухвалили прикоротити церковне роз'єднання на наступних засадах:

1) Визнаємо, що фактично Українська автокефальна православна церква вже існує.

2) Українська автокефальна православна церква має єднання з усіма Православними церквами через його Блаженство, Блаженнішого митрополита Діонісія, що до Українського Помісного Собору являється місцезблостителем Київського Митрополичого Престолу.

3) Вищим органом управління УАПЦеркви до Всеукраїнського Помісного Собору являється Священний Собор єпископів України, який керує церковним життям України через Священний Синод.

4) Священний Синод складається з п'яти старших єпископів України, а саме: Високопреосвященного Олександра, митрополита Пінського і Поліського, Високопреосвященного Олексія, митрополита Волинського і Житомирського, Високопреосвященного митрополита Полікарпа, архієпископа Луцького і Ковельського, Високопреосвященного Симона, архієпископа Чернігівського і Ніжинського та Високопреосвященного Ніканора, архієпископа Чигиринського. Обов'язки секретаря Священного Синоду, а також заступника неprisутнього члена Синоду, виконує Преосвященний Мстислав, єпископ Переяславський.

5) Священний Синод на першій сесії розгляне всі питання, зв'язані з поєднанням, як то: розподіл єпархій і катедр поміж усіма сущими єпископами та остаточно розв'яже всі справи, що непередбачені цим актом.

6) Першу сесію Священного Синоду скличе старший по хіротонії митрополит, вказавши день і місце засідання.

7) Усі ріжниці канонічного характеру, що спричинилися до роз'єднання, нами розглянуті і більше не існують.

8) Копія цього акту розсилається негайно усім єпископам об'єднаної Української автокефальної православної церкви Високопреосвященними Олексієм і Полікарпом з наказом негайного оголошення цього Акту по всіх церквах України і наказом негайно прикоротити молитовне роз'єднання. Після відчитання цього Акту по всіх церквах України відслужити вдячний Господеві молебень за дар взаємного зрозуміння і об'єднання.

Підписано в Святій Почаївській лаврі дня 8 жовтня 1942 р.

Олексій, митрополит Волинський і Житомирський.

Ніканор, архієпископ Чигиринський.

Мстислав, єпископ Переяславський» [2].

Після підписання «Акту поєднання» в Успенському Лаврському соборі владики «увійшли до вівтаря, приложились до святого престолу, митрополит Олексій наказав спустити образ Почаївської Божої Матері, що над царськими дверима, всі три приложились до святого образу, а потім і до стопи Пречистої на камені в соборі. Цими спільними молитовними актами ієрархи Автономної і Автокефальної церков увійшли в молитовне єднання, свідчачи про поєднання Церков в одну Українську автокефальну православну церкву». Митрополит Полікарп негайно видав послання до духовенства і вірних УАПЦ, в якому поділився великою радістю з приводу припинення роз'єднання в Церкві на Україні і наказав відправити по церквах вдячні Господеві молебні, а 12 жовтня надіслав Райхскомісарові України повідомлення про довершене 8 жовтня 1942 р. об'єднання Церков в одну Українську автокефальну церкву. 18 жовтня «Акт поєднання» було оголошено в кафедральному соборі м. Луцька і відправлено молебень. Хоча «Акт поєднання» радісно зустрінули багато священників Автономної церкви, проте єпископи Автономної церкви, зважаючи на негативне до нього відношення з боку німецької адміністрації, постановили просити митрополита Олексія зняти свій підпис з «Акту поєднання» та запропонували йому зложити з себе звання Екзарха всієї України (як *все це нагадує нинішню ситуацію з творенням Єдиної Помісної Церкви в Україні – авт.*) [2; 7].

Проте вже в першій половині січня 1943 р. райхскомісар України Е. Кох видав розпорядження про обмеження діяльності Адміністрації УАПЦ, про ліквідування Собору

єпископів, а архієреїв було виведено з підпорядкування митрополита Полікарпа і підпорядковано генерал-комісаріатам на місцях. Німецька влада «замість поєднання в Україні в одну Українську автокефальну православну церкву двох в ній Церков – Автокефальної та Автономної, утворила ... п'ять автокефальних і п'ять автономних генерал-комісаріатських церков». Наприкінці 1942 р. нацисти за участь у забороненому гітлерівцями Соборі українських єпископів у Луцьку заарештовують О. Потульницького та засуджують до смертної кари. Лише настійні прохання ієрархів Української автокефальної церкви сприяли тому, що в 1943 р. він був звільнений і виїхав до містечка Оринина, де служив священиком. У 1944 р. емігрував на Захід, оскільки добре знав «гуманні» поведки більшовицьких визволителів [2]. Так розпочався для нього, як і для сотень тисяч заляканих українців, «відомий, багатьом знаний хресний шлях з рідного краю на чужину», «без дороговказів, з єдиним біологічним стимулом щоб якимось пережити». Отець Олексій розпочинає колосальну творчо-організуючу працю, щоб «надати масі людей, скупченій як ті отари по таборах у Німеччині, якісь цілі, надії та ідеали іншого, духового змісту». Він разом з іншими українськими священиками підіймав «дух вигнанців із занепаду, апатії й вегетативи, животіння до надій на Божу опіку, до віри, вони пробудили їхню національну свідомість». Вірні, якими О. Потульницький опікувався в таборах, «поважали, любили й шанували свого доброго пастиря, не раз виявляючи це у драматичних формах прихильності. Він бо знав тих людей із самої натури, з походження свого, зі спільної біди» [4].

У 1950 р. він із дружиною переїхав до США [2; 4], де вже розселилися десятки тисяч скитальців-українців. Для о. Олексія швидко почали забуватися «таборові злидні, зникла з овиду і душ грізна тінь мстивого червоного Молоху. Люди мали працю і зростали в достатках». Разом із тим він «не дістав від цього полегші», оскільки на «тлі матеріального добробуту між людьми і громадами виникали чвари, поділ, взаємонедовір'я». «Серед вірних малі шанобливість до священиків, зростали втручання у його суто духовні справи і обов'язки». Отець Олексій разом з іншими священиками, опираючись на свідому частину парафіян, «з піднесенням почали й тут свою муравлину працю: зміцнювали духовно громади, організовували нові, разом з відданими ентузіастами парафіянами будували храми та шкільні заклади». Терпеливо, з властивою йому посвятою, працював у Філадельфії, Лейквуді, Сиракуз (Сірак'юс), де не раз «довелося скоштувати гіркою овочу людської невдячності та нерозуміння, але він терпеливо, гідно й достойно сповняв» нелегку місію українського священика аж до 1963 р., коли вийшов на пенсію. Але й опісля «спорадично, з доручення Консисторії, виконував священничі обов'язки» [4; 7].

«Це тільки блідий слід по небуденній людині, патріотові, зразковому священикові. Але кожна людина заховує в собі ще й свою внутрішню, притаманну їй одну сутність, яку не завжди легко пізнати з поверхні». За великою скромністю о. Олексія, за його «нехиттю до показовості, до пози, не легко було сторонній людині пізнати те його внутрішнє ество». Ще в Подільській духовній семінарії, тоді «веселий, вродливий юнак, вабив до себе легкістю співтоваришування та своєю життєрадісністю». У «зрілому віці, і аж до кінця життя той життєвий оптимізм не зникав з його вдачі, проте, він мав уже тут рису усвідомленої життєвої філософії, цілої системи світосприймання, яка базувалася на глибокій вірі й певності, що страждання людини очищають її душу і наближають до Бога, що в кінцевому змагові добро завжди перемагає зло та що дійство Божого Провидіння керує людською долею. Такі переконання вже, слід вважати філософією християнського оптимізму, вони то й становили серцевину-внутрішнє ество Покійного. Ця філософія допомогла йому перетривати стоїчно всі такі тяжкі звороти його життя і не «розколотися», не «заломитися». У нього була ще й глибока національна свідомість та широкий засяг її у практиці життя. Вона, виключала регіональну вузькість і скрайню конфесійну нетолерантність. Практикою свого життя він доводив, що навіть у цій делікатній сфері національного буття, де склалися ніж нами перечулено-емоційні упередження, можна при добрій волі легко їх переборювати і згладжувати» [4].

У 1973 р. «з поважно надірваним здоров'ям, забутий людьми, о. Олексій скромно відзначив у своїй домашній каплиці п'ятдесятирічний ювілей свого священства» і 14 грудня того ж року, без нарікань, мужньо допивши свій «останній келих тяжких терпінь», під час

тридцятиденного перебування в Університетському шпиталі в Сиракуз (Сірак'юс), помер [1; 2; 4]. У вечорі 14 грудня відправлено першу панахиду в каплиці погребника, на другий день заупокійну литію в «присутності значної кількості українців обох віровизнань» і в той же вечір тіло покійного відвезли до церкви св. Луки. У цій церкві ввечері 17 грудня під час Божественної літургії, за переповненої церкви молящимися, розпочався чин священницького відспівування. По скінченні врочистої похоронної відправи священники виголосили прощальне слово. Довгою і сумною чергою проходили люди повз домовину й прощали свого колишнього пастиря. Його поховали 18 грудня на Українському православному цвинтарі у Баунд Бруку. Згідно з заповітом, із великим сумом і жалем, горем пририта, осиротіла, самотня дружина Зінаїда поклала в труну «дрібку землі зі святої, для нього, Канівської гори» [1; 4; 5]. У 1974 р. із нагоди річниці смерті вірного і заслуженого пастиря Української православної церкви в США, о. Олексія Потульницького, Василь Гарбер (*сокурсник о. Олексія по Подільській духовній семінарії – авт.*), писав, що в друзів, приятелів і численних парафіян «відчуття втрати не змаліло, а набрало глибшого змісту і постать нашого друга, шкільного товариша, останнього з могіканів славної Подільської духовної семінарії о. Олексія тепер, з віддалі часу, ясніше й об'єктивніше вияскравлюється» [3].

Життєві шляхи, багатогранна й чимала духовна спадщина та церковно-релігійна діяльність подолянина о. Олексія Потульницького, ще чекають своїх дослідників.

Джерела та література:

1. Бл. п. о. Олексій Потульницький [некролог]. *Свобода* (Нью-Йорк). 1973. Ч. 234. 22 грудня. С. 3.
2. Власовський Іван. УПЦ на українських землях в часі другої світової війни. URL: <http://www.anti-raskol.ru/pages/588/>
3. Гарба Василь [Гарбер Василь]. Пам'яті протопресвітера о. Олексія Потульницького. *Свобода* (Нью-Йорк). 1974. Ч. 222. 7 грудня. С. 2.
4. Гарба Василь [Гарбер Василь]. Пам'яті протопресвітера о. Олексія Потульницького. *Свобода* (Нью-Йорк). 1974. Ч. 223. 10 грудня. С. 2.
5. Олексій (Потульницький). *Вікіпедія*. URL: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Олексій_\(Потульницький\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Олексій_(Потульницький))
6. Приходченко Вадим. Митрополит Феофіл Булдовський – організатор УАПЦ на Слобідській Україні. URL: <http://uaoc.org.ua/ua/news/?newsId=8152010-11-12>
7. Трембіцький А. М., Іваневич Л. А. Протопресвітер Української православної церкви подолянин Олексій Потульницький: повернення із забуття. *Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 2'2014)*. Хмельницький: ІРД, 2014. С. 271–279.

УДК 94(477.82):35.071.5

Карпюк Аліна (м. Луцьк),
Карпюк Василь (м. Луцьк)

РОЗВИТОК ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ТА АДМІНІСТРАТИВНИХ ЦЕНТРІВ ВОЛИНИ У СЕРЕДИНІ XIV–XVI СТ.

Історія регіону кінця XIII – середини XIV ст. у писемних джерелах висвітлена дуже скупо. Це посилює позиції археологічних джерел у формуванні джерельної бази дослідження історії Волині литовського періоду. Для розвитку територіальної структури та адміністративних центрів Волині цього періоду характерне тривале збереження традицій давньоруського періоду, хоча, з середини XV ст. відбувається інкорпорація регіону у політичну структуру Великого князівства Литовського і втрата ним залишків самостійності [21, с. 61]. Включення у XIV ст. Східного Поділля (колишньої Болохівщини) до складу Волинської землі призвело до територіального зростання останньої вже у межах Великого князівства Литовського.

Волинська земля остаточно стала литовською провінцією після смерті Свидригайла у 1452 р. [16, с. 12], тобто фактично до цього часу зберігалась місцева державність. У 1566 р. у ході адміністративної реформи було утворене Волинське воєводство [11, с. 13]. Воно охоплювало територію нинішньої Волинської та Рівненської областей без їх північних частин, які належали Великому князівству Литовському, а також північну частину Хмельницької і Тернопільської областей, південно-західну частину Житомирської області. Волинське воєводство складалось з повітів – Луцького, Володимирського, Кременецького. Повіт являв собою округ, підпорядкований гродському (старостинському) судові, на Волині – ще земському судові [11, с. 18]. У межах воєводства існували також князівські волості, які не були включені до повітової системи [16, с. 13].

Особливістю Волині як історико-географічного регіону середини XIV – XVI ст. був її поділ між Великим князівством Литовським і Короною. Ще у XIV ст. практично всі західні (Холмське князівство), південно-західні (Белзьке князівство) та північно-західні (Ратенське князівство) окраїни Волинської землі були включені до складу Польщі. Литовськими залишались тільки центральні частини землі та її східні окраїни.

З середини XIV ст., на відміну від давньоруського періоду, у територіальній структурі Волинської землі починають фіксуватись рубежі. В угоді литовсько-руських князів з королем польським та мазовецькими князями 1352 р. перераховані Львівська, Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська, Берестейські землі, які знаходились у сфері політичних інтересів князів [4, с. 30–32]. Важливим моментом угоди було те, що князі зобов'язувались тримати землі «ісполна», тобто, у повному обсязі, з врахуванням конкретних рубежів. В угоді Любарта Гедиміновича з Казимиром Великим від 1366 р., Волинська земля вже ділилась шляхом проведення рубежу по конкретних орієнтирах, зокрема, річках та селах [4, с. 38]. На думку С. Д. Панишка, аналіз писемного джерела про таке «бережливе» ставлення до землі вказує на високий ступінь її феодалізації [21, с. 61]. Подібні розмежування дозволяють реконструювати розміри окремих володінь.

Як межові знаки, у писемних джерелах часто згадуються штучно створені копці, межові мітки [1, с. 47–51, 96]. У грамоті «Князь Любарт Гедимінович дарує села соборній церкві Іоанна Богослова в Луцьку» від 8 грудня 1322 р. вже існуючі на той час кургани використані як межові знаки села Теремно [4, с. 20]. На жаль, ці кургани до нашого часу не збереглися, тому їх не можна використати як свідчення для перевірки автентичності даної грамоти археологічними джерелами.

За документами XVI–XVII ст. відомо, що інколи межовим знаком між угіддями землевласників слугувало закопане кам'яне жорно. Розвал кам'яного жорна та фрагменти кераміки XVI ст. знайдені неподалік Шеполя у с. Заболотці Луцького р-ну Волинської обл. [7, с. 27]. Це один з небагатьох прикладів, коли межовий знак був археологічно зафіксований.

На рубежі XIV–XV ст., за Вітовта, фактичною південною столицею Великого князівства Литовського став Луцьк – «Лучеськ Великий на Стиру». Ця назва підтверджує його провідну роль в економічному, торгівельному та політичному житті регіону. Луцьк став «великим» не тому, що отримав магдебурське право, а тому, що був адміністративним центром всієї Волині.

Одним із символів відносної незалежності та певної самостійності Волинської землі у XIV ст. є денарії князя Любарта. Знахідки монет із зображеннями т. зв. «волинського» рівнораменного чотириконтинентального хреста (на реверсі) і крокуючого лева з повернутою назад головою (на аверсі) відомі у південних та центральних районах Волинської області, а також у південних районах Рівненської області. Початок карбування монет у Луцьку відноситься до кінця 50-х–60-х рр. XIV ст., майже одночасно з початком монетної справи у Львові, Києві, Вільно, Новгород-Сіверському, Смотричі і Полоцьку [27, с. 187]. Карбування монет Любартом у Луцьку свідчить про збереження Волиню власного атрибуту державності у цей період, що вказує на провідну роль регіону.

На адміністративну структуру регіону загалом, а також роль окремих міст, як адміністративних центрів, вплинуло монгольське вторгнення. Зауважимо, що з XII ст. у поліській зоні Волині прослідковується активізація містоутворення. Цей процес, пов'язаний із феодалізацією Полісся продовжився і у наступні століття. Археологічні джерела

підтверджують, що не всі міста на Волині були зруйновані татаро-монголами. Після відходу ординців розпочалась активна відбудова зруйнованих міст та спорудження нових. Зокрема, у володіннях Володимира Васильковича, багато городів побудував будівничий Олекса.

Один з цих городів досліджувався у сучасному м. Камені-Каширську. На прикладі літописного Каменя прослідковано швидке розростання невеликого поліського міста впродовж другої половини XIII – початку XIV ст. У другій половині XIII ст. навколо його дитинця був споруджений вал, а на початку XIV ст. тут була проведена підсіпка, яка надала городищу у сучасному Камені-Каширському вигляду стіжка [22, с. 19]. При цьому відсутні археологічні свідчення татарських погромів міста впродовж другої половини XIII ст. Розвиток кам'яного будівництва саме у поліській частині Волині у післямонгольський період підтверджує посилену увагу князівської влади до цього регіону [2, с. 412].

На прикладі Дорогобужу та Пересопниці можна прослідкувати як втрата містом ролі князівської столиці позначилась на його вигляді. Після татарського вторгнення ці населені пункти продовжували існувати, але, очевидно, втратили міський характер. На основі аналізу археологічних джерел встановлено, що після нашестя Батия впродовж XIV–XV ст. відбувається зворотний процес розпаду єдиного міського організму Пересопниці на окремі поселення, що завершується у XVI–XVII ст. На території колись великого столичного міста формуються три різні містечка: Пересопниця з монастирем Різдва Богородиці (ліквідований 1630 р.), Жуків та Білів [31, с. 27]. Підтвердженням втрати міського характеру є відсутність згадок про ці міста в угоді 1366 р., де перераховані практично всі найбільші адміністративні пункти регіону. У XIV ст. торговий шлях із Києва у Володимир вже проходив через сусідні населені пункти Жуків біля Пересопниці, Горбаків поблизу Дорогобужу.

Яскраву картину зростання невеликого волинського міста впродовж XIV–XVI ст. бачимо на прикладі Острога, який став центром володінь князів Острозьких. Це засвідчують археологічні джерела, здобуті під час досліджень на ділянці між ринковою площею та Луцькою брамою. Тут найкраще представлені шари XIV ст. [25, с. 116].

Для населення середньовічних волинських міст характерна поліетнічність. Унаслідок розпаду Золотої Орди, що наступив після перемог Ольгерда, на волинські землі проникали численні мешканці золотоординських міст. Характерною рисою складу населення середньовічного Острога було проживання тут значної татарської громади, утворення якої відноситься до періоду князювання Вітовта. В Острозі була «Татарська вулиця», заселена полоненими татарами [3, с. 228]. Татарська брама Острога збереглась до нашого часу. Є відомості також про те, що князь Федір Любартович запрошував вірменських воїнів до Лучеська із м. Солхат у Криму [18, с. 49]. Свідченням перебування вірмен у Луцьку є церква св. Стефана. За писемними джерелами з XIII ст. у Луцьку відома вірменська, а з кінця XIV ст. єврейська, караїмська, кримотатарська торгово-ремісничі общини [19, с. 15].

У литовський період міста поступово втрачають роль адміністративних центрів. Їх місце займають державні замки. Такі висновки зроблені з урахуванням, насамперед, археологічних джерел, у тому числі у порівнянні їх з тими, що окреслюють розвиток поселенської структури регіону у давньоруський період. Розмежування ролі замку і міста, яке жило за магдебурським правом, підтверджує еволюцію адміністративно-територіальної структури, яка також європеїзувалася.

Розбудова системи державних замків, до яких відносимо земельні (Луцький), повітові (Володимирський, Кременецький, Виживський), старостинські (Ратенський, Любомльський, Виживський), ілюструє еволюцію адміністративної структури Волині. На прикладі декількох з них бачимо, що в організації управління територією вони прийшли на зміну давньоруським містам.

Луцький замок на сьогодні, напевно, можна віднести до найбільш досліджених. Процес будівництва замку ілюструє його роль на підвладній території. Періоди активізації будівництва відображають етапи посилення адміністративної ролі замку або збільшення розмірів підвладної території. Археологічні джерела підтверджують, що в означений період перебудова старих об'єктів проходила також у відповідності із змінами тогочасного волинського суспільства. Наприклад, це реконструкція та прибудова будинку суду до церкви Іоана Богослова у XVI ст. Будинок Судової канцелярії був збудований на залишках палацу [15,

с. 151]. У прибудованій до собору будівлі відбувалися судові засідання, тобто церква була не лише державним і релігійним, але і громадським центром. У Луцькому замку також функціонував Луцький Трибунал, створений у 1578 р. вищий апеляційний судовий орган для Волинського, Подільського та Київського воєводств. Його існування підтверджує значну роль замку у житті Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої.

Після смерті Свидригайла у 1452 р. завершується період існування замку як резиденції князівського двору. Відповідно, тут припиняється і нове оборонне будівництво. Археологічні джерела вказують, що основна увага луцьких старост з цього часу зосереджується на укріпленні Окольного або Нижнього замку, як важливої частини Луцька.

Мурований Луцький замок будувався у литовській частині Волині у той період, коли її західна, північно-західна та південно-західна частини поступово увійшли до Польщі. Там також велось монументальне оборонне будівництво, прикладом якого був замок у Володимирі, який короткий час, упродовж 1366–1370 рр. перебував під владою Польщі. Історія Володимирського замку описана у «Хроніці» Яна із Чарнкова. З цього нарративного джерела відомо, що король Казимир збудував новий мурований замок не на місці старого дерев'яного замку, а поряд з ним. Спорудження мурованого замку фінансувалось із королівської скарбниці [17, с. 95]. У 1370 р., по смерті Казимира, Любарт повернув собі Володимир і розібрав новий мурований замок. Існування мурованого замку Казимира Великого у Володимирі підтверджується археологічними джерелами. Більше того, короткий період його існування, тобто, відсутність пізніших перебудов, робить цю пам'ятку еталонною при вивченні оборонного будівництва у регіоні у XIV ст.

Потужною фортецею був Кременецький замок, який розташований на Замковій горі (гора Бона). О. П. Раппопорт вважав, що кам'яний замок був збудований у середині або другій половині XIV ст. [26, с. 139]. Протягом 1973–1975 рр. розкопки проводила Є. М. Пламеницька, проте ці матеріали залишаються неопублікованими. Результатами археологічних досліджень ДП ОАСУ «Подільська археологія» у 2009 р. було виявлення на території Кременецького замку городища давньоруського часу [30, с. 194]. На основі камеральної обробки понад 2000 фрагментів вінець керамічних посудин литовсько-польського періоду з розкопок Є. М. Пламеницької, було виділено два хронологічні періоди функціонування Кременецького замку: 1) XV – початок XVI ст., 2) XVI – перша половина XVII ст. [33].

Еволюцію територіальної структури регіону у взаємозв'язку зі зміною управлінських функцій між містом і замком можна прослідкувати на прикладі Ратенського князівства. За договором 1366 р. ці землі відійшли до Польщі, що спричинило утворення Ратенського або Поліського клину. Цю коронну територію, яка врізалась в землі Великого князівства Литовського, литовці неодноразово пробували повернути. Наприклад, за свідченнями М. Стрийковського, у 1431 р. литовські загони здобули польський замок Ратно, спаливши його [29, с. 674]. Така велика військова активність у цьому районі спричиняла особливу увагу до укріпленості міста та його замку. Для вивчення територіальної структури цього регіону використовують описи Ратенського староства 1500–1512 рр., які опублікував М. С. Грушевський наприкінці XIX ст. [5]. Вчений зауважив, що хоч цей документ і описує події початку XVI ст., але тут простежуємо багато архаїчних рис побуту і культури попереднього періоду. На момент опису староство, окрім Ратенської, включало і Ветлівську територію [5, с. 22].

Ретроспективно для вирішення проблеми належності земель Ратенського клину використовується попис 1546 р. [1]. Хоч у ньому описано події більше як через століття після приєднання Ратенської землі до Польщі, проте тут окреслені межі цих володінь, згадується князь Сангушко [1, с. 55–57, 73].

Ратенське городище, яке спочатку було дитинцем міста, а згодом стало феодальним замком у повній мірі відображає долю земель Ратенського клину. У 1950–1960-х рр. городище обстежував П. О. Раппопорт [20]. Дослідник припустив, що на городищі була башта, яка могла бути збудована у XIV ст. [26, с. 141]. П. О. Раппопорт зазначав, що хоч Ратно і згадується у писемних джерелах лише з XIV ст., проте, на основі археологічних джерел, заснування поселення тут можна віднести до XII ст., а можливо і до XI ст. [26, с. 31]. Про існування

городища вже у ранньослов'янський час на основі проведених археологічних досліджень зробили висновок О. Є. Златогорський та Д. Г. Дем'янчук. Окрім ліпної та кружальної кераміки VIII–IX ст. тут було виявлено також фрагменти кераміки XII ст., XIV ст., XVI–XVIII ст. [8, с. 24].

У XIV–XV ст. городище виступало як приватний замок князів Сангушків [32, с. 292–293]. У першій половині XV ст. воно набуло вигляду укріплень типу «*motte and bailey*» [23]. Городище пов'язане з існуванням Ратенського князівства та становленням князівського роду Сангушків. Особливістю Ратенського замку князів Сангушків була його належність спочатку до державних, а потім до приватних. В XVI – першій половині XVII ст. Ратне знову стало державним (королівським) містом і виконувало роль центру управління староством, тут розміщувалась резиденція місцевих старост – замок [28, с. 235].

Систему адміністративного управління Волині ілюструють залишки старостинського палацу на Любомльському городищі. Дитинець останнього є природним підвищенням на перешийку мису та розміщується у південно-східній частині давньоруського Любомля. Отримані у ході археологічних досліджень міста матеріали, датуються пізньосередньовічним періодом, а найраніші з них XIII ст. [9]. У старостинському палаці після позбавлення гетьманства виконував нові посадові обов'язки І. Виговський [24].

Найчисленнішу категорію населених місць тогочасної Волині складали села. Вони часто згадуються у писемних джерелах. Зокрема, під 1450 р. згадується с. Сирники, під 1526 р. – Підгайці, під 1545 р. – с. Баїв, Боратин, Забороль, Лище, 1570 р. – с. Романів, 1577 р. – с. Ратнів [10, с. 414–455], 1585 р. – с. Боровичі тощо. Нині культурний шар середньовічного періоду у цих населених пунктах досить слабкий і поширюється тільки на частині їх території. Зазвичай села не мали оборонних укріплень.

Відомі випадки, що у селі все ж розміщувався замок, так як, наприклад, у с. Боровичі Камінь-Каширського району Волинської області, власником якого був князь Стефан Четвертинський, член Луцького Хрестовоздвиженського братства. Тут археологічно досліджене пізньосередньовічне городище, яке являє собою штучно насипану земляну площадку. На її поверхні було зібрано археологічний матеріал, який датується XVII–XVIII ст. [14, с. 152–153]. Ю. М. Мазурик та О. Є. Златогорський вказали на розміщення замку у Боровичах над річкою та біля мосту, як пункту, що контролював як сухопутний, так і річковий рух [14, с. 153].

Двошарове поселення давньоруського періоду XI–XII ст. та пізньосередньовічного часу XVI–XVII ст. розташоване у центральній частині с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну Волинської обл. [6, с. 453]. Городища пізньосередньовічного періоду досліджені також в смт. Рожище [13] та у с. Нова Вишва [12].

Таким чином, археологічні джерела відображають та ілюструють зміни територіальної структури та адміністративних центрів Волині. Роль адміністративних центрів перебирають на себе волинські державні замки (земельні, повітові, старостинські) на противагу давньоруському періоду, коли основу поселенської структури становили міста. Чим більшою була підвладна територія, тим більшим був замок. Головним адміністративним центром Волині стає «Лучеськ Великий на Стиру», що підтверджується активізацією будівництва Луцького замку. Величиною також виділявся мурований замок Казимира Великого у Володимирі, який, внаслідок нетривалого періоду існування може стати еталонною пам'яткою у вивченні тогочасного оборонного будівництва. Поселенську структуру регіону доповнювали приватновласницькі замки та сільські поселення.

Джерела та література

1. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Вильна: Печатня Губернского правления, 1867. 409 с.
2. Археологія Української РСР. Т. 3. Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Киев: Наукова думка, 1975. 502 с.

3. Герасименко О. Міжетнічні процеси у містах Волині XVI–XVIII століть. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне: РДГУ, 2011. Вип. 22. С. 228–230.
4. Грамоти XIV ст. / упорядк., вст. ст., ком. і слов.-показ. М. М. Пешак. Київ: Наукова думка, 1974. 251 с.
5. Грушевський М. Описи Ратенського староства 1500–1512 рр. *Записки товариства імені Шевченка: вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу*. Львів: Накладом Т-ва імені Шевченка. 1898. Т. 26. Кн. 6. С. 1–40.
6. Златогорський О. Є. Дослідження 2011 р. на території Волинської та Рівненської областей. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Rzeszów, 2012. Tom XXXIII. С. 449–468.
7. Златогорський О. Є., Баюк В. Г., Вашета М. П. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Волині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: збірник наукових праць. / О. М. Титова (відп. ред.), С. О. Біляєва, Л. І. Виногородська [та ін.] ; Наук.-досл. центр «Часи козацькі», Укр. тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Історико-культ. ас-ція «Україна-Туреччина». Київ, 2013. Вип. 22. Ч. I. С. 23–33.
8. Златогорський О., Дем'янчук Д. Розвідки на городищі у селищі Ратне. *Середньовічні міста Полісся*: тези доповідей Міжнародної наукової археологічної конференції. Київ–Олевськ, 2011. С. 24.
9. Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Дослідження давньоруського Любомля. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.* Київ : ІА НАН України, 2009. С. 67–69.
10. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Волинська область / голов. редкол. П. Т. Тронько; обл. редкол. І. С. Клімаш (голова) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 746 с.
11. Крикун М. Воеводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: статті і матеріали. Львів: Поліграфічний центр видавництва Львівської Політехніки, 2012. 702 с.
12. Мазурик Ю. М. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Нова Вишва на Волині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: збірник наукових статей. Київ, 2006. Вип. 15. С. 183–186.
13. Мазурик Ю. М. Городище пізнього середньовіччя в смт. Рожище на Волині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: збірник наукових праць. Вип. 16. Київ, 2007. С. 16–20.
14. Мазурик Ю. М., Златогорський О. Є. З історії с. Боровичі Маневичького району. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина*: матеріали XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції / упоряд. Г. Бондаренко, упоряд. А. Силюк, уклад. П. Хомич. Луцьк: Волинське обласне товариство краєзнавців, 2004. С. 152–156.
15. Малевская М. В. Архитектурно-археологические исследования на территории Верхнего Замка в Луцке. *Старий Луцьк*: науково-інформаційний збірник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. Вип. II. С. 134–163.
16. Михайлюк О., Кічий І. Історія Луцька. Львів: Світ, 1991. 192 с.
17. Мицик Ю. Відомості про Україну XIV ст. в Хроніці Яна з Чарнкова. *Магістеріум*. 2004. Вип. 17: Історичні студії. С. 92–97.
18. Мицько І. Князь Любарт та його родина. *Старий Луцьк*: науково-інформаційний збірник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. Вип. II. С. 43–52.
19. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій (звіти археологічних експедицій про розкопки та розвідки на території України). 1989/159. ф. е. 23610. Сайчук Б. Т. Отчет о проведении спасательных археологических работ в Старом городе Луцка Волинской обл. Луцк, 1990, 19 арк.
20. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій (звіти археологічних експедицій про розкопки та розвідки на території України). 1960/20. ф. е. 3478-3480. Раппопорт П. А. Работа на территории Украинской ССР по изучению крепостей в 1960 г. 41 арк., 54 фото.

21. Панишко С. Д. Адміністративно-територіальна структура Волині литовського періоду. *Старий Луцьк*: науково-інформаційний збірник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. Вип. IV. С. 61–68.
22. Панишко С. Д. Археологічні дослідження давньоруського Каменя. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України*: науковий збірник. Матеріали XX Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-й річниці Незалежності України, 810-й річниці першої писемної згадки м. Каменя-Каширського та 100-й річниці від дня народження українського літературознавця Євгена Шабліовського. Луцьк, 2006. Вип. 20. С. 14–19.
23. Панишко С. Д. Укріплення типу «motte and bailey» у смт. Ратне. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині*. Луцьк, 2012. Вип. 42. С. 24–27.
24. Панишко С., Остап'юк О. Дослідження ранньосередньовічного Любомля. *Zamoszko-Wolynskie zeszyty muzeane : Замосцько-Волинські зошити*. Zamosz, 2004. Т. II. С. 255–262.
25. Прищепя Б. Археологічні дослідження Острога доби князів Острозьких. *Археологія*. 2016. № 2. С. 110–118.
26. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Ленинград: Издательство «Наука», 1967. № 140. 220 с.
27. Савицький В. Денарії Любарта-Дмитрія (1340–1384). *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2009. Вип. 12. С. 182–187.
28. Сидорук Т. Ратне в XVI – першій половині XVII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина*: матеріали XIII Волинської наук. іст.-краєзн. конф. Луцьк, 2004. С. 234–238.
29. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Львів: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства імені Шевченка, 2011. Історичні джерела. Т. 10. 1074 с.
30. Строчень Л. Археологічні дослідження замків Тернопілля. *Волино-Подільські археологічні студії*. 2012. Вип. 3. С. 192–196.
31. Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 108 с.
32. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року : в 2-х. тт. Т. 2. Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1986. 578 с.
33. Чекурков В., Войтюк О. Археологічні джерела литовсько-польської доби за результатами розкопок Є. Пламеницької на території Кременецького замку в 1973–1975 рр. *Науковий вісник Національного музею історії України*: збірник наукових праць: у 2 частинах. Київ : Національний музей історії України, 2016. Вип. 1. Частина 1 / відп. ред. Б. К. Патриляк. С. 271–275.

УДК 1221-АК-КБ

Крішан Акаш (м. Київ)

КОМАНДИР «ЮРКО-КВАТИРЕНКО»: НА ЧОЛІ КУРЕНЯ-З'ЄДНАННЯ УПА-СХІД «ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ»

Вагомий відсоток з усіх відомих на сьогодні досліджень з історії УПА складають наукові розвідки про персоналії учасників визвольного руху 40-50-их рр. Наразі опубліковано поважну кількість наукових монографій та аматорських пошуків, побачили світ спогади про пережите ще живих учасників ОУН-УПА. Принагідно відзначимо, що неабиякий інтерес серед пошуковців викликають не лише персоналії вищих очільників повстанської армії та націоналістичного підпілля, але й особи менш значних, однак аж ніяк не менш важливих, борців за волю України.

У нашій статті буде зроблена спроба нарису діяльності в УПА ще одного її учасника, видатного повстанського командира «Кватиренка», котрий протягом 1943–1946 рр. виборював українську державність на Кореччині. Окрему увагу буде приділено також опису

тих військових структур УПА, до діяльності яких мав пряме відношення останній як учасник націоналістичного руху Опору.

Вірогідно, що саме таким чином і потрапив на початку весни 1943 р. на Кореччину уродженець села Жидичин Луцького району Волинської області Яків Яковлів – «Юрко-Кватиренко». Про період життя цієї людини до 1943 р. наразі відомо небагато. Народився майбутній сотенний (пізніше - курінний) УПА у 1918 р. Полонений військами НКВС у січні 1946 р. зверхник Яковліва по УПА Воробець-«Верещака» залишив такий словесний портрет останнього: «Юрко, років 23-ох (на 1945 р. молодому підпільнику виповнилося вже 27 років), високий, худий, обличчя мале, біле, шатен» [6, с. 676]. Протягом 1940–1941 рр. він як громадянин СРСР проходив військову службу у Червоній Армії (далі – ЧА). На жаль, через скупість джерел не можна стверджувати, що до підпілля ОУН(б) Яків Яковлів долучився ще до початку радянсько-німецької війни, проте знаємо, що на зламі 1942/1943 рр. він вже був членом націоналістичного руху Опору і керував чотою у господарському курені у рідному Луцьку [8, с. 117]

Як стверджує відомий дослідник історії УПА на Рівненщині Микола Руцький, Яків Яковлів брав активну участь у створенні сотні УПА під командою Гордія Вротновського – «Гордієнка», яка була сформована на початку травня 1943 р. у Межирицькому районі на Кореччині. Внесок здібного військовика з Луччини не залишився поза увагою командира новоствореного повстанського відділу, і він надає волинському повстанцю, який вже тоді діяв під псевдом «Кватиренко» («Катеренко») посаду заступника сотенного [7, с. 114].

Серпень 1943 р. на Кореччині для волинського військовика став доленосним: згідно з наказом ГК УПА його було призначено очільником куреня УПА. На жаль, через скупість джерел нам не вдалося встановити, де на той час знаходився цей підрозділ, але з огляду на те, що того ж місяця «Кватиренко» разом із сотнею «Лиса» здійснив напад на ворожий аеродром біля села Головниця на Кореччині, де знищив охорону і захопив 2 літаки [2, с. 111], можемо висловити обережну гіпотезу, що саме цей терен був базовим для куреня Якова Яковліва, який оперував у ньому окремими підрозділами (сотнями, чотами).

Однак відповідно до вимог воєнного часу загін «Кватиренка» не міг на тривалий час затримуватися в одній місцевості: інші українські терени також чекали на своїх оборонців. На початку жовтня 1943 р. ГК УПА включило курінь до складу рейдувочої на схід повстанської групи (майбутньої Військової Округи (ВО) «Тютюнник») «Верещаки» (Ф. Воробця), маршрут якої пролягав через Кореччину на Житомирщину. Відомо, що на той час відділ Якова Яковліва складався з сотень «Лева», «Буревія» та «Скирди». Останні два підрозділи 8 жовтня взяли активну участь у боях з німецькими гарнізонами у селі Коловерти і райцентрі Межиричі на Кореччині [2, с. 160]. Цікаво, що відділ «Лева» з куреня «Кватиренка» у листопаді, вже після закінчення жовтневого рейду УПА на схід, деякий час діяв на Гощанщині [2, с. 171]. Колишній курінний УПА М. Скорупський – «Макс» згадує, що ці загоны прибули на схід з території ВО «Заграва» [8, с. 171], але оскільки вони до того базувалися на Кореччині, то логічно припустити, що «рідними» для відділів «Кватиренка» були терени іншої ВО – «Богун», а саме Корецький військовий надрайон «Коліно» («2/2») [1, с. 177]. За спогадами того ж «Макса» цей рейд упівських сотень у східні регіони України був радше демонстраційно-пропагандистським, а ніж військовою операцією [8, с. 175]. Але «населення бачило перед собою вишколені і здисципліновані військові відділи» [3, с. 173], які боронили його від терору окупантів. І така поважна місія була покладена і на вояків з куреня луччанина «Кватиренка».

З огляду на першочергову необхідність поширювати дії УПА на схід Яків Яковлів ненадовго залишив терени Кореччини, які відтепер захищали сотні «Гордієнка» і «Чорноти» [2, с. 182–183]. Надалі вони повели партизанську боротьбу з нищівниками українських сіл. Курінь «Кватиренка» повернувся «додому» лише у грудні 1943 р., відзначившись вдалою засідкою на німецький загін. У ході запеклого бою повстанці втратили двох побратимів, ворог же недорахувався близько 100 бійців [2, с. 202]. Протягом 15–19 грудня упівці на чолі з командиром Яковлівим не дали гітлерівцям пограбувати корецькі села Коловерти, Велика Клецька і Даничів [2, с. 252–254], завдавши противнику поважних втрат.

На початку 1944 р. згідно з наказом ГК УПА курінь «Кватиренка» та базовий район його дії (Кореччина) були включені до складу УПА-Схід (колишня ВО «Тютюнник»).

Відтепер вояки Яковліва рейдували вже звичними для них теренами: Гошанщиною, західною Київщиною та Житомирщиною. Відповідно до розпорядження командування УПА-Схід з 4 січня 1944 р. в офіційних документах повстанської армії курінь «Кватиренка» повинен був називатися з'єднанням (фактично те ж саме, що й курінь) «Хмельницький». До його складу на початку 1944 р. входило 10 відділів (чот/роїв): «Грома» (44 особи), «Зоряного» (35 осіб), «Коса» (50 осіб), «Ворона» (58 осіб), «Петрука» (12 осіб), «Хитрого» (44 особи), «Лисогора» (33 особи), «Морозенка» (12 осіб), «Лиса» (45 осіб), «Остюка» (40 осіб) загальною кількістю 373 повстанці [5, с. 675]. Принагідно зауважимо, що в польових нотатках колишнього командира УПА-Північ «Клима Савура» (Д. Клячківського), віднайдених співробітниками НКВС, вказано, що під орудою Я. Яковліва у «час переходу фронту» перебувало 3 сотні УПА (360 повстанців) [4]. Крім того, було створено на базі з'єднання «Кватиренка» охоронні «почоти» (підрозділи по 15 вояків) вищого командування групи «Схід» – «Верещаки» і «Очеретенка» [5, с. 862].

Протягом січня-лютого 1944 р. більшість відділів УПА, котрі діяли на північно-східних і західних українських теренах посилено готувалися до переходу радянсько-німецького фронту. Наприкінці січня усі території, на які поширювався вплив УПА-Схід, були захоплені військами ЧА [1, с. 191], а для загонів цієї повстанської групи (зокрема, і для з'єднання «Хмельницький») розпочався новий етап боротьби за українську державність – тривалий і виснажливий двобій з внутрішніми військами НКВС (далі – ВВ НКВС). В цей час упівці активно займалися накопиченням зброї і боєприпасів для майбутніх акцій. Згідно з документами групи УПА-Схід (з другої половини 1944 р. – ЗГ «44») у терені дій з'єднання «Хмельницький» вояками «Кватиренка» станом на початок весни 1944 р. було здобуто: 12 кулеметів, міномет, 95 гвинтівок, 11 автоматів, 55000 патронів, 500 шт. мін до мінометів та 300 кг вибухівки [5, с. 982].

З метою уникнення значних втрат під час переходу фронту командування відділів УПА-Схід наказало керівникам куренів (з'єднань) розділити свої формування на менші підрозділи (чоти, рої), які мали перейти небезпечну смугу, маршуючи у лісовій місцевості. У випадку відсутності значних лісових масивів, упівці мали переховуватися по селах під виглядом селян. Деякі відділи перейшли фронт, видаючи себе за радянських партизанів. В цей же час, як слушно зазначає дослідник УПА О. Вовк, найгірші наслідки при цьому мала тимчасова демобілізація підрозділів [1, с. 191]. Не оминула подібна проблема і формування «Кватиренка». Так, під час переходу фронту «розійшлись» (тобто були ліквідовані ВВ НКВС чи просто дезертирували) відділи «Грома» і «Зоряного». З огляду на ці та інші несприятливі фактори командир Яковлів реорганізував своє формування, на основі якого було створено 5 загонів УПА під орудою «Остюка» (30 осіб), «Лиса» (263 особи), «Левадного» (70 осіб), «П'яного» (94 особи) і «Чорноти» (103 особи). Останній був відправлений у рейд на схід, але був розбитий силами ВВ НКВС (через зраду заступника командира «Вітра» – агента радянських спецслужб), а його залишки повернулися на Кореччину, де й діяли на далі у рамках місцевих боїв (загальна кількість – 30 вояків) УПА [5, с. 983]. Незабаром туди прибули і поодинокі вояки з відділу «Остюка» - колишнього заступника командира «Кватиренка». Там же продовжував боротьбу з НКВС і один із найбоєздатніших підрозділів з'єднання «Хмельницький» - загін командира «Левадного». Отже, Яків Яковлів та його бійці не забули про рідні терени – свою Кореччину.

Як свідчили на допитах НКВС полонені упівці, станом на початок літа 1944 р. бригада «Хмельницький» складалася з трьох куренів – під командуванням щойно згаданого «Левадного» (сотні «Балтійця», «Шуляка», «Чорноти» і «Байди»), «Вітра» (очолював залишки куреня «Недолі» та «Лиса» [6, с. 709]. Оскільки до того і після останній командир в інших джерелах згадується саме як сотенний, а не курінний, то можемо стверджувати, що в цьому випадку мова може йти про максимум 2 курені – «Левадного» і «Вітра» - та сотню «Лиса» або ж взагалі про 3 сотні УПА, об'єднані в один курінь під орудою «Юрка-Кватиренка».

Наприкінці березня 1944 р. з ВО «Богун» УПА-Північ до складу з'єднання «Хмельницький» було включено курінь (280 вояків) Степана Трохимчука - «Недолі», котрий до цього керував загонами на теренах УПА-Південь [5, с. 594, 862]. Проте взяти дієвої участі у боях з ворогом на боці бійців Яковліва - «Юрка» цей відділ не зміг, позаяк незабаром був

розбитий ВВ НКВС у Тучинському районі [5, с. 864]. В цей же час – на початку березня 1944 р. – з куреня «Квартиренка» до складу інших з'єднань УПА-Схід («Крути» і «Базар») було передано групи «Лисогора», «Морозенка», «Ворона», «Ярого», «Лиса». З метою встановлення хоча б приблизної кількості бойовиків у лавах з'єднання «Хмельницький» на середину весни 1944 р. звернемося до документів командування УПА-Північ, де подається цифра у 240 вояків (2 дієві сотні) [4].

Ті ж відділи, що залишилися у складі куреня «Квартиренка». вже у квітні того ж року завдали нищівної поразки підрозділу ВВ НКВС на Костопільщині, де в результаті бою було знищено понад 100 радянських оперативників; зі складу з'єднання вибуло 8 осіб вбитими і 14 – пораненими [5, с. 642]. Згодом формування Якова Яковліва у складі сотень «Чорноти», «Лиса» і «П'яного» (разом 320 вояків) взяло участь у крупному бою, що його звали відділи УПА-Схід з ВВ НКВС; останні втратили до 300 бійців вбитими і пораненими [5, с. 944–946]. Однак ворожий натиск не послаблювався, і сили повстанців поступово танули. Найдовше – до початку осені 1944 р. – боролися за українську державність підрозділи з «Хмельницького» під командуванням «Лиса» і «Коса». Протягом червня – серпня у складі формування «Квартиренка» діяла і новосформована боївка (31 особа) «Юренка» (пізніше підпорядкована Службі Безпеки) [5, с. 863–864]. Усі ці загони УПА базувалися на території Кореччини, де звали не одну сутичку з ворогами України.

Як бачимо, курінь здібного лучанина зміг більш-менш благополучно перейти радянсько-німецький фронт і надалі діяв як крупна бойова одиниця в рамках групи УПА-Схід. Його беззмінним керівником до середини липня 1944 р. залишався Яків Яковлів, який на той час також уживав ще одне псевдо – «Юрко». Проте у розпал літа відважний командир з'єднання «Хмельницький» захворів (можливо, на тиф), і згідно з наказом командира Ф. Воробця – «Верещаки» це формування УПА очолив керівник оперативного штабу групи «Схід» – колишній старший лейтенант ЧА «Сірий» [5, с. 819]. Незважаючи на чисельну кількісну і якісну перевагу військ НКВС, протягом весни-літа 1944 р. відділ «Квартиренка» (з 15 липня і до кінця серпня під орудою «Сірого») постійно перебував у боях; повстанці провели понад 30 збройних сутичок з радянськими спецслужбами, внаслідок чого було вбито 320 і поранено 398 бійців НКВС, в цей же час загальні втрати з'єднання «Хмельницький» обраховувалися у 37 вбитих і 78 поранених [5, с. 870]. Неодмінно варто зазначити, що впродовж січня – вересня 1944 р. загін УПА під командуванням «Квартиренка» не лише провели низку сміливих рейдів у Людвипільській, Тучинській, Рокитненській та Баранівській райони, але й не давали спокою ворогу на рідній Кореччині: протягом зими-осені того ж року повстанці звали бої з ВВ НКВС у корецьких селах Крилів, Мала Совпа, Залізниця, Морозівка, Сторожів, Гамівка, Кобильна, Річки та обстріляли райцентр Межиріч. Про це 25 вересня 1944 р. до Командування ЗГ «44» подав докладний опис особисто курінний «Квартиренка» [5, с. 984–985], цей останній факт беззаперечно свідчить, що вже на початку осені командир одужав і знову повернувся до виконання своїх обов'язків.

Опосередковано бійці лучанина Яковліва долучилися до однієї з найбільш гучних акцій УПА проти радянських функціонерів з вищого армійського ешелону. Йдеться про напад на автоколонну військ ЧА, внаслідок якого було важко поранено генерала Ватутіна. Це сталося у зоні дії сотні УПА під командуванням «Деркача», який безпосередньо підлягав «Квартиренку». Відомо, що лише в червні 1944 р. останній зміг (вочевидь, особисто) доповісти про результати лютневої акції очільнику ЗГ «44» Ф. Воробцю [6, с. 694].

Внаслідок тривалого і виснажливого двобою протягом першої половини 1944 р. більшість відділів УПА на Волині і Поліссі відчутно зменшилися чисельно або ж і зовсім припинили своє існування, а вцілілі військові кадри спрямовувалися на доукомплектацію місцевих сил руху Опору (адміністративних груп ОУН(б), боївок СБ, відділів особливого призначення (ВОПів)). Саме так сталося і з залишками з'єднання «Хмельницький» вже восени 1944 р. (Примітка. З вересня 1944 р. у переліку відділів УПА ЗГ «44» з'єднання «Хмельницький» більше не згадується. Логічно припустити, що на той час воно вже було розформовано відповідно до наказу командування.). Колишній командир Яків Яковлів та його підлеглі «Левадний», «Лис», «Чорнота» і «Остюк» очолили збройне підпілля ОУН на Кореччині. Одним із відповідальних завдань яке отримав від командування курінний УПА

«Кватиренко» під час «демобілізації» його загону було «змагасинування» (заховання) зброї (передусім, важкого озброєння) на зимовий період. Так, поблизу села Топчі Межирицького району вояками Яковліва було заховано важкий кулемет та 2 міномети. Також були й інші таємні склади з амуніцією та обмундируванням для УПА, якими також завідував у підпіллі лучанин [6, с. 697]. На жаль, наразі майже нічого невідомо про діяльність видатного курінного УПА «Кватиренка» протягом осені 1944 – 1945 рр. Достеменно знаємо, що наприкінці квітня 1945 р. йому згідно з наказом ГК УПА було присвоєно звання поручника УПА [5, с. 157].

Станом на січень 1945 р. УПА-Схід була «офіційно» демобілізована [6, с. 702], а, отже, Я. Яковлів був залучений вже до складу збройного підпілля краю. Доля підкидала мужньому луччанину все нові і нові випробування. Так, наприкінці вересня 1945 р. у відповідь на «чистки» (встановлення і ліквідація радянської агентури у лавах ОУН-УПА), що їх активно здійснювала СБ на території Волині і Полісся, організаційний референт Північного-східного краю «Степ» С. Янішевський – «Далекий» – разом зі своїми підлеглими виступив проти Центрального проводу ОУН(б) на Кореччині і Костопільщині. Прибічниками «Далекого» було сформовано автономний повстанський район під криптонімом «Одеса», підпілля ОУН і відділи УПА якого діяли на власний розсуд, не підкоряючись зверхникам організації. Пряме відношення до цього мав і Яків Яковлів. Як свідчать документи УПА, нещодавно віднайдені науковцями, на початку 1946 р. саме його М. Козак – «Смок» (в. о. командира УПА-Північ і провідник ОУН на Північно-західних українських землях у 1945-1946 рр.) призначив надрайонним провідником Кореччини (тих теренів, котрі залишалися підконтрольні «Смоку»), а за сумісництвом командир «Кватиренко» обійняв і посаду військового референта при тимчасовому проводі ОУН на території Північного-східного краю «Степ» [1, с. 221]. Цілком вірогідно, що провідник М. Козак був неабиякої думки про відданість Якова Яковліва ідеям боротьби за українську державність. В якості аргументу на користь останнього твердження наведемо слова «Смока» з його листа до Центрального проводу ОУН(б) про те, що він, «особисто знаючи Левадного і Юрка (Яковліва – «Кватиренка»)), не вірив у те, що вони можуть бути агентами НКВС. Саме тому доля бути ліквідованими внаслідок «чистки» СБ минула обох колишніх командирів з'єднання «Хмельницький».

Водночас колишній зверхник лучанина Ф. Воробець – «Верещака», піддавши сумніву вірність останнього ідеям незалежності України, доручив йому «здійснити атентат» (ліквідувати) одного з найближчих соратників опозиційного провідника «Далекого» - політичного референта «Зимного» (Степана Костецького), що «Юрком» і було виконано [1, с. 214; 5, с. 172]. Тут необхідно зауважити, що вже згадуваний очільник УПА-Схід «Верещака» і надалі доручав Я. Яковліву спеціальні завдання з ліквідації оунівців-«опозиціонерів», зобов'язавши того звітуватися через сестру командира особистої охорони провідника «Деркача» [6, с. 689]. Надалі сліди відважного провідника розбурханої Кореччини губляться і можемо лише опосередковано простежити його життєвий шлях далі. Так, у вересні 1946 р. саме «Юрко» з іншим підпільником «Сівачем» закопали особистий архів провідника УПА-Схід (полоненого НКВС ще в середині січня 1946 р.) Ф. Воробця та усю документацію Корецького надрайону [6, с. 716]. Як стверджує вже згадуваний М. Козак у своєму листі від 8 грудня 1946 р. до провідника ОУН В. Кука – «Лемеша», на той час Яків Яковлів був ще живий і виконував покладені на нього проводом ОУН обов'язки [5, с. 164]. Подальша доля талановитого командира корецьких повстанців невідома. За неперевіреними даними підпільник «Юрко» хворів на сухоти і не зустрів новий – 1947-ий – рік: 25-ого жовтня 1946 р. загинув у криївці на території Корецького району, оточений військами НКВС.

Уродженець Луччини Яків Яковлів гідно здолав увесь тернистий шлях боротьби за Українську державу, яка сьогодні має повернути із забуття ім'я цього славетного командира УПА-Схід, який не шкодував власного життя і сил задля здобуття незалежності для своєї Батьківщини.

Джерела та література:

1. Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПСУЗ і в прилеглих регіонах у 1943–1946 рр. *Український визвольний рух* / За ред. В'ятровича В. Л., 2006. Збірник 8. С. 164–225.

2. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій у 2-х томах. Рівне, 2008. Т. 1. 448 с.
3. Забілий Р. Підготовка та забезпечення маршів і постоїв рейдуючих відділів УПА. *Український визвольний рух* / За ред. В'ятровича В. Л., 2006. Збірник 6. С. 170–184.
4. Ковальчук В. Скільки ж солдатів було в УПА? Секрети розкриває Клим Савур. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/3/7410/>
5. Літопис УПА. Нова серія. Київ-Торонто, 2006. Т. 8. 1620 с.
6. Літопис УПА. Нова серія. Київ-Торонто, 2007. Т. 9. 912 с.
7. Руцький М. Вони виборювали волю України. Луцьк, 2009. 564 с.
8. Скорупський М. Туди, де бій за волю. К., 1992. 352 с.

УДК 94(477.82)+572.1

Кучинко Михайло (м. Луцьк)

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ ТА ПЕРВІСНЕ ЗАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ

Питання походження людини хвилювало уми людства з глибокої давнини. Вже ранніх людей цікавило, хто вони і звідки взялися, але, не вміючи пояснити природний хід речей, вони вигадували різні легенди. Однак міфотворчості, попри фантастичність сюжету, люди виходили з реальних фактів. Вони помічали, яку роль відіграють окремі особистості, тому в багатьох легендах фігурує людина-творець, напів бог, від якої багато що залежить. Наприклад, серед північноамериканських індіанців були поширені легенди про людину дивовижного походження, яка була послана до них, щоб розчистити їхні ріки, риболовні місця, навчити мирним ремеслам. В різних племенах її називали по-різному: Мічабоу, Чіабо, Гайавата, що означало – пророк, учитель [7, с. 3].

Як зауважували дослідники, багато легенд, спираються на реалії, що в інтерпретації оповідачів перетворювалися в фантастику. Так, ще в Стародавній Греції люди почали звертати увагу на незвично великі кістки, які виявляли в землі. Не вміючи пояснити їх справжнє походження, ці кістки вважали останками гігантів – перших людей, яких створили боги і поселили на Землі. За легендою ці велетні повстали проти своїх творців, але були знищені ними. На їх місце боги поселили сучасних людей, які вже не повставали проти них [4, с. 7–11].

Впродовж тривалого часу легенди про створення людини були єдиним джерелом уявлень про антропогенез як процес. Щоб змінити цю ситуацію потрібні були відповідні джерела і новий підхід до їх інтерпретації. Процес підготовки наукових узагальнень хоч і повільно, але невмолимо, проходив уже в античні часи. Так, за правління римського імператора Октавіана Августа (63 рік до н.е. – 14 рік н.е.) вважали, що знайдені в землі гігантські кістки викопних істот належать не людям, а вимерлим тваринам. Історик Гай Светоній писав, що імператор створив при своєму розкішному палаці на острові Капрі перший у світі „палеонтологічний музей”, в якому були зібрані для огляду кістки незвичайних тварин великих розмірів [1, с. 63]. Давньоримський філософ Лукрецій Кар (94–55 рр. до н.е.) у поемі „Про природу речей” виклав суму фактів і наукових уявлень про історію людства. Посуті ним була дана перша в історії хронологія розвитку людського суспільства. Він послідовно виділив золотий, мідний, бронзовий і залізний віки. Представники кожного з цих періодів зникли, залишивши по собі лише рештки жител, знаряддя праці та предмети побуту, (які археологи називають предметами матеріальної культури), а на зміну їм приходили зовсім нові за фізичним виглядом і культурою люди [9, с. 8].

Як в античні часи, так і в ранньому середньовіччі, люди нерідко викопували з землі кам'яні предмети з слідами обробки: сокири, вістря списів і стріл та інші знахідки, однак не розуміючи призначення знайдених речей, вважали їх „громовими стрілами”, які небесні сили посилали на голови непокірних! Однак в епоху Великих географічних відкриттів європейці побачили, що тубільне населення Америки і Африки такі кам'яні вироби, використовує в повсякденному житті. Звідси директор Ватиканського ботанічного саду Михайл Меркаті, ще в XVIII ст. дійшов висновку, що так звані „громові стріли” – це творіння рук людських [9, с. 9].

Значний вклад у вивчення антропогенезу зробив шведський натураліст Карл Лінней, який у своїй книзі „Система природи”, що вийшла в 1735 році, помістив в одному ряду людину й орангутанга. На його думку „розумна людина” і „лісова людина” мали спільного предка, але хто він, залишилось таємницею.

Ідею про спільного предка людини і мавпи сформулював французький еволюціоніст Жан Ламарк у виданій ним 1809 року книзі „Філософія зоології”. Він вважав, що поки людиноподібні мавпи жили в тропічному лісі вони харчувалися рослинною їжею, однак із зміною клімату їй ставало дедалі менше і окремі мавпи змушені були спуститись на землю. Внаслідок цього вони набули здатність прямоходіння, стали полювати. В них з’явилися початки мови саме в цей період вони стали всеїдними, що позитивно вплинуло на їхній розвиток. При цьому вчений вважав, що людиноподібні мавпи і мавпи, що залишилися на деревах, мали спільного предка.

В 1859 році вийшла книга Чарльза Дарвіна „Походження видів”, в якій він довів, що людина є частиною тваринного світу. Щоправда, в питанні переходу від тваринного стану до людського Дарвін залишався на позиціях трансформізму, уявляючи цей перехід як плавний процес.

Насправді ж, як вважають вчені, виникнення людини було не звичайною формою утворення нового біологічного виду, а якісним стрибком, котрий виразився у становленні людського суспільства. Розвиток органічної природи, частиною якої була й людина, включав як тривалий процес повільної еволюції, так і якісні зрушення, „стрибки”. Власне, в єдності еволюційного процесу і „стрибка” полягає вся складність розуміння процесу антропогенезу, яку не могли визнати еволюціоністи [9, с. 13–14, 21–22].

Проблема антропогенезу складна, і вимагає докладного розгляду. Об’єктивний підхід до її вирішення має не лише наукове, а й світоглядне значення. Єдині точки зору на цю проблему сьогодні немає, але більшість науковців вважає, що спільним предком людей та сучасних людиноподібних мавп є дріопітеки – викопні мавпи третинного періоду, які мешкали 20–15 млн. років тому, рештки яких знайдені на території Старого світу. Близько 14 млн. років тому від дріопітеків відокремилась перша гілка сучасних людиноподібних мавп – гібони, близько 11 млн. років тому – орангутанги, 7 млн. років тому – горили і шимпанзе, а близько 5 млн. років тому – австралопітеки [6, с. 74–75]. Отже, якщо люди становлять частину гілки гомінідів на дереві еволюції, то австралопітек – найбільш пізній із гомінідів, що передували людині.

Вперше останки представника цих істот у вигляді частини черепа дитини були виявлені 1925 року в південній Африці антропологом Раймондом Дартом, який і дав їй назву *Australopithecus* („південна мавпа”). Подальші знахідки дали підставу антропологам виділити принаймі два види австралопітеків за формою їх черепів: маленький, дуже „людський” череп *Australopithecus afrikanus* і великий, зовсім „мавп’ячий” з вигляду *Australopithecus robustus*. Ці істоти вже ходили на двох ногах, але не зовсім так, як люди. Знарядь праці ще не знали, користувались випадково піднятими з землі палками і каменями [3, с. 238–239]. Вчені по-різному трактують австралопітеків. Так, археолог Олексій Окладников зауважив, що за структурою лицьового і мізкового відділів черепа, форми і будові зубів австралопітек значно ближче стояв до людини, ніж дріопітек [9, с. 15], а Нора Молоні вважає його нашим предком, хоча й відрізняє від справжньої людини [8, с. 30].

Австралопітеки повинні були жити стадами, як сучасні горили і шимпанзе, притому навіть більшими і згуртованішими. Як і сучасні вищі мавпи, наші предки – австралопітеки – були суспільними тваринами. Як на мавп середнього розміру вони мали вже доволі великий мозок. Прогресивний розвиток головного мозку був обумовлений рядом причин, а саме: наземним (а не надеревним) способом існування, переходом до двоногого ходіння, вживанням м’ясної їжі і користуванням палками і каменями для полювання. Перехід мавпи до прямоходіння і визволення рук створили перші необхідні умови для зародження праці і суспільства. Вільна рука могла вдосконалюватись в майстерності. Завдяки тому, що голова наших предків піднялась вище над поверхнею землі, їх зір став охоплювати навколишній світ. Зрозуміло, що в умовах відкритих безлісних просторів австралопітеків повсюдно підстерігали небезпеки нападу з боку хижаків, тож саме відсутність гострих пазурів, міцних зубів,

достатньої фізичної сили примусило їх для самозахисту взяти до рук палку і кам'яне знаряддя. На думку деяких вчених, була ще одна причина, що сприяла прогресивному розвитку мозку – це стрес чи стресові ситуації, за яких проявляється захисна роль організму. Зокрема психолог Іван Бородин, провівши дослідження в цій галузі, дійшов висновку, що коли ліси стали відступати, первісна людина зіткнулася з небезпеками, до яких не завжди могла пристосуватися, і змушена була шукати способи самозахисту, боротися за своє життя. Постійні стресові ситуації, які стали нормою її життя, призвели до утворення в неї неспецифічного пристосування – інтелекту [9, с. 17].

Отже, в умовах прямоходіння удосконалювався не лише головний мозок, а й орієнтаційно-рухові процеси. Звільнені передні кінцівки використовувалися австралопітеками для маніпулювання різними предметами. Розвиток рухальних функцій розширив асоціативне уявлення про навколишній світ, а зміна умов навколишнього середовища привела до розвитку центральної нервової системи. Звідси – на прикладі африканського австралопітека можна простежити процес прогресивної еволюції вищих людиноподібних мавп.

Після австралопітеків настала епоха найдавнішої людини. Вчені вважають, що людина починається з праці. Саме трудова діяльність, ознаменувала якісний перехід цих істот від тваринного стану до ранньолюдського. Тому, очевидно, людиною можна вважати ту істоту, яка вже не могла існувати без виготовлення знарядь праці, для якої праця стала необхідністю. Тобто, першолюдина – це той фізичний тип, котрий неодноразово виявлявся в археологічних шарах із кількома знаряддями праці, здатний чисто фізіологічно виготовляти ці знаряддя та працювати за допомогою них [10, с. 42–43]. З огляду на сказане, на думку антропологів, першою справжньою людиною на земній кулі була так звана „людина вміла” – *Homo habilis*, котра з'явилася в південних і східних регіонах Африканського континенту близько 2 млн. років тому. Від маленької мозковитої істоти – ростом 120–140 см і вагою 40–50 кг, що жила в Африці водночас із австралопітеком, знайдено поки що не дуже багато, однак кості його стопи, як з'ясували анатоми, мають так званий подвійний амортизатор і, отже, хода цієї істоти була зовсім людська. Це свідчить, що перед нами один з перших представників людського роду [3, с. 241]. Вивчення останків *Homo habilis* дало підставу дослідникам заявляти, що в цих істот набагато більше спільного з людиною, ніж у австралопітека. Представники цього виду вміли розбивати і загострювати уламки каменю, щоб використовувати їх в якості знарядь праці. Найпростіші такі знаряддя були виявлені в тих же місцевостях, що й кістки *Homo habilis* [8, с. 31]. Тепер ми знаємо, що еволюція предків людини проходила в Африці. Наступною стадією антропогенезу був архантроп, який з'явився близько 1,9–1,6 мільйонів років тому та існував аж до 150–100 тисяч років тому. Він відомий під назвою *Homo erectus* („людина прямоходяча”). Представники цього виду були більше подібні до нас, хіба що відрізнялися міцнішою будовою тіла [6, с. 76]. Крім відмінностей у зовнішньому вигляді, між *Homo erectus* і *Homo habilis* були й інші, що суттєво різнили їх. Так, поруч з останками „людини прямоходячої”, тобто *Homo erectus*, були знайдені нові види кам'яних знарядь, найбільш характерними серед яких були так звані біфаси, чи двобічні кам'яні ручні рубила. Цей інструмент був трикутної форми уламок кременю, розміром в середньому 15–20 см і вагою 0,5–1 кг, ретельно оббитий з двох сторін, щоб мати різучі гострі краї. Цікаво, що біфас був знайдений і на ранньопалеолітичній стоянці біля села Липне (кол. Ківерцівського) Луцького району Волинської області [5, с. 29]. Вчені вважають, що *Homo erectus* навчився добувати вогонь і користуватись ним для обігріву і приготування їжі, а також для захисту від хижаків.

А ще „прямоходяча людина” робила таке, чого не робила до неї „вміла людина” – вона переміщувалась на великі відстані – від Африки аж до Південно-Східної Азії і Китаю [8, с. 31]. Незаперечним доказом цього є знахідки її останків. Так, рештки *Homo erectus* у вигляді частини черепа вперше було виявлено в 1891 році голландським натуралістом Еженом Дюбуа на індонезійському острові Ява. Це були останки людини – саме людини, а не мавполодини, як він вважав. В антропології ця вимерла людина отримала назву пітекантроп, тобто грецькою – „мавполодина”. Зауважимо, що назва цієї істоти є відповідною її усвідомленій діяльності [6, с. 76].

Після знахідки на Яві стали відкриття в китайських печерах Чжокоудянь неподалік від Пекіна кістяків синантропів – особливий форми того ж виду, що й знахідка на Яві – людини

прямоходячої (*Homo erectus*). Судячи з кришки черепа у синантропів був дуже добре розвинутий мізковий купол, хоча валики над очима залишалися майже мавп'ячі. Синантропи вміли виготовляти знаряддя праці, жили невеликими ордами [3, с. 324]. Новою важливою рисою життя архантропів стало заселення ними печер, а також поширення легких жител [10, с. 45].

Отже, з точки зору антропогенезу, подальший розвиток людини мав місце не лише в Африці, де проходив процес перетворення третинної антропоїдної мавпи в найдавнішу людину, а й в Азії, а також на півдні Європи, зокрема, в Іспанії та Франції [2, с. 7; 6, с. 76]. З цього погляду цікавим для нас є факт фіксації, поблизу поліського села Ростань у Волинській області слідів пітекантропа, датованих 300-200 тисячами років. Це дало підставу професору Олександру Чернишу зробити припущення, що процес заселення Волині розпочався в період раннього (нижнього) палеоліту ще в ашельський час з появою „прямоходячої людини” в Східній Європі [5, с. 26].

Дослідження останків *Homo erectus* показали, що рука синантропа змінювалась у своєму розвитку і все більше й більше нагадувала людську. Трудова діяльність сприяла розвитку мозку. Особливо інтенсивно збільшувались нижньотімненні його частини, з якими пов'язується розвиток вищих пізнавальних функцій. Та й за розмірами мозок людей відрізнявся від мозку антропоїдів, причому кількісне накопичення мозкової маси відбивалося на якісній її перебудові [9, с. 22–23]. Удосконалювалась фізична сила та інтелект людей. Нащадки антропоїдних мавп, чи „мавп, що взяли палки” тому й виділись із тваринного світу, що стали свідомо виробляти знаряддя праці та користуватись ними.

Проїшли тисячоліття. З точки зору археологів, ашельську пору замінила мустьєрська (від назви стоянки Мустье в Франції), на яку й припадає поява та існування нового типу людини – неандертальців. На думку вчених, неандертальці були прямими нащадками найдавніших гомінідів [9, с. 36]. Вони з'явилися на Землі близько 150-100 тисяч років тому і проіснували орієнтовно до 40-35 тисяч років тому, змінивши архантропів і започаткувавши еру палеоантропів [6, с. 77]. В науці цей тип людини названий *Homo neanderthalensis* („неандертальська людина”). Таку назву він отримав від місцевості Неандер поблизу міста Дюссельдорф (Німеччина), де вперше було виявлено його останки. Нині вони знайдені в Азії, Східній Африці, Середземномор'ї і Криму. Вивчення решток неандертальців показало, що, хоча вони і були безпосередніми нащадками пітекантропів і синантропів, проте відрізнялися від них досконалішою будовою тіла та інтелектом. Це була людина міцної статури з важкою нижньою щелепою. Його зріст був такий, як і в сучасної людини, а об'єм мозку досягав 1350 кубічних сантиметрів, на 350 куб. см більше ніж у архантропа. Щоправда, як зауважує біолог професор Віктор Дольник, чим той об'єм був заповнений, ми не знаємо [2, с. 7].

Аналіз останків неандертальців показав, що вони не були однорідною групою гомінідів і демонструють широку варіабельність. Виходячи з цього вчені виділили окремі групи неандертальців. Деякі з таких груп опинилися в тупикових ситуаціях, розвиток їх припинився з причин замкнутості прагромади, інші вимирали в умовах оледеніння, ще інші були асимільовані. Академік Олексій Окладніков зауважив, що за зовнішніми ознаками неандертальці були близькі до давніх гомінідів, але в низці знахідок з'явилась можливість простежити явні риси схожості їх з *Homo Sapiens*. Разом з тим, схожість неандертальців з мавполюдьми давала багатьом антропологам привід для сумнівів [9, с. 36]. З приводу цього є різні думки, гадаємо, однак, що найбільш вірогідною є думка українського археолога професора Миколи Чмихова, котрий вважав, що серед неандертальців існували дві основні групи: так званих „класичних”, розвиток яких припинився, і „прогресивних” або „сапієнтних” (грецькою – „розумних”), котрі більше нагадували сучасну людину. Вчений був переконаний, що після „сапієнтних” неандертальців одразу ж з'явилась людина сучасного фізичного типу [10, с. 46].

Збільшення кількості знахідок дозволило вченим зробити висновок, що люди неандертального типу населяли не лише Європу, а й широко розповсюдились в епоху нижнього палеоліту, на значних просторах Старого Світу. Чеський антрополог Алеш Грдлічка 1927 року обґрунтував предковість неандертальців відносно неоантропів. Пізніше ці дослідження стали ґрунтом для стадіальної концепції розвитку людини, що широко

застосовується як в історичній науці, так і в загальній освіті. На основі палеоантропологічних, археологічних, геологічних і палеозоологічних даних вчений зробив висновок, що людство в своєму розвитку пройшло неандертальську фазу. Він першим довів, що викопний *Homo Sapiens* був безпосереднім нащадком *Homo neandertalensis*. Його висновки були підкріплені серією наступних відкриттів [9, с. 36].

В цей час, крім традиційного ручного рубила, з'явилися і нові знаряддя праці, гостроконечник, що використовувався в ролі ножа, а згодом і вістря списа, і був чоловічим знаряддям та скребло – для очищення шкір вбитих тварин і було жіночим знаряддям. Застосовували також дерев'яні списи з обпаленим для міцності гострим кінцем. На Волині стоянки мустьєрського часу відомі в с. Липне (кол. Ківерцівського) Луцького району, с. Жорнів на Рівненщині та в с. Грядки на Дубнівщині, де були знайдені такі знаряддя праці. Вони можуть свідчити про існування статевого поділу праці в неандертальському суспільстві. Знахідки свідчать, що неандертальці займалися збиранням дикоростучих плодів, грибів, ягід, а як м'ясну їжу використовували трупи загиблих тварин, в тому числі й таких як мамонт і носоріг. Ці люди вже споруджували житла, які обігрівали вогнем. А поховання свідчать про рівень духовної культури цих людей.

Наступною ланкою в ланцюгу антропогенезу, як вважають вчені, була людина сучасного фізичного типу – *Homo Sapiens* („людина розумна“), якою відкривається ера неоантропів. Дані археології та антропології, які є в розпорядженні науковців, переконливо свідчать, що поява людини розумної є результатом тривалого еволюційного розвитку. При цьому слід зауважити, що процес перетворення первісних людей в людей, об'єднаних в родові громади, проходив на широких просторах Афроєвразії, не зачеплених льодовиком. Нова гілка розумних людей з'явилася близько 40 тисяч років тому в час верхнього (пізнього) палеоліту, який археологи датують від 40 до 10 тисяч років тому. Нині більшість дослідників давньої історії вважає, що люди верхнього палеоліту *Homo Sapiens* походять від ранньопалеолітичних „прогресивних“ неандертальців, про що вже згадувалось вище.

Антропологи виділяють два основні типи людини розумної, а саме кроманьйонців (за назвою печери Кроманьйон у Франції, де вперше було виявлено рештки цього типу людей) та грімальдійців (за назвою грота в Італії). Ці типи помітно різняться зростом, будовою черепа і кістяка. Кроманьйонці, як це засвідчено розкопками, були міцної статури, високорослі, широкоплечі, відносно вилицюваті, з досить добре сформованим підборіддям. Що ж до грімальдійців, то вони були порівняно невисокого зросту (155–160 см.), з помітним прогнатизмом обличчя і відносною широконосістю. Отже, грімальдійці були, очевидно, тим типом *Homo Sapiens*, який з часом заселив землі Східного Середземномор'я, Єгипту і Месопотамії [6, с. 78].

Особливий інтерес викликають кроманьйонці. Як вважають антропологи, ранні кроманьйонці і пізні неандертальці протягом певного часу могли співіснувати, про що свідчать кісткові останки та знаряддя обох типів людей на півдні Європи. Зокрема, в печерній стоянці біля міста Сочі, поруч із знаряддями, характерними для неандертальців, знайдені останки людини сучасного типу [6, с. 77]. Чи не є це фактом переростання фізичного типу *Homo neanderthalensis* в *Homo Sapiens*? На думку академіка Олексія Окладнікова, наявність людських ознак у неандертальців, які населяли позальодовикові простори, свідчать про те, що процес перетворення неандертальців у сучасну людину проходив у сприятливих умовах клімату і природного середовища [9, с. 37].

Кроманьйонці населяли не лише південні райони Європи, а й північно-західні, в тому числі Волинь. Їхні стоянки виявлені, зокрема, в м. Луцьку, смт. Торчині, с. Новостав, Бужанка, Яревище та інші. Їх нараховується десятки. На всіх стоянках знайдені крем'яні знаряддя: ножі, вістря списів, скобелі, скрепки, свердла, рубила, частина з яких нині зберігається в фондах Музею археології Волинського національного університету імені Лесі Українки. А на стоянках в м. Кременець та с. Липа, які знаходяться на території історичної Волині, відкриті наземні житла, поблизу яких, крім кам'яних, знаходили і вироби з рогу та кістки: кайла, гарпуни, лошила, шила, голки [5, с. 35].

Про фізичний, а особливо, розумовий розвиток кроманьйонців верхнього палеоліту свідчить подальше вдосконалення ними техніки обробки каменю. Як і раніше, знаряддя праці

виготовляли з кременю шляхом оббивки, а потім і ретушування. Люди нижнього палеоліту – пітекантроп, синантроп і навіть неандерталець – користувалися грубими і доволі-таки примітивними знаряддями праці. Вони ще не вміли ретушувати, тобто шляхом дрібних сколів загострювати свої знаряддя і закінчували роботу там, де людина верхнього палеоліту – кроманьйонець лише розпочинав її. Впродовж тисячоліть первісна людина вдосконалювала обробку каменю і при тому сама вдосконалювалась. Праця робила її кмітливішою і все більше й більше віддаляла від того дикуна, яким був її далекий предок. Можна з упевненістю сказати, що ці, оббиті вправною рукою людини крем'яні вироби, ніби ставлять крапку: тут закінчується палеонтологія і починається історія.

Таким в загальних рисах є складний процес виникнення і фізичного та розумового розвитку людини, яка, за відомим висловом давньогрецького мислителя Арістотеля, є вінцем природи. Нам залишається лише сказати, що всі якості сучасної людини, абсолютна більшість її фізичних і розумових можливостей є частиною її доісторичної спадщини, яка сформувалась упродовж останніх п'ятисот-шестисот тисяч років, що передували початку історичного періоду. Саме в цій довгій черзі тисячоліть ми повинні шукати відповіді на свої запитання про походження людини, її матеріальної культури, релігійних вірувань тощо. Це торкається й давньої історії Волині.

В контексті з'ясування антропогенезу необхідно бодай коротко зупинитись і на питанні про існування загадкових гігантських людей, кістки яких начебто траплялись в деяких місцевостях Європи. Чи існували такі люди в дійсності? На думку деяких вчених і, зокрема згадуваних нами біолога професора Віктора Дольника і археолога академіка Олексія Окладнікова такі істоти дійсно існували. Як свідчать знахідки їх останків, це були не люди, а великі антропоїдні мавпи, вищі примати, котрі перейшли до наземного способу існування у зв'язку із змінами клімату і умов навколишнього середовища. Як вважав Віктор Дольник такі гіганти жили в Східній Африці близько 3–1 млн. років тому. Це – декілька видів австралопітеків, так званих масивних австралопітеків, які були рослиноїдними. Вони були прямоходячими, але кам'яних виробів не використовували. Вимерли ще задовго до появи людини [2, с. 8].

Як показали археологічні розкопки, гігантські антропоїдні мавпи існували й на півдні Азії. Це були гігантопитеки, мегантропи, австралопитеки. В азіатських викопних людиноподібних мавп – гігантопітеків спостерігалось збільшення розмірів тіла. Це давало їм великі переваги в порівнянні з їхніми ворогами – хижаками в боротьбі за існування. Але в той же час їхній гігантизм і сила сприяли пасивному пристосуванню до зовнішніх умов, позбавляли можливості бути гнучкими, пластичними в умовах світу, що змінювався. В результаті вони загинули. На думку Олексія Окладнікова, дуже можливо, що до зникнення гігантопітеків, спричинилася поява на земній кулі людей. Озброєні штучно виготовленими знаряддями, більш згуртовані в своїх організованих, діях люди були сильніші за своїх противників, не дивлячись на величезні розміри і феноменальну силу останніх [9, с. 18].

Резюмуючи сказане вище, слід наголосити, що виникнення людини – це результат тисячолітніх і багаторазових спроб, а не проста лінія еволюції.

Джерела та література:

1. Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. М.: Наука, 1966. 376с.
2. Дольник В. Люди с синими волосами и львы-великаны на гранитной тропе у берегов Большой реки, ведущей во тьму веков. *Приключения в каменном веке*. М.: РИД „Юго-Запад”, 1992. С. 3–8.
3. Цвахненко М. Ф., Корабельников В. А. Живое прошлое Земли. М.: Просвещение, 1987. 256 с.
4. Кун М. А. Легенди і міфи Стародавньої Греції. Тернопіль: АТ „Тарнекс”, 1993. 416 с.
5. Кучинко М. М., Кучинко З. М., Златогорський О. Є. Історія культури Волині давнього та середньовічного часу. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 228 с.
6. Кучинко М. М. Біблійно-церковна археологія. Луцьк: Надстир'я, 2014. 268 с.
7. Лонгфелло Генрі. Пісня про Гайавату. К.: Держ. вид-во худож. літератури, 1957. 214 с.

8. Молони Нора. Археология. М.: Росмэн, 1996. 160 с.
9. Окладников А. П., Окладникова Е. А. Заселение Земли человеком. М.: Педагогика, 1984. 112 с.
10. Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І. Археологія та стародавня історія України. К.: Либідь, 1992. 376 с.

УДК 94(477.82)

Кучерепа Микола (м. Луцьк)

РОБОТА РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОЇ ГРУПИ «НАУКОВИЙ ЦЕНТР ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ ВОЛИНИ» У 1992–2021 РОКАХ З ПІДГОТОВКИ І ВИДАННЮ ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИХ НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ВИДАНЬ «РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ» І «КНИГА СКОРБОТИ УКРАЇНИ»

1. Загальні відомості. В умовах національного відродження України, розбудови її державності надзвичайного значення набувають питання глибокого і всебічного дослідження історії українського народу, пов'язані з періодом становлення і функціонування тоталітарної системи, породжених нею негативних явищ. Непоправних втрат зазнав український народ під час Другої світової війни.

Завдяки ініціативі Національної академії наук України, Служби безпеки України, Всеукраїнської (теп. Національної) спілки краєзнавців та інших організацій і установ та підтримки її Президентом України (Указ від 13 серпня 2002 року № 713) у нашій державі проводиться робота щодо підготовки багатотомного історико-меморіального серіалу «Книга Скорботи України» та серії науково-документальних книг «Реабілітовані історією» (постанови Верховної Ради України від 11 вересня 1992 р. № 2256-ХІІ та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. № 530). Ці видання покликані служити відновленню історичної справедливості, ґрунтовному висвітленню трагічних подій в історії України.

Така робота проводиться і в нашій області. На виконання постанови Ради Міністрів Української РСР від 31 липня 1989 року № 201 «Про організацію роботи, матеріально-технічне і фінансове забезпечення підготовки та видання республіканської, обласних та Київської міської книг Пам'яті» виконком Волинської обласної ради прийняв 31 серпня 1989 року відповідне рішення про підготовку і видання обласної «Книги Пам'яті».

21 грудня 1992 року Волинська обласна державна адміністрація видала розпорядження «Про підготовку і випуск серії книг “Реабілітовані історією”», яким затвердила склад обласної редколегії і створила при ній редакційно-видавничу групу для вирішення практичних завдань щодо підготовки відповідних книг.

Підготовкою «Книг Пам'яті» і «Книг Скорботи України» у нашій області до 2006 року займалася робоча група під керівництвом нині покійного В. А. Наконечного. Нею було видано три томи «Книги Пам'яті України. Волинська область» (1995 р.) та перший том «Книги Скорботи України. Волинська область» (2006 р.).

З метою реалізації у Волинській області єдиної державної політики з питань увічнення пам'яті жертв воєн та політичних репресій, забезпечення належної підготовки і випуску тому «Волинська область» із науково-документального видання «Реабілітовані історією» та «Книги Пам'яті» і «Книги Скорботи України», голова обласної державної адміністрації видав 3 травня 2006 р. розпорядження № 144 про утворення шляхом злиття двох робочих груп в єдину редакційно-видавничу групу під назвою «Науковий центр історичних студій Волині».

2. Реабілітовані історією. Видання «Реабілітовані історією» ставить за мету осмислити події, пов'язані з масовими незаконними репресіями, відновити історичну справедливість щодо сотень тисяч наших співвітчизників.

В області із 1993 року почалося вивчення раніше не доступних для дослідників документів і матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Архіву управління СБУ у Волинській області, Архіву управління МВС у Волинській області, Державного архіву Волинської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та інших. Співробітники Редакційно-видавничої групи (далі: РВГ) вивчали

також фонди Архіву нових актів у Варшаві, Центрального архіву Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Польщі, Центрального військового архіву Польщі та інших.

Співробітники редакційно-видавничої групи постійно виїжджали в райони області для перевірки і збору матеріалів до книг «Реабілітовані історією» і «Книга Скорботи України», зустрічалися з репресованими громадянами, свідками, а також в наукові установи, заклади вищої освіти України для отримання консультацій провідних вчених держави.

З часу створення РВГ її співробітники опрацювали у фондах Архіву управління Служби безпеки України у Волинській області понад 16 тисяч кримінальних справ майже на 23 тисячі осіб, Архіву управління МВС України у Волинській області – на 7771 особу. Також вивчено 4231 справу на 5307 осіб з Державного архіву Волинської області. На цій підставі складено картотеку на понад 100 тисяч громадян, що зазнали політичних репресій, депортацій або були вбиті НКВС та іншими радянськими карально-репресивними органами. За час роботи Редакційно-видавничої групи підготовлено до друку вісім і видано п'ять книг науково-документальної серії «Реабілітовані історією. Волинська область» із запланованих одинадцяти [1]. Книги шоста, сьома та восьма «Реабілітовані історією. Волинська область» повністю підготовлені до друку і чекають на фінансування. У 2014 році передбачені кошти на видання книг були зняті з відомих причин і спрямовані на потреби АТО. Волинська обласна рада у 2021 р. взагалі припинила фінансування «Наукового центру історичних студій Волині», а його співробітники були звільнені. Таким чином ці науково-документальні видання залишились у нашій області не завершеними.

У книгах видання «Реабілітовані історією. Волинська область» публікувалися архівні документи і матеріали, спогади репресованих осіб, нариси про видатних волинян, які зазнали репресій. У книгах поміщено чималу кількість фото- та інших ілюстрацій. Проте основну їх частину склали короткі біографічні довідки про репресованих громадян, які народилися, жили чи тимчасово перебували на території області.

Ця багатотомна серія науково-документальних книг мала на меті повернути історії прізвища десятків тисяч безневинних волинян, які зазнали на собі жахи сталінських таборів. Ми сподівалися, що ці книги стануть цінним пам'ятником жертвам тоталітаризму, їхнім родинам.

Документи і матеріали із архівів колишніх спецслужб, вміщені у цих книгах, дають змогу відчувати морально-психологічну атмосферу тоталітарної доби, розгледіти деталі функціонування механізму беззаконня, спрямованого на нищення наших земляків, які потрапили в когорту так званих «ворогів народу».

За період своєї роботи редакційно-видавничої група в рамках проекту «Реабілітовані історією» видала низку книг та матеріалів підготовчого характеру. Спільно з іншими організаціями і установами РВГ «Реабілітовані історією» провела цілу низку наукових конгресів, конференцій і семінарів.

Багато проблем, пов'язаних з репресіями обговорювалося на 13-ти міжнародних наукових семінарах «Україна–Польща: важкі питання». Підготовчі матеріали апробувалися на сторінках центральних («Україна молода», «Українське слово», «Визвольний шлях»), обласних («Волинь», «Молода Волинь», «Віче», «Луцький замок», «Народна трибуна», «Народна справа») та багатьох районних газет.

Колектив «Наукового центру історичних студій Волині» одночасно працював над створенням *Єдиної бази даних репресованих волинян*, де містяться біографічні довідки з архівно-кримінальних справ Архіву УСБУ у Волинській області, Державного архіву Волинської області, Архіву УМВС у Волинській області та з інших вітчизняних і зарубіжних архівів.

3. Книга Скорботи. Належним чином велися роботи щодо підготовки ще одного унікального видання – «Книги Скорботи України. Волинська область». На його сторінках поміщені прізвища цивільних осіб, які загинули в роки Другої світової війни при різних обставинах від рук нацистських окупантів, польських та українських воєнізованих формувань, від рук червоних партизанів, енкаведистів, невідомих осіб.

Слід зазначити, що робочою групою з підготовки та видання «Книги Пам'яті Волинської області» під керівництвом В. А. Наконечного була проведена значна робота зі

збору та опрацюванню матеріалів про постраждалих у 1939–1950-х роках цивільних громадян. Ці матеріали увійшли до першого тому «Книга Скорботи України. Волинська область».

Зі створенням РВГ «Науковий центр історичних студій Волині» та прийняттям матеріалів від робочої групи «Книга Пам'яті» виявилось, що рукописи трьох томів «Книга Скорботи України. Волинська область» були передані у виробництво видавництву «Надстир'я» без рекомендацій до друку обласної і Головної редколегій, відсутні були рецензії на ці рукописи, порушені інші методичні вимоги. Рукопис першого тому уже був віддрукований [2], а 2 і 3 томи Редакційно-видавнича група «Науковий центр історичних студій Волині» взяла на доопрацювання.

При вивченні матеріалів з'ясувалося:

1. У біограмах загиблих осіб, які увійшли до рукописів була ціла низка неточностей та помилок у написанні прізвищ, імен та інших даних.

2. Список постраждалих громадян, поданих у рукописі, далеко неповний.

3. До рукописів книг внесено біографи осіб, які не підходять до категорії цивільних громадян.

4. Інформація з архівних джерел часто перекручена, відсутні відомості про багатьох громадян польської національності, які загинули у 1939–1945 роках.

5. У рукописах вживалися не толерантні та політично заангажовані терміни та словосполучення (наприклад, «вбита поляками», «вбитий бандитами УПА», «замордована оунівцями», «вбитий німцями», «вбита бандгрупами ОУН–УПА», «замордований поляками»).

6. Рукописи 2 та 3 томів «Книга Скорботи. Волинська область», які були передані В. А. Наконечним до видавництва, не відповідали переданому нам електронному варіанту.

7. У рукописах були відсутні посилання на джерела отриманої інформації, що у значній мірі понижувало науковість цього видання.

Усе це вимагало від РВГ «Науковий центр історичних студій Волині» подальшого суттєвого доопрацювання попередніх варіантів рукописів 2 і 3 томів «Книга Скорботи України. Волинська область», а також виникла необхідність перевидати вже опублікований перший том цього видання.

Для уточнення, ретельної перевірки та суттєвого доповнення наявних відомостей редакційно-видавничою групою «Науковий центр історичних студій Волині» провів такий обсяг робіт:

1. На підставі рекомендацій Головної редколегії був розроблений єдиний підхід щодо збору, аналізу та публікації матеріалів, розроблено нову форму облікової картки постраждалого громадянина.

2. Проведено звірку наявних списків постраждалих цивільних громадян з електронним варіантом 1, 2 та 3 томів «Книга Скорботи України. Волинська область». Усунено помилки та неточності, зазначено джерело отриманої інформації.

3. З метою перевірки, уточнення наявних відомостей та виявлення нових імен постраждалих цивільних громадян (відповідно до розпорядження голови Волинської обласної державної адміністрації від 12 липня 2007 року № 255) були розроблені методичні рекомендації щодо створення і роботи Комісій зі сприяння підготовці видань «Реабілітовані історією. Волинська область» та «Книга Скорботи України. Волинська область» і створені в усіх районах області Комісії зі сприяння підготовці видань «Реабілітовані історією. Волинська область» та «Книга Скорботи України. Волинська область». Для надання методичної допомоги комісіям і ознайомлення зі станом справ на місцях працівники РВГ «Науковий центр історичних студій Волині» виїжджали у райони області.

У результаті проведеної роботи до РВГ «Науковий центр історичних студій Волині» надійшло 4 139 облікових картки, з яких 2 631 – на цивільних громадян, які загинули в роки Другої світової війни. З них виявлено 1587 нових прізвищ постраждалих волинян, а також доповнено біографічні дані на 1044 особи.

Працівниками відділу «Книга Пам'яті» вони були опрацьовані і внесені до електронних варіантів томів «Книга Скорботи України. Волинська область».

4. З метою активізації пошукової роботи на місцях, відповідно до ухвали Ради редакційно-видавничої групи «Науковий центр історичних студій Волині» від 21 лютого 2008

року з 11 березня до 30 травня 2008 р. проводився конкурс на кращу роботу щодо збору матеріалів серед пошукових груп, створених при Комісіях зі сприяння підготовці видань «Реабілітовані історією. Волинська область» та «Книга Скорботи України. Волинська область». Участь у конкурсі взяли 138 пошукових груп, які надіслали 1 642 облікові картки, спогади свідків, ілюстративний матеріал. Отримана інформація у результаті проведення конкурсу, працівниками РВГ була опрацьована і внесена до електронних варіантів томів «Книга Скорботи України. Волинська область».

5. Були також детально переглянуті у фондах Архіву управління Служби безпеки України у Волинській області, Архіву управління Міністерства внутрішніх справ України у Волинській області та Державного архіву Волинської області архівно-кримінальні справи на репресованих громадян. Окрім складання біограм на репресованих, співробітниками РВГ були виявлені імена цивільних громадян, які загинули у 1939–1950-х рр., складені відповідні біограми і сформована загальна картотека.

Таким чином, до зібраних групою В. А. Наконечною відомостей (з відновленими джерелами інформації) додалися нові біограми осіб, а у багатьох випадках до вже складених – внесено нову важливу інформацію. Як результат обсяг матеріалу поданого до друку раніше значно збільшився.

До складеного мартирологу увійшли біограми:

– чоловіків, жінок та дітей, людей різних національностей, які проживали в населених пунктах області та загинули під час Другої світової війни і в перші повоєнні роки внаслідок бомбардувань, обстрілів та мінувань;

– в'язнів, знищених у радянських тюрмах в 1941 р., у нацистських в'язницях та концтаборах, померлих на каторжних роботах в Німеччині;

– зниклих безвісти;

– жертв Голокосту і Пораймусу (винищення ромів);

– жертв міжнаціональних конфліктів, які загинули від дій польських та українських воєнізованих формувань;

– загиблих осіб, приналежних до Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА), оскільки останні не визнані на державному рівні воюючою стороною у Другій світовій війні.

Одночасно з мартирологу вилучені біограми осіб, які були учасниками бойових дій (відповідно до статті 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»).

Основними джерелами отримання інформації були:

– документи і матеріали Державного архіву Російської Федерації (матеріали державної Надзвичайної комісії з розслідування збитків, які нанесли німецько-нацистські окупанти);

– документи Державного архіву Волинської області (матеріали державної Надзвичайної комісії з розслідування збитків, які нанесли німецько-нацистські окупанти, 4231 архівно-кримінальна справа на репресованих громадян);

– документи і матеріали Архіву управління Служби безпеки України у Волинській області (понад 16 тисяч архівно-кримінальних справ на репресованих громадян);

– документи і матеріали Архіву управління МВС України у Волинській області (архівно-кримінальні справи на виселених громадян);

– матеріали Волинського та Любомльського краєзнавчих музеїв;

– документи відділів реєстрації актів громадянського стану;

– списки, підготовлені і завірені сільськими, селищними та міськими радами;

– облікові картки на постраждалих громадян, надіслані Комісіями та пошуковими групами зі сприяння підготовці видань “Реабілітовані історією. Волинська область” та “Книга Скорботи України. Волинська область”;

– електронна база жертв Голокосту меморіального центру Яд Вашем (<http://www.yadvashem.org/>);

– оцифровані архівні документи з електронного архіву Українського визвольного руху (<http://avr.org.ua/>);

- матеріали, надані Волинською релігійною громадою прогресивного іудаїзму та Волинською обласною організацією ромів “Терне рома”;
- свідчення очевидців подій Другої світової війни;
- публікації в обласних та районних газетах за 1944–1953 роки;
- відомості про загиблих, розміщені на пам’ятниках та обелісках в населених пунктах області;
- опубліковані мемуари і спогади про події війни на Волині та матеріали краєзнавців.

Проте, навіть залучення усіх цих джерел не дало можливості відновити інформацію про загиблих у повному обсязі. Це пов’язано з тим, що в області облік жертв нацизму членами комісій, створених Комуністичною партією, проводився упереджено і не завжди об’єктивно, у багатьох випадках ними перекручувалися факти. Окрім того у краї відбулись великі адміністративні та демографічні зміни. Нарешті, більшість безпосередніх свідків тих подій померла.

Оскільки нами значно розширено список цивільних осіб, що загинули в роки Другої світової війни, виникла необхідність видати вісім томів цього видання, а саме:

Т. 2: Ківерцівський і Ковельський райони

Т. 3: Локачинський і Луцький райони

Т. 4: Любомльський і Любешівський райони

Т. 5: Маневицький і Ратнівський райони

Т. 6: Рожищенський і Старовижівський райони

Т. 7: Турійський і Шацький райони

Т. 8: Володимир-Волинський, Горохівський, Іваничівський, Камінь-Каширський райони (Це друге доповнене і перероблене видання першого тому.).

Станом на 29 жовтня 2021 року видано лише три томи цього видання [3].

У роботі РВГ «Науковий центр історичних студій Волині» виникали проблеми, про які ми інформували обласну державну адміністрацію, обласну раду і Головні редакційні колегії. Як уже зазначалось, у 2006 р. редакційно-видавничі групи редколегій книг «Реабілітовані історією» та «Книги Скорботи України» були реорганізовані у РВГ «Науковий центр історичних студій Волині» із двома відділами, власне «Реабілітовані історією» і «Книга Пам’яті». Це мало як позитивні, так і негативні сторони. Насамперед колектив Наукового центру забезпечив реалізацію єдиної державної політики з питань увічнення пам’яті жертв воєн та політичних репресій.

З іншої сторони після реорганізації скоротилася кількість штатних працівників. До реорганізації у 2005 р. у двох групах згідно штатних розписів працювало 17 осіб. У 2006 р. залишилося 9,25 штатних посад, тобто Центр зменшився на 7,75 штатних одиниць, що стало дуже істотним для такого невеликого колективу. З 1 січня 2011 р. у штатному розписі колективу РВГ «Науковий центр історичних студій Волині» залишилося лише 6 осіб. Стали постійно виникати проблеми з матеріальним забезпеченням. Комп’ютери та інша наявна техніка морально і фізично застаріли.

До нас приходили, приїжджали з далеких країв люди, щоб розповісти або уточнити деталі трагізму своєї долі чи долі своїх близьких. Це значно посприяло більшій об’єктивності і вивіреності нашого видання. За це ми їм щиро вдячні.

Видання книги було б неможливим без розуміння і підтримки з боку управлінь Служби безпеки України і Міністерства внутрішніх справ у Волинській області, які надали нам можливість ознайомитися із величезним пластом архівних справ, котрі зберігаються у їхніх відомствах.

Ми вдячні за допомогу працівникам Державного архіву Волинської області, Волинського краєзнавчого музею, а завдяки Касі ім. Юзефа М’яновського у Варшаві ми отримали можливість працювати в архівах і бібліотеках Польщі. Теплі слова подяки заслуговують професори В. К. Баран, сл. п. Г. В. Бондаренко, С. В. Гаврилюк, сл. п. Б. Й. Заброварний, сл. п. В. П. Колесник, І. І. Ільюшин, М. М. Кучинко, О. Є. Лисенко, К. К. Кондратюк, М. Р. Литвин, сл. п. С. А. Макаруч, Ю. Ю. Сливка, В. В. Трофимович,

колектив кафедри історії України та археології Волинського національного університету ім. Лесі Українки за їхні конструктивні поради та слушні зауваження щодо змісту книг.

Велику допомогу у підготовці видання надавали колишні заступники голів облдержадміністрації В. О. Ворон, Є. М. Шиманович, П. В. Онищук, С. В. Родич, О. І. Курилюк, С. Є. Мишковець, які в різний час очолювали редколегію та докладали зусиль для створення необхідних умов для роботи редакційно-видавничої групи.

Джерела та література:

1. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область / Головна редколегія: (голова П. Т. Тронько, заступники голови О. П. Реєнт, С. А. Кокін та ін.); редколегія тому (голова О. І. Курилюк, відповідальний секретар М. М. Кучерепа та ін.). Кн. 1. Луцьк : ВАТ “Волин. обл. друкарня”, 2010. 978 с. іл.; Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область / Головна редколегія: (голова В. Ф. Солдатенко, головний редактор В. М. Литвин, заступники голови С. А. Кокін., О. П. Реєнт, В. А. Смолій та ін.); редколегія тому (голова О. І. Курилюк, відповідальний секретар М. М. Кучерепа та ін.). Кн. 2. Луцьк: Обласне редакційно-видавниче підприємство “Надстир’я”, 2013. 612 с.; Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Волинська область / Головна редколегія (голова В. А. Смолій); редколегія тому (голова С. Є. Мишковець, відповідальний редактор М.М. Кучерепа). Кн. 3. Луцьк: Надстир’я, 2017. 688 с.; Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Волинська область / Головна редколегія (голова В. А. Смолій); редколегія тому (голова С. Є. Мишковець, відповідальний редактор М. М. Кучерепа). Кн. 4. Луцьк: Вежа-друк, 2019. 568 с.; Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Волинська область / Головна редколегія (голова В. А. Смолій); редколегія тому (голова С. Є. Мишковець, відповідальний редактор М.М. Кучерепа). Кн. 5. Луцьк: Вежа-друк, 2019. 584 с.

2. Книга Скорботи України: Волинська область. Т. 1: м. Луцьк, Володимир-Волинський, Горохівський, Іваничівський, Камінь-Каширський райони. Луцьк: Надстир’я, 2006. 536 с.

3. Книга Скорботи України: Волинська область. Т. 2: Ківерцівський і Ковельський райони. Луцьк: Надстир’я, 2010. 552 с.; Книга Скорботи України: Волинська область. Т. 3: Локачинський і Луцький райони. Луцьк: Надстир’я, 2012. 420 с.

УДК 27-722.53

Кушнір Віталій (с. Затурці)

СВЯЩЕННИК ІОВ СУХОЗАНЕТ І ЙОГО НАЩАДКИ

Намагаючись глибше проникнути в історію рідного краю, трапляється цілком випадково відкривати маловідомі факти з життя окремих населених пунктів, виявляти забуті імена, прізвища та, здавалося б, зовсім незначимі на перший погляд епізоди з їхньої діяльності. Окремі штрихи для змалювання повнішої картини іноді додають усні спогади старожилів. Але писемні свідчення відомих історичних діячів мають, безперечно, більшу достовірність, хоча й вони можуть містити при цьому багато загадок.

В одному з листів до Михайла Грушевського, описуючи позитивні зрушення в напрямку поширення української мови серед односельців, В’ячеслав Липинський згадує місцевого священника, який, регулярно передплачував щоденну українську газету «Рада». За твердженням історика, той отець «почав говорити українські проповіді і туди приходять люде з сусідніх сіл послухати; у нашому селі школярі зложили 2 рублі (!) і передали священникові, щоб він виписав їм «малоросійських книжок» [2, 353].

У листі до Василя Доманицького В’ячеслав Липинський знову згадує настоятеля Затурецької церкви: «Перед кількома днями був я у нашого пан-отця; росте свідомість у нас, кажу Вам, незвичайно. Представте собі, що до Киселина приходять 4 примірники «Ради», а це собі маленька, поганенька почта, 40 верстов від залізниці! Наш пан-отець все мені про Закопане по Вашим листам розказав – читає, представте собі, всю «Раду» – цього я вже не сподівався» [2, 515].

Зацікавлення особою священника, з яким контактував В. Липинський та паралельно з ним провадив просвітницьку роботу серед односельців, спонукало до пошуку ширшої інформації про нього.

Волинський краєзнавець Харитон Сегейда у своїй книзі про церкви Локачинського району «Світільники отчої віри», посилаючись на «Клірові відомості» за 1911 рік, подає таку інформацію: «Священник Іов Сухозанет – 43 роки, закінчив Орловську духовну семінарію, повний курс наук в 1892 році. Працював учителем, з 1897 року – священником Затурецької церкви і помічником благочинного з 1909 року... До Затурецької церкви приписана Сірницька Св.-Луківська... Священник – ігумен Затурецького храму Іов Сухозанет» [3, 61–62]. У цій же праці автор використовує спогади старожилів, які надзвичайно позитивно відгукуються про авторитетного настоятеля Затурецького храму: «Як його звати, ніхто не пам'ятав... За свідченнями старожилів та за даними архівних матеріалів, це був не тільки один з кращих священників єпархії, що з усією точністю виконував усі правила та канони церкви і «цілком віддано і чесно служив церкві православної». Це була досить освічена людина, з «великими широкими знаннями в суспільних науках» [3, 64].

Та особисте життя о.Іова було безраднішим. Рано померла молода дружина. А, як звісно, священник не мав права вдруге брати шлюб. Дбаючи про забезпечення духовною опікою парафіян обох приходів, не просто було одночасно влаштовувати свій домашній побут. Потрібна була допомога. Особлива потреба виникала у жіночих руках: випрати, підшити, зготувати їсти... На роботу найнялася сусідська вправна дівчина Оксеня. Збігали роки і якимось само собою зблизили молодих людей. Від цього громадянського шлюбу в 1909 році народився хлопчик, якому судилося в майбутньому зазнати немало життєвих випробувань. Назвали його Віталієм, а записаний він був за прізвищем своєї матері – Харуцький. Згодом, після його усиновлення священником, додалась друга частина прізвища – Сухозанець [5].

Під час Першої світової війни Свято-Параскевський храм у Затурцях повністю зруйнована російська артилерія. У зв'язку з цим о. Іов Сухозанет був переведений на парафію в недалеке село Павловичі. Тут він прослужив до самої смерті у 1940 році.

Під впливом батька син виростав національно свідомим, добре вихованим і всебічно розвиненим. Після здобуття базової середньої освіти Віталій вступив на навчання в університет міста Вільно. Напевно, на той час він вже був членом ОУН. Адже у 1936 році його в числі інших підпільників було заарештовано як одного з крайових провідників організації. Прізвище Віталія Харуцького-Сухозанця фігурує у списку учасників так званого «Луцького процесу 42-х» 1937 року. 31 серпня в результаті обвинувачення і присуду Віталій Харуцький-Сухозанець отримав 5 років тюремного ув'язнення. Покарання відбував у Березі Картузькій. Про це написано відомим дослідником сторінок визвольної боротьби Петром Мірчуком у «Нарисі історії ОУН» (перший том: 1920–1939).

Ярослав Антонюк у своєму дослідженні «Український визвольний рух в постатях керівників. Волинська та Рівненська обл. (1930–1955)» подає: «Харуцький-Сухозанець Віталій, 1909 р.н., уродженець с. Затурці Локачинського р-ну, Волинської обл. Навчався у Вільненському університеті, з 12.1935 р. військовий референт Волинського обласного проводу ОУН. Арешт. 10.10.1936 р. поліцією, засуджений у Луцьку до 5 р. в'язниці» [2, 678].

Відома учасниця підпільної боротьби 1940–1950-х рр. на Волині Галина Коханська у книзі своїх споминів «З Україною в серці», пишучи про знайомих і друзів свого брата, з якими особисто зустрічалася, повідомляє: «Харуцький-Сухозанець Віталій (19.05.1909 р.), с.Затурці (за іншими даними с. Павловичі) Локачинського р-ну, Волинської обл. – місце і дата смерті не відомі). Студент Вільненського університету. Військовий референт Волинської округи ОУН (від 11.12.1935 р.). Заарештований польською поліцією 10.10.1936 р., засуджений 31.08.1937 р. окружним судом у Луцьку на 5 років ув'язнення» [1, 12].

Яка ж подальша доля одного з керівників ОУН на Волині?

Під час бомбардування тюрми в Березі Картузькій німецькою авіацією у вересні 1939 року багато в'язнів скористалося з цього і, послуговуючись системою секретних явочних квартир, щасливо уникли арешту органами НКВС. Віталій Харуцький-Сухозанець дістався батьківського дому у селі Павловичі нинішнього Володимирського району. (Існує версія, що в Павловичах у господі Іова Сухозанета 3 дні проживав чоловік дуже схожий на Степана

Бандеру. Цілком можливо, що це і був Провідник, бо, як свідчив перший завідувач музею Степана Бандери при Львівському аграрному університеті Петро Гоць, Степан Бандера переходив радянсько-німецький кордон в районі Рави Руської. Якщо дивитись по карті, то це майже пряма дорога з Берези Картузької через Павловичі до Рави Руської) [5].

Зі спогадів жителя Павлович Василя Каністратовича Прокуди (1907–2009) вдалося записати таке: «Харуцький Віталій Іович. Рік народження 1909. Мати: Харуцька Оксеня. Батько: Сухозанет Іов (священник, настоятель храму в с. Затурці з 1897 р. по 1915 р., настоятель церкви в Павловичах з 1918 по 1940 р. Цілу зиму 1940 р. лежав хворий, помер перед Паскою у квітні). Старостою церкви в Павловичах був Прокуда Каністрат.

На зміну о.Іову в Павловичі прислано було о.Олександра Симоновича (колишнього петлюрівського офіцера). Він проводив націоналістичну роботу.

Харуцький Віталій у 1937 році був заарештований поляками і відбував покарання в Березі Картузькій, звідки вийшов під час того, як тюрма була розбита внаслідок бомбових ударів, завданих німецькими військами у 1939 році.

Віталій оженився у 1941 році на родичці жінки о.Олександра Симоновича, яка теж була попівною (батько її служив у Рівненській обл.). Звали її (ймовірно) Ганя. О.Симонович жив на квартирі на Михайлівці (сусіднє село з Павловичами – В. К.). З приходом німців Віталій жив у Луцьку. Коли совіцькі війська відкинули німців аж за Торчин, Віталій з дружиною повернувся в Павловичі, але старший його син, 1944 р.н., залишився в діда на Рівненщині, на території, зайнятій совіцькими військами. З'єднатись сім'я змоги не мала. Влітку 1944 р. з Павлович відступили з німцями: В.Харуцький з дружиною, о.О.Симонович з дружиною і Дячук (якась жінка з Війниці) з трьома дочками.

Син Віталія 1944 р.н. приїжджав після війни в Затурці до родичів. Хотів виїхати до батька. Доля не відома» [5]. (Записано 14.01.2004 р. зі слів Прокуди Василя Каністратовича (1907–2009) його сином Прокудою Віталієм Васильовичем, 1940 р.н.).

До родичів у Затурці у 1959 р. надійшов з далекої Австралії лист і дві фотографії. На одній з них Віталій Харуцький, на іншій – його син Леонід. Фото датовані 15 березня 1959 року. Віталію тоді було майже 50 років. Леонід на фото має вигляд підлітка років 10–12-ти. Мабуть, він народився вже в еміграції. На жаль, листування обірвалося, контакти загубилися. А так цікаво було б дізнатися про подальшу долю нащадків отця Іова Сухозанета, одного з приятелів В'ячеслава Липинського.

Фото 1. Віталій Харуцький.

Фото 2. Леонід Харуцький (син Віталія)

Джерела та література:

1. Коханська Г. З Україною в серці. Спомини. *Літопис УПА*. Бібліотека. Том 9. Торонто-Львів, 2008. 402с.
2. Листування В. Липинського / Редактори Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. Т. 1. К.: Смолоскип, 2003. 960 с. («Архів»).
3. Сегейда Х. П. Світильники отчої віри: нариси про церкви Локачинського району. Луцьк: Надстир'я, 2002. 228 с.
4. Антонюк Я. Український визвольний рух в постатях керівників. Волинська та Рівненська обл. (1930–1955). *Літопис УПА*. Бібліотека. Том 13. Торонто-Львів, 2014. 1073 с.
5. Польові записи Віталія Кушніра, 2000–2005 рр.

УДК 94(477)«19»

Михалевич Микола (с. Кортеліси)

СОТЕННИЙ УПА ПАНТЕЛЕЙМОН ХОЦЕВИЧ НА ПСЕВДО “ЯР”

Одним із найбільш відомих повстанців Ратнівщини був Хоцевич Пантелеймон Омелянович, житель хутора Діброва біля села Заброди. Він народився в 1906 році і був значно старший за переважну більшість вояків УПА, вік яких становив від 18 до 25 років. У ряди повстанців Пантелеймон вступив весною 1943 року і незабаром отримує посаду командира сотні в загоні УПА «Помста Полісся» [1, с. 681]. Цей загін у серпні 1944 року був переформований у бригаду «Помста Базару», яка діяла на Берестейщині та у північній частині Волині від Ковеля і аж до Кобрини та Пінська [11].

Забродівець Артем Марков згадував, що Хоцевич був їхнім сусідом і ще раніше часто приходив молоти на жорнах жито. Він був високий на зріст та міцний. Мав на господарстві пару коней та дві корови [12]. Інший очевидець тих подій – Савчук Федір Йосипович із села повіть Кобринського району Білорусі розповідав, що він воював у сотні «Яра» і дуже високо оцінював свого командира. За його словами «Яр» був грамотний, дуже добре ставився до хлопців і водночас підтримував сувору дисципліну. Він попереджував, що якщо вояк візьме хоча б щось у селян без дозволу, відразу ж буде розстріляний [11]. Про бойові дії загону під

командуванням Пантелеймона Хоцевича є згадки і в «Літописі УПА». Так 8 жовтня 1944 року відділ під командою «Яра» напав на станицю стрибків у с. Великі Болота біля Кобрини. «Поле бою відділом опановано. Ворог втратив 2-ох вбитими, одного раненим і 8 осіб полонено. Втрат власних не було. Здобуто 10 крісів і 1 ППШ» [9, с. 721]. У листопаді-грудні відділ булавного «Яра» продовжує діяти на теренах Кобринщини, де нищив підрозділи НКВД і радянську адміністрацію, що доценту грабувала населення. Було здійснено також невеликий пропагандивний рейд у північну частину Кобринщини. Різдво 1945 року зустрічали в с. Залухів Ратнівського району, а потім на хуторі біля с. Велика Глуша [9, 747].

Постійно доводилося вести важкі бої з військами НКВД. За допомогою сексотів і зрадників чекістам дедалі частіше вдається виявляти місця постою повстанців. 21 січня 1945 р. бригада «Помста Базару» розташувалася на хуторах біля с. Ворокомле. Через донесення місцевого сексота другу сотню бригади атакують червоні силою 150 чол. Сотня зайняла оборону на краю хутора і стримала ворожий наступ. У цей же час третя сотня під командуванням «Яра» несподівано вдарила енкаведистів з флангу і тилу. Ворог у паніці втік з поля бою, залишивши 11 вбитих, 6 поранених потрапили в полон. Зі сторони УПА загинув вістун Трутько та два козаки. Після цієї перемоги бригада на деякий час затримується у Любешівському районі [9, с. 749]. 10 лютого, на місці постою в лісі, біля Білого озера, війська НКВД знову розпочали наступ. Повстанці відбили ворожі атаки та відійшли на правий берег річки Прип'ять. 17 лютого військам НКВД, серед яких було понад 200 прикордонників, вдалося несподівано напасти на повстанський табір. У ході кровопролитного бою, загинув сотенний Бравлін, чотові «Граніт» і «Бойовий», старший вістун Дорошенко, секретар «Малий» та 18 козаків. Ворог втратив убитими 28 чоловік. Через великі втрати, командир бригади прийняв рішення розформувати третю сотню та поповнити її вояками першу і другу. Серед повстанців починається епідемія тифу. Одночасно хворіє біля 40 чоловік. У цей час, 18 березня 1945 року, на хуторах біля с. Сошично Камінь-Каширського району бригаду атакує 180 прикордонників НКВД. Під час бою загинуло 18 повстанців, в тому числі один із командирів – «Степовий» [9, с. 750].

Після розформування третьої сотні «Яр» був призначений командиром чоти, яка охороняла повстанський шпиталь. Адам Антонюк «Роман» згадував: «В 1945 р. в місяці лютому, коли шпиталь з охороною два рої боївки і чота війська під командою ком. Яра квартирував на Самарівському хуторі Замучениця, напали большевики. Під охороною війська і боївки шпиталь врятовано, і з боєм відступили. Після цього шпиталь переїхав з охороною на Щодрогоський хутір Храпіново, де большевики оточили цей хутір з усіх боків у числі 150 осіб. Бій тривав около години часу. Шпиталь під прикриттям бойових частин вибув завчасу. Під переважаючими силами ворога бойові частини zostались розбиті. З нашої сторони втрати в людях становили около 15 осіб. В тім числі ком. Богун. Втрати ворога 5 вбитих [7, с. 220].

Пізніше Пантелеймон Хоцевич отримав важке поранення руки і тривалий час лікувався. Ймовірно у другій половині 1945 р. він перейшов у підпорядкування надрайонного провідника Служби безпеки ОУН «Євгена» і очолює СБ у Ратнівському районі. Свідчення учасника УПА Федора Смальчука «Дуба» в листопаді 1946 р. під час допиту слідчими МГБ: «Комендантом СБ Районного проводу ОУН є бандит «Яр» - Хоцевич Пантелеймон, уродженець с. Забріддя Ратнівського району. В даний час «Яр» має при собі 4 бандити: «Сікорський», «Черешня», «Листок»... Мають на озброєнні 2 автомати, 3 гвинтівки, один наган та одну гранату. Діють на території Ратнівського району і найчастіше знаходяться поблизу с. Прохід. Крім того, районний комендант СБ «Яр» має у безпосередньому своєму підпорядкуванню кущову боївку СБ, якою керує «Терешко». У підпорядкуванні «Терешка» ходять 4 бандити: «Горобченко», «Яструб», «Веселий» і «Зоренко». Боївка «Терешка» має на озброєнні 3 автомати, дві гвинтівки і один пістолет. Діє в районі сіл Самари, Кортеліси, Комарово, Конище, Броди Ратнівського району. Зв'язуються із «Яром» через «Романа» [5, арк. 42–43].

Про високе становище в ОУН «Яра» свідчить і його участь у зустрічі «Євгена» в квітні 1947 р. із надрайонним провідником ОУН Старовижівщини Андрієм Михалевичем «Косом». Під час цієї зустрічі «Кос» повідомив, що Ратнівський район переходить у його підпорядкування [8, с. 180]. Боївка Хоцевича оперувала переважно в районі сіл Поступель,

Заброди, Адамівка, Лучичі, Якушів, Броди, Гірники та Комарове. Вона діяла досить активно та відзначалася жорстокістю до радянських активістів, які грабували та принижували селян. Податки та поставки продуктів для держави часто були більшими за весь урожай. Ось як описано становище селян в одному з повстанських документів у 1947 р.:

«В селах, як: Рогові-Смолярі, Столенські-Смолярі, Гупали, Перекірка, Будники і інші села Головенського району – люди переживають тяжкий голод, не мають свого хліба, ні картоплі ще від Р. Христового. На селі знайдеться 2 – 3 господарі, котрі скупо мають хліб і печуть з домішкою картоплі, отрубів або гречаної полови. Решта людей всі в жебрацтві, по других селах ходять малі і старі особи, просять кусок хліба або пару картофель. Не скриваючись ні перед ким, а прямо проклинають большевицький порядок, говорячи сердитим настроєм різними словами на Сталіна і їх вислужників. Наприклад, як-от: в с. Столенські Смолярі один господар М. від нового року ще не мав на столі хліба, 19.03 господиня спекла хліб, якого їсти було неможливо. Він був із гречаної полови, з домішкою з жолуддя муки і маленька частинка муки з гороху. Господиня кляла на Сталіна і казала, щоб хоч на один місяць вчепити Сталіна до якогось дерева і дати оцей хліб їсти, а потім з його дерти паси на спині. А другий господар із того ж села з сім'єю, що складається з 6 осіб, за цю зиму з'їли два метри (центнери - Авт.) дубового жолуддя. Діти покинули ходити до школи і пішли між люди чужих сіл, щоб вижебрати кусень хліба чи картоплі і т. п. Всі люди цих сіл дуже настроєні проти москалів» [7, с. 163–164].

Переслідуючи найбільш завзятих активістів повстанці зривали заходи сталінської влади і таким чином рятували людей від голодної смерті. Серед побратимів Пантелеймона були такі відомі повстанці, як Омелян Харлампович – «Ясень» та Максим Олексюк – «Явір». Сестра Харламповича Марія була дружиною брата Хоцевича Петра. Вона згадувала, що дружина Пантелеймона – Марія Василівна, 1906 р. н., разом із 12-річним сином перейшли на нелегальне становище і весною 1950 р. Марія переховувалась в с. Поступель Ратнівського району у своєї сестри Палажки [2, арк. 7]. У довідках Ратнівського райвідділу МГБ від 25.01.1950 р., підписаних майором Мінеєвим, згадується про напади на сільські ради в Комаровому та Гірниках.

«У листопаді 1947 року бандгрупа на чолі з «Яром» – Хоцевичем Пантелеймоном Омеляновичем, здійснила напад на приміщення сільської ради с. Комарове, де бандитами ОУН був убитий голова сільради Горнік та боець винищувальної групи. Зброю, яка їм належала, забрали бандити ОУН. Крім того, вони забрали із приміщення сільради погосподарські книги населення с. Комарове» [10].

У червні 1946 року боївка «Яра» здійснила напад на Гірницьку сільраду, де захопила погосподарські книги зі списками населення та гвинтівку і гранату, які залишив фінагент Гурський за шафою, в приміщенні сільради [10]. Ймовірно, що саме про цю повстанську операцію більш детально розповідається в інформації надрайонного провідника ОУН – Андрія Михалевича «Коса», який у той час використовував псевдо «13». Але дата там вказується інша – серпень 1947 року.

«Напад на село Гірники». Дня 15.VIII.1947 р. повстанці в числі 6 осіб, під командуванням 13, озброєні в 6 автоматів ППШ, зробили напад на село Гірники Ратнівського району Волинської області з ціллю захопити документи сільради та забрати товари в кооперативі. Ворог в числі 6 осіб озброєний в 4 кріси, 1 автомат ППШ, 1 СВТ і 5 гранатів, в тому числі 4 істрибки, голова і секретар сільради.

Прибувши під село, проведено від селян розвідку про ворога і тихо бойовим порядком пішли в село. З першу охопили будинок, де містилася кооператива. Постукали, відчинив господар двері і повстанці вскочили в сіні, відірвали замка від комори і були в кооперативі. Забрано і знищено товарів за совітським підрахунком на 30000 крб. А саме: сірників 1300 пачок, мила до прання білизни 20 кг. пасти до обуви 30 пачок, панчіх 58 пар, крем Аврора 84 коробок, крем до гоління 36 пакунків, кольошів 4 пари, нитки 42 котушки, шкіри на чоботи на 2 пари і інші дрібниці. Решта товарів, що не можливо було забрати zostались на місці знищені: яччок около 2000 штук, вилито на землю 100 літрів вина...

Потім охоплено приміщення сільради в якій було двох дежурних при телефоні. Постукали в вікно і сказали «Атварі бістро нам нужна к телефону, в селе есть бульбаші».

Дежурні не зорієнтувалися з ким говорять, скоро відчинили двері. Знищено в сільраді 13 портретів совітських достойників і знищено 12 лозунгів, забрано апарат телефонного зв'язку і документи сільради та документи комсомолу. При цьому знайдено в сільраді одного сов. кріса та гранату, що були власністю одного істребка, який мав дижурити в сільраді, а в той час був у дівчат на вечірницях.

Після цього оточили хату одного істребка, відчинили вікно і два повстанці вскочили в хату через вікно. Істребка в хаті не було, лише знайдено сов. кріса. При цьому забрано в нього радіоприймача. По закінченню операції в селі повстанці спокійно відійшли з села, після цього в селі був алярм, що було вистрілено около 15 разів з кріса. В цій операції відзначився др. Яр, втрат ворога не було. Власних втрат не було.

Здобуто: 2 сов. кріси, один гранат, 8 набоїв, сірників 1300 пачок...

СЛАВА УКРАЇНІ – ГЕРОЯМ СЛАВА!

Постій дня 16.08.1947 р.

13» [5]

Українські патріоти вели боротьбу проти сталінського режиму в надзвичайно складних умовах. Надто вже нерівними були сили. Радянські каральні органи постійно влаштовували засідки і облави, місцевих жителів арештовували і вивозили в Сибір за найменшу допомогу повстанцям. За вихід із підпілля та добровільну здачу зброї воякам УПА обіцяли амністію та прощення всіх «злочинів» проти радянської влади. Але переважна більшість повстанців не вірила цим брехливим обіцянкам, не хотіла ставати зрадниками і продовжувала боротьбу до останнього подиху. За даними відомого дослідника українського визвольного руху Ярослава Антонюка Пантелеймон Хоцевич отримав смертельне поранення під час сутички в селі Заброди з оперативно-військовою групою МВС 27 лютого 1948 року [1, с. 681].

Поранений двома кулями у груди «Яр» втік від переслідування і заховався у клуні Олександра Шиманського. Свідчення Марії Хоцевич: «Я зустрічалася з бандитами ОУН під час похорону брата мого чоловіка – Хоцевича Пантелеймона, який знаходився у діючій банді ОУН під кличкою «Яр». Він був поранений, і знаходячись у Шиманського Олександра, помер. Це було зимою 1948 р. Увечері я пішла до Шиманського і побачила в нього в будинку труну і «Яра», який у ній лежав. У будинку була сім'я Шиманського: жінка, дочка Ликерія, син Йосип і господар дому Шиманський Олександр. Також у домі сиділи два бандити – Олексюк Максим і другий невідомий. Цієї ж ночі «Яр» був похований на кладовищі в с. Забріддя» [2, арк. 30]. А потім сталося те, що вразило не тільки забродівчан, але й жителів навколишніх сіл. Хтось доніс про підозріле поховання і чекісти розкопали могилу та дістали з неї тіло, яке вже почало розкладатися. Мені вдалося знайти в архіві акт, в якому це описано. Документ цей унікальний, тому його текст я наведу повністю.

АКТ

10 травня 1948 року

місце Забріддя

Ми, нижчепідписані ст. оперуповноважений Ратнівського РО МГБ ст. лейтенант Петрушевський, оперуповноважений Ратнівського РО МВД мл. лейтенант міліції Гримашевич і солдат 3-го взводу 7 стрілецької роти Устименко склали даний акт про наступне:

На підставі даних, які поступили в Ратнівський РО МГБ, що на кладовищі с. Забріддя є свіжа замаскована могила, в якій похований бандит «Яр» - Хоцевич Пантелеймон Омелянович, в банді з 1944 року. Прибувши на місце, опитуванням жителів с. Забріддя встановлено, що на місці замаскованої могили із жителів с. Забріддя нікого не хоронили.

При розкопуванні могили, було встановлено, що вона вирита 5–10 днів назад, тому, що на гробу були виявлені шматки дерну зі свіжою травою і гілками від бузку. У могилі були виявлені дошки старих трун, а під низом, приблизно на глибині 180 см, була виявлена свіжа труна. Після виявлення цієї труни, вона з могили була піднята. При зовнішньому огляді труни було встановлено, що вона зроблена поспіхом із не обструганих дощок. Після відкриття, в труні виявлено труп чоловіка, одягнутого у ватне обмундирування, на правій стороні грудей на гімнастерці пришитий жовто-голубий бант, на ший синя стрічка з хрестом. Вилучений труп був показаний жителям с. Забріддя, які в ньому впізнали бандита Хоцевич Пантелеймона Омеляновича, уродженця і жителя с. Забріддя Ратнівського р-ну Волинської обл. Учасник банди з 1944 року. Лікар, який прибув для медичного висновку, встановив, що труп 3-ї стадії розкладу, зі смертністю 2-2,5 місяці тому. При огляді тіла виявлено 2 кульових поранення –

отвори в ділянці грудної клітки, з лівої сторони, з виходом двох отворів в ділянці лівої плечової впадини, поранення свіжі.

Старі рани, які вже зарубцювалися, в ділянці правого плеча і в ділянці правої сідниці. Два рубці в м'яких тканинах.

В РО МГБ є дані про те, що Хоцевич П.О. був у минулому двічі поранений, в праву руку і в ділянку сідниці. Після впізнання труп було сфотографовано і зарито поза кладовищем.

Жовто-голубий бант із синьою стрічкою і хрестом – вилучені для долучення до даного акту, як речові докази. Акт медичного обстеження з фотографіями трупу, а також протоколи впізнання додаються до даного акту. Про що і склали даний акт.

Підписи

Правильно: оперуповноважений Ратнівського РО МГБ лейтенант Лук'яненко» [3, арк. 473].

Перед тим, як тіло Пантелеймона було закопане за межами кладовища, емгебісти його спалили. Місцеві жителі були дуже обурені таким зухвалим кощунством. Люди знайшли спалені останки Пантелеймона і поховали на кладовищі. Чекісти знову їх викинули, і лише після того, як люди поховали прах під капличкою, дали йому спокій [6].

Джерела та література

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Торонто–Львів: Літопис УПА, 2014. 1069 с.
2. Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області. Фонд припинених архівно-кримінальних справ. Спр.5711. Хоцевич Марія Дмитрівна. 125 арк.
3. Державний Архів Волинської області. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 3369, Т. 2. Михалевич Сергій Йосипович. 527 арк.
4. Там само. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 2010. Смальчук Федір Семенович. 295 арк.
5. Діловодний архів Андрія Михалевича «Коса». URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/collections|13>
6. Дуда Т. Моє село, мій отчий край. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. 88 с.
7. «За край і волю, за нації долю!»: дослідження, документи, свідчення / Національний музей в історії України у другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії Україна НАН України; редколегія Л. В. Легасова та ін. К.: Аеростат, 2017. 324с.
8. Зек Б. Український національно-визвольний рух на Ратнівщині: персоналії 1943–1951рр. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині*. Науковий збірник. Вип. 42. Луцьк, 2012. С. 178–184.
9. Літопис УПА. Нова серія. /ред. Рада П. Сохань, П. Потічний (та інші). К. Торонто. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946. Документи і матеріали. 2006. 1448 с.
10. Михалевич М. Пантелеймона Хоцевича на псевдо «Яр» чекісти боялися навіть мертвого. *Ратнівщина*. 16 жовтня 1920 року. С. 5.
11. Спогади Савчука Ф. Й. – жителя с. Повіть Кобринського району. Фонди Кортеліського історичного музею(далі – КІМ).
12. Спогади Маркова А. Я. – жителя с. Заброди. Фонди КІМ.

УДК 72(092)(477)

Мороз Мирослава (м. Ковель)

СЕРГІЙ ТИМОШЕНКО – АРХІТЕКТОР, ЯКИЙ РОЗПОЧАВ СВІЙ ТВОРЧИЙ ШЛЯХ У КОВЕЛІ

До когорти борців за суверенну, незалежну Україну, які в роки Української революції і в еміграції відстоювали право народу творити власну державність, розбудовувати науку, культуру, освіту належить відомий архітектор, державний і політичний діяч, архітектор, професор Сергій Прокопович Тимошенко (Рис. 1). Ідеологи тоталітарного режиму подбали про те, щоб ім'я С. Тимошенка було забуте. Однак вже наприкінці ХХ ст. з'являються перші публікації про нього у науково-популярних та енциклопедично-довідкових виданнях.

Народився Сергій Тимошенко в с. Базилівка Конотопського району Сумської області в родині землеміра Прокопа Тимофійовича Тимошенка. Батько майбутнього архітектора з часом залишив посаду землеміра і зайнявся землеробством, орендуючи у поміщиків Кандиб маєток у с. Шпотівка та у поміщиці В. П. Гамалії (у дівочтві – Скоропадська) маєток у с. Базилівка. Мати Сергія Прокоповича походила з польської родини Сарнавських. Її батько був військовим, згодом – управляючим маєтком Браницьких на Київщині. У сім'ї було четверо дітей. Старший брат Степан з часом став визнаним науковцем у галузі теоретичної механіки і опору матеріалів, академіком кількох академій наук, в тому числі УАН та АН СРСР. Молодший брат Володимир був учасником українського національно-визвольного руху, заступником міністра торгівлі і промисловості за часів Павла Скоропадського, співробітником науково-дослідних установ УАН, професором двох українських, однієї чеської шкіл у Чехословаччині та 3-х американських університетів. Усі троє братів згодом опинилися в еміграції. Молодша сестра Анна все своє життя прожила в СРСР.

Початкову освіту Сергій Тимошенко здобув удома. Як і старший брат, закінчив реальне училище у Ромнах. Потім навчався в Інституті цивільних інженерів у Петербурзі. Ще в студентські роки він виявив інтерес до мотивів української народної архітектури як засобу національної самоідентифікації у фаховому середовищі, брав активну участь у соціальному житті української студентської громади. Під час студентської демонстрації Сергія сильно побили, лікарі ледве врятували йому життя. Виникають проблеми із зором на одне око. У 1903 році стає членом Револьюційної української партії, згодом – Української соціал-демократичної робітничої партії.

Ще у 1906 році, перед офіційним закінченням інституту, Тимошенко отримав вагому практику на посаді техника при розбудові залізничної станції Київ – Товарний, проект якої розробив український архітектор Олександр Вербицький (1875–1958). Тимошенко брав участь у дослідженні будівельних матеріалів, випробування яких проводилося на будівельних майданчиках і в спеціальних лабораторіях Управління Південно-Західної залізниці у Києві.

Після закінчення інституту у 1907 році Тимошенко переїздить на Волинь. Молодий інженер був направлений до Ковеля та працював на посаді землеміра в Ковельському повітовому земстві, на будівництві залізничного вузла станції Ковель, виконував роботи по побудові ковельського залізничного вокзалу (Рис. 2), автором проекту якого був Олександр Вербицький. Через часткову втрату архівних документів, достеменно неможливо встановити, які саме роботи виконував С. Тимошенко під час реалізації проектів Олександра Вербицького. Працюючи в складних умовах та переважно над чужими проектами, молодий інженер отримав величезний практичний досвід та професійну репутацію, що згодом вплинуло на його подальший кар'єрний ріст.

Саме у Ковелі молодий архітектор реалізує свої перші власні архітектурні проекти та творчі ідеї. По його проектам збудовані: приміщення кондукторських і паровозних бригад, залізнична школа, інтернат залізничної школи, військові бараки, продовольчий пункт на станції Ковель (розрахований на 2000 осіб) склад тощо. За проектами Сергія Тимошенка у Ковелі були зведені земський шпиталь (амбулаторія) (Рис. 3) і жіноча гімназія імені Ю. Пирогової (згодом землемірна школа) (Рис. 4, 5).

Kowel.
Ковель.

Frauen Gymnasium.
Женская гимназія.

Приміщення залізничної амбулаторії, яка розташовувалася на площі перед новим вокзалом (зараз на цьому місці - автобусна станція) було досить еkleктичним за своєю формою та архітектурними деталями. Будівля з мансардою та кутовим заокругленням мала зрізаний фронтон над бічним фасадом. Виступаюча при вході башта завершувалася шоломоподібним дахом. Тимошенко використав свій авторський стиль для цегляного декорування та форми

вікон споруди. На жаль, двоповерхова будівля залізничної амбулаторії та чимало споруд Ковельського залізничного вузла були зруйновані в роки Другої світової війни.

Будівлю жіночої гімназії імені Ю.В. Пирогової, 1906 р Сергій Тимошенко проектував на початку свого творчого шляху (згодом споруда була продана польській владі, і тут розташували рільничо – мірничу школу). У цій будівлі вбачається авторський стиль та великий творчий потенціал архітектора, розвиток якого ми побачимо в його подальшій діяльності. Споруда вже набуває рис українського архітектурного модерну. Фасад в цілому симетричний із заокругленою кутовою частиною, фриз – з геометричним декоруванням. Під час війни у будинок влучила авіаційна бомба, він був пошкоджений, але не розсунувся. Після ремонту у повоєнний період тут розташовувався готель «Ковель».

У 1908 р. Тимошенко переїхав до Києва, де був членом, а з 1909 року – головою Київського товариства «Просвіта», працював інженером у технічному відділі дирекції Південно-Західної залізниці. За його власними проектами були зведені 4-поверхові будинки Л.Юркевича і С.Лаврентьєва. Наступного року здібного архітектора та інженера запросили на будівництво Південно-Донецької залізниці. Він переїздить до Харкова. Він проектував і будував лінії залізниці та інфраструктуру до них. У Харкові ним споруджено будинок управління Південно-Західної залізниці, відомі маєтки Бойка. Попова, Томицького, Лазарєвих, кілька 5-поверхових будинків. „Харківський” період (1909–1918 рр.) можна вважати найбільш плідним. Сергій Тимошенко мав у Харкові власне бюро-майстерню, яке виконувало різні проекти цивільного і промислового будівництва, запроєктував та реалізував понад 10-ка житлових та громадських будівель у Харкові, близько 40-ка будівель та споруд залізничних комплексів Північно-Донецької та Кубанської залізниць.

Ще на початку своєї фахової діяльності Сергій Прокопович цікавився історією української архітектури, уважно вивчав пам'ятки староукраїнського будівництва і творчо застосовував історичний досвід у своїй практичній роботі. При проектуванні сакральних споруд вдало використовував елементи українського бароко. Тимошенко належав до плеяди українських архітекторів і митців (П. Альошин, В. Дяченко, К. Жуков, В. Кричевський, Г. Лукомський, Є. Сердюк, П. Фетисов, М. Філянський, М. Шумицький та інш.), які розробляли новий архітектурний стиль – український модерн початку ХХ ст. Він брав участь у різних художніх виставках і конкурсах, був одним із фундаторів українського літературно-художнього та етнографічного товариства імені Квітки-Основ'яненка, був членом журі з розгляду проектів спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку у Києві.

З квітня 1917 р. Тимошенко був членом Української Центральної Ради. У листопаді того ж року – головою Селянського з'їзду Слобідської України. Під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського, очолюваного Директорією, за наказом № 3 Головного отамана усіх військ Української Народної Республіки Симона Петлюри від 17 листопада 1918 року Тимошенка призначено губернським комісаром Харківщини.

На початку січня 1919 р. Сергій Прокопович виїздить до Києва і просить у В. Винниченка військової допомоги проти наступу червоноармійських військ. Однак все марно, Харків захопили більшовики. У 1921 році після обшуку чекістами помешкання Тимошенка, всі матеріали, що стосувалися його бюро-майстерні разом із копіями проектів були вилучені.

З 1919 року Тимошенко працював старшим інспектором залізниць Міністерства шляхів. Він займався евакуацією, реевакуацією та відбудовою залізниць у смузі військових дій Армії УНР. Перебуваючи у Києві, став одним з ініціаторів створення Українського архітектурного інституту. 27 серпня 1919 р. Сергій Прокопович очолив Міністерство шляхів УНР. Як згадував тогочасний голова уряду Ісак Мазепа, при евакуації уряду з Кам'янця у листопаді 1919 року, на чолі одного з трьох потягів з урядовцями стояв Тимошенко.

У липні 1920 р. брав участь у перемовинах та підписанні угоди між урядами УНР і Республіки „Кубанський край” про визнання незалежності обох українських держав і співробітництво та взаємопоміч між ними. Разом з армією УНР та урядом пройшов важкий шлях Другого зимового походу аж до останнього бою під містом Базар, брав участь у роботі Вищої Військової Ради. Нагороджений Хрестом Симона Петлюри.

З 1921 року Сергій Прокопович перебував в еміграції в Польщі, в Чехії (працював в Українській Господарській Академії). Колеги по академії згадували, що Тимошенко „був захоплений українським стилем і передавав студентам не лише любов до нього, але й розуміння впливу його краси для української духовної культури. Тому лісові будинки мали бути побудовані в повній гармонії з природною красою українського лісу”.

Поза роботою в навчальних закладах, Сергій Прокопович щодня допізна займався проектуванням церков, музеїв, народних домів, маєтків, невеликих архітектурних об'єктів, які знайшли втілення у Чехії, Східній Галичині та Волині. С.Тимошенко належав до УСДРП, яку очолював в еміграції Ісак Мазепа. Поряд з такими відомими науковцями як Д. Антонович, Д. Дорошенко, архітектор брав участь у культурно-освітніх заходах партії, виступав з лекціями.

У 1930 році Тимошенко переїхав до Луцька. Першим місцем його роботи стало Окружне земельне управління, де він працював керівником будівельного відділу. Зараз у цій будівлі розташований Волинський краєзнавчий музей. Пізніше обіймає посаду референдарія у Волинському воєводському управлінні (до 1935 р.). Документи „волинського” періоду його діяльності зберігаються у фондах Державного архіву Волинської області (ДАВО), хоча частина їх була втрачена.

Тимошенко відомий як один із розробників архітектурного модерну початку ХХ століття. 1930-ті рр. – період суцільного модернізму у Луцьку, і усі творіння архітектора також виражають цей стиль. Тимошенком спроектовано кілька церков, складів, понад 40 цивільних споруд на Волині, відновлено в українському стилі Братську церкву в Луцьку. Тимошенко займався проектами забудови села а саме зразковими хуторами та овочесховищами. Його колега із уряду УНР Пилип Пилипчук виграв конкурс на посаду начальника технічного відділу луцького магістрату і приїхав у Луцьк. Сергій Тимошенко був радником Луцької міської ради, активним членом церковного Товариства ім. Петра Могили, Товариства ім. Лесі Українки, яке займалося підтримкою Луцької української гімназії, головою Української парламентської репрезентації в польському парламенті у Варшаві. Громадсько-політична діяльність с. Тимошенка як члена ВОУ, депутата та сенатора висвітлювалась у польській періодиці того часу.

Архітектурні творіння Сергія Тимошенка – це приклади модного на той час стилю у дизайні споруд. Він проектував як невеликі одно-двородинні котеджі, так і будинки на декілька під'їздів. Цей стиль, що прийшов з Європи, вирізнявся використанням сучасних матеріалів, «геометризованим» без декору дизайном. Переважна більшість громадських і житлових будівель в Луцьку в 1930-х рр. були модерністськими. Сьогодні збережені 14 будівель, які проектував Сергій Тимошенко та одна (Ярощука, 16), власником якої він був.

Найважчими у житті архітектора стали 1940-1946 рр. Війна змусила його назавжди залишити Україну. 1943 р. він виїхав з Луцька, виснажливо працював. Ці роки Сергій Прокопович згодом охарактеризував як найважчу смугу свого життя. „Опісля, – писав Тимошенко, – ми вже, як осінній лист, покотились по вітру: Перемишль, Львів, Далмація, Загреб, Грац, Більськ, Прага, Карлсбад і в 1945 році приплентались до Гейдельбергу, де просиділи рік і вже думали, що не видостанемося на поверхню”. Якимось знову опинившись у Празі. Сергій Прокопович потрапив до міської бібліотеки, де українські емігранти відзначали річницю Т.Г.Шевченка. Учасник цієї події В.Іваніс згадував: „Між ними вразила фігура проф. С.П.Тимошенка, худошавого, як з хреста знятого. Ніколи його ще таким не бачив. Підійшов і запитав, що з ним, хворів довго чи що? На що одержав відповідь, що його так приправила праця в технічній німецькій організації Тодта”. З часом митець опиняється у кількох таборах для переміщених осіб.

У 1946 році за сприяння молодшого брата Володимира, Сергій Прокопович переїхав у США.

Останні роки життя провів у Пало-Альто в Каліфорнії. Цікавим але мало дослідженим залишається період післявоєнної еміграції архітектора. Підірваний стан здоров'я перешкодив, але не зупинив його творчої діяльності. За його проектами побудовано церкви у Ванкувері, Торонто, Саскатуні.

Помер Сергій Тимошенко 6 липня 1950 р. від серцевого нападу.

Відомий архітектор залишив багату творчу спадщину – понад 400 різноманітних будівель, архітектурних комплексів, малих архітектурних форм, в тому числі надгробну плиту на могилі Симона Петлюри у Парижі. Сергій Тимошенко був видатним інженером, архітектором та громадсько-політичним діячем. Він створив новітнє національно-орієнтоване мистецтво, вдало поєднав його з тогочасними досягненнями європейської архітектурної думки, був засновником декількох мистецько-архітектурних організацій в різні періоди, що значно посприяло розвитку української архітектури поч. ХХ ст.

Одна із вулиць міста Ковеля носить ім'я Сергія Тимошенка.

Джерела та література:

1. Календар знаменних і пам'ятних дат Сумщини за 2021 рік / Сумська обл. універс. наук. б-ка ; упорядник О. К. Линник, Суми, 2020. С. 51.
2. Книжка-альбом «Сергій Тимошенко. Повернення». ДНАББ імені В. Г. Заболотного.
3. Бенедюк П. О. Архітектура станційних комплексів Північно-Донецької та Кубанської залізниць у творчому доробку С. П. Тимошенка. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. 2016. № 43. С. 47–58.
4. Власенко В. Забутий архітектор Сергій Тимошенко. *Сумська старовина* : зб. наук. праць / Сумський держ. Університет. Суми, 1996. С. 17–20.
5. Власенко В. До біографії С. П. Тимошенка. *Сумська старовина*. 2001. № 8–9. С. 96–103.
6. Власенко В. Сергій Тимошенко – архітектор і політик. *Сумський історико-архівний журнал*. 2007. С. 29–37.
7. Давидюк Р. Архітектор у політиці: громадсько-політична діяльність Сергія Тимошенка в 30-х роках ХХ століття. *Волинські історичні записки* : збірник наукових праць. Житомир : Полісся, 2010. Т. 5. С. 228–235.
8. Фото з фондів Ковельського історичного музею: КВ-2169/КДФ-1293; КВ-1589/КДФ-1102; КВ-2172/КДФ-1296; КВ-1845/КДФ-1208; КВ-1665/ОМ-59; КВ-1842/КДФ-1205.

УДК 502.4(091)(477)

Наливайко Алла (с. Деснянське)

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ТЕРИТОРІЇ МЕЗИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ ЯК ЧИННИК СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ПОНОРНИЦЬКОЇ ГРОМАДИ

За багатовікову історію український народ створив самобутню культуру, яка є складовою частиною світової культури. Тож, Україна може пишатися своєю історико-культурною спадщиною.

На фоні російської агресії все більше людей стало цікавитися історією своєї держави, зокрема й регіональними особливостями. Поширюється інформаційне «споживання» культурних цінностей, тобто, огляд культурно-історичних пам'яток, архітектурних ансамблів, а також ознайомленням з етнографією, фольклором, природними явищами і господарськими об'єктами. Тобто набуває популярності пізнавальна рекреація.

Рекреація – це одна з форм раціонального використання часу, проведення змістовного дозвілля. Саме рекреація стала можливим засобом вивчення історії рідного краю та пізнання історико-культурної спадщини, залишеної нам попередніми поколіннями. Переважно тому рекреація і туризм набувають дедалі більшого значення у процесі економічного і культурного розвитку Чернігівської області.

З 2006 року в межах Новгород-Сіверського району рекреаційно-туристичну діяльність проводить Мезинський національний природний парк – найбільший природно-заповідний об'єкт Чернігівської області площею 31035,2 га. Його територія багата на природні об'єкти, пам'ятки історії й монументального мистецтва, археології й архітектури, які можуть та вже частково задіяні в рекреаційно-туристичній роботі.

Згідно Положення N 679/16695 від 22 липня 2009 р. «Про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України», рекреаційна діяльність –

це діяльність, спрямована на відновлення розумових, духовних і фізичних сил людини шляхом загальнооздоровчого і культурно-пізнавального відпочинку, туризму, санаторно-курортного лікування тощо [5].

Культурна спадщина є матеріальною та духовною основою розвитку багатьох видів туризму й насамперед культурного. Розвиток туризму виконує важливу роль у вирішенні регіональних соціально-економічних проблем: створюються нові робочі місця, підтримується високий рівень життя населення, створюються передумови для підвищення інвестиційної привабливості регіонів. Культурний туризм – самостійний вид туризму, основою якого є історико-культурний потенціал країни, що включає все соціокультурне середовище із традиціями й звичаями, особливостями побутової й господарської діяльності. Це форма пізнання культурної спадщини. Він спрямований на освоєння культури, дослідження життєвого досвіду інших людей, їхніх звичаїв, інтелектуальних і творчих досягнень.

Список визначних пам'яток, які можуть привернути увагу культурних туристів, наданий ЄСТАРС (1998): 1) місця археологічних розкопок і музеї; 2) архітектура (руїни, знамениті будинки, історичні міста); 3) мистецтво, скульптура, ремесла, галереї, фестивалі, події; 4) музика й танці (класична, народна, сучасна); 5) драма (театри, кіно, драматурги); 6) вивчення мови й літератури, події; 7) релігійні свята, паломництво; 8) культури й субкультури (народні або давніші).

Культурно-пізнавальний відпочинок, а саме екскурсії до об'єктів археології та природно-заповідного фонду виступає головним видом рекреаційної діяльності на території Мезинського НПП. Оскільки в межах парку та в зоні його впливу є ціла низка історичних селищ та сіл, де збереглися пам'ятки археології – це 44 пункти, найвідомішою серед яких є Мезинська палеолітична стоянка 18–15 тис. до н.е.; пам'ятки архітектури – світські та храмові споруди: палацово-парковий комплекс графа П. О. Румянцева-Задунайського (1787 р.), церкви, старовинні житлові та господарські споруди, які сформували історико-культурне обличчя парку [7], 2 пам'ятки природи, 27 – історії й монументального мистецтва. Потенціал їх атрактивності дозволяє організовувати екскурсії та туристичні маршрути різних напрямків і тривалості.

Екскурсійна діяльність, яка широко практикується на території Мезинського НПП, є різновидом рекреаційної діяльності й полягає в організації подорожей, що не перевищують 24 години без ночівлі, у супроводі фахівця туристичного супроводу та за заздалегідь складеними маршрутами для ознайомлення з визначними місцями, пам'ятками природи, історії, культури, музеями тощо.

Об'єкти культурної спадщини національного значення є особливою історичною або культурною цінністю і повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв: справили значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни; безпосередньо пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей; репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів чи інших митців; були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю. Критерій автентичності означає, що пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також роль у навколишньому середовищі.

Об'єкти культурної спадщини місцевого значення повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв: вплинули на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва певного населеного пункту чи регіону; пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей певного населеного пункту чи регіону; є творами відомих архітекторів або інших митців; є культурною спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи.

Охорона об'єктів культурної спадщини є одним із пріоритетних завдань органів державної влади та органів місцевого самоврядування [1].

Територія Мезинського НПП виділяється як місцевість, особливо насичена археологічними об'єктами далекої минувшини, котрі мають досить велику історико-пізнавальну цінність.

Згідно Переліку пам'яток культурної спадщини національного значення Чернігівської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, на території Мезинського НПП розміщено два городища. А саме: Городище «Городище» IX століття до нашої ери – IV століття в с. Городище (250014-Н); Городище «Радичівське-1» («Пузир-Хутір», «Фостенське») IX століття до нашої ери – IV століття в с. Радичів (250015-Н) [6].

До пам'яток місцевого значення на території Мезинського НПП у відповідності з Реєстром пам'яток місцевого значення [9] відносяться Стоянка та поселення «Бужанка-2» датована 15 – 13 тис. років тому, V - VII ст., XI – XIII ст.), с. Бужанка у центральній частині с. Бужанка. (Наказ МКУ № 154 від 03.03.2017/ 6571-Чр) та Стоянка «Мезинська» датована 16 – 15 тис. років, знаходиться у центральній частині с. Мезин (Наказ МКУ № 154 від 03.03.2017 / 807-Чр).

Також особливу культурну цінність становлять городища та населення часів Київської Русі, знайдені в ході багаторічних досліджень (біля сіл Вишеньки, Криски, Радичів). Три давньоруські городища знайдені біля с. Деснянське (Свердловка), чотири на околицях с. Радичів, два городища та курганний могильник – поблизу с. Розльоти, два – в с. Мезин та один в с. Курилівка.

На території НПП, у прибережній зоні р. Десна, виявлено сім поселень мезоліту та інших історичних періодів. Це ціла низка прадавніх поселень, де збереглися залишки земляних укріплень, культурний шар ґрунту, в якому археологи знаходять старовинні предмети життя та діяльності людей. Старовинні поселення можуть стати об'єктами туристичних та екскурсійних маршрутів, після їх вивчення та подальшої консервації і розробки спеціальних положень щодо їх охорони та можливостей відвідування.

На Мезинський НПП покладається виконання таких основних завдань, як збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів; проведення наукових досліджень природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання; створення умов для туризму з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів, тож постає актуальне питання раціонального використання історико-культурних об'єктів з туристичною метою. Саме тому всі екскурсійні маршрути намічаються з урахуванням планувальних та природоохоронних обмежень.

Зокрема, щоб відвідування парку не носило деградативний характер, ряд історичних та природних пам'яток включено у туристичні маршрути. Так, наприклад, еколого-краєзнавчий маршрут «Від історії до сьогодення» знайомить із пам'яткою археології – всесвітньовідомою Мезинською палеолітичною стоянкою (20 тис. р. тому), природними пам'ятками – ялиноюю і каштановою алеями віком понад 100 років та 800-річним Монастирським «Цар-дубом», який визнаний естетично цінним деревом України (Свідоцтво видане Коропській районній раді затверджене Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України № 274 від 6 липня 2010 року), а також пам'ятками архітектури XVIII ст.: церквою Успіння Пресвятої Богородиці та палацом графа П. О. Румянцева-Задунайського.

Мандруючи екскурсійним маршрутом, відвідувачі отримують також роз'яснення природоохоронних вимог щодо використання територій різних функціональних зон національного природного парку.

Розвитку культурно-пізнавального відпочинку сприяє і кільцева паркова автодорога, що має розгалужені під'їзди до окремих населених пунктів та лісових урочищ, по яких передбачені екскурсій, прогулянкові маршрути з облаштованими рекреаційними пунктами для відпочинку. Проте тут є певні проблеми, адже потрібен капітальний ремонт автошляхів. Нажаль, відсутність належної дорожньої інфраструктури на основних автомагістралях приводить до того, що туристи не завжди мають змогу зупинитись для відпочинку і харчування в належно обладнаних місцях.

Ведеться робота над створенням позитивного іміджу території. Для цього фахівцями парку розробляються і впроваджується ряд рекламних та стимулюючих заходів, які відкривають для масового рекреанта природні рекреаційні ресурси, культуру та етнос краю. Важливим позитивним фактором при цьому виступає випуск найрізноманітніших рекламних матеріалів, починаючи з туристичних друкованих видань та буклетів і закінчуючи рекламними відеофільмами та компакт-дисками.

Підсумком стає розуміння того, що подальше вивчення, благоустрій та пристосування територій і об'єктів історико-культурної спадщини збагачуватимуть рекреаційну привабливість Мезинського НПП а відповідно і Понорницької громади, розширюватимуть коло послуг.

Вирішенням низки питань може стати розробка і впровадження Цільової програми розвитку громади, основною метою якої є формування конкурентоспроможного туристичного продукту, здатного максимально задовольнити туристичні потреби мешканців громади та її гостей, підтримання внутрішнього та в'їзного туризму в області, що сприятиме забезпечення сталого розвитку сфери туризму у Чернігівській області, перетворення її у конкурентоспроможну галузь, одну із бюджетоутворюючих складових соціально-економічного розвитку області.

Перші кроки на цьому шляху – це розробка Програма розвитку туризму в Понорницькій територіальній громаді на 2023 рік [8].

Отож, туризм на Чернігово-Сіверщині – це хоч і не швидкий, але стабільний прибуток для регіону, а також запорука його розвитку. В Понорницькій об'єднаній територіальній громаді є всі передумови для організації культурного, екологічного, історичного і подієвого, активного і сільського туризму. Обрати декілька з них і докласти зусиль для розвитку пріоритетних напрямків – ось одне із найголовніших завдань, які варто реалізувати на місці.

Джерела та література:

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини» (Преамбула). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>.

2. Обласна цільова програма розвитку туризму в Чернігівській області на 2021–2027 роки. Затверджено Рішення двадцять п'ятої сесії обласної ради VII скликання 28 жовтня 2020 року № 4625

3. Поливач К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України / Наук. ред. Руденко Л. Г. К.: Інститут географії НАН України, 2012. 208 с.

4. Положення про Мезинський національний природний парк, затверджене наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України № 252 від 16.04.2021р..

5. Положення 26 липня 2022 року № 256 «Про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1043-22#Text>

6. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928 Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-2009-%D0%BF#Text>

7. Проект організації території, охорони, відтворення та рекреаційного використання природних комплексів та об'єктів/ Мезинського НПП. Харків, 2010. Т. 1. ПЗ, К. І. 254 с.

8. Програма розвитку туризму в Понорницькій територіальній громаді на 2023 рік /Рішення Понорницької селищної ради 22.12.2022 № 3117. URL: <https://ponornytska-gromada.gov.ua/docs/1326970/>

9. Реєстром пам'яток місцевого значення. URL: https://mkip.gov.ua/files/pdf/misc_znach_2023/2022_%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B3%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%20%D0%BE%D0%B1%D0%BB..pdf

УДК 61(092)(477.82)

Ольховський Іван (м. Київ)

УКРАЇНСЬКІ СВЯЩЕНИКИ – ЖЕРТВИ ПОЛЬСЬКИХ НАПАДІВ 1943–1944 РОКІВ НА ВОЛИНІ

Оскільки дотепер не було наукового дослідження українсько-польського протистояння на Волині у 1943–1944 роках, це дозволяло відомим і таким, що претендують на об'єктивність польським історикам, а за ними й політикам на підставі оціночних, тобто документально не підтверджених даних дослідження Владислава і Єви Семашків про 60 тисяч невинно загиблих

поляків і лише понад сотню мирних українців [1; 1059] твердити у своїх працях та заявах про волинських поляків як жертв конфлікту і українців як їхніх катів, на яких лягає вся провина за тодішні події. Про це, зокрема, свідчить резолюція польського Сейму до 80-річчя Волинської трагедії.

Віднині це поширене твердження заперечують результати щойно завершеного дослідження, яке проводилось в рамках наукової програми Українського католицького університету «Жертви польсько-українського протистояння 1939–1947 років», згідно з якими, на квітень нинішнього року встановлено імена 7374 українців, які впали від рук німців з польською поліцією, Армії Крайової, неозначених поляків, польської самооборони, советських партизанів з поляками у 1943–1944 роках на Волині. Ці дані оприлюднені на підсумковій конференції: «Жертви польсько-українського протистояння 1939–1947 років» в УКУ 22 травня 2023 року [2]. Для порівняння: Семашки встановили за цей же період 19012 імен польських жертв [1; 1038].

Отже, кількість поіменно названих українських жертв складає майже 39 відсотків від кількості польських жертв, що дає підстави говорити про українців як також постраждалу сторону конфлікту, яка зазнала великих втрат.

Особливо це яскраво видно на такій категорії жертв, як священники. Владислав і Єва Семашки у своєму дослідженні вказують, що на Волині під час конфлікту в 1943–1944 роках загинуло 16 представників католицького духовенства [1; 1059]. Вбитих українських священників вони не вважають жертвами конфлікту, а зараховують до категорії злочинців, які понесли заслужену кару за нібито “причетність до вбивства поляків” [1; 886], “інспірацію мордів” [1; 350], “освячення ножів для вбивства поляків” [1; 255]. Словом, і тут намагаються одних виставити жертвами, а інших – катами.

Мені як учаснику наукової програми УКУ «Жертви польсько-українського протистояння 1939–1947 років» на підставі архівних документів, опитування очевидців подій, результатів обстеження кладовищ, опрацювання дослідницької літератури вдалося встановити імена та обставини загибелі 10 українських душпастирів від рук вояків Армії Крайової, польських шуцманів під німецькою командою та польсько-советських партизанів.

Ще про чотирьох отців зібрав суперечливі дані: в одних джерелах мова йде про вбивство їх польськими шуцманами з німцями, в інших - лише нацистами.

Прізвища одного українського священника, якого, згідно з матеріалами польських архівів, розстріляли аківці, встановити не вдалося.

Нижче пропоную виклад результатів своєї пошукової роботи в хронологічному порядку, які, на мою думку, є важливим фрагментом правдивого відображення того, що відбувалося на Волині 80 років тому.

Як вдалося встановити, першою жертвою з-поміж українських священників, що впала від рук поляків під час українсько-польського конфлікту на Волині, став 68-річний отець Вірослав Тхоржевський з містечка Висоцьк нинішнього Сарненського району на Рівненщині. 16 травня 1943 року советсько-польський партизанський відділ, яким командував колишній солтис Удрицька, поляк Ян Бужинський, напав на дім отця Вірослава. Вояки довго катували його та матушку Віру, а потім розстріляли. Трупки повкидали в попередньо пограбовану хату й підпалили її. Жителі Висоцька відшукали на згарищі обгорілі кістки замучених і з почестями, які дозволяв той страшний час, поховали біля храму Успіння Пресвятої Богородиці у спільній могилі, яка існує донині [3; 124–125] [4].

Слід сказати, що отець Вірослав Тхоржевський був відомою і шанованою людиною на Волині й Поліссі. За активну діяльність на ниві духовного просвітництва його обирали окружним місіонером, а в 1917 році – членом благочинницької ради. Він входив до складу чільних діячів Братства Святого Спаса в Житомирі. За чітку й послідовну позицію відправляти служби українською мовою священника за наказом польської влади церковне керівництво виводило за штат, поліція в його будинку робила обшуки. Зрештою, відібрала документ про польське громадянство, після чого отцю Вірославу було наказано залишити Поліське воєводство. Та за підтримки волинських послів до Сейму священник добився дозволу проживати на Волині, а згодом і служити на парафіях Дубнівського повіту. Проте і звідси незабаром до воєводського уряду в Луцьку від дубнівського повітового старости та

воєводської державної поліції посипалися рапорти про «націоналістичну» роботу священика серед парафіян, яка полягала в агітації читати тільки українські книжки, вшановувати пам'ять Тараса Шевченка. Після цього влада вимагала від архієпископа Олексія (Громадського) перевести отця Вірослава за межі Волинського воєводства. Відтак у березні 1939 року душпастиря знову виведено за штат. Тоді опального священика прихистив в себе у Варшаві митрополит Діонісій (Валединський). З вибухом німецько-радянської війни 1941 року отець Вірослав повернувся до рідного Висоцька. Але й сюди через два роки дотяглась ворожа рука і позбавила життя душпастиря [5; 342–343].

Наступною жертвою поляків став український священик Олександр Карбович. У травні 1943 року польські поліцаї із 202 штурмового батальйону, які щойно прибули до містечка Клевана на Рівненщині, за доносом однієї полячки, у Новосілках та Новожукові провели численні арешти українців, а потім їх розстріляли. Під час цієї операції польські поліцаї замкнули в stodолі отця Олександра та його доньку і спалили.

Повертаючись назад, вони вбили 5 українців із Сухівців та Голехова, яких зустріли по дорозі. Коли вояки батальйону проходили через село Заставне, один із них відкрив вогонь по вікнах хати українця, який молився навколішки біля ікони, й убив його. Прибули поліцаї до Клевана з дев'ятьма возами награбованого майна.

В німецькому донесенні командира цього батальйону названо особливо жорстоким. Він любляв особисто викручувати руки своїм українським жертвам і вішати їх без суду [6; 395–396].

Ще одним джерелом, що підтверджує цей злочин, є поширений в польській літературі про Волинь 1943 року звіт поліцай з цього ж таки 202 штурмового батальйону. Незважаючи на те, що автор цього звіту вигадує неіснуючі села тодішнього Клеванського району, в ньому містяться факти, які збігаються з поданими вище Володимиром Косиком з документа німецького архіву. Зокрема, і в звіті поліцай, і в німецькому документі мова йде про той самий 202 штурмовий батальйон, що розміщувався в Клевані, і той самий час описуваної події: травень 1943 року. Також в обох джерелах збігаються факти доносу полячки на українців, грабежу возів із майном, а також стрілянини по вікнах українських хат під час повернення з акції до казарм [7; 133–134].

В іншому місці польський поліцай зазначає, що спалення будівель, вбивство священиків для них було звичайною роботою: «Палимо в кожному селі найперше млини і церкви, так що в радіусі кільканадцяти кілометрів ніде немає ані млина, ані церкви, ані попа» [7; 138].

Ще одним травневим 1943 року злочином польської поліції була страта в місті Ківерці Волинської області отця Василя Вітковського після проведення тут польськими активістами пропагандистської кампанії з приписування українському душпастиреві «освячення ножів для різанини поляків і німців». Про це під час зустрічі з генерал-комісаром Волині Шене розповів митрополит Полікарп Сікорський 28 травня 1943 року: «В останніх часах дуже тяжке і гнітюче враження на духовенство і усе населення зробив виступ польської поліції в Ківерцях. Священик там Богу душу був винним. Ще за тиждень до відомих ківерецьких подій він був у мене і стурбовано оповідав, що поляки пустили чутку про те, що нібито він святив ножі партизанам, щоб різати поляків і німців. Я його заспокоював, що таким пльоткам ніхто не повірить і не придаватиме жодного значення. А потім виявилось, що це стало причиною його смерті. Та ще коли б хоч був тільки розстріляний, а то над ним знущалися, били, повибивали йому зуби, на очах у нього розстріляли парафіян і дружину, а його забили останнім» [8; 200].

З повстанського огляду суспільно-політичних подій в Луцьку за травень 1943 року також дізнаємося, що прибуття до Луцька зі східної України біля 1000 польських жандармів, яких розіпхали по окружних районах, місцеве польське населення «приймало з оплесками радості», мовляв, тепер вони «остаточно розправляться з українцями» [9; 10зв.]

Як свідчать очевидці подій, зустрінуто з ентузіазмом поляками польська поліція й жандармерія в Ківерцях розстрілювала без суду і слідства місцеве населення. У братській могилі біля обозного заводу знайдено захоронення до 150 українців, в тому числі й священика церкви, талановитого художника-іконописця отця Василя, який розписав стіни місцевого православного храму [10; 19–20].

Водночас Семашки пишуть, що наприкінці липня 1943 року в хаті біля цвинтаря православний душпастир разом із боївкою УПА «святкував «червону ніч» і готував коси й ножі». Однак про це дізналися охоронці залізничної станції угорці й голландці, які з допомогою німців «захопили і розстріляли 30 упівців та попа» [1; 556]. Дарма, що він уже два місяці спочивав у сирій землі.

Трагічно скінчилося життя у червні 1943 року для 32-річного настоятеля храму в селі Яполоть, що на Костопільщині, Леоніда Голдаєвича і його родини. Як стверджують очевидці подій, озброєні польські бойовики захопили душпастиря, його дружину Раїсу та дочку Неонілу і вбили біля села Золотолина. Могили не знайдено [11; 17] [12; 99].

Відомо, що отець Леонід зі священницького роду, закінчив Волинську духовну семінарію в Крем'янці. 1935 року рукопокладений в ієреї в Дерманському монастирі. Служив у храмі села Головно Влодавського повіту Варшавсько-Холмської єпархії. 1937 року, згідно з проханням, повернувся на Волинь. До появи вільної парафії служив вікарієм в селі Поляни Костопільського повіту, де настоятелем був його батько – отець Ананій. У роки війни до своєї смерті правив у храмі села Яполоть [5; 82–83].

Другого липня 1943 року польські поліцаї під німецькою командою на кількох підводах прибули до Губкова на Костопільщині для проведення каральної акції проти мешканців села за підтримку українських повстанців. Карателі вбивали без розбору людей, які не встигли або не могли втекти, або вважали, що їх нема в чому звинуватити. Розстріляли вони й одного з найдосвідченіших священників Волині, настоятеля Свято-Вознесенської церкви 78-річного Венедикта Корницького разом із псаломником Борисом Івановим. Аби замести сліди злочину, тіла вбитих спалили разом із храмом. Мешканці села зібрали останки душпастиря і псаломника й похоронили біля церкви [12; 110] [13; 2зв.-3].

Слід зазначити, як у 1920-ті роки польська влада намагалася дискредитувати отця Венедикта оголошенням йому суворой догани за виступ разом з парафіяльним хором у Ковелі на річницю смерті Тараса Шевченка [5; 156], так і нині польські дослідники Владислав і Єва Семашки намагаються очорнити його пам'ять, подаючи розповідь якоїсь Юзефи Марціняк, котрій нібито повідомив мешканець Губкова на прізвище Кручок про те, що в березні 1943 року місцевий душпастир «святив ножі для мордування поляків», яких у селі вже не було. Адже, за даними тих же Семашків, їх усіх знищили ще 28 лютого 1943 року, тобто за місяць до «освячення ножів» [1; 255].

18 жовтня 1943 року під час так званої «відплатної акції» за знищених поляків у колонії Пересіка Ковельського району вояки польського партизанського загону АК поручника Владислава Чермінського («Яструба») розстріляли настоятеля Свято-Успенського храму села Озеряни цього ж району 60-річного Лонгина Кривицького. Аби виправдати це вбивство, Владислав і Єва Семашки пишуть, що душпастир був «інспіратором мордів» [1; 350]. Правда, вони не пояснюють у чому полягала ця інспірація. Мої спроби відкопати щось, що свідчило хоча б про натяк на налаштування отцем Лонгином українців проти поляків не увінчалися успіхом. Навпаки, виявилось, що уся діяльність душпастиря пов'язана з творенням добра і злагоди між людьми. Священик Кривицький дуже любив музику, співи, добре знав нотну грамоту, грав на скрипці, гітарі, мандоліні. До нього тягнулись місцеві хлопці й дівчата.

У 1939–1940 роках в Озерянах діяла хата-читальня. У ній Лонгин Кривицький розучував з молоддю українські народні пісні, колядки, щедрівки. Створений ним хор сільської молоді на районному огляді художньої самодіяльності зайняв перше місце. Більше десяти односельців отець Лонгин навчив грати на музичних інструментах, не беручи за навчання ніякої плати.

Керував він хором і під час німецької окупації. Крім українських народних пісень та колядок, розучив національний гімн «Ще не вмерла Україна», пісню «Журавлі», пісні на слова Тараса Шевченка, відправляв панахиди над воїнами Української Повстанської Армії, які гинули в боротьбі з гітлерівцями.

Під час українсько-польського конфлікту 1943 року душпастир закликав людей до примирення. Очевидці стверджують, що отець Лонгин ласкаво пригортав, розраджував та зігрівав у церкві заляканих і затероризованих людей іншого віросповідання з сусідньої колонії Олександрівка-Голендри.

Коли на Озеряни напали аківці, він був разом зі своїми парафіянами. В числі останніх тікав до села Пересіка. Його – літню людину – наздогнали нападники і розстріляли. Похоронено отця Лонгина на кладовищі села Озеряни [14; 249].

Дуже скупі сказано в повстанському повідомленні з Костопільського надрайону за грудень 1943 року про вбивство вояками польської самооборони і партизанського загону АК «Бомби» настоятеля церкви в селі Хотинь 56-річного Олександра Ненадкевича: «Дня 9.12.43р. польська банда о год[ині] 14-й напала знову на с[ело] Хотинь. Замордували батюшку із жінкою і дівчинку та 3 чоловіки ранили. Спалили 13 хат, 5 клунь» [15; 79зв.].

Аби хоч якось прив'язати отця Олександра до злочинної діяльності, Семашки в статті про село Хотинь пишуть, що під час рейду наприкінці літа чи на початку осені група польської самооборони зі Старої Гути «в церкві знайшла зброю та амуніцію» [1; 249].

Відверто кажучи, цей факт ще потребує розслідування на предмет причетності священика до незаконного зберігання зброї. Водночас він – неспростовний доказ злочинного проникнення польських самооборонців усередину культової споруди, заволодіння зброєю та приховування описаного злочину від тодішньої влади.

Головною ж причиною вбивства отця Олександра, на мій погляд, було те, що він як потомствений душпастир ще з 1920-х років мав репутацію «людини українських переконань і нелояльної до польської держави» [5; 222].

Чи не найбільше зусиль польські дослідники доклали для дискредитації борця за незалежність України, сотника Армії УНР, кавалера Хреста Симона Петлюри, [16; 326] настоятеля храму Апостола Івана Богослова в селі Штунь Ковельського району 49-річного Миколи Покровського. Аби виправдати його жорстоку страту аківцями 22 грудня 1943 року в селі Вижгові цього ж району, Владислав і Єва Семашки пишуть, що «піп Покровський був причетним до вбивства поляків» [1; 886].

Джерелом, що пояснює «причетність» отця Миколи «до вбивства поляків» вони називають спогади командира відділення партизанського загону АК «Корда» Кароля Дичка, який зазначає: «До найцікавіших здобутків названої акції (на Вижгів, – І. О.) слід зарахувати знайдення малого стаціонарного шпиталю із широким асортиментом медикаментів та хірургічних інструментів, яким керував місцевий православний піп (ксьондз) на прізвище Покровський. Ряд наших партизанів, яким дивом вдалося уникнути смерті під час різанини українцями польських мешканців села Островки та інших, упізнала в особі попа-батюшки того, хто святив коси і серпи, що стали в руках українців засобами вбивства, хто благословляв учасників варварської акції й особисто в ній брав участь» [17; 23].

Цікаво, що, перераховуючи учасників нападу на село Островки та прилеглі до нього Кути, Янківці, Волю Островецьку, Семашки не згадують, ані мешканців Штуня, ані Вижгова, ані добре відомого в окрузі отця Миколу.

Ось цитати зі статей польських дослідників про вищеназвані населені пункти: «Островки[...] Село атакували сотні УПА, якими керував «Ворон», що прибув зі Східної Малопольщі: з району «Зірка», з околиць Олеська (гміна Олеськ, повіт Володимир-Волинський) і з району «Озеро» - з околиць Шацька (гміна Шацьк), яким допомагали селяни (чоловіки й жінки) з довколишніх сіл Сокіл, Полапи, Перекірка, Гуща й дальших, які були озброєні частково вогнепальною зброєю, а переважно вилами, косами, сокирами й інструментами (молотками) для забою свійських тварин»; [1; 504] «Янківці [...] 30 серпня 1943 року вночі мешканців села атакувала боївка УПА і селяни українських сіл Гуща й Перекірка»; [1; 493] «Кути [...] Вночі 30 серпня 1943 року на село напали боївки УПА з українськими селянами із сіл Лисняки й Запілля»; [1; 494] «Воля Островецька [...] Серед убивць упізнано українців села Перекірка (гміна Гуща), Запілля (гміна Любомль), Сокіл, Полапи (гміна Згорани)» [1; 514].

Як бачимо також, серед знарядь убивства мешканців Острівків Семашки не називають «освячених» отцем Миколою серпів, про які твердить Кароль Дичко. А в описі картин різанини немає й згадки про застосування «освячених кіс».

Отже, основною причиною страти аківцями українського священика могла бути лишне його патріотична позиція, яка була добре відомою з часів довоєнної Польщі. Колишній петлюрець, одержавши священницький сан, у другій половині 1920-х років став ініціатором

переходу на відправлення служби Божої по-українськи, за що мав неласку від зрусифікованих священиків і навіть прикrostі з боку церковної адміністрації. На парафії в селі Штунь він створив сільський хор, організував аматорський театр. Здобув шану серед парафіян не лише за духовні настанови, але й за знання медицини, допомогу в боротьбі з недругами.

Отець Микола виховав національно свідомими своїх дітей. Його син Іван став районним провідником Організації українських націоналістів-бандерівців, дочка Наталя очолила жіночу сітку ОУН(Б) в районі.

Вояки партизанського загону АК «Корда», дізнавшись про перебування священика в селі Вижгові, 22 грудня 1943 року організували спецоперацію з ліквідації його під виглядом українського повстанського відділу, якому нібито він був потрібний для надання медичної допомоги. Підступно захопивши душпастиря, аківці жортоко його закатували, розстріляли дочку Наталю, вбили й спалили заодно ще 37 мешканців Вижгова та біженців із сусідніх сіл. Похоронено отця Миколу разом із дочкою біля церкви села Штунь [18; 125].

23 грудня 1943 року вояки партизанського загону АК «Бомби», який рухався із Заслущя на Ковельщину, де концентрувалися сили майбутньої 27-ї Волинської дивізії АК, у селі Чудель на Сарненщині захопили місцевого священика 32-річного Федора Галабурду і разом зі ще кількома односельцями та раніше упійманими повстанцями неподалік в ліску розстріляли та вкинули до раніше заготовленої ями. Про захоплення отця Федора та підпільниці «Бурі» йде мова у грудневому 1943 року звіті командира УПА «Яреми»: «Дня 23.12 зі сторони Ленчинської Рудні рейдував польський отряд в силі 300 чоловік, вони мали напрямок на село Тинне, но я на їх зробив засідку, то вони на Тинне не пішли, а на с[ело] Камінне і мали переправитися з с[ела] Камінного на с[ело] Зносичі. То я і там зробив засідку, то вони переправилися в с[ело] Чудлі і пішли через немовицькі хутори в напрямку Степана. В с[елі] Камінному по дорозі до Чудля забрали чудельського батюшку Галабурду і подругу «Бурю» з братом. Ця подруга з міста Клесова, стара підпілячка. Яка їх доля спіткала, ще не відомо, трупів не відшукали» [19; 90].

Колишній десятник Чуделя, котрого аківці брали для закопування розстріляних ними людей, повідомив односельцям, що серед вбитих, яких клали обличчям до землі, був отець Федір. [20;24]

Про те, що в грудні 1943 року польсько-советські партизани закатували священика Федора Галабурду разом із чотирма односельцями, зазначає у своєму дослідженні рівненський краєзнавець Олександр Денищук [12; 303].

Учасник партизанського загону АК «Бомби» Владислав Кобилянський в своїх спогадах, очевидно, веде мову про захоплення отця Федора у 20-х числах грудня 1943 року у вищеописаній місцевості [21; 92]. Однак не називає його імені, змінює назву села, де відбулося затримання, певне, перестраховуючись від можливої відповідальності за наклеп, який він зводить на українського священика, нібито цитуючи протокол його допиту командиром загону поручником «Слуцьким», місцезнаходження якого також не вказує: «Запитання: Як давно ксьондз в організації УПА? Відповідь: Від 1935 року?... Запитання: Яке завдання виконував ксьондз в організації? Відповідь: ...На кожную акцію проти поляків або більшовиків освячував зброю, ножі, сокири, вила, а також благословляв їх» [21; 93].

Зрозуміло, що все це аківець вигадав для того, аби виправдати власний злочин проти українського душпастиря, зганьбити його ім'я. Адже отець Федір належав до національно свідомого середовища під час навчання у Волинській духовній семінарії, входив до складу Української студентської громади, будучи студентом відділу православної теології Варшавського університету. Після висвячення на іерея 1935 році за симпатії до Організації українських націоналістів йому було відмовлено у переміщенні до парафії містечка Дубровиця, а згодом виведено за штат за переконування селян, що «українцеві гріх розмовляти польською мовою, що місцева земля українська, а не польська чи російська». У жовтні 1941 року на прохання парафіян села Чудель Сарненського району отця Олександра призначено настоятелем місцевого храму, де він прослужив лише трохи більше двох років [5; 69–70].

Аби виправдати вбивство у лютому 1944 року вояками Армії Крайової в селі Осекрові Ковельського району представника священницької династії, в активі якої понад 150 років безперервного служіння Богу, 43-річного настоятеля Свято-Миколаївської церкви села

Осекрова Ковельського району Гліба Вержбицького, учасник цього злочину Францішек Пюрковський («Коваль») у своїх спогадах від 1976 року вдається до найгірших методів советської пропаганди, змальовує портрет душпастиря в карикатурному вигляді: «На грудях мав великого хреста, який висів на шнуркові, а збоку хреста висів пістолет» [22; 17].

Цікаво, що в той час, як самооборона Осекрова намагалась збройно стримувати напад аківців на село, священник навіть і гадки не мав використати пістолета хоча б для самозахисту, а без опору дозволив його зняти із себе нападникам на церковному майданчику, де лежали «стоси кіс, сокир та кільканадцять штук вогнепальної зброї», яку він нібито мав освятити, [22; 17] і яку також чомусь ніхто із понад сотні біженців не пробував брати в руки, натомість безборонно гинув від ворожих куль.

На довершення цієї виссаної з пальця картини аківець-мемуарист подає алогічний епізод прохання «священника з пістолетом на боці» помилувати його тільки через те, що він знає «Отче наш» польською мовою [22; 17].

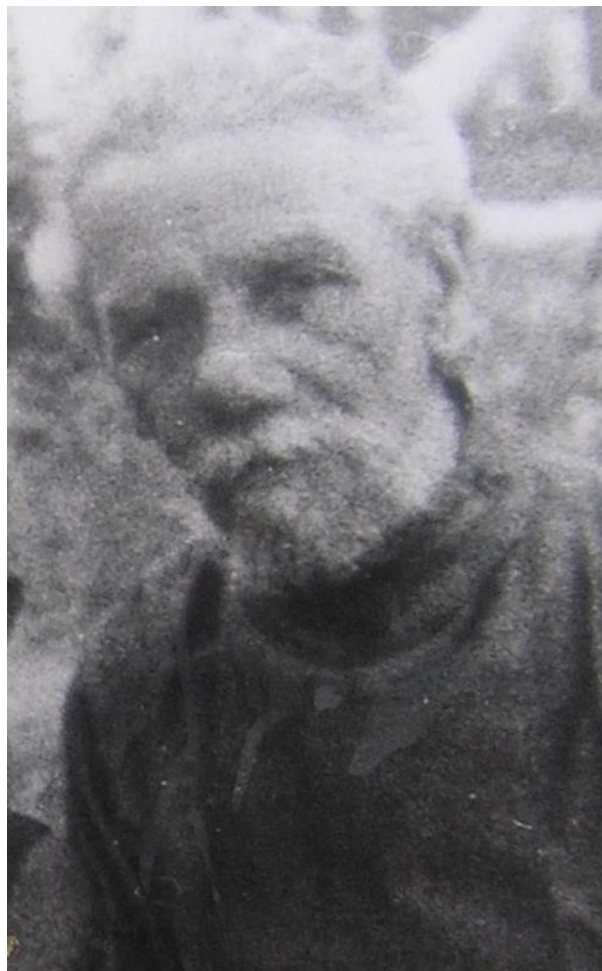
Зрозуміло, що про пощадку святого отця з пістолетом не могло бути й мови, як і десяткам беззбройних біженців, котрих аківець своїм вправним пером також перетворив на бандитів, які чомусь не збиралися чинити опору своїм вбивцям.

Похоронено отця Гліба на кладовищі сусіднього села Осьмиговичі [14; 153].

Як бачимо, результати дослідження демонструють, що жертвами польських нападів стали передові українські священники, які дбали, аби їхні парафіяни були просвіченими, національно свідомими громадянами, патріотами України. А це вкрай не подобалося, ані полякам, що перебували в червоних партизанах, ані польським поліцаям на німецькій службі, ані полякам-аківцям. Усі вони в українських священниках-патріотах вбачали загрозу відновленню майбутньої Польської держави. Тому знищували їх та ще й очорнювали пам'ять про них, усіляко виправдовуючи свої злочини.

В одній із цих безіменних могил біля церкви Успіння Пресвятої Богородиці села Висоцьк Рівненської області покоїться прах отця Вірослава Тхоржевського вбитого польсько-советськими партизанами 16 травня 1943 року.

Настоятель Свято-Вознесенської церкви села Губків Костопільського району протоієрей Венедикт Корницький, вбитий і спалений польськими поліцаями під німецькою командою 2 липня 1943 року.

Могила настоятеля Свято-Успенського храму в селі Озеряни Ковельського району протоієрея Лонгіна Кривицького, вбитого аквіцями 18 жовтня 1943 року.

Настоятель храму Апостола Івана Богослова села Штунь Ковельського району протоієрей Микола Покровський, закатований аківцями 22 грудня 1943 року в селі Вижгів цього ж району.

Могила настоятеля церкви села Хотинь Костопільського району протоієрея Олександра Ненадкевича і його дружини Валентини, вбитих аківцями 9 грудня 1943 року, в селі Моквин цього ж району.

Могила настоятеля Свято-Миколаївської церкви села Оскровка Ковельського району протоієрея Гліба Вержицького, вбитого аківцями в лютому 1944 року, в селі Осьмиговичі цього ж району.

Джерела та література:

1. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistyw ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, t. 1–2, Warszawa, 2008, 1434s.
2. Підсумкова конференція: "Жертви польсько-українського протистояння 1939–1947рр." в УКУ 22 травня 2023 року. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kyU9hAa0f74/>
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви, т. IV, частина друга, репринтне видання, Київ, 1998, 416с.
4. Стрижак О. Про злочини поляків на нашій землі. *Волинь*, 6 червня 2003 року.
5. Борщевич В. Волинський пом'яник, Рівне, 2004, 408с.
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні, Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993, 658 с.
7. Relacja policjanta. *Wołyń*. Relacje świadkyw historii. Wybór świadectw z kwartalnika „Karta”, Warszawa, 2004, s. 129–140.
8. ДАРО, ф.Р-30, оп.2, спр.16, 240арк.
9. ЦДАВОВУ, ф.3833, оп.1, спр.118, 67арк.
10. Євницький З. Польсько-українські відносини на Ківерцівщині 1943 р., Ківерці, 1997, 44 с.
11. Архів УКУ, т.1, оп.6, спр.1, 42арк.
12. Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині, Рівне, 2003, 352с.
13. Архів УКУ, т. 1, оп. 5, спр. 9, 11 арк.
14. Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга. Українсько-польське протистояння на теренах Турійського району Волинської області у 1939–1945 роках, Київ, 2011, 342с.

15. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 34, 159 арк.
16. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II, Київ, 2011, 424с.
17. Dyczko K. Szlakiem żołnierskiej chwały. *CBW*, Rps 4/99, t. 20D, 108 s.
18. Ольховський І. Кривава Волинь. Книга перша. Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського і Шацького районів Волинської області у 1939–1945 роках, Київ, 2008, 248с.
19. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 36, 112 арк.
20. Архів УКУ, т. 1, оп. 7, спр. 1, 24 арк.
21. Kobylanski W. W szponach trzech wrogow, oficyna wydawnicza Mireki, 2013, 288 s.
22. Piorkowski F. Wspomnienia z partyzantki, Jelienia Gura, 1976 r. *CBW*, Rps 4/99, t. 22, 62 s.

УДК 904(477.82)

**Охріменко Григорій (м. Луцьк),
Локайчук Світлана (м. Луцьк),
Бабінчук Олександр (м. Луцьк),
Ланшина Людмила (м. Луцьк)**

МАЙСТЕРНІ ЗОЛОТАРІВ ДАВНЬОЇ РУСІ

Любомльщина розташована в басейні важливих річок: Західний Буг, Прип'ять, береже у своїй землі, особливо в містах Любомль, Угровськ, в межах городищ та селищ чимало виробів та скарбів давньоруських майстрів. Про деякі з них згадує Галицько-Волинський літопис, описуючи добрі справи князів Данила Галицького, Володимира Васильковича. Ними ж ініціювалося виробництво зброї, коштовних речей.

У 1938 р. М. Каргер проводив розкопки майстерні ремісника в Києві (городище князя Ярослава). За словами дослідника ця землянка за кількістю та збереженістю навіть значенням є унікальною. Житло згоріло 1240 р. під час облоги міста. Розміри об'єкта невеликі – близько 15 м², печі 1,5x1,17 м. У печі були обпалені кістки птахів, тварин, хліба [13, с. 5–71]. Під столом знаходилася корчага, висотою 0,95 м з обгорілим зерном пшениці. Інша кераміка, здебільшого горщики середніх розмірів прикрашені лінійним, хвилястим декором, а також полив'яний глечик з вузьким горлом (зі світло-жовтою поливою). В одному з горщиків збереглися залишки пшоняної каші [13, с. 8–9]. Був тут і «двох'ярусний» світильник, дерев'яні ложки, миски, рештки кадушки з мукою, три трубчастих замки, ключі, 4 прясла, мідна блешня. Серед художніх виробів виявлено скляні браслети, мідна пряжка, два мідні хрести-енколпіони, хрестик, лита лампада з рельєфним зображенням чотирьох фігур, срібна лунниця із зображенням двох птахів з пишними хвостами. Колекція деревообробних інструментів складалася зі свердла, сокири, скобеля, ложкоріза. В одному з кутів житла розміщувалося чотирнадцять горщечків, мисочки із залишками різних фарб, також мушлі уніо (unio) з рештками фарби [13, с. 10–11]. На основі згаданих знахідок зроблено висновок, що в майстерні працював іконописець, який сам і підготовляв дерев'яні дошки для ікон. Крім того, здібності цього майстра цим не вичерпувалися. Біля печі знайдено близько 600 г уламків бурштину, а серед них заготовки хрестиків, намистин – все це містилося в полив'яному глечику. Поряд знаходився мідний ківшик, можливо, для розігрівання бурштину, а також кременці – якими, не виключено, проводилась обробка сировини. Металеві прикраси, булава, підвіски, лампадка могли потрапити «на всі руки майстрові», щоб він їх полагодив [13, с. 12–15].

Імовірну майстерню давньоруського часу було відкрито Г. Охріменком. 1971 (1970?) року по вул. Короленка в Луцьку неподалік теперішнього Лялькового театру. Під час спорудження Будинку маляти вирили великий котлован. У північній його стінці густо виднілися уламки давньоруського посуду, а поряд – на дні лежав розвал чорного глечика; неподалік від нього виливки металу (олова?). Шар за шаром оконтурили землянку. Від тодішньої поверхні до її долівки прокопано майже 2,5 м. У передматерикових шарах траплялися уламки горщиків, перепалене дерево, кістки тварин, птахів, кістяні проколки, маленький ніжик, масивна зашліфована кістка. У східному кутку житла стояла майже не пошкоджена глиняна піч, вирита в матеріку, з отвором з півдня. Діаметр її верху – 0,8 м. Поряд

з піччю знайдено череп'яний виріб у формі дзвона висотою 24,5 см, шириною знизу – 30 см (ці розміри з'ясували після реставрації). Зверху виріб мав масивну гранчасту ручку, а біля неї неширокий наскрізний отвір. Можливо, це був тигель для плавлення металу. Ручки від подібних знарядь відомі з Гнідавської Гірки. М. Матвієйко, який проводив там розкопки з М. Кучерою, називав її «покришкою гнідавського типу». Цей об'єкт зберігся в північній частині, південна була знищена технікою. По лінії схід–захід його розмір 4,2 м; з півночі на південь довжина збереженої землянка становить 3,4 м, тобто 1/3 або 1/4 її частини зникла.

За малюнками профілів посуду споруда належала до XIII ст. Загалом ця місцевість віддавна забудовувалася, а розташована на пологому березі заплави Стиру. Про цей об'єкт згадує Б. Колосок, який пише, що на вул. Короленка в 1971 р. трапилися уламки посудин початку XI ст., шматки олова, тощо [14, с. 54]. Цілком можливо, що кераміка тут могла бути від XI до XIII ст.

Про ремесла давньоруського Колодяжина на Житомирщині, досліджуваного в 1948–1950 рр. (площа 3500 м²), читаємо в повідомленні В. Гончарова «Древний Колодяжин» [7, с. 49–53]. Під валами городища відкрито 22 зрубні споруди у т.ч. ремісничі майстерні, житла. За словами автора, «весь речовий матеріал ... характеризує високий рівень розвитку місцевого виробництва, господарство та культуру міста» [7, с. 49]. На дитинці проживала заможна частина населення що вела «крупне вотчинне господарство». У майстернях була і кузня з ковальнею, молотками, кліщами, зубилами, залізними виробами. Поряд з кузнею «розміщувалася ливарно-ювелірна майстерня», в якій був горн, керамічні сопла, керамічні тиглі, ливарна форма (рис. 1) для виготовлення колта із зображенням двох павичів, в якій «колт відливався одразу в закінченому вигляді зі складною зерню та сканню». Посуд має різні гончарні клейма, тобто працювала група гончарів [7, с. 50–51]. На городищі виготовлявся дерев'яний посуд (на токарному станку): таці, чашки, миски. Збереглися також уламки діжки, відра та інструменти бондарів – сокири-тесла, скобелі, долота з прямим та жолобчатим лезом, різні ложкорізи, свердла. Знайдені тут теж вироби з кістки: наконечники стріл (на хутрянного звіра), руків'я ножів, гудзики, гребені, прикраси кінської зброї. В майстерні косторіза був запас рогів оленя, лося, дикої кози. Крім того, в Колодяжині виявлена майстерня склороба з сотнями цілих та фрагментованих браслетів. На площі посаду знайдено місця випалу посуду, обробки каменю. Тут відкрито серпи, заступи, коси, жорна. В обпаленому вигляді знайдені зерна жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, гороху. В. Гончаров зазначає, що Колодяжин був, імовірно, феодалним замком, адміністративно-господарчим центром, де зосереджувалося ремесло, торгівля, землеробство [7, с. 52–53].

Цікаві спостереження за розвитком ремесел за княжої доби знаходимо в книзі С. Терського «Археологія доби Галицько-Волинської держави» (2002). Зокрема, автор вказує на важливість залізоплавильного та ковальського ремесла. Залізо добували з болотяної руди в «сиродутних горнах», які мали вигляд циліндричних глиняних печей діаметром 1–1,5 м (зокрема, на городищі Пересопниця). Через верхню частину завантажувалося вугілля (з дуба) та руда. Внизу через отвори та сопла нагніталосся повітря. Залишки подібних печей виявлені у Дорогобужі, поблизу с. Ромош; керамічні сопла знайдено біля с. Гораймівка (розвідки М. Кучинка, Г. Охріменка), Дідичі Волинської обл., с. Бичаль Рівненської обл. [18, с. 42–43]. Цікаво, що плавлене залізо інколи знаходять у звичайних горщиках. Масовою продукцією були ремісничі, сільськогосподарські знаряддя та зброя.

За спостереженням С. Терського, фах золотарів на Волині був одним з найдавніших. Про це свідчать, зокрема, майстерні в Пересопниці (IX ст.), дві в Луцьку (X ст.). Так, майстерня в уроч. Замостя в Пересопниці мала розміри 4,6х4,6 м, в печі знаходився продух. Біля неї знайдено уламок крейдяної ливарної форми.

Унікальне відкриття зроблено біля Пересопниці Рівненської обл., де в похованні X–XI ст. (?) виявлено окуту залізом скриньку, у якій був молоточок, коваделко, маленькі бронзові та залізні предмети в шкіряному мішечку (матриці для штампування прикрас), дві ваги: маленька з бронзовими чашечками та більша з залізним стрижнем.

Майстерню золотаря II пол. X ст. виявлено під валом дитинця Лучеська. Її розміри 2,9х2,5 м. У ній була трапецієподібна в плані піч з устям шириною 0,3 м. Тут знайдено формочку, тигель, шлаки кольорових металів, ошлаковані стінки горщиків [18, с. 46–47].

Фрагменти ливарних форм з мергелю знайдені у Володимирі, Шумську, Городку на р. Черногузці, з пісковуку – в с. Хрінники. Серед виробів волинських золотарів – хрестики, енколпіони, підвіски, персні, медальйони, шийні гривни, пряжки тощо. Досягнення золотарів видно за знахідками скарбів Х–XIII ст. С. Терський зазначає, що вироби місцевих золотарів Х–XI ст. виконані у середземноморському стилі, який прийшов на Волинь з Візантії через Велику Моравію. Помітні культурні впливи не лише з Чехії, а й з Угорщини, Німеччини, Пруссії, Риму [18, с. 48–49].

Ще один об'єкт золотаря відкрито в давньому Галичі біля «Золотого Току» – невелику комірчину (2x2), але заглиблену, з дерев'яними стінками та покриттям з бронзи. Тут знайдено 150 тигельків для плавлення кольорових металів, уламки прикрас, хрестиків, енколпіонів, «унікальну колекцію формочок: три кам'яні та дві бронзові іконки – ймовірно, матриці [1, с. 100]. Про це відкриття писав і В. Ауліх: в комірчині ливарника-ювеліра XII–XIII ст. знаходилась велика кількість тигельків. 8 бронзових матриць, фрагменти бронзових виробів, бляшки, пряжки, застібки до книг, бронзова мисочка, уламки кадьниць, 7 енколпіонів, кам'яні, бронзові іконки [3, с. 239–240].

Крім литва майстри ювелірних справ використовували й інші прийоми оброблення кольорових та благородних металів – тиснення, штампування, зернь, скань. Велике зацікавлення у зв'язку з цим викликала унікальна знахідка в кургані Х–XI ст. біля Пересопниці вищезгаданих речей золотаря – бронзових та залізних матриць для виготовлення різних прикрас. Їх оглядав М. Грушевський, про них згадувала Г. Корзухіна [15, с. 48–49]. Цей випадок – свідчення раннього виділення золотарів з-поміж інших ремісників. Рідкісними знахідками є матриці з пісковуку, мергелю, металів. Їх знайдено біля Теробовлі, с. Дзятковичі на Волині та в ін. місцях [24, с. 384–385; 5, с. 257; 1, с. 91].

Залишки ще однієї майстерні золотаря зафіксовано в Галичі, у вигляді знарядь для плавлення міді та бронзи, відходів виробництва, тигельків тощо [8, с. 25–26, рис. 21]. Поширеним способом виготовлення предметів із кольорових металів було литво. Знайдені формочки для відливання колтів, хрестиків, підвісок у Галичі, гудзиків у Городниці, поясних бляшок у Пліснеську, лунниць – в Теробовлі, енколпіонів у Володимирі (рис. 4), перснів-печаток в Данилові, хрестиків у Шумську [23, tabl. XXIV, 1, 2, XXVI. 1, 2; 1, с. 91].

Ливарні форми давали можливість серійного виготовлення речей на продаж в різних містах (рис. 2), у т. ч. віддалених від місця виробництва. Як приклад наводиться бронзова обоймочка з Ланковецького поселення, відлита в одній формі з аналогічною знахідкою в Новогрудку [9, с. 112–113]. Колт з ромбічним декором з Новгорода ідентичний зображенню на кам'яній формочці з Галича [21, с. 20]. Припускають, що в одній майстерні виготовлені бронзові писала з хрестоподібним прорізом на лопаточці з Витичева, Волковиська, Львова, Звенигорода [19, с. 256–257]. Золотарі користувалися також технікою тиснення, штампування, сканню, зерню [1, с. 91].

У некрополі волинського князя Володимира Васильковича перераховані витвори ювелірів: «Златые иконы и иконы на золоте», «кованные из серебра» посудини, також з паленого золота. Книги прикрашені сріблом, перлами, емалями, золотим переплетенням, ікони оковані сріблом та золотом з «камінням дорогим, срібні, мідні кадьниці, а також зроблені з міді ворота («и двери со медные» волинські майстри відлили для церкви Георгія в Любомлі «колоколы дивны слышанием» [20, с. 925–927; 1, с. 91].

Численні знахідки шедеврів золотарства на різних територіях Київської Русі є підтвердженням їхньої різноманітності та якості виконання. Золоті колти з Галича (рис. 5) і не лише «дивують кольоровою гамою емалі – синьою, голубою, червоною, чорною» [17, с. 100]. Так само гідний подиву золотий медальйон із стилізованим зображенням рослин [2, с. 225]. При цьому варто звернути увагу, що на землі Західної України, в Подніпров'я в ті часи надходило з сусідніх країн – з Візантії, Корсуня, Болгарії, Сирії, Палестини – багато імпортованих речей, особливо християнських символів: хрестиків, енколпіонів (рис. 3), церковного начиння, які були взірцями для наслідування. Крім того, на Русь запрошувалися або й самі приходили майстри-ювеліри із згаданих країн. Варто звернути увагу на розвиток в ті часи обробки деяких порід каменю, зокрема з рожевого шиферу: прясел, іконок, хрестиків (т.зв. «корсунчиків»). У Пересопниці, Звенигороді, Ленківцях, Белзі, Перемилі відкрито майстерні з обробки кістки та

рогу [6, с. 228–232; 22, с. 402]. Сліди склоробного виробництва виявлені в Галичі, Колодажині [10, с. 12]. Аналіз склоплавильних тиглів засвідчив, що «склороби Галича володіли значним досвідом та практичними знаннями» [4, с. 72; 1, с. 93].

Склоробне ремесло, як і ювелірне та інші, розвивалося у значній мірі під впливом Візантії. Польський дослідник А. Жакі наводить два артефакти з Перемишля: 1) вирізану з напівдорогоцінного каменю підвіску – амулет-змійовик, 2) свинцеву печатку XI–XII ст. з Никомедії [25, с. 440]. У цьому місті відзначався розвиток обробки кольорових металів, каменерізна справа [1, с. 103–104].

Кожне значне місто обов'язково мало розвинуте виробництво прикрас. В околицях Тереховлі зафіксовані знахідки кам'яних ливарних форм, матриці для тиснення декоративних деталей, крім того, два скарби скляних браслетів по кількості штук у кожному [5, с. 257–259]. На площі «Золотого Току» в Галичі в ході розкопок знайдено золоті та срібні сережки, золоті прикраси з емаллю, хрести-енколпіони, виконані з великою майстерністю. Частину з них було імпортовано з Візантії [1, с. 100].

В околиному місті Звенигорода відкрито кам'яні, скляні, бронзові вироби, бронзовий енкалпійон з перегородчатими емаллями, візантійські амфори. На площі церкви Параскеви-П'ятницької (підлога якої мала вимостку з різнокольорових полив'яних плиток) знайдено чудову кам'яну іконку з зображенням двох апостолів (XII – поч. XIII ст.) [11, с. 494–507; 1, с. 109]. У Пліснеську також підлоги церков, боярських будинків покривалися глазурованими плитками [1, с. 113]. Під час розкопок м. Володимира теж виявлено скляні шлаки, браслети, буси [16, с. 322].

Для порівняння з особливостями ремісництва згаданих давньоруських міст наведемо окремі приклади з м. Новгородка Північно-Західної Русі. Авторка розкопок цього міста Фріда Гуревич пише про зв'язок косторізного та каменерізного промислів: на виробках з цих матеріалів збереглися сліди циркуля. В шарах XII–XIII ст. збереглися бурштинові бусини, перстені. В Новгородку обробляли вапняк, глинистий сланець, пісковик. З них робили ливарні формочки, прясла. Формочки з м'якого каменю вирізалися, як припускають, ножами.

Виготовлення кам'яних хрестиків (зокрема кантованих), формочок поступалося в якості перед київськими, половецькими, новгородськими, але і їм притаманна ретельність, старанне полірування [9, с. 144–145]. В згаданому місті зібрано уламки близько 50 полив'яних посудин, скляні браслети, перстені, вставки до перстенів [9, с. 146–147].

За даними Ф. Гуревич, в Новгородку XI ст. фіксується бронзоліварне виробництво, а з XII ст. налагоджується виготовлення срібних та золотих прикрас. Всього в Новгородку під час розкопок знайдено 350 виробів з кольорових та шляхетних металів (що є прикладом дуже уважного вивчення культурних шарів). Вони були «продукцією місцевих ремісників». При цьому знайдені заготовки прикрас, формочки, тигельки з округлим дном. Спектральний аналіз деяких з них показав залишки бронзи та цинку. Є вироби з латуні, металеві вироби інкрустовані бронзою, плакуванням. Серед 60-ти литих та кованих виробів є прикраси та предмети одягу (у т. ч. прикраса з міді та латуні) [9, с. 127].

Знахідки дроту та речей з нього вказують на застосування техніки витягування («волочення»). Крім того, наносилася орнаментация пуансоном, зубчатим чеканом. Примітно, що прикраси, знайдені на Волині, – перстені, браслети, пряжки – подібні до таких предметів з інших міст Русі, проте відчувається художній вплив Прибалтики, Новгорода, Вітебська, Білоозера. Золотарі користувалися різноманітними інструментами. Ємкість тигельків становила 4–8 см³. Формочки XII–XIII ст. мали «литники», отвори для скріплення їх штифтами. Металеві вироби, зокрема прикраси, інкрустовалися вставками з кольорового скла [9, с. 129]. До згаданого періоду належать 30 залізних речей, інкрустованих бронзою або покритих сріблом, золотом: шпори, ключі, ножі, шпильки, безмін та ін.

З кольорових металів робили натільні хрестики, номенклатура яких поступово зростала. Ф. Гуревич подає перелік знахідок з кольорових та шляхетних металів: посуд, скроневі кільця, сережки, намисто, дзвіночки, гудзики, хрестики, пряжки, бляшки, накладки, перстені тощо. Золотарі на Русі часто проживали поблизу князівських палаців, були заможними. Для простолюду прикраси виконувалися із дешевих металів. Часто плавлення та обробка кольорових металів виконувалася у звичайних печах та житлах або в окремих

приміщеннях. Там знаходили формочки, тигельки, бронзові заготовки, дріт, точила з жолобком, щипці для нанесення клейм, рублені срібні гривні, листове золото [9, с. 127–133].

У 1970 р. на Гнідаві над р. Рудка після бульдозера в материк відкрилися рештки заповнення житла. Під час розкопок тонкими шарами знімали ґрунт заповнення і виявили залізні ножики, скляні та керамічні намистини, срібний дротяний перстень, кераміку XI ст., браслети з орнаментом насічками, чудову бронзову цілу острогу з чотиригранним шипом тощо (частина знахідок зберігається у Волинському краєзнавчому музеї).

Під час розкопок 1975 р. на вул. Верхній Вал у Києві на глибині близько 8 м відкрилися рештки майстерні ремісника. Його спеціалізацією було виробництво поясних прикрас та кінських вуздечок для воїнів. Тут виявлено ливарні формочки з овруцького рожевого шиферного сланцю, намистини, сердолікову підвіску, різнокольорові скляні пацьорки, наконечники до поясів, покриті рослинними орнаментами. Подібні поясні прикраси були популярними на великих просторах від озера Байкал до Угорщини. На Русі існував звичай обдаровування князями кращих дружинників золотим, срібним посудом, бойовими поясами, кінською зброєю, наприклад, у літописах згадується богатир Тимоня Золотий Пояс [12, с. 54–55].

Отже, у період Київської Русі в різних князівствах відбувався успішний розвиток ремесел, у тім числі золотарства. Виготовлення прикрас, оздоб для книг, церковного начиння відбувалося у великих містах – центрах князівств, на городищах, більших селах.

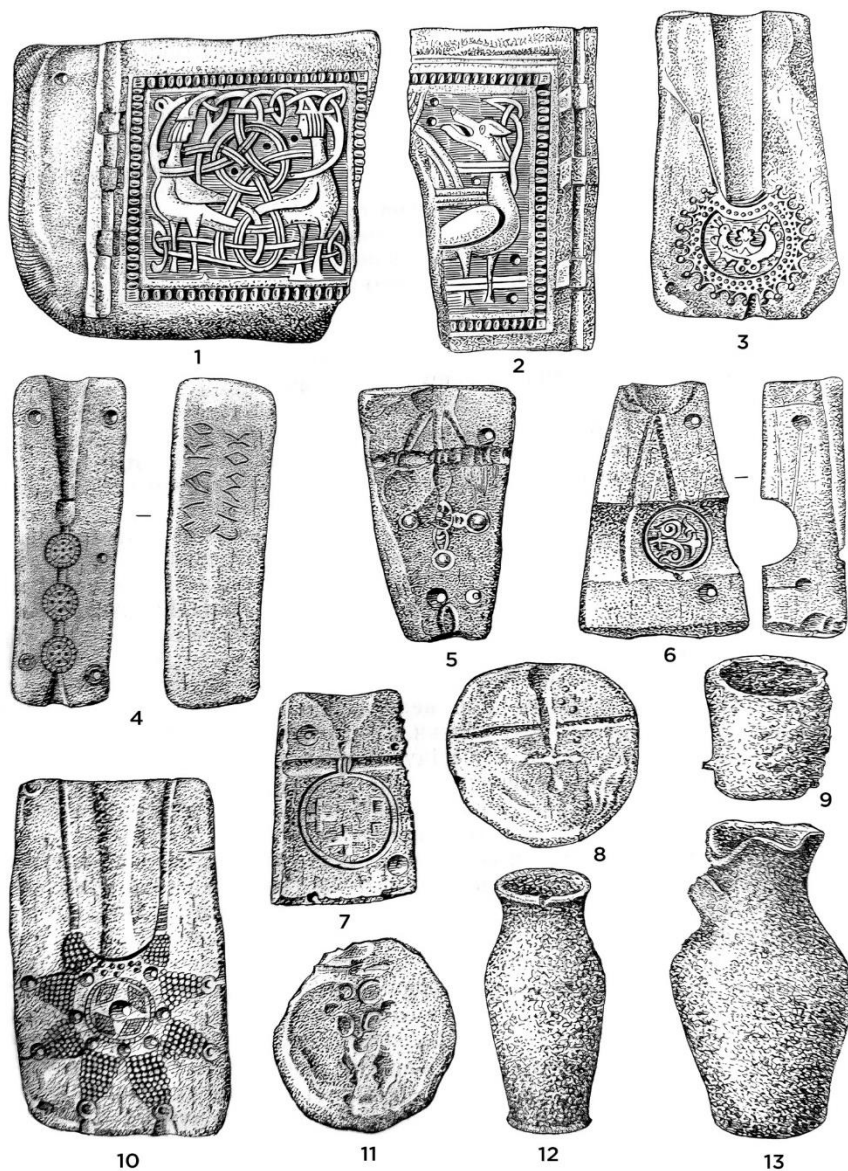

Рис. 1. Ливарні форми для виготовлення прикрас та тиглі: 1, 2, 4, 10 – Київ; 3 – городище в Колодяжині; 5–9, 11–13 – Райковецьке городище

Рис. 2. Ливарна формочка лунниці. Хрінники Рівненської обл. Фото Г. Охріменка (Фонди ВКМ)

Рис. 3. Хрест в емалях. Хмельницька обл.

Рис. 4. Бронзові енколпіони: 1 – Володимир, 2–5 – Одерадівка Кременецького пов. (за О. Цинкаловським)

Рис. 5. Імпортний (візантійський) золотий колт з Галича

Джерела та література:

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). Киев: Наук. думка, 1990. 190 с.
2. Аулих В. В. Раскопки в древнем Галиче. *Археологические открытия 1972 г.* Москва, 1973. С. 254–255.
3. Аулих В. В. Раскопки древнерусского Галича. *Археологические открытия 1981 г.* Москва: Наука, 1983. С. 239–240.
4. Безбородов М. А. Древнерусские стекла и огнеупорные изделия. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Вып. 42. 1956. С. 66–82.
5. Власова Г. М. Бронзовые изделия XI–XIII вв. из с. Зеленче. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Вып. 4. Одесса, 1962. С. 246–259.
6. Власова Г. М. Мастерская косторезов в Звенигороде. *Записки Одесского археологического общества*. 2. . Одесса, 1967. С. 228–235.
7. Гончаров В. К. Древний Колодяжин. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Вып. 41. 1951. С. 49–53.
8. Гончаров В. К. Археологічні дослідження давнього Галича в 1951 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1955. Т. 5. С. 22–31.
9. Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок. Ленинград: Наука, 1981. 160 с.
10. Довженок В. И. Городища и селища в окрестностях Древнего Галича. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Вып. 4. 1955. С. 12–137.
11. Иоаннисян О. М., Могитич И. Р., Свешников И. К. Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке – памятник деревянного зодчества домонгольской Руси, Памятники культуры. Новые открытия: письменность, искусство, археология : ежегодник, 1981. Ленинград : Наука, 1983. С. 494–507.
12. Івакін Г. Ю. Оповіді про Стародавній Київ. Київ: Вид-во «Радянська школа», 1982. 112 с.
13. Каргер М. К. Землянка-мастерская киевского художника XIII в. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Вып. 11. 1945. С. 5–15.
14. Колосок Б. В. Історико-топографічні умови виникнення Луцька. *Археологія*. № 20. 1976. С. 51–59.
15. Корзухина Г. Ф. О технике тиснения и перегородчатой эмали в Древней Руси X–XII вв. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Вып. 13. 1946. С. 45–54.
16. Кучинко М. М. О работах во Владимире-Волынском. *Археологические открытия 1976*. Москва, 1977. С. 322–323.
17. Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси. Москва: Наука, 1975. 135 с.
18. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави, Львів, 2002, 108 с.
19. Петегрич В. М. Про один тип давньоруських писал XII–XIII ст. *Минуле і сучасне Волині (Тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції 26–28 вересня 1985 р.)*. Луцьк, 1985. С. 256–257.
20. Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1908. 938 с. URL: <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat.htm>
21. Седова М. В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.). Москва: Наука, 1981. 195 с.
22. Шеломенцев-Терский В. С. Костерезная мастерская на городище летописной Пересопницы *Археологические открытия 1977 года*. Москва, 1978. С. 402.
23. Synkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. 256 s.
24. Jakimowicz R. Nowe materiały do dziejów złotnictwa wczesnopolskiego. *Wiadomości archeologiczne*. T. 16. 1939. S. 384–385.
25. Źaki A. Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. Wrocław–Warszawa, 1974. 654 s.

**КОШТОВНІ АРТЕФАКТИ ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ВОЛИНИ ТА
ЗАХІДНОГО ПОБУЖЖЯ**

Для музейної справи тема римських впливів, зародження слов'янства може бути досить цікавою, тим більше, що на Берестейщині знаходяться важливі артефакти: срібні римські монети, їх скарби [2, с. 3–15; 7, с. 67–76; 8, с. 73–80], посуд вельбарської культури, імпорتنі скляні вироби, прикраси.

Відомий дослідник І. Шталенков (член правління Білоруського нумізматичного товариства) пише, що майже всі знахідки римських монет на території республіки зосереджені на південному заході та заході – у Брестській та Гродненській обл., тобто в басейні Західного Бугу. Зокрема, скарб срібних римських монет знайдено поблизу с. Жуковичі Берестовицького р-ну Гродненської обл. – 426 монет та 2 фібули. Інший скарб відкрито у Волковиському (?) районі. Особливо рідкісними знахідками є 5 золотих ауреусів, виявлених у Щучинському р-ні Гродненської обл. Знахідки належать до часу правління імператора Траяна Дація. І. Шталенков, покликаючись на А. Бурше, зазначає, що ці монети можуть бути пов'язані з битвою при Абритусі в сучасній Болгарії. Влітку 251 р. готське військо, очолене королем Кнівою, розгромило і полонило три легіони противника. При цьому загинув імператор Траян Дацій та його син Етруск [14, с. 67–68]. У цій битві, як припускають, готи захопили імператорську скарбницю. За даними А. Бурше, на початок ХХІ ст. у Польщі, Білорусі, Україні, Молдові пошуковцями зібрано багато ауреусів (з отворами) згаданого імператора. На решті земель Барбарікуму такі монети рідкісні.

Усі ці події І. Шталенков пов'язує з вельбарською культурою, до ареалу якої, на думку автора, а також деяких інших білоруських нумізматів, належали і землі Південно-Західної Білорусі. Не без підстав, цей автор пише про імовірність вже у III ст. існування на території Білорусі торгівлі, а римські монети використовувалися як засіб платежу [14, с. 70].

Про скарби римських монет та окремі їх знахідки на Берестейщині писав, зокрема, В. Сідаровіч. Він пов'язував їх з приходом готів, а раніше – вандалів [10, с. 34–40].

Вражаюча кількість римських монет, скарбів, прикрас, зокрема срібних, позолочених фібул, ароматниць, медальйонів (рис. 2–4), виявлених на землях України, в т.ч. Волині, показують рівень стосунків тодішніх мешканців краю – готів – зі східними провінціями Римської імперії. Ці відносини мали здебільшого мілітарний характер: напади, війни, служба у римському війську, військова підтримка імператорів, контрибуції. Припускаємо, що збройні походи носіїв вельбарської культури у Причорномор'я, Подунав'я починалися весною, а восени воїни поверталися зі згаданими трофеями в обжиті місця – на Поділля, Волинь та ін.

У басейні Західного Бугу розташоване с. Ласки Володимир-Волинського р-ну. 1610 року тут випадково знайшли унікальний скарб. До його складу входило 18 золотих та срібних предметів – усі втрачені. Але залишилися описи цих предметів, за якими Є. де Вітте, В. Шугаєвський, М. Тиханова, М. Брайчевський відтворили вигляд унікальних прикрас. До складу Ласківського скарбу входили: срібні хрестики, 4 позолочені бляхи (оздоблення кінської упряжі), срібна арка, 2 срібні позолочені великі фібули, прикрашені гранатами («подібні до раків»), 2 золоті медальйони в 6 солідів кожен, 4 золотих медальйони в 9 солідів кожен та 1 золотий медальйон в 3 соліди.

На думку М. Тиханової, усі 7 золотих медальйони можна віднести до часів імператорів Іовіана (363–364 рр.), Валентиніана I (364–373 рр.), Валента (364–378 рр.), Граціана (375–383 рр.) [12, с. 195–204]. Ця дослідниця віднайшла аналогії двом фібулам в Угорщині, Нормандії в комплексах третьої чверті IV ст. Вони належать до двоштиткових з напівкруглою голівкою, на якій є три виступи, та витягнутою ніжкою (голівка та щиток ніжки оздоблені каменями) [12, с. 200–203]. За припущенням Д. Козака, «найбільш вірогідною датою» закриття в землю скарбу з Ласкова є кінець IV ст. [6, с. 51].

Найбільшим за кількістю знахідок із депозитів того часу є, напевно, Борочицький скарб на Горохівщині, римські денарії якого були сховані у двох срібних посудинах та одному

глиняному горщику. Усі монети належали до I – початку III ст. Не менш важливо, що поряд з посудинами знайдено великий золотий медальйон правителя Йовіана (рис. 2), на якому «портрет імператора оздоблений філігранню, зерню, напівсферичними та мигдалеподібними високими опуклостями...» [11, с. 301–317; 6, с. 51–52]. Цікава деталь: вивчаючи семантику орнаменту на медальйоні, М. Тиханова помітила в ньому сармато-алланські риси. На думку дослідниці, медальйон виготовлений в одній з північно-причорноморських або нижньо-дунайських майстерень [11, с. 310–311].

Скарб великої вартості знайдено 1927 року поблизу с. Брани Горохівського р-ну під час будівництва залізниці. В ньому були срібні римські монети, вміщені у двох глиняних посудинах, та два золоті медальйони Траяна [13, с. 100].

У с. Озеряни Горохівського повіту (тепер Луцького р-ну Волинської обл.) знайдено медальйон Лісимаха (361–381 рр.) [17, с. 104].

Ще один золотий медальйон періоду правління Валентиніана (364–375 рр.), що нібито походить зі скарбу (разом з медальйоном були римські срібні монети I–II ст. та германські золоті брактеати), знайдено у 1930-ті роки на Західній Волині (територія довоєнної Польщі) [3, с. 52].

В Ермітажі (Росія) зберігається золотий медальйон Костянтина Великого (306–337 рр.) вагою 43,86 г та діаметром 4,8 см. Його знайдено в період Першої світової війни, імовірно, на Волині [9, с. 11–17].

Серед величезного скарбу, виявленого 1898 року на хорах Успенського собору Києво-Печерської лаври, було два золотих медальйони – Констанція II (337–361 рр.) вагою 42 г (зберігається в Ермітажі) та Констанса (337–350 рр.) [1, с. 24–26] (рис. 4).

1976 року на огороді у с. Верхівня Ружинського р-ну Житомирської обл. відкрито золотий медальйон, випущений на честь перемоги імператора Констанція II у війні з сарматами в кінці 50-х рр. IV ст. (рис. 3). Вага збереженої його частини 68 г (третина була відтята) [4, с. 71–78]. З одного боку на медальйоні зображено погруддя імператора в діадемі та плащі. З другого – його ж на повний зріст в обладунках. Правою рукою він тягне полоненого варвара із зв'язаними руками, у лівій тримає на плечі лабарум. Над плечем імператора зображена Вікторія з пальмовою гілкою. Вартість медальйона – 19–20 солідів [4, с. 72; 6, с. 54].

Унікальним для всієї варварської Європи є знайдений в Замойській фортеці (м. Замость Люблінського воєв.) скарб срібних та золотих предметів, що був схований у V ст. Його відкрито ще у XIX ст. До його складу входили фібули та бляхи до поясів, кільканадцять срібних силіків (силіква – основна срібна монета Римської імперії з 324 р., що була введена в обіг на зміну денаріям), вибитих в часи імператора Костянтина II [21, с. 170].

У південно-східній Люблінщині – поблизу с. Метелін Грубешівського повіту – виявлено скарб, в якому були римські монети та медальйони. Він датується на основі соліда Феодосія II, карбованого в 442–443 рр. [21, с. 171].

Давні римські золоті медальйони, знайдені північніше від Дунаю, вивчали такі дослідники, як К. Маєвський [16, с. 175–179], Г. Ловмянський [19, с. 392–394], Є. Колєндо [18, с. 103–108], О. Бурше [15, с. 85–102] та ін. Зокрема, О. Бурше у статті «Найдавніші римські золоті медальйони з Барбарікуму» звертає увагу на оказіональний характер медальйонів – вони виготовлялися як пам'ятні дарунки імператорів (рис. 2 – рис. 5), часто і для вищих представників варварських еліт (в німецькій термінології Munzgeschenk – монета-подарунок) Перші золоті медальйони на території Барбарікуму з'являються в III ст., а поширеним явищем стають у IV ст. Автор статті називає такі відомі скарби, як із місцевості Жабчице гміни Глубчице Опольського воєв.; описаний К. Маєвським скарб із с. Брани Горохівського р-ну (проте найперша інформація про цю знахідку була подана анонімним автором у науковому часописі «Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne» за 1927 р. (видано в 1928 р., № 11). 1928 року з'явилося також повідомлення про відкриття іншого скарбу – в с. Борочиці теж на Горохівщині [15, с. 87]. О. Бурше подає інформацію про виявлені 1713 року золоті медальйони, які датуються серединою III ст., з Семиграддя (Румунія) як зразки варварських наслідувань (імператорів Гордіана III (1 екз.), Філіпа Араба (2 екз.)). Ще один медальйон (Валентиніана II) знайдено у Східній Мазовії. Значний скарб, можливо, початку V ст.

походить із с. Метелін (Люблінщина) (рис. 1). У ньому були ауреуси, соліди III, IV ст. та медальйон А. Севера, карбований 225 р. [15, s. 88].

У нумізматиці медальйони – це великі і надвеликі монети, які вручали воєначальникам під час тріумфу. Їх випускали в обмеженій кількості з нагоди тих чи інших знаменних подій. Медальйони не використовувалися для регулярного грошового обігу, а виконували роль нагород за службу, були знаками імператорського благовоління; найкрупніші призначалися для дарунків вождям варварських племен, що сусідили з кордонами Римської імперії. У Римській імперії золоті медальйони відомі з часів Августа. Римляни їх називали *multipla*, на відміну від звичайних монет вони були багато прикрашені та прославляли діяння і перемоги імператора. Разом із тим *multipla* ніколи не втрачали зв'язку із грошовим обігом – від часів Августа їхня вартість дорівнювала певній кількості ауреусів, а з початку IV ст. – солідів [4, с. 73]. О. Бурше пише, що під римськими золотими медальйонами розуміємо друковані емісії часів Римської імперії, які своєю вагою перевищують ауреуси, соліди [15, s. 85–102].

Пrawdopodobно, що знахідки ауреусів, лунниць, ароматниць, перстенів, підвісок та інших прикрас, срібних, золотих фібул, медальйонів вказують на місця проживання готської еліти: старійшин, вождів, князів, у тім числі наймогутніших князів, найбільш успішних правителів. Такі скарби, як Борочицький, Ласківський, Бранівський, пов'язані, можливо, саме з такими очільниками. Борочицький скарб був, на нашу думку, сховищем коштовностей роду або племені, Ласківський, не виключено, міг належати одній особі. Знайдений кілька років тому біля водойми на Рівненщині скарб з кількох коштовних фібул можна розглядати і як пожертву. Адже відомо, що у населення Балтійського регіону протягом тисячоліть існував звичай приносити в жертву людей, тварин, цінні речі джерелам, річкам. Була віра у великих духів водойм. У таких місцях створювали церемоніальні центри, де й виконувалися обряди. У Центральній Європі кожне плем'я мало священні гаї, де відбувалися зібрання членів роду. Не виключено, що в гаях біля джерел, в інших водоймах могли зберігатися цінні речі [22, s. 537–541].

Багато років поспіль дослідницькі роботи на Волині проводив професор Д. Козак. Розкопувалися пам'ятки рубежу нашої ери, в т. ч. готського періоду біля таких населених пунктів, як: Линів Локачинського р-ну, Городок, Гірка Полонка, Боратин Луцького р-ну, Загаї Горохівського р-ну Волинської обл. Ця проблематика була однією з основних в його наукових студіях. Про скарби Волині відомі, зокрема, дві його статті: «Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V ст.» (1995 р.) та «Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя» (1999 р.). В останній статті Д. Козак ще раз звертає увагу на те, що картографування тих пам'яток вельбарської культури, які «мають конкретну географічну прив'язку, показує, що вони розміщені на території історичної Волині» [5, с. 276]. Накладання на цю карту пунктів знахідок римських скарбів та окремих монет дає досить цікаву картину – скарби з золотими медальйонами (додамо: та іншими виробами із золота – Г. О.) оточені знахідками римських монет, які утворюють окремі територіальні групи [Там само]. За Д. Козаком, в межах Волинської обл. є три такі скупчення: навколо Володимира-Волинського, Горохова, Луцька. До першого він зараховує Ласківський, Машівський скарби (останній з трьома зливками золота, золотою монетою) та знахідку римської монети з ланцюжком з Володимира-Волинського. Це, звичайно, не всі «особливі» пункти цього скупчення. Ще додамо Лудин, Зимно (з чудовим посудом *terra sigillata*), Іваничі. Крім іншого, потрібно звернути увагу на те, що всі згадані місця неординарних коштовних знахідок фіксуються поблизу знаменитого бурштинового (і не лише) шляху Західним Бугом – від Балтії до Чорного моря, а зі сходу підходив Прип'ятський шлях від Київських гір.

У другому скупченні (Горохівському – Г. О.) Д. Козак виділяє Бранівський та Борочицький скарби, солід з Красова, значні скарби з с. Жабче, знову таки додамо – скарб з с. Бужани (і, можливо, інші маловідомі, зокрема біля с. Мар'янівки), Скобелки, Бережанки, Хрінників (останній пункт вже на Рівненщині та ін.). У районі Луцька автор називає скарб у Ківерцях та золоту монету з Вигаданки (однак цей пункт належить до Володимир-Волинського р-ну) [5, с. 276]. Сюди треба додати поселення біля Коршева, в гирлі Черногузки, поблизу Боратина Луцького р-ну. Напевно варто виділити ще Локачинське скупчення: Линів, Заячиці, Колона та згадати скарб римських монет та вельбарське поселення поблизу

с. Білосток сусіднього Іваничівського р-ну. Пише Д. Козак і про помічений ним Житомирський куш пам'яток вельбарської культури, зокрема Новоград-Волинський, район Бердичева. У статті автор подає карту більших скарбів (шість) та пам'яток вельбарської культури на Волині [5, с. 276, рис. 1] (наразі їх число збільшується).

На думку Д. Козака, таке територіальне розташування римських монет та великих скарбів не є випадковим: «Воно відображає, ймовірно, соціальну структуру мешканців Волині в цей період історії, фіксує найбільш заселені регіони», і далі: «специфіку описаних вище скарбів Волині рубежу IV–V ст. становить наявність великої кількості надзвичайно дорогих і престижних для цього часу предметів з дорогоцінних металів, прикрас, грошей, посуду, кінської упряжі», виготовлених в межах Римської імперії або наслідування римських зразків [5, с. 276–277].

Поселенська структура окремого племені, як припускав Д. Козак, могла знаходитись на берегах одної невеликої річки: Черногузки, Полонки, Білої Липи, Луги тощо. Одне плем'я розташовувалося на берегах однієї річки, вздовж якої проходила дорога до кожного поселення і вела далі до інших вельбарських племен. Тобто сітка річок часто співпадала зі шляхами сполучень різного значення. Великі річки (Стир, Горинь, Західний Буг, Случ) були магістральними. Існували й шляхи, віддалені від водойм, наприклад, Римський шлях мимо Торчина, Білостока.

Висновки: 1. На території історичної Волині знайдено щонайменше чотирнадцять медальйонів, які походять із семи пунктів. Найбільше їх відомо у Волинській обл. – поблизу р. Західний Буг (Ласків) та на Горохівщині. Місця знахідок можна пов'язувати з місцевими вождями. 2. Існували шляхи різного значення – місцевого між поселеннями, окремими родами, племенами – та віддаленого сполучення: Балтика–Припонтида, Волинь–Придністров'я–Дунай. Імовірно, використовувалися шляхи берегами Прип'яті–Подніпров'я (середнього) – Західного Бугу і далі на захід (група Масломенчська в сучасній Польщі та ін.). 3. Можна виділити умовно Подільську, Житомирську, Західно-Волинську (Волинська та Рівненська лісостепова зона) групи готських племен. Остання серед них, імовірно, була найбільш впливовою – тут відомо багато знахідок скарбів, медальйонів. 4. Варто звернути увагу на те, що знайдені медальйони датуються IV–V ст., тобто період перебування готів на Волині був тривалим (II–V ст.). 5. Значна кількість скарбів, золотих прикрас, медальйонів, монет на Волині та Берестейщині підтверджує особливе значення цього регіону в період перебування готів.

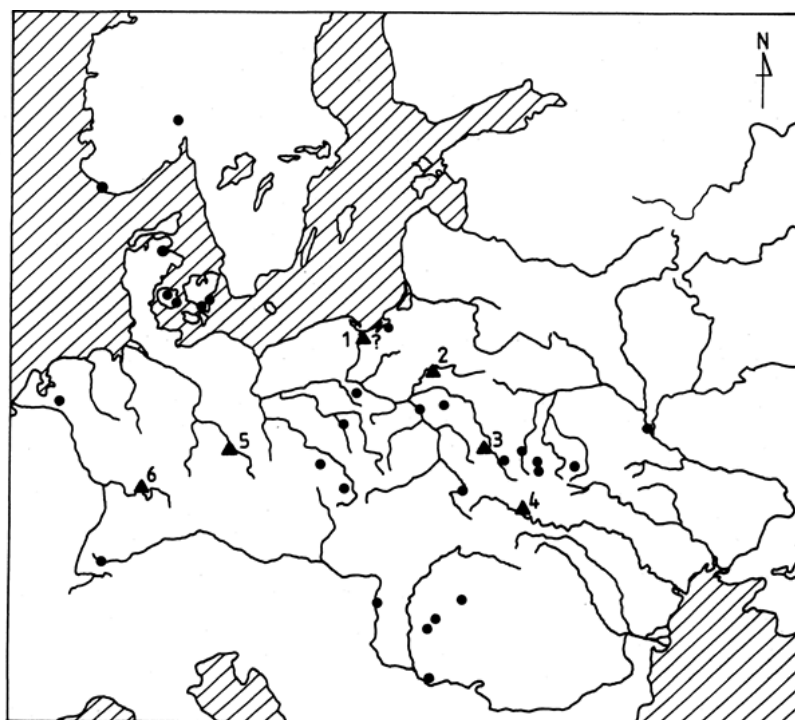

Рис. 1. Золоті римські медальйони III ст. на тлі інших знахідок з території Барбарікум: 3 – с. Метелін Люблінського воєводства (за А. Бурше).

Рис. 2. Медальйон імператора Йовіана з Борочицького скарбу (за Ю. Піотровським)

Рис. 3. Золотий медальйон Констанція II з с. Верхівня (за Б. Гарбузом)

Рис. 4. Золотий медальйон Констанса зі скарбу в Києво-Печерській лаврі

Рис. 5. Римські медальйони: 1 – Елагабал; 2, 3 – Галлен (фото А. Бурше)

Джерела та література:

1. Бабич В. М. Унікальний золотий медальон Констанція II и свідельства Аммиана Марцеллина. *Нумизматика в Эрмитаже*. Ленинград, 1987. С. 24–26.
2. Белявев В., Сідаровіч В. Алекшыцкі манетна-рэчавы скарб эпохі Вялікага перасялення народаў. *Банкаўскі веснік*. 2018. № 2 (люты). С. 3–15.
3. Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 244 с.
4. Гарбуз Б. Б. Золотий медальйон з с. Верхівні. *Археологія*. 1993. № 1. С. 71–78.
5. Козак Д. Н. Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя. *Етнокультурні процеси в південно-східній Європі в I тисячолітті н. е.* Київ–Львів, 1999. С. 276–283.
6. Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V ст. *Археологія*. 1995. № 4. С. 50–65.
7. Мельникова А. А. Находки монет античного мира в Беларуси (материалы). *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб.* Мінск, 2008. С. 67–76.
8. Поболь Л. Д. Находки римських монет на землях Беларуси. *Lietuvos Archeologija*. T. 21. 2001. С. 73–80
9. Придик Е. М. Неизданный золотой медальон Константина Великого в государственном Эрмитаже. *Доклады АН СССР*. 1930. № 1. С. 11–17.
10. Сідаровіч В. Антычныя манеты з Берасцейшчыны ў зборы музея гістарычнага факультэта БДУ. *Музейныя здабыткі*. Брест, 2020. С. 34–40.
11. Тиханова М. А. Борочицкий клад. *Советская археология*. 1956. Вып. XXV. С. 301–317.
12. Тиханова М. А. Ласковский клад. *Советская археология*. 1960. № 1. С. 195–204.
13. Фенін О. В. Знахідки римських монет у Прикарпатті. *Археологія*. 1951. Вып. V. С. 92–104.
14. Шталенков И. Новые находки античных монет в Белоруси. *Банкаўскі веснік*. 2017. № 2 (люты). С. 67–71.
15. Bursche A. Najstarsze złote medaliony rzymskie z Barbaricum. *Studia Gothica I* (in memoriam Ryszard Wołagiewicz). Lublin: Wyd-wo Un-tu M. Curie-Skłodowskiej, 1996. S. 85–102.
16. Majewski K. Uwagi do medalionu Jovianusa z Boroczyc na Wołyniu. *Archeologia*. T. 10. 1958–1960. S. 175–179.
17. Сынкаловский А. Материалы до прадziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa: Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961. 265 s.

18. Kolendo J. Medalion cesarza Walensa z okolic Przemyśla. *Archeologia*. T. 19. 1968. S. 103–108.
19. Łowmiański H. *Początki Polski*. Warszawa, 1963. T. 1. S. 392–394.
20. *Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny*. Lublin, 2007. 179 s.
21. Sadowski S. Na progu historii. Germańscy barbarzyńcy w południowo-wschodniej Lubelszczyźnie. *Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny*. Lublin, 2007. S. 133–172.
22. *Wielka historia świata*. T. 3: Świat okresu cywilizacji klasycznych / pod. red. nauk. Krawczuka A. Kraków–Warszawa, 2005. 784 s.

УДК 903'1

Охріменко Григорій, (м. Луцьк),
Локайчук Світлана (м. Луцьк),
Скляренко Наталія (м. Луцьк)

ПРЯСЛА З ВИСТУПАМИ ТШИНЕЦЬКО-КОМАРІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У Любомльському районі Волинської обл. у багатьох пунктах виявляли старожитності тшинецько-комарівської культури (ТКК) доби пізньої бронзи. Так, Ю. Фініковський обстежив кургани поблизу с. Кошари, досліджував фрагменти кераміки, знайдені біля озер та інших водойм. Дуже цікавими є фрагменти комарівської посудини, подібної до матеріалів із Подністров'я. Це може вказувати на далекосяжні обмінні зв'язки бузьким шляхом. У Любомльському краєзнавчому музеї зберігається рідкісне прясло ТКК, так зване «рогате». Подібні вироби є знаковими, вони відомі на теренах України та Польщі. Унікальні артефакти ТКК – «прясла з виступами» виявлено у Володимир-Волинському р-ні поблизу с. Бубнів В. Бучаком. Знахідки подібних виробів відомі з території Побужжя, Подніпров'я (рис. 2 – рис. 10). Про їхнє призначення існує кілька точок зору.

Тшинецько-комарівська культура залишила значний слід в історії західної України доби пізньої бронзи. Час її перебування на цих теренах – XVIII–IX ст. до н. е. Вона мала вплив на лужицьке, милоградське, білогрудівське населення. Ареал її формування – басейн Вісли, Закарпаття. Дослідники відзначають значні успіхи цієї людності в різних галузях господарства: житлобудівництві, металообробці, кременярстві, гончарстві. Посуд поліської зони ТКК більш простий – тюльпаноподібної форми, скромно прикрашений біля вінець прокресленими лініями, відтисками різної форми та ін. Проте тут трапляються особливі «рогаті» прясла. При цьому знаходять і звичайні тягарці для обертовості веретен – округло-овальні. Кераміка Волині та Подністров'я власне комарівської культури має більш оригінальні форми, багатший декор, несе впливи Півдня (закарпатських та наддунайських культур).

Однією з перших на прясла з виступами («рогаті») звернула увагу видатна дослідниця доби бронзи України Софія Станіславівна Березанська, яка відзначала, що ці вироби трапляються не лише на поселеннях, але й у могильниках. Вони виготовлялися з тієї ж глиняної маси, що й посуд: з домішкою піску, товченого граніту, паленого кременю. Поверхня старанно вирівнювалася, розміри прясел різні – найбільші висотою 4 см, діаметром 6 см, найменші мають висоту 1–1,5 см, діаметр – 3–2,5 см. Найпоширеніші прясельця висотою 2,5–3 см, d – до 6 см. За формою вирізняють такі групи: 1) біконічні, 2) круглі, 3) плоскі – у формі зубчатого коліщатка [3, с. 123]. Окремі прясла на торцях виступів прикрашені крапками, рисочками, які могли мати певне значення.

«Рогаті» прясла С. Березанська виділяла в особливу групу східнотшинецької культури (СТК) як «надзвичайно характерну ознаку пам'яток всієї тшинецько-комарівської спільності» [3, с. 123] (рис. 5; рис. 8). Далі перераховуються місця знахідок виробів, яких відомо було на той час близько 10: Народичі, Теклинський курган, поселення Мошни, Солов'є, Бортничі, у ґрунтовому похованні Нова Українка, поблизу м. Острог над р. Горинь [3, с. 124]. Потрібно додати, що за останні десятиліття знахідок «рогатих» прясел стало відомо більше: с. Заставне Любомльського р-ну, с. Майдан-Липно Маневицького р-ну, Бубнів (два прясла) Володимир-Волинського р-ну, Голишів Луцького р-ну Волинської обл., Святе Здолбунівського р-ну Рівненської обл. (знахідки О. Остапука, В. Бучака, Г. Охріменка). Поблизу Нетішина Хмельницької обл. О. Романчуком знайдено кілька таких виробів. Частина з них подана в

таблиці археолога з м. Познань (Польща) Пшемислава Макаровича [9, s. 326, рис. 5.15: 5–9], а ще раніше – в публікації Г. Охріменка та О. Гусаревич [6, с. 231–243] (табл. 1).

Місця знахідок «рогатих» прясел П. Макарович позначив на карті [9, s. 326, рис. 6.15] (рис. 1). Всього подано 32 пункти знахідок на землях Польщі та України, у т. ч. Гута Михайлівська, Малополовецьке (пункт 3, поховання 12 – розкопки С. Лисенка), Чапаївка / Віта Литовська, Теклино (курган 347), Могиляни (поблизу Острога), Народичі (пункт 1, поховання 6), Таценки, Здвиживка, Завадня, Тептюків (пункт 6), Тептюків (пункт 7) [10, s. 149, рис. 1: 7], Ганна (пункт 1) [10, s. 149, tabl. XIX], Рогатка (пункт 12) [10, s. 117, tabl. XIV: 9], Черльонка, Гуцюв (пункт 6, курган 21), Дубечно (пункт 1) [12, s. 142, tabl. XXXIX: 5], Гарбатовка-Колонія (пункт 1), Патенні, Жероцін (пункт 3), Велькополе [12, s. 117, s. 121, tabl. XVIII: 12], Київ-Оболонь, Жданів, Дорогоща (за Г. Тарас 2007, П. Макарович 2009). Подані на карті пункти концентруються в середній течії Дніпра (переважно правий берег), в басейні верхньої та середньої Горині, в середній течії Західного Бугу з притокою Лугою, у верхів'ї Прип'яті.

Описуючи прясла, С. Березанська зазначає, що є вироби сплюснені, майже кулеподібні, кількість виступів («ріжків») – 5–7, частіше – п'ять. Середній діаметр прясел з виступами – 5–5,5 см, діаметр отвору – 0,5–1 см. Є виступи більш і менш виражені, їх висота – 0,5–1 см, ширина – 0,5–1 см. На виробі з Солов'ї на кінцях виступів нанесено наколи в такий спосіб, що на кожному наступному виступі на один накол більше. На пряслі з Теклино помітна піктограма з шести знаків, які нагадують зображення на посуді зрубної культури [1, с. 178; 3, с. 123–124].

З відомого могильника біля с. Комарів Івано-Франківської обл. (Подністров'я) походить «рогате» прясло, опубліковане І. Свешніковим [11, tabl. XVI, 19]. У книзі С. Березанської «Средний период бронзового века в северной Украине» подано таблицю ілюстрацій з «рогатими» пряслами з околиць Острога – три штуки, з Таценок, Святого, Черльонки (Польща), Нової Українки, Віти-Литовської, Завадни [3, с. 239, табл. XXXVIII].

У монографії «Северная Украина в эпоху бронзы» С. Березанська в окремому параграфі «Культовые места и предметы культа» описує ритуальні споруди, жертівники, зольники, обрядові предмети: глиняні хлібці, мініатюрні посудини, вотивну кераміку, глиняні фігурки тварин і птахів, підвіски, амулети, а також «рогаті» прясла [1].

Й. Винокур, А. Гуцал, В. Мегей у 1985 р. проводили розкопки курганного могильника поблизу с. Дорогоща Ізяславського р-ну Хмельницької обл. У досліджуваних курганах (в поховальних ямах та насипах) знайдено переважно матеріали доби середньої та пізньої бронзи, зокрема культур: городоцько-здовбицької (ГЗК), межановицької (МК), окремі фрагменти бабинської (БК), близькі до культури Ноуа, східнотшинецької (СТК) та комарівської (КК). Питання про наявність на одній пам'ятці матеріалів двох культур – ГЗК–МК або/і СТК–КК – є дискусійними, не всі артефакти вдалося побачити. Самі кургани належать, найімовірніше, носіям тшинецько-комарівської культури, а матеріали ГЗК, МК потрапили в насип разом із землею з поселення, яке раніше тут було. Для нашого дослідження цікавими є знахідки з поховання № 2 кургану № 1. Тут в ямі та поряд з нею виявлено перепалені кістки та офірні дарунки: бронзовий браслет в півоберта, уламок крем'яного серпа, точильний брусок та два прясла – одне «рогате», друге із заглибленням на обідку – ніби для намотування ниток [4, с. 43, рис. 6: 5, 6]. (Раніше висловлювалася думка, що ці предмети є деталями горизонтальних верстатів – коліщатко, по якому йшла нитка). Рогате прясло має більші розміри – приблизно 6,5 см, шість виступів різної висоти. Ці вироби притаманні переважно тшинецькій культурі.

Інше «рогате» прясло знайдено на правому березі р. Горинь поблизу м. Нетішин цього самого Ізяславського р-ну і також під час розкопок кургану № 2 експедицією Інституту археології НАН України та Нетішинського краєзнавчого музею в складі С. Березанської, Я. Гершковича, В. Самолюка. Це прясло знайдено у перевідкладеному шарі, але, ймовірно, воно мало зв'язок із похованнями [2, 1998, с. 53–54].

Рідкісний виріб виявив на Фастівщині С. Лисенко – прясло з шістьма зіркоподібними заокругленими виступами, до кожного з яких від центру виходить по чотири промені [5, рис. 1].

Зовсім недавно О. Жук передав до Волинського краєзнавчого музею унікальну знахідку з Млинівщини – хрестоподібний виріб (прясло) з отвором у центрі (рис. 9: 7). Він має сіро-коричневий колір, середню домішку палено-товченого кременю, прогладжену поверхню. Можемо зробити припущення, що ці предмети (можливо, культу) використовувалися під час весняно-ритуальних дійств як символи сонця (хрест символізує сонце, а різки – імітація променів). Їх могли нести діти під час церемоніально-обрядових процесій.

Доктор габілітований Пшемислав Макарович відносить «рогаті» прясла до інсигній влади (їх знаходять переважно на поселеннях, хоча трапляються, як сказано, і в похованнях, зокрема на Люблінській височині, Люблінському Поліссі). Підставою для такого висновку слугувала схожість прясел цього типу з кам'яними наверхами цитриноподібних булав. На цю подібність звертали увагу також С. Березанська [3, с. 292], Я. Домбровський [7, с. 228], Г. Тарас [12, с. 104]. Проте такі прясла, на думку П. Макаровича, могли використовуватись у давніх веретенах як предмети, необхідні для кращої обертовості мотання ниток [9, с. 325–326].

Отже, можемо в якійсь мірі погодитися з авторами, які допускали, що «рогаті» прясла імітували знаки влади, були сакральними або ритуальними виробами. Напевне, їх можна вважати і предметами мистецтва, враховуючи якість виготовлення (іноді ангобування), нанесення на них символічних знаків тощо. На сьогодні «рогатих» прясел відомо близько 40, найбільша їх кількість походить з території Західної Волині та Малого Полісся (рис. 1). Достеменно з'ясувати значення та призначення таких особливих виробів, як «рогаті» прясла, важко. Знахідки їх у закритих комплексах, можливо, привідкрили б пов'язану з ними таємницю.

Таблиця 1

Опис прясел з виступами («рогатих») з території Польщі та Волині

№	Місцезнаходження	розміри	кількість різків	домішки			обробка поверхні
				пісок	жорства	палений кремень	
1.	Млинівський р-н Рівненська обл.	4,7x1,9 см	4	+		+	вирівняна
2.	Хорів Острозький р-н Рівненська обл.	4,7x3,8 см	5	+	+ (кварц)		вирівняна
3.	Городище Березнівський р-н Рівненська обл.	5,3x4,9x2,7 см	6	+	+ (кварц)		ангобована
4.	Дорогоща Ізяславський р-н Хмельницька обл.	5,9x3,7 см	9	+	+		ангобована
5.	Застав'я (Підгородно) Любомльський р-н Волинська обл.	5,3x2,6 см	8	+		+	
6.	Майдан-Липно Маневицький р-н Волинська обл.	5,0x3,2 см	8	+		+	ангобована
7.	Бубнів Володимир- Волинський р-н Волинська обл.	4,4x4 см	5	+		+	
8.	Бубнів Володимир- Волинський Волинська обл.	4,6x2,5 см	5	+		+	

9.	Святе Здолбунівський р-н Рівненська обл.	4,8x1,8 см	5	+		+	
10.	Текліно		5	+?		+?	
11.	Підгородно Любомльський р-н Волинська обл.	5,2x? см	8	+		+	
12.	Поблизу Острога	6,8x? см	5?	+?		+?	
13.	Поблизу Острога	5,0x? см	6	+?		+?	
14.	Поблизу Острога	5,3x? см	5	+?		+?	
15.	Таценки	≈6,0x4,0 см	7	+?		+?	
16.	Черльонка (Польща)	≈5,4x3,8 см	6	+?		+?	
17.	Нова Українка	≈8,0 x? см	7	+?		+?	
18.	Віта-Литовська	6,7x? см	5	+?		+?	
19.	Західна Волинь	6,2x4,8 см	5	+?		+?	
20.	Мишів Волинська обл.	7,0x2,0? см	5	+		+	

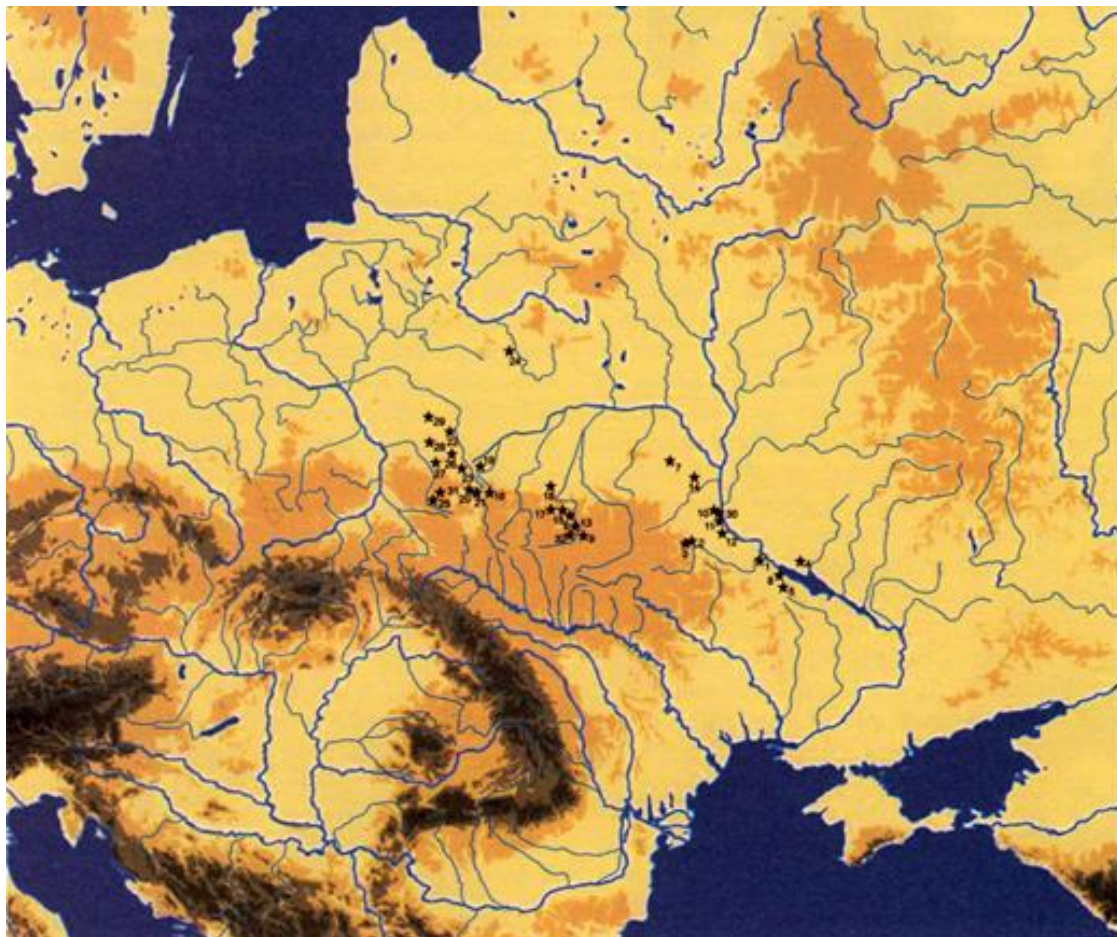

Рис 1. Поширення рогатих пряселець тшинецько-комарівського кола культур: 1 – Гута Михайлівська; 2 – Малополовецьке, п. 2а; 3 – Малополовецьке, п. 3, поховання 12; 4 – Чапаївка / Віта Литовська; 5 – Текліно, кург. 347; 6 – Могиляни (Острог); 7 – Нородичі, п. 1, поховання 6; 8 – Мошни; 9 – Солов'ї; 10 – Бортничі; 11 – Нова Українка; 12 – Таценки; 13 – Святе; 14 – Здвижівка; 15 – Завадня; 16 – Бубнів; 17 – Голишів; 18 – Майдан-Липно; 19 – Застав'я; 20 – Тептюков, п. 6; 21 – Тептюков, п.7; 22 – Ганна, п.1; 23 – Рогатка, п. 12; 24 – Черльонка; 25 – Гуцюв, п. 6, кург. 21; 26 – Дубечно, п. 1; 27 – Гарбатувка Колонія, п. 1; 28 –

Пашенкі; 29 – Жероцін, п. 3; 30 – Київ-Оболонь; 31 – Жданов; 32 – Дорогоща (wg Н.Тaras 2007; P. Makarowicz 2009)

Рис. 2. Рогаті прясельця з Дубечна (1) та з Гарбатувки Колонії (2) (fot. M. Piotrowski)

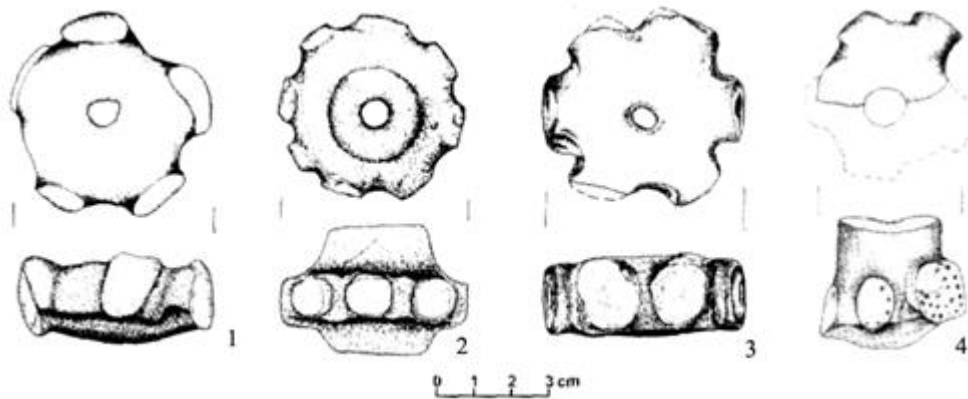

Рис. 3. Рогаті прясельця з Дубечна (1), Гарбатувки Колонії (2), Рогатки (3) і Ганни (4) (ris. H.Taras i R. Galej)

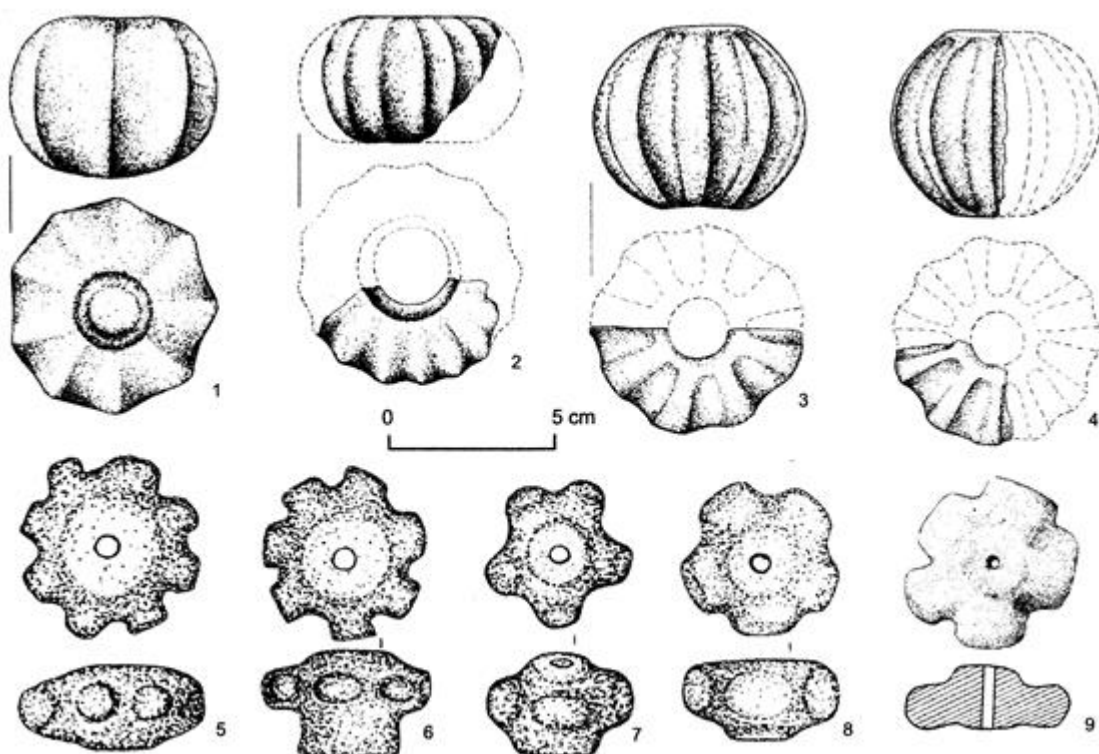

Рис. 4. Цитринові кам'яні булави та «рогаті» прясельця, що мали «інсигніальні функції тшинецького кола культур» (wg P.Makarowicz): 1 – Рогашин, п. 2-4, басейн р. Бузи; 2 – Поводув, басейн Нери; 3-4 – Полісся, басейн Бузи; 5 – Застав'я, Волинське Полісся; 6 – Майдан-Липно, Волинське Полісся; 7-8 – Бубнів, Волинь (за В. Бучаком); 9 – Святе (wg А. Koško 2002; В. Muzolff 2002; P. Makarowicz 2005a; J. Górski, P. Makarowicz, А. Wawrusiewicz 2010; С. Березанська 1972; Г. Охріменко, О. Гусаревич 2007)

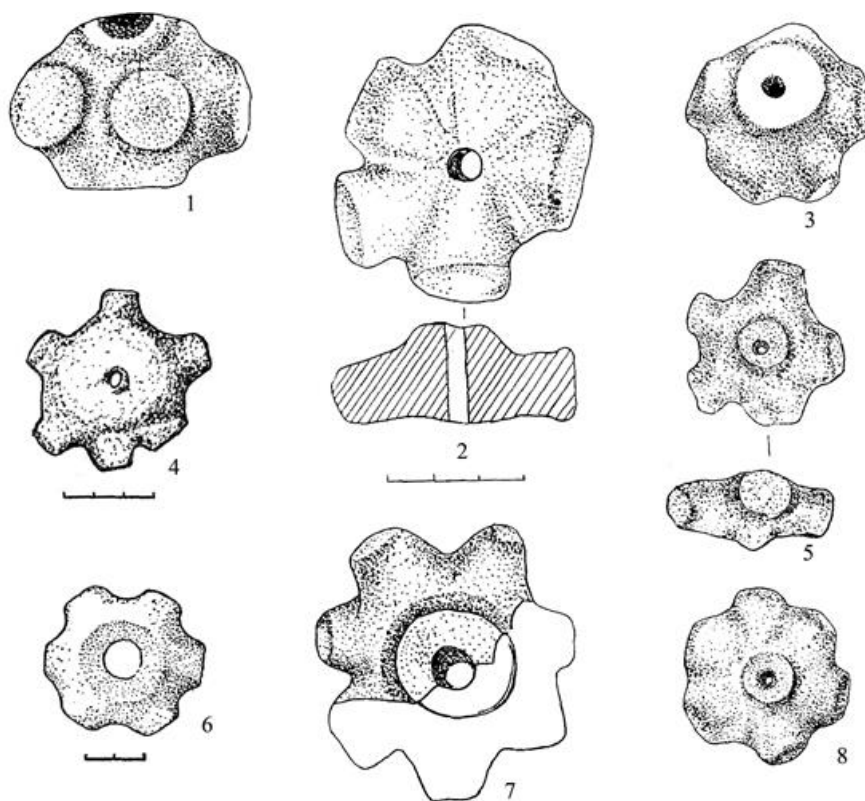

Рис. 5. «Рогаті» пряслиця: 1, 3, 8 – р. Горинь поблизу м. Острів; 2 – с. Святе; 4 – с. Дорогоща; 5 – с. Завадня; 6 – с. Текліно; 7 – с. Нова Українка (за С. Березанською, Й. Винокуром)

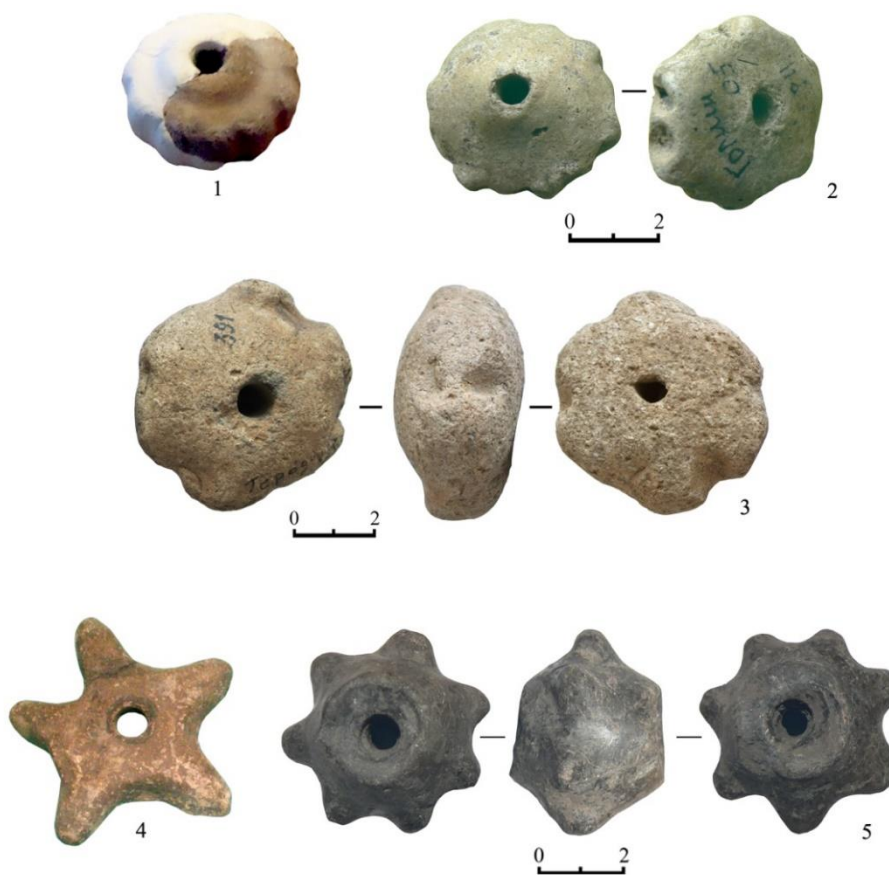

Рис. 6. «Рогаті пряслиця»: 1 – с. Буша, Тартак Дубнівського р-ну; 2 – с. Голишів Луцького р-ну; 3 – с. Городок Березнівського р-ну; 4 – с. Мишків; 5 – с. Заліщики Тернопільської обл. (Фото Г. Охріменка)

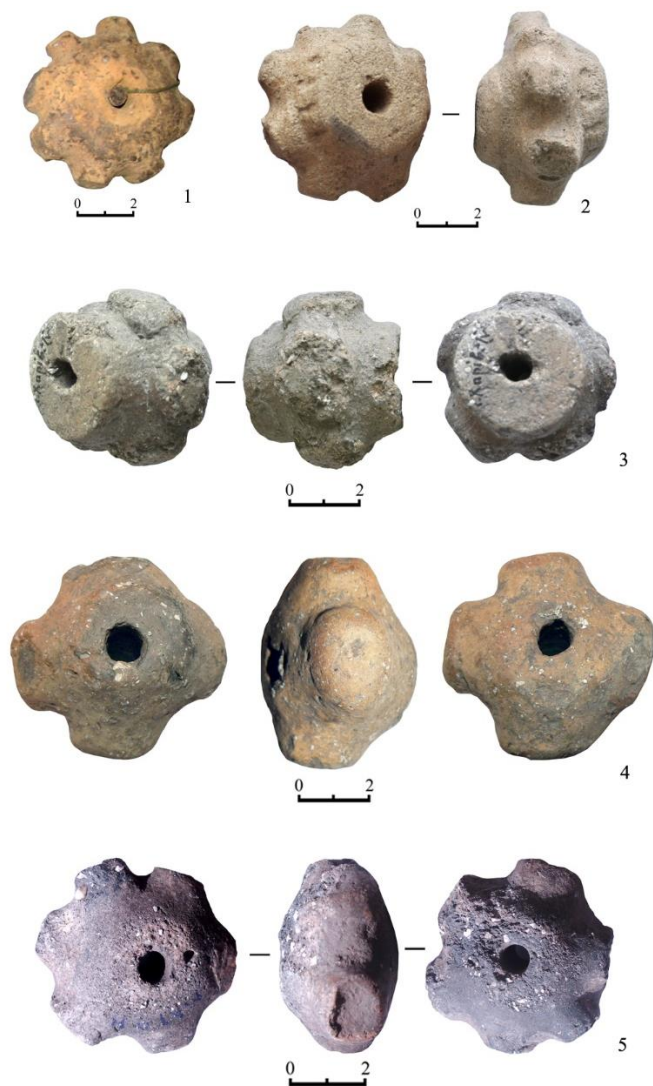

Рис. 7. «Рогаті» пряслиця: 1 – с. Підгородно; 2, 4 – Волинь; 3 – с. Хорів; 5 – с. М’ятин

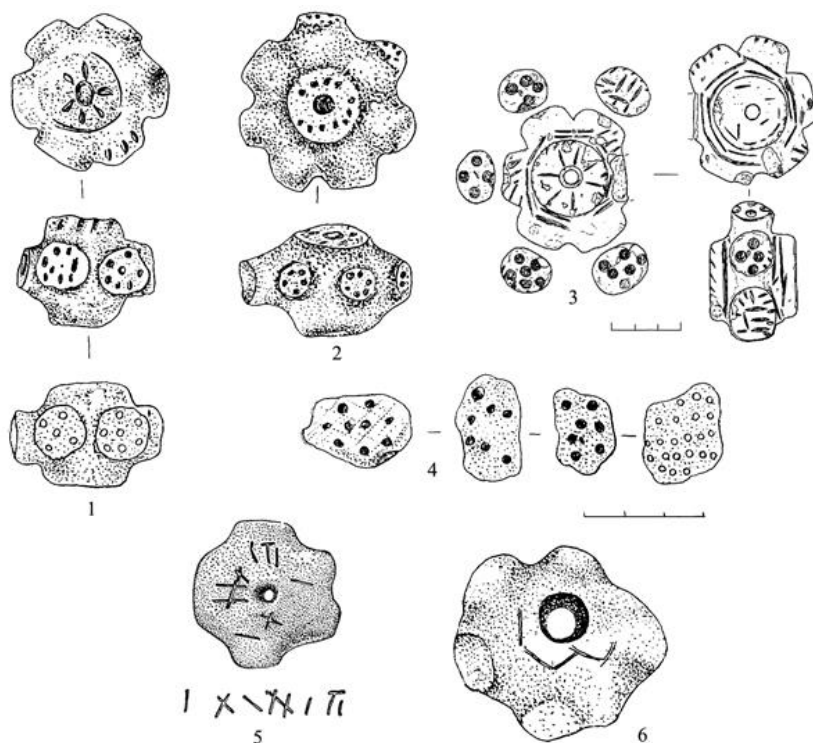

Рис. 8. «Рогаті» пряслиця з рисунками: 1, 3 – с. Черльонка (Польща); 2 – с. Таценки; 4 – с. Святе; 5 – с. Текліно, к. 347, пох.; 6 – с. Віта-Литовська (за С. Березанською)

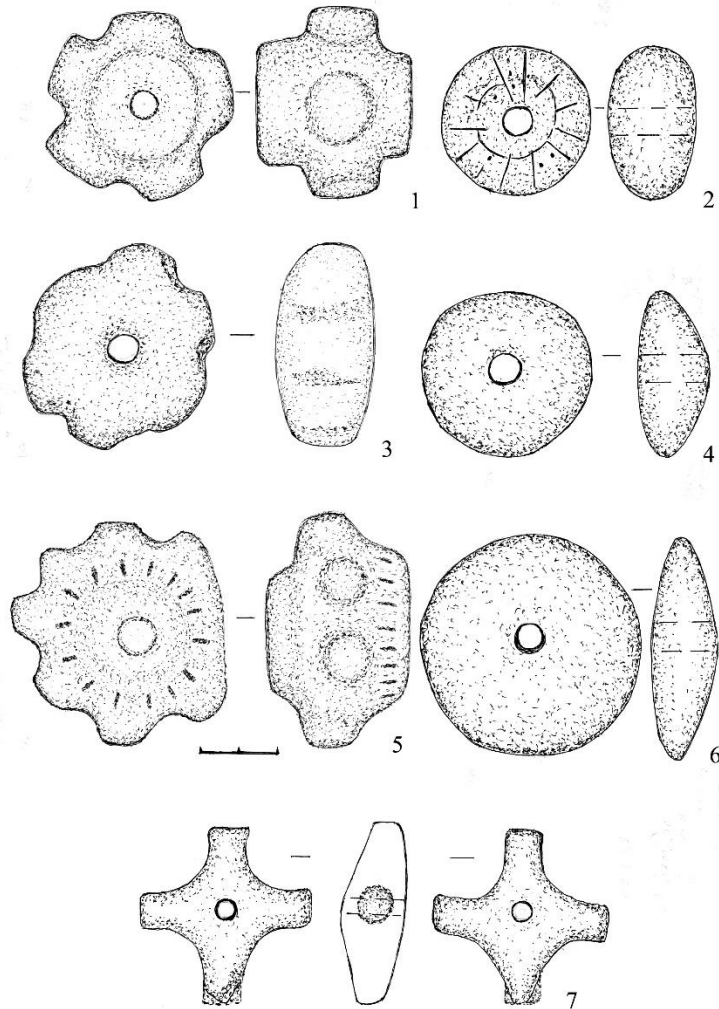

Рис. 9. «Рогаті» пряслиця з Середнього Погориння: 1 – Хорів IV, Острозький р-н; 2 – Хотин; 3 – Городище Березнівський р-н Рівненська обл.; 4 – Прикордонне; 5 – Дорогоща, Ізяславський р-н Хмельницька обл.; 6 – Слобідка, Березнівський р-н; 7 – Млинівський р-н Рівненська обл.

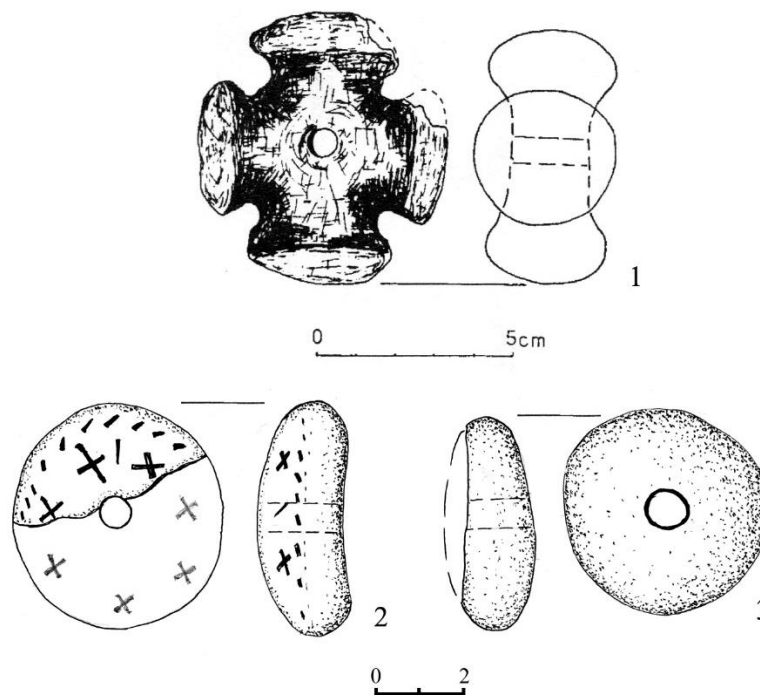

Рис. 10. Прясла ТКК: 1 – Тептюков, п. 7 (Польща); 2, 3 – Оташів (Чорнобильська зона) (за О. Шалагіною)

Джерела та література:

1. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы Киев: Наук. думка, 1982. 209 с.
2. Березанська С. С., Гершкович Я. П., Самолюк В. О. Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.: збірн. наук. праць*. Київ: ІА НАНУ, 1998. С. 53–54.
3. Березанская С. С. Средний период бронзового века в северной Украине. Киев: Наук. думка, 1972. 265 с.
4. Винокур Й., Гуцал А., Мегей В. Дослідження курганів доби бронзи у с. Дорогощі на Волині. *Записки НТШ ім. Т. Шевченка*. Т. ССXXXV. Праці Археологічної комісії. Львів, 1998. С. 433–465.
5. Лисенко С. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Записки НТШ ім. Т. Шевченка*. Львів, 2002. Т. ССXLIV. С. 155–178.
6. Охріменко Г., Гусаревич О. Нові пам'ятки тшинецько-комарівської культури на Волинському Поліссі. *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Lubelskie Materiały Archeologiczne*. Lublin: Instytut Archeologii Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2006. Т. XIV. С. 231–243.
7. Dąbrowski J. Symbole prestiżu starszej epoki brązu w Polsce. *Na poszanu Софії Станіславівни Березанської: збірка наук. праць*. Київ: Шлях, 2005. С. 228–229.
8. Gardawski A. Zagadnienie kultury «ceramiki grzebykowej» w Polsce. *Wiadomości archeologiczne*. Т. XXV. Z. 4. Warszawa, 1958. С. 287–313.
9. Makarowicz P. Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Ewropy. Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 2010. 445 s.
10. Niedźwiedz J. Badania na osadzie wielokulturowej w Teptiukowie, stan. 6, G. M. Hrubieszów. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 1996. Т. 1. С. 141–143.
11. Swieszniak I. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*. Т. XII. № 1. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966. С. 39–107.
12. Taras H. Kultura trzciniecka w międzyzeczcu Wisły, Bugu i Sianu. Lublin: Wyd-wo Uniw. M. Curie-Skłodowskiej, 1995. 261 s.

УДК 623.446(091)

Охріменко Григорій, (м. Луцьк),
Локайчук Світлана (м. Луцьк),
Чайковський Богдан (м. Луцьк)

ДАВНЬОРУСЬКА ЕЛІТНА ЗБРОЯ: КИСТЕНІ ТА БУЛАВИ

До рідкісної елітної давньоруської зброї належать кистені та булави. Крім іншого, це часто чудові мистецькі вироби тодішніх зброярів.

Назва *кистень* (інколи вживають терміни *басалики*, *обушки*) походить від тюрк. *kistan* («палиця», «кийок») [19, с. 240]. За іншою версією, це слово питомо слов'янське, походить від слова *кисть* (бо на держаку часто прикріплювалася петля для надівання на кисть руки) [2]. Сама зброя з'явилася в Європі разом з аварами (Gabat, 1998); використовувалася хазарами [13, с. 7, 12–14].

Кистень – це різновид ударної зброї, що складалася з руків'я (дерев'яне, кістяне), шнура зі шкіри або металевого ланцюга та гирі. Ними користувалися як піші, так і кінні воїни. Довгий час дослідники губилися в здогадках про їхнє призначення та датування. Б. Зайковський знайшов ці вироби у Волзькій Болгарії (в домонгольських шарах міст та поховань) [6, с. 113–118, табл. I, II].

Матеріалом для кистенів слугувала бронза, рідше залізо. Такі бойові гирі відливалися в глиняних формах за восковими моделями та складалися з двох частин; порожнину в їх всередині заповнювали свинцем для обтяження. Цю техніку реконструював Б. Рибаків [16, с. 249–250]. Про їх зовнішнє художнє оформлення писала З. Володченко у статті «До питання про техніку черні на Русі» [5, с. 10–16].

За підрахунками А. Кірпічнікова на землях Русі було знайдено 127 бойових гир [8] (зараз відомо, ймовірно, більше 200). Кілька десятків їх показано на сайті «Віоліті».

За формою та різними деталями їх поділяють на шість типів та підтипів. Найдавніші кистені робилися з кістки та рогу. Вони мали яйцеподібну форму з поздовжнім отвором. Пізніше з'явилися металеві підокруглі або грушоподібні.

Дослідник М. Козак називає булави та покриті бронзою кистені «ранговими (елітними)» видами зброї XII ст. що мали «дороге оздоблення в техниках зерні, скані, черні, інкрустації, сріблення, золочення» [8, с. 61; 10, с. 66–67], карбування. А. Кірпічников подає цікаву інформацію, згідно з якою 75% тягарців – кистенів, «оздоблених зерню», знайдено на землях південної Русі, особливо на Київщині [8, с. 61–62]. Припускають, що пізніше за київськими взірцями їх стали виготовляти на Волині [10, с. 67]. Швидше всього, це були майстри Володимира або Луцька [17, с. 3–12], можливо, Грудека Надбужного. За даними волинських краєзнавців, на Волині, відомі гирки з кульками (виявлені також на Галичині [1, с. 167]), два з ликом людини (рис. 2: 7), а загалом тут могло бути знайдено до двох десятків різних видів кистенів.

Крім покритих зерню, збереглися цілі та пошкоджені артефакти грушоподібної форми (рис. 1) зі схематично-рослинним орнаментом з двох плоских боків (припускають їх київське виробництво). Кілька таких виробів знайдено у Волинській області, у т. ч. у Луцьку [11, с. 118], Горзвині, Бужковичах, Пересопниці, Коршівці [17, с. 8]. Один цілий екземпляр виявлено Г. Охріменком у 1980-ті рр. XX ст. біля с. Липно Ківерцівського р-ну цієї ж області на місці кургану, пошкодженого піщаним кар'єром. Біля гирі була поламана кістяна ручка (імовірно, коротка) та фрагменти поржавілого ланцюга [12, с. 108, рис. 53: 12]. Подібний тип кистенів був доволі поширений на Заході України [1, с. 167]. Виготовлялися вони в XII–XIII ст. [8, с. 62]. Їх інколи виділяють у «волинський тип» [11, с. 119], проте першовзірці були, напевно, київськими. Як підтвердження цього, можна згадати знахідки грушоподібних з черню тягарців (округлих із зерню також!) з Вишгорода, Вигурівщини, Канева, Юшки, Стратовки, тобто із Середнього Подніпров'я [9, с. 363].

Тягарці, подібні до руських, відомі з земель теперішньої Румунії, Болгарії, Польщі [11, с. 118–129]. На східних теренах Польщі такі вироби знайдено в с. Трепча (пов. Сянок), Грудек (пов. Грубешув), Чермно (пов. Томашув), Тарнувка (пов. Білгорай) та ін. [21, гус. 1].

За даними В. Бережинського, половину бойових гир виявлено у Київській землі. Звідси вони поширювалися на схід (Волзька Болгарія), на захід (Литва), навіть до Франції (1 екз). Найбільш ранні належать до V–VI ст. [2, с. 134]. Варто зазначити, що вага їх різна – 60–270 гр.

У Києві М. Каргером під час розкопок знайдено глиняні форми для відливки кистеня (?) [7, рис. 83]. Іншою незвичайною знахідкою є кістяний кистень з Червена з зображенням «князя та русалки» [20, с. 238–241, гус. 2–3].

Важливе спостереження знаходимо в статті С. Терського, який зараховує Західну Волинь до переліку регіонів, де простежується найбільша концентрація кистенів (!). Автор досить докладно описав цей особливий різновид озброєння та висунув гіпотезу про можливий волинський «локальний тип» гир у формі сплющеного в одній площині закругленого в перетині ромба (знахідки із Шепетівського городища, Сараївки та інші з Волині (без локалізації) [17, с. 10–11].

Інформацію про збірку кистенів давньоруської доби з національного музею історії України знаходимо в публікації М. Осипенко. Вона доповнена якісними рисунками, світлинами виробів, описом знахідок, мапами поширення їх варіантів [14, с. 72–89]. Дослідник М. Осипенко на карті грушоподібних кистенів (варіант 3) – всього 34 – подає такі пункти знахідок з Волині: Пересопниця, Липно, Грудек [14, с. 82, рис. 7]. За даними краєзнавців, кистені варіанту 2 (округлі), теж знаходили на Західній Волині.

Отже, кистені були переважно елітним різновидом давньоруської зброї, часто високохудожніми витворами майстрів, предметом експорту. Їх знахідки відомі на Волині, менше Поліссі, однак про масове місцеве їх виробництво стверджувати не можна.

Булава (від прасл. **bula* – гуля, грудка) – холодна зброя у вигляді палиці довжиною близько 50 см, на один кінець якої накладалося залізне або бронзове навершя. Таку зброю також використовували піхотинці та кіннотник. Вважається, що булави запозичені в кочівників в XI ст. [8, с. 48]. Розміри наверш булав різні – від 45х44 мм до 61х70 мм, вага – від 145 г до 211,5 г. Максимальний діаметр втулки 32 мм. Для обтяження навершя

використовувався свинець, яким заливалися окремі шипи, ядро та ін. [14, с. 110–111]. На Волині із появою металодетекторів виявлено чимало булав та кистенів, проте, на жаль, вони безслідно розійшлися по колекціях.

За даними І. Возного та А. Федорука, у верхів'ях Прута, на Середньому Подністров'ї знайдено 6 залізних, 3 бронзових булави [4, с. 57]. Розквіт виробництва цих бронзових речей припадає на XII – першу половину XIII ст. Вони, як і кистені, відливалися за восковими моделями у двобічних глиняних формах.

Булави теж, напевно, виготовлялися в Києві, але могли бути і місцеві наслідування [15, с. 31–35]. А. Кірпи́чников писав, що саме в районі Києва, очевидно, знаходився виробничий центр булав, з якого вони розходилися по землях Київської Русі та далі [8, с. 49], проте автор не виключає ймовірності виробництва їх і в інших містах Русі. У ґрунтовній праці про бронзові зразки булав М. Осипенко подає ілюстрації 72 артефактів і приєднується до думки, що центр виробництва перебував у Київській землі [14, с. 111].

На мапі «Булави XI–XII ст.» А. Кірпи́чников показав більше 90 цих предметів, найбільша частина яких знайдена на Середньому Подніпров'ї та на землях Великої Волині, Галичини [8, рис. 11]. На мапі, поданій А. Кірпи́чниковим, зіркоподібні булави покривають той же регіон, що й кистені. Це були зазвичай якісні «рангові» предмети озброєння, що належали насамперед дружинникам.

На території Західної Волині такі знаряддя виявлені у Володимирі-Волинському, Дорогобужі, Хорлупах, Пересопниці, Шепетівці та в багатьох інших місцях (всього, ймовірно, 15–20 предметів, судячи із світлин на сайті «Віоліті» та ін., проте точні місцезнаходження більшості цих предметів невідомі). За підрахунками А. Кірпи́чникова, в Оружейній Палаті у 60-ті роки минулого століття знаходилося 40 булав та шестоперів, а в Середньому Подніпров'ї було відомо 102 наверх булав [8, с. 46].

У Пліснеську, Ступниці, Звенигороді, Червені знайдено рогові булави яйцеподібної форми. Деякі з них прикрашені різьбленням [1, с. 167; 17, с. 5–6, рис. 1, табл. 1]. Кистені грушоподібні, покриті бронзою відомі зі Ступниці, Вербки, Галича (в останньому два). Залізний кистень походить з Тереховлі. Він інкрустований сріблом у вигляді луски та з використанням черні. У Галицькій землі виявлено округлі булави, покриті імітацією зерні та скані [1, с. 167].

За даними Є. Кусьнежа, в Чермно (пов. Плоцьк, Польща) під час польових досліджень знайдено 3 булави: 1 залізну, 1 олов'яну, 1 бронзову [22, с. 228, tabl. IV].

У публікації М. Вашети та О. Златогорського «Результати археологічних досліджень в с. Пересопниця 2011 року» вміщено опис та фото фрагментів бронзової булави і пошкодженого кистеня [3, с. 244–245].

Таким чином, на Західній Волині та Поліссі нараховується близько 15 пунктів знахідок кистенів: Коршівець, Колодяжин, Дорогобуж, Луцьк (2 екземпляри), Липно, Перемиль, Грудек, Трепча, Пересопниця (3 штуки), Володимир-Волинський (2 екземпляри), Горзвин, Бужковичі [18], Голишів, Шепетівка (6 штук), тобто близько 20 знахідок. Вони виготовлені з бронзи, заліза та належать до різних типів. За даними С. Терського [17, табл. 2], найбільш поширеними були кистені грушоподібної форми (тип III A) та ін. Крім вищезгаданих артефактів, краєзнавцями виявлено ще з десяток виробів.

Булави знайдено в таких населених пунктах: Володимир-Волинський, на городищі Колодяжин (біля с. Колодяжне) Житомирської обл., Дорогобуж Гоцанського р-ну Рівненської обл., Хорлупи Ківерцівського р-ну, Жашковичі Іваничівського р-ну, Борочиче Горохівського р-ну, Пересопниця Рівненського р-ну, Шепетівка Хмельницької обл., Червен (Польща). Приблизно таку ж кількість інших пунктів називають краєзнавці, проте докладної інформації немає. Окремі фото булав розміщені в Інтернеті із вказівкою, що вони з Волині (без детальнішої локалізації) (рис. 3; рис. 4).

Отже, булави та кистені – подібні за параметрами рангові (елітні) види зброї, що могла використовуватися як у пішому, так і в кінному бою. Знахідки цих предметів озброєння давньоруського часу становить нечисельну групу – до кількох десятків. Серед них виділяються простіші – залізні, кістяні, проте більшість з них покриті бронзою, інколи прикрашені позолотою, декором, тобто мають парадний вигляд. Поки що стан вивченості

зазначених артефактів з теренів північного заходу України недостатній, хоча ці землі перспективні для дослідження теми «Види озброєння Давньої Русі». Тим більше, що тут, напевно, існувало власне виробництво багатьох із них.

Рис 1. Давньоруські кистені грушоподібної форми.

Рис. 2. Бронзові кистені давньоруського часу.

Рис. 3. Бронзові наверхня давньоруських булав.

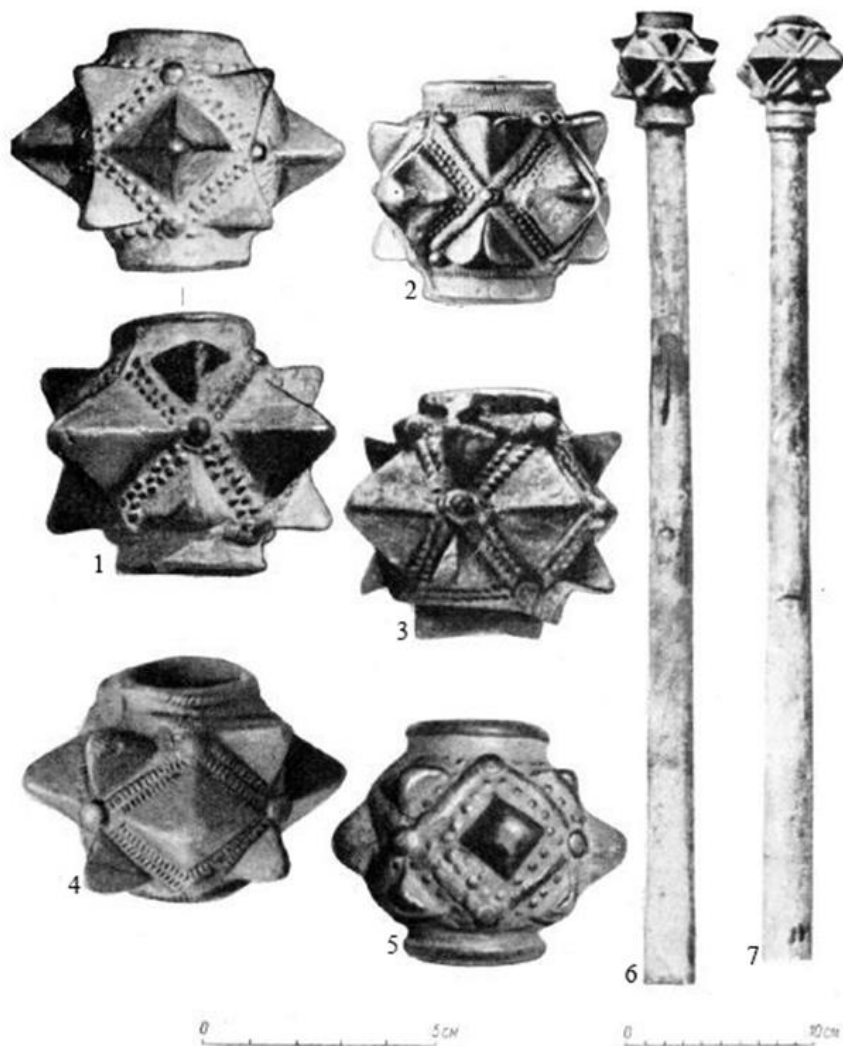

Рис. 4. Бронзові давньоруські булави.

Джерела та література:

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наук. думка, 1990. 187 с.
2. Бережинський В. Мілітарія Київської Русі. Київ: Стародавній Світ, 2014. 370 с.
3. Вашета М. П., Златогорський О. Є. Результати археологічних досліджень в с. Пересопниця 2011 року. *Наукові записки [Рівненський краєзнавчий музей]*. Вип. 10. Рівне, 2012. С. 244–247.
4. Возний І. П., Федорук А. В. Ударна зброя XII – першої половини XIII ст. з території Верхнього Прута та Середнього Дністра. *Вісник інституту археології Львівського університету*. Вип. 8. Львів, 2013. С. 53–64
5. Володченко З. К вопросу о технике черни на Руси. *Краткие сообщения Института материальной культуры*. Вып. 52. Москва, 1953. С. 10–16.
6. Зайковский Б. К вопросу о происхождении «кистеня». *Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском госуниверситете*. Т. XXXIV. В. 3–4. Казань, 1929. С. 113–118.
7. Каргер М. К. Древний Киев. Москва, Ленинград, 1958. Т. 1.
8. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие: монография Т. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. *Свод археологических источников*. Вып. Е1-36. 1966. 107 с.
9. Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение. *Древняя Русь: Город, замок, село. Серия: Археология СССР*. Т.6 (20). Москва, 1985. С. 298–363.
10. Козак М. І. Торгівля зброєю на Русі в X–XIII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Вип. 21. 2018. С. 63–70.

11. Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. 328 с.
12. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. Луцьк: Вид-во ВДУ «Вежа», 1995. 168 с.
13. Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата: Харьков: Изд-во ХГУ, 1985. 148 с.
14. Осипенко М. С. Металеві кистені давньоруської доби: за матеріалами Національного музею історії України. *Археологія*. 2019. № 4. С. 72–89.
15. Пивоваров С. В. Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Сер.: *Держава та армія*. № 724. Львів, 2012. С. 31–35.
16. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. Москва: АН СССР, 1948. 803 с.
17. Терський С. В. Кістень у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.). *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Сер.: *Держава та армія*. № 724. Львів, 2014. С. 3–12.
18. Терський С. В. Княже місто Володимир. Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2010. 320 с.
19. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Т. 2. Москва: Прогресс, 1986. 672 с.
20. Gurba J., Czerepiński A. Ciekawy staroruski zabytek z Czerwieńią. *Z otchłani wieków*. R. 31. № 3. 1965. S. 238–241.
21. Kotowicz P. N. Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski. *Acta Militaria Mediaevalia*. 2. Kraków; Sanok, 2006. S. 51–66.
22. Kuśnierz J. Militaria z badań archeologicznych latopisowego grodu. Czerwieńia. *Археологія Тернопільщини*. Тернопіль, 2003. С. 215–229.

УДК 94(477)

Сіра Наталія (с. Деснянське)

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДВЕСІЛЬНОГО ОБРЯДУ СЕЛА МЕЗИН ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Новгород-Сіверщина протягом багатьох століть є однією з самобутніх етно-культурних зон України і надзвичайно перспективним ареалом для вивчення фольклору та фольклористичних розвідок. За кожним словом або дією стоїть величезний культурно-історичний досвід народу. Деякі обряди, ритуали, пісні зберегли свої первинні форми ще з язичницької доби.

Відомості про весільну обрядовість сягають другої половини XI – початку XII століття й зафіксовані в літописах. Та інтерес до збирацької діяльності на території Чернігівщини починає прокидатися тільки з середини XIX століття. У цей період до збирання вдавалися Й. Бодяньський, О. Маркович, П. Куліш, Б. Грінченко та інші. У 90-ті роках XX століття дослідженням весільної обрядовості українців на Поліссі займалися О. Кондратович, Т. Лунін, І. Несен, Л. Войтюк. Протягом останнього десятиліття різко зросла кількість дослідників, які вивчають сімейну обрядовість Полісся. Учасниками польових досліджень у різні роки були В. Борисенко, О. Борик, Н. Гаврилюк, С. Гвоздевич, Г. Довженок, Ф.Євсєєв, Л. Ковальчук, І. Нессен та інші [1].

Шлюби найчастіше укладали в той період, коли ставало менше сільськогосподарської роботи. Тому значна кількість весіль відбувалася восени (після Покрови) та в січні-лютому. Традиційно сватів починали засилати починаючи з Другої Пречистої, тому недарма говорили – «Прийшла Пречиста – принесла старостів нечиста». І тривали святкування аж до початку Пилипівського посту.

Традиційний весільний обряд українців мав досить чітку структуру. Дослідники часто поділяють його на три етапи: передвесільний, власне весільний та післявесільний. Так як дійство включало часто більше 20 важливих актів, у цій статті розглянемо основні дії передвесільного етапу та обряди, які відбувались безпосередньо перед шлюбом.

Передвесільний цикл був досить розвиненим, адже він пов'язаний з досяганням згоди двох родин на шлюб молодих. У часовому проміжку міг тривати від 1 до 3 місяців.

Передвесільна обрядовість починалася із вивідування (*zanytiev*). Це робилося для того, щоб дізнатись наміри батьків молодої перед засиланням сватів. Посилали на вивідування зазвичай когось із близьких.

Якщо ситуація була сприятливою, невдовзі відбувалось сватання – перша зустріч представників молодого з молодою та її батьками для досягнення згоди.

У старости просили, як правило, близьких родичів, поважних одружених чоловіків. Оскільки успіх сватання залежав і від уміння вести розмову, то при виборі старшого старости брали до уваги такі риси вдачі, як комунікабельність і дотепність.

Якщо весілля було заздалегідь вирішене і погоджене між батьками молодих, то обряд сватання був чистою формальністю. Однак, якщо дівчина була завидною нареченою і мала чимало женихів, то тут сватання грало мало не основну роль. Досвідчені свати могли переконати батьків дівчини і саму молоду, що краще нареченого попросту не знайти.

У призначений день старости йшли до хати дівчини з круглим хлібом у рябій хустині та сіллю і починали традиційну розмову. Цікаво, що словесні формули сватання часто були побудовані на алегоріях. Ще при вході в хату старости починали розмову, в якій називали себе «мисливцями, що полюють на куніцю» або ж «покупцями», які просять віддати «товар».

Дівчину запитували чи згодна вона на шлюб. У разі згоди дівчина різала хліб на чотири частини у вигляді хреста, не виймаючи ножа, клала по краях столу. Після цього починалося частування. Дівчина дарувала нареченому сорочку, сватам – рушники, які перев'язували їх собі через плече поплід ліву руку. За існуючими морально-етичними нормами – це було законним зобов'язанням щодо майбутнього шлюбу. Хлопці з села, взявши колоду, збиралися біля хати, де відбувалось сватання «шпарі драть» – стукали колодою в стіни. Щоб не нарobili збитків, батьки молодої виносили на вулицю добрий могорич.

На завтра приходила мати молодого, запрошувала з собою ще двох чоловік і домовлялися про дату весілля. Раніше весілля (свайбу) святкували в неділю і понеділок.

Між сватанням та весіллям два роди взаємодіяли як родичі, приходили на свята, допомагали один одному в роботі, називали себе сватами. Після сватання молодий міг приходити ночувати до хати молодої.

Передшлюбні дієства включали також такі основні обряди: випікання короваю, запросини на весілля, виплітання вінків, вільця, сукання свічки.

Один із найпоширеніших весільних обрядів, який символізував освячення громадою новоствореної родини – це бгання короваю. Культ хліба відігравав у наших предків-сіверян особливу роль. Перш за все він був щоденним продуктом харчування. Навіть найбідніша сім'я завжди мала на столі хліб. Хліб є головним атрибутом родинної обрядовості від народження людини до смерті. Найбільшої різноманітності та символічності він набув у весільних традиціях.

У випіканні весільного короваю відчутна магія віків. Він об'єднує цілу систему весільних обрядів і має свою символіку. Відомий дослідник М.Сумцов виділяє чотири релігійно-міфічні і побутові аспекти весільного короваю: предмет жертвоприношення богам; символ небесного подружжя сонця і місяця; символ нареченого і нареченої; символ добробуту.

Весільний коровай – це символ народження нової сім'ї, благоденство і достаток, родючість і продовження роду. А загалом усі магічні дії мали сприяти щастю і доброму здоров'ю молодої пари.

Народження ритуального хліба починалося із запрошення до роботи коровайниць. Їх число могло бути непарним, але вчиняли та місили коровай лише парна кількість жінок.

Відбір щодо коровайниць був досить жорстким: ці жінки мали бути щасливими в шлюбі, обов'язково мати дітей, були доброї вдачі. Вдовам, розлученим, безплідним та сварливим жінкам заборонялося перебувати поблизу того місця, де випікався весільний коровай. Батько й мати, тримаючи образ, благословляли молодниць на святую справу:

«Благослови, Боже (2р.) і отець і мати,

Сваєму дитяті пачинати каравай вчиняти, гу-у-у».

Весільний коровай Новгород-Сіверщини має круглу форму, що пов'язано з давнім культом сонця, магією домашнього вогнища. Коровай випікали в обох родинях. Поки пікся коровай, існувало ряд забобон: не можна було голосно говорити, лаятись, грюкати дверима,

інакше коровай міг «сісти», а це означало погану прикмету щодо подальшої долі молодих. Перевчиняти коровай було не можна. За виконану роботу коровайниці від матері молоді чи молодого отримували подарунки. В основному це були невеликі відрізи матерії. Для коровайниць також організовували вечерю.

Підперезували спечений коровай рушником і носили на віці від пічної діжі: «Із діжки віко знімали, хусткою застеляли, і каравай ставили». Разом із короваем печуть велику кількість шишок. Шишки потім роздавались дітям. Виймання весільних хлібів супроводжується піснею:

«Каравайко наш грає, засланку адкриває.
Шишечки регочуть, у решоточку хочуть».

За зовнішнім виглядом короваю намагалися вгадати життя молодих: «Як пишний – добре, а як пригорить, кажуть, не життя. Якщо хороший каравай, не гливкий – тоже хороше життя буде, якщо великий. Тріснув – то тоже будуть... або розбіжяться, або помре хто... Ну, недопікся – життя буде таке...». Вдівцям і вдовам, які вступали у шлюб вдруге, коровай не пекли.

Коровай молоді ділять між її родом, з короваем молодого приходять по молоду, а пізніше разом з молодою забирають до молодого і ділять у нього вдома.

Часто в цей час, коли випікався коровай, молода в весільному вінку із стрічками в українському народному одязі з друзками ходила запрошувати на весілля (Фото 1, 2). Теж саме робив її майбутній чоловік з боярином (друзком). Прийнято було особисто відвідувати родичів та близьких і озвучувати запрошення вголос. Тричі поклонявшись сказати: «Просив батько, просила мати і я прошу, приходьте до нас на свайбу».

Під час запрошення на весілля молоді намагались ніде не перетнутись.

Після цього відбувався прощальний молодіжний вечір – дівич-вечір. Починався він зазвичай із квітчання весільного деревця (вільця). У круглу паляницю посеред ставили дві великі палиці, по колу – ще десять нижчих, обмотували кольоровим папером, прикрашали квітами паперовими або живими та калиною й накривали червоною хустиною. Ця дія уособлювала прощання з дівуванням та звання сімейного гнізда. Сам процес мав назву «вити вільце». Вільце робили і в нареченої і в нареченого.

Весільному дереву у церемонії весілля відводилася така ж роль як і короваю. Перед початком його виготовлення батько й мати давали своє благословення:

«Благослови Боже (2р.), Пречистий Госпоже,
І отець і мати своєму дитяті вільце убирати, гу-у-у».

У символі вільця вгадується давній символ чоловічого та жіночого начала, фалічний символ та символ матері-землі, що говорить про плодючість, продовження роду, репродуктивне здоров'я молодого подружжя.

Перед від'їздом до нареченої співали:

«Летів голубок через сад.
Кидав пір'ячко на весь сад.
Збирайте друзки пір'ячко.
Зав'єм (ім'я) вілечко. Гу-у-у».

«Не йдіть, не йдіть молоді до нас вілець вити.

Зів'ємо ми самі попід хмарочками, чорними галочками. Гу-у-у».

«Ізвили вілечко, ізвили вілечко та й поставили на столі.

На тонесенькій, на білесенькій скатертині. Гу-у-у».

«Ми вілечко вели, ми вілечко вели, горілочку пили.

Просимо зіграти, підем танцювати. Гу-у-у».

На дівич-вечорі виготовляли й інші весільні атрибути – світильник, весільну свічку. Старші жінки робили з воску велику свічку, оздоблену рядочками житнього зерна. Робили молодому і молодій часто ті ж жінки, що пекли коровай. Свічку прикрашали квітами, обмотували червоною ниткою та відносили до комори. А запалювали її тоді, коли молоді сідали на посад.

Дівчинка зі сторони нареченого мала тримати світилля (вирізали окрасць хліба, ставили свічку, прикрашали квітами, колосками, обгортали хусткою). Світилля не можна було давати

комусь сторонньому. По завершенні весілля світилка забирала хустку собі як подарунок. Далі відбувалося весілля.

Сучасний передвесільний обряд є значно скороченим. Обряд випікання короваю взагалі відсутній, тому що його можна замовити в закладах громадського харчування.

На сьогодні на обстеженій території весілля відбувається за осучасненим сценарієм, де присутність традиційних елементів визначається за бажанням наречених.

Фото 1. У весільному вбранні. 1962 р. с. Сміле, Новгород-Сіверського (Коропського) р-н.

Фото 2. Наречена з дружною запрошують на весілля. 1991 р., с. Студінка Новгород-Сіверський р-н.

Джерела та література:

1. Бодянюк Л. В. Первісна семантика народнопоетичних образів-символів у текстах весільних пісень-гуканок Новгород-Сіверщини. *Родові таємниці Сіверянського краю: збірник матеріалів ІХ-х історико-генеологічних читань*. Новгород-Сіверський, 2021. 275 с.
2. Спогади Стрижак Тетяни Миколаївни, 02.04.1946 р. н., с. Мезин.
3. Спогади Сірої Олександри Семенівни, 02.01.1937 р. н., с. Мезин.

УДК 94(477)

Трембіцький Андрій (м. Хмельницький),
Трембіцький Анатолій (м. Хмельницький)

СТАРОУКРАЇНСЬКІ (КОЗАЦЬКІ) МОГИЛИ – МІСТЕРІЯ УКРАЇНИ

В Україні завдяки «славних прадідів великих, правнуки погані» досі не створили жодного реєстру староукраїнських (козацьких) кладовищ, курганів та могильників і в тотальній більшості випадків вони байдужі місцевій владі, тому й занедбані, у руїнах, свідомо розорюються і плундруються вандалами, а нині ще й мерзенними московськими окупантами. Енциклопедично-довідкові видання зазначають, що «могила» («курган»), – це різновид поховальних пам'ятників штучного походження, у формі земляного насипу над поховальною ямою, ізольоване округле підвищення, розташоване на рівнині з різко вираженою подошовною лінією.

Український поет-пророк Тарас Шевченко, у поемах і віршах, у яких так чи інакше наявна історична тема, і в сюжетах яких, поет відтворював реальні події минулого України, значне місце посідала тематика могил. Він майже 100 разів побіжно згадував про них і називав їх «гори», «дніпрові гори», «історичні», «козацькі», «кургани», «насипи», «предковічні», «святі могили», «могили скитських царів» тощо [2]. «Могили-гори у Шевченковій поезії, це символи колишньої слави і волі, вони – містерія України! Вони всі круглі, а круг у скитській символіці означав вічність – це неначе земляні печаті відвічних власників – автохтонів України» [1]. Звертаючись до українців, поет писав, що могили руйнуються, зникають, стираючи історичну пам'ять про символи колишньої слави і волі українців:

«...Схаменіться, недолуди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся,
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля...» [9, с. 348].

На теренах України поховальні кургани-насипи здавна називають могилами [5] і ці могили, а вірніше образи козацької могили, склали найважливішу частину символіки в поезії українського поета-пророка Тараса Шевченка:

«За байраком байрак,
А там степ та могила» [6, с. 13].

Частково проблему оспівування українським поетом Тарасом Шевченком козацьких могил розкрив історик української діаспори США О. Дращиньовський у праці «Тарас Шевченко про козацькі могили» (*Нью-Йорк*, 1989) [1] і в доповіді «Тарас Шевченко про козацькі могили і сьогоднішня археологія», з якою 17 березня 1989 р. виступив перед українським громадянством в Літературно-мистецькому клубі в Нью-Йорку [2]. На його думку, козацькі

могили – це могили лицарів, оскільки зі скитської (*санскритської – авт.*) мови «козак» – лицар-воїн. У поемі «Гайдамаки» Тарас Шевченко їх ототожнює, й водночас розрізняє:

«Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують
Та й кинуть під лаву.
«Нехай, – скажуть, – спочивають,
Поки батько встане
Та розкаже по-нашому
Про свої гетьмани...» [7, с. 129].
«...Од козацтва, од гетьманства
Високі могили –
Більш нічого не осталося,
Та й ті розривають...
Заспіваю, заридаю,
Як мала дитина.
Заспіваю – море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю – розвернулась
Висока могила...» [7, с. 130].

А далі поет пророкує долю України, коли в ній настане чужа українському народові влада:

«...І заридають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів,
Де їх могили? де лежить
Останок славного Богдана,
Де Острицина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? нема!
Живого й мертвого спалили.
Де Богун той, де та зима?» [7, с. 456]
«... Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла, червоніла.
Текла, текла, та й висохла,
Степи зеленіють,
Діди лежать, а над ними
Могили синіють...
А онуки! Їм байдуже,
Жито собі сіють.
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила?...» [7, с. 459].

У поемі «Тарасова ніч» поет, із важким болем розповідає про тяжку долю України, але й водночас висловлює своє бачення-пророцтво, що буде з Україною, коли

«...над дітьми козацькими
Поганці панують...» [12, с. 86],
й тому «зажурилась Україна» про свою важку долю, що:
«...Ніхто її не рятує...
Козачество гине,
Гине слава, батьківщина,
Немає де дітись...
Де поділась доля-воля,

Бунчуки, гетьмани?
Де поділися? Згоріло
А чи затопило
Синє море твої гори,
Високі могили?
Мовчать гори, грає море,
Могили сумують...» [12, с. 86].

У травні 1843 р. Тарас Шевченко, після понад десятирічного перебування на чужині, завдяки величезній обдарованості, неординарній талановитості, невтомній працьовитості та Божій допомозі повернувся в Україну не тільки особисто вільною людиною, але й відомим на всю імперію поетом і художником, автором книжок – «Кобзар» і «Гайдамаки». Вірші молодого поета викликали величезне захоплення в українському суспільстві, нікого не залишали байдужим. Як людина, яка гостро розумом і серцем сприймає дійсність, вмів аналізувати й узагальнювати явища і блискуче володіє словом, поет морально був зобов'язаний викласти на папері свої думки і почуття. Проте, як не дивно, але він впродовж декількох місяців напружено чекав приводу для викладу думок і емоцій на папері, шукав доречні слова й форму. Йому потрібен був якийсь зовнішній поштовх до того, щоб усе наболіло у сконцентрованому вигляді викласти на папері, зафіксувати. Привід знайшовся аж у жовтні. Їдучи з Яготина, де він гостював у Репніних, у Березань, що на Київщині, до фольклориста П. Лукашевича, Тарас побачив, як неподалік шляху якісь люди розкопували давню могилу. Численні кургани ще й досі трапляються на полях і в селах Баришівського, Бориспільського і Яготинського районів. І тут «стався блискавичний, вулканічний вибух поетових емоцій, почуттів і пристрастей», Тарас Шевченко раптом усвідомив, що Україна, потрапивши під владу російського царизму, стала подібною до могили, в якій поховані народні сподівання на кращу долю. І тут, саме у Березані, 9 жовтня 1843 р. він створив свою знамениту поезію «Розрита могила». Цей невеликий – всього на 53 рядочки – вірш, один із своїх найвідоміших творів, належить до найбільш патріотичних творів української літератури. «Розрита могила» варта десятків і багатьох сотень творів менш талановитих авторів, які теж писали про тяжке життя українського народу під окупаційним московським гнітом. Ніхто до Тараса Шевченка ні в українській, ні у світовій літературі не висловлював у такий спосіб своєї любові до поневоленої Вітчизни [3; 4]. Зокрема в «Розритій могилі», що починається як молитва, поет протестує проти безчинств москалів та їх приспівників на теренах України, і з великим болем, звертається до сплюндрованої, але дорогої Батьківщини найніжнішими словами, що йдуть із глибини серця: «світе тихий», «краю милий», «моя Україно», «мамо», пише:

«...Моя Україно,
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?...» [10, с. 252].

Поет даючи у вірші відповідь уявної матері-Вітчизни про причини своєї недолі, вказував, що причиною нещастя України стала втрата нею державності й перехід із вини Б. Хмельницького у підлеглість Московії:

«... Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну...
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колищі б задушила,
Під серцем приспала.
Степи мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі...» [10, с. 252].

Адже саме через це не український народ, а окупант-москаль господарює в Україні, її багатствами заволоділи різноплеменні заїди, а її сини вигнані на чужину. Ворог не поводить би себе так нахабно, якби йому не допомагали «перевертні» й «недолюдки» «матір катувати» [3; 4]:

«...могили мої милі
Москаль розриває...
Нехай риє, розкопує,
Не своє шукає,
А тим часом перевертні
Нехай підростають
Та допоможуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати.
Помагайте, недолюдки,
Матір катувати...» [10, с. 253].

Закінчив поет свій вірш сподіванням на те, що воля ще повернеться в Україну, а плач і журба проминуть. Поет навіть у найчорнішу добу чужоземного гноблення і плюндрування України окупантами вірив у її світлу долю [3; 4]. Проте, на жаль, і сьогодні майже 7 млн. українці непотрібні новій українській владі, а скитаються по світу в пошуках роботи.

Вірш «Розрита могила» започаткував новий, яскравіший період у творчості поета, в свідомості якого викристалізувалася національна ідеологія. Вже через чотири місяці в Москві він написав радикально-патріотичний вірш «Чигрине, Чигрине...».

«Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине...
Розсипаються могили,
Високі могили –
Твоя слава...» [13, с. 254].

Московсько-царська, а потім й радянсько-комуністична влада завжди страшенно боялися бунтарського, патріотичного духу в творчості поета. Більшовики, на словах визнаючи геніальність і революційність Тараса Шевченка, під час видання його творів вилучали з них деякі поезії, інші перекручували, спотворювали їхній зміст [3; 4]. Не зважаючи на це, пророчче з «Послання (І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнєє посланіє)» плывуть його слова до сучасників, щоб вони не забували:

«...Діла незабуті
Дідів наших....
Отака-то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитай[те],
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима..» [9, с. 353].

Тарас Шевченко був співцем зовнішньої краси могил, як символів давньої слави і волі України, й кликав: не називаймо себе «пасинками», адже ми сини тих, що були самотні володарями і автохтонами України. Його «Кобзар» збудив нашу національну свідомість, став основою нашої правдивої історії. Він подав «синтези традиційної, історичної пам'яті Т. Шевченка про козацькі могили (*скитські, запорізькі*), передані (*модерно говорячи*) в генетичній транскрипції його генів, бо не виховання, чи вплив оточення дали натхнення його геніальних ідей, але зов крові, в якій був успадкований незвичайний конгломерат генів його предків з тисячоліть. Цілий його кобзар є пронизаний про могили – святі – думками найсвятіші... щоб розкрились перед вашими очима» – їхня слава! [1]:

«Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека.
З Переяслава старого,
З Виблиї могили...» [11, с. 39].

Шевченко навіть відчував якусь провину, що замало оспівав могили, і в поемі «Сон» писав:

«А онде, онде за Дніпром
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом.
Давно стоїть, виглядає
Запорожця з Лугу... [11, с. 39].
Та все пішло ц[арям] на грище...
Все, все неситі рознесли!..
А ви? Ви, гори, оддали!!..
Бодай ніколи не дивиться
На вас, проклятії!! Ні, ні..
Не ви прокляті... а гетьмани,
Усобники, ляхи погані!!..
Простіть, високії, мені!
Високії! і голубії!
Найкращі в світі! Найсвятії!
Простіть!.. Я Богу помолюсь...
Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!» [11, с. 40].

Сучасним українським політикам усіх рангів, щоб правильно керувати державою, варто уважно читати, ретельно вивчати твори геніального поета і мислителя, пам'ятаючи завжди, чим оберталися для України «союзи» з Московією. Щоб ніколи не забувати, що насправді стоїть за її улесливими, «медоточивими» словами про братерство, дружбу, готовність прийти на допомогу [3; 4]. Перш ніж ухвалювати доленосні політичні рішення щодо геополітичного вибору України, вони мають «радитися» з нашим національним пророком Тарасом Шевченком і пам'ятати слова його «Заповіту»:

«Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу...» [8, с. 371].

Великою неправдою є те, що причинами народної бідності, перманентних економічних, фінансових і соціальних криз, усіх негараздів і невдач є брак ресурсів, технологій, ринків, золотовалютних резервів. Найголовніша і справжня причина ганебного відставання України від інших, благополучних країн Європи і світу в тому, що впродовж усіх років незалежності нами керували не державники, не духовні українці, не люди шевченківського гарту, а «перевертні» й «недолюдки», «раби, підніжки і грязь Москви», які:

«...за шурхит паперового рубля.

Ладні розтерзати Україну,
Догоджаючи чиновникам Кремля».

А. Трембіцький «Вірш про Україну» [15].

Тому сьогодні нам найбільш потрібна українська, шевченківська влада і як писав Шевченко півтора століття тому, нетерпляче чекаємо приходу апостолів «правди і науки» і

«...О роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось-таки колись...» [13, с. 258].

Джерела та література:

1. Дращинський Олександр. Тарас Шевченко про козацькі могили. *Свобода* (Нью-Йорк). 1989. Ч. 47. 14 березня. С. 2.
2. Д-р О. Дращинський в ЛМКлюбі. *Свобода* (Нью-Йорк). 1989. Ч. 47. 14 березня. С. 1.
3. Ковальчук Анатолій. Розрита могила. До 170-річчя написання вірша Тараса Шевченка. *Українське слово* (Київ). 2013. № 41. 9–15 жовтня. С. 13.
4. Лук'янчук Георгій. До 170-річчя написання «Розритої могили». *Слово Просвіти* (Київ). 2013. Ч. 41. 17–23 жовтня. С. 2.
5. Могила (насип). *Вікіпедія*. URL: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Могила_\(насип\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Могила_(насип)).
6. Тарас Шевченко. В казематі. *Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т.* Київ, 2003. Т. 2: Поезія 1847–1861. С. 11–20.
7. Тарас Шевченко. Гайдамаки. *Там само...* Т. 1: Поезія 1837–1847. С. 128–190, 450–512.
8. Тарас Шевченко. Заповіт. *Там само...* Т. 1: Поезія 1837–1847. С. 371.
9. Тарас Шевченко. Послання (І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє). *Там само...* Т. 1: Поезія 1837–1847. С. 348–354.
10. Тарас Шевченко. Розрита могила. *Там само...* Т. 1: Поезія 1837–1847. С. 252–253.
11. Тарас Шевченко. Сон. *Там само...* Т. 2: Поезія 1847–1861. С. 39–43.
12. Тарас Шевченко. Тарасова ніч. *Там само...* Т. 1: Поезія 1837–1847. С. 85–88.
13. Тарас Шевченко. «Чигринє...». *Там само...* Т. 1: Поезія 1837–1847. С. 254–256.
14. Тарас Шевченко. Юродивий. *Там само...* Т. 2: Поезія 1847–1861. С. 258–260.
15. Трембіцький А. М. Вірш про Україну. *Свобода* (Нью-Йорк). 2022. Ч. 15. 15 квітня. С. 11.

Трембіцький Анатолій (м. Хмельницький)

ДО Джерел Українського Куховарського Назовництва

До часу появи «Енеїди» Івана Котляревського літературно-книжною письмовою мовою, яку вживали у церкві, школі й урядуванні була церковнослов'янська (*староболгарська*) мова. Цю старослов'янську мову, до якої проникали живі українські слова, і на якій розвивалася попередня українська літературна мова, внаслідок різних історичних подій, зокрема, скасування гетьманського уряду, покріпачення українського селянства і зросійщення козацької старшини, замінила російська літературно-побутова мова. Однак, під впливом Заходу все ж почало зростати сентиментально-романтичне зацікавлення простолюду, яке поєдналось із демократичними козацькими традиціями, що насправді ніколи в українському народному середовищі не вмирили. Іван Котляревський свідомо вивчав українську старовину, побут, етнографію, фольклор і народну мову та написав свою поему «Енеїда», як трагедію Вергілієвої «Енеїди», українською мовою, яка стала великою подією для української та західної літератури [15, с. 2].

Перше, неповне видання «Енеїди» Івана Котляревського побачило світ у 1798 р., а повне її видання, яке автор доповнював і переробляв майже все життя, вийшло лише у 1842 р.,

тобто вже після його смерті. «Енеїда», написана розмовною українською мовою, започаткувала становлення нової української літератури й досі залишається пам'яткою українського письменства. «Шукаючи прадавні корені української мови, не можна ігнорувати того безумовного факту, що українці – частина слов'янського світу, а українська мова – одна із слов'янських мов». Тобто, «розглядати історію українців та української мови поза часом і простором та поза історією слов'янства взагалі означає відриватися від наукового ґрунту і літати в хмарах мрій і вигадок» [14, с. 5].

«Енеїда» Івана Котляревського попри формальне відображення античного світу з його міфологією, стала своєрідною декларацією українства, знаковим явищем, що репрезентувало ідентичність цієї спільноти, передусім у її етнічно неповторних рисах. Це українська національна епопея в якій описано не лише життя українців XVIII ст. з усіма суспільними шарами, але й «тодішні суспільні відносини (*кріпацтво, критика провідної верстви*)», що їх сатиричній формі осуджує автор [15, с. 2].

Дослідженням поеми «Енеїда» займалися кілька поколінь науковців, оскільки її численний мовний матеріал являє собою найбільш уживану розмовну лексику українців, а лексеми на позначення їжі, напоїв, посуду, начиння є цінним джерелом для вивчення українського куховарського назовництва. Зокрема, канадський дослідник українського походження Сергій Голубенко у статті «Будеш, батьку, панувати поки живуть люди» (*Торонто*, 1969), писав, що «багатство етнографічних деталей, докладний опис народних одягів, хатнього устаткування, страв, ігор, танців, музики, обрядів, похоронів, поминок, ворожіння роблять поему визначною й з боку пізнання українського побуту тих часів» [5, с. 4].

Цієї ж думки дотримуються американські дослідниці українського походження: Наталія Чапленко у праці «Українські страви в “Енеїді”» (*Нью-Йорк*, 1969) зауважувала, що поза «загальними міркуваннями про відродження нової літературної української мови» Іван Котляревський відкрив спеціальну рису українського народного побуту – «українські страви того часу», що й досі є для українців дуже важливим «етнографічним, фольклорним і мовним матеріалом» про українські страви [15, с. 2]; Христя Навроцька у праці «Історичний розвиток української кухні» (*Нью-Йорк*, 1988), писала, що вона «розвивалася протягом багатьох віків» і віддзеркалює історичний розвиток українського народу, його звичаї і кліматичні та природні особливості, в яких жив український народ» [12].

Алла Акіменко у статті «За одним столом із Енеєм» (*Київ*, 2012) зауважує, що досить багато незнайомих сучасним українцям назв історичних страв зі знаменитого твору І. Котляревського можуть бути «окрасою сучасної української кухні», оскільки у ті часи кухня хоча й «була не надто вибагливою, утім смачною». А деякі «наїдки» з «Енеїди» дійшли до наших днів й досі є «частиною сучасної кухні» [1].

«Енеїда» І. Котляревського – це справжня енциклопедія суспільних стосунків в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Головний герой поеми «парубок моторний» Еней постійно пиячив або ж уживав різні делікатеси. У ті часи поважали не дуже вишукану, звичайну та поживну їжу, а її рецепти були простими, без сучасних приправ. Багато тогочасних рецептів уже не використовуються, однак варто знати, що «їли наші предки і що для них було делікатесом» [7; 10]. Загалом же в «Енеїді» подано майже **180 назв страв, харчових продуктів, алкогольних малоалкогольних та безалкогольних напоїв, посуду та кухонного начиння**, що дає дослідникам «образ харчування того часу» та засвідчує багатство українського куховарства. Більшість із цих страв й досі вживаються, а деякі давні, відомі тільки з назв. Подані І. Котляревським «відтінки в мові для визначення страв» і «мовні смаколики», на жаль, не в повній мірі використовуються сучасними дослідниками українського куховарського назовництва [2].

В «Енеїді» на саме лише визначення **печива і борошняних** виробів подано **45 слів**. Зокрема, для назви **хліба** автор уживав слова: *буханець, буханчик, буханка, «глевтяк», коровай, книш, корж*. Для дрібного **печива** – *бублики, гречаники, коржики, коржі, мандрики, пиріжки, пундики, сластьони, стовбуни, стовпці, шулики (корж із маком і медом)* та ін.

«...Там лакомини різні їли,
Буханчики пшеничні білі,

Кислиці, ягоди, коржі
І всякі-разні витребеньки...» [10].

Для **старовинних страв** – *грінки, зубці* (з ячменю і конопляного молока), *кваша, куліш, лемішка, локшина, потапці, путря* (ячмінна кутя з солодким квасом), *рябко* (каша з пшона або локшини і гречаного борошна), *тетеря* (з пшона і борошна) та багато ін. [15, с. 2]. Ці давні страви, в яких переважають *гречане борошно, пшоно і ячмінь*, вказують, що крім *пшениці*, це були «найбільш плекані **зернові культури**» [15, с. 3]. » І. Котляревський писав:

«Пили там, їли, забавлялись,
Забули наших людських бід.
Там лакоминки різні їли,
Буханчики пшеничні білі,
Кислиці, ягоди, коржі
І всякі-разні витребеньки, –
Уже, либонь, були п'яненькі,
Понадувались, мов йоржі...» [10; 15, с. 3].

«Хліб, бублики, книши вродились...
До сирних в маслі пирогів!..» [10].

«І ласощі все тільки їли,
Сластьони, коржики, стовпці,
Варенички пшеничні, білі,
Пухкі з кав'яром буханці...» [15, с. 3].

«Хліб, бублики, книші вродились...
Лавинії к Петру мандрик...» [7; 10].

«Везли з собою лагомини...» [10].

Книши – кругла паляниця з житнього, рідше пшеничного, борошна тонкого помолу, яку, вмочивши ложку в олію, надрізали по краю, як квітку, а одержані «пелюстки» витягували до середини і притискали ложкою, деколи під пелюстками начиняли смаженою на олії цибулею або квашеною капустою з олією та цибулею [6, с. 101; 7].

Лагомини – ласощі.

Мандрики – невеликі пампушки, які готували на «петрівку» з сиру змішаного з борошном, із додаванням трохи масла, солі, яйця [6, с. 108].

Млинці (*стовпці, стовбуни, гречаники*), – замітники хліба, для яких розмішували дріжджове тісто, а потім смажили на сковороді або пекли в керамічних кухликах та їли їх із кисломолочними продуктами, молоком чи шкварками.

Сластьони – шматочки дріжджового тіста, які смажили на олії [6, с. 119; 7].

Дослідниця Галина Вдовиченко пише, що коли «окинеш оком» сучасне «застілля, де зголоднілі їдці завзято поглинають різноманітні страви», то приходять на думку рядки з «Енеїди» [2], де з великою яскравістю описаний Іваном Котляревським бенкет у Дидони [5, с. 4]:

«Поклали шальовки соснові,
Кругом наставили мисок;
І страву всякую, без мови,
В голодний пхали все куток.
Тут з салом галушки лигали...» [1; 10; 15, с. 3].

«Тут їли рознії потрави,
І все з полив'яних мисок,
І самі гарнії приправи
З нових кленових тарілок:
Свинячу голову до хрину
І локшину на переміну,
Потім з підлевою індик;

На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубци, путрю, квашу
І з маком медовий шулик!..» [1; 5, с. 4; 10; 13; 15, с. 3].

«На другий день раненько встали,
Огонь на дворі розвели
І м'яса в казанки наклали,
Варили страву і пекли.
П'ять казанів стояло юшки,
А в чотирьох були галушки,
Борщу трохи було не з шість;
Баранів тьма була варених,
Курей, гусей, качок печених,
Досита щоб було всім їсть...
З кулешиком лемішку їла...» [10].

«Рябка, тетерю, саламаху –
Як не було: поїли з маху
І всі строжили сухарі,
Що не було, все поз'їдали...» [10; 15, с. 3].

Наприкінці XIX – до 80- рр. XX ст. досить поширеною стравою в Україні була *лемішка* – каша з підсушеного гречаного, запареного окропом із вершковим маслом, борошна, яке добре вибивали лопаткою та упрівали в печі. Їли її з кисляком, маслом, солодким молоком, або конопляним чи маковим молоком, олією, підсмаженою цибулею («засмажкою»). З холодної лемішки готували плескати коржі «плесканки», смажили їх на олії або запікали в горщику (*макітрі*) в печі [1; 2; 6, с. 107; 7].

Галушки з гречаного чи житнього борошна й досі залишилися в українській кухні, які подають і на вишуканих прийомах як доповнення до українського борщу або як самостійну страву [6, с. 93; 7].

Зубці – одна з найдавніших українських страв (*каша*), яка вважалася ласощами і її готували з пророщеного, зарані відвареного у воді, а потім два рази в молоці з конопляного насіння, висушеного, підсмаженого та потовченого ячменю [1; 6, с. 98; 7].

Кваша – страва з пшеничного або гречаного борошна та житнього солоду, яке окропом (*кип'ятком*) розбавляли до потрібної густоти та ставили у тепле місце, щоб скисло, а тоді варили та їли влітку зі свіжими ягодами, а взимку – з калиною чи сухофруктами [1; 6, с. 100–101; 7].

Куліш – пшоно або іншу крупу заливали водою і варили з олією, вершковим маслом або салом.

Кулешик – юшка-пюре, яку, незалежно від закладених продуктів, заправляли сумішшю з 2 жовтків, розмішаних із півсклянкою сметани та подавали до потапців [6, с. 106; 7].

Потапці – давній козацький бутерброд, чудова закуска до горілки. На сковороді смажили сало, нарізане тонкими пластами, а на цьому жирі обсмажували з обох боків шматочки чорного житнього хліба на які клали сало, посипане подрібненим часником і нарізаною зеленою петрушкою та укропом [6, с. 114; 7].

Путря – готували з варених гречаних чи ячмінних круп із житнім солодом і квасом, вживали переважно в піст [1; 6, с. 116; 7].

Саламаха (*саламата, саломаха, соломата, соломаха*) – кашоподібна страва, схожа на лемішку, але варили її інакше. З гречаного (*рідко пшеничного або житнього*) борошна розмішували рідке тісто, вливали у підсолений окріп і заварювали, розмішуючи, наприкінці додавали олію або смалець та зтирали часником [6, с. 120; 7].

Тетеря, або *рябка* – страва подібна до куліша, готувалася на м'ясній або рибній юшці з пшоно і заправлялася рідким гречаним або житнім тістом, затовченим салом із цибулею і часником або засмажкою з цибулі на олії, інколи додавали хрін із квасом [6, с. 122; 7].

Шулики (*ломанці, шуляки*) – коржі випечені з розтертого у макітрі маку до утворення молока, з додаванням води, меду чи цукру і накришених спеціально випечених борошняних тоненьких коржиків із крашанок, борошна та маку [6, с. 127; 7].

«Енеїда» – це справжня енциклопедія назв *городини* (з москальської – овочі) і *садовини* (з москальської – фрукти) яких автор подав аж 40 [15, с. 3]:

«Вбирали січену капусту,
Шатковану, і огірки
(Хоть се було в час м'ясопусту),
Хрін з квасом, редьку, буряки...» [10; 15, с. 3].

«Еней же, з хмелю як проспався,
Із'їв солоний огірок...
Часник, рогіз, паслін, кислиці.
Козельці, терн, глід, полуниці...» [10].

Автор подав аж 30 назв *м'ясних страв*, більшість з яких відомі й досі готуються українцями з різної нагоди:

«Був борщ до шпундрів з буряками,
А в ющі потрух з галушками,
Потім до соку каплуни;
З отрібки баба, шарпанина,
Печена з часником свинина,
Крохмаль, який їдять пани...» [10; 15, с. 3].

Шарпанина (*отрібки, «рвані галушки»*) – тобто посічені нутроші (*субпродукти*), заливали тістом з яйцем, розмішували, а потім шарпали (*розривали*) їх руками і кидали в окріп, щоб зварилися [6, с. 125; 7].

Шпундра – смажена свиняча підчеревина або грудинка тушкована з буряками в буряковому квасі, заправлена борошном або запареним тертим пшоном [6, с. 126; 7; 15, с. 3].

Іван Котляревський не тільки подав в «Енеїді» назви *селянських страв*, але, описуючи побут панівних прошарків, вказав й назви тогочасних *панських наїджів*:

«Тут зараз підняли бенкети,
Замурмотали, як коти,
І в кахлях понесли пашкети
І киселю їм до сити;
Гарачую, м'яку бухинку,
Зразову до рижків печінку,
Гречаних з часником пампух...»

«Готова страва вся стояла,
Спішили всі за стіл сідять;
Хоть деяка позастивала,
Що мусили підогрівать.
Просільне з ушками, з грінками
І юшка з хляками, з кишками,
Телячий лизень тут лежав;
Ягни і до софорку кури,
Печені разної три гури,
Багацько ласих тож потрав...» [10; 15, с. 3].

Пашкет (*паштет, «зразова печінка»*) – яловича печінка.

Рижки – гриби [15, с. 3].

Просільне – юшка з нирками і солоними огірками або ж страва, приготована подібно до холодцю з солоної риби.

Юшка з хляками (*фляками*) – юшка зварена на коров'ячому шлунку, який ретельно очищали та варили 5–6 годин, потім нарізали соломкою і готували з приправами, як першу страву.

Лизень – коров'ячий язик [7; 15, с. 3].

Ягни – звичайна балканська яхнія (м'ясо-овочева чи овочева страва, подібна на густий суп).

Софорок – підлива зі смаженої подрібненої цибулі на олії або маслі, інколи посипана борошном, розведена юшкою, в якій варилася курка, і заправлена сметаною [7].

Автор описуючи дарунки Латина, оповів «про багатство і родючість» не тільки рідної Полтавщини, але й інших місцевостей, що «були відомі з вирощування або продукції цих харчів» [15, с. 3]. Так Іван Котляревський писав:

«Латин по царському звичаю
Енею дари одрядив:
Лубенського шмат короваю,
Корито опішнянських слив,
Горіхів київських смажених,
Полтавських пундиків пряжених
І гусячих п'ять кіп* яєць;
Рогатого скота з Лип'янки,
Сивухи відер** з п'ять Будянки,
Сто решетилівських овець...» [5, с. 4; 10; 15, с. 3].

Пундики – гарячі тоненькі коржі 20–25 см у діаметрі з прісного тіста на яйцях та сироватці, підсмажені з обох боків у великій кількості жиру і складені один на один та перекладені засмажкою з цибулі [6, с. 116; 7].

«Везли з собою ...
Оливу, мило, риж, маслини,
І капама, кебаб калос...» [10].

Капама – тістечко з різноманітними ласощами, згорнуте рулетом, а **кебаб калос** – хороша печеня [7].

Сіль, про яку писав Котляревський у поемі, була «кримська» або «бахмутка».

Також в «Енеїді» автор подав **10** назв **риби**: в'юн, ляц, менюк, осятрина (осетрина), оселедець, тараня та ін. [15, с. 3]. Автор зауважував, що навіть селяни у ті часи, хоча й не завжди, їли «кав'яр», – чорну риб'ячу, солену зі спеціями, ікру [7; 10].

Розглядаючи етимологічний зміст назв напоїв, як репрезентантів української національної ідентичності у тексті поеми «Енеїда» [8], автор подав біля **30 назв усяких напоїв** які полюбили пити українці: **алкогольних** (брага, будянка, варена, варенуха, горілка з імбиром, горілка, деренівка, заморські вина, калганка, кримська дулівка (айвовка), мед, охтирський мед, пальонка, пуни, ренське вино з курдимомом, сивуха, сикизка, слив'янка та ін.), **малоалкогольних** (наливки, пиво, пиво чорне з лимоном) та **безалкогольних** (грушевий квас, квас першого настою, сирівець, чай) [8; 15, с. 3].

Автор характеризує «живий народній гумор», дотепність українців і їх добірну соковиту мову, в «знаменито підібраних для своїх героїв епітетах, порівняннях, паралелізмах, зіставленнях» розкрив «характер тих типів і своє ставлення до них». Із великою іронією він зобразив мешканців Олімпу після вживання ними міцних напоїв: Еней, їх кошовий «і сам так розходився, як на аркані жеребець» і «мутив, мов на селі москаль»; Зевс «кружляв сивуху і оселедцем заїдав»; Нептун «шатнувся зараз із запічка»; Троянці «брагу кухликом тягли та і горілочку хлестали»; Юнона «розкудкудакалась як квочка» [5, с. 4; 10].

Іван Котляревський у поемі виділив **18 назв алкогольних напоїв**, зокрема, **горілки**, що визначають її гатунки: *найпростіші* – брага, мокруха, оковита, пальонка, підпінок, сивуха, тютюнка; *третьопробні (краці)* – первак, перегінна, пінна; *настоянки* – айвівка, дулівка, деренівка, з ганусом (анісом), калганка, на бодяні, на імбирі, на ялівці, слив'янка, чикилдиха; а також – варена, варенуха і запіканка, що їх «парубки моторні пили гарячими» [7; 8; 10; 15, с. 3]. Споживання горілки є чи не «провідною супровідною символічною дією вітальної подорожі Енея» [8]. Варто зауважити, що «одним з основних споживчих напоїв під час свят» в Україні й досі є, безперечно, горілка, оскільки в українському середовищі сформувалася своєрідна культура її споживання, що міцно поєдналася із певними традиціями й ритуалами. А всі інші напої «є виключно її різновидами» [4, с. 83–84]. Господар зустрічаючи дорогих

гостей чи запрошуючи їх до столу пропонував частуватися горілочкою, оскільки розділити з кимось кубок із напоєм – означало побрататися, подружитися:

«Ацест Енею, як би брату,
Велику ласку показав,
І, зараз попросивши в хату,
Горілкою почестовав...» [9, с. 26; 10].

«Та і горілочку хлитали, –
Насилу із-за столу встали
І спати послі всі лягли...» [1; 10; 15, с. 3].

«Горілку просту і калганку...
Куривсь для духу яловець...» [2; 10; 15, с. 3].

«Щодень було у них похмілля,
Пилась горілка, як вода;
Щодень бенькети, мов весілля,
Всі п'яні, хоть посуньсь куда...» [9, с. 16; 10].

«І зараз миттю всі пустились
Горілку, м'ясо купувать...» [9, с. 27; 10].

«Сиділи, руки поскладавши,
Для них все празники були;
Люльки курили, полягавши,
Або горілочку пили...» [9, с. 73; 10].

«Горілка з пляшок булькотіла...» [9, с. 86; 10].

«Горілку всю повипивали,
Як на вечері косарі...
Еней оставив із носатку
Було горілки про запас...» [9, с. 91; 10].

«Пили горілку до ізволу
І їли бублики, кав'яр...» [9, с. 98; 10].

Автор вказав, що в практиці народного споживання горілка, яка безперечно зазнала певних модифікацій щодо рецептури свого приготування, має чимало суто традиційних різновидів. Зокрема він порівнював «досконалу» «першосортну» горілку з менш якісними її видами [7], наприклад, із горілкою *тютюнковою* – настояною на тютюні, через що від неї швидше п'яніли.

«Або горілочку пили,
Не тютюнкову і не пінну,
Но третьопробну, перегінну,
Настояною на бодян;
Під челюстями запікану,
І з ганусом, і до калгану,
В ній був і перець, і шапран...» [9, с. 73; 10].

Водночас Іван Котляревський розкрив секрети приготування більш якісного алкогольного напою, вказуючи на горілку: «*настояною на бодян*», себто з використанням ароматичної вічнозеленої рослини; *ганусівку* – настояну на трав'янистому ефіроносному анісі (*ганусі*); *калганівку* – настояну на калгані, корінь якого використовують у народній медицині; *шафранівку* – вишукана міцна настоянка на особливо цінній спеції – шафран (у Котляревського – шапран); *вишнівку* – двадцятиградусна горілка з вишень або настояна на вишнях; *сливянку* – двадцятиградусна горілка зі слив або настояна на сливах. Міцний напій *запіканку* (*запікану*) – «запікали під челюстями» у горщик із горілкою вкладали цілюще

коріння, трави й спеції, заліплювали тістом і ставили у теплу піч, щоб напій набув лікувальних властивостей [8; 10].

Згадував автор і про **будянку** – різновид сивухи настояної на ароматичному вічнозеленому олійному будяну (бодяну) [8, с. 90]; **первак** – горілка від початку відгону [9, с. 257; 10]; **брагу** – «закваску» для традиційного самогону [3, с. 95; 9, с. 28; 10],

«Лемішку і куліш глитали
І брагу кухликом тягли...» [9, с. 10];

про **пальонку** (*паленку*) – «горілка-сливовиця» [8; 9, с. 144; 10]:

«Попався Ретус Евріалу,
Сей не зовсім іще заснув;
Приїхавши од Турна з балу,
Пальонки дома ковтонув...» [9, с. 144];

сивуху (15 разів) – неякісну, недостатньо очищену, невисокого гатунку горілку [4, с. 131; 8];

«Зевес тогді кружав сивуху
І оселедцем заїдав...» [9, с. 10];

«Пили на radoцax сивуху
І їли сім'яну макуху...» [9, с. 13];

«А що ти робиш, п'єш сивуху?
Зо всього горла закричав...» [9, с. 19];

«Цєбри сивушки там стояли...» [9, с. 27];

«Хто пив тут більш од всіх сивухи...» [9, с. 28];

«Примчали з казанок сивухи...» [9, с. 30];

«Як більш сивухи натягнуся...
Сивуху так, як брагу, хлище...» [9, с. 32];

«Медок, сивушку попивали
Без просипу неділь із п'ять...» [9, с. 35];

«І після неї облизався,
Сивушки чарочку налив...» [9, с. 43];

«Поплакавши і поридавши,
Сивушкою почастувавсь...» [9, с. 44];

«Сивушки зараз ковтонули
По ківшику, і не здригнули...» [9, с. 90];

«Сивушки в кубочки наливши,
І могорич всі запили...» [9, с. 92];

«Сивушки же трохи не з спуст...» [9, с. 93];

«Рогатого скота з Лип'янки,
Сивухи відер з п'ять Будянки,
Сто решетилівських овець...» [9, с. 98];
а також про **чикилдиху** – найгіршого гатунку горілку [8]:

«Він син був богобоязливий,
По смерті батька не цуравсь.
В сей день його отець опрягся,

Як чикилдихи обіжрався,—
Анхиз з горілочки умер...» [9, с. 26].

Українці робили **наливки** (*настоянки*) майже з усіх плодів *садовини* чи *трав*: айви (*дулівки*), *деревію*, *звіробою*, *материнки*, *сикизу*, *шавлії* і багатьох інших [8; 10].

Дещо екзотичним для часів Котляревського був – **пунш**, міцний алкогольний підігрітий розмаїтий за складниками напій з вина, коньяку чи рому з водою, лимонним соком, цукром тощо [3, с. 1189]. Безперечно, у ті часи пунш мав значно бідніший перелік інгредієнтів і найбільш поширеним був у середовищі військових:

«Так в армії колись велось;
Коли влюбився чи програвся,
То пуншу хлись – судьба поправся!
Веселле в душу і влилось...» [9, с. 132].

Автор **7** разів у поемі використав назву **мед**, двічі як *продукт бджільництва*, зокрема, й як напій із цього солодкого продукту:

«І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець...» [9, с. 13; 10].

«Де чоловіки їх гуляли,
Медок, сивушку попивали...» [9, с. 35; 10].

«Якому – меду та горілки...» [9, с. 45; 10].

«По-молодецьку закурив:
Горілку, пиво, мед і брагу
Поставивши перед ватагу...» [9, с. 90; 10].

«Прийшов до тебе на одвагу,
Не думавши, як приймеш ти...
Чи буду пити мед, чи брагу...» [9, с. 124; 10].

«**Сити із медом наситили**» [9, с. 27; 10], – тобто розвели водою (*квасом*) мед, настояли мед на чому-небудь і використовували як напій на поминальному обіді [8]. Спершу виготовляли **медову сити**, заправляли її запареними **шишками хмелю**, залишали у теплі на кілька днів чи й тижнів. Готовий слабший або міцніший мед, залежно від терміну витримки, переціджували і вживали охолодженим:

«І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець...» [2; 9, с. 13; 10; 15, с. 3].

«Де чоловіки їх гуляли,
Медок, сивушку попивали...» [9, с. 35];

«Якому – меду та горілки,
Якому – молодіці, дівки...» [9, с. 45];

«По-молодецьку закурив:
Горілку, пиво, мед і брагу
Поставивши перед ватагу...» [9, с. 90];

«Прийшов до тебе на одвагу,
Не думавши, як приймеш ти...
Чи буду пити мед, чи брагу...» [9, с. 124];

Варенуха – горілка (*наливка*, *хлібне вино*) зварена (*парена*) з медом, сушеними грушами і сливами, різноманітними прянощами щоб забивало дух (*звоздика*, *духмянний перець*, *кориця*, *м'ята*, *материнка*, *чебрець*, *червоний гострий перець*) [3, с. 112; 9, с. 226; 10], що, зазвичай, надавало певної вишуканості такому напоєві, який подавали гарячим чи холодним. За характеристикою І. Котляревського цей напій був у великій пошані в запорозьких козаків, оскільки менш міцний, ніж звичайна горілка, проте більш вигадливий за технологією приготування, а відповідно і за етикетом вживання:

«А послі танців варенухи
По филижанці піднесли;
І молодиці-цокотухи
Тут бальяндраси понесли...» [9, с. 14].

У коментарі до «Енеїди» І. Котляревський зарахував *слабоалкогольний* напій – **пиво** (**11 разів**) до «найдавніших, відомих у нас напоїв» [9, с. 223; 10], що виготовлялися зазвичай з ячмінного солоду і хмелю, іноді з ячмінно-просяної суміші [8].

«Якусь німецьку, не тутешню,
А запивали все пивцем...» [9, с. 74];

«То всякі вродяться потрави,
Які на світі тільки єсть:
Пивце, винце, медок, горілка,
Рушник, ніж, ложка і тарілка...» [9, с. 96; 10].

Зокрема він згадував про «пиво чорнеє з лимоном» [9, с. 93; 10; 16, с.3], яке користувалося неабиякою повагою у героїв поеми [9, с. 10; 10].

Крім того, автор одним із різновидів пива визначає **брагу**:

«Еней тогді купався в бразі
І на полу укрившись ліг...» [9, с. 19];

«Цебри сивушки там стояли
І браги повнії діжки...» [9, с. 27];

«Сивуху так, як брагу, хлище,
Я в парубках кохаюсь сих...» [9, с. 32];

Зевес їй оддавав повагу
І посилав од столу брагу,
Яку Юнона лиш пила... [9, с. 136];

«Побачив Турн собі зневагу,
Не мед дають тут пить, а брагу,
І коси на траву найшли... [9, с. 171].

Згадував автор у поемі й декілька разів про «заморські **вина**», зокрема, про «ренське з курдимонном» та ін. [10; 15, с. 3].

Іван Котляревський в «Енеїді» зауважував, що з похмілля лікувалися безалкогольним **буряковим квасом, збитнем** (який мав також синонім «гарячий») чи **грушевим квасом** приготуваним із «груш-дичок» [9, с. 257]:

«Така дівча – кусочок ласий,
Заслинишся, як глянеш раз;
Що ваші гречеські ковбаси!
Що ваш первак грушевий квас...» [9, с. 88].

Або ж, як писав Котляревський, найбільш улюбленим безалкогольним напоєм українців при урочистих гостинах чи у повсякденному харчуванні був **сирівець** (хлібний квас) приготуваний із житніх сухарів залитих кип'ятком і настояних протягом певного часу [2; 3, с. 1320; 7]:

«І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець...» [9, с. 13];

«Дидона рано ісхопилась
Пи́ла з похмілля сирівець...» [2; 7; 9, с. 14; 10].

«Крутії яйця з сирівцем
І дуже вкусную яешню,
Якусь німецьку, не тутешню,
А запивали все пивцем...» [9, с. 74; 10].

У тогочасній Україні також вживали *кваси*: із *садовини* (*груші-гнилички, яблука-кислички*):

«Що ваші гречеські ковбаси!

Що ваш первак *грушевий квас*...» [9, с. 88; 10];

буряковий квас для пиття вживали нечасто, здебільшого він слугував основою, заправкою для борщів тощо; *квас із березового чи кленового соку*, заправлений брусницею, журавлиною, калиною, шипшиною чи сушеною, з додаванням воцини, медового стільника, житніх сухарів чи підсмаженого ячмінного солоду; *ягідний* із брусниці (брусничник), дерену, журавлини, калини, лохини, терену, чорниці, шовковиці [8; 9, с. 257; 11, с. 35].

Неалкогольним тогочасним напоєм був *чай* з додаванням до чайного листу січених березових бруньок чи різних трав: звіробій, липовий цвіт, м'ята, материнка, пелюстки троянд і шипшини, суниця (листя й цвіт), чебрець, свіжозрізані гілки вишні, малини, сливи, смородини:

«Турн, по военном у звичаю,

З горілкою напившись чаю,

Сказать попросту, п'яний спав...» [9, с. 100].

В «Енеїді» біля 15 разів автор подав назви *спецій* (*коріння*), що ними приправляли горілку: ганус, кардамон, м'ята, чебрець та ін.

А також вказав у якій *посудині* переховували чи подавали напої [15, с. 3]:

«Барильця, пляшечки, носатку,

Сулії, тикви, баклажки,

Все висушили без остатку,

Посуду потовкли в шматки...» [10].

Поема «Енеїда» – це високе дерево з міцним стовбуром сюжету й численними розгалуженнями – поза сюжетними елементами, які компонують твір у єдине ціле та відображають національний колорит життя всіх верств суспільства. Її мовний матеріал засвідчує широку варіативність у функціонуванні в українській культурі назв традиційних і обрядових термінів та понять українського куховарського назовництва, які водночас є дотепними, влучними описами споживання їжі та напоїв, мови персонажів. Максим Рильський справедливо визначав, що «Енеїда», – це «енциклопедія українського життя XVIII ст.», що підтверджує різнобічне й глибоке відображення життя народу, кращих національних традицій. Основним арсеналом засобів творення неперевершеного національного колориту української кухні стала барвиста, народна, соковита мова [13]. У цілому, назви страв і, взагалі харчів та напоїв, в «Енеїді» можна вважати «за перші друковані відомості про українські страви українською мовою взагалі» [15, с. 3].

Вітчизняні дослідники стверджують, що в «Енеїді» згадано більше українських страв і напоїв, ніж у спеціальній праці М. Маркевича «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» (1860). Сьогодні за поемою І. Котляревського можна вивчати лексичний склад української мови за вживанням і походженням найрізноманітніші власні українські назви *їжі* (*борщ, бублики, галушки, книші, печеня, хліб, юшка*), традиційних і обрядових *напоїв* (*брага, калганка, мед, сивуха, слив'янка*), *посуду* (*горщик, кварта, кухлик, полив'яні миски*) та ін. [13].

Борис Грінченко, укладаючи українсько-російський словник, часто покликався на «Енеїду». І, як слушно писав Микола Зеров у праці «Нове українське письменство» (1924), що «найбільша заслуга мови Котляревського – це надзвичайне багатство її словника» [15, с. 3]. І нам, сучасним українцям, зважаючи на багатство української мови, якою більше двох століть тому була написана «Енеїда», не гріх запозичити з неї дещо до сучасного вжитку. Адже той хто своє забуває, той «змушений тягнути запозичення з інших мов» [2].

Національна ідентичність спирається на свідомий вибір і залежить від осмислення окремою особою, етнічною групою, нацією історичних, політичних, громадянських, духовних цінностей. Національне як соціокультурне пов'язує людей загальною пам'яттю, що зберігає традиції, віру, мову, спільний дух, специфічну «ауру», ментальність, певну „емоційну тональність буття”, яких неможливо позбутися [13]. «Шукаючи прадавні корені української мови, не можна ігнорувати того безумовного факту, що українці – частина слов'янського світу, а українська мова – одна із слов'янських мов... Отже, розглядати історію українців та

української мови поза часом і простором та поза історією слов'янства взагалі означає відриватися від наукового ґрунту і літати в хмарах мрій і вигадок» [15, с. 5]. Тому необхідно підготувати та видати сучасний енциклопедичний довідник «Українське куховарське назовництво» та перестати користуватися у незалежній Україні москальсько-советськими словниками з цієї проблеми.

* *копа* – метрична система одиниць – 60 штук

** *відро* – руська одиниця об'єму рідин, яка дорівнювала 12,299 літра

Джерела та література:

1. Акіменко А. За одним столом із Енеєм. Страви зі знаменитого твору Котляревського можуть стати окрасою сучасної української кухні. *День* (Київ). 2012. № 3. 13 січня.
2. Вдовиченко Г. Залишив Котляревський нащадкам ралець... Про мовні смаколики з «Енеїди» та інший скарб, яким не користуємося повною мірою. *Високий замок* (Львів). 2017. № 70. 23–25 червня. С. 13.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ: Перун, 2002. 1719 с.
4. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Наукова думка, 1995. 246 с.
5. Голубенко С. Будеш, батьку, панувати поки живуть люди. До 200-ліття з дня народження Івана Котляревського. *Молода Україна: журнал української демократичної молоді* (Торонто). 1969. Ч. 171. Вересень. С. 2–7.
6. Іваневич Л. А., Трембіцький А. М. Словничок: українська народна кухня. *Медведчук Г. К. Народна їжа подоллян: науково-етнографічне видання*. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. С. 85–127.
7. Їжа в творі «Енеїда». Які страви споживав парубок моторний. URL: <http://h.ua/story/178425/>
8. Козаченко О. М. Козацькі напої в «Енеїді» Івана Котляревського. URL: http://www.ukrlegenda.org/statti/kozatski_naropi_v_enejidi.php
9. Котляревський І. П. Енеїда. Київ: Радянська школа, 1989. 286 с.
10. Котляревський Іван. Енеїда. URL: <http://www.pysar.net/poemy/Enejida/>
11. Лозко Галина. Українське народознавство. Київ: Зодіак, 1995. 368 с.
12. Навроцька Христя. Історичний розвиток української кухні. *Наше життя* (Нью-Йорк). 1988. Ч. 7. Липень-серпень. С. 31.
13. Національний колорит зображення життя всіх верств суспільства в «Енеїді». URL: <http://edufuture.biz/index.php?title=%D0%9D%D0%B0%D>
14. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наукова думка, 1993. 200 с.
15. Чапленко Наталія. Українські страви в «Енеїді». *Наше життя* (Нью-Йорк). 1969. Ч. 11. Грудень. С. 2–3.

УДК 94(438=164.2)

Янович Богдан (м. Володимир)

ЖИТТЯ НА ХОЛМЩИНІ У СПОГАДАХ ЗАБУЖАН

Я народився у стародавньому волинському містечку Володимирі, але зовсім поруч, за декілька десятків кілометрів, по той бік повноводої річки Західний Буг простяглася правічна етнічна українська земля – Холмщина, яка нині входить до складу Польщі. Саме звідти походить коріння роду моєї мами, на жаль, вже покійної Марії Іванівни Янович (дівоче прізвище – Гись) (1946–2015рр.). Саме від мами і я дізнався, що ми – нащадки холмщан-українців, які внаслідок, по-суті, змови тоталітарних політиків того часу були примусово викинуті із рідних земель.

І хоча і моя мама, і її брат, і я, народилися на Волині, але її старші сестри, батьки(мої дідусь, бабуся, прадідусь і прабабуся, прапрадідусь і прапрабабуся) побачили світ саме на милій нашому серцю Холмщині. Про Холмщину з дитинства розповідала мені моя мама, а також брат дідуся і сестра бабусі. Тому мене завжди цікавила ця історія. Незадовго до смерті

мама заповідала мені шанувати історію нашого роду. Нині у мене підрастає двійко дітей – син Тихон і донька Віра, і хоча вони ще маленькі, але відповідно до віку я розповідаю їм якого ми роду – племені, ким були їх предки, як це робила свого часу моя мама.

Малою Батьківщиною моєї бабусі по материнській лінії Стефи Петрівни Шийко(1915-1973рр.) є село Чермно Томашівського повіту на Холмщині. Історія цього села сягає ще часів Київської Русі, тоді воно було знане як місто Червень(Червенські городи). Як писав наш волинський історик Олександр Цинкаловський, який згодом жив у вимушеній еміграції у Польщі і досліджував життя українців Холмщини і Підляшшя, «Червенські городи (Червенські гради, Червенські міста) – група міст та укріплених замків X–XIII ст. Волинської й Галицької земель, на лівобережжі Бугу (на межі Русі з Польщею). Осередком Червенської землі було врожайне сточище ріки Гучви з центром у Червені; інші Червенські городи: Волинь (над річкою Західний Буг), Городло, Сутійськ, Угровеськ, Стів'я та ін.»

Мама моєї мами – Стефа Петрівна походила зі славного роду Шийко. На жаль, її я знаю тільки з розповідей моєї мами та зі світлин, адже бабуся, як і дідусь, померли ще до мого народження. Дідусь Стефи Петрівни(відповідно мій прапрадід) звався Хома Шийко, він народився орієнтовно в 1850 роках і разом з дружиною Параскою Гапон(походила з села Пасіка) виростив п'ятьох синів – Михайла, Миколу, Григорія, Петра і Семена – моїх прадідів.

Хома Шийко був добрим господарем, шанованою людиною, його обрали вйтом села Чермно, він був депутатом царської Думи(в той час коли Холмщина входила до складу Росії). Похований у селі Вакиїв, кажуть, на його могилі поставили великого хреста. Я мрію побувати на могилі прапрадіда, якщо вона зберіглася. По-різному склалися долі моїх прадідів.

Петро Шийко був одружений, разом з дружиною Марією мав двох донечок – Ганну і Стефу (моя бабуся). Рано овдовів. Доньки росли сиротами, важко працювали на господарстві у дядьків. Прадід Петро одружився вдруге, мав ще одну доньку – Євгенію. Після переселення жив у Запорізькій області, де й похований. Михайло був евакуйований до Володимира-Волинського, жив з дружиною, дітей не мав. Микола холостякував, був працюючим, любив казати: «Працюймо і молимося, то врятуємо наші душі». Прожив 80 літ і похований у Володимирі-Волинському.

Григорій ще у 1938 році виїхав на заробітки до Бразилії, залишив на Холмщині дружину і доньку, які згодом були переселені у Рівненську область. Сліди Григорія загубилися... Семен був в'язнем нацистського концтабору, згодом і помер на Холмщині...

Я пишу про них, бо й вони частка нашої малої Батьківщини, Холмщини, бо саме пересічні, працюючі люди і є творцями справжньої історії народу, а не політики.

Про малу Батьківщину моїх предків я дізнався з розповідей моїх рідних, через їх життєві історії. Ось розповідь сестри моєї бабусі Євгенії Петрівни Шийко(1923–2009 рр), уродженки село Чермно, яку я ще застав живою.

«Село наше Чермно, гарне село. Я з дитинства пам'ятаю, як ходила гусі пасти. Вони купуються в Гучві і я з ними. А мій батько, Шийко Петро, був сином вйта, у них велика фамілія...І господарку велику мали: 8 корів, гуси, свині, пасіка - багацько вуликів, я вже й не пам'ятаю скільки...сад великий, яблука смачні. А мама моя, яка була робоча!.. Вона і коні годувала, і свині, і город обробляла. Такі робочі були...(плаче).

Ми з поляками добре жили. В мене була подружка Аделька, полька...І на Коляду до них ходили, віглія...Я й в польську школу ходила. При Пілсудському добре було...» Pan Prezes Polski, comieszkał w Warszawie, nawszystkich patrze dobrze, laskawie...» Верш такий ми в школі вчили... А як прийшов Ридз Шміглі, то почали нас поляки виганяти, ми вже як окремо від діда жили, то мали і хату, і корову і конє... Все кинули. А ще ж війна була, ми з Стефкою (сестра оповідачки – авт.) рови копали, бо німці заставляли. А мама хлопцям в ліс (УПА) обід носила, наші хлопці нас не чіпали... А потім нас вислали в Запорожжє, там мама вмерли(плаче)і батько...А я робила в колгоспі. Повернулася до Володимира, робила в дорожній організації, шосу клали, асфальт в горлі пече, потім робила в школі, в банку... Якби нас залишили, вдома, то все би було інакше...А так війна, евакуація (плаче). А про Україну погано не кажіть, гріх Вам жалітися. Є теперка і хліб, і булочки, а я по війні три ночі в черзі за хлібом стояла...Треба в Бога вірити, бо без Нього немає нічого...»

А ось спогади двоюрідного брата мого дідуся Костюка Семена Івановича (1911–2001), який прожив 90 років і я теж спілкувався з ним.

«Я народився у селі ТурковичіТомашівського повіту Люблінського воєводства. Нас було у батька п'ятеро синів і дві доньки. Село наше велике і гарне, був у нас монастир з іконою Турковецької Божої Матері, до нас приїздили молитися з усієї Холмищини. З дитинства у мене найкращі спогади – з батьками ми працювали на землі, яка була в той час великою цінністю, тримали велику господарку. На Різдво – колядували, на Пасху – йшли на всенічну до церкви... Ще тато розповідали про біженство, яке їм довелося пережити в 1914 році. Тоді , в Орловській губернії, вони ходили з кошиками по селу на Великдень і росіяни давали їм допомогу. Одного разусусід-росіянин прийшов до батька: « Іван Антонович! У тебе нет картошки? Я тебе дам.» І приніс цілий мішок. Розуміли, що ми біженці, вирвані з рідних земель.

А з поляками ми жили добре спочатку. Женилися, заміж виходили, дітей хрестили. Правда, якщо на полячці хтось женився, то мусив прийняти її віру. Працювали. Я вже й оженився, господарем був, мав воза-драбиняка, землю обробляв. Весело було працювати на своїй землі, бо жінчині батьки мали пару моргів. Але коли прийшов до влади Ридз Шміглі, то почали нас виганяти з рідних земель, кинули гасло: «Wszystkich ukraincow wybicco do jednego!» Тож почали нас виганяти з батьківських земель.

У Турковичах, звідки походила моя прабаба Ганна Костюк (в одруженні – Гись), існував монастир, початок якого, за переказом, пов'язаний з чудом. Під час перевозу образу Божої Матері з Белза до Ченстохова близько 1378 року подібний образ з'явився й у Турковичах.

Побудований на цьому місці монастир був зруйнований 1749 року. Від нього залишилася лише невелика дерев'яна церква на честь Покрови Божої Матері зі згаданим чудотворним образом. 1901 року монастир відновлено як православний жіночий з учительською семінарією для дівчат, притулком для 200 сиріт, лікарнею, рільничою школою та інше; з цих закладів вийшло чимало місцевої інтелігенції. 1918 року польський уряд закрити монастир, велику соборну церкву було розвалено, а інші перероблено на склад і костюл та засипано шановану в народі криницю. У 2008 році монастир було відновлено.

Про цей монастир розповідав мені брат мого дідуся Семен Іванович Костюк. На основі його спогадів я написав вірш про цю святиню:

Турковецький монастир
Наш монастир тут був-
Усіх холмщан святиня,
Молитов шепіт чув
І Богу поклоніння.

На відпусти сюди, у славні Турковичі,
Усі наші діди приходили зазвичай.

У джерелі святім пили вони водицю
І матері Христа приходили вклониться.
За діточок малих і за батьків стареньких
Над образом святим молилися красенько.

Наш славний оберіг, духовності твердиня,
Наснагу нам давав, небес благословіння.
Тобою ми жили, раділи ми з тобою,
Від бід ти нас беріг небесною любов'ю.

Тут був наш монастир,
Ми так його любили...

Мій дідусь по мамі Іван Іванович Гись народився у 1905 році в селі Вроновичі в сім'ї Івана Гися і Ганни з Костюків. Окрім нього, батьки мали ще двох синів – Йосипа і Лаврентія. Дідусь був найстаршим, допомагав батькам у господарстві, обробляв землю. Брати ж вчилися. Дідусь теж хотів вчитися, любив читати, самовдосконалюватися, знав польську і німецьку мови, хоч не мав освіти. Знання мов допомогло у часи нацистської окупації випросити у

ворогів відібрану від сім'ї корову-годувальницю. Дід Іван згадував, що коли перебував у біженстві у Росії в 1915 році, то дуже бідував, ходив у постолах, але хотів вчитися: « Бедный Ваня!», – говорили росіяни. В Росії дідусь закінчив декілька класів. Його батько, мій прадід, Іван Гись був учасником Першої Світової війни, потрапив під газову атаку і після повернення додому, на Холмщину, невдовзі помер.

Ось так через життя окремих забужан, ми дізнаємося історію нашої малої Батьківщини, адже історія – не лише в підручниках, її ми пізнаємо через життя людей, які – не гвинтики у машині, як то вважали тоталітарні політики, а творці історії нашої Вітчизни – України.

Переселення моїх предків з Холмщини до УРСР було примусовим, як і для півмільйона інших українців Закерзоння. Ось як розповідав мені про ці події дід мого брата Семен Костюк (1911 року народження): *«Як поляки стали виганяти нас із рідних сіл, то ми мушили збиратися, особливо чоловіки, і вночі ходити по селу, щоб захистити його від нападів зі сторони польських бандитів. Вони стріляли запальними кулями, які, наче бджоли перелітали через село, але якщо куля зачіпляла стріху хати, то вона миттєво загорялася, так палили наші села. Поляки ходили ватагами. По закінченню «акції» в певному селі вони свистіли в дудку: «Zbiurka!», що означало :*

«Збираємося, акцію закінчено!» Одного разу ми з іншими односельчанами ховалися у млині в Тишівцях. Односельчанин Загайко чомусь дуже стривожився, почав бігати по млину, ойкати, напевно, відчував, що поляки роблять щось недобре. Він зачепився за механізм млина і загинув...

Потім переселяти стали нас.»

Ця розповідь так зворушила мене, що я написав вірш, присвячений тим трагічним подіям, його подаю нижче.

Ти пам'ятаєш, брате мій?

Холмщанам-переселенцям

Ти пам'ятаєш, брате мій,
Як то палили села наші,
Як покидали Край ми свій,
Пили журбу з гіркої чаші?

Рубали з кореня наш рід,
І плюндрували всі святині,
Повідав це мені мій дід,
Ой, як болить йому донині.

Свята земля, свята Холма земля
Батьки й діди її своєю кров'ю окропили,
Колиска там твоя й моя,
Кров холмщача пульсує в моїх жилах.

Запалимо, земляче мій, свічу,
Хай Холмська Богородиця леліє,
Душею в Край дідівський прилечу,
Лампада пам'яті нехай завжди жевріє.

І душі, що загинули в огні,
І ті, що стали по світах страждати,
Та серцем присягнулись Холмщині,
Нам слід навіки їх запам'ятати.
Ти пам'ятаєш, брате, мій?

Про трагічні обставини, які спонукали холмщан до переселення я дізнався з розповідей моєї мами Марії Іванівни, а їй, в свою чергу, розказували її батьки Іван Іванович і Стефа Петрівна. *« Мої батьки у 1944 році втікали з Холмщини, вони не дочекалися евакуаційної комісії, тож не переписали свого майна і нічого не взяли з собою, бо рятували найцінніше –*

своє життя і життя своїх дітей. Мій батько був уродженцем села Вроновичі, втікаючи від поляків, які палили українські села, він переходив річку Західний Буг разом з дружиною Стефою, старшою донькою Лідою, ще з ними була його мати, наша бабуся, Ганна Антонівна, яка на той час мала вже 71 рік, а під серцем мама Стефа носила мене, ще ненароджену... Під час тимчасового перебування у Грубешеві від епідемії грипу померла моя трирічна сестричка Надія. Тож це переселення принесло багато горя, душевних мук і смертей холмцанам.

Спочатку оселилися в селі Цуцнів(інші назви Поромів, Петрово) Іваничівського району Волинської області. Потім переїхали до Володимира-Волинського. Важкий повоєнний час, розруха, злидні, голод. Зовсім не той «рай», який обіцяли переселенцям.

Жити було ніде. Та українці – живучі, потроху пристосовувалися. У Володимирі нас взяла на квартиру сім'я Багницьких, які жили по вулиці Луцькій поблизу річечки Рилавиці. Тіснувато було, але по війні люди були добріші і співчутливіші, хоча дехто ставився до холмцан з осторогою, називав нас «людьми з чорним піднебінням», але своєю щирістю, працьовитістю, порядністю ми, забущани, довели, що є такими ж українцями, як і інші. Я народилася вже у Володимирі. В той час до Багницьких попросилися переночувати двоє росіян-солдатів, які поверталися з фронту – їх звали Коля і Іван, вони подарували мені, новонародженій, французьку поштову листівку, яку я бережу донині. Ця історія ще раз показує, що українці завжди були гостинними і допомагали іншим у біді, як це зробили Багницькі, які дали притулок і нам, і солдатам-росіянам.» (записано зі слів Янович(Гись)Марії Іванівни, дочки холмцан(1946–2015).

Як саме відбувався процес переселення розповів мені мій двоюрідний дідусь Семен Костюк (1911–2001): «Переселяти нас стали. Ми з сім'єю потрапили у село Петрозаводське Апостолівського району Дніпропетровської області. Нам казали, що в Україні добре жити. Ми приїхали, а там і їсти немає чого... Голова колгоспу каже: «Ми по війні, нічого у нас немає...Хіба дам Вам децю з кукурудзи. А я йому кажу у відповідь: «У Вас і до війни нічого не було!»Розізлився він. Добре, хоч ми з Холмщини привезли з собою корову і трохи борошна, то якось вижили. Потім стали забирати в мого брата корову в колгосп. А Юзько не хотів її віддавати. Він вийшов з сокирою: «Не віддам годувальниці!»То його забрали в козу (в'язниця), мати ходила і просила, плакала, щоб відпустили... Захотіли ми повернутися ближче додому, їдемо возом з нехитрими пожитками. Якось мати пішла на базар і у неї вкрали гроші. А на Рівненщині, у Костополі, помер від тифу наш батько. Оселилися ми на Рівненщині, у селі Богушівка. Важко було, довелося на зарібки їздити. Особливо важко по війні було, як хтось побачить, що їде машина з хлібом, то біжить за нею, щоб купити першими...Потім я переїхав до доньки в Луцьк. Отак то було, я жив і бачив. Ти ще поживеш, то побачиш, що далі буде

Втрати моїх рідних, переселених з Холмщини, були значними, як і в багатьох інших переселенців. Зокрема, завдяки матеріалам державного архіву Львівської області я довідався, що мій прадід Петро Шийко з сім'єю при виселенні із села Чермно залишив хату, господарські споруди, корову, коня, 1 гектар землі, а ще ж було господарство у прапрадіда Хоми Шийка...

Проте, не тільки матеріальних втрат зазнали холмцани. А що найважливіше – то духовні втрати. Адже люди залишали назавжди села, де вони народилися, де слухали мамину колискову, де закопана їхня пуповина, де вони зробили перші кроки у незнаний світ по українській холмській землі...

Сестра моєї бабусі Шийко Євгенія Петрівна (1923–2009) переселена із Чермна, прожила у Володимирі-Волинському 65(!) років, але завжди із сумом казала мені: «Якби ми залишилися вдома(тобто на Холмщині), то все було би інакше...». Ці люди, наче дерева, вирвані із корінням, дуже страждали від того, що назавжди залишають свій Край.

Найбільшою святинєю для усіх холмцан, на мою думку, є ікона Холмської Богородиці, якій понад 1000 років, кожен раз, коли я бачу її, то в моїм серці

бринять струни, які нагадують про Край своїх дідів-прадідів. Я склав про цю велику святиню вірш:

Холмська Богородиця поглядом ласкавим
Дивиться так щиро на своїх дітей,

Бачила ікона війни і заграви
І молитви чула багатьох людей.

Біля неї серденько починає щеміти,
Літ їй – понад тисячу й віра поколінь.

Щиро тебе просимо, молитви приносимо,
Україну рідну захисти від бід,
Ми твої всі діти – забужаниславнії
Край свій рідний втратили вже багато літ...

Ти святиня наша, непідвладна часу,
Збережи нам віру й пам'ять поколінь,
Бути холмщачами треба нам із Вами
Ми Тобі приносимо шану і уклін.

Проте, зберіглися в нашій родині деякі дорогі моему серцю речі, сімейні реліквії. На жаль, їх небагато, адже війна, депортація – то несприятливі історичні обставини.

Мама показувала мені рушник з домотканного полотна із скромним узором з червоних і чорних барв(як і доля українців-холмщан, у якій поєдналися веселі і сумні моменти), котрий вишивала її мама – моя бабуся Стефа Петрівна. Бабуся рано залишилася сиротою, важко працювала. Навіть, коли оселилася у Володимирі, на невеличкому клаптику землі вирощувала городину і виноград, поралася біля худоби. Цей рушник вона вишила ще на Холмщині, йому понад 70 років. Зберіглося ще декілька рушниківна домотканномуполотні, які виготовила сестра моєї бабусі Євгенія Петрівна. На них – скромні візерунки червоного, зеленого і синього кольорів.

Обидві бабусі вишивали їх ще у селі Чермно. Бабуся Євгенія теж мала у Володимирі невеличку грядку, де зуміла поруч із овочами, вирощувати льон, який цвів кольором небесної блакиті.З нього вона робила домотканне полотно і вже на Волині виготовляла сорочки. Вишивала їх. Так і згадувала свою молодість, працю і життя на Холмщині.

Коли я торкаюся цих речей, які дорожчі мені за золото, то відчуваю спадкоємність поколінь, відчуваю дух нашої Холмщини.

Немає вже бабусь. Нещодавно відійшла у Вічність і моя матуся, але пам'ять про них живе у цих речах, про славу історію нашого холмського роду я розповідатиму своїм сину і доньці...

Мої холмщани – бабуся і дідусь, прабабуся, два прадідуся поховані у Володимирі-Волинському, але доля дарувала нам з мамою шанс відвідати рідну Холмщину – землю наших предків.

Було то влітку 2002 року. Голова Володимир-Волинського товариства «Холмщина» світлої пам'яті Ніна Гнатівна Щипа запросила нас до гурту холмщан, адже готувалася поїздка до Турковицької ікони Божої Матері. За вікном автобуса я бачив краєвиди подібні на наші, волинські і водночас, інші, неповторні.

Коли ми під'їхали до села Чермно – там , де народилася мама моєї мами і Ніна Гнатівна сказала, що то і є Чермно, на очах у мами , Марії Іванівни, забриніли рясні сльози... Ми трохи походили по селу, порозмовляли з старенькою полькою, яка ще пам'ятала мою бабусю Стефу і рід Шийко, з якого вона походила. З її розповідей дізналися , що тепер на місці садиби мого прапрадіда Хоми Шийко залишився лише старий великий дуб... Ми подивилися на цього живого і мовчазного свідка історії і подумали, що як і на дубі проростають зелені пагінці, так і ми , нащадки холмщан, є тими молоденькими гілками на невмирущому дереві холмського роду...

Потім разом з іншими холмщачами ми поїхали до села Турковичі, у якому жив і про яке розповідав мені двоюрідний дід Семен Костюк. Там побачили відновлений Турковецький монастир.

Також відвідали село Крилів, скуштували води з джерела святого Миколая, як то робили колись наші діди-прадіди.

На зворотньому шляху побували у Грубешеві. Відвідали православну Успенську церкву, поставили свічки, помолилися. Я дивився на місто і відчував, що хоч нині тут живуть поляки, але воно – українське... У часи II Світової війни тут певний період жили мої дід і баба, тут похована сестра моєї матері Надя, яка прожила всього три роки і померла від грипу... Світла їй пам'ять! Хай буде світла пам'ять тисячам українських дітей і дорослих з Холмщини, які стали жертвами жадливої депортації і втратили найдорожче – життя...

Я таки мрію побувати у Вакіїві, де похований мій славний прапрадід Хома Шийко, відвідати його могилу, якщо вона зберіглася. Адже ці могили – то наші святині. Мудро колись сказав Генріх Гейне: «Життя кожної людини – то окрема історія, тож під кожною могильною плитою лежить всесвітня історія...». Наші діди-прадіди живуть у наших спогадах. Мені дуже подобаються слова, сказані з цього приводу, письменником і Нобелівським лауреатом Морісом Метерлінком: «Наші рідні і друзі, які померли, продовжують жити у країні наших спогадів і живуть там доти, допоки ми згадуємо про них...». Тож так важливо пам'ятати наших предків!

Ми з мамою ходили по землі Холмщини, яку колись обробляли наші предки, на якій вони раділи і сумували, прожили кращі роки свого життя і я відчував той енергетичний зв'язок поколінь, і згадалися мені слова нашого славного митрополита Івана Огієнка: *«Немає в людини нічого милішого над своєю рідною землею. Де хто народився, де провів свої дитячі роки, до тієї землі він прив'язується усією душею на ціле життя. А хто, будучи, відірветься від своєї рідної землі, той завжди мріє про неї, як про святість найбільшу. І багато людей, помираючи на чужині, просять покласти їм у домовину бодай грудочку рідної землі...»*.

... Минає швидкоплинний час. Людство винайшло сучасні комп'ютери, полетіло у космос, підростають нові покоління українців, але маємо не забувати наше родове коріння. Скажімо Японія тому і стала високорозвинутою країною у світі, що зуміла поєднати сучасні технології і народні традиції, там свято бережуть пам'ять про предків.

Бережімо і ми, бо у нас є чим пишатися.

1. Холмщани Стефа Гись і Ганна Барчук з дітьми.

2. Іван Гись на Холмщині. 40 рр. 20 ст.

3. Холмщани Стефа і Іван Гись з доньками Лідією та Надією.

4. Холмщани Іван і Стефа Гись з донькою Марією.

5. Іван Гись з донькою Марією.

Джерела та література:

1. Спогади Костюка Семена Івановича, 1911 року народження
2. Спогади Гись Івана Івановича, 1905 року народження
3. Спогади Шийко Євгенії Петрівни, 1923 року народження
4. Спогади Янович (Гись) Марії Іванівни, 1946 року народження

ЮЗЕФ ЧЕХОВІЧ – МИТЕЦЬ, ПОЕТ, ПЕРЕКЛАДАЧ

Юзеф Чеховіч – один з найвидатніших польських поетів 20 століття, який декілька важливих для своєї творчості років провів на Волині, а саме у Володимирі-Волинському і у селі Верба. Він народився 15 березня 1903 року в м. Люблін і місту свої молодості присвятив багато віршів (зокрема «Поема про Люблін»). У 2003 році до 100 річчя поета у Любліні урочисто святкували його ювілей. В урочистостях брала участь племінниця і хрещена донька поета Олена Паньків, яка мешкає у Львові. Слід зауважити, що становлення Чеховіча, як поета відбулося саме на Волині і доказ тому – його волинські вірші. Їх є декілька, вони ніколи не були опубліковані, належать до перших віршів автора і мають високу мистецьку вартість. Активний учасник літературного життя Любліна (автор багатьох ліричних творів, присвячених місту), редактор кільканадцяти часописів (переважно літературних та дитячих), а також працівник Польського радіо, для якого писав радіопостановки. Народився в родині Малгожати (дівооче прізвище – Сулек) і Павла Чеховича; був четвертою дитиною. Дитинство пройшло у напівпідвалі на вулиці Капуцинській, 3 (позаду готелю «Victoria», знищеного під час Другої Світової війни). Це було службове житло його батька, який працював на невисокій посаді у банку. В 1912 році батько помер, а на звільнене ним робоче місце пішла працювати мати.

У 1913 році Чехович почав навчання в одинадцятирічній російськомовній школі. Завдяки зусиллям матері та інших дітей з родини вже тоді умів читати та писати польською мовою. Коли за два роки Люблін зайняли австро-угорські війська (1915), перевівся до новоствореної першої польської школи, яку закінчив із відзнакою. Потім почав навчання у чотирирічній Учительській семінарії.

У 1920 році поет пішов добровольцем на польсько-радянську війну. За три місяці, під кінець жовтня, повернувся до школи, яку закінчив у 1921 році. Згодом здобував освіту на Вищих учительських курсах у Любліні та в Інституті спеціальної педагогіки у Варшаві. Після цього почав працювати вчителем у селі Слобідка Віленського воєводства; вчителював до 1932 року, працюючи в школах Володимира-Волинського та Любліна (тут він, серед іншого, очолював спеціальну школу).

У 1927 році вийшла друком перша збірка віршів поета «Камінь». «Критики високо оцінили цю книгу. У 1930 році Чеховіч отримав стипендію на виїзд до Франції.

Після повернення до Любліна став редактором літературного додатку до газети «Ziemia lubelska». У січні 1932 року почав видавати власну щоденну газету «Kurier Lubelski» (вийшло 129 номерів). Після завершення роботи над «Кур'єром» почав працювати над створенням наступної газети. Завдяки його зусиллям почав виходити «Dziennik Lubelski» Світ побачили лише дев'ять номерів.

Юзеф Чеховіч перекладав польською мовою твори українських письменників і поетів Тараса Шевченка, Михайла Коцюбинського, Павла Тичини, Богдана Лепкого, Олега Ольжича, Миколи Бажана, Леоніда Мосендза та ін.

Також перекладав з англійської, французької, чеської, російської, болгарської мов.

На Волині Юзеф Чеховіч вчителював, у період між I і II Світовими закінчив у 1922р. Вищі вчительські курси у Любліні. Поет дуже тонко відчував потреби і очікування дітей – сам був великою дитиною – довірливий, щирий, відкритий – таким його запам'ятали сучасники. У 1923 році митець вчителював у однокласній школі у Мар'янівці, поблизу села Верба на Володимирщині, у 1923–1925 роках – у семирічних школах № 1 і № 3 у Володимирі-Волинському. Звідти йому було ближче діставатися до люблінських родини і друзів і брати участь у засіданні літературної групи «Рефлектор», друкуватися у журналах «Нове життя» і «Огляді Люблінсько-прикордонному». Чотири роки перебування на Волині (1920–1925) – це час його творчого самоствердження, захоплення мальовничими волинськими пейзажами, вивчення прикордонної української і польської культури, мови, звичаїв, релігії. Цей творчий чоловік був здібним педагогом, журналістом і фотографом.

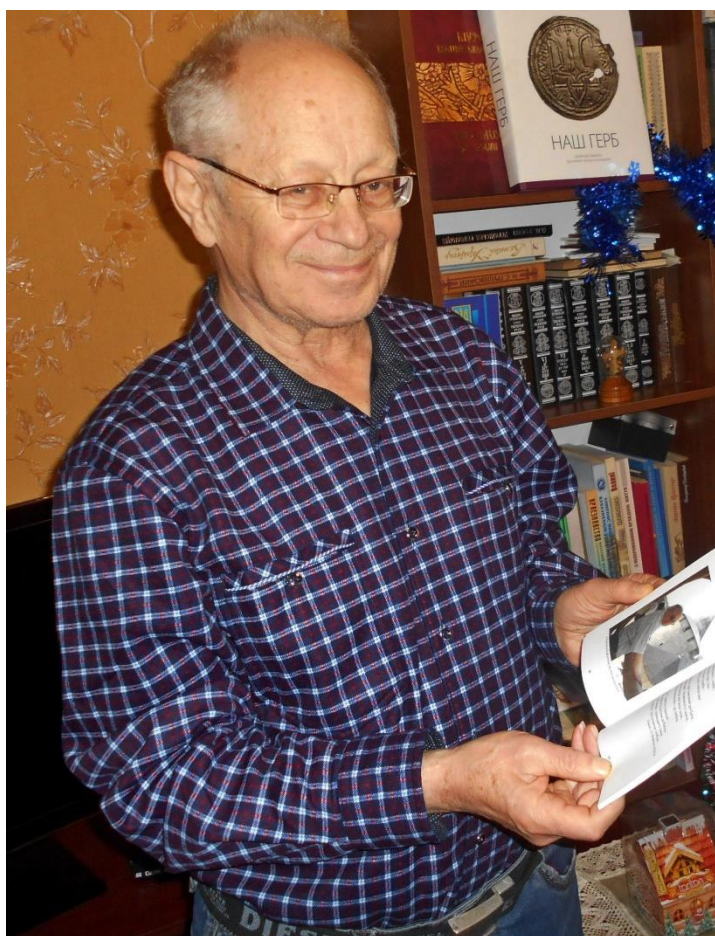
Чимало творів поета сповнені молодечого натхнення, любові до життя і віри у краще майбутнє – як це й буває у молодих людей. У листі до свого товариша Вацлава Гралівського (написаний 12 липня 1924 року) поет з приємністю згадує наше місто Володимир і висловлює бажання залишитися тут у відпустці: «Залишуся тут на декілька тижнів. Мені дуже добре і спокійно у Володимирі. Їм - коли хочу, встаю- коли хочу. Те , що білизна не нова і вечеря інколи скромна – то дурниці! Але погода така блакитна, така вічна!» Місту Володимиру-Волинському Юзеф Чеховіч присвятив вірш «Зітхання»:

Під перламутровим степом неба,
Коли ніч травнева
Велика церква пливе серед дерев,
Зірки зупинилися у ровах
Потяги десь за станцією
Позіхають довго
Подих вітру це приніс і запах акації
Чути над річкою,
Над Лугою.

У вересні 1939 року , як розпочалася фашистська окупація Польщі, Чеховіч разом з іншими співробітниками Польського радіо переїздить з Варшави до Любліна. 9 вересня 1939 року він ішов до перукарні і загинув від падіння бомби під час нацистського авіаналету. У Любліні, на місці його загибелі, поету , який прожив всього лиш 36 років ,поставлено пам'ятник.

Ця історія підтверджує істину про те, що українці і поляки мають багато спільного, більше того, що об'єднує, ніж того, що роз'єднує.

**ВІДІЙШОВ У ВІЧНІСТЬ ГОЛОВНИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ ІСТОРІЇ ВОЛИНИ
ГЕННАДІЙ ВАСИЛЬОВИЧ БОНДАРЕНКО**

4 серпня 2023 року, після важкої хвороби, перестало битися серце беззмінного керівника Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, члена Національної спілки журналістів України, Заслуженого працівника освіти України, професора Волинського національного університету, члена-кореспондента Української Академії історичних наук, Почесного краєзнавця України, автора понад 500 публікацій з історії України та Волині Геннадія Васильовича Бондаренка.

Народився Геннадій Васильович Бондаренко 19 січня 1946 року в місті Сатанові в родині військовослужбовця. До 1968 року жив в Ізяславі, де навчався в середній школі № 2, а від 1964 року працював у районній бібліотеці для дітей і юнацтва. 1968 року без відриву від виробництва закінчив Кам'янець-Подільське культурно-освітнє училище, здобув фах бібліотекаря.

1972 року закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського

педагогічного інституту (нині Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка).

Після закінчення інституту працював учителем історії та суспільствознавства середньої школи № 3 міста Полонне Хмельницької області. Після закінчення навчання в аспірантурі при Київському педагогічному інституті від 1977 року постійно працює на історичному факультеті у Луцькому педагогічному інституті (нині Волинський національний університет імені Лесі Українки). У 1987–1993 роках працював проректором із заочного навчання. Від 1997 року – завідувач кафедри теорії і методик викладання Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти.

Кандидатську дисертацію Г. В. Бондаренко захистив 1981 року, а 1984 року одержав атестат доцента кафедри історії СРСР і УРСР.

За час педагогічної діяльності читав курси «Історія України», «Спеціальні історичні дисципліни», «Теорія та методологія історії», «Історична географія», інші спецкурси і спецсемінари. На запрошення Міністерства освіти України брав участь у підготовці навчальних програм із курсів «Спеціальні історичні дисципліни» та «Історична географія». Для шкільного курсу історії з тематики «Наш край» підготував програму «Історія Волині з найдавніших часів», розраховану на студентів історичних факультетів і слухачів системи підвищення кваліфікації.

Від 1 вересня 2005 року з ініціативи Г. В. Бондаренка в школах Волинської області запроваджено програму факультативного курсу «Волинезнавство».

Від 1997 року брав участь у роботі Геральдичної комісії Волинської обласної державної адміністрації. З ініціативи Бондаренка розроблено та прийнято герб і прапор Волинської

області на основі історичних традицій краю. Мав багато наукових досліджень і публікацій з історії України і Волинських земель, краєзнавства, нумізматики і геральдики.

З 1989 р. Г.В. Бондаренко голова Волинської обласної організації і член Президії Національної спілки краєзнавців України, організатор і учасник краєзнавчих конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся», «Велика Волинь» та інших. Він був засновником школи волинезнавства, автором програм і проєктів розвитку краєзнавства і краєзнавчої освіти У Волинській області, автором однієї з найкращих пісень про наш край «Волинь і Полісся».

Геннадій Бондаренко захоплювався більярдом. У 2019 році став володарем Відкритого кубку України «Наукова еліта», неодноразово ставав чемпіоном Волинського національного університету імені Лесі Українки з шахів.

Геннадій Васильович Бондаренко любив і поважав студентів, був для них добрим та авторитетним Вчителем і Вихователем. Він вмів дружити і шанувати товаришів.

Світла пам'ять про Геннадія Васильовича Бондаренка назавжди залишиться в наших серцях.

Друзі, колеги і краєзнавці Волині та України

УДК 908(092) (477.82)

Якименко Микола (м. Луцьк)
СПОМИН ПРО ДРУГА

4 серпня обірвався земний шлях знаного волинянина, літописця історії нашого краю Геннадія Васильовича Бондаренка.

Це інтерв'ю, яке він дав для газети Верховної Ради України «Голос України», напередодні свого 70-річчя в січні 2016 року.

НЕДОФІНАНСОВАНЕ КРАЄЗНАВСТВО — ШЛЯХ ДО АНТИПАТРІОТИЗМУ І СЕПАРАТИЗМУ

Серед обласних організацій Національної спілки краєзнавців України Волинська — одна з кращих. Тут щороку проходить кілька представницьких науково-краєзнавчих конференцій, видається велика кількість краєзнавчих книг, до дослідження минувшини краю активно залучається молодь. З перших днів створення обласного осередку в 1989 році і донині, вже понад чверть століття, краєзнавців краю очолює професор Східноєвропейського національного університету, лауреат премій імені Дмитра Яворницького і Петра Тронька Геннадій Бондаренко (на знімку). З ним розмовляє наш власний кореспондент.

— **Геннадію Васильовичу, обласна організація краєзнавців Волині вважається однією з найкращих в Україні. Що вдалося зробити за роки, протягом яких ви її очолюєте?**

— По-перше, ми були засновниками нашої громадської організації на рівні держави. Обласна виникла в 1989 році, а академік Петро Тимофійович Тронько в 1990-му зібрав організації, що вже були, і створив Всеукраїнську краєзнавчу спілку. Тому ми як засновники виступаємо. По-друге, ми організувалися не так, як в інших областях. На нас дивилися і брали приклад. Спілка краєзнавців, музеї, бібліотеки, архіви, навчальні заклади стали працювати разом, і всі в одному руслі. Такого ніде в Україні не було.

Наприкінці 1990-х років на пленумі організації ми озвучували можливості викладання історії для кожного регіону, і тоді у нас уперше виникло поняття «волиньознавство» (діаспора давно використовує його). Якби в той час нас підтримали в області, мали б багато чого. А так і досі ходимо прохачами, й не те що, як бідні родичі, а взагалі ніби не з Волині.

Або як можна зрозуміти всесвітню, європейську, українську історію і культуру, не знаючи своєї регіональної?! Та ніяк, бо в деяких випадках своя регіональна вища і за світову, і за європейську, і за українську. І не тому, що своя, а тому, що насправді такий є рівень. Свою національну і регіональну історію й культуру треба знати, вчитись на них. З цього і треба починати, бо ці недофінансовані краєзнавчі гуртки, конференції, семінари потім виллюються в антиісторію, антигуманність і, найприкріше, — в антипатріотизм, сепаратизм.

— **Кажуть, що краєзнавці є незручними для влади.**

— Зараз хочемо отримати добро у влади на дослідження кладовищ, братських і одиничних могил, щоб зробити їх реєстр і щоб люди мали повну інформацію про них. А то як буває: дали родині ділянку землі, а вона сном-духом не знає, чому там живеться погано, некомфортно. І не може зрозуміти, що поселилася на кладовищі. Ці речі треба якось узгоджувати.

Уже, мабуть, більше двадцяти років намагаюся, щоб ця тема була в розробці. Але вона потребує фінансування. Якщо ж треба грошей, то вже стаєш незручним для влади. Минулого року одну конференцію по некрополях провели. Досі не маємо за що видати її матеріали.

Або пам'ятники сьогодні зносяться різні. Деякі, може, і не треба б чіпати, але ж «політична доцільність». А потім шукаєш, хто і що зробив для краю. Я не лише про хороше, а й про погане, щоб воно більше не повторювалося.

— **Нині складно знайти матеріали про початковий період війни, про окупацію Волині, діяльність підпільних груп, навіть про відбудовчий період.**

— Не думаю, що ми так багато втратили. Чому? Люди ще живі, і можна ще зібрати матеріал. Була в Горохові конференція, в Іваничах, потім ще дві конференції з воєнної історії Волині.

— **Геннадію Васильовичу, ювілей — це певний етап в житті науковця.**

— До свого 70-річчя готував три книги. «Теорія і методологія історії: поняття і категорії історичного пізнання. Словник-довідник» Це своєрідна шпаргалка для студентів, краєзнавців і викладачів.

Друга — посібник для студентів «Спеціальні історичні дисципліни». До неї включив розділ «Колекціонування». У книзі є герби і прапори областей, ордени та медалі України. Це видання стане для студентів незамінним помічником. До речі, за підтримки народного депутата України Степана Івахіва разом із краєзнавцем Іваном Хамежуком розробили герби майже для всіх сільських рад Ковельського, Старовижівського і Шацького районів.

Третю книгу «Історична топоніміка Волинської області: назви населених пунктів» ми з кандидатом історичних наук Валентиною Кихтюк написали спільно. Тобто підбили історичний підсумок, як робили це колись Микола Теодорович і Олександр Цинкаловський, але обмежили свою тематику назвами населених пунктів.

А четверта, яку не встиг завершити, називається «Історичне краєзнавство Волині: дослідження та історіографія. 1939—2015 роки». Готую її, щоб мої колеги, з якими вже 25 років у товаристві, знали, що я їх не забув.

Микола ЯКИМЕНКО.

Волинська область.

Газета Верховної Ради України «Голос України», 19 січня 2016 р.

Р. S. 7 липня 2021 року Геннадій Бондаренко вручив мені книгу з дарчим підписом «Історичне краєзнавство Волині: дослідження та історіографія. 1939–2019 роки». Ця книга – вагомий внесок у справу розвитку волинського краєзнавства. Вагома не лише за змістом, але і в прямому значенні цього слова, бо коли ми поклали її на вагу, то заважила аж півтора кілограма. Раділи і сміялися з цього разом з Геннадієм Васильовичем. І ось його вже немає. Але спомин про нього, його добрі справи житимуть допоки будемо топтати волинський ряс. Час ще дасть справжню оцінку зробленого нашим другом і наставником. Але вже сьогодні можна сказати, що його ім'я назавжди вписане в історію Волині, яку він любив понад усе. Свідченням цього є і його пісня «Волинь і Полісся», яку він охоче виконував на наше прохання.

АВТОРИ ЗБІРНИКА

Андрейчук Тамара, завідувачка відділу науково-методичної роботи Волинського краєзнавчого музею

Антонюк Ярослав, доктор історичних наук, краєзнавець

Бабінчук Олександр, краєзнавець

Борбич Микола, член Національної спілки краєзнавців України

Боренько Надія, старший науковий співробітник науково-фондового відділу Музею народної архітектури і побуту у Львові імені Климента Шептицького; науковий співробітник відділу науково-архівних фондів Музею-архіву народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

Гулько Геннадій, почесний краєзнавець України, заслужений працівник культури України

Гусак Дарія, кандидат історичних наук, старший викладач Волинського національного університету імені Лесі Українки

Дем'янюк Олександр, доктор історичних наук, професор, заступник директора з науково-педагогічної діяльності Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти

Дзей Микола, краєзнавець

Діба Алла, літературознавець, поетеса, прозаїк-есеїст, публіцист, літературний критик

Дмитренко Алла, кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки; науковий співробітник відділу мистецтвознавства і фольклористики Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

Загура Василь, краєзнавець, вчитель історії

Зек Богдан, кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного відділу новітньої історії Волині Волинського краєзнавчого музею

Іваневич Лілія, докторка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, членкиня НТШ, НСКУ і НСМНМУ

Карпюк Аліна, кандидат історичних наук, старший лаборант кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки

Карпюк Василь, зберігач фондів I категорії Філії Національного військово-історичного музею України – Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки

Карпюк Людмила, старша наукова співробітниця Музею волинської ікони, відділу Волинського краєзнавчого музею

Король Юлія, учениця 11 класу Штунського ліцею Вишнівської сільської ради, слухачка секції етнології МАН

Котович Іван, краєзнавець, член Національної спілки письменників України

Котович Наталія, краєзнавець, письменниця

Коць Любов, начальник відділу інформації та використання документів НАФ Державного архіву Волинської області

Красицький Ігор, вчитель Любомльського ліцею № 3 Любомльської міської ради Ковельського району Волинської області

Крішан Акаш, краєзнавець, менеджер з управління проектами Акціонерне товариство «Фармак»

Кучерепа Микола, кандидат історичних наук, професор кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки

Кучинко Михайло, доктор історичних наук, професор

Кушнір Віталій, краєзнавець

Ланшина Людмила, старший науковий співробітник відділу природи Волинського краєзнавчого музею

Лис Яна, магістерка історії, старша наукова співробітниця науково-експозиційного відділу новітньої історії Волині Волинського краєзнавчого музею

Локайчук Світлана, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки

Лончук Сергій, юрист, адвокат, краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України

Лютик-Хвас Валентина, журналіст, краєзнавець

Мазурик Юрій, краєзнавець

Мамчич-Миткалик Тетяна, кандидат фізико-математичних наук, доцент Волинського національного університету імені Лесі Українки

Маркус Ігор, краєзнавець

Михалевич Микола, завідувач Кортеліського історичного музею

Моренчук Оксана, завідувачка науково-експозиційного відділу етнографії та народних промислів Волині Волинського краєзнавчого музею

Мороз Мирослава, головний зберігач фондів Ковельського історичного музею

Москалюк Ірина, старший науковий працівник Музею волинської ікони (відділу Волинського краєзнавчого музею).

Наливайко Алла, заступник начальника відділу еколого-освітньої роботи та рекреації Мезинського національного природного парку

Ольховський Іван, учасник наукової програми УКУ, письменник

Оніщук Катерина, вчитель історії Штунського ліцею Вишнівської сільської ради

Остапюк Олександр, директор Любомльського краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України

Остренко Надія, вчитель історії і мистецтва Головнянського ліцею Головнянської ТГ Ковельського р-ну Волинської області, краєзнавець, член ВООНСКУ

Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, доцент, краєзнавець

Павлусь Андрій, здобувач освіти за спеціальністю «Музеєзнавство, пам'яткознавство» Волинського національного університету імені Лесі Українки

Панасюк Віктор, старший науковий співробітник відділу науково-методичної роботи Волинського краєзнавчого музею

Панишко Сергій, кандидат історичних наук, доцент кафедри Історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки

Ручкін-Онищенко Микола, реставратор Музей природи м. Харків, краєзнавець, письменник

Сахарук Валерій, мистецтвознавець, науковий співробітник Інституту проблем сучасного мистецтва НАМ України

Середюк Олександр, краєзнавець

Сіра Наталія, директор Мезинського археологічного науково-дослідного музею ім. В. Є. Куриленка

Скляренко Наталія, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри дизайну Луцького національного технічного університету, краєзнавець

Терський Святослав, доктор історичних наук, професор кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»

Трембіцький Анатолій, доктор історичних наук, завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України

Трембіцький Андрій, магістр, історик і краєзнавець, член Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка

Трофимович Володимир, доктор історичних наук, професор Національного університету «Острозька академія»

Трофимук Мирослав, доктор філологічних наук, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка, член НТШ, АУП, НСЖУ, IANLS, PTF

Фініковська Оксана, вчитель історії і правознавства Гуцанського ліцею Любомльського району Волинської області

Хоменчук Олександр, журналіст

Чайковський Богдан, краєзнавець

Чибирак Світлана, кандидат історичних наук, доцент Волинського національного університету імені Лесі Українки

Шевчук Зоя, краєзнавець

Шишкіна Світлана, краєзнавець

Шульгач Віктор, старший науковий співробітник, доктор філологічних наук, завідувач відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України

Якименко Микола, журналіст, представник «Голосу України» у Волинській обл.

Якимук Ярослав, вчитель історії Запільської гімназії Любомльської ТГ Ковельського району Волинської області

Янович Богдан, письменник, поет, науковий співробітник Володимир-Волинського історичного музею ім. О. Дверницького

Яцечко Світлана, кандидат історичних наук, керівник секції історії України та історичного краєзнавства Волинської обласної Малої академії наук

Яцечко-Блаженко Тетяна, історик, журналіст, історичний консультант, проєкт «Файний подкаст замками Волині»

ЗМІСТ

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО ЛЮБОМЛЬСЬКОГО МІСЬКОГО ГОЛОВИ РОМАНА ЮЩУКА.. 3

РОЗДІЛ I. МУЗЕЙНА ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ 4

Андрейчук Тамара, Панасюк Віктор

50 років від дня відкриття Любомльського краєзнавчого музею 4

Андрейчук Тамара

Бібліографічні аспекти досліджень літописного Угровська Мазурика Юрія Михайловича..... 9

Карпюк Людмила

Творчість малярів народної традиції Любомльщини на прикладі ікон XVII–XVIII ст. з колекції Волинського краєзнавчого музею 14

Лончук Сергій

З історії створення логотипу Любомльського краєзнавчого музею..... 22

Мазурик Юрій, Остапюк Олександр

Графічна реконструкція оправи Угровської книги другої половини XIII ст. (за археологічними матеріалами фондів Любомльського краєзнавчого музею) 28

Мазурик Юрій, Остапюк Олександр, Красицький Ігор

Давній човен-довбанка в експозиції Любомльського краєзнавчого музею 38

Мазурик Юрій, Остапюк Олександр

З історії давнього Угровська як «церковного центру», за матеріалами колекції археологічної експедиції у фондах Любомльського краєзнавчого музею. (до 800 річчя перенесення резиденції єпархії з Угровська до Холма)..... 41

Москалюк Ірина

Особливості іконографії Богородиці Замилування у волинському іконописі XVIII ст. на прикладі ікони із церкви Воздвиження Чесного Хреста с. Нудиже Любомльського р-ну..... 48

Остренко Надія

Архітектура Любомля як історико-культурне явище в контексті духовно-громадського існування єврейської спільноти..... 52

Остренко Надія

Давні поштові листівки, марки і фотографії як джерело відтворення архітектурного образу Любомльщини..... 71

Павлусь Андрій

Актуалізація культурної спадщини міста Любомль 92

Панишко Сергій

Забута волинська річка Люцемер..... 97

<i>Панишко Сергій</i> Ескарп на городищі «Фосія» у Любомлі	105
<i>Сахарук Валерій</i> Негативи Миколи Троха з колекції Любомльського краєзнавчого музею	112
<i>Середюк Олександр</i> Як я створював музей-скансен	120
<i>Терський Святослав, Остапюк Олександр</i> Предмети озброєння та спорядження дружинника X–XI ст. із городища в урочищі Шопи у Любомлі	128
<i>Яцечко-Блаженко Тетяна, Яцечко Світлана</i> Любомльський палац. Красуня з Любомля, якій Шопен присвятив вальс.....	132
РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ	141
<i>Антонюк Ярослав</i> Життєпис «Бикова»: провідник Любомльського надрайону ОУН Сергій Богдан (1922–1950)	141
<i>Дем'янюк Олександр</i> Втрати Любомльщини в антитерористичній операції на сході України (2014–2018)...	154
<i>Дзей Микола</i> З історії повстанської боротьби Любомльського краю	159
<i>Дзей Микола</i> Любомльська шевченкіана	169
<i>Дзей Микола</i> Штрихи про непрості роки окупації	175
<i>Зек Богдан</i> Голокост у Любомльському гебіті: місця страт жертв окупаційного режиму	180
<i>Коць Любов</i> Архівні кримінальні справи репресованих громадян Любомльщини з фондів державного архіву Волинської області.....	185
<i>Люттик-Хвас Валентина</i> «О, Господи, не умножай рахунок героїв, що припали до землі...». Про героїв російсько-української війни Любомльщини 2022–2023 років	193
<i>Мазурик Юрій</i> Давній човен-довбанка випадково виявлений на озері Світязь (деякі дискусійні питання)	205
<i>Мамчич-Миткалик Тетяна</i> Гіпотеза щодо можливого значення гідронімів Копайівка, Луки, Люцимер та Прип'ять ...	211

<i>Остапюк Олександр</i> До 125 річчя відкриття Любомльської Талмуд-тори (школа) (1898)	212
<i>Остапюк Олександр</i> Про розвиток медицини на Любомльщині (з XIII ст. по 1991 рік).....	214
<i>Остренко Надія</i> Голодомор у спогадах 1932–1933 років	228
<i>Трофимович Володимир</i> Організаційна мережа підпільно-повстанського руху на Любомльщині (1940-ві – 1950-ті роки)	233
<i>Хоменчук Олександр</i> Як Українські Січові Стрільці розбудовували Волинь.....	238
<i>Шевчук Зоя</i> Просвітницька діяльність сестер ордену Непорочного зачаття Діви Марії У Мацеєві (Лукові)	245
РОЗДІЛ III. ЕТНОГРАФІЯ КРАЮ	256
<i>Дмитренко Алла</i> Збірка сорочок Любомльського краєзнавчого музею: каталог	256
<i>Лис Яна</i> Західнополіські вірування про проєктування погоди на рік за зимовим сонцеворотом .	271
<i>Моренчук Оксана</i> Чоловічі сорочки Любомльщини у фондах Волинського краєзнавчого музею	275
<i>Оніщук Катерина, Король Юлія</i> Землеробські повір'я і забобони жителів села Штунь Ковельського району Волинської області	286
<i>Оніщук Катерина</i> Магічні ритуали і обрядодії у традиційному тваринництві жителів Вишнівської ТГ Ковельського району Волинської області	293
<i>Оніщук Катерина</i> Самодіяльні музиканти села Штунь	301
<i>Остапюк Олександр</i> Етнографічні записи Дмитра Абрамовича в селі Куснище Любомльської волості.....	311
<i>Фініковська Оксана, Чибирак Світлана</i> Новий рік (Василя) на Любомльщині.....	323
РОЗДІЛ IV. НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ТА ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ КРАЮ	326
Борбич Микола Столинські Смоляри – поселення на давньому водному шляху	326

<i>Дзей Микола</i> Громадсько-політична діяльність Івана Сидорука.....	329
<i>Загура Василь</i> Анатолій Сулік – куснищанський знавець історії Волині та Польщі	344
<i>Котович Іван, Котович Наталія</i> Непересічні особистості Любомльщини: Захар Соколв'як.....	349
<i>Красицький Ігор</i> Шкільна газета «Смерфетка» – це був тільки початок (з життя журналістки з міста Любомля Світлани Федонюк).....	362
<i>Люттик-Хвас Валентина</i> Мистецький дивосвіт художниці Валі Михальської.....	372
<i>Остапюк Олександр</i> Архівна спадщина О. Цинкаловського по дослідженню пам'яток археології Любомльщини	382
<i>Остапюк Олександр</i> Життя присвячене науці (до 75-річчя з дня народження доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії імені Миколи Ковальського НаУ «Острозька академія» Трофимовича В. В.)	391
<i>Остапюк Олександр</i> Відомі лікарі з Любомльщини.....	399
<i>Ручкін-Онищенко Микола</i> Слідами Лесі Українки в Бережцях. (Особисті авторські пошуки у с. Бережці Любомльського району Волинської області).....	409
Трофимук Мирослав Перший, хто написав про творчість Антонича.....	417
<i>Шульгач Віктор</i> Про походження ойконіма Любомль і антропоніма Любом	421
<i>Якимук Ярослав</i> Загадки «Сігілумів» Запільщини	422
РОЗДІЛ V. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРАЄЗНАВСТВА І ВОЛИНЕЗНАВСТВА	
<i>Боренько Надія</i> Цікавинки давньої поліської кухні: каші, овочеві страви, харчові запаси	431
<i>Гулько Геннадій, Шишкіна Світлана</i> Випадкові знахідки середньовічних фібул з сакральною та зооморфною символікою на теренах Волинської області (з приватних колекцій)	436
<i>Гулько Геннадій</i> Єпископ Угровський Іоасаф: маловідомі сторінки історії	445

<i>Гулько Геннадій, Охріменко Григорій, Бабінчук Олександр</i> Вірчі княжі знаки	450
<i>Гусак Дарія</i> Становлення паливної промисловості Волині.....	454
<i>Діба Алла</i> До біографії «Білого поета» з української «Плеяди».....	456
<i>Іваневич Лілія, Трембіцький Анатолій</i> Протопресвітер Олексій Потульницький – учасник Собору єпископів – Собору об’єднання церков в одну Українську Автокефальну Церкву у Луцьку (2–9 жовтня 1942 р.).....	479
<i>Карпюк Аліна, Карпюк Василь</i> Розвиток територіальної структури та адміністративних центрів Волині у середині XIV–XVI ст.	484
<i>Крішан Акаш</i> Командир «Юрко-Кватиренко»: на чолі куреня-з’єднання УПА-СХІД «Хмельницький» ...	490
<i>Кучинко Михайло</i> До питання про походження людини та первісне заселення Волині	495
<i>Кучерена Микола</i> Робота редакційно-видавничої групи «Науковий центр історичних студій Волині» у 1992–2021 роках з підготовки і виданню загальноукраїнських науково-документальних видань «Реабілітовані історією» і «Книга скорботи України»	501
<i>Кушнір Віталій</i> Священник Іов Сухозанет і його нащадки	506
<i>Михалевич Микола</i> Сотенний УПА Пантелеймон Хоцевич на псевдо “Яр”	509
<i>Мороз Мирослава</i> Сергій Тимошенко – архітектор, який розпочав свій творчий шлях у Ковелі	513
<i>Наливайко Алла</i> Історико-культурна спадщина території Мезинського національного природного парку як чинник стимулювання розвитку туризму Понорницької громади.....	519
<i>Ольховський Іван</i> Українські священники – жертви польських нападів 1943–1944 років на Волині	522
<i>Охріменко Григорій, Локайчук Світлана, Бабінчук Олександр, Ланишина Людмила</i> Майстерні золотарів Давньої Русі	532
<i>Охріменко Григорій, Локайчук Світлана, Маркус Ігор</i> Коштовні артефакти вельбарської культури з Волині та Західного Побужжя	540
<i>Охріменко Григорій, Локайчук Світлана, Склярєнко Наталія</i> Прясла з виступами тшинецько-комарівської культури	546

<i>Охріменко Григорій, Локайчук Світлана, Чайковський Богдан</i> Давньоруська елітна зброя: кистені та булави	554
<i>Сіра Наталія</i> Особливості передвесільного обряду села Мезин Чернігівської області	560
<i>Трембіцький Андрій, Трембіцький Анатолій</i> Староукраїнські (козацькі) могили – містерія України	564
<i>Трембіцький Анатолій</i> До джерел українського куховарського назовництва	569
<i>Янович Богдан</i> Життя на Холмщині у спогадах забужан	580
<i>Янович Богдан</i> Юзеф Чеховіч – митець, поет, перекладач.....	589
IN MEMORIAM	591
Відійшов у вічність головний літописець історії Волині Геннадій Васильович Бондаренко.....	591
<i>Якименко Микола</i> Спомин про друга.....	592
Автори збірника.....	595

Підписано до друку 20.11.2023. Формат 60×84 1/8
Ум. друк. арк. 75,5. Замовлення №. 174. Тираж 200.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.

Друк ПП Іванюк В. П.
43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 65.
Свідоцтво Держкомінформу України
ВЛн № 31 від 04.02.2004 р.